

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

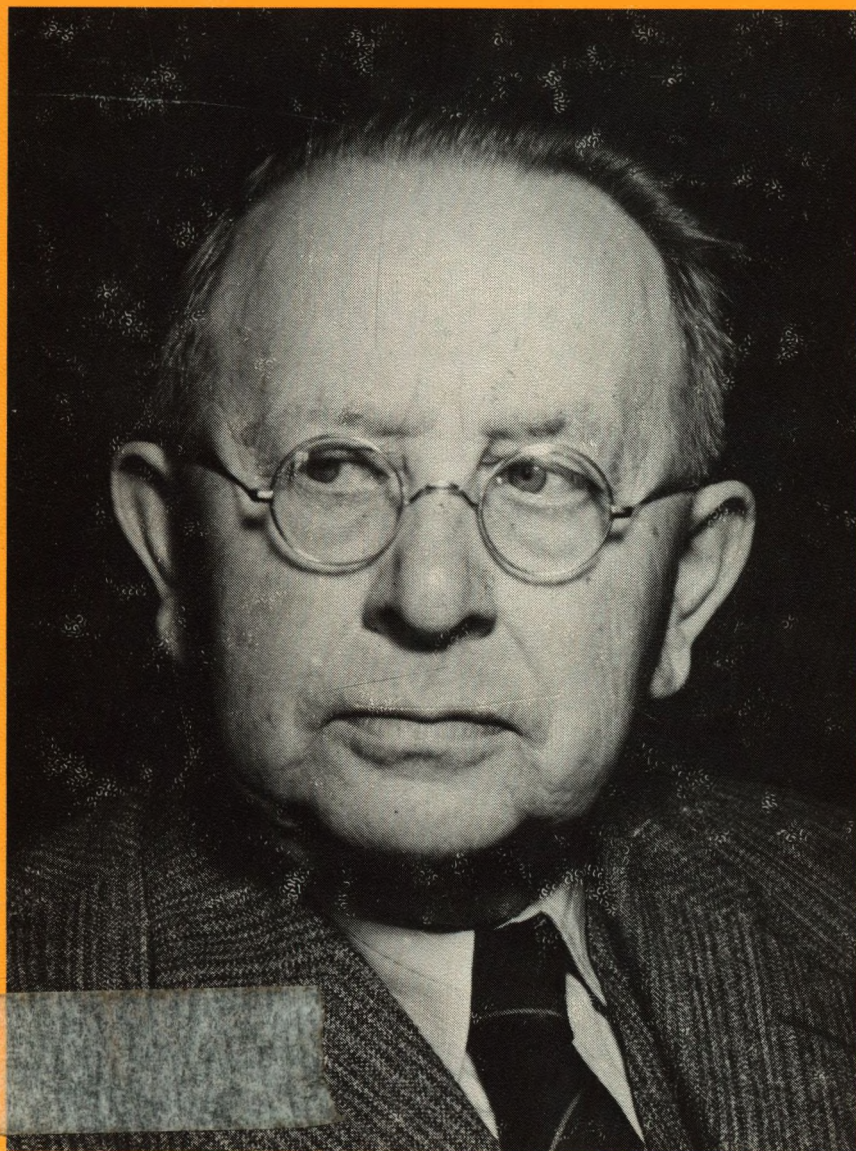
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

K. H. KOFOEDS ERINDRINGER

UDGIVET VED HANS KIRCHHOFF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Saw já, drømde já maj jemma,
sod i Stáva hos min Moer,
lydes glár te Fârsa Stemma,
Holt om Honn miń li'la Broer.
Vińusurter grańa sto,
Kaffekjæleń hørdes snorra,
Klokkan vârada å slo,
som dæń Gongeń já va Horra.

Ja, i Drømme hâr já bæńkjad
maj imæl jer monga Gong,
men mit Arbaj hâr maj læńkjad;
Lived løv, Å Aarn ble monga.
Men nu kom já jem ijæn,
å nu ser já, Dâń hań hæ'ler,
Døn hâr hænt så mongiń Væn,
næsta Gong nok vos de gjæ'ler.

Fra „I Sjymnijnen“
af H. K. Kofoed.

K. H. KOFOEDS ERINDRINGER

ved

Hans Kirchhoff

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Årgang 133 (1979)

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1979

ISBN 87-504-0417-2

**LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND
BIBLIOTEKET**

Udgivet med støtte af
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD

Indhold

<i>Indledning</i>	9
<i>Erindringer 1897-1942</i>	
Barndom på „Boet“ 1879-1895	27
Præparandår 1895-1897	47
Seminarist i Neksø 1897-1900	54
Latinskoleår i Rønne 1900-1902	64
Bondestudent i København. Regensliv 1902-1908	72
Studentersamfundet	86
Skoleembedseksamen 1908. Sygdommen. Omgangskreds	104
Adjunkt i Rønne 1909. Valgkompen 1910. Giftermål	119
Folketingsmand 1913. Det radikale Venstre på Rigsdagen	141
Bornholm på Rigsdagen. Lønningsudvalget. Lønningskommissionen af 1917. Tjenestemandsreformen af 1919	161
Lovgivningsarbejde. De andre politiske partier	183
Aakirkebykredsen. Bornholms amtsråd. Rønne	195
Valgkampen 1918. Ministerkandidat. Formand for lønningsrådet 1919. Telefonkonflikten 1920	205
Verdenskrigen	216
Departementschefsemne. Påskekrisen. Valgnederlaget april 1920	224
Rådsformænd. Statens forligsformand. Storkonflikten 1921	233
Ministeriet Neergaards sparekommissioner 1921-1923	249
Administrationskommissionen af 1923. Farvel til radikal politik	265
Udnævnelsen til departementschef 1924. Finansministerportrætter	276
Østifternes Aandssvageanstalt. Rødbygård	292
<i>Optegnelser november 1942–august 1943</i>	
Optegnelser fra anden verdenskrigs tid	305
Oktober-december 1942	307
Januar 1943	336
Marts 1943	345
April 1943	355

Maj 1943	383
Juni-juli 1943	397
August 1943	409
Den 28. august 1943	441
Den 29. og 30. august 1943	456
Regeringen Scavenius. Ministerportrætter	469
<i>Bilag til optegnelserne</i>	497
<i>Noter</i>	525
<i>Personregister</i>	543
<i>Publikationsliste</i>	

Forord

Under arbejdet med K. H. Kofoeds erindringer har jeg søgt baggrundsorientering og personallistoriske oplysninger hos mange. Jeg takker især Kofoeds datter, fru *Grete Evendt*, der tog initiativet til udgivelsen og overlod manuskriptet til Jysk Selskab for Historie. Grete Evendt har været til megen støtte, når det gjaldt om at udrede familjemæssige forhold, og hun har jævnet vejen for mig gennem det vildnis, der hedder det bornholmske navnestof. Jeg takker også Kofoeds nære medarbejder i trediverne og fyrrerne, fhv. departementschef *Ejnar Dige*, og hans førstehjælp gennem et langt liv, nu afdøde ekspeditionssekretær *Edla Tanggaard*. En venlig tanke går også til bibliotekar *Sigrid Eliassen*, Centralbiblioteket, Rønne, der forsynede mig med realkommentarer til Bornholmsafsnittet, samt til lektor *Knud Møller*, Bornholms Lokalhistoriske Arkiv, og til cand. mag. *Merete Næs Christensen*, der har haft deres slæb med personregisteret.

Efter færdiggørelsen af 2. korrektur har Bornholms Lokalhistoriske Arkiv i Rønne oplyst mig om, at der her findes et arkiv efter K. H. Kofoed (løbenr. 1976-6). Samlingen omfatter breve, manuskripter til taler, fotos og forskellige arkivalier vedr. den politiske virksomhed 1909-24.

Hans Kirchhoff

Indledning

Kristian Hansen Kofoed (1879-1951) gjorde en eventyrlig – ja, i vort specialiserede efterkrigssamfund vel utænkkelig – karriere fra almuedreng på Bornholm til departementschef for landets samlede finansstyrelse i København – igennem et kvart århundrede den „permanente minister“ på Slotsholmen, den mægtige mand på statens pengekasse, hvem intet bevillingsforslag gik udenom. I sig selv var himmelflugten fra avlsbrugerhjemmet i Østermarie til et af landets højeste og mest indflydelsesrige embeder naturligvis ikke noget enestående i demokratiets gennembrudsårhundrede; det utrolige var springet ind i Struensees gamle kontor uden juridisk eller statsvidenskabelig eksamen – noget der vist hverken er set før eller siden, og som bragte de professionelle i Den røde Bygning til kanten af oprør.

Kofoed var det kvikke hoved i sognet, hvem hjælp og støtte på rette tidspunkt bragte ind på studentervejen, med skolelærerstillingen som det lokkende fremtidsmål. Men en behjertet søster trak i trådene fra København og ansporede til at stile højere, og fra seminariet i Neksø gik karrieren via latinskole og studentereksamen i Rønne til hovedstaden, hvor Kofoed efter elimineringsprincippet valgte at studere naturfag, og i 1908 blev cand. mag. med bornholmsk geologi som speciale.

Han kunne senere beklage, at studievalget ikke var faldet på juraen – og med god grund, for hans gerning i den danske gymnasieskole blev kort og sporadisk. I Neksø havde han mistet barnetroen og var blevet rødglødende brandesianer, og i københavnerårene deltog han med liv og lyst i Studentersamfundets politiske arbejde, der netop i disse år med udsprængningen af det Radikale Venstre oplevede sin blomstringstid. Kofoed gjorde en betydelig organisatorisk indsats i bestyrelsen, og da han i 1909 vendte tilbage til fødeøen for at blive adjunkt på sin gamle skole, fulgte ryet og de radikale anbefalinger fra hovedstaden med. De to bornholmske kredse havde da i et kvart århundrede været domineret af Venstre, men nu i en vigende position, og Kofoed blev manden, der ikke blot tilførte det lille og hensygnende radikale parti en førerskikkelse, men som også forstod at bringe det

frem til en virkelig magtposition på øen. Allerede ved valget i 1910 kunne han true venstreveteranen Ingvar Jensen, og i 1913 erobrede han mandatet i Åkirkeby i alliance med „Socialdemokraten“s redaktør, den senere handels- og indenrigsminister Hauge. Kofoed blev således bornholmernes ene repræsentant på tinge i de betydningsfulde år under den første verdenskrig, da det Radikale Venstre havde sin regerings- og stormagtsperiode.

Reportagerne fra valgkampen i 1910 og 1913 viser Kofoed som den fuldblodsagitator, med en utrættelig fysik og en bidsk og skånselsløs replik, der ikke gik af vejen for de billige points. Men denne tidens vælgermøde-stil bragte den bornholmske adjunkt ikke med ind på Rigsdagen. Han erkendte hurtigt, at hans domæne ikke var det taktiske spil, men det saglige arbejde i udvalgene, og det var gennem dem, at han i de næste syv år marcherede frem til en position inden for partiet, der under rekonstruktionsforhandlingerne i december 1919 gjorde ham til ministerkandidat og i foråret 1920 til departementschefsemne. Fra „kamppolitiker“ blev Kofoed „realpolitiker“, som han selv har udtrykt det.

Kofoeds politiske livsværk og løftestangen for den videre karriere blev Tjenestemandsløven af 1919. Det var tilfældet, der i 1913 bragte ham ind på statens tjenestemand- og lønningsforhold, men han opdagede snart, at der på dette store, uopdyrkede og stærkt ekspanderende arbejdsfelt lå rige muligheder for en ung og ambitiøs politiker, og efter at have prøvet kræfter på et par mindre lønningslove blev han i 1917 næstformand for den nedsatte lønningskommission. Her blev han den samlende kraft bag det store kompleks af love, som for første gang skabte fasthed og konsekvens i statens lønningsvæsen, og som med indførelsen af det bevægelige lønsystem og ligestillingen mellem mænd og kvinder betød en stor forbedring af tjenestemandenes kår. Et lønningsråd til at forvalte reformen i praksis fik Kofoed som den helt naturlige første formand. Han gjaldt fra nu af som den uovertrufne, af alle organisationsformænd frygtede, ekspert i statens lønningsforhold, lige suveræn i overblikket som i detaljen, og fik de næste 30 år en afgørende indflydelse på det offentlige lønningspolitik. Således turde også 1919-lovens revision i 1931 og dennes ændring i 1946 i allerhøjeste grad være hans værk.

Det for landet så betydningsfulde og begivenhedsrige år 1920 blev også for Kofoed et vendepunkt. Han blev revet med af blodbadet på de Radikale ved valget i april og måtte sige farvel til både folketings-

mandatet og den departementschefstilling, som finansminister Brandes havde stillet ham i udsigt et par måneder før. I mørke stunder kunne den mere ydmyge lærergerning tone frem som det bitre alternativ til den afbrudte politiske løbebane, og han kunne føle syv års slidsomt arbejde spildt. Men pessimismen viste sig ubegrundet. Kofoeds vælgerbasis havde været fisker- og husmandsstemmerne på Bornholm, og som folketingsmand var han rykket sit oprindelige udgangspunkt, den københavnske radikalisme, fjernere. Han nærede ikke det radikale lederlags afsky for Venstre, men havde tværtimod haft et fortrinligt udvalgsarbejde med partiet og beundrede en mand som I. C. Christensen højt. Nu overraskede ministeriet Neergaard ved i september 1920 at ophøje formandskabet i lønningsrådet til en departementschefstilling som et klart udtryk for, at forståelsen var gensidig, og Kofoed opgav adjunktembedet i Rønne og slog sig ned i København. I de følgende år var han en ledende figur bag Neergaards sparebestræbelser og fortsatte den bevægelse hen imod de liberale synspunkter (som iflg. en ikke verificeret oplysning skal have fået ham til at tilbyde sig som finansminister i Venstreregeringen Madsen-Mygdal i 1926. Således iflg. nekrologen i „Ringsted Folkeblad“ 16. maj 1951). Han var formand for de fleste af Neergaards sparekommissioner og befæstede sin stilling som rationaliserings- og forvaltningsekspert, sidst med næstformandskabet i Administrationskommissionen af 1923. Derimod bragte en kort periode som statens forligsmand ham kun en Uriaspost under storkonflikten i 1921 og ikke den sædvanlige succes.

Valget i 1924 tvang Neergaard tilbage, og det første socialdemokratiske ministerium under Stauning trådte til. C. V. Bramsnæs blev finansminister, og samtidig døde chefen for ministeriets 1. departement. Kofoed fik tilbudt stillingen og var ikke sen til at slå til – trods embedsmændenes protester imod dette avancement uden for karrieren og frygten for, at cand. mag.'en skulle reorganisere departementet efter det linnéske system!

Bramsnæs mødte til sit arbejde som landets første socialdemokratiske finansminister med et reformprogram, som det blev Kofoeds opgave at administrere i praksis, nemlig dels en dybtgående ændring af statsregnskabet efter mere forretningsmæssige principper, dels – og vigtigere – etableringen af ministerens finanskontrol med de øvrige fagministeriers budgetforslag til finansloven – en procedure, der i dag forekommer en selvfølge, men som før 1924 kun var et ekspeditions-

spørgsmål på vejen til Finansudvalget. Med udviklingen i finans- og pengepolitikken, og med den vældige ekspansion i statens opgaver gennem 30'erne, udtrykt i en fordobling af statsudgifterne fra 317 millioner i 1930/31 til 611 millioner i 1939/40, blev Finansministeriet den afgørende magtfaktor inden for den samlede statsforvaltning, og Kofoeds departement som ministerens generalsekretariat et ressørt i hastig vækst. Endnu i 1924 bestod finansernes centralstyrelse af i alt tre departementer for hhv. statsaktiv- og statsgældsforvaltningen og pensionssager; i 1926 erobrede Kofoed lønningskontoret fra 2. departement, i 1928 hele 3. departement, og igennem 30'erne fulgte nye inddæmninger, indtil centraliseringsbestræbelserne afsluttedes den 1. april 1942, da Kofoed underlagde sig resterne af 2. departement med statsgældens forvaltning, finansernes bogføring og finanshovedkassen. Han var da af gavn om ikke af navn statens finansdirektør, med et domæne, der i løbet af 18 år var vokset fra 3 til 16 kontorer.

Den mest indflydelsesrige embedsmand i dansk administration siden Griffenfeldt er Kofoed kaldt af en af dem, der havde indsigt, den radikale indenrigsminister Bertel Dahlgaard – en vurdering, der på grund af forskningens embryonale stade ikke kan prøves kritisk, men får stå hen som den indforståede samtids almindelige dom. Elsket af de få og frygtet af de mange residerede Kofoed i Den røde Bygning som den store barriere, alle måtte over, før vejen til Finansudvalget og den ønskede bevilling lå klar – udøvende en administrativ kontrol, men af en politisk rækkevidde, der ofte satte de folkevalgte i skyggen. En myreflittig, hård, beslutningsglad og loyal statens tjener, der i en menneskealder stod vagt om statshusholdningens balance og stabilitet – det var før finanspolitikken var blevet et våben i den økonomiske politik – og som med sine talrige tillidshverv, udvalgs- og kommissionsposter spillede sin rolle som statsadministrationens „grå emmence“ langt ud over Slotholmens grænser.

„Min overtagelse af ledelsen af Finansdepartementet den 1. april 1942 følte som en personlig sejr, foruden at den organisatorisk fremtrådte som en fuldstændiggørelse af den koordination, jeg havde arbejdet på i hele min departementscheftid. Derfor var jeg dobbelt tilfreds med resultatet“, skriver Kofoed i erindringerne. „Jeg regnede med, at jeg i de 7 år, jeg havde tilbage af min embedstid, kunne konsolidere mit departement og dets plads i dansk centraladministration og selv sidde som dets chef, uanfægtet af politiske omskiftelser og inden for Den røde Bygning den selvskrevne primas i den centrale ad-

ministrations anliggender“.

Der er da heller ingen læser af Kofoeds optegnelser, der vil betvivle, at ministerudnævnelserne efter Telegramkrisen den 10. november 1942 følte som et afbræk i karrieren, og at den – til trods for tilvæksten i prestige og indflydelse, der betød meget for en magtkær mand som Kofoed – kun blev tvunget igennem efter den allervoldsomste modstand. Det var sammenbruddet af venstrepolitikeren Hauchs statsministerkandidatur fredag aften den 7. november, der bragte departementschefen ind i billedet, først som statsministeremne, og siden, da Scavenius' kandidatur var reddet igennem, som finansminister. Hvem, der havde peget på Kofoed, vides ikke – man gætter på Buhl – men i hvert fald var han med sin fortid som radikal politiker og med sin enestående position på Slotsholmen et fund for en regering, der mødtes med mistro for sin nationale pålidenhed, og han var dertil en saglig sværvægter, der ikke havde vanskeligt ved at erstatte Alsing Andersen, og som nok kunne konkurrere med Buhl. Kofoed distancerede sig også hurtigt fra sine to embedsmandskolleger, Holbøl og Højberg-Christensen, og placerede sig sikkert i ministeriet, med gode forbindelser til både de politiske og upolitiske ministre og med tillid i begge lejre. Allerede under våbenkrisen i slutningen af november indgik han som en vigtig faktor i mæglingsbestæbelserne omkring Scavenius, og under forårets rekonstruktionsdrøftelser var han ret konstant fremme som statsministeremne. I maj og juni tog han hovedsliddet med regeringens store antiinflationslovgivning og havde hovedæren for, at den kom i hus. Kofoed var en svoren støtte af samarbejdspolitikken, men en modstander af den scavenianske tilpasning, og i flere „mærkesager“ tilhørte han falanksen imod statsministeren. Under sabotagekrisen i begyndelsen af august 1943 fik han som stedfortræder for den ferierende Scavenius en vigtig – omend i optegnelserne nok overvurderet – rolle for regeringens afvisning af de tyske krav, og igen i den sidste spændte uge før regeringens fald kom han flere gange i ildlinjen.

Det var uden større glæde, at Kofoed senere så tilbage på minister-tiden – naturligt nok, for det var i efterkrigstiden ingen anbefaling at have siddet til bords med Scavenius! Men også mere personlige grunde spillede ind: stillingen som „hvilende“, men ikke afskediget minister forhindrede efter den 29. august Kofoed i at vende tilbage til sine mange gøremål inden for og uden for centraladministrationen, og det var bittert at sidde med hænderne i skødet for en mand, der

endnu stod på højden af sin arbejdskraft. I Finansdepartementet sad nu hans kronprins Ejnar Dige som konstitueret, og det kom mellem de to til et smertefuldt brud, der kastede sine skygger over Kofoeds sidste embedsår. Også efter tilbagekomsten til departementet i maj 1945 var der lukkede døre for den tidligere finansminister, og Kofoed fandt sig pludselig i den uvante og pinlige rolle som supplikant. Samtidig deltes ministeriet, idet statsgældskontoret og udenlandsforbindelserne blev udskilt under Dige. Det var en saglig og velmotiveret løsning på personproblemet med to departementschefer, for Kofoed havde aldrig nået at sætte sig ind i moderne finanspolitik, og han manglede den nye generations sprogkundskaber. Men han måtte føle, at hans enhedsværk var blevet knust. Det offentlige havde dog stadig brug for hans ekspertise og arbejdskraft. Som formand for Forsvarskommissionen styrede han opbygningen af den nye forsvarsordning, og efter afskeden fra departementet i juli 1949 fortsatte han som formand for lønningrådet og som formand og daglig leder af den store forvaltningskommission. Dennes nyskabelse Forvaltningsnævnet var i høj grad hans værk.

Midt i dette arbejde døde han 72 år gammel, den 14. maj 1951.

Kofoed var ikke nationaløkonom, men autodidakt, ikke teoriernes og visionernes, men de praktiske problemløsningsmand. En stor del af hans livsgerning blev de utallige bestyrelsesposter og andre tillidshverv, som han tog på sig og gennem mange år røgtede med ligede lidenskaber, temperament og forhandlingsevne. Selv vendte han i erindringerne oftest tilbage til formandskabet for Østifternes Aandssvægeanstalt (se s. 292 ff.) og sin stilling (fra 1932) som statens tilsynsførende ved Seruminstitutet, hvor han i 1938 kunne fejre sin andel i den skelsættende opdagelse af vaccinen imod mund- og klovsygen. Fra 1932 sad han tillige som næstformand i Telefontilsynet, og fra 1937 i bestyrelsen for Krigsforsikringsinstitutterne og fra 1940 som formand for Kreditfonden.

Et ganske særligt tillidshverv blev i maj 1945 formandskabet i Bornholmskomiteen, der forestod landsindsamlingen til fordel for de udbombede i Rønne og Nexsø. Kofoed bevarede livet igennem et stærkt og inderligt forhold til sin fødeø, og selv efter at han i 1920 forlod Rønne og måtte sige farvel til amtsrådet og de andre lokale tillidsposter, vendte han sommer efter sommer tilbage igen. Flere gange besøgte han sin gamle partiforening med taler og foredrag, og

broderen Ottos død i 1939, der sprængte de sidste familieband til øen, var en sorg, der ramte dybt. I 1935 påbegyndte Kofoed efter tilskyn- delse fra sin gamle rektor, M. C. Kofoed, et ambitiøst projekt om- handlende „Bornholms politiske historie fra 1848 til vore dage“, der publiceredes i „Bornholmske Samlinger“ fra 1935-1940, et grundigt og detaljeret, overvejende på rigsdags- og pressestof baseret, kompi- latorisk arbejde, der med sine op imod 1.400 sider nåede frem til 1910, inden besættelsen og den almindelige træthed sagde stop. I en over- sigtsartikel i første bind af samleværket „Bornholmernes land“, der kom i 1944, fik han dog ført udviklingen op til 1943. Andre historiske artikler er „De bornholmske privilegier“ i „Hjemstavnsbog 1943“, „Amtmand Krabbes afskedigelse“ i „Bornholmske Samlinger“ bd. 23 (1935) og den oversigtsprægede „Bornholms historie“ i Turistforenin- gens årbog 1947/48. Et bidrag til Danmarks Radios Bornholmsaften den 20. maj 1935, „Bornholms Naturs Særpræg“, er trykt som kronik i „Bornholms Tidende“ 22. maj 1935. „Nogle sange i Bornholms hjem- stavnsmaal“, som han udsendte i Rønne i 1932, afdækker en lyrisk og humoristisk åre, der hører med til billedet af Kofoeds personlighed. Andre skriftlige efterladenskaber til belysning af biografien er hans kronik „Hvad livet lærte mig“ i „Berlingske Aftenavis“ serie af samme navn den 14. juni 1950, og hans bidrag til „Berlingske Aften- avis“ enquete „Hvor jeg tog fejl!“ den 19. september 1931. For flere interviews i forbindelse med de runde fødselsdage kan henvises til den meget fyldige udklipssamling i Kofoeds arkiv på Rigsarkivet. De mere udadvendte arbejder vedrørende finanspolitikken er få og hver- ken meget oplysende eller meget spændende. En artikel „Statens bud- get, regnskab og revision“, publiceret i „Danmarks kultur år 1940“ bd. III (1942), udsendtes noget udvidet i værket „Danmarks folke- styre“ I-II (1945-47) under titlen „Statsfinanserne og folkestyret“. Se også foredraget „Danmarks finanspolitik under besættelsen og i efter- krigstiden“ trykt i „Foredrag ved det 2. danske konsulmøde i Stock- holm 16.-17. april 1947“.

Bidrag til K. H. Kofoeds biografi er leveret af hans ven, rigsarki- var Axel Linvald i „Dansk biografisk Leksikon“ (1938), og denne har også skrevet nekrologen i „Politiken“ den 16. maj 1951. Andre ne- krologer af mere end døgnfluekarakter er Tage Mortensens i „Ber- lingske Tidende“ den 15. maj og Poul Meyers i „Information“ af samme dato, der stiller sig kritisk til Kofoeds betydning for dansk for- valtningsudvikling på længere sigt. Endelig er Kofoed kort omtalt i

C. V. Bramsnæs' erindringer (1965) og i E. Dige: Politisk revy på langs og tværs (1964). Omtale af arbejdet i „Bornholmskomiteen“ findes i Fr. Teist: På afstand. Erindringer og tidsbilleder (1968).

Originalmanuskriptet til Kofoeds erindringer, i alt 378 maskinskrevne foliosider med enkelt linjeafstand, falder i to klart adskilte dele, nemlig de egentlige erindringer, skrevet i form af 7 breve til datteren, Grete Eventdt, og optegnelserne fra besættelsestiden.

Brevene – udtrykket er Kofoeds eget – er af meget uens længde og har i virkeligheden snarere karakter af kapitler til en bog, således som det fremgår af følgende oversigt med angivelse af den oprindelige titel og datering:

1. „Barndom og Ungdom hjemme på Boet (1879-1897)“, 7. November 1943. 25 s.
2. „Mine tre Aar ved Neksø Seminarium (1897-1900)“, 26. November 1943. 9 s.
3. „Som Latinskoleelev 1900-1902“, 29. November 1943. 9. s.
4. „Som Student ved Københavns Universitet (1902-08) og det efterfølgende Aar i København“, 6. April 1944. 41 s.
5. „Bornholmeropholdet 1909-1920“, 31. August 1944. 105 s.
6. „Tiden fra 1920-24 (Forligsmand og Raadsformand)“, 8. Oktober 1944, 48 s.
7. „Tiden fra 1924-1942; min Departementschefperiode“, 18. Februar 1945. 141 s.

I det hele har de syv afsnit kun en svag lighed med brevformen, når bortses fra visse ydre kendetegn som indledningen: „Kære Grete“ og sporadiske indskud og direkte henvendelser i stil med: „Som du sikkert husker“, „Det må du selv dømme om“, etc. Da teksten i alle tilfælde krævede en ombrydning af læservenlige grunde, har jeg valgt helt at sløjfe brevformen og dens mere private karakter, således også benyttet „Sigrid“ for „din Mor“, „min Svigerfar“ for „Bedste“ etc. Disse forskellige sproglige justeringer og udeladelser, alle af mindre omfang, er foretaget uden nærmere angivelse i teksten. Dette gælder også bortskæring af visse gentagelser og resumeer, der skyldes mundtlig diktat, og som ikke virker genkaldende, men kun hæmmende for læsningen. Ligeledes er stave- og mindre tal- og dateringsfejl, forkert skrevne navne etc. rettet uden videre. Men ellers er Kofoeds

ortografi og syntaks opretholdt konsekvent. Redigeringen følger brevenes disposition, når bortses fra et par enkelte tilfælde, hvoraf det væsentligste er afsnittet om verdenskrigen (s. 216 ff.), der i originalmanuskriptet er anbragt sidst i brev nr. 5, men her har fået sin naturlige og sagligt rigtige plads før påskekrisen og aprilvalget i 1920. Den oprindelige placering som et slags appendix til perioden 1913-20 turde dog sige noget meget væsentligt om tyngdepunktet for Kofoeds arbejdsindsats som politiker under den første verdenskrig.

Brevene er, som anført ovenfor, skrevet efter den 29. august 1943, da Kofoed var tvunget ud i en højst uvelkommen arbejdsløshed, og i lighed med andre af Scaveniusministeriets medlemmer forsøgte at slå lediggangen ihjel ved at søge tilbage i fortiden. Om arbejdet ligger før eller efter, eventuelt parallelltløbende med færdigredigeringen af dagbogsoptegnelserne kan ikke siges med sikkerhed, men som vist nedenfor tyder meget på, at afsnittet vedr. ministertiden lå klart, da det første erindringsbrev gik i skrivemaskinen, således at Kofoeds status over besættelsesårene meget vel kan have været inspirationen til at gøre hele livskarrieren op. Brevene blev dikteret til Kofoeds private sekretær, fru Edla Tanggaard, som han i 1932 havde ansat i Finansministeriet, og som han fortsat benyttede – også efter at hun i 1935 forlod centraladministrationen til fordel for en stilling i Telefonsynet. Hun stenograferede for ham og renskrev alle mere private eller fortrolige sager, enten om aftenen i hjemmet i Hellerup, eller i Ministeriet, eller senere efter krigen i Forvaltningskommissionens kontorer i Holbergsgade, og var således også hans manuelle førstekraft under det omfattende og brydsomme arbejde med Bornholms politiske historie i årene fra 1935 til 1940.

I hvor stort et omfang Kofoed gjorde forstudier til erindringerne vides ikke. Edla Tanggaard erindrer ikke, at han betjente sig af skriftlige forlæg i nævneværdigt omfang, og selv om det af erindringerne fremgår, at han af og til bladede tilbage i gamle betænkninger, synes det først og fremmest at have været til støtte for dato- og navnestoffet, hvortil naturligvis også Bornholmshistorien må have været et udtømmeligt reservoir. Derimod ser det ikke ud til, at Kofoed har konsulteret et så oplagt værk som Rigsdagstidende, for de citerede indlæg under debatterne ligger så langt fra deres oprindelige ordlyd, at de nærmest har anekdotens form og ikke kan gøre krav på autenticitet. Også dette støtter opfattelsen af fremstillingen som i vidt omfang umiddelbart hukommelsesstof. Om Kofoed for folketingsperioden

har søgt tilbage i de mange breve, han i disse år skrev hjem til hustruen fra København (brevene befinder sig i Grete Evendts eje), har jeg ikke haft mulighed for at kontrollere, men efter oplysning af Grete Evendt har de ikke været brugt, og det er heller ikke sandsynligt på grund af fremstillingens generelle form. I det hele gælder det, at hvilke skriftlige kilder Kofoed end har øst af, er de blevet omstøbt og ukendeliggjort i det mundtlige foredrags og diktatets letløbende og umiddelbare form.

Det er tvivlsomt, om Kofoed oprindelig begyndte erindringerne med offentliggørelse for øje. Selv skriver han i indledningen til første brev:

„Kære Grete. Du har så mange gange opfordret mig til at skrive mine livserindringer. Din tanke har vist været, at de skulle udgives, altså være bestemt for offentligheden. Jeg synes imidlertid ikke, at jeg har oplevet tilstrækkeligt store ting til at optræde som memoireforfatter. Men jeg vil på den anden side gerne efterlade dig en redegørelse for de tildragelser i mit liv, som jeg tillægger størst betydning. Jeg ved, at du omfatter alt, hvad der har med mig at gøre, med en levende interesse, og jeg føler derfor, at du, særlig hvis du bliver gammel, kunne have glæde af at blade i en af mig affattet erindringsbog. En del af, hvad jeg har at fortælle, vedrører jo også direkte dig selv; resten bidrager til at tegne et billede af din fader og den tids-epoke, han levede i, og den gerning, han fik lov til at udøve. Det faldt jo også i min lod at være med i begivenheder, som var af den største betydning for vort land i en skæbnetung periode“.

Og tilsvarende hedder det som afslutning på det syvende brev:

„Det har ikke været min hensigt at skrive noget, der kan have interesse for offentligheden, men den ændring i min tilværelse, som indtrådte den 29. august 1943, har gjort det naturligt for mig at anvende en del af den tid, som jeg så uventet fik mere af, end jeg havde brug for til mine tjenstlige sysler, på personlige opgaver. At du nærer varm interesse for din fader og hans arbejde, ved jeg. Det synes mig derfor antageligt, at en redegørelse for mine oplevelser og min virksomhed vil blive læst af dig med forståelse, og at du vil være glad for at opbevare disse optegnelser som et minde ...“.

Brevenes intime dialog med datteren, de helt private og personlige oplysninger om familieforhold og de mange åbenhjertige, ja, ofte skånselsløse domme over mennesker, som krydsede Kofoeds vej, indicerer ligeledes, at erindringerne i hvert fald ikke i deres oprindelige form er tillempet offentlighedens dom – og det må naturligvis højne deres kildeværdi. Men det er også utvivlsomt, at Kofoed efter afskedigelsen i 1949 arbejdede seriøst med tankerne om at få både erindringerne og optegnelserne ud. Omkring årsskiftet var han i kontakt med Vestermanns forlag, og i maj 1950 kunne pressen informere om, at en litterær sensation var på vej. „Vil bogen eventuelt bringe afsløringer“, spurgte „Nationaltidende“ den 4. maj for at blive stoppet med et „Det spørgsmål kan og vil jeg ikke besvare nu!“ Imidlertid trak det ud med omredigeringen af stoffet, som Kofoed forestillede sig delvist lagt i redaktør Chr. Torpes hånd, og arbejdet med manuskriptet var ikke nået videre, da døden indtraf i maj 1951. Imidlertid var Kofoed da begyndt at publicere barndomserindringerne i „De samvirkende danske Husmandsforeninger“s ugeblad „Husmandshjemmet“, hvor fire artikler svarende i omfang til første „brev“ kom den 27. marts, 3. og 10. april samt 1. maj 1951. Hvor meget Kofoed havde planlagt at offentliggøre under denne form er uvist, for feuilletonen ståndsede brat med sygdommens udbrud i april. Men det publicerede giver et fingerpeg om, hvorledes Kofoed havde tænkt sig den endelige redaktion. Artiklerne er nemlig stort set identiske med originalmanuskriptet, når bortses fra en vis stramning og udeladelser af private forhold og forskellige refleksioner af mere personlig art. Således hedder det også i et brev til hustruen 24. marts 1951 kort før hospitalsindlæggelsen: „Det materiale, jeg ligger med til udgivelsen af mine erindringer, må Grete forvalte ... Men Grete må være opmærksom på, at der ikke medtages andet, end hvad der er i enhver henseende forsvarligt. Ingen personlige overfald eller lignende og ingen strengt private ting. Hellere skære for meget bort end for lidt“.

Brevet, der har karakter, om ikke form, af testamente bringer et udgiverproblem i forgrunden.

For Kofoed var nerven i det politiske spil en kamp mellem personer, således som det ses af det historiske forfatterskab og af erindringernes knudetov af portrætter. Det er da også oplagt, at Kofoed havde sans for at give en personkarakteristik, og i det sidste brevs omtale af Bornholmshistorien noterer han med særlig glæde, at især de politiske portrætter var blevet meget rost. Men som den suveræne dygtighed

Kofoed var, er det også utvivlsomt, at han havde et særligt skarpt blik for menneskelig svaghed. Han var aldrig sen til at anholde dovenskab og inkompetence, og han var hurtig – ofte for hurtig – til at kassere. Det skaffede ham mange fjender og mange konflikter på halsen. Det har også sat sit præg på erindringerne.

Som det *subjektive udtryk* brevenes mange hudfletninger er, fremstår de naturligvis som en vigtig primærkilde til en forståelse af Kofoed selv og vil altid udgøre et hovedfundament for en biografi. Betragtet som en *beretning* om fortiden og dens mennesker har de naturligvis alle erindringens selvcentrerede og fragmentariske træk. De er, som ofte fremhævet af Kofoed selv, en tidsepoke set gennem et temperament, de påberåber sig ikke „sandheden“, men er tolkninger blandt andre og kunne forsåvidt gerne fremlægges til læsernes almindelige vurdering og dom. Når dette alligevel ikke er sket ubeskåret, skyldes det hensynet til de mange private og ikke-offentlige personer, som Kofoed traf på sin vej, og som fik deres dårlige skudsmål i departementschefens sorte bog. De fleste af dem er døde nu, og kan ikke svare igen, og det kan være vanskeligt at se nytten af at belaste deres minde over for historien. I hvert fald turde det efter Kofoeds ovenfor citerede „testamente“ og efter udgiverprincipperne bag artiklerne i „Husmandshjemmet“ være klart, at han ville have modsat sig, at angrebene kom ud. Derfor er en samlet karakteristik af henholdsvis skole- og seminariekammeraterne i 2. og 3. brev og et par oplysninger om studiekammerater i 4. udeladt sammen med nogle passager vedrørende kofoedske familieforhold i 4. og 5. og 6. brev. Dette er sket uden nærmere angivelser i teksten. Derimod er yderligere 5–6 beskæringer i 5. og 6. brev betegnet med indprikning ud fra det synspunkt, at redigeringen berører Kofoeds politiske virke og dermed vurderingen af ham som offentlig person. Et afsnit i 6. brev omhandlende „Nordisk Administrativ Forbund“, som Kofoed havde et stærkt negativt, men også yderst perifert forhold til, er ligeledes udeladt. Det gælder tilsvarende i samme brev beskrivelser af kampagnen imod Udenrigsministeriets ekspansion efter verdenskrigen, som Kofoed førte i lønningsrådet og senere fra 1921 som formand for Udenrigsministeriets tillægsnævn. Fremstillingen (der har den senere gesandt i Washington Henrik Kaufmann og venstrepolitikereren Povl Nørgaard som de onde ånder) forekommer både omstændelig og meget speciel for alle andre end institutions- og forvaltningshistorikere.

Mens disse indgreb i de første 6 breve må betegnes som helt ube-

tydelige for erindringerne anlæg og karakter, gælder dette ikke for det syvende afsnits behandling af departementschefperioden. De i alt 141 sider indledes med en beskrivelse af forholdet i Finansministeriet fra 1924-1942 (s. 1-27); dernæst følger en række portrætter af centraladministrationens departementschefer og generaldirektører samt de skiftende finansministre (s. 27-44), hertil en gennemgang af de under ministeriet hørende institutioner såsom Hovedrevisoraterne, Den kgl. Mønt, Assistenshuset og Statsanstalten for Livsforsikring (s. 44-57), efterfulgt af en fremstilling af Kofoeds vigtigste kommissionsarbejder (Lønningskommissionen 1929, Vanførekommisionen 1930, Universitetskommissionen 1935 og Telefonkommissionen 1937) samt formandsskabet i lønningsrådet (s. 57-75); et stort afsnit er viet de forskellige bestyrelsesposter i Åndssvageforsorgen (s. 76-116), Serum-instituttet (s. 116-128) og Det danske Luftfartsselskab m. fl. (s. 128-131); der sluttes med en række erindringsglimt fra privatlivet bl. a. omhandlende familiens sommerrejser, „Nationalforeningen Bornholm“ og Bornholmshistorien. For de fleste af disse afsnit gælder det, at de er stærkt præget af Kofoeds angreb på både høj og lav inden for dansk offentligt virke, og at disse overfald igen er så integreret i teksten – således ikke mindst i omtalen af Finansministeriet – at et forsøg på at beskære dem ville medføre en skamfiling af manuskriptet og en forvanskning af det som historisk kilde. Når hertil kommer, at de afsnit, der ikke direkte rammes af disse hensyn, oftest er meget specielle, og ikke nær har tyngde til at stå alene, har jeg valgt den efter min mening eneste mulige, om end højst utilfredsstillende udvej, at skyde hele brevet ud. At dette i høj grad har karakter af opremninger og slet ikke når de foregående i litterære kvaliteter, og at det med hovedaccenten på personalia og finansstyrelsens organisatoriske udvikling kun perifert berører periodens økonomiske politik – og således slet ikke yder Kofoed retfærdighed – er kun en fattig konstatering over for det faktum, at K. H. Kofoeds erindringer hermed fremlægges som en torso, beskåret fra de centrale dele af livsværk og karriere. Jeg har søgt at råde en smule bod herpå ved at aftrykke skildringen af det første fremmøde i ministeriet den 24. juni 1924 (s. 1-7), beskrivelsen af arbejdsdagen (s. 53-55) og portrætterne af finansministrene, der som offentlige personer har den brede ryg, der skal til for at kunne stå for skud (s. 37-43); tilsvarende har jeg medtaget afsnittet vedrørende etableringen af Rødbygaard, der ikke blot står centralt i Kofoeds virke inden for dansk åndssvageforsorg, men som også giver sit

bidrag til 30'ernes historie og turde påkalde sig en særlig interesse i dag, hvor spørgsmålet om egnsudviklingen er til løbende debat. For resterne af kapitlet må kommende forvaltnings- og institutionshistorikere sammen med Koføeds eventuelle biografør henvises til at konsultere manuskriptet i Rigsarkivet.

Disse beskæringsproblemer rejser manuskriptets sidste del, besættelsesoptegnelserne, ikke, for de har en helt anden karakter. Det drejer sig for størstedelens vedkommende om samtidige eller næsten samtidige notater af helt overvejende politisk indhold, her bevaret i den form, de fik efter en redigering i efteråret 1943. Indledningen med en indholdsoversigt (se s. 305 f.) er dateret 19. november 1943 og turde angive datoen for arbejdets afslutning. (Afsnittet med ministerportrætterne er ganske vist dateret den 23. oktober 1944 og pagineret fortløbende efter de egentlige dagbogsoptegnelser, men slutter sig i formen snarest til erindringerne og er heller ikke nævnt i indledningen). Iflg. fru Tanggaard, der nedstenograferede og renskrev optegnelserne, dikterede Koføed efter sin kalender, men det er oplagt efter notaternes stil og omfang, at der ofte er foretaget en kraftig supplerings efter hukommelsen. At dette er sket så relativt hurtigt efter begivenhederne er et klart plus – det gælder naturligvis ikke mindst for de meget fyldige augustoptegnelser – men det har ligeså oplagt bragt et tilbageskuende og bedrevidende element ind i notaterne, der svækker deres autenticitet som samtidige vidnesbyrd. Desværre er den oprindelige 1943-kalender hverken bevaret i Finansministeriet eller hos familien og må således regnes for destrueret; men efter mine undersøgelser i Scavenius-regeringens historie, herunder benyttelsen af ministermødeprotokollerne og de samtidige dagbogsoptegnelser af ministrene Holbøll og Gunnar Larsen, vil jeg dog mene, at redigeringen ikke i nærværdigt omfang har reduceret optegnelserne som en førsterangskilde til ministeriets historie. Nærmere retningslinier kan imidlertid ikke gives, hvert enkelt notat må sættes under lup.

Besættelsesoptegnelserne, i den bevarede form et manuskript på 179 paginerede foliosider plus 20 sider dokumentbilag, er ikke nogen ensartet kilde. En første og anden del på i alt 17 sider, af Koføed betegnet afsnit I og II, behandler „den skjulte ministerkrise“ i sommeren 1941 og Antikominternforhandlingerne i november samme år. Der er tale om andenhåndsberetninger baseret på oplysninger fra finansminister Vilh. Buhl, der ikke bringer noget egentligt nyt, men derimod en del misforståelser og fejl. De er derfor udeladt her. Et afsnit III behand-

ler Telegramkrisen i oktober/november 1942 i form af en sammenhængende beretning, der fra den 10. november 1942 går over i de egentlige dagbogsoptegnelser. Et afsnit IV indleder det nye kalenderår 1943 og fortsætter optegnelserne indtil den 30. august 1943, enten som dag-til-dag-indførsler eller i form af større sammenhængende notater. Derefter følger portrætsamlingen af ministerkollegerne, af Kofoed nummereret som afsnit V og formentlig skrevet et år efter, at den egentlige redigering var færdiggjort. Manuskriptet afsluttes med en række dokumenter – alle med tilknytning til augustkrisen. Af stor vigtighed – ikke mindst for departementschefstyrets genesis – er her Kofoeds memorandum om den fremtidige regeringsordning, fremlagt på ministermødet den 27. august (bilag XII). Direktør Svenningsens notits af 5. august vedrørende deportationskrisen er tidligere aftrykt i den Parlamentariske Kommissions bilagsbind IV s. 238 ff. – men uden den interne danske diskussion. Derfor bringes aktstykket i sin fulde længde her (bilag I). En række udkast til regeringens og de samarbejdende partiers opråb den 21. august offentliggøres for første gang til illustration af maratonforhandlingen for eller imod samarbejdspolitikken fredag den 20. august, den egentlige parlamentariske krise på Christiansborg i august (bilag V-IX). Til de oprindelige dokumenter er yderligere medtaget i alt tre andre, der uden at være vedlagt optegnelserne omtales i dem og uddyber forståelsen af dem (bilag II, VII og X). I øvrigt henvises til bilagsfortegnelsen s. 498.

Kofoed omgav ministeroptegnelserne med den største hemmelighedsfuldhed. To eksemplarer beholdt han selv, men et tredie, på tyndt gennemslagspapir deponerede han under lås og slå i Telefontilsynet, hvor det har ligget forsejlet til i dag. Indtil det sidste stod han da også vaklende over for det rigtige i overhovedet at få notaterne ud. Embedsmandens professionelle diskretion, loyaliteten over for kollegerne og ubehaget ved at eksponere stridighederne i ministeriet gjorde vel deres, men sikkert også det inopportune i at publicere, hvad der måtte fremstå som et forsvarsskrift for forhandlingspolitikken under modstandsbevægelsens højkonjunktur i slutningen af 1940'erne. For Kofoed var en klar modstander af sabotagen – som alle politikere var det – og i efterkrigsårene fremstod sabotagen som et almindeligt accepteret patriotisk våben og som alle danskes ejendom. Siden har årene og den historiske forskning lagt sig imellem og afklaret og afdramatiseret mange af de forhold, som Kofoeds samtid ville have fundet „sensationelle“ eller „afslørende“, og som Kofoed formentlig selv ville have retoucheret væk, om han havde stået for udgivelsen. Nu har de

redaktionelle indgreb kunnet holde sig til et minimum. Nogle familiære og strengt private oplysninger er udeladt uden nærmere angivelse, mens et par andre beskæringer af den tidligere nævnte kategori af injurierende bemærkninger er angivet ved indprikning. Endelig bør nævnes, at kapitelinddelingen og kapiteloverskrifterne er udgiverens.

Tilbage står således praktisk talt ubeskåret et af de betydeligste kildekrifter til Danmarks politiske historie i nyeste tid.

ERINDRINGER

1897-1942

Barndom på „Boet“ 1879-1895

Jeg er født den 11. marts 1879. Mit fødested og barndomshjem var „Boet“ i Østermarie.

Fader var født den 11. marts 1835, og han døde 13. juni 1898. Hans navn var Christian Kofoed. Hans faders navn var Hans Kofoed Hellesen, men han kaldte sig Hans Hellesen Kofoed og lod sine børn døbe med efternavnet Kofoed. Dengang tog man det ikke så nøje med slægtsnavne: folk kunne i så henseende få det nogenlunde, som de ønskede det. Denne min farfader boede på 58. selvejergårds grund, en stor „2 hestes ejendom“, som man kalder det på Bornholm, meget nær ved „Boet“; han havde krobevilling, hvorfor ejendommen almindeligvis kaldtes „Krouing“ (kroen); han døde som forholdsvis ung, og min farmoder giftede sig på ny med en mand ved navn Møller. Efter dennes død, vistnok i 1863, overtog fader „Krouing“, som var hans fødested. Han giftede sig omtrent samtidig med min moder, hvis fulde navn var Kristine Elisabeth Kofoed. Hun var født den 30. april 1839 på Store Frigaard i Østermarie. Hendes fader, der var officer i Bornholms Væbning, var født på Kofoedgaard i samme sogn, og hans forfædre havde i næsten 200 år i ubrudt linie siddet som ejere af nævnte proprietærgård, og blandt forfædrene er også Bornholms befrier Jens Kofoed. – Også moders fader døde i en ret ung alder, og mormoder giftede sig for 2. gang. Hendes 2. mand boede på Grammegaard i Østermarie, og her tilbragte moder sin barndom, da hun kun var 8 år, da hendes fader døde.

Både fader og moder var uformuende, da de giftede sig. Ejendommen, hvor de startede, havde som nævnt krobevilling, og dette var vistnok et ikke uvigtigt økonomisk aktiv, da drikfældigheden på det tidspunkt var stor i den bornholmske befolkning; men begge mine forældre var stærkt grebne af pastor Trandbergs vækkelsesbevægelse, og de anså det for stridende imod deres religiøse opfattelse at udskænke spiritus eller tillade kortspil i deres hjem, hvorfor kroen blev nedlagt. Efter nogle års forløb byttede de ejendommen bort med det vest for „Krouing“ liggende husmandssted; der boede de dog kun et par år; så flyttede de ned på „Krouing“ igen, indtil fader i 1877 købte „Boet“,

som dengang var en meget forfalden ejendom. Fader købte en del jord til og restaurerede bygningerne; de fik i alt væsentligt den skikkelse, de siden har bevaret.

I faders og moders ægteskab var der 8 børn. Jeg skal nævne dem i rækkefølge: Hans, født 4/2 1864, død november 1940; Marie Elisabeth, født 21/8 1865, død 20/10 1930; Jørgen, født 27/8 1869, død 31/8 1886; Kristine, født 19/11 1871; Anna, født 1873, død ca. 5 år gammel af strubehoste; Jenny, født 1877, død ca. 1/2 år gammel af kighoste, jeg selv, og Otto, født 7/9 1881, død 16/12 1939.

Som det ses, var 2 af mine søskende, småpigerne Anna og Jenny, døde, kort før jeg blev født. Dette havde sat hjemmet i stor sorg og givet livet i hjemmet en dyster baggrund; særlig Jennys død – hun døde sidst – tog fader sig meget nær, fordi han grublede over, om det betød en særlig straffedom fra Gud. Men der var forbeholdt mit barndomshjem et langt hårdere slag, nemlig min broder Jørgens død den 31/8 1886; 4 dage før var han fyldt 17 år. Jeg husker ikke noget fra hans fødselsdag, som faldt på en fredag, men den følgende søndag var fader og moder kørende til Pedersker, og jeg var med. Der besøgte vi en tante og onkel, der boede i et hus, vistnok i Sømarken, og havde det fattigt. Skønt jeg kun var 7 år, husker jeg tydeligt endnu køreturen over „Lyngen“, at fader og moder sad sammen i fjedervognens agestol, og at jeg sad på en halmsæk eller lignende bag i vognen. Jeg husker også, at da vi nærmede os „Boet“, sad Jørgen i en vejgrøft sammen med sin ven Magnus Jensen. Vi fik senere at vide, at de to havde aftalt, at de til foråret ville emigrere til Amerika.

Jørgens dødsdag var en solvarm høstdag, men markerne var i det væsentlige afhøstede, og kærerne var sluppet løs på marken. Min 2 år yngre broder Otto og jeg var sat til at vogte dem. Græsmarken, kærerne gik på, lå øst for „Boet“, hvorfra der er god udsigt til den store høj, Bobakke, hvor Otto siden etablerede sit store cementstøberi, da højen er en af Bornholms rigeste grusbakker; allerede i 1886 solgtes der grus fra arealet. Fader og Jørgen var kørt op i bakken for at læsse en vogn med grus, der var lovet en nabo. Midt under vor leg på marken så min lille broder og jeg folk løbe op imod bakken – klokken var ca. 11 om formiddagen, og lidt senere så vi fader komme løbende ned mod „Boet“ med hestene i seletøj, men uden vogn. Da vi forbavsede over disse usædvanlige ting gik hjem, stod Elisabeth grædende på forstue-trappen, mens hun håndervridende gentog: „Jørgen er slået ihjel“. Lidt efter så vi nogle mænd komme bærende med min broders afsjæ-

lede legeme. Jeg så ham blive lagt i mine forældres store alkoveseng i dagligstuen. Moder, hvis fortvivelse ingen grænser kendte, og mine to søstre, forsøgte forgæves at presse nogle kamferdråber og lignende ind i hans mund. Ikke længe efter ankom lægen fra Svaneke – det var for at hente ham, at min fader havde ilet hjem med hestene – men han kunne kun konstatere, at min broder var død. En stor sten, der havde siddet i den nedstyrtende grusvæg, havde ramt ham i baghovedet, og hans pandeben var knust mod skaftet af hans skovl. Også skaftet var knækket ved slaget.

Dette voldsomme dødsfald kastede en sort slagskygge over hele min barndom. Hver eneste enkelthed, der knytter sig til denne begivenhed, står endnu, snart 60 år efter, lyslevende for mig. Moders sorg holdt sig ned gennem årene og blev det evigt varierende emne for samtaler og betragtninger.

Dertil kom min søster Elisabeths sygdom. På en eller anden måde, muligvis under høstarbejde, fik hun en knælidelse. Der dannedes „grus“ i ledvæsken. Jeg tror, sygdommen begyndte, da hun var i begyndelsen af 20'erne, og den forværredes år for år, trods lægens, dr. Gudmundsens ihærdige forsøg på at helbrede hende. Til sidst blev hun sengeliggende. Først efter 6–8 års forløb kunne hun på ny færdes mellem mennesker, men hun havde da et stift ben. Hun havde lidt meget, og den lange sygdom havde tæret både på familiens økonomi og dens humør.

En anden begivenhed havde heller ikke bidraget til at gøre mit hjem til et muntert sted. Det var min ældste broders afrejse til Amerika. Han var dengang knap 20 år gammel; det var altså i 1884. Jeg var ca. 5 år, men jeg husker endnu tydeligt, hvad der skete, den dag Hans rejste. Jeg husker den forspændte fjedervogn ude på gårdspladsen med fader på kuskæsædet. Han syntes ret upåvirket af situationen. Forholdet mellem Hans og fader havde aldrig været særlig godt. Som lille havde Hans, der var en stridig knægt, fået mange prygl – han syntes selv, da han blev voksen – ofte ganske uretfærdigt, og jeg husker endnu en voldsom ordstrid mellem fader og Hans ikke længe før hans bortrejse. Den må have været meget voldsom, siden den har præget sig i en 5-årig drengs erindring. Moder derimod var utrøsteligt, og mine søstre græd også ustandseligt, da afskedstimen kom. Elisabeth og Jørgen fulgte med til Rønne, medens Kristine blev hjemme for at passe huset og os to små brødre. Om aftenen fik vi besøg af en nabo ved navn Mouritzen, og jeg fik da et anfald af kådhed og uar-

tighed, der gav sig udslag i, at jeg fortalte Mouritzen alle de lidt smigrende ting, som jeg havde hørt mine forældre sige om denne ikke særlig afholdte nabo, hvilket medførte en betydelig forværring af det i forvejen ikke særlig gode naboforhold.

I øvrigt er denne meget tidlige erindring ikke min allerførste. Så mærkeligt det end lyder, har jeg fra september 1881, altså på et tidspunkt da jeg lige var $2\frac{1}{2}$ år gammel, en erindring. Da blev broder Otto født, og da han fra fødslen var et yderst svageligt barn, vel nærmest en couveuseunge, besluttede mine forældre sig til at lade ham hjemmedøbe. Præsten blev hentet; det var, efter hvad jeg senere har fået at vide, en ældre gråhåret mand ved navn pastor Gudme, og jeg mindes endnu, at fader holdt på gårdspladsen med præsten i den bageste agestol. Jeg kan se ham besværligt gå ned fra vognen. Videnskaben hævder, at børn ikke kan have sikre forestillinger fra en tidligere alder end 5 à 6 år, men jeg er ganske vis på, at dette ikke passer for mit vedkommende.

Nu må der af, hvad jeg foran har fortalt, ikke drages den slutning, at min barndom har været ganske glædesløs, og at man ikke bestilte andet i mit hjem end at kredse om sygdom, død og ulykke. Det er sandt, at undertonen var melankolsk og alvorlig, og at baggrunden for hele tilværelsen var præget af de hårde slag, skæbnen havde tildelt hjemmet, og dette har vel også nok sat sit mærke på mig for hele livet og givet mig en tendens til pessimisme. Men et barnesind er nu ikke sådan at kue. Selv i bomberamte byer leger børnene jo mellem ruinerne; også i de polske ghettoer høres barnelatter. Jeg husker, at jeg og Otto den dag, Jørgen var død om formiddagen, henad aften fik lyst til at genoptage vor afbrudte leg nede på marken. Jeg havde følelsen af, at det ikke var ganske sømmeligt at lege, når de andre græd, men vi gjorde det alligevel. Og således også andre dage. Jeg legede i skolen, med nabobørnene og med min yngre broder.

Og hvad legede vi så? Ude i det fri var det mest en slags langbold og noget, vi kaldte „at spille Gros“. Hvorfra navnet „Gros“ stammer, har jeg ingen formodning om, men hvori legen bestod, husker jeg meget nøje. Det nødvendige materiale bestod i en $1\frac{1}{2}$ alen lang, lige og kraftig kæp samt „Grossin“, d.v.s. et cylinderformet stykke træ, ca. 2 cm i tværmål og 5 à 6 cm i længde. Spillerne var delt i 2 partier, dem der var „inde“ og dem, der var „ude“. Spillerne i „inderpartiet“ skulle kaste „Grossing“ efter visse, nærmere fastsatte regler ud fra en „Holla“, d.v.s. et hul i jorden, der var centrum for kastene, måling og

afstande m. v. Det var en primitiv leg, som vist nok forlængst er gået af mode; men den var fornøjelig, og den udviklede raskhed og træfsikkerhed og gav en udmærket motion. Jeg hørte til de gode Grosspillere, uden at jeg dog nogen sinde opnåede at blive blandt de bedste.

Om vinteren kælkede vi på de store bakker, hvorpå min fødeegn er så rig, eller vi løb på skøjter. Heller ikke her opnåede jeg at blive nogen fremragende sportsmand.

Nogen børneselskabelighed eksisterede ikke i den kreds, jeg tilhørte. Jeg har aldrig været til noget børneselskab eller haft nogle kammerater bedt hjem til mig til fødselsdag eller lignende. Og dans lærte jeg ikke som dreng, da mit hjem var udpræget pietistisk indstillet. Dette fik den største betydning for min åndelige udvikling, hvorfor jeg vil omtale det noget nærmere.

I begyndelsen af 60'erne kom en bornholmsk født teolog, P. C. Trandberg, tilbage til sin fødeø, vistnok som kapellan i Åkirkeby. Han begyndte her en meget energisk virksomhed som vækkelsesprædikant, og et betydeligt antal unge mænd og kvinder sluttede sig til ham og dannede en frimenighed. Til dem hørte mine forældre. Fader havde endda en ret betroet stilling inden for menigheden, dér voksede til ca. 5000 medlemmer, spredt over de fleste sogne på øen. Blandt landsognene stod Østermarie højest i medlemstal. Der skete dog hurtigt et skisma i den trandbergske kreds, idet Trandbergs fornemste medhjælper, lægprædikant Chr. Møller, brød med sin mester og dannede Luthersk Missionsforbund, der nærmest må opfattes som en organisation inden for folkekirken af pietistisk prægede personer. Fader holdt sig, trofast og redelig, som han var af naturen, længe til Trandberg, men til sidst gik han også over til Møllers forening, i hvis arbejde han med liv og sjæl tog del. Hver dag, selv i den travleste høsttid, holdt fader husandagt morgen og aften. Den bestod i oplæsningen af et kapitel af Bibelen og en bøn. Hver søndag eller anden helligdag var så mange af familien, som kunne undværes fra husholdningen, til møde i missionshuset, og én aften om ugen, undertiden flere, var fader til „bønnemøde“, og han så gerne, at nogle af husstanden ledsagede ham. Den kreds af mennesker, der kom i vort hjem, var gennemgående lige så positivt religiøst indstillet som mine forældre, således at de samtaler, der førtes, for en væsentlig del drejede sig om religionsspørgsmål. Mit hjems omgangskreds bestod af 7 à 8 familier, alle tilhørende Luthersk Missionsforening i Østermarie.

De selskaber, der holdtes hos os, eller som vi deltog i, var alle skåret over samme læst. Indbydelsen blev afgivet mundtlig eller skriftlig, og den gjaldt familien som sådan og ikke bestemte medlemmer af den. Selvfølgelig gik man altid ud fra, at manden og konen kom, hvis de da ikke var syge, men hvor mange af børnene, voksne eller mindreårige, der kom med, vidste man ikke på forhånd. Da der i én af de familier, vi omgikkes, var 9 børn, var det ikke uden spænding, ikke mindst for husmoderen, hvor mange der var i vognen, når den gildesdagen rullede ind i gården. Men at orientere sig på forhånd ansås ikke for høfligt. Når gæsterne var samlet, som regel ved 3-4 tiden, serveredes kaffe med kager etc. Så gik mændene gerne staldene igennem for at snakke landbrugssager, eller – hvis det var sommer – blev markerne beset. Kvinderne snakkede indendørs, så på sytøj m. v., og børnene legede lidt sammen. Ved 6-7 tiden serveredes smørrebrød med øl og undertiden snaps, og 2 à 3 timer senere fulgte det egentlige festmåltid, som bestod i store kolde stege (flæskesteg, kalvesteg og ande- eller gåsesteg). Jeg tør dog ikke påstå, at ande- eller gåsestegen ikke som regel serveredes varm. Til disse stege, der blev sat på bordet, eller hvis de stod på bordet, når man satte sig, cirkulerede i den angivne rækkefølge, var der rigeligt med syltetøj, asier o. s. v. foruden naturligvis sovs og kartofler. Der blev ikke ved de almindelige selskaber i mit hjem eller i de hjem, i hvilke vi kom, sat vin på bordet; vin var forbeholdt bryllup eller begravelse. Derimod blev der budt på hjemmebrygget øl. Oven på stegene blev der serveret æblekage, lagkage eller lignende. Jeg har aldrig været med til noget selskab i min barndom, hvor der blev holdt tale ved bordet. Mænd og kvinder tog ikke hinanden til bords; bordsætningen var tilfældig. Sofaen for bordenden var den fineste plads. Det var altid genstand for megen diskussion og megen falsk beskedenhed, hvem der skulle placeres her.

Lad mig dog tilføje, at det foran omtalte mellemmåltid med smørrebrød etc. efterhånden helt udgik af programmet. Det var jo også hjertelig overflødigt, men havde måske i nogen grad den opgave at spare på stegene ved det efterfølgende hovedmåltid.

Om dans eller kortspil var der selvfølgelig ikke tale i denne kreds. Man anså begge dele for synd, og intet af missionsforeningens medlemmer kunne tænke sig at omgås folk, der bød sine gæster sligt. Derimod var det fast tradition, at der på et eller andet tidspunkt holdtes en andagt, i hvilken alle selskabets deltagere, selv børnene, skulle være med. Sådan en andagt kunne været timelang. Den bestod i oplæsning

af en eller anden religiøs afhandling, prædiken eller lignende, og så sang man en del religiøse salmer. De fleste af hjemmene havde et overskud af de almindelig anvendte sangbøger (Ahnfeldts, Møllers m. fl.), som deltes ud mellem deltagerne. Ofte havde disse en sangbog med i lommen. De vidste jo, hvad traditionen krævede.

Man vil sikkert finde, at dette var en meget uinteressant måde at dyrke selskabelighed på. Der var sikkert også adskillige af de unge, som kedede sig forfærdeligt ved disse madspækkede bønnemøder. Men mærkeligt nok holdt de allerfleste inden for den anden generation fast ved missionsforeningen og vedblev at være lige så pietistiske og forsagende som det oprindelige slægtled, der samlede sig i 60'erne om Trandbergs og siden Møllers forkyndelse. Selv gik jeg helt op i denne tankegang og fandt mig vel tilpas i de trange båse, som blev afstukket for den ungdom, som voksede op under disse forhold. Jeg lyttede interesseret til de ældres drøftelser af bibelske emner og gik gerne med til de talløse bønnemøder og missionsmøder, som det betragtedes som en kristelig pligt at deltage i. Det meste af Det nye Testamente og af Davids salmer kunne jeg udenad; det samme gjaldt de almindeligt sungne kristelige sange. Det var en virkelig hjertesorg for mig, at jeg ikke var sangbegavet, men jeg gryntede med, så godt jeg kunne. Hjemme var der ikke andre end moder, der sang godt; men hun havde også en rigtig pæn sangstemme og var meget melodistærk.

Da jeg var godt 15 år, blev jeg „vakt“. Ved en personlig vækkelse forstås i missionske kredse en proces, der begynder med dyb anger over begåede synder og fejltrin, en trang til at opnå tilgivelse hos Gud og nå til forvisningen om, at man er et Guds barn, d.v.s. står i det rette personlige forhold til Gud. Dersom denne proces skal forløbe på en helt programmæssig måde, skal den „omvendte“ kunne opgive nøjagtigt tidspunkt for sin overgang til de frelstes flok, og fra dette tidspunkt er hans indstilling over for Gud, sig selv og hans medmennesker en helt anden en før. Han begynder et nyt liv i bøn og tro. Da jeg godt og vel var passeret konfirmationsalderen, kom en meget veltalende vækkelsesprædikant, der hed Vilhelm Nielsen, til Bornholm og holdt en række møder, som jeg ivrigt deltog i. Jeg var stærkt betaget af hans forkyndelse, og efter et af disse møder gennemgik jeg en del sjælekvaler, som jeg diagnosticerede som omvendelsesfænomener, og jeg noterede mig som „frelst“ fra et nærmere fikseret tidspunkt, hvilket jeg meddelte mine forældre, der glædede sig med mig. Fra denne tid var min deltagelse i missionsvirksomheden med dertil

hørende møder og bibellæsninger et hjerteanliggende for mig, og det stod for mig som særdeles attråværdigt at blive lægprædikant inden for missionsforeningen. Jeg ville sikkert også være blevet en særlig skattet lægpræst, hvis skæbnen ikke havde tiltænkt mig en helt anden løbebane.

En anden interesse i mit hjem end den religiøse var de politiske spørgsmål. De fleste missionsfolk brød sig ikke om politik. Det hørte denne verden til, og den skulle man forsage og vende blikket mod det himmelske. Men således så fader ikke på det. Han læste med iver avisreferaterne af forhandlingerne i rigsdagen, og det samme gjorde jeg, eller lyttede til, hvad fader læste. Min interesse for politik og politikere var så stor, at jeg ved valget til Folketinget i 1887, hvor jeg altså kun var 8 år gammel, skrev alle resultaterne fra de forskellige valgkredse op. Til det brug fik jeg efter nogen overtalelse udleveret et ark papir, som indstregedes af mig til brug for oversigten, som jeg havde hentet fra „Bornholms Tidende“s valgskema. Afskrift var nødvendig, da bladet skulle videre til næste abonnent. Vi var nemlig 4, der holdt bladet sammen; så slap hver enkelt med 50 øre pr. kvartal i stedet for 2 kr., som var abonnementsprisen dengang. Denne oversigt over valgkandidaterne og deres parti og stemmetal studerede jeg så grundigt, at jeg i løbet af kort tid kunne det meste på mine fingre. Dette havde betydning for mig, idet jeg under de hyppige diskussioner om politiske emner, som førtes i mit hjem mellem fader og naboer og bekendte, der kom på besøg, kunne indskyde bemærkninger, der viste, at jeg havde en viden ud over det almindelige om personer og forhold, der kom på tale. Jeg var meget vigtig over de undrende og komplimenterende udbrud, som sådanne oplysninger fra min side ofte fremkaldte fra de voksnes kreds, og fader var ikke mindre stolt over sin søns store viden.

Fader var en meget ivrig venstremand. Hans forbitrelse mod Estrup og hans provisorieregimente gav sig meget stærke udtryk. Jeg kan huske, at han, den dag venstreføreren Christen Berg fængsledes efter en højesteretsdom, sagde til moder, at nu var han parat til at hjælpe dem, der ville gøre oprør; han sendte samtidig et meget sigende blik til jagtgeværet, som hang på en bjælke i dagligstuen. Da højreregeringen provisorisk sendte et i lyseblå uniformer klædt landpoliti – gendarmerne – ud over landet, skildrede han for os børn denne foranstaltnings nederdrægtighed i ord, der greb os stærkt. Og da Otto og jeg fra et af havens høje kirsebærtræer så de første gendarmere ride ad

landevejen, knyttede vi vore små næver og råbte slemme ord efter dem. Vi blev selv bange for vor adfærd, men dette var såmænd uden grund, thi afstanden mellem landevejen og kirsebærtræet var så stor, at gendarmerne hverken kunne høre eller se os.

Da Venstre i begyndelsen af 90'erne delte sig i en moderat og en radikal fløj, sluttede fader sig til de moderate, medens næsten alle hans venner og bekendte, der havde nogen politisk interesse, var radikale. Dette medførte, at de politiske diskussioner hjemme fik en særlig livlig karakter. Jeg var for lille til at have en selvstændig mening og sluttede mig med liv og sjæl til faders trosbekendelse og støttede ham i den udstrækning, det kunne tillades en purk i min alder at blande sig i de voksnes samtale, under disse ordfejder. Jeg havde selv følelsen af, at jeg tit præsterede pletskud.

Men min overeksponerede politiske interesse beredte mig også skuffelser. Jeg skal nævne nogle af disse. To af de kæmpende venstrefløjes førere, den moderate Klaus Berntsen og den radikale Madsen-Mygdal, fader til den senere statsminister, holdt nogle kampmøder på Bornholm, bl. a. et i mit hjemsoqn. Jeg spurgte fader, om jeg måtte gå med ham til mødet. Til min uhyre glæde sagde han ja. Jeg var vistnok 13 år dengang og lille i forhold til min alder. Da moder og mine søstre hørte om min faders godkendte plan, fremholdt de, at det ville virke ganske latterligt, om sådan en bitte knægt mødte op til et politisk møde sammen med lutter voksne mandfolk. Fader fandt, at deres betragtning var rigtig og tog sit løfte tilbage. Jeg græd bitterlig!

En anden skuffelse indtrådte, da valgresultatet fra folketingsvalget i 1892 forelå. Vi var nr. 2 i rækken af dem, der abonnerede på „Bornholms Tidende“ i fællesskab. I umådelig spænding afventede jeg, at abonnent nr. 1 skulle sende bladet til os. Jeg løb bogstavelig talt pigen imøde, der kom med avisen. Men så var valgoversigten formet som et tillæg til avisen, og dette havde nr. 1 beholdt! Jeg var fortvivlet. Af en redaktionsartikel kunne jeg ganske vist se, at valget havde været en sejr for de moderate, at Hørup var falden i Køge o. s. v.; men dette tilfredsstillede mig ingenlunde. Jeg tiggede min fader om tilladelse til at gå hen til vor medabonnet for at afkræve ham det udeblevne tillæg, men dette syntes min fader ikke om, så jeg fik ikke min videbegærlighed tilfredsstillet.

Endelig skal jeg nævne en tredje „politisk“ skuffelse. Jeg samlede på billeder af kendte mænd og kvinder. Endnu eksisterer det primitive portrætalbum, som jeg lavede for over 50 år siden. Det er ikke præget

af kunstneriske ambitioner; billederne er for en del yderst mådelige avisudklip, men hvad finder ikke en lille landsbyknægt på, når hans ånd higer efter lidt næring uden for de rationer, der ydes i en middel-mådig landskole og sognets missionshus? Blandt mine billeder fandtes 6 ret godt udførte portrætter af de venstrerigsdagsmænd, der havde størst anciennitet som tingmænd. De var hentede fra Venstres Almanak, og det var lovet, at næste årgang af almanakken skulle bringe fortsættelsen. Dette glædede jeg mig meget til, og da fader skulle køre til Svaneke for at gøre det sædvanlige juleindkøb, indprentede jeg ham stærkt at købe den nævnte almanak. Men han gjorde det ikke; hans juleindkøb var blevet dyrere end beregnet, og hos boghandleren havde han valgt en almanak til 16 øre i stedet for den af mig ønskede, der vistnok kostede 1 kr. Da jeg ved faders med spænding imødesete hjemkomst fik denne Jobpost, græd jeg så bitterlig, at mine forældre lovede mig, at så snart de fik forbindelse med boghandleren, skulle den ønskede almanak blive købt. Det skete dog ikke, for imedens var den blevet udsolgt!

Ja, rede penge var en sjælden vare i hine dage. Jeg skal fortælle et lille træk, der viser faders sparsommelighed. Hvert år, somme tider 2 gange om året, hentede han et stort læs gulvsand i Snogebæk. Der er sandet særlig rent og skarpt. Snogebæk ligger nogle kilometer syd for Nekso, som man passerer både på udtur og hjemtur. Det var nu faders sædvane på hjemturen at sætte hestene på stald i en købmandsgård eller måske et hotel i Nekso. På sandlæsset havde han forinden under kørslen fra Snogebæk spist sine medbragte stykker smørrebrød. Og så følte han trang til en kop kaffe. Den kostede 25 øre, men han ville også gerne tage nogle boller eller kager fra en bager i Nekso med hjem til moder og os børn. Det kunne også fås for 25 øre. Men at ofre 25 øre på sig selv og et lignende beløb på familien kunne der ikke være tale om. Dog skylder jeg faders minde at tilføje, at der som oftest lå en pose med kager på sandlæsset, når fader kom hjem. Kaffen havde han sparet.

Jeg husker også, hvilken forfærdelse der stod at læse i faders ansigtstræk, da han en dag kom hjem og fortalte, at han som kautionsist for en gammel ven, der gik konkurs, hæftede for et beløb på ca. 400 kr., der skulle betales. Moder blev som forstenet, og vi var alle længe sorgbetyngt. Det var efter datidens forhold et meget stort beløb. Det blev betalt i løbet af et par år eller så, men det krævede indskrænkninger og besparelser, som vi alle mærkede.

Og dog var fader en holden mand, og hjemmet jævnt velstillet efter forholdene i den kreds, hvortil vi hørte. Der var i vort sogn som andetsteds en ret udpræget social lagdeling. Øverst på rangstigen stod nogle ganske få proprietærer og dermed ligestillede. De var fine nok til at omgås embedsmænd og byernes store folk. Så var der de større bønder, som også skolelærerne regnedes i klasse med. Mellem dem var der en ret udbredt selskabelighed, der ikke var hæmmet af sognegrænser, f. eks. ved de store baller, der samlede unge fra flere sogne. Dernæst fulgte et 3. lag, nærmest karakteriseret som de mindre bønder og større avlsbrugere. Til dette niveau vil jeg henføre vort hjem. Som et 4. og sidste lag kom så husmændene og landarbejderne. At lagdelingen var brudt af andre faktorer, f. eks. den religiøse indstilling, følger af, hvad jeg foran har fortalt, hvoraf bl. a. fremgår, at folk inden og uden for Luthersk Missionsforening ikke kunne omgås hinanden. Dermed være ikke sagt, at de ikke kunne være i stue sammen eller ikke kunne pleje et godt naboforhold eller drøfte faglige forhold med hinanden. Dette kunne de selvfølgelig godt, men alene den omstændighed, at der i missionsfolkenes hjem ikke kunne spilles kort eller danses, giver tilstrækkelig forklaring på, at selskabeligt samvær ikke kunne trives på tværs af den religiøse skillelinje.

Denne var iøvrigt dyb nok til også at øve sin indflydelse på faglige og erhvervsmæssige spørgsmål. Det var i slutningen af 80'erne, da andelsbevægelsen satte frugt i oprettelsen af andelsmejerier på Bornholm. Det første var oprettet i Østerlars, vort nabosogn, og nu ville landmændene i Østermarie også danne et mejeriselskab. Men medlemmer af Møllers menighed, der tog påbudet om at holde hviledagen hellig meget bogstaveligt, kunne ikke tænke sig at være med i et foretagende, der arbejdede om søndagen. De stillede som et uafviseligt krav for deres deltagelse i det nye mejeri, at dette kun tog imod eller behandlede mælk på de søgne dage. Resultatet blev, at Østermarie fik to mejerier: et nord i sognet („Broholm“), der ligesom alle andre mejerier i Danmark fungerede hver dag i året, og et syd i sognet („Gadeby“), der ikke arbejdede om søndagen. Flertallet inden for det sidste mejeri var naturligvis missionsfolk. Denne sag optog i høj grad sindene og vakte opsigt også uden for sognets grænser. Ca. 20 år senere erobrede iøvrigt det ikke-missionske elementer flertallet inden for Gadeby Mejeri, således at søndagsstandsningen blev ophævet. Ophævelsen af denne ordning gav for resten anledning til en ret interessant juridisk tvivl, idet møllerianerne havde indsat i mejeriets

love en bestemmelse om, at reglen om, at mejeriet ikke arbejdede om søndagen, aldrig kunne laves om, altså ikke kunne sættes ud af kraft ved almindelig generalforsamlingsbeslutning. Da sådan beslutning nu forelå, var problemet, om man ved sagsanlæg kunne gøre den ugyldig. Et sådant sagsanlæg blev forberedt, og højesteretsadvokater Hindenburg påtog sig at føre sagen for missionsfolkene, men disse opgav, da det kom til stykket, at føre spørgsmålet ind for domstolens forum.

Meget tidlig blev jeg sat til at deltage i det daglige arbejde. Så snart jeg kom fra skolen, som jeg senere skal fortælle lidt om, og jeg havde spist lidt opvarmet middagsmad, blev det nette skoletøj trukket af og arbejdstøjet på. Og så gjaldt det om, alt efter årstiden, at gøre nytte. Om foråret kørte jeg hestene for avlsredskaberne; om sommeren flyttede jeg køerne på markerne eller lugede roer, et ensformigt og kedeligt arbejde; i høsttiden, hvor skolen iøvrigt altid var lukket, blev jeg sat ind på hold med de kvindelige høstarbejdere, der bandt neg, røgtede den „mejede“ sæd etc.; i efterårstiden var jeg vogterdreng, i og for sig en god syssel, når vejret ikke var altfor slet – for så frøs man og døjede ondt – men var vejret godt eller tåleligt, var en sådan eftermiddag under åben himmel vel egnet til at udvikle ens interesse for og kendskab til planternes og dyrenes verden. Så kom også kammerater fra nabolaget, og vi fik en munter friluftslæg sammen. Undertiden blev tiden dog lang, og man forfaldt til filosofiske spekulationer. Og med min livlige fantasi – den var oven i købet særlig livlig i drengene – var det mægtige luftkasteller, jeg opførte. Jeg var folketaler, der med bevingede ord betvang masser, eller jeg var hærfører, der i spidsen for de nordiske landes hære vandt store sejre, der rådede bod på fortidens sørgelige nederlag. Og hvor mon det forenede Nordens hovedstad kom til at ligge? Selvfølgelig på Bornholm, hvis centrale beliggenhed i forbindelse med den store hærførers afstamning besejrede konkurrenterne.

Vinteren var jo den længste årstid. Den første del af den, nemlig tiden indtil jul, var ret travl, for da skulle tærskningen besørges. Som lille dreng kørte jeg hestene, der trak tærskværkets drivmaskine. Siden blev jeg sat til mere krævende arbejde i tærskeloen. Tærskning med plejl var i min barndomstid i det væsentlige ophørt, og tærskning på dampdrevne tærskværker var endnu ikke kommet i brug. Derfor var tærskningen et arbejde, der krævede både sved og tid, og det var et snavset og enerverende arbejde uden festligt præg således som arbejdet i vår og høst. Men det skulle jo gøres, og det

blev gjort. Når det var overstået, var vi glade, for så kom der nogle magelige måneder: januar, februar og marts. Da kunne man om morgenen tage det lidt med ro, og de lange vinteraftener stod til rådighed for læsning og andre sysler. Dette gjaldt dog kun for os mandfolk, for moder og mine søstre kartede og spandt eller vævede hver aften. Undertiden fik vi drenge særlige arbejdsopgaver overdraget til udførelse i vinteraftener. Særlig husker jeg fremstillingen af svovlstikker. Tændstikker kan jo ikke tynges stærkt på et husholdningsbudget; men med den respekt for rede penges betydning, der prægede et landbo-hjem som mit, vejede det dog til, om man kunne begrænse indkøbet af tændstikker. Derfor tørrede man knastfri rundholter af fyr, passende tilskårne, kløvede dem til lange tynde træpinde, hvis ene ende dyppedes i svovl, der ved passende opvarmning var gjort flydende. Disse svovlstikker kunne så delvis erstatte tændstikker. Svovlsatsen antændes hurtigt, når den kommer ind i en flamme. Fader plejede at sige, at det kun var nødvendigt at bruge 1 tændstik pr. dag, nemlig den, hvormed man om morgenen første gang tilvejebragte ild. Alle senere optændinger kunne fremskaffes med de hjemmelavede, og derfor billigere, svovlstikker.

I det hele søgte man at undgå indkøb. Sukker, kaffe, the, salt og krydderier måtte man selvfølgelig købe; men øllet bryggede vi selv. Man slagtede og nedsaltede kødet, så at der sjældent var tale om en regning hos slagteren. Strømper, undertøj etc. fremstilledes hjemme; dog var fremstillingen af klæder ved den hjemlige virksomhed i min tid en sjældenhed. Hør dyrkningen var omtrent ophørt, og det tøj, man anvendte til såvel mænd som kvinder, købtes som regel i butikkerne. Ofte købte fader dog hos en marskandiser en frakke, en kåbe eller lignende, som blev syet om til os drenge. Jeg husker, at jeg som overfrakke i en del af min barndom benyttede en damekåbe, der var så lidt omsyet, at den oprindelige indsnævring om midjen var stærkt iøjnefaldende. Dette opdagede mine skolekammerater uden større vanskelighed, og jeg blev forfærdelig drillet i den anledning, for der var intet mere nedværdigende for en dreng end at gå i pigetøj. Men de mange tårer, jeg fældede for at blive fri for at gå i denne frakke, hjalp mig ikke. Faders vilje var en lov, der ikke kendte til dispensationsparagraffer.

De kontante husholdningsudgifter holdtes altså nede på det mindst mulige. Det samme gjaldt alle andre udgifter. f. eks. til håndværkere. Hvad man selv kunne gøre, blev udført af husets egne folk. Det gjaldt

snedkerarbejde og særligt skomagerarbejde; fader havde som ung lært skomagerhåndværket, og hver vinter, når ude- og tærskearbejdet var overstået, kom skomagerremedierne ned i dagligstuen, og fader reparerede familiens skotøj, flikkede og forsålede det, og istandsatte seletøj m. v. Kun smeden kunne man ikke komme uden om. Hestene skulle sko, og visse ting skulle smedes i årets løb, og det løb op til et antageligt beløb. Der var kredit til nytår, men så mødte også smeden med sin regning. Jeg har mange gange siddet i stuen og spændt ventet på, hvilken sum denne nytårsregning lød på, når den store, mørkhårede smedemester, efter at have fået en god traktering, foldede det interessante papir ud foran fader. Jeg måtte selvfølgelig ikke kikke over skulderen, men af faders miner, som jeg omhyggelig studerede, eller af bemærkninger, der faldt i de to mænds samtale, drog jeg mine slutninger. Beløbet lå gerne mellem 50 og 100 kr., og når jeg fik det indtryk, at tallet lå forholdsvis lavt, drog jeg på familiens vegne et lettelsens suk; omvendt, hvis jeg af faders holdning og humør forstod, at det havde været et dyrt år.

Udgifterne til skatter spillede dengang en relativt mindre betydende rolle end nu, men amtsstueafgifterne var dog ikke uvigtige. Deres små forskydninger fra termin til termin var genstand for den største interesse. En meget afgørende udgift var forrentningen og amortisationen af ejendommens kreditforeningslån; jeg husker endnu, at hovedstolen var på 7600 kr. Renten var 4 0/0, men blev ved folketingsmand Blems energiske agitation i slutningen af 80'erne nedsat til 3¹/₂ 0/0. Denne lettelse i terminsydelse blev omfattet med en glæde og opmærksomhed, der endnu står levende i min erindring. Fader var også blandt de bornholmere, der sejlede med den af Blem lejede damper, for at der fra bornholmsk side kunne lægges et afgørende lod i vægtskålen til fordel for konverteringen. Jeg har omtalt disse begivenheder udførligt i min bornholmshistorie. Her skal jeg blot nævne, at vi børn var uhyre optagne af faders rejse til København, og at hans beretninger om, hvad han havde set og hørt i den store by, ikke kunne fortælles tit nok. Vi lyttede, måbende af spænding. Fader havde iøvrigt været i København én gang før, nemlig som ganske ung knægt. Han besøgte da en broder, der var skomagersvend i hovedstaden. I midten af 90'erne, da Elisabeth var flyttet her til byen, fik han sin 3. og sidste københavnstur.

Det var nu kun få bornholmere, der så tit aflagde besøg uden for øen. Livet bød sjældent på længere udflugter. Jeg kan således for-

tælle, at moder, trods et stærkt ønske derom, aldrig nåede at besøge Hammershus. Turen dertil var for lang til at kunne foretages i hestekøretøj frem og tilbage på én dag – et par almindelige landheste måtte nødig trave mere end ca. 50 km på samme dag – og vi havde ingen bekendte på Bornholms nordland, hvor vi kunne overnatte, og en overnatning på et hotel var en utopisk tanke. Jeg kan i denne forbindelse fortælle en lille oplevelse, der viser bornholmernes stedbundethed i de tider. Vi havde en meget gammel arbejder, Kristen Hansen hed han. Jeg tror, at han på det tidspunkt, det, jeg nu fortæller, fandt sted, var sidst i 80'erne. Jeg var lige kommet hjem – som ung student – fra København. Han spurgte mig interesseret, hvordan der så ud derovre. Jeg fortalte ham lidt om et og andet, og så føjede jeg til: „Du skulle tage en tur derover, Kristen Hansen“. Dertil svarede han: „Til København, nej, hvor vil du hen? Men til Gudhjem kunne jeg nok have lyst til at komme“. „Til Gudhjem“, sagde jeg forbavset, „men der har du da været tit“. „Nej, aldrig. Jeg har hverken været i Gudhjem, Allinge, Sandvig eller Hasle, skønt jeg har haft lyst nok til det“, lød den gamles svar. – Ja, det var altså før cyklernes, for ikke at tale om bilernes tidsalder. Jeg gør opmærksom på, at Kristen Hansen ingenlunde var en særlig fattig mand. Ved sparsommelighed og flid var han nået til at eje et pænt husmandssted nogenlunde gældfrit, og så tog han lidt arbejde i ny og næ for at øge sine kontante indtægter. Men i de nævnte byer havde han aldrig haft noget ærinde, og at foretage en tur alene for morskabs skyld eller for at tilfredsstille sin videlyst kunne den flittige og påpasselige mand ikke tænke sig. Jeg husker, at han i den anførte samtale kom med en bemærkning om, at han fra Randkløveklipperne – han havde i sin ungdom været karl på en af Randkløvegårdene – tit havde set Gudhjem i det fjerne, og at det så ud til at være en urimelig „netter“ by!

Hvilke indtægter havde man nu på en ejendom som „Boet“? Ja, dette spørgsmål er let at svare på, idet alle indtægter fremkom ved salg af landbrugsprodukter: Smør, svin og æg. I mine tidligste barneår kærnede vi smørret selv. Produktet var sikkert af ringe kvalitet, sammenlignet med nutidens mejerismør. Og så blev det opbevaret under primitive afkølingsforhold, indtil samlet levering til købmanden kunne finde sted. Da mejeriet kom i gang, holdt hjemmekærningen selvfølgelig op. Så blev der hver måned foretaget en afregning i forhold til den leverede mælk. Nettobeløbet for 1 år af „mejeripengene“ androg vel ca. 1000 kr. Så leveredes der en del svin til slagteriet, efter

at dette i begyndelsen af 90'erne kom i drift. Jeg antager, at vi levede ca. 10 svin årlig. Det gav en indtægt på ca. 600 kr. Hvad ægsalget kunne andrage, har jeg ikke nøje rede på, men 200 kr. årlig er vist et maksimumsbeløb. Hertil kom salget af kalve eller ungkvæg, 5 à 6 årlig. Det kunne vel andrage 3 à 400 kr. Det vil altså sige, at den samlede indtægt på „Boet“ ikke kan ansættes til mere end 23 à 2400 kr. Når herfra forlods skal subtraheres ca. 500 kr. i skatter og terminsydelser til kreditforeningen, og der endvidere skal regnes med en hel del driftsudgifter i form af køb af kraftfoder, kunstgødning etc., vil det ses, at der ikke var noget at flotte sig med, særlig da familien, som omtalt, var stærk hjemsøgt af sygdom. Det er forståeligt, at hver øre måtte vendes og drejes, før den blev givet ud. Men det blev den også. Jeg husker, at jeg forud for den halvårslige eksamen i skolen var meget spændt på, om jeg til rådighed for indkøb af kager hos den kagekone, som efter traditionen altid havde stude i skolegården på eksamensdagene, fik 25 øre eller 10 øre. Det varierede lidt, men jeg tror nok, at det som regel lå 25-øren nærmest. Men jeg tror ikke, at det nogen sinde oversteg den.

Hvad levemåden hjemme angik, var den meget enkel. Vi stod meget tidligt op, navnlig i de travle perioder. Jeg tror, at mine forældre i almindelighed var oppe ved 5-tiden. Som små lå vi børn naturligvis noget længere, men efterhånden som vor arbejdsevne voksede, blev udpurringen af sengene om morgenen skudt frem. Så drak man straks kaffe, dog uden brød; vi fik brunt kandis til kaffen. Ved 8-tiden spiste vi frokost. Den bestod altid af spegesild og en særlig bornholmsk ret, som vi kaldte for „Søvva“. Spegesilden blev på mange gårde sat på bordet, ganske som den blev trukket op af saltekarret, altså i uspeget stand. Hjemme hos os var den altid speget og vel tilberedt. Til silden fik vi varme kartofler med sennep eller anden dyppelse. Der var også brød og smør eller fedt på bordet. „Søvva“ var tilberedt af en blanding af mælk og øl, kogt sammen med brød. Det kunne smage udmærket, når det var vel tillavet af gode ingredienser, og selv om jeg har spist det praktisk talt hver dag, ofte 3 gange om dagen i hele min barndom, var jeg aldrig ked af at blive sat foran en skål med godt „Søvva“, og moder var en mester i at lave denne ret. Kl. 10 drak vi formiddagskaffe, denne gang med brød til, enten rugbrød med smør på eller hjemmebagt hvedebrød. Kl. 12 spiste vi til middag, 2 retter varm mad. Denne varierede ikke stærkt. Forretten var oftest stegt flæsk, sild eller torsk. Efterretten grød eller vælling. Undertiden fik vi

ærter med flæsk, grønkål eller lignende. Så holdtes middagspause til kl. 2, hvorefter man på ny drak kaffe med brød til. Kl. 5 spiste vi „Ujnnarna“. Denne bestod altid i smørrebrød, som regel fedtsmurt med forskellige slags pålæg, men i travle tider, hvor kosten skulle være lidt ekstra, anvendtes smør i stedet for fedt. Når dagens arbejde var endt, fik vi aftensmad. Dette måltid varierede en del. I mine første barneår mener jeg, at vi som oftest fik sild og „Søvva“ på ny, i hvert fald „Søvva“. Havde vi arbejdsfolk, blev der budt på grød. Men i de senere år var det reglen, at vi drak the med brød til – smurt rugbrød eller hvedebrød.

Man vil se, at der spistes enkelt, men meget hyppigt. Der var det bedrøvelige ved det for mit vedkommende, at jeg ikke kunne fordrage sild. Moder søgte at skaffe mig erstatningsvarer, men fader kunne ikke lide sådant kæleri for indbildte fornemmelser, hvilket fremkaldte adskillige kontroverser, og resultatet blev da som regel, at jeg nødte $\frac{1}{2}$ sild ned og ellers holdt mig til de øvrige madvarer. Der var jo ikke meget at vælge imellem.

En særlig eftertragtet ret var pandekager eller æbleskiver, men denne serveredes kun ved ekstraordinære lejligheder, f. eks. på fødselsdage, ved mejerigilder, d.v.s. den dag sæden var afmejet, eller når en roeligningsperiode var afsluttet. Det var en liflig duft, der mødte en, når man træt og sulten kom ind ad køkkendøren, og lugten af de friskbagte pandekager slog imod en.

Søndagskosten var omtrent som hverdagens; men den var dog på mange punkter et nummer lækrere end den dagligdags. Der var ofte æg til frokost, der var smør på brødet i stedet for fedt, og pålægget var nogle numre finere. Som middagsret fik vi ofte spejlæg (med stegt flæsk) eller de før omtalte pandekager. Om gildesmaden har jeg foran fortalt.

Et par ord om min skolegang. Den begyndte, da jeg var fyldt 7 år og varede, til jeg blev konfirmeret, 14 år gammel. Jeg gik hele tiden i Kirkeskolen, hvor læreren hed C. J. Hansen. Han var i og for sig en dygtig lærer, men blev efterhånden så optaget af forskellige tillidshverv (sognerådet, brugsforening etc.), at han stærkt forsømte sine elever. Vore frikvarterer blev somme tider både på 1 og 2 timer. Han slog meget sjældent eleverne, et blik fra ham var nok til at bringe ro til veje. Selv har jeg aldrig som barn (iøvrigt heller ikke senere) fået prygl, hverken hjemme eller i skolen. Lavede jeg skarnstreger i skolen, lod læreren det uanset eller gav andre de tærsk, jeg havde for-

tjent. Det skete i hvert fald 2 gange.

Jeg havde utrolig let ved at lære. Skolen bestod af 2 klasser. I nederste klasse gik jeg kun i 1½ år, og da jeg havde været i øverste klasse i 1 år, var jeg nr. 1 i klassen. Da var jeg altså kun 9½ år gammel. I de resterende 4½ år lærte jeg praktisk talt intet nyt. Lærebøgerne kunne jeg uden ad, og regnehæfterne havde jeg gjort færdig. Det var heller ikke mange fag, vi havde: regning, skrivning og læsning, religion, danmarkshistorie og geografi. Lærer Hansen prøvede så på at give mig lidt videregående opgaver ved bl. a. at sætte mig til at regne efter regnehæfter, der lå uden for skolens pensum, ved at låne mig historiebøger o. l., der kunne give mig lidt flere kundskaber, end skolens lærebøger gav. Det var kun lapperier, der på denne måde kunne opnås i retning af supplerende undervisning, men helt uden betydning var det dog ikke. Iøvrigt medførte min succes i skolen, at der gik frasagn om min begavelse i sognet. Både skolelæreren og præsten gav disse frasagn forøget vægt og udbredelse ved at tale om, ikke alene over for min fader, men også andre, at jeg sad inde med usædvanlige evner. Fader blev ofte opfordret til at sende mig til realskolen i Neksø, for at mine evner kunne komme til udvikling; men det havde fader hverken lyst eller råd til. Jeg selv hørte nok lidt i ny og næ om sådanne planer; men de gjorde ikke stærkt indtryk på mig. Jeg befandt mig vel på det niveau, hvor jeg færdedes og gjorde ikke mine forældre forestillinger om at få lov til at skifte skole.

Jeg skal i denne forbindelse berette om en opgave, jeg fik som dreng, og som ikke blev uden betydning for mine evners udvikling. Da jeg var 10 år gammel, blev fader valgt til formand for den stedlige afdeling af Bornholms Kreaturforsikringsselskab. Det medførte, at alle de folk i sognet, som havde deres husdyr forsikrede imod død, én gang om året (en af årets 3 sidste søgnedage) skulle indfinde sig på „Boet“ og have ny police og betale årskontingent. Dette krævede en del regnskabsføring, pengeindbetaling etc., og da fader ikke var nogen stor mester i skriveteknikken – han regnede udmærket, men skrev langsomt og usikkert – faldt det i min lod at være folk behjælpelig med policefornyelsen, optælling af kontingentet samt foretage den derefter nødvendige bogføring og regnskabsopgørelse. Dette klarede jeg særdeles pænt, og folk i sognet omtalte mig ofte med stor anerkendelse for mine præstationer på dette felt. Det gav også en god øvelse for en vordende finansminister! Særlig husker jeg dog en min-

deværdig 2. nytårsdag. Der havde fundet kontingentbetalinger sted, der androg en samlet sum på ca. 1300 kr. Et så stort beløb – for det *var* virkelig et meget stort beløb efter vore forhold – turde fader ikke have liggende. Men så blev han syg. Det blev da overdraget mig at køre til Svaneke med den store pengesum og indsætte den i banken. Hele familien var betaget af stor uro, indtil jeg kom lykkelig tilbage med bankens kvittering.

Dette arbejde med kreaturforsikringssager fremkaldte iøvrigt mit første forsøg på at optræde som reformator. Sognets afdeling af øens samlede kreaturforsikring havde i adskillige år haft betydeligt større indtægter end udgifter. Jeg forestillede da fader, at det ville være i sognets interesse at lave sit selvstændige selskab. Fader syntes godt om ideen, og den blev gennemført. Jeg tror, at Østermarie Kreaturforsikringsselskab eksisterer den dag i dag. Jeg er imidlertid i dag mindre stolt af denne min første reformationsplan, idet den hviler på et forkert grundsyn. Et forsikringsselskab bør have en bred basis at hvile på, og den omstændighed, at et lokalt begrænset område som en enkelt landkommune kan se en øjeblikkelig fordel ved at drive særpolitik, bør ikke være bestemmende for dens adfærd.

Jeg havde som dreng en ganske speciel interesse: at botanisere. Dette udviklede sig på følgende måde. Som foran omtalt ville min lærer gerne tilfredsstille min trang til at lære noget mere end skolens pensum. På vejen til skolen samlede jeg ofte planter, som læreren så gav mig navnet på. Blandt mine klassekammerater var sønnen af sognets største særling, som hed Per Nielsen. Han var menneskesky, men højt begavet og syslede med de særeste ting, f. eks. matematiske opgaver, fotografering, levende billeder etc., og han var også ganske kyndig i botanik. Hans søn fortalte ham om, hvilke navne lærer Hansen stak ud til mig på de planter, jeg samlede på min tur til skolen, og Per Nielsen erklærede nu, at de fleste af disse navne var forkerte og tilbød at lære mig de rigtige. Dette var jeg meget henrykt for, og jeg blev nu sat ind i den kunst at bestemme planter efter det linnéske system, tørre dem og klæbe dem op i et herbarium. Denne syssel gik jeg op i med liv og sjæl, og jeg lærte mig efterhånden både de danske og latinske navne på alle egnens planter, en viden, der kom mig til megen nytte, da jeg senere kom på seminariet, ja, som også dannede et godt grundlag for mine senere floristiske studier ved Københavns universitet. Hvad man nemmer i de helt unge år, har som bekendt en særlig plads i ens hukommelse. Af alt, hvad jeg har lært, er der intet,

jeg nu som gammel mand husker bedre end navnene – også de latinske – på de planter, jeg bestemte, da jeg som skoledreng travede rundt i min hjemegn med Per Nielsen eller alene.

Præparandår 1895-1897

Allerede inden jeg i 1893 blev konfirmeret – jeg tror et par måneder før – skete der den ændring i forholdene på „Boet“, at min søster Elisabeth forlod hjemmet. Hendes knæsygdom var nu for så vidt overvundet, så hun, om end med stivt ben, kunne færdes mellem mennesker; hun havde lært syning og arbejdede som syerske for folk i sognet, der ville have kjoler syet eller repareret. Hun havde en god kundekreds, men var selv klar over, at det var en sløj fremtid, der ventede hende som sypige i en landkommune. Så fik vi i 1892 besøg af en kusine fra København, som vi aldrig havde set før. Hun hed Marie Bayer og var vidtberejst, idet hun havde været både i Amerika og Australien. Hun var dengang 45 år, men så meget yngre ud; hun kom som et pust fra en os ubekendt verden, så vi omfattede hende med megen interesse, og hun, der stod meget ene i verden, idet hendes moder, der var halvsøster til min moder, fornylig var død og hendes eneste søster rejst til Amerika, gengældte denne interesse. Hun blev boende hos os ret længe og sluttede sig nær til familien, særlig til søster Elisabeth, ja disse to blev trofaste veninder for hele livet. Selv var hun i besiddelse af en lille formue, hvis renteindtægt hun forøgede ved lejlighedsvis at sy veste for et firma. Hun overtalte Elisabeth til at rejse til hovedstaden for at bo sammen med hende og perfektionere sig i sykunsten. Dette skete i begyndelsen af 1893. At dette indirekte fik den allerstørste betydning for den udvikling, jeg selv kom til at gennemgå, vil mine erindringsblade senere fortælle.

Efter et års ophold i København kom Elisabeth tilbage til „Boet“, og Marie Bayer var med hende. Det var i sommeren 1894. Spørgsmålet var nu, om min søster, der havde gennemgået forskellige kursus i København, skulle oprette en systue i Svaneke eller vende tilbage til hovedstaden. Valget faldt efter mange overvejelser på det første, og der lejedes en dertil egnet lejlighed på Kirkebakken i byen. Forretningen gik godt, men Elisabeth savnede i den grad København og sin hjerteveninde Marie Bayer, at hun efter et års forløb ophævede systuen og rejste tilbage til København, hvor hun startede en systue i Klareboderne. Efter godt et års forløb ophævede hun også den og

overtog sammen med en handelsuddannet dame, der var veninde med Marie Bayer og hed Johanne Fogel, en manufakturforretning på H. C. Ørstedsvej i København.

Når jeg fortæller dette ret udførligt, skyldes det, at dette triumvirat, Elisabeth, Marie Bayer og Johanne Fogel og den omstændighed, at de blev økonomisk velstillede, i virkeligheden gjorde det muligt for mig at gennemføre min akademiske løbebane. Men dette skal jeg senere komme tilbage til. Her skal jeg kun omtale, hvad der hændte i årene, indtil jeg forlod mit barndomshjem og drog ud i verden for at opleve de mærkelige eventyr, som mit liv har været så rigt på.

Da jeg var færdig med skolen, havde jeg jo hele dagen til rådighed for det landbrugsmæssige arbejde. Det interesserede mig også; men jeg følte dog stadig trang til at give mig af med de boglige sysler, og en dag kunne jeg ikke dy mig længere, men spurgte med megen alvor i stemme og mine min fader, om han ikke kunne tænke sig at hjælpe mig til at gennemgå et seminarium, så at jeg kunne blive skolelærer. Vi stod østerude – det var i forsommeren i 1895 – og tumlede med et af pilerødder forstoppet drænrør. Faders miner blev yderst alvorlige; men den afvisning, jeg egentlig havde ventet, udeblev. Samtalen fortsattes med moder som 3. deltager. Betænelighederne var mange. Der var først spørgsmålet om, hvorvidt fader kunne skaffe de penge, et seminarieophold ville koste. Dernæst var der det kedelige, at jeg ikke kunne synge, og altså aldrig få et af de gode degneembeder. Og endelig vidste fader ikke, hvordan han skulle kunne undvære mig i bedriften derhjemme. Otto stod ganske vist dengang lige overfor at skulle konfirmeres, men hans lyst til landbrugsarbejde havde altid været meget problematisk, lille og spinkel som han var, og forholdet mellem ham og fader var ikke altid fuldt tilfredsstillende. Men enden på samtalen blev dog, at fader ville søge råd i spørgsmålet hos lærer Hansen. Samme dag søgte fader ham, og da han om aftenen kom hjem, fortalte han, at Hansen bestemt havde tilrådet, at mit ønske blev imødekommet, og han havde tilbudt, at det præparandår, som en seminarieelev skal gennemgå, før han optages på seminariet, blev taget hos ham, altså i min gamle barneskole, og herfor skulle der ikke ydes nogen betaling. Han havde foreslået, at jeg begyndte til nytår 1896, og dette var fader gået ind på. Så kunne jeg selv komme op til ham og få nærmere besked om, hvordan jeg iøvrigt skulle forholde mig.

Jeg modtog faders meddelelse om samtalen med lærer Hansen uden

rigtig at kunne tro på, at det var sandt. Jeg var klar over, at denne dag var skelsættende i mit liv. Jeg skulle altså ikke være landmand, som mine forfædre havde været det på fædrene og mødrene side i utallige generationer. På moders side kan mit stamtræ føres tilbage til det 15. århundrede, og alle mine aner havde været gårdmænd på Bornholm, de fleste i Østermarie. Og nu skulle jeg bryde traditionen og ikke dyrke jord, men bøger. Jeg var både glad og bedrøvet, mest det første; nye vidder åbnede sig for mig, nye opgaver vinkede i det fjerne; men hvorledes skulle jeg kunne forlade det hjem, jeg elskede, og i hvis ve og vel, i hvis daglige små foreteelser jeg var så dybt interesseret? Hvem skulle tage sig af det, som jeg til daglig havde at varetage? Og hvordan skulle fader klare bedriften på „Boet“ uden mig? Selv om Otto skulle konfirmeres til efteråret, var det dog en betænkelig sag at betro ham at afveje det nødvendige kraftfoder til malkøkøerne – de bedste malkere skulle have mere end de gølge – og hestene skulle passes under nøje hensyntagen til de krav, årstiden stillede til dem. Men beslutningen var altså taget, hurtigere og mere afgørende end jeg havde tænkt mig muligheden af. Broen bagved var brudt af; nu gjaldt det blot om at komme fremad, ind i det store, ukendte land.

Jeg gik nogle dage efter op til læreren. Han fortalte mig, at jeg først kunne komme på seminariet, når jeg var fyldt 18 år, og da optagelsen altså fandt sted i august måned, ville det altså sige, at jeg ikke skulle indstilles til optagelse før i august 1897; det lå 2 år fremme i tiden. Men dels skulle jeg som foran nævnt gennemgå et præparandår, dels gjaldt det om at have så gode kundskaber som muligt for ikke at falde igennem til optagelsesprøven. De fleste, der kom på seminariet, havde i forvejen præliminæreksamen. Så fik jeg en liste over nogle bøger, jeg burde skaffe mig, for at lære noget verdenshistorie, fysik o.s.v. Disse bøger fik vi fra en antikvarboghandler i København, og nu begyndte et flittigt hjemmestudium i den fritid, som landarbejdet levnedde mig.

Den første skoledag i 1896 tiltrådte jeg så min hjælpelærergerning i den skole, jeg knap 3 år før var gået ud fra ved konfirmationen. Det var med bævende hjerte, at jeg den morgen gik hjemmefra. Jeg tror, at jeg var mere nervøs, end da jeg den 28. maj i år [d.v.s. 1943] som finansminister forelagde mine store pengebindingslove i rigsdagen. Det var to store problemer, som fyldte mig med bange anelser og nervøse spekulationer. Det ene var, hvorledes jeg skulle klare min entré

i skoleklassen. Jeg anede ikke, hvilken rolle lærer Hansen havde tiltænkt mig i skolen. Blev jeg sat til at undervise? Blev jeg måske halvt elev og halvt lærer? Husk på, jeg var endnu ikke fyldt 17 år, meget spinkel og ikke stort ældre at se på end en almindelig konfirmand. Flere af drengene var lige så store som jeg, og alle kendte de mig, og de fleste var dus med mig. Men det andet problem beskæftigede mig dog langt stærkere, nemlig om jeg kunne te mig på en tilfredsstillende måde i lærerhjemmet. Husk på, at et lærerhjem var noget meget fint i min forestilling. De havde andre omgangsformer der end dem, jeg til daglig var helt fortrolig med. Og nu skulle jeg daglig være i et sådant fint hjem, jeg skulle spise min medbragte mad der og konversere folk, som ikke engang talte bornholmsk. Men dertil kom, at jeg i hemmelighed var noget forelsket i husets ældste datter, som var min jævnaldrende skolekammerat, men som sagde „De“ til mig første gang jeg traf hende, efter at vi begge var konfirmerede. Lad mig tilføje, at jeg først i min lykønskning til hende på hendes 60 års fødselsdag betroede hende, at jeg havde været forliebt i hende. Ak ja, omgangstonen mellem de unge dengang var en anden end mellem nutidens unge. Men man forstår, at denne hemmeligholdte forliefelse gjorde det særlig magtpåliggende for mig at optræde helt korrekt. Om det lykkedes for mig? Jeg har det indtryk, at det gik så nogenlunde, og efterhånden befandt jeg mig vel i den venuesæle familie, og min assistance i skolestuen formede sig også helt net. Jeg blev hurtig betroet at undervise ret selvstændigt; som foran omtalt var lærer Hansen stærkt optaget af kommunale og andre tillidshverv. Det var derfor naturligt, at jeg blev sat til at undervise på egen hånd; men megen vejledning i pædagogisk praktik fik jeg ikke.

Så gled 1896 til ende, og da august 1897 nærmede sig, stod jeg over for et meget vanskeligt valg, nemlig med hensyn til hvilket seminarium jeg skulle søge at blive optaget på. Lærer Hansen var stemt for Johnstrup. Der var han selv udgået fra; men jeg havde hørt, at mange, der indstillede sig der, dumpede til optagelsesprøven, og da jeg anså mine hjemmestudier for temmelig ufuldstændige, hvad de også var, foretrak jeg et privatseminarium. Valget stod her mellem et københavnsk eller Neksø's. Dette var oprettet i 1896, og det havde den tiltrækning, at jeg så kunne vedligeholde forbindelsen med mit elskede barndomshjem ved ugentlige besøg. Fader og moder røbede af og til, at de ville være glade, om jeg valgte Neksø, men de lagde ikke pres på mig. Det var hensynsfuldt af dem. Søster Elisabeth, der kom

hjem på en længere sommerferie, arbejdede derimod meget stærkt for, at jeg skulle søge til København. Hun havde på det tidspunkt startet sin manufakturforretning på H. C. Ørstedesvej, og hun tilbød mig billigt ophold i sit hjem, hvilket jo lød fristende. Men hovedargumentet fra hendes side var dog, at en uddannelse derovre var meget mere betydningsfuld for min fremtid end den jeg kunne opnå på det nystiftede, meget primitivt udstyrede seminarium i Neksø. Og dertil kom følgende betragtning fra Elisabeths side: det kunne være meget godt, at jeg fik en skolelærereksamen, men hvad førte den til? Et lille lærerembede, men var det noget for mig med mine evner? Jeg måtte selvfølgelig se at komme videre ad den akademiske vej. Så lå verden åben for mig. Og dette kunne bedst gøres i København, medens Neksø ingen mulighed bød. Fader blev forfærdet over Elisabeths højtsvævende planer. Han gentog under de mange diskussioner om sagen, at han ville prise sig lykkelig, hvis han kunne leve og se mig ansat som lærer. Selv lyttede jeg interesseret til min søster. Det var et helt nyt perspektiv, en aldrig anet mulighed hun der gjorde propaganda for. Tanken slog rødder i mit modtagelige sind og kildrede min ærgerrighed; men jeg følte mig nogenlunde sikker på, at planen var alt for fantasifuld til nogensinde at kunne realiseres. Så højt kunne dog en lille bonde-dreng, hvis faders økonomiske evner til at hjælpe var yderst begrænsede, næppe stræbe.

Så fik jeg en idé. Den forekom mig temmelig håbløs, men hvad der var hændt mig i de sidste 1½ år havde i forvejen en ret mirakuløs karakter. Derfor gik jeg videre til fader med planen: jeg spurgte ham, om jeg ikke måtte rejse til København for selv at se på forholdene derovre og tale personligt med en ung mand fra nabosognet, som jeg kendte lidt til, og som var elev på et københavnsk seminarium – det hed vistnok Vesterbro seminarium. Til min forbauselse gik fader ind på tanken og stillede de nødvendige pengemidler til min rådighed. Så gav jeg mig ud som dækspassager på den lille Neksødamper „M. Davidsen“ og så for første gang Danmarks hovedstad. Elisabeth var i forvejen taget tilbage fra sin ferie, og jeg tilbragte 8–10 dage i hendes og Marie Bayers fælles hjem i Løvstræde på hjørnet af Niels Hemmingsensgade. Vi turede byen igennem, og dagene var fyldt med oplevelser i en for mig hidtil helt ukendt verden. Det var den for provinsboere sædvanlige cyclus i form af besøg på museer, Zoologisk have, Rundetårn (jeg tror, at jeg aldrig har været der siden) o.s.v. Jeg vendte hjem, endnu en grad vigtigere end før; ingen af mine

jævnaldrende i den kreds, jeg hørte hjemme, havde været på en sådan udflugt.

Men om jeg skulle være seminarieelev i København eller Neksø, stod stadig uafgjort, og vi var kommet ind i august måned. Så måtte afgørelsen træffes, og i den 11. time holdtes et familieråd, hvori Københavns energiske defensor, Elisabeth, ikke kunne deltage, da hun jo var rejst. Resultatet blev, at vi samme eftermiddag skulle køre til Neksø, dels for at tale med forstanderen for seminariet, dels for at undersøge, om jeg kunne få logi hos en ret velhavende slægtning, avlsbruger Peder Koefoed. Begge besøg – hos P. Koefoed og hos forstanderen – forløb ovenud tilfredsstillende. Logiprisen (fuld forplejning) blev sat til 15 kr. pr. måned, og forstanderen, der hed Lundsgaard, og som var meget ivrig efter at kapre elever til det meget dårligt besøgte institut, fremstillede alt i rosenrøde farver. Bl. a. forsikrede han mig om, at jeg kunne være sikker på at klare optagelsesprøvens skær. Det blev håndslag og indskrivning med det samme.

Så kom den sidste dag i mit barndomshjem. Jeg husker, at det var en onsdag, og det må vel have været omkring midten af august måned. Fader og jeg gik om formiddagen nordude og vendte byg. Fader var stille og bevæget, men sagde meget lidt; jeg havde altid været den foretrukne af alle hans børn; han havde næppe nogensinde sagt et vredt eller bebrejdende ord til mig, hverken for mit arbejde eller min opførelse i det hele taget. Selv var jeg meget vemodig stemt. Jeg var klar over, at jeg var ved at afslutte en epoke af mit liv. Da klokken blev 12, stillede vi riverne på plads i huggehuset; vi gik ind til middagbordet. Ingen af os fem (mine forældre, min søster Kristine, min broder Otto og jeg) sagde noget under måltidet; engang imellem tørrede moder en tåre fra kinden med forklædets snip. Så lagde jeg arbejdstøjet og fik det pæne tøj på, og med en lille kuffert i hånden endrede jeg vognen, i hvilken fader skulle køre mig på vej til Neksø. Da vi nåede den høje bakke oven for Neksø, hvorfra man har den dejlige udsigt ud over byen og dens opland og havet og havnen, holdt fader stille, og jeg tog min lille vadsæk ned fra vognen for at gå resten af vejen til mit nye hjem. Så tog fader min hånd i sin og så mig ind i ansigtet. Jeg mærkede hans hårde arbejdshånds faste tryk, og så sagde han: „Farvel min dreng. Gud velsigne dig, hvor din vej end kommer til at gå. Og husk så på: sørg for, at man får respekt for dig. Om de bliver vrede på dig eller de roser dig – det er ikke det vigtigste. Men respekt for dig, det skal de have. Farvel og lev vel.

Du har været en god dreng i dit hjem“. Jeg så tårer i faders øjne; så drejede han hestene for at køre tilbage. Jeg stod længe og så efter vognen. Fader så sig ikke tilbage. Jeg vandrede med min lille vadsæk imod Neksø.

Seminarist i Neksø

1897-1900

En dag midt i august måned i 1897 ankom jeg til mit nye hjem hos Peder Koefoed, 72 år gammel og gift med min 36-årige kusine Thora. I ægteskabet var en datter på 11 år. Det var velhavende folk, der boede i en stor avlsbrugsejendom i udkanten af byen. Det værelse, som blev mig anvist, var stort, men meget solfattigt, og det kunne ikke opvarmes, således at jeg i den kolde tid måtte læse mine lektier i familiens dagligstue eller – i sengen! Jeg blev iøvrigt behandlet bedst muligt, og navnlig „gamle Koffed“ var meget omhyggelig for mit befindende. Desværre var han meget snakkeglad, således at han stærkt forstyrrede mine studier. Han døde iøvrigt efter få måneders forløb.

Foreløbig gjaldt det om at bestå optagelsesprøven. Jeg mærkede imidlertid hurtigt, at den havde en rent formel karakter, hvilket bragte al nervøsitet til at forsvinde. Om lørdagen efter 2 dages forløb erklæredes jeg for optaget, og som seminarieelev aflagde jeg tidligt den næste dag mit første besøg på „Boet“, hvor jeg med selvfølelse fortalte om mine oplevelser og præsenterede min nye fikse seminaristhuse. Jeg forstod godt, at navnlig fader var ikke så lidt stolt af mig.

Og så begyndte seminarieundervisningen og seminarielivet. Seminariet var startet det foregående år. Dets 1. klasse, som altså i 1897 rykkede op som 2. klasse, bestod af 6 elever: 4 mandlige og 2 kvindelige. Også min klasses elevtal var 6, ligeligt fordelt mellem kvinder og mænd. Af disse fik Bendt Brandt fra Degnegård i Bodilsker en særlig betydning for mig. Han var intellektuelt særdeles godt begavet, havde præliminæreksamen med en stor udmærkelse og var en voldsom impulsiv natur. Hans fader, Peder Brandt, var en søn af øens kendte og mest rødradikale venstremand og dertil antikirkelig. Han havde fornylig afsonet en fængselsstraf for en del artikler i Venstres organ på Bornholm, i hvilke han i voldsommere ord, end injurielovgivningen tillod, havde kritiseret præsternes opgivelse af de kornpriser, der var bestemmende for de kapiteltakster, efter hvilke skatterne udregnedes. Denne injuriedom havde skaffet ham stor popularitet mellem de bornholmske landmænd. Bendt havde arvet faderens radikalisme og kri-

tiklyst, og den gjorde sig ikke alene gældende på det politiske område, men han var desuden glødende atheist. Han dyrkede Georg Brandes som en gud, og han havde også slugt en hel del filosofi, således at han kunne docere darwinisme og determinisme på en for sine kammerater særdeles overbevisende måde. Jeg stod endnu på mit barndomshjems pietistiske grundlag, og jeg gik tappert i ledning mod denne ungdommelige lyslukker. Det blev en voldsom brydekamp, i hvilken de fleste af vore kammerater stod på min side. Vi fejdede imod hinanden i skriftligt og mundtligt, men i løbet af et års tid måtte jeg overgive mig. Jeg nedlagde våbnene og holdt mig en kort tid passiv. Så meldte jeg mig som hans kampfælle, lige så ateistisk og darwinistisk som min hidtidige modpart. Bønnen, barnetroen og respekten for bibelens guddommelige inspiration var et tilbagelagt stadium. I politik blev jeg rødglødende radikaler.

Brandt og jeg fik iøvrigt betydning for det kammeratlige liv på seminariet. Vi var jo kun 12 elever, men ikke desto mindre lavede vi en forening, Neksø Seminaristforening, der vistnok blev bestående, så længe seminariet eksisterede. Den holdt i almindelighed møde hver uge, hvor vi øvede os i at holde foredrag, og hvor vi satte alle tidens brændende spørgsmål under debat. Desuden oprettede vi et medlemsblad, vi kaldte „Filen“, som Brandt og jeg skiftevis redigerede. Så få vi var, trivedes der et for vor åndelige udvikling betydningsfuldt liv, som støttedes kraftigt af seminariets lærere. De deltog tit i vore foreningsmøder. Særlig havde vor dansklærer, Axel Dam, den senere formand for Retsstatspartiet, stor interesse for vore forsøg på at supplere seminarietundervisningen med et frit arbejde med stof udover det i eksamenspensæet fastsatte. Han havde et meget vindende væsen, og de spørgsmål, han interesserede sig for, behandlede han på en stærkt inciterende måde. Desværre forlod han seminariet efter 2 års forløb. Også seminariets forstander, en lille forvokset cand. phil. ved navn Lundsgaard, havde videregående åndelige interesser, hvilket kom vore foreningsmøder til gode.

Iøvrigt var seminariet kummerligt udstyret, både med undervisningsmateriel og lærerkræfter. Det har altid været mig en gåde, at det kunne opnå statsanerkendelse og bevare den vist nok i henimod 20 år. Jeg tror, at en af grundene var den, at censorerne gerne ville have en af staten betalt sommerrejse til Bornholm. Derfor undlod de at indberette, hvor sølle det stod til på denne undervisningsanstalt. Det ejedes af Neksø Håndværkerforening, der i mange år havde dre-

vet Neksø Realskole, til hvilket seminariet blev pendant. De samlinger og undervisningsapparater i naturhistorie, fysik etc., seminariet skulle bruge, hentedes fra realskolen, som kun var forsynet med det allernødvendigste for at tilfredsstille kravene til et præliminæreksamenkursus. Forstanderen for realskolen var også forstander for seminariet, ligesom lærerstaben var fælles, idet dog en del fag var givet til borgerskolens lærere. Desuden var præsten i Neksø, provst Jensen, lærer i religion. Men realskolens lærere var usselt lønnede. Derfor kunne denne skole oftest kun få sådanne seminarister, som havde for lille eksamen til at komme ind ved det offentlige skolevæsen med dets bedre lønnede stillinger, hvortil der tilmed var knyttet pensionsret. Undtagelsesvis tog en ung idealist, der gerne ville være frisvømmer en kort tid, før han gik i bassin, plads ved skolen; men så blev han der kun en relativ kort tid. Axel Dam, som jeg lige har nævnt, var et eksempel herpå. Visse fag varetoges af folk, som ganske manglede forudsætningerne herfor. Således havde vi det første år en fysiklærer, der ikke havde begreb om dette fag. Undervisningen var en fuldkommen farce. I naturhistorie havde vi en gammel original, der hed Pedersen. Naturhistorie kunne han ikke, og undervise kunne han heller ikke.

Vi bødede herpå ved selvarbejde, og så havde vi jo lærebøgerne at holde os til. Men det havde i hvert fald én meget uheldig virkning: det udviklede en del indbildskhed og uberettiget overlegenhed hos sådan et par unge fyre som Brandt og mig. Jeg var netop i den periode, hvor jeg havde haft godt af at blive dukket, at mærke min videns og dannelses ufuldkommenhed, hvad man ville være kommet ud for, dersom man var kommet ind på et seminarium med dygtige lærere og i en større kreds af kammerater, som havde kunnet slibe en af og kalde på kappelysten i højere grad end tilfældet var i Neksø. Men overgangen fra mit tidligere liv til det nye betød trods alt, at alle de mange ubrugte kræfter kom til en vis udfoldelse, og selv følte jeg, at det var en betagende verden, jeg var kommet ind i. Dagene oprandt som i strålende sol; for første gang syntes jeg, at jeg havde fået kammerater, som det var værd at være sammen med, og oplevelserne kædede sig ind i hinanden som ringene i et kostbart smykke.

Hver søndag morgen begav jeg mig til mit hjem; der var 13 km. I den første tid gik jeg, men efter et par måneders forløb opnåede jeg at få en cykel. Det var der dengang ikke særlig mange, der havde, og udgiften til en sådan stod også længe som en hindring, der var van-

skelig at overvinde. Men søster Elisabeth hjalp mig over den; hun fik en bekendt i København, der forstod sig på cykler, til at købe en brugt cykle formedelst 70 kr., og selv om dette var en relativ stor sum, blev forretningen dog accepteret af min sparsommelige fader, og så var jeg blevet cyklist! Når jeg kom hjem om søndagen, stod gerne broder Otto østerude. Han havde stået der længe for at spejde efter mig. Dels længtes han efter mig for at høre om alle mine mærkelige oplevelser i den forløbne uge, dels var han ivrig efter at køre en tur på min cykel; selv havde han ingen på dette tidspunkt.

I denne tilværelse skete en brat ændring ved min faders død. Fader havde forkølet sig på en tur til Svaneke. Sygdommen blev til lungebetændelse, og sent en sommerdag – den 13. juni 1898 – drog han sit sidste suk. Det var første gang, at jeg så et menneske dø. Og så tilmed det menneske, jeg på dette tidspunkt holdt mest af og stod nærmest af alle. For således følte jeg det. Aldrig havde der været et ondt eller bittert ord mellem os, og trods den store aldersforskel – fader var 63, jeg 19 – havde han drøftet alle livets problemer, både de dagligdags og de mest sublime med mig, næsten som med en jævnaldrende. Jeg havde altid set op til og højagtet fader, og det havde altid været med stolt følelse, at jeg mærkede, at faders slægtninge, naboer og bekendte søgte ham for at rådføre sig med ham, når et vanskeligt spørgsmål forelå. Jeg havde også mange gange forstået, hvor højt fader var respekteret for sin sunde sans, sit klare omdømme og sin uegenlyttige og menneskeligt forstående holdning over for mennesker og forhold. Det var en mand, i hvilken der ikke var svig; han hørte til de ædles æt.

Jeg havde vel aldrig rigtig gjort mig klart, hvor meget fader betød for mig, men nu, ved hans dødsseng forstod jeg, hvad det var, jeg var ved at miste, og da moder lukkede hans øjne, og stilheden i stuen bredte sig, kun afbrudt af de efterlattedes hulken, syntes alt at skride for mig. Og i de følgende dage voksede mere og mere den følelse op, at nu var min plads på „Boet“ som faders arvtager. Jeg røbede disse tanker for moder, der græd af glæde; hun havde selv tænkt det samme, men ikke turdet sige det. Jeg havde vel stadig mine tvivl, men gik mere og mere op i den følelse, at det var min pligt at blive hos moder. På begravelsesdagen nævnte jeg det for forstander Lundsgaard, der var taget op for at følge fader, men han erklærede det for en ganske urimelig plan; derimod kunne han gå med til, at jeg blev hjemme på „Boet“, indtil det nye skoleår begyndte, altså ca. 2

måneder. Min søster Elisabeth, som også blev taget med på råd, anvendte meget stærke argumenter for at få mig til at fortsætte mine studier, og derved blev det. Men jeg er ganske klar over, at dersom faders død var indtrådt et år før, var jeg blevet landmand alle mine dage. Og så havde man måske været lykkelig endda. I øvrigt kunne man jo også som udøver af dette hverv gennem tillidsposter i det offentlige liv være nået frem til et eller andet udover det, som hører til jordens dyrkning og kreaturerne pasning.

Også på et andet punkt bevirkede faders død en ændret indstilling hos mig. Jeg var som før omtalt begyndt at glide bort fra min barnetro. Men ved dette dødsleje og i de efterfølgende dage følte jeg tråden, der var ved at løsne sig, blive knyttet igen. Jeg skrev på ny religiøse sange, og jeg bad til Gud og læste andagtsbøger, som før jeg drog til seminariet. Men det tag, mit barndomshjems pietisme havde i mig, var dog ikke stærkt nok til at holde. Da jeg efter den lange feriefest afslutning påny stod over for Bendt Brandts propaganda, strakte jeg gevær. Men for ikke at volde moder sorg, søgte jeg at holde så meget på de gamle former, at min ændrede indstilling over for religionen ikke blev almindelig kendt. Når jeg om søndagen var hjemme, gik jeg af og til med moder til missionshusets forsamling, og der kom aldrig nogen misstemning mellem moder og mig i anledning af mit frafald.

Dette forhold skabte en lille pudsigt konflikt i vinteren 1899, vistnok i marts måned. Vi havde på seminariet opført et par diletantkomedier; den ene var Chr. Richardt „Deklarationen“. Her havde jeg rollen som – præstekone! Jeg havde næret store betænkeligheder ved at være deltager i et diletantensemble, idet skuespil og teater var de ugudeliges værk! Men lysten til at være med var så stor, at den overvandt ængstelsen for, hvad mit hjem mente. Så blev vi opfordret til at spille komedien, der havde gjort ret stor lykke, ved Neksø Håndværkerforenings bazar. Det skulle være en lørdag, søndag og mandag. Jeg erklærede, da aftalen blev truffet, at jeg ikke kunne være med om søndagen. Den dag var jeg nemlig praktisk talt altid på „Boet“, og dersom jeg nu udeblev, ville moder få at vide, at jeg spillede komedie, tilmed på en søndag. Søndagen kom, og jeg drog som sædvanlig til Østermarie, trods kammeraters og håndværkerforeningens formands protest. Man regnede imidlertid med, at min udtalelse om, at jeg først kom tilbage til Neksø om mandagen, var en dårlig vittighed, og solgte derfor billetter på bazaren til det annoncerede tids-

punkt. Alt var klar til, at tæppet skulle gå op, men præstekonen kom ikke, og rollen var for stor til, at stykket kunne gå over brædderne uden mig. Så måtte man sminke skuespillerne af og betale publikum pengene tilbage. Jeg fik en forfærdelig omgang, da jeg om mandagen meldte mig til tjeneste på ny, ikke alene af kammeraterne, men også af håndværkerforeningens formand, smedemester Skovgaard. Iøvrigt var den beregning, at man i mit hjem ikke skulle få noget at vide om min dyrkelse af Thalias kunst, når jeg blot kom hjem som sædvanlig, helt forkert. Netop min udeblivelse fra scenen trods billetsalg m. v. bevirkede, at forholdet blev samtaleemne. Og nu fik jeg skænd af min søster og broder, ikke så meget fordi jeg spillede komedie, men for at jeg fremkaldte en situation, der fik folk til at påstå, at de var skyld i det uheldige intermezzo på bazaren. Desuden tror jeg nok, at de var fortrydelige over, at de ved min fortielse blev berøvede adgang til selv at overvære en forestilling, hvor deres broder optrådte.

I øvrigt fremkaldte denne dilettanthistorie en anden konflikt, helt forskellig fra den foran omtalte. I anledning af forestillingen udgav vi et ekstranummer af vort seminarieblad „Filen“. Det indeholdt teaterprogram og en række spøgefulde artikler, hvori byens honoratiores og forskellige institutioner måtte stå for skud. Bl. a. havde vi optaget en række selvlavede annoncer, der uddelte bidske hug til mange sider. Det skal ikke nægtes, at meget af dette var kådmundet og flabet. Og den lille by kunne ikke tage hverken tonen eller indholdet. Der rejste sig en storm af indignation, og i spidsen for de forbitrede og fornærmede borgere gik byens borgmester, byfoged Th. Smit. Han var landskendt for sit viltre humør og sine gale streger. Revyvisen – jeg tror fra Alleenbergs Sommertheater – „Stop nu lidt Smit, du går for vidt, Smit“, var få år, før han kom til Bornholm, sunget over det ganske land. Det havde han måttet finde sig i, men vort teaterblads vid ville han ikke tåle. Jeg husker endnu en annonce, hvori Sydbornholms Jagtselskab averterede deres medlemmer om, at man, hvis jagtheldet svigtede, havde lov til at nedskyde medbragte mynder. Dette sigtede til, at byfogden kort før på en jagt ved et vådeskud havde dræbt sin elskede hund, en mynde. I en anden annonce underskrevet „Tims“ (Smits navn læst bagfra) meddelte han i en rundskrivelse til alle Syd- og Østbornholms foreninger, at han indmeldte sig som medlem i disse, idet han havde opdaget, at de alle udfoldede en særdeles velsignelsesrig virksomhed. I et notabene tilføjede han, at han agtede at stille sig som kandidat ved det fore-

stående folketingsvalg. Dette var rigtigt sket med et for Smit meget kummerligt resultat. Og nu drillede det ham selvfølgelig at blive mindet herom. Han påstod nu, at vore stiklerier havde krænket privatlivets fred, og han forlangte af seminariets forstander, at de ansvarlige for nogle udpegede artikler og annoncer, hvortil dog næppe de to forannævnte hørte, skulle udleveres til retslig forfølgelse. Forstanderen lod en forespørgsel gå videre til seminaristerne, men vi nægtede at afsløre bidragydernes anonymitet. Det var godt for mig. På selve bladet havde vi været så forsigtige at anføre som ansvarshavende: „alle nuværende og fremtidige elever på Neksø Seminarium“, og det firmamærke kunne ikke bruges til søgsmål eller retsforfølgelse. Så var der efter presseloven kun ét sted at henvende sig, nemlig til bogtrykkeren, og det var i dette tilfælde byfoged Smits gode ven og omgangsfælle, hr. Gornitzka. Dette ville den vrede borgmester ikke, og så døde sagen, men den havde vakt stærkt røre i andedammen, et røre, der navnlig på grund af den for os heldige afslutning i høj grad havde forøget vor selvfølelse.

I min seminarietid oplevede jeg for første gang at være med til et politisk kampmøde. Det var under valgkampen i foråret 1898, altså før faders død. Imod kredsens folketingsmand, Ingvard Jensen, min senere modkandidat, var opstillet en moderat gårdejer, Anton Jensen, Kratlund, og den lige nævnte borgmester Smit. Sidstnævntes tilhængere havde indkaldt til et møde på Holms Hotel, og her var det, at jeg for første gang sad i en vælgerforsamling. Ingvard Jensen, der ikke var mødt, var genstand for meget voldsomme angreb, og da jeg kom hjem om aftenen, var jeg så optaget af og indigneret over det passerede, at jeg satte mig til at skrive en „vise“ om de gæve neksøborgeres og specielt deres borgmesters bedrifter ved denne lejlighed. Den gik på melodien „Påskeklodden kimed mildt“, og da jeg i løbet af natten var færdig med den, syntes jeg, at den var så god, at den burde trykkes. Jeg sendte den derfor til „Bornholms Tidende“, der iøvrigt støttede Ingvard Jensens genvalg. Der gik nogle dage, inden den blev optaget, men til gengæld prydede den bladets forside i det valgnummer, som blev uddelt selve valgdagen oppe i Åkirkeby. Jeg var selv deroppe, og mit ungdommelige hjerte svulmede stolt, da jeg så mit produkt således bæret. Men der var torne på den rose. Fader var moderat og stiller for Anton Jensen. Jeg var derfor ked af, om han skulle erfare, at jeg var forfatter til et hyldestdigt til den radikale kandidat, og fortalte ham derfor ikke noget om det; men det

sivede ud, og efter faders død fik jeg at vide, at også fader var blevet underrettet. Han havde dog taget sagen med sin sædvanlige ro og været lidt stolt af, at hans søn kunne skrive en så god sang.

I foråret 1899 blev jeg første gang alvorlig forelsket. Min kærligheds genstand var kun 15 år; hun hed Hedvig Sonne og var datter af præsten i Povlsker. Hun var elev på realskolen, hvor hun i 1900 tog præliminæreksamen med den højeste udmærkelse, nogen elev havde fået fra Neksø skole. Hun var kraftig og blond med en meget blød, melodisk stemme. Men skønt realskolen og seminariet havde fælles tumleplads i frikvartererne og til dels fælles undervisningslokaler, var det dog meget vanskeligt at få talt med hinanden, end sige i fortrolighed. Jeg sendte hende derfor et brev, hvori jeg bad hende om at træffe mig i Neksø anlæg en aften på et bestemt klokkeslet. Hun kom – til min store forbavselse – det var efter datidens forhold meget dristigt af hende; unge mennesker kom jo ikke dengang sammen under sådanne former som nu. Hun gav mig ikke noget stort håb om fremtidige stævnemøder, men vi fulgtes dog i venlig samtale fra anlæget til hendes hjem; på vejen passerede vi en smøge, og her slog hun armene om min hals og gav mig et kys. Mit livs første! Jeg var lykkelig, og i den følgende tid skrev jeg glødende kærlighedsbreve, digte etc. til hende, men da folk begyndte at „snakke“ om os, trak hun sig noget tilbage, og skønt jeg søgte at holde forbindelsen ved lige, idet hun et par år ud i tiden var mit store mål, som jeg ville ofre meget for at nå, blev hun en andens brud. Hun giftede sig med en lærer, Hans Hald, der siden blev skoleinspektør i Frederikshavn. Her døde hun i 1932 – kun 48 år gammel. – Ja, det var min første, lidet vellykkede kærlighedshistorie, ganske uromantisk og uden en „happy ending“.

I de to sidste seminarieår fik jeg en klassekammerat, som fik en del betydning for min udvikling. Han hed Knud Bohn, var lærersøn fra Klemensker og 10 år ældre end mig. Han havde studeret teologi ved Københavns Universitet, men havde aldrig opnået at blive kandidat. Det var ikke manglende evner, men vistnok noget solderi i forbindelse med en vis åndelig krise. Han havde imidlertid i de mange år, han havde færdedes ved universitetet, vel begavet som han var, fået indsigt i mange problemer, og han var nu i besiddelse af et større åndeligt udsyn end seminarieeleverne i øvrigt. Desuden havde han visse selskabelige talenter, og da han tilmed var en rolig og forstandig mand og en brav kammerat, havde jeg meget udbytte af at få ham

som klassekammerat. Han blev oven i købet min kontubernal, idet Bohn, Brandt og jeg i et pensionat, hvor flere seminarie- og real-skoleelever boede, lejede et meget stort værelse som fælles opholds- og arbejdsværelse for os alle tre, medens et nærliggende mindre værelse blev soveværelse for Bohn og mig.

Det 3. og sidste seminarieår var det mest harmoniske. Antallet af elever var vokset ret betydeligt ved en ny ret stor 1. klasses tilkomst, således at kammeratskabet kunne trives under mere varierende former. Åndeligt følte jeg mig nu helt forankret i den brandesianske åndsretning. Broen til barndommens og min første ungdoms pietisme syntes brudt af, og jeg mærkede ikke mere til overgangens brydninger eller tvivl. I det gode forhold til mit hjem var der ingen ændring sket.

Eksamensresultatet blev ikke efter forventning, men vist nok efter fortjeneste. Gennemsnittet lå på mg+, og når jeg tager i betragtning den ringe kundskabsballast, jeg havde, da jeg kom på seminariet, og hvor mange interesser jeg plejede ved siden af skolegerningen, var der næppe noget at sige til, at jeg ikke nåede videre. Men seminariets lærerkollegium var skuffet, og jeg selv ikke mindre. Jeg tror dog, at jeg havde godt af at blive lidt dukket og få at vide, at der er noget, der hedder: „per aspera ad astra“.

Så sluttede da disse 3 for mig så betydningsfulde år i den lille venlige by med de ejendommelige sandstensgærder. Jeg havde fået at mærke, at der var noget, der hed videnskabens tempel, men jeg var kun kommet ind i vestibulen og havde kigget lidt gennem halvtåbnede døre til de tempelgemte herligheder i de forskellige rum i helligdommen. Jeg var ikke så indbildsk, at jeg troede, at jeg var velegnet til at være vejviser for andre rundt i den store bygning. Jeg forlod seminariet med et brændende ønske om at kunne få adgang til templets indre, at blive arbejder i dets værksteder.

Det var en sommerdag i juli 1900, at vi dimitteredes. Så tog vi en køretur til Rø, alle dimittender og de øvrige klassers elever, i to landauere. Ved et glas punch på „Helligdommen“ tog vi afsked med hinanden, idet vi besluttede at anskaffe en „vandrebog“, som skulle cirkulere imellem os og dermed holde forbindelsen ved lige. En sådan bog blev også anskaffet. Den var i de allerførste år runden igennem, men derefter forsvandt den, og alle eftersøgninger var forgæves. På lignende måde gik det med det kammeratlige sammenhold.

På 25 året for vor dimission i 1925 tog en kvindelig kammerat, frk.

Julie Petersen, initiativet til at samle os til en sammenkomst i Almindingen. Vi blev vel en 10-12 stykker, der således mødtes, men mødet blev en stor skuffelse. Vor udvikling var gået i meget forskellig retning, og den tilstræbte „stemning“ opnåedes ikke. Vi kunne ikke finde ind på samme bølgelængde. Jeg tror nok, at vi alle var klar over, da vi skiltes, at det var vort uigenkaldelig sidste møde. Det blev det i hvert fald.

Latinskoleår i Rønne

1900-1902

Med en særdeles god eksamen, der gav adgang til at søge et embede i folkeskolen, vendte jeg tilbage til „Boet“ med mine bøger og øvrige få ejendele for at holde sommerferie og tage bestemmelse om, hvad jeg derefter skulle foretage mig. Og her var det, tvivlen meldte sig. Det var på det tidspunkt let for en seminarist at få plads. Der var lærermangel. Jeg fik få dage efter at være kommet hjem tilbud om en stilling ved Borgerskolen i Svaneke. Moder blev henrykt. Tænk at beholde mig i oplandet, kun 1½ times cykelkørsel fra Boet. Og så i en så pæn stilling! Fristelsen var også for mig stor. Jeg havde opnået min lærereksamen med subsidier hjemmefra, altså uden gæld. Men det stod ikke godt til med det finansielle i moders husholdning. Ved faders død havde man været nødt til at engagere en forvalter. Otto var ganske vist nu (i 1900) 19 år, men lille af vækst og uden praktisk greb på tingene. Derfor var en leder udefra nødvendig foreløbig. Og lønnen til ham kunne ejendommens drift vanskelig bære; tilmed blev „Boet“ drevet dårligt under hans styrelse. Det tærede på reserveerne, som fader ved flid og sparsommelighed havde tilvejebragt. Det var fra disse reserver, at mit seminarieophold var blevet betalt. Og nu var der ikke flere. Hvorledes skulle jeg så kunne få midler til at gå den akademiske vej? Var det ikke en håbløs plan, som hellere burde opgives på forhånd. Tænk at slippe alle økonomiske bekymringer og i stedet få lønnen for sit arbejde udbetalt fra kærnerkassen i Svaneke hver månedsdag. Og så kunne tage cyklen og køre hjem til moder og vise hende selvtjent kongelig mønt, og iøvrigt hjælpe hende med råd og dåd. Ja, det var fristende.

Jeg ville også være faldet for denne fristelse, hvis ikke søster Elisabeth havde været. Hun var hjemme på sommerferie, og hun foreholdt mig, stædigt, vedholdende og med alle mulige argumenter, den akademiske løbebanes herligheder. At jeg med *mine* evner ville begrave mig ved en landsby- eller borgerskole! Det huede ret betænkt heller ikke mig. Ikke at jeg tænkte på at nå op på de højeste trin på landets embedsstige; jeg syslede slet ikke med utopier, men at blive adjunkt og måske, hvis lykken skulle være mig særlig huld, rektor, stod for mig

som noget, der nok kunne være nogle års savn og slid værd. Og Elisabeth ikke alene argumenterede, hun underbyggede sin plan for min fremtid med et positivt forslag eller snarere et tilbud. Jeg kunne bo billigt i hendes hjem i København, hvor jeg kunne få studentereksamen fra et kursus, og de kontante midler, som trods billigt logi var nødvendige, kunne jeg låne af vor kusine, Marie Bayer, som var med hende på sommerferieophold på „Boet“. Det kunne jeg ikke sige nej til, men moder! Rejse fra hende til København for kun at kunne være sammen med hende i et par ferier – dette forekom mig altfor hensynsløst. Jeg vidste jo, hvor meget mine ugentlige besøg betød for hende og for resten også for mine to søskende.

Så opstod pludselig i min hjerne en plan, som åbnede den akademiske bane for mig uden at føre mig længere bort fra den hjemlige arne. Jeg husker endnu, hvor jeg sad (ude i østre have), da denne tanke gik igennem min hjerne og straks betog mig, næsten som en besættelse: Jeg skulle gå ind som elev på Rønne Latinskole og tage studentereksamen der. Moder var henrykt, og dagen efter kørte vi til Rønne – det var i begyndelsen af august måned. Jeg gik ned på latinskolen og traf gamle Rektor Koefoed, hvem jeg forelagde min plan. Det trak lidt i den 77-årige mands mærkelige, meget udtryksfulde ansigt, og efter en kort overvejelse sagde han: „Det er noget helt nyt; en sådan elev har vi aldrig haft før; men vil De ikke gå op til min søn, adjunkt Koefoed. Han er dygtig til at finde på udveje i sådanne sager“. Så søgte jeg adjunkt M. C. Koefoed i hans store villa i Søndergade. Han var dengang 41 år gammel, var få år før blevet gift med en kusine til min senere kone, og ved dette giftermål blevet meget velhavende. Han blev 2 år senere sin faders afløser som rektor. Det var første gang, at jeg traf denne mand, som siden fik så stor indflydelse på mit livs mangehånde hændelser. Han så på mit eksamensbevis fra seminariet og sagde: „Ja, De kan vel bestille noget. Det bliver en hård tørn, for De skal jo i en fart lære en hel del sprog. Men lad os prøve. Jeg læser tysk og latin med Dem. Hvornår kan De begynde?“ „I overmorgen“, sagde jeg. „Vel“, sagde adjunkt Koefoed, og dermed tog han en blok frem og noterede aftalte tider for tysk- og latinlæsningen i de følgende dage. Og dermed var den aftale i orden. Den næst følgende dag begyndte så den private manuduktion, og nogle dage efter begyndte jeg at læse fransk hos adjunkt Holbech, og dette fortsatte hver dag, indtil skoleåret begyndte, og jeg blev optaget som elev i latinskolens 5. klasse. Dengang var studenterkursus'et delt i 2

klasser, 5. og 6.

Dermed var jeg inde i et slid af en ganske overvældende karakter. Det var meget let for mig at følge med i 5. klasse, hvor jeg uden vanskelighed blev duks i alle fag; mine 4 klassekammerater hørte nu heller ikke til de særligt fremmelige. Men det tog dog en god del af dagens timer, idet jeg praktisk talt deltog i alle klassens lektioner, altså 6 timer daglig, og nogen hjemmeforberedelse var jo også nødvendig. Men denne del af mit arbejde voldte som nævnt ikke større vanskeligheder. Nej, hvad der var svært, var de 4 sprog, latin, tysk, fransk og engelsk, hvor jeg begyndte på bar bund og i løbet af et skoleår skulle nå den samme færdighed som eleverne til 4. klasses hovedeksamen i løbet af 4 år. Særlig arbejdet i latin var slidsomt. Det var virkelig meget store krav, der efter den daværende eksamensordning stillede i dette fag. Man skulle ved eksamen skrive en latinsk stil, d.v.s. oversætte et almindeligt, ikke særlig let prosastykke til latin. Og så den latinske grammatik. Den skulle læres samtidig med, at jeg i de 3 levende sprog skulle fra bar bund nå en kundskabsmængde, som de andre elever opnår på 4 år. Nattens timer måtte i høj grad tages til hjælp, men nu havde jeg sat mig i hovedet, at det *skulle* gennemføres, og derfor blev det også gennemført. Jeg må dog tilføje, at adjunkt M. C. Koefoed var en usædvanlig udholdende og dygtig terper. At han gad ofre så megen tid på en enkelt elev, er iøvrigt megen anerkendelse værd. Den smule, jeg betalte for disse private timer, havde ingen betydning for ham; og jeg ødelagde jo ikke alene en del af hans sommerferie, men berøvede ham hver dag uden for skoletiden en time eller to af hans fritid. Mange år efter – jeg tror, det var på hans 70-års fødselsdag (i 1929), da jeg sad som departementschef – fik jeg lejlighed til at udtale over for ham i et lykønskingsbrev, at den tålmodighed og offervilje, han havde præsteret over for mig i dette mit første skoleår ved Rønne Latinske, altid havde været genstand for min beundring og taknemmelighed.

Og jeg var slet ikke nogen særlig let elev; det skrækkelige slid, den evige renden til privattimer, mens mine klassekammerater kunne gå ud og more sig, gjorde mig sur og pirrelig. Jeg husker således, at jeg en dag, da jeg var til fransktimer hos adjunkt Holbech og var dårligt forberedt, og denne derfor fremsatte nogle kritiske bemærkninger om mine præstationer, reagerede meget kraftigt ved bl. a. at erklære, at dersom mine lærere mente, at jeg ikke kunne føre mine planer igennem, burde de herrer give mig ren besked, idet jeg så ville pakke min

ransel med det samme. Holbech, der var en fin og brav mand, søgte mig dagen efter på skolen og erklærede, at han meget fortrød sine kritiske bemærkninger, og at jeg endelig ikke måtte tabe modet. Det gik ganske udmærket o.s.v.

Imidlertid var det mig meget om at gøre at vinde tid fra det almindelige klassearbejde for at kunne ofre mig for sproglæsningen. Derfor bad jeg rektor om at være fri for at deltage i gymnastik. Det var vist 4 timer om ugen. Jeg henviste til, at jeg havde eksamen i gymnastik fra seminariet. Rektor imødekom mig til gymnastiklærerens, hr. Haslunds store fortrydelse. Holdet var nemlig meget lille, de to artiumsklasser med 5 elever i hver. Da der så skulle undervises i fægtning, gik Haslund til rektor og sagde, at jeg vist ikke havde lært at fægte. Tilspurgt herom måtte jeg indrømme, at denne kunst var mig fremmed. Jeg blev så beordret til at deltage i fægtetimerne. Jeg blev anbragt med kården i hånden over for en høj kraftig elev, Knud Fischer, fra 6. klasse. Da denne hævdede sin, gav jeg et forfærdeligt vræl fra mig, smed min kårde og løb hen i den anden ende af salen. „Hvad fanden render De for, mand?“, brølede hr. Haslund. „Render“, svarede jeg, „han ville jo slå“. Da vi på ny stillede op, gentog den samme scene sig, og da timen var forbi, erklærede Haslund, at han ikke ønskede at se mig mere til fægtning. Men om foråret skulle vi have skydning på Galløkken. Jeg blev så beordret til at deltage i denne undervisning. Jeg optrådte imidlertid så molboagtigt idiotisk, at jeg også blev fritaget her for yderligere deltagelse. Den dag, skydeøvelserne skulle afsluttes med en præmieskydning, gav jeg imidlertid møde. „Hvad vil De“, sagde Haslund, „De kan jo ikke skyde“. „Så er jeg da en ufarlig kammerat til præmierne“, svarede jeg. Denne logiske betragtning kunne Haslund ikke gendrive, og jeg fik et nummer. Nu skød jeg meget ordentligt, og jeg var den dag tilmed heldig, så resultatet blev, at jeg kom ind som nummer ét og altså tog 1. præmie. Sjældent er en gevinst blevet afleveret med en surere mine end den, hvorved Haslund overrakte mig en håndtaske. Haslund var vistnok ellers en ret godlidende mand, og da han døde få år efter, at jeg forlod skolen, fortrød jeg, at jeg havde drevet gæk med ham.

I det hele taget var det ingenlunde således, at jeg som følge af dette skoleårs strenge krav til min arbejdsevne slet ikke morede mig. Jeg boede i et meget livligt pensionat i Søbergstræde. Værtinden hed fru Møller, og hendes to børn, Ida og Alvin, havde en *meget* stor omgangskreds, og i denne blev jeg draget ind, hvad jeg var glad for, da

det var fornøjelige og kultiverede mennesker i min alder eller noget ældre. Vi gik søndagsture, når jeg en sjælden gang ikke var hjemme på „Boet“ eller dyrkede hjemlig selskabelighed af sædvanlig art. Jeg var også velset i kredsen. Og jeg gjorde også en del kur til en kusine til Ida Møller, Astrid Borgen hed hun, en sød 16-årig gårdmandsdatter fra Nylars. Hun var min baldame ved skoleballet det år, hvor jeg imidlertid led et stort nederlag, idet jeg viste mig som en ganske umulig danser. Jeg havde fået lidt undervisning i dans, før jeg forlod Neksø, og jeg troede selv, at jeg kunne klare det nogenlunde, men det blev som sagt en sørgelig fiasko. Først flere år efter vovede jeg på ny at optræde som deltager i et bal, og heller ikke dengang gik det godt, skønt jeg havde taget en del enetimer hos en danselærer i København. På dette skolebal opførtes en skolekomedie, hvori jeg havde en rolle som Dummpeter. Det var heller ikke succes.

Derimod havde jeg stor succes som foredragsholder i Latinskolens Gymnasiastforening, der havde navnet „Veset“. Jeg indledede sæsonen, og mit foredragsemne hed: „Hvad er sandhed?“ Det var et stærkt ateistiskpræget indlæg, der fremkaldte et voldsomt røre blandt mine kammerater. Disse var alle fra bourgeoisiehjem, hvor de moderne tanker var holdt hermetisk ude. Mit hensynsløse angreb på barnetroens ankringspunkter virkede som en højeksplosiv bombe. Og virkningen forplantede sig til hjemmene. Der blev af forældre talt med gamle rektor om sagen, og da dette kom mig for øre, ventede jeg en henvendelse fra ham, men den udeblev, uvist af hvilken grund. Jeg fortsatte i senere Veset-møder mit nedbrydningsarbejde, idet jeg dog valgte forsigtigere vendinger med en mulig senere regnskabsaflæggelse overfor rektor for øje. I så henseende skete intet, men mine unge skolekammerater diskuterede de under debat satte problemer med den største iver. En af dem, nuværende rigsadvokat Fritz Pihl, har senere fortalt mig, at mine indlæg i „Veset“ havde været bestemmende for hele hans senere åndelige indstilling. Jeg kan næppe have haft lutter modstandere, for jeg blev meget snart valgt til foreningens formand, og jeg startede et skoleblad, som jeg kaldte „Pilen“. I dette skrev jeg ting, som vakte lige så stor forfærdelse. Et digt, der på en temmelig brutal måde sparkede både til kirke og bønneskamler, blev nægtet optagelse i bladet af dets redaktør, min klassekammerat Poul Fischer, hvis hjem, apotekerenkens, holdt overleveringen højt i hævd. Jeg skrev så selv et ekstranummer, som jeg distribuerede!!

At forholdet til kammeraterne på denne måde blev noget spændt, er

indlysende. Nu var stillingen i forvejen vanskelig, idet jeg med mine 21 år, der jo i periodens løb blev til 23, var væsentlig ældre end dem, jeg sad på skolebænk med. Fire à fem års aldersforskel betyder intet, når man kommer op i årene, men det repræsenterer en afgørende forskel på de helt unge alderstrin. Vi var jo iøvrigt kun 5 i klassen, der tilmed i de fleste timer var delt mellem den sproglige og den matematiske retning, til hvilken sidste jeg hørte, og her var vi kun 2 elever.

Af latinskolens lærere var rektor den mest ejendommelige. Som før nævnt var han, da jeg blev elev ved skolen, langt oppe i 70'erne. Dengang var der ingen aldersgrænse for statens tjenestemænd; den fik jeg indført i 1919. Iøvrigt gik rektor af i 1902 og efterfulgtes af sin søn, M. C. Koefoed, som dengang var 43 år. Gamle rektor var en kæmpe af skikkelse; hans ansigt var stærkt markeret; det skiftede hurtigt fra smil til barskhed. Som regel var han kåd, ofte gaminagtig vrøvlet over for sine elever; men pludselig blev han irriteret, og så brød et tordenlignende uvejr løs, som fik selv den modigste til at skælve. Men i virkeligheden var han godlidende og forstående. En uskik klæbde ved ham: han bandede som en tyrk, selv i timerne, og det var eder som en tjæret sætteskipper ville misunde ham. Som lærer var han uhyre gammeldags. Jeg havde ham i oldtidskundskab og oldtidshistorie. I det første fag var undervisningen den rene farce. Han havde fået fat i nogle trykte stilopgaver af Aksel Dam, hvori der med vilje var samlet så mange fremmedord sammen som muligt. Den læste han op af, i hvert fald den del af timen, som ikke brugtes til det rene pjank, og så snakkede vi om disse fremmedords betydning. I oldtidshistorie forlangte han en ordret gengivelse af bogens ord. Hvis nogen omskrev, hvad der stod i vor lærebog, brølede han: „Hvad djævelen bilder du dig ind? Tror du, at du er klogere end ham, der har skrevet denne bog?“ Men bogen lærte vi, om end med stort besvær.

Så var der de 3 gode venner og jævnaldrende: Overlærerne Andersen, Øllgaard og Aasted. Andersen blev min senere svigerfader. Men dengang anede jeg ikke, at jeg skulle giftes med hans datter; mærkelig nok lærte jeg slet ikke Sigrid at kende i de to år, jeg var elev i Rønne Latinskole, skønt hun færdedes i samme lille by som jeg, i hvert fald i en del af tiden, og skønt jeg var ude i villa „Skrænten“ adskillige gange, ikke for at besøge familien, men for at læse matematik med villaens ejer. Om Andersen vil jeg sige, at han var en fortræffelig pædagog, og at han havde evnen til at skaffe de af hans elever, der ikke var helt umulige, en god eksamenskarakter i hans fag,

matematik og fysik. Han forstod at indprente det væsentlige uden dressur. Dette var også almindelig kendt ved skolen, og sligt giver en lærer et godt renommé. Der stod også respekt om ham, om end man vel kan sige, at han ikke var populær; dertil var hans indstilling for kølig akademisk. Han var venlig over for sine elever uden at være nedladende; når pensæet var gennemgået, kunne han godt lide en lidt fri passiar om tidens problemer, men han iagttog altid en passende tilbageholdenhed, så at den til stillings- og alderforskel passende distance blev overholdt .

Andersens gode ven og husbroder, overlærer Øllgaard, omgikkes os elever på en rolig og kølig måde. Hans fag var dansk og historie, og selv om hans undervisning var noget gammeldags og lidet spirituel, anså jeg den for solid og vel egnet til at bibringe os et godt overblik over stoffet. Jeg var nu i udpræget grad hans favorit, fik praktisk talt altid ug hos ham, undertiden med en bemærkning om, at han desværre ikke kunne give mig mere, men det var skalaens skyld! Den tredje i triumviratet, overlærer Aasted, var ikke meget værd som lærer – hans fag var matematik. Men han var en meget elskværdig og godlidende mand. Af de yngre lærere har jeg allerede nævnt M. C. Koefoed og Holbech. Jeg har nævnt, at Koefoed var en dygtig eksamensterper og ikke bange for selv at lægge ryg til, når en elev skulle hjælpes over en eller anden barriere. Hans færd var i det hele præget af liv og foretagsomhed; det kan vel derfor ikke siges, at det fremkaldte overraskelse, da han i slutningen af mit sidste skoleår blev udnævnt til sin faders afløser som rektor. Men for Andersen, der var 10 år ældre, var det en bitter skuffelse, som han dog bar med den for hans noble karakter særegne ro. Holbech var i høj grad spirituel, og hans undervisning var inciterende; men den manglede plan og fasthed og gav ofte dårligt eksamensresultat. Så var der endelig Grønbech. Han var den kedeligste, men ingenlunde den dårligste lærer, jeg nogensinde har haft. Da jeg senere blev hans kollega og lærte ham nærmere at kende, blev jeg klar over, at hans person svarede til hans undervisning.

Eksamen 1901 gav succes. Sprogenes farlige skær klarede jeg fint. I latin fik jeg ganske vist kun g+, men til gengæld fik jeg mg+, mg og mg henholdsvis i tysk, fransk og engelsk. Og så fik jeg udmærkelse ved oprykningsprøven fra 5. til 6. klasse. Jeg var lykkelig. Da eksamen var forbi, gik jeg ganske alene en tur ud over Galløkken i det mest strålende sommervejr og jublede i vilden sky over, at dette

slidsomme år havde fået en så tilfredsstillende afslutning.

Da jeg gik ind i det 2. skoleår og ikke havde andre pligter end mine klassekammerater, syntes jeg, at det hele var en leg. Havde jeg nu været så fornuftig, som jeg burde være, havde jeg brugt min rigelige tid til at konsolidere mig således i de forskellige fag, at min afsluttende eksamen var blevet exorbitant flot. Men det gjorde jeg ikke; jeg soldede lidt – i al beskedenhed – spillede meget kort og gik ret stærkt op i den selskabelighed, som knyttede sig til det møllerske pensionat og den omgangskreds, som dette var centrum for. Derfor fik jeg heller ikke ved studentereksamen i 1902 den udmærkelse, som både jeg og mine lærere bestemt havde regnet med. Jeg manglede 1 point. Det var et g+ i fransk, som efter den daværende ordning var dobbeltfag, der ødelagde min udmærkelse. Men jeg havde den tilfredsstillelse, at rektor ved translokationen udtalte, da han kom til mig, at kun et uheld i et enkelt fag havde berøvet mig den udmærkelse, som mine kundskaber og min modenhed havde berettiget mig til.

Så var jeg altså dansk student og kunne efter den obligatoriske køretur til Almindingen og et mægtigt sold på Christianshøj vende hjem til „Boet“ med studenterhuen på hovedet. Hjem til sommerferie og spekulationer over fremtiden. Det var i den strålende sommer anno 1902.

Bondestudent i København. Regensliv 1902-1908

Jeg nåede ikke at blive student med udmærkelse; men en fin eksamen havde jeg, og som supplement til min gode lærereksamen 2 år før, ville den betyde meget for mig, hvis jeg søgte ind ved en realskole eller lignende. Jeg fik også kort efter at være taget på sommerferie på „Boet“ tilbud om en plads ved Hammel Realskole, hvor min ven fra seminariet, Bendt Brandt, i forvejen var ansat. Tilbudet fristede ikke så lidt.

Som jeg fortalte, skaffedes midlerne til mit artiumsstudie ved et lån fra min kusine Marie Bayer. Lånet var på 1.000 kr. Pengene rakte jo videre dengang end i 1943. Jeg havde dog ikke helt kunnet klare mig de 2 år igennem for denne sum, men mine gode og hjælpsomme søskende – alle 3 – havde suppleret efter evne med mindre beløb. Men Marie Bayer kunne ikke skaffe mig mere; det ydede lån kunne stå rente- og afdragsfrit indtil videre; men længere magtede hun ikke at strække sig. Og fra „Boet“ anså jeg yderligere subsidier for udelukkende; driften gik dårligt; Otto havde nu overtaget styret, men han savnede fars evne til at få noget ud af landbruget og hans økonomiske sans. Og man var kommet en del på knæene i forvalterens periode. Hvor ville de økonomiske bekymringer for fremtiden svinde som dug for den varmende sol, dersom jeg nu tog en realskoleplads. Og så var der det særlige ved tilbudet fra Hammel, at Hedvig Sonne, som jeg stadig ofrede en hel del tilbedelse, i det nye skoleår skulle være lærerinde ved skolen. Jeg tror, at jeg var bukket under for fristelsen, dersom søster Elisabeth ikke på ny havde taget et hårdt tag i mig. Hun havde nu sat sig i hovedet, at jeg skulle have en embedseksamen fra universitetet, og hun var en meget stædig karakter med en sikker kurs, når hun engang havde sat sig et mål. På mine spørgsmål om, hvor jeg da skulle få midlerne fra, svarede hun, at jeg kunne bo billigt hos hende, og så kunne jeg tjene noget ved at få timer ved en skole; stipendier kunne jeg vel også få, og dersom dette ikke forsløg, kunne hun nok hjælpe mig med et lille månedligt tilskud. Manufakturforretningen gik på denne tid ikke særlig godt, men den var i frem-

gang. Over for dette tilbud kapitulerede jeg og sendte afslag til Ham-
mel.

Dertil kom, at jeg i denne sommerferie blev alvorligt forelsket; Hedvig Sonne fik en afløser. Min kusine Olga Johansen, som iøvrigt sværmede for mig, holdt sommerferie hos en onkel, gamle Mads Jensen Krusegaard, der boede oppe i Kirkebyen i Østermarie. Hun havde en jævnaldrende – det vil sige 16-årig – veninde med fra København, der hed Frieda Christensen. Det blev kærlighed ved første øjekast, navnlig fra hendes side. Derfor står også denne sommerferie i en særlig glans.

Da sommerferien gik på hæld, pakkede jeg mit fattige kluns for at drage til hovedstaden. Mit habengut kørte Kristine og Otto til Svaneke – jeg skulle sejle med „Østbornholmeren“ – selv blev jeg tilbage for at cykle efter. Aldrig glemmer jeg min afsked med moder; den fandt sted ude ved østre havens gærde. Hun var ganske utrøstelig. Det skyldtes den omstændighed, at jeg fra denne dag skulle forlade Bornholm og fæste bopæl andetsteds, således at det som regel ugentlige besøg på „Boet“ ikke mere kunne finde sted. Jeg forsikrede hende om, at jeg af og til skulle komme hjem trods den store afstand, men dette troede hun ikke på. Det var svært at løsrive sig, men jeg *måtte* jo af sted. På turen til Svaneke mødte jeg Kristine og Otto. Jeg bad dem trøste mor, så godt de kunne.

Dagen efter var jeg i København – ikke for at besøge byen en kort tid, men for at bo der. Da en drager havde fået min bagage, cyklede jeg med H. C. Ørstedesvej som mål; der boede søster Elisabeth sammen med min kusine Marie Bayer i en 3-værelses lejlighed. Det ene af disse værelser skulle være mit. Da jeg cyklede gennem den travle, store by, blev jeg pludselig grebet af en voldsom håbløshedsfølelse. Hvad var dog det for et eksperiment, jeg havde indladt mig på? Med nogle få kroner i lommen var jeg – 23 år gammel – kommet hertil, uden nogen udsigt til at opnå subsidier eller en arbejdsfortjeneste, der kunne skabe den økonomiske basis for min tilværelse. Jeg havde et i stor almindelighed holdt løfte fra søster Elisabeth, om at jeg kunne bo billigt hos hende og påregne forstrækninger, hvis det kneb stærkt for mig. Men jeg vidste, at hendes midler ikke var store på det daværende tidspunkt, og hvorledes skulle jeg kunne gennemføre et 6-årigt universitetsstudium uden andet at holde mig til? Jeg kørte og kørte; somme tider stod jeg af cyklen og trak den ad ukendte gader, stadig grublende over min udsigtsløse stilling. Til sidst anede

jeg ikke, hvor jeg var; men jeg kunne jo sproget, og jeg vidste, at jeg skulle til Ørstedesvej, og der kom jeg da også. Jeg betroede søster mine bekymringer – hun trøstede mig bedst muligt, og så blev jeg installeret.

Den første, jeg opsøgte, var lærer H. A. Hald, som havde været min lærer ved seminariet og nu var lærer ved Dr. Starckes Skole. Jeg bad ham forsøge at skaffe mig nogle timer ved denne, hvis det var muligt, og stor var min glæde, da han nogle få dage efter indfandt sig hos mig og meddelte mig, at jeg muligvis kunne opnå det ønskede engagement. En ung lærer var blevet fyret, og han skulle omgående erstattes. Jeg fandt nåde for dr. Starckes øjne, da jeg præsenterede mig, og dagen efter begyndte jeg min lærervirksomhed ved det nævnte institut. Mine fag var regning og naturhistorie i nogle børneklasser; vederlaget var 75 øre pr. lektion, der var på 45 minutter. Timetallet var vistnok 15 eller 18, men de var spredt over alle ugens dage, så at arbejdet i høj grad ville forstyrre mine studier. Men dette så jeg ganske bort fra; jeg var så ubemidlet, at jeg betragtede denne min første mulighed for at tjene noget næsten som et mirakel.

Jeg gik med den største iver op i min nye gerning, der iøvrigt var besværlig nok, for Starckes skole var et mærkeligt institut, hvor det var umådelig vanskeligt at holde disciplin. Skønt det var knægte i 8-9-års alderen, jeg skulle undervise, havde jeg det alt andet end let. Og denne gene fulgte mig i de 5 år, jeg var lærer ved denne skole. Derfor var jeg aldrig glad for arbejdet her, men jeg kunne tjene ca. 50 kr. om måneden, og derfor holdt jeg troligt ud, for denne hjælp kunne jeg ikke undvære. Der var også mange flinke lærere og lærerinder ved skolen; denne havde et meget idealistisk antræk, og lærerpersonalet søgte at optræde som pædagogiske reformatorer eller i hvert fald som tilhængere af moderne pædagogik i renkultur. For mange af dem, vel de fleste, stod dr. Starcke både som menneske, som pædagog og som filosof som noget meget stort og ophøjet. Min indstilling over for ham var noget mere kritisk. Dr. Starcke var en talens mester og en stor propagandamager. Hans nye skole var slået op til noget stort og mærkværdigt, og den havde fået tilslutning fra hjem, der hørte til Københavns liberale bourgeoisie, kredsen omkring Brandes og Hørup og deres åndsfrænder. Men selv om foretagendet var præget af en vis idealisme, og selv om det havde sin berettigelse som modvægt imod det offentlige skolevæsens udenadslære og eksamensterperi, var der noget hult og konstrueret over denne skole. Star-

cke var en stor teoretiker, men en slet praktiker. Korporlig straf var således strengt forbudt; men Starcke, der var en meget temperamentsfuld mand, slog flere lussinger end nogen anden skoleleder, jeg personlig har kendt. Og de fleste lærere fulgte hans eksempel. De var simpelthen nødt til det for at eksistere. Men når en skole i den grad mangler orden og disciplin, bliver resultatet af undervisningen også slet. Derfor endte også hele foretagendet som en økonomisk fiasko og med skolens nedlæggelse; men da var jeg forlængst lykkeligt og vel sluppet derfra.

Men tilbage til min entre i København i august 1902. Efter at jeg havde konsolideret min eksistens ved udsigten til at kunne tjene ca. 50 kr. pr. måned ved at undervise hos dr. Starcke, fik jeg forbindelse med et understøttelsesselskab, der hed „Filadelfia“. Det lededes af en elskelig gammel mand ved navn direktør Heering, lederen af den store fabrik for Cherry brandy. Han fattede stor interesse for mig, og jeg opnåede 25 kr. om måneden i understøttelse. Det varede heller ikke længe, før jeg fik 25 kr. pr. måned i stipendium fra kommunetetet. Det var ialt 100 kr. pr. måned, og penge forslog bedre i 1902 end i 1943. Hertil kom, at min søster var meget liberal i sine krav til betalingen af den aftalte pris for kost og logis. Det varede derfor meget kort, før jeg følte mig nogenlunde garderet imod næringsssorger. Selvfølgelig måtte midlerne omgås med den største forsigtighed, men jeg kunne dog i klædedragt og omgangsformer optræde som ligemand med studenter af den almindelige type.

Men hvad jeg skulle studere, var jeg ikke klar over. Kun ét var jeg ganske bestemt på: jeg skulle være cand. mag. Jeg er mange gange i livet blevet spurgt, hvor jeg dog fik den idé fra. Det skyldtes min skolelærereksamen. Det stod for mig som simpel reguladetri, at en skoleembedsmand og en skolelærereksamen supplerede hinanden, og at jeg, når jeg engang søgte et adjunktembede, ville have et stort plus i konkurrencen, når jeg i min ansøgning også kunne vedlægge seminariets eksamensbevis. Derimod ville skolelærereksamen ikke have nogen som helst værdi for mig, hvis jeg blev cand. jur eller cand. med. Synspunktet er sikkert rigtigt; givet er det i hvert fald, at der ikke i denne sag var tvivl i min sjæl.

Men så var der desmere usikkerhed med hensyn til, *hvilke fag* jeg skulle studere. Forholdet var faktisk det, at jeg havde haft nogenlunde lige let ved alle skolens fag, og adskillige af skolens lærere gav ved afskeden eller forinden udtryk for, at jeg gjorde klogt i at vælge

deres særlige fag som studiefag. Jeg vaklede til at begynde med imellem matematik og dansk. Jeg gik derfor ind på universitetet for at orientere mig med hensyn til undervisningen i disse discipliner. Jeg husker godt, da jeg første gang stod på universitetstrappens øverste trin. Det vrimlede med studenter, og jeg mindes endnu, at den tanke greb mig: Hvordan i alverden skal jeg lille mand kunne klare mig i tilværelseskampen? Alle disse unge mænd vil jo ligesom du melde sig og kræve plads ved samfundets bord. De vil ligesom du, når de engang er færdige med deres studier, søge embede og livsstilling; det må give trængsel og konkurrence; hvor skal du kunne magte at gøre dig gældende? Disse tanker må have trængt ind på mig med megen styrke, for jeg har mange gange i årene siden – også i de allersidste år – når jeg har set trappen, over hvilken ørnen ser op imod det himmelske lys, tænkt på hine øjeblikke i 1902, da fremtidsbetyrninger tog et så hårdt greb i mit sind, at jeg for en stund tvivlede om min evne til at gennemføre mine fremtidsplaner. Og dog var det ikke et fantastisk mål, jeg havde sat mig. Hvis nogen dengang havde kunnet garantere mig, at jeg inden for en rimelig tid ville opnå en adjunkt- eller lektorstilling ved en statsskole, ville jeg med glæde have skrevet under på, at jeg aldrig ville genere mine medmennesker med ønsker eller krav om en stilling på et højere liggende niveau.

Men det var faget, jeg skulle finde. Og det var slet ikke så nemt dengang. Der var ingen vejledning for studerende eller studenterhåndbog eller lignende, i hvert fald ikke for studerende ved det humanistiske eller matematiske fakultet. Og det vrimlede med opslag, og da jeg vidste, at prof. Paludan læste i dansk, noterede jeg hans forelæsninger og gik til den første i semestret. Men det var en ganske åndløs gennemgang af nogle litteratur-historiske enkeltheder, og lysten til at blive hans elev blev mig ganske betaget. Jeg ville dog prøve endnu en professor inden for samme disciplin. Det var Wimmer, der læste i oldnordisk. Jeg satte mig foran hans kateder, men det var åbenbart en forelæsning for viderekomne; jeg forstod i hvert fald ikke noget af det, og da han så oven i købet begyndte at eksaminere, og jeg havde anbragt mig på forreste bænk, var jeg henrykt, da timen var forbi. Jeg lovede mig selv ikke at komme der mere, og jeg holdt ord. Dermed opgav jeg „dansken“, og i stedet søgte jeg professor Julius Petersen, datidens mest kendte lærer i matematik. Men forholdet var rimeligvis her som hos Wimmer, at undervisningen slet ikke var beregnet for begyndere. Jeg magtede ikke at følge forelæsningen og

opgav dermed mismodig matematikken.

Efter i nogle dage påny at have spekuleret over problemet: hvad skal du studere og vistnok også have prøvet forskellige andre auditorier end de forannævnte uden at føle mig tilfreds, gik jeg en skøn solrig septemberdag gennem Gothersgade forbi Botanisk Have. Jeg så da en stor del unge studenter og studiner ile ind igennem gitterporten til Botanisk auditorium. Jeg fulgte med flokken og havnede i dette auditoriums store amfiteatralisk indrettede forelæsningsaal. På pulten foran tilhørernes plads var der lagt en buket af Botanisk Haves blomster, og kort efter kom professor Eug. Warming ind på katederet. Han så med sit snehvide hår og skæg interessant ud, og hans gennemgang af de i auditoriet omdelte planter var klar og letfattelig. Nu havde jeg fra min barndoms botanisereture og indretning af et herbarium ganske gode forudsætninger på det floristiske felt, og jeg var længe, inden forelæsningsen sluttede, fast bestemt på at vælge mig naturhistorie som studiefag. Det havde ikke før været i mine tanker. Så havde jeg tilmed det held, at jeg, da timen var til ende, blev attraperet af en student, der så lidt ældre ud end de øvrige. Han præsenterede sig som cand. theol. Gemzøe; det var hans agt at tage tillægs-eksamen i naturhistorie, fortalte han, og da dette fag i almindelighed læstes på den måde, at man slog sig sammen to og to, hvilket fremmede studiet, idet man skiftevis eksaminerede kontubernalen eller eksamineredes af ham, foreslog han mig, at vi slog os sammen. Dette var jeg meget glad for, og det havde bl. a. den betydning for mig, at Gemzøe, der fra sit teologiske studium var nøje kendt med universitetets forhold, kunne hjælpe mig til rette med hensyn til, hvilke forelæsningsrækker jeg som begynder skulle høre, hvilke laboratorieøvelser jeg skulle deltage i o.s.v. Jeg fik nu fat i den ariadnetråd, der var nødvendig for at finde vej i universitetets labyrint; det var også på høje tid, for vi var allerede nået noget hen i september måned. Men nu tog jeg altså fat.

Som det fremgår af foranstående, var det et rent tilfælde, at jeg valgte naturfagene som mine studiefag. Og i virkeligheden egnede jeg mig ikke til dette studium, ja det var måske det, som lå mine anlæg fjernest. Den del af naturhistorien, som vendte ud mod filosofien og den almindelige erkendelseslære, havde min levende interesse. Den systematiske opbygning inden for botanikken og zoologien mestrede jeg også godt nok. Men arbejdet med mikroskopien, hvor der kræves en udpræget iagttagelsessevne og opmærksomhed over for mi-

nutløse småting, trættede mig, og resultatet var ikke tilfredsstillende. Jeg har også altid været en klodsmajor til at tegne, og når det krævedes, at man skulle gengive, hvad der viste sig, f. eks. af vævbygning på mikroskopets synsfelt, var præstationen middelmådig. Jeg følte det selv, og jeg husker, at jeg engang – jeg tror efter et par års studium – var ved at opgive det hele, ikke for at forlade universitetet, men for at ombytte naturfagene med et andet, for mine anlæg mere passende studium. Jeg holdt mig borte fra forelæsninger og øvelser et par dage og spekulerede med svedperlende pande; men resultatet blev, at jeg fortsatte; det ville være et alt for stort spild af tid og penge at springe fra og begynde forfra i en anden disciplin. I almindelighed fandt jeg mig også vel tilrette med mit arbejde, særlig efter at jeg havde valgt geologien som mit hovedfag. Dels var jeg meget begejstret for professoren i dette fag, N. V. Ussing, dels var der betydelige afsnit inden for det geologiske studium, som havde hele min interesse.

De 6 år, jeg tilbragte ved Københavns Universitet, var i det hele gode år med mange lyse minder. Mine personlige forhold udviklede sig tilfredsstillende. De 3 første år (1902-05) boede jeg hos min søster på H. C. Ørstedsvej 41 B. Det var vel et ret beskedent værelse, jeg havde, men det var lyst og venligt, og min søster passede mig med moderlig ømhed. Hendes forretning lå i samme gade, få numre fra hendes bopæl, og bag butikken var et baglokale, hvor min søster og hendes kompagnon (frk. Fogel) spiste deres middagsmad, der blev leveret fra „Gimle“. Der spiste jeg ofte middagsmad sammen med dem, og dette generede mig en del; jeg fandt det ikke rigtig svarende til mit akademiske „niveau“, og særlig var jeg ængstelig for, at studiefæller eller andre bekendte eller deres pårørende skulle observere mig under disse måltider. Hver gang portieren, som skilte de to lokaler fra hinanden, blev skudt til side, blev jeg nervøs. Et andet forhold, jeg var mindre begejstret for, var min søsters omgangskreds. Det var særdeles flinke og brave mennesker, men det knob med at finde ind på samme bølgelængde. Et par gange reagerede jeg, endda på en ret arrogant måde, fordi man lidt for intimt ville slutte mig ind i deres kreds. Det gav mislyd, og jeg fortrød det; jeg kunne jo ikke tvivle om den anden parts gode hensigt; men der var noget i mig, der gjorde oprør, og så skaffede jeg mig luft ved at slå mig i tøjret. Det er psykologisk forståeligt, men det var synd imod min søster og for resten også imod hendes rare omgangsfæller. Det følte jeg også bagefter.

I disse forhold skete der en afgørende ændring, da jeg i efteråret

1905 fik Regensen og derfor forlod min søsters pæne og rolige hjem og hendes moderlige pleje for at blive kontubernal med et af Regensens mest urolige hoveder, en mediciner ved navn Tingbjerg Thomsen. Han havde inderværelse, og der stod kakkelovnen, som var fælles for begge rum. Tilmed kunne min kontubernal ikke lide kakkelovnsvarme; derimod kunne han svært godt lide kvinder, og han var i det hele meget selskabelig anlagt, så der var en stadig march gennem mit lille og kolde yderværelse, der tilintetgjorde ethvert håb om, at jeg trods boligforandringen skulle få bestilt lidt mere ved mine studier i det pågældende semester. Jeg lejede derfor et kvistværelse lige over for i Krystalgade, og der fik jeg både varme og arbejdsro. Nogen god ordning var det dog ikke, for skal studiet drives rationelt, er det jo ikke nok, at man har en stol at sidde på, og et bord at lægge sin bog på. Man skal have sine bøger og andet arbejdsmateriale ved hånden. Jeg var da også lige ved at opgive Regensen på ny og flytte tilbage til Ørstedvej, hvor der i hvert fald var arbejdsro; men jeg gjorde det dog ikke, da det kom til stykket. Jeg var nemlig imens blevet indfanget af regenslivets særlige trylleri og var blevet en meget aktiv regenspolitiker.

Der var på den tid to såkaldte vækkerforeninger på Regensen, der stod i skarpt modsætningsforhold til hinanden. De hed „Pip“ og „Gamle“. „Pip“ var den konservative forening, som repræsenterede de gamle studentertaditioner. Det var ånden fra Carl Plougs og Hostrops dage, man søgte at holde i live fra dengang man sang: „Herrer vi ere i åndernes rige“. I skarp modsætning hertil stod „Gamle“. Det var studentersamfundets folk, politisk radikalere eller socialdemokrater, talmæssigt de få i forhold til „Pip“s store fylking, som i adskillige år i kraft af deres majoritet havde besat Regensens embeder, først og fremmest klokkestillingen. Da jeg kom ind på Regensen, var det triumviratet Buhl (den senere statsminister), Buch (nu dommer i Frederikssund) og Fritz Pihl (den nuværende rigsadvokat), der var toneangivende inden for „Gamle“. Ved deres side stod to regensianere, som man spåede en stor fremtid, nemlig P. M. Poulsen, der er død for nogle år siden som en ikke særlig kendt overretssagfører i København, og M. L. Mortensen, der døde meget ung, før han fik brudt sig en bane. Hans fag var botanik.

Jeg sluttede mig straks til „Gamle“, men stod til at begynde med temmelig reserveret over for de små cirkler, som denne regenspolitik

bevægede sig i, idet jeg allerede på det tidspunkt var kommet ind i Studentersamfundets bestyrelse og egentlig fandt, at Regensens forum var en uinteressant miniatureinstitution. Men så blev der splittelse inden for „Gamle“s rækker i en højrød og en blegrød fløj. Splittelsen bidrog til, at jeg blev draget ind i hurlumhejen, og da vi stod lige over for et klokkevalg, lod jeg mig udpege til kandidat, da det viste sig, at jeg kunne være generalnævner for de to kæmpende fløje og desuden trække stemmer fra de regensianere, der stod uden for såvel „Pip“ som „Gamle“, de såkaldte „hvide myrer“ eller „hulebjørnene“. De fleste betragtede dog mine chancer som minimale; dels havde „Pip“ i mange år haft stor overvægt ved alle valg over for „Gamle“s kandidater, dels opstillede „Pip“ ved denne lejlighed en meget populær kandidat til klokkeværdigheden, nemlig Rosendal, den nuværende biskop i Roskilde. Jeg førte imidlertid min valgkamp med megen energi, og til stor overraskelse for såvel venner som fjender blev jeg valgaftenen den sejrende (med 2 stemmers majoritet). Sejren blev fejret med øl til mine vælgere (det bød traditionen), og jeg gik ind til et livligt halvår.

Således skulle jeg blandt andet præstere et vinterbal med forudgående revy. Det troede ingen, at vi magtede, da Regensens skønånder holdt til i „Pip“, men jeg allierede mig med Fritz Pihl, og vi forfattede en revy, der fik titlen „Ånder og natmænd“, og som blev en stor succes. Også forårsfesten klarede jeg pænt. Jeg husker, at jeg fik Herman Bang til at læse op, og den meget populære skuespillerinde Ellen Aggerholm til at synge. Det var en strålende fest, og skønt jeg var en middelmådig balkavaler, mødte jeg med to damer til ballet, som gjorde megen lykke; det var en datter af finansminister Vilhelm Larsen og en datter af godsejeren til Nørlund, frk. Elna Bluhme. Om mit kendskab til disse to søde unge piger skal jeg fortælle i anden forbindelse. Det lykkedes mig også at få spalten i „Gamle“ fyldt ud, men på et senere tidspunkt af min regentid, der varede i 6 semestre (1905-08), revnede den på ny, og denne gang stod jeg i spidsen for udbryderne. Jeg dannede da en ny korporation, som jeg gav navnet „Ejecti“. Den kom dog aldrig til at spille nogen rolle i regenslivet, hvilket var mig lidt af en skuffelse.

I en anden henseende havde jeg derimod heldet med mig: det lykkedes mig at udpege min efterfølger som klokker, således at „Pip“ 2 semestre i træk måtte trække det korte strå. Det blev nuværende overlæge ved Frederiksberg Hospital, Niels Christoffersen, der afløste

mig. Men så svigtede valglykken mig. Tredie gang tog de konservative mandatet; det var min senere så gode ven Holst Andersen, der sejrede. De hævnede sig på mig ved at gøre mig til hoverpersonen i semestrets traditionelle revy, og satiren over for mig var så ublid, at jeg efter forestillingen gik min vej fra fest og sold. Jeg boede nemlig dengang uden for Regensen, skønt mine 6 semestre ikke var udløbne. Den gamle umoderne kasse var nemlig på det tidspunkt under ombygning, og en del af værelserne skulle evakueres. Jeg tegnede mig på listen over dem, der imod en passende huslejhjælp flyttede ud. Jeg opnåede dog at få mit sidste semester på Regensen. Den var da moderne, med rindende vand på værelserne og uden det uheldige kontubernalssystem, som vanskeliggjorde det for mange at bestille det for eksamen nødvendige.

Nogen 100 %'s regensianer blev jeg vel aldrig. Jeg har således i modsætning til mange af mine fæller fra „den røde gård“ sjældent efter min udflytning deltaget i dens fester, måske to eller tre gange i hele mit liv. Men jeg har dog mange gode og lyse minder fra de 3 år, jeg tilbragte inden for dens mure. Kollegielivet kalder på kammeratskabsfølelsen; det sliber af og hjælper en til at finde venner for livet. Nu har jeg aldrig haft let ved at slutte mig nær til nogen, men 3 af mine allernærmeste venner vandt jeg dog derinde: Otto Andrup, som et semester eller to var min kontubernal, Carl Roos, den nuværende professor i tysk ved Københavns Universitet, og Holst-Andersen, som jeg har nævnt foran. Også andre af kammeraterne fra disse semestre kom jeg i god og venskabelig forståelse med, men uden at dette førte til et livsvarigt venskab.

Et par oplevelser fra min regenstid vil jeg omtale særskilt. Jeg havde købt mig et udmærket fotografiapparat og var en ganske dygtig og i hvert fald meget interesseret amatørfotograf. Jeg havde specielt uddannet mig til at fotografere med kunstigt lys, fremkaldt ved nogle aflange magniumsbomber. Når der var selskaber på Regensen, blev jeg ofte af kammeraterne anmodet om at tage nogle plader af selskabet. Da jeg en søndag formiddag undersøgte en halv snes af mine bomber, fandt jeg, at de havde suget fugtighed til sig, hvorfor jeg lagde dem til tørring på min kakkelovn. Kort efter gik jeg hen for lugte til dem, om de skulle være tilstrækkelig tørre. I samme øjeblik eksploderede de med et mægtigt knald, og hele mit ansigt og mine hænder var stærkt forbrændt. Jeg ravede over gangen til en kammerat, som hjalp mig ud i en droske, der kørte mig til Kommunehospita-

lets skadestue. Her behandlede jeg – skødesløst, ja, hensynsløst – af en ung læge, der sendte mig tilbage til Regensen med forbundet ansigt og hænder. Dagen efter var ansigtet stærkt ophovnet, og regenslægen, gamle professor Julius Petersen, erklærede, at jeg straks burde hospitalsindlægges. Først henad aften om mandagen hentedes jeg i hospitalsvognen, og før tirsdag morgen kom jeg ikke under ordentlig lægebehandling (hos professor Rasch). Jeg var da mere død end levende af smerter, navnlig i ansigtet. Helt uden alvor var forbrændingen ingenlunde, da lægerne endog en tid befrygtede, at øjnene var beskadigede, og selve hospitalsopholdet strakte sig over 6 uger. Da jeg blev udskrevet, var ansigtet endnu så vansiret af brandsår, at jeg nærmest vakte panik, hvor jeg viste mig.

Fra dette hospitalsophold nærer jeg en ikke ringe aversion imod hospitaler og læger. Den behandling, jeg var genstand for, var nemlig utilladelig slet. Da jeg rystende af smerte meldte mig på skadestuen, krævedes, at jeg først skulle indfinde mig på kontoret, hvor jeg udførligt udspurgtes om mine forskellige data. At jeg fra skadestuen hjemsendtes til Regensen, turde, efter hvad der siden hændte, bevislig være forkert. Og at jeg hele mandagen skulle afvente hospitalsvognens ankomst, når der var tale om en så alvorlig forbrænding, at endog synssansen var truet, var en hensynsløshed uden lige. Men da jeg så endelig var anbragt i en hospitalsseng på 4. afdeling, fik jeg kun en rent foreløbig og ganske værdiløs lægebehandling. Først tirsdag formiddag blev den egentlige undersøgelse foretaget, og diagnose stillet. Og dette skete på den vidunderlige måde, at jeg, der havde feber og knap kunne stå på benene, blev kommanderet ud af sengen for at gå ned i konsultationsstuen. Her stod patienterne på rad og række. Og det var nogle forfærdelige bisser at stå sammen med, for 4. afdeling var nemlig fælles for kønssyge- og forbrændingspatienter!! Og de københavnske hospitalers fællestuer for patienter, der var indlagt for kønssygdomme, rummede stadens værste bundfald. Iøvrigt var der også en del patienter med hudsygdomme; min nabo til venstre havde således fnat, min nabo til højre impetigo, en meget smitsom, men temmelig ufarlig hudsygdom, som jeg erhvervede mig, inden jeg forlod hospitalet, hvor jeg følte mig som i helvede, navnlig fordi plejemoderen forfulgte mig, vistnok fordi jeg var utålmodig på grund af smerterne og utilfreds med behandlingen i lægelig og i enhver anden henseende.

Jeg husker således et sammenstød kort før min udskrivning. Jeg

blev beordret i bad. Da jeg kom ned til badeetablissementet, forstod jeg, at opsynet meget nøje vogtede på, at jeg badede i et særligt aflukke. Jeg spurgte om grunden hertil og fik da at vide, at patienter fra 4. afdeling betragtedes som smittefarlige, hvorfor de kun kunne bade i de badekar, som var specielle for denne afdeling. Jeg var jo imidlertid forbrændingspatient og derfor absolut ikke farlig for mine omgivelser; men mit ræsonnement var iøvrigt, at når ordningen ikke var bedre, end at 4. afdelings patienter kunne smitte folk fra de andre afdelinger, måtte de også kunne smitte mig, hvilket ikke lød videre fortrøstningsfuldt. Jeg tog imidlertid mit bad – jeg trængte sandelig til at blive vasket og at blive frigjort for gazebind o. l. Da jeg kom tilbage til min sygestue, spurgte plejemoder, hvor disse forbindingsstoffer var henne; jeg sagde da, at jeg havde smidt dem væk i badeværelset. Hun beordrede mig da til at gå ned og hente dem; dette sagde jeg nej til, hvorefter hun erklærede, at hun ville henstille til overlægen, at jeg blev vist bort fra hospitalet. Ja, intet ville være mig kærere, sagde jeg. På det tidspunkt mente jeg, at jeg ved lidt hjemmepleje på Regensen nok skulle klare mig, og jeg længtes forfærdelig efter at komme væk. Det kom jeg også få dage efter. Det var en nederdrægtig tid.

Da jeg fortalte regensprovsten, professor Julius Lassen, om mine oplevelser, tilbød han at indgive en skriftlig klage; det ville jeg dog ikke have. Sensationslysten har jeg aldrig været, men helt uden virkning på min indstilling over for hospitalsspørgsmål, læger og sygeplejersker har de oplevelser, jeg dengang havde, næppe været. Selvfølgelig skal man være varsom med at generalisere fra et enkelt tilfælde, selv om det er selvoplevet; men de indtryk, jeg fik dengang, har i hvert fald bidraget til, at jeg hele mit liv har taget passende afstand fra de kor, som kritikløst sang lægernes og sygeplejerskernes pris; de er nu ikke lutter engle.

Iøvrigt medførte den eksplosionshistorie, at jeg måtte telegrafisk sende besked til Rønne, hvor jeg mandag aften skulle holde et offentligt foredrag med lysbilleder (om et eller andet geologisk emne), at jeg var forhindret. Otto Andrup, der affattede telegrammet for mig, angav som grund, at jeg havde fået ansigtsforbrænding ved en eksplosion. Dette telegram blev mandag aften gengivet i de bornholmske blade, og da søster Kristine var taget ud til Rønne for at høre mit foredrag, blev hun modtaget med den nævnte avismeddelelse. Det var en meget alvorlig forskrækkelse, for hun tænkte naturligvis straks, at jeg

var blevet blind. Telefonere fra Bornholm kunne man ikke dengang; telegrafere var jævne folk ikke tilbøjelige til, og først da søster Elisabeths brev nogle dage efter nåede frem, afløstes skrækken af beroligelse. I hvert fald relativt.

En lille pudsighed skal jeg tage med, da den karakteriserer regenslivets sære former dengang. Når man indmeldte sig i „Gamle“ eller „Pip“, som jo kaldtes Vækkerforeninger, skulle man vækkes hver morgen af det medlem af foreningen, som denne opgave var overdraget. Det gik på omgang, og jeg skulle, når turen kom til mig, også fungere som „Vækker“. Jeg kunne ikke fordrage dette indgreb i min personlige frihed, og jeg reagerede ikke, når jeg blev vækket, og undlod at vække de andre, når jeg selv havde denne opgave. Men vedtægterne fastsatte bøder for sådan efterladenhed, og bødernes størrelse voksede efter en progressiv skala. Jeg blev derfor en dag overvældet med et bødekrav fra foreningen på 16 kr. Det var mange penge for en regensalumne, og jeg undlod at betale beløbet, hvorfor jeg blev ekskluderet på grund af gæld!! Dette blev benyttet imod mig i en af de skæmteviser, som blev sunget om mig i den revy, som „Pip“s folk havde lavet, dengang de på ny kom til magten. Jeg var dybt krænket over denne finte, som jo heller ikke var videre smigrende, og jeg nedlagde en skriftlig protest over for revyens forfatter og henstillede, at det pågældende vers udgik, når revyen – som traditionen bød – blev trykt. Dette kunne man dog ikke indrømme mig, da verset forekom dem alt for godt til at udgå; men så trykte man det med petit! Og i et spøgefuldt forord meddeltes det læseren, at hvad der var trykt med petit, bare var løgn.

Iøvrigt førte Otto Andrup og jeg en tilværelse, der gav anledning til en del omtale. Begge tjente vi en del penge; jeg som lærer og Andrup ved at samle gamle malerier og afhænde dem; allerede dengang udviklede han sig som specialist, som kender af historiske malerier. Og da de fleste regensianere ikke havde indtægter af nævneværdig betydning ved siden af deres regensstipendium, der dengang udgjorde 60 kr. om måneden foruden fri bolig og brændsel m. v., ansås vi for nogle rene krøsus'er. Jeg tjente for resten også lidt ved foredragsvirksomhed hist og her i landet; jeg talte om geologiske emner og illustrerede foredraget med gode lysbilleder; det var „Studentersamfundets Oplysningsvirksomhed“, der udsendte mig. Andrup og jeg havde derfor råd til at spise middag af og til på en café; det var i almindelighed en nu nedlagt restaurant på Købmagergade, der hed

„Santa Clara“, vi bærede med vort besøg. Og en luksusmiddag kostede dengang vistnok ikke mere end 2 à 3 kr. Vinen, vi drak, var tilsvarende billig, men selv dette rygtedes mellem regensianerne og gav anledning til visse skumlerier. Rent galt blev det, da vi vænnede os til at servere champagne, når vi havde selskab på Regensen; vi havde nemlig fundet en champagne, der kun kostede kr. 1,50 pr. flaske. Og så lånte Andrup, der var forlovet med en datter af højesteretssagfører Hindenburg, en kurv fuld af østersskaller, der var levninger fra et middagsselskab, og dem lod vi sammen med nogle tømte champagneflasker, jfr. foran, stille på gangen uden for vor dør til offentlig beskueelse. Virkningen viste sig ikke længe efter i form af en tilsigelse til en samtale med vor elskelige regensprovst, prof. Jul. Lassen. Da han fik vor forklaring, lo han forstående over vor harmløse spøg.

Studentersamfundet

Af større betydning for mig end regensopholdet var min deltagelse i Studentersamfundets liv og arbejde. Der er vist ikke mange af den yngre generation, der helt kan forstå, hvad Studentersamfundet dengang betød i dansk offentligt liv. Samfundet blev stiftet i 1882; det var gennembruddets mænd, der reagerede imod den konservative, traditionsbundne studenterforeningspolitik. Det nye samfunds talerstol blev kateder for ordførerne for den fri tanke, for oppositionen imod det spidsborgerlige, det overleverede, det hævdvundne, det snobbede i dansk åndsliv og dansk politik. Det blev en forskole for mange af de mænd, som siden kom til at spille en afgørende rolle i samfundet og åndslivet. I pressen blev det navnlig „Politiken“, som blev organ for det radikale studentersamfund. I mange år havde man til huse i små og røgsværte lokaler, først på Nørrevold, siden i Badstuestræde, men omkring 1900 fik samfundet store og moderne lokaler på hjørnet af Studiestræde og Frue Plads; man blev genbo til Sjællands biskop, som man lidt stolt og ironisk deklamerede.

Der boede man, da jeg i 1902 indtegnede mig som medlem, straks jeg som rus kom til hovedstaden; Ove Rode var dengang formand, og han var en strålende leder af denne studenterkorporation, og han forstod at gøre dens lørdagsaftener til virkelige oplevelser. Jeg blev bjergtagen både af Ove Rode og livet, som det dengang formede sig inden for samfundets mure. Jeg kom der dagligt, diskuterede alle tidens brændende problemer med de folk, der slog sig ned i de daglige lokaler, og var vistnok til stede ved hver eneste sammenkomst og holdt lørdag aften ud, til diskussionen i den store mødesal var sluttet, og denne kunne godt vare til henad morgenstunden.

På den tid havde vi også noget, vi kaldte „onsdagsaftener“. De var beregnet for Studentersamfundets yngre medlemmer. Der var ikke inviteret folk, således som om lørdagen, og diskussionen indledtes gerne af et af samfundets egne medlemmer. Adskillige gange havde jeg om lørdagen lyst til at give mit besyv med i laget fra talerstolen, men jeg manglede mod. Men ved en onsdagsdiskussion i 1904 vovede jeg mig første gang til at tage ordet. Emnet var politisk; jeg tror, at

dr. Munch var indleder. Spørgsmålet, der særligt diskuteredes ved denne som ved adskillige andre lejligheder, var, om Studentersamfundets mænd skulle bryde med Venstres politik. Der var knap forløbet 3 år siden systemskiftets dage, da det første venstrekabinet – ministeriet Deuntzer – dannedes, men der var en udbredt misfornøjelse i radikalt indstillede kredse med den moderate kurs, dette ministerium førte. Problemet var nu, om man skulle prøve at organisere disse misfornøjede i et nyt parti, der ligesom Socialdemokratiet trådte i opposition til regeringen. De fleste, der havde ordet hin onsdagsaften, pegede på det håbløse i en sådan ny partidannelse eller i hvert fald på de store vanskeligheder, der var forbundet hermed. Over for denne pessimisme, eller skal vi kalde det opportuniste, tog jeg i denne min jomfrutale til orde i meget stærke og temperamentsfulde vendinger. Jeg var meget nervøs, da jeg gik op på talerstolen; men jeg tror, at netop denne nervøse stemning bidrog til, at der kom en dirrende stemning over mit indlæg, som forhøjede virkningen. Denne var i hvert fald overraskende. Da jeg gik ned, ledsagedes jeg af et så bragende bifald, som jeg sjældent havde været med til ved disse sammenkomster, og jeg mærkede i den følgende tid, at jeg, der indtil da havde været ganske ukendt for andre end mine omgangsfæller inden for „Samfundet“, ikke længere hørte til de navnløses flok.

Kort tid efter skulle der være det årlige bestyrelsesvalg; det var i maj 1904. Ove Rode var i 1903 gået af som formand og var blevet afløst af overretssagfører Viggo Lachmann. Skik og brug tro havde bestyrelsen overvejet, hvem man ville foreslå som bestyrelsesmedlemmer for det kommende år (1904-05). Et par dage før den generalforsamling skulle afholdes, hvor bl. a. den nye bestyrelse skulle vælges, indfandt et af den hidtidige bestyrelses medlemmer, stud. mag. (nu lektor) Adler Lund sig hos mig på min bopæl ude på H. C. Ørstedesvej for at spørge mig, om jeg ville optages på den liste, som bestyrelsen agtede at foreslå på generalforsamlingen. Jeg følte mig meget berørt og sagde uden betænkning ja. Det var dog nær gået galt for mig, for den glorie, jeg havde opnået ved min optræden på onsdagsmødet, havde ikke gjort mig kendt nok til, at jeg kunne undgå at få en modkandidat. Vilhelm Rasmussen tog ordet efter Lachmann og erklærede, at et af de af Lachmann foreslåede kandidatember, nemlig Kofoed, var ham aldeles ubekendt, og han ville i stedet foreslå en fortræffelig ung mand, som havde udført et meget stort arbejde inden for Studentersamfundets oplysningsarbejde; hans navn var Melchior.

Enkelte støttede Vilh. Rasmussens forslag, og jeg var under optællingen af stemmesedlerne voldsom spændt på udfaldet. Resultatet blev, at jeg sejrede over Melchior med én stemmes majoritet. Efter valget havde jeg iøvrigt den ærgrelse, at en del af dem, der havde stemt på mig (eller påstod, at de havde stemt på mig) klagede over valget; de hævdede, at det ikke var mig, de havde stemt på, idet de slet ikke kendte mig, men at det var stud. jur. O. B. Kofoed, de havde givet deres stemme. Denne valgklage blev dog afvist af Lachmann og var vistnok nærmest ment som en spøg.

Jeg var altså som eksrus kommet ind i ledelsen af det den gang virkelig betydningsfulde Studentersamfund. Jeg lærte en hel del mennesker nærmere at kende, som jeg hidtil kun vidste besked om. Jeg blev bestyrelseskollega med folk som dr. Arnold Møller, Vald. Koppel og dr. phil. Villads Christensen, og da jeg i den nye bestyrelse blev udpeget som lokaleinspektør, d.v.s. den senior, der havde det daglige tilsyn med lokaler, avisholdet og skulle forestå det indre arrangement af de ugentlige sammenkomster, fik jeg lejlighed til i vid udstrækning at administrere og arrangere. Dette interesserede mig overordentlig stærkt, og mit arbejde i så henseende blev efterhånden anerkendt som godt og energisk.

Det gav mig også adskillige oplevelser. Jeg husker således, at vi en lørdag aften havde inviteret Georg Brandes til at deltage i en diskussion. Og han havde sagt ja. Lachmann bad mig nu om at tage imod ham ved indgangen. Dette gjorde jeg, men med et kummerligt resultat. Da den berømte mand kom, bukkede jeg dybt og bød ham velkommen. Han brummede et eller andet uden at række mig hånden. Så forsøgte jeg at hjælpe ham med overtøjet, men fik gnavent at vide, at han kunne selv. Det var mit første møde med G. B. Året efter skulle han holde rustalen. Traditionen krævede, at der skulle holdes en tale for rustaleren fra „Samfundet“s side; i hvert fald var det nødvendigt at gøre det, når rustaleren var en så prominent person som G. B. Og bestyrelsen overdrog mig dette hverv. Efter alt, hvad mine venner bagefter hævdede over for mig, gjorde jeg det særdeles godt. Der var både klang og fanfare over min tale. Og til min og bestyrelsens store tilfredshed blev den store mand så glad for min hyldest, at han slog på sit glas og kvitterede for de anerkendende ord, som „den unge mand“ havde henvendt til ham. Titulaturen smagte mig nok ikke rigtigt, men ellers var jeg veltilfreds.

En anden af tidens berømtheder, nemlig Holger Drachmann, fik jeg

lidt med at gøre i denne min første bestyrelsesperiode i „Samfundet“. Han indfandt sig i denne periode meget ofte ved vore lørdagssammenkomster. Det pyntede, at han kom med ved de indbudtes bord, og han kunne også, når han kom i stemning, og lejligheden ellers var til det, bidrage til underholdningen, f. eks. ved at deklamere et af sine digte. Det gjorde han meget effektivt. Jeg husker således, at han en lørdag aften ganske uventet gik op på tribunen, hvor hans kæmpeskikkelse tog sig imponerende ud; han lod hånden glide gennem sit lange skæg og derefter gennem sit hvide hår, og så trak han op af jakettens inderlomme et manuskript. Det indeholdt et utrykt digt, som han teatralisk, men med noget spinkel stemme fremsagde for forsamlingen. Det var jo altsammen meget godt og fornøjeligt, men reversen af medaljen var desværre den, at Holger Drachmann som den udprægede boheme han var, ikke var til at blive af med igen. Efter diskussionens slut samledes bestyrelsen med de indbudte gæster og enkelte „honoratiores“, som direkte blev anmodet herom, til en sjus eller lignende. Når Drachmann var til stede, måtte han selvfølgelig tages med, hvad enten han var indbudt eller ej – han meldte sig for resten uden nogen anmodning, og så blev han til den lyse søndag morgen. Men han holdt ikke af at tørste, og han rekvirerede selv, hvad han ville drikke, og det var ikke de billigste varer. Havde vi været et rigt samfund, var det vel ikke blevet regnet for andet end nødvendige driftsomkostninger, men „Samfundet“ var allerede på dette tidspunkt ude for meget betydelige økonomiske vanskeligheder, som vi kun kunne klare ved, at enkelte møntbeslåede velyndere ydede os ekstra-bidrag. Disse Drachmanns-regninger voldte os derfor stort hovedbrud, og da jeg som lokaleinspektør havde den opgave at kontrollere for-tæring m. v. ved disse sammenkomster, faldt det også i min lod at rationere Holger Drachmann! Det var hverken let eller behageligt, men jeg allierede mig med restauratøren. Når jeg fandt, at nu tillod vor økonomi os ikke at strække sig videre, gav jeg restauratøren et signal. Når dette var givet, blev H. D.'s anmodning om en ny omgang besvaret med en beklagelse af, at bestyrelsen ikke havde stillet flere midler til rådighed til serveringen ved denne lejlighed. Drachmann så noget skuffet og krænket ud; men efter en stunds forløb tømte han sit glas, rejste sig og gik.

Det var i det hele taget et betydeligt antal interessante personer, jeg lærte at kende i de 7 år, jeg intensivt dyrkede livet i Studenter-samfundet, og jeg havde mange oplevelser, som endnu efter 40 års

forløb står klart i min erindring. Jeg husker således meget tydeligt Samfundets korstog til Møen i 1904. Som jeg foran har omtalt, søgte vi at puste til den gærende utilfredshed med den få år før dannede venstregering. Vi syntes, at dens tempo var for langsomt, at dens metoder var for moderate, og at den tog for meget hensyn til kongehuset og officererne. Vi ville have fart i reformarbejdet; nu havde alt ligget brak i højreministeriernes tid, endelig var folkets mænd kommet til magten; så skulle den også bruges; der skulle ske noget, der satte skel mellem den konservative fortid og den radikale nutid, og her skulle regeringen føre an. Og når den ikke ville dette, måtte vi have nye signaler hejst, nye førere kårede. Oppe i Vendsyssel var der dannet et radikalt urocentrum, der åbenbart prægede frafald fra Venstrereformpartiet; sådan hed regeringens parti, der på dette tidspunkt talte ca. 80 af Folketingets 114 mandater. Nu ville vi danne et akademisk uvejrscentrum inde i København, i Studentersamfundet, hvorfra der kunne udgå påvirkning til ligesindede landet over, således at der til sidst kunne rejse sig et organiseret oppositionsparti, der også vælgermæssigt betød noget over for J. C. Christensens overmægtige regeringsblok. Vi var godt klar over opgavens storhed og vanskelighederne ved at føre den slags tanker ud i livet, men vi var unge og modige og troede på vor sag. Og de ældre inden for „Samfundet“ var næsten live så ivrige efter at komme den vej, som vi yngre var det; det lå dem i blodet at være i opposition.

For nu at få landet i tale fremkom den tanke, at vi skulle tage en tur ud i provinsen. Der var sket noget lignende under Estrups regering; enkelthederne i så henseende husker jeg ikke. Jeg gør bare opmærksom på, at ideen ikke var helt original. Det skulle være en kombineret fornøjelsesrejse og foredragsekspedition. Efter en del undersøgelser valgte vi Møen, hvor vi fik forbindelse med en meget særpræget redaktør ved navn Hans Jensen; han var redaktør og udgiver af Møens Folkeblad, hvis farve skinnede i det højrøde, selv om det stadig var organ for venstregeringens politik. Ved Hans Jensens mellemkomst blev det ordnet således, at bønder og borgere på Møen skulle være værter for os på en 2 dages tur, d.v.s. vi skulle overnatte hos dem, og de skulle køre os ud til Klinten, hvorefter vi skulle samles til et møde i Stege om eftermiddagen på turens 2. dag. Hvor mange, der tegnede sig som deltagere, kan jeg ikke bestemt huske, jeg antager, at vi var 150 à 200, som en lørdag i skønt vejr i sommeren 1904 sejlede ned til Stege, hvorfra vi så blev fordelt mellem vore værter.

Efter Klinteturen den følgende dag holdtes et offentligt møde i hotelhaven i Stege. Her talte Georg Brandes og Vilhelm Rasmussen. Navnlig den sidste vakte i høj grad mønboernes forargelse, og hans udfordrende ateistiske udtalelser ved dette møde blev i den følgende tid citeret i Venstres blade og var genstand for kritik og protest. Også hans voldsomme udfald imod den siddende regerings politik vakte modsigelse. Vore værter og mønboerne i det hele, som i ret stort tal var kommet til stede, var gennemgående desorienterede. Det viste sig ganske særligt ved det efterfølgende sold. De havde ventet et gemytligt akademisk samvær; i stedet for fik de udfordrende politiske og filosofiske taler. Stemningen blev mere og mere trykket, og enkelte af øens folk stod henimod slutningen af soldet, der iøvrigt havde et trægt og kedeligt forløb med lange pauser, hvor ingen ville tage ordet for at sige os rent ud, at hvis vi ikke havde villet andet end at rive ned og kritisere, kunne vi godt være blevet borte. Viggo Lachmann var en dårlig leder af en sådan sammenkomst. Han kunne godt holde en pæn speech ved en akademisk sammenkomst, men han manglede ganske evnen til at tale til jævne provinsfolk. Da endelig tiden kom, at vi skulle gå om bord i vort skib igen, var der knap en eneste af vore værtsfolk, der fulgte os til skibs. Det hele endte nærmest på en pinlig måde. Det var vi selv skyld i, da vi manglede psykologisk indfølelse.

Selv havde jeg været meget ivrig for at få denne tur arrangeret. Der var også tale om, at jeg skulle have været officiel taler ved det offentlige møde, men det blev altså Vilhelm Rasmussen. Selv boede jeg hos en umådelig flink gartner, ved navn Jensen, i Stege. Jeg havde lige efter skibets ankomst lørdag eftermiddag det uheld, at jeg, der havde taget cykel med, væltede med denne og i faldet ikke alene fik min pæne hvide vest tilsvinet af landevejsstøv, men også satte det ene knæ så hårdt i vejen, at jeg helt pulveriserede bukseknæet. Jeg var umådelig flov, da jeg snavset og på anden måde ilde tilredt indfandt mig hos bemeldte gartner. Hans kone og søde datter, der hed Bertha, tog sig imidlertid moderligen af mig, satte mit tøj i stand, så at jeg den følgende dag uden vanskelighed kunne deltage i Klinteturen, mødet og soldet.

Ved denne lejlighed talte jeg første gang med Johs. V. Jensen. Det gjaldt om at få nogle sange til festen. Jeg opsøgte så nævnte forfatter, der også lovede et bidrag. Nogle dage efter indsendte han manuskriptet til den senere så ofte omtalte sang: „Sønner af de slagne, se I står

på muld; død er det bedragne, lykkeløse kuld“.

Da jeg en del år senere – i 1908 – påny sad i „Samfundet“s bestyrelse, forsøgte vi atter at arrangere en sådan provinstur. Vi valgte ved denne lejlighed Stevns, og jeg rejste på bestyrelsens vegne ned til Storehedinge, hvor jeg forhandlede med repræsentanter for den stedlige radikalisme om sagens praktiske tilrettelæggelse. Jeg fik også fuldstændig tilfredsstillende aftaler med disse folk. Derimod gik det meget trægt med at få tegnet deltagere, og navnlig viste det sig ganske umuligt at formå en virkelig betydelig mand til at tale ved festen. Der skulle være et landskendt navn på talerlisten for at opnå den nødvendige tilslutning. Men ingen ville! Jeg sled trapper og tryglede, men alle undskyldte sig. Jeg forstod da, at Studentersamfundets æra var omme.

Det havde længe ligget i luften, at tiden var løbet fra den studenterkorporation og dens politik. Dens økonomi var anstrengt for ikke at sige fortvivlet, medlemstallet var dalende, og navnlig kneb det med at få folk, der virkelig betød noget, til at holde foredrag ved vore lørdagssammenkomster. I sin tid var det en ære at blive anmodet om at bestige „Samfundet“s talerstol. Møderne var vel ikke offentlige, men man sørgede for, at udtalelser, som havde aktuel interesse, kom til pressens kundskab, og der var i offentligheden i hine år lydhørhed over for Studentersamfundets standpunkter og meninger. Men dette ændredes i de år, min studentertid varede. Det akademiske forum havde mistet sin betydning. Hvis f. eks. en politiker havde et eller andet på hjerte, valgte han at tale til vælgerne, eller han fremførte sine meninger i dagspressen eller fra rigsdagens talerstol. Det var tidsspilde for ham at gå om ad Studentersamfundet. På tilsvarende måde ræsonnerede pædagoger, filosoffer o.s.v. Jeg forstod, at det for mig så kære Studentersamfund, som jeg havde ofret så mange timers og dages arbejde og slid, havde overlevet sig selv, og jeg begik den ufornuftige og uovervejede handling, at jeg, skønt jeg sad som næstformand i bestyrelsen (L. Jessen var formand), udmeldte mig af „Samfundet“. Det var skuffelsen over, at Stevnsturen ikke kunne realiseres, der var den direkte anledning hertil, men det centrale i sagen var dog følelsen af, at foreningens rolle var udspillet. På Jessens meget indtrængende anmodning tog jeg dog min udmeldelse tilbage og blev siddende i bestyrelsen, indtil jeg i 1909 (altså året efter) forlod København. Få år efter opløstes „Samfundet“ også formelt. At det senere genopstod en kort tid, dog uden at få nogen nævneværdig

betydning, og at der vist nok endnu er en lille kommunistisk studenterfraktion, som pynter sig med Studentersamfundets navn, skal jeg omtale i forbigående. Her skriver jeg jo ikke danske studentersamlutningers historie, men beretter kun egne oplevelser.

Men skønt jeg nu har fortalt lidt om mine *sidste* oplevelser inden for denne organisation, og derfor passende kunne slutte dette afsnit, er der dog et par ting, jeg finder det rigtigt at tage med.

I 1905, da mit første bestyrelsesmandat i „Samfundet“ udløb, ønskede Lachmann at træde tilbage som formand; han havde da siddet i 2 år, hvilket var normen. Der skulle da findes et nyt formandsemne. Kredsen omkring Lachmann (folk som V. E. Gamburg, L. Heckscher, Vilh. Rasmussen m. fl.) udpegede socialdemokraten, læge Arnold Møller. Han var et meget aktivt medlem af „Samfundet“, medlem af bestyrelsen m. v., men lidet egnet til at hævde „Samfundet“s traditioner. Han var ikke særlig repræsentativ, stærkt partibundet, fanatisk afholdsmand og uden videnskabelig eller anden position. Jeg og en del andre ikke-socialdemokrater gav straks udtryk for vore betænkeligheder ved at sætte Arnold Møller i spidsen for „Samfundet“. Men for at bekæmpe hans kandidatur måtte vi møde med et andet emne. Og her kneb det. Med min sædvanlige energi gennemtravlede jeg de forhåndenværende muligheder. Jeg var oppe hos mange af de daværende spidser inden for den københavnske akademiske radikalisme, men fik alle steder nej. Jeg husker, at jeg var hos professor Viggo Bentzon, skoledirektør Niels Bang, overretssagfører Konrad Levysohn – alle radikalere af den lidt ældre generation – ja, og så overretssagfører Anders Hvass – men resultatet var som sagt negativt. Om dette for en del skyldtes, at de alle vidste, at de ville blive kampkandidater, idet socialdemokraterne og den Lachmann-Gamburgske fløj af de radikale antagelig ville fastholde Arnold Møller, kan jeg ikke sige, men jeg ved blot, at vi anstrengte os for at skaffe Studentersamfundet en formand, der bedre svarede til traditionen og havde et større format end den sure og noget smalsporede, om end særdeles brave Arnold Møller, der intet kunne udrette.

I vor arrigskab besluttede vi at oprette en organisation inden for Samfundet, der kunne danne modvægt til den socialdemokratiske klub „Catilina“, som var fåtallig, men anmassende. Den lededes på dette tidspunkt af K. K. Steincke, den senere justitsminister; blandt dens mere fremtrædende medlemmer kan nævnes Vilhelm Buhl, M. L. Mortensen og P. M. Poulsen, som jeg alle traf på Regensen. Mod-

organisationen for de ikke socialdemokratiske medlemmer af Samfundet fik navnet „Foreningen af 4. maj“, men blev populært kaldt „Foreningen af de 4 Meyere“, idet 4 af dens mest fremtrædende medlemmer hed Meyer. Formandsskabet i foreningen blev betroet mig, som havde været sjælen i organisationens tilblivelse og også var dens leder, så længe den eksisterede. Jeg blev derfor også betragtet som en arg antisocialist, hvad jeg slet ikke var; jeg var blot „anticatilinær“ og med god grund, for disse catilinarer var overordentlig anmassende, og de bidrog faktisk væsentligt til at sejle „Samfundet“ i sænk. Arnold Møller blev selvfølgelig valgt til formand; men dermed begyndte også „Samfundet“s tilbagegang – i medlemstal, i anseelse og i betydning. Jeg har år efter truffet folk, som dengang var mine modstandere, som indrømmede, at jeg havde haft ret.

„Foreningen af 4. maj“ fik iøvrigt i de følgende år en ikke ringe betydning, idet vort medlemstal var så stort, at vi ved forholdstalsvalg kunne besætte 4 af de 6 menige pladser i „Samfundet“s bestyrelse. Formanden valgtes ved særskilt afstemning. Da Arnold Møller trådte tilbage som formand, ville mine meningsfæller vælge mig til formand, men jeg afslog æren, da jeg stod nær ved afslutningen af min eksamen og havde god brug for tiden – jeg havde spildt meget af denne kostbare vare på arbejdet i Studentersamfundet og på min lærergerning. At jeg i det hele kunne få nogen tid til overs til læsning, er nærmest ubegribeligt, når man til det foregående føjer, at jeg, som det jo fremgår af, hvad jeg foran har fortalt, også havde drevet tidsopslidende regenspolitik. Men mit hurtige nemme og mit gode helbred, der til tider næsten gjorde nattesøvn overflødig, hjalp mig over vanskelighederne. Jeg gik dog med på at gå ind i bestyrelsen igen; formand blev socialdemokraten, overretssagfører L. Jessen, den senere folketingsmand, en overordentlig tiltalende og retsindig mand, som jeg arbejdede godt sammen med. Jeg var så bestyrelsesmedlem, indtil jeg forlod København i 1909, da jeg blev adjunkt i Rønne.

I min sidste bestyrelsestid havde jeg et par oplevelser, som endnu står frisk i min erindring. Den ene var begivenheden den 8. september 1908, da Venstres i sin tid almægtige justitsminister S. A. Alberti, lige afgået som minister, men af J. C. Christensen udnævnt til gehejmekonferensråd, meldte sig selv på Københavns domhus for bedrageri og falsk. Det var en bombe. Der havde længe stået en vældig kamp om denne politiker. Oppositionen havde angrebet ham på det voldsomste. Venstre havde slået kreds om ham, og selv syntes han gan-

ske upåvirket (og upåvirkelig) af alle kritikernes overfald. Det hørte der nerver til; men dem havde han altså. Men så snøredes nettet, og han valgte at melde sig selv. Jeg fik den første meddelelse herom, da jeg kom på cykel ned ad Købmagergade – jeg boede, skønt jeg var kandidat, endnu på Regensen –. Her mødte jeg journalisten Andreas Winding, der fortalte mig nyheden. Jeg fulgte da med strømmen af galende og grinende mennesker ned til Politikens berømte hjørne, hvor Integade og Østergade støder sammen. Udhængsplakater forkyndte hoben, hvad der var sket. Så spurtede jeg op til „Samfundet“, hvor ældre og yngre samfundsmedlemmer af den daglige kreds myldrede imellem hinanden. De fleste havde det som hoben på gaden: de hvinede af skadefryd; det var en lussing til J. C. Christensen, der battede. Vi var dog en del, som samtidig følte skammen på landets vegne. Det kunne jo ikke undgås, at en sådan blamage betød ilde omtale af vort land i hele verdens presse. Men vi var desværre ikke mange, der tænkte herpå, i hvert fald ikke i første omgang.

Den anden oplevelse havde jeg den 11. februar 1909. Det var 250-årsdagen for stormen på København. Den fejredes med flagning fra alle offentlige bygninger og på anden festlig vis byen over, måske også uden for denne – det husker jeg ikke så nøje. Da jeg kom op i „Samfundet“ ved 15-tiden, var der stor opstandelse. Uden aftale med bestyrelsen var flaget hejst. En del meget antimilitaristiske elementer protesterede højlydt herimod og ville have flaget taget ned. Som eneste tilstedeværende repræsentant for bestyrelsen skulle jeg træffe afgørelsen. Den gik ud på, at flaget skulle blive på sin stang. Og det blev det også.

Endelig husker jeg en tredje oplevelse, af en noget anden karakter, nemlig med et gammelt medlem, der hed Knudsen. Han var meget fattig, men såre elskelig. Og han kunne fortælle os yngre mange interessante ting lige fra Samfundets første dage, ja langt længere tilbage. Han elskede at fortælle, og da han opholdt sig i „Samfundet“s lokaler hele dagen og fik al sin fortæring fra „Samfundet“s køkken, kunne man i mangel af noget andet altid få en passiar med gamle lærer Knudsen – han var cand. phil. og levede af en uhyre lille pension. Vi ville gerne understøtte ham i økonomisk henseende; men han var meget ærekær, og ethvert forsøg på at supplere hans lille indtægt med gaver afvistes. Så fyldte han 70 år, og vi skillingede sammen til en hædersgave til ham. Jeg stod i spidsen for denne indsamling, der indbragte ca. 900 kr. Det faldt også i min lod at overrække ham ga-

ven med en liden hyldesttale. Han blev meget rørt – der var vist også en adresse med – og da han så de mange penge – alt er jo relativt – udbrød han: „Så kan jeg jo hjælpe Studentersamfundet, hvis der også i år skulle blive underskud på regnskabet“. Så blev vi også rørt og med mere grund end han.

Jeg kunne fortælle endnu mangt og meget fra min færd i Studentersamfundet, men blot én lille ting skal jeg tage med. „Studentersamfundets Oplysning“ udsendte foredragsholdere til provinsen, holdt søndagsskoler og underviste og underholdt de arbejdsløse, særlig her i København. Jeg hørte til de mest benyttede foredragsholdere, der utallige gange stod på talerstolen, dels i byen, dels ude i provinsen. Mine emner var altid af geologisk art, og jeg havde som regel knyttet 3 foredrag sammen i en serie. Jeg husker navnene på nogle af disse serier: Vulkaner og jordskælv, Fortidens dyr og Bornholms geologi. Men der var flere, og jeg havde gode lysbilleder at fremvise, 25 à 30 til hvert foredrag. Det vanskeligste problem var lysbilledapparatet, hvis lyskilde var acetylen, som udvikles ved at hælde vand på karbid. Det skete af og til, at der gik brud på et eller andet, således at forevisningen af billederne helt eller delvis mislykkedes. Derfor var jeg altid meget nervøs, indtil det viste sig, at apparatet fungerede programæssigt. Værst gik det mig i Tranekær på Langeland. Der skulle jeg holde 2 foredrag om vulkaner og jordskælv, som var den foredragsserie, hvor billederne spillede den største rolle, idet omtrent hele fremstillingen var knyttet til billederne på det hvide lærred, men kun et par havde passeret lærredet, da det loddemetal, som fastholdt et metalspejl, der kastede lyset samlet frem på lærredet, smeltede. Spejlet faldt ned, og ethvert forsøg på at gennemføre fremvisningen mislykkedes. Jeg måtte så på bedste måde give mine forklaringer uden billeder og love forsamlingen, at de den følgende dag skulle få billederne, som knyttede sig til begge seriens foredrag, at se. Søndag formiddag fulgte foredragsforeningens leder, hvis navn var Noach, mig op til en mekaniker, der skulle reparere mit apparat. Det var en meget gammel særling, som temmelig modvilligt påtog sig opgaven, og som i hvert fald ganske afviste at modtage nogle direktiver af mig med hensyn til fremgangsmåden. Noach forsikrede mig imidlertid om, at han var sikker nok, han var et mekanisk geni. Jeg imødeså derfor uden nervøsitet søndagsaftenens møde med borgerskabet i Tranekær. Men da jeg skulle sætte det reparerede spejl ind i apparatet, afsløredes det til min rædsel og mine tilhøreres fortrydelse, at

byens mekaniske geni helt havde misforstået opgaven – det var ganske umuligt at få lysstrålerne samlede på lærredet og derfor også ugørligt at se et eneste af mine billeder. Jeg drog fra byen som Napoleon fra Waterloo – sans comparaison. Det var dog den eneste gang, at det gik så galt; som regel havde jeg succes. Og jeg tjente en del ved det, gode supplementer til mine indtægter som lærer og mit regens- og kommuniststipendium.

Jeg vil supplere foranstående beretning med en kort omtale af nogle af de personer, jeg traf i Samfundet i disse år. Det skal ikke være nogen biografi, men kun nogle skødesløst optrukne linier på grundlag af rent personlige indtryk.

Jeg vil først nævne Ove Rode. Jeg blev straks meget betaget af ham. Egentlig veltalende var han ikke, men han kunne sige en ting på en mere karakteristisk måde end nogen anden. Og så var der noget så fornemt over ham. Hans slanke skikkelse, hans fine aristokratiske ansigt, hans ironiske smil virkede stærkt på enhver, der fik noget at gøre med ham. Vennesæl var han ikke, og nære venner kan man vist ikke sige, at han havde inden for „Samfundet“s kredse; dertil var hans væsen for køligt. Men vi lyttede til ham, når han talte, og fylkedes om ham, når han fægtede med andre, vi som hørte til hans garde, og vi spåede ham en stor fremtid. Det gjorde hans modstandere for resten også. Derfor var der også en aften i 1906 almindelig bedrøvelse i „Samfundet“s lokaler. Det var den dag, resultatet fra suppleringsvalget i Holbæk-kredsen blev bekendtgjort; der havde nogle måneder før været almindeligt valg til folketinget, og det radikale parti, som her for første gang afæskede vælgerne deres mening om dets politik, havde lidt et alvorligt nederlag, særlig mærkbart fordi man i sin mangel på virkelighedssans selv havde profeteret stor succes for partiet. Blandt de få kandidater, partiet fik valgt, var Fogtman i Holbæk. Kort efter døde han, og der blev så suppleringsvalg. Her var Ove Rode det radikale partis kandidat. Han førte en fortræffelig valgkamp, men dumpede ikke desto mindre. Da var vi som sagt bedrøvede, på partiets og Rodes vegne.

En mand, vi også spåede en stor fremtid som landspolitiker, var Ivar Berendsen. Han havde været „Samfundet“s formand adskillige år før Ove Rode og ansås i almindelighed for uovertræffelig som taler og administrator. Han var cand. jur., ansat i toldvæsenet, hvor han hurtigt var avanceret, endte som toldinspektør, hvad han blev i en ung alder; han var fuldjøde og meget velhavende, førte stort hus og

omgikkes meget udlændinge; hans sprogkundskaber var fremragende, og han havde en stor passion: den finske sag; han var gift med en højststående og fortræffelig finsk dame, der døde som ung. Ivar Berendsen var en meget impulsiv natur, meget larmende og agerende, charmerende i sine samtaler og på 2 mandshånd en stor debattør, når han, hvad tit var tilfældet, kastede sig ind i debatten om tidens politiske eller andre problemer. Når han trods sine ubestrideligt gode egenskaber og store evner ikke nåede frem til en førerstilling i politik eller til en førsterangs embedsstilling inden for administrationen, skyldtes det, at han stod det praktiske liv for fjernt; alt for meget blev teoretiske deklamationer, der kaldte på smilet og kritikken.

Berendsen blev i 1910 folketingsmand fra Københavns 2. kreds, og han sad i Rigsdagen til 1920, altså i hele den tid, jeg var rigsdagsmand. Vi fik derefter meget med hinanden at gøre, blev gode venner og dusbrødre. Vi fik tilmed delvis samme operationsfelt, idet han, da jeg kom ind i tinget, var det Radikale Venstres ordfører i lønnings- og tjenestemandssager. Skønt han i mangt og meget var mig overlegen, slog jeg ham dog straks ud, og allerede i den første lønningslov, der kom til forhandling i tinget efter min indtrædelse, hvor jeg blev udvalgets ordfører, skønt han havde været partiets ordfører ved lovforslagets 1. behandling. Det skal siges til hans ros og som vidnesbyrd om hans uegennyttige karakter, at han uden mindste modstand anerkendte min førsterangsplads i disse særlige spørgsmål, da han var blevet klar over, hvorledes jeg var i stand til at behandle sagerne. Han var en pokkers god kammerat, men kunne virke noget utålelig ved en svada, der var blottet for realitetssans. Jeg husker engang i partiet, at dr. Edv. Brandes, finansministeren i Zahles 2. ministerium, der jo selv var jøde, men ikke kunne fordrage Ivar Berendsen, en dag rejste sig under et af Ivars stærke indlæg i debatten og gik hen imod udgangsdøren. Jeg sad på min plads lige ved denne, da Edv. Brandes bøjede sig hen imod mig, og idet han pegede på Berendsen, sagde han halvhøjt: „Den mand gør mig min salighed til antisemit“. I politik fik Berendsen aldrig nogen betydning, men han var en god karakter, et oplivende element og en brav kollega. I 1920 faldt han ved valget her i København, og dermed gled han ud af det offentlige liv. Jeg traf ham kun sjældent efter denne tid; han blev en gammel mand, der vist nok følte ikke så lidt bitterhed og skuffelse; i hvert fald havde jeg det indtryk, de få gange jeg efter 1920 talte med ham, at der hvilede et tryk over ham. Han kunne vist stadig ikke forstå,

at det hele kunne gå, uden at han var med. Og det kunne det.

V. E. Gamborg var en helt anden type. Han var direktør i et af de store livsforsikringselskaber og sad med en meget stor gage. Han hørte i hele min studentersamfundstid til den faste stab. Det var meget sjældent, at han savnedes ved vore lørdagssammenkomster. Sammen med ham kom altid hans kone, der var en datter af digteren C. A. Thyregod. Hun var en højst ejendommelig og særpræget dame, altid mærkelig klædt på og altid fulgt i hælene af sin ven, vaskeridirektør Heckscher. Det var et triumvirat – Gamborg, konen og venen – der satte fantasien noget i bevægelse, idet adskillige ymte om, at Heckschers rolle var noget mere end husvennens. Disse skumlere fik til sidst ret, idet fru Gamborg blev til fru Heckscher. Ingen kunne for resten forstå, at hun foretrak den gamle lidt feminine vaskerier fremfor et 100 %'s mandfolk som Gamborg. Men det gjorde hun altså.

Indtil ægteskabets opløsning førte Gamborg og frue et ret stort hus. Hver anden onsdag var salonerne åbne for deres venner, og det var en ikke helt lille flok, der samlede der. Jeg hørte til de lykkelige, som en dag af fru Gamborg fik meddelelse om, at jeg ville være velkommen til at se ud til dem på den og den tid, hvis jeg ikke havde noget bedre o.s.v. Det var meget hyggelige sammenkomster, og samtalerne bevægede sig i et højt spirituelt plan, så man måtte stå på tærerne for ikke at blive den lille. Fru Gamborg ønskede at beundres; jeg tror, at der foresvævede hende noget om, at hun havde betingelserne for at spille Kamma Rahbeks rolle. Dette magtede hun dog ikke, men en flink værtinde var hun, og der var hyggeligt i det gamborgske hjem, indtil det opløstes. Gamborg selv stod jeg på krigsfod med, idet han betragtede mig som antisocialist på grund af den modstand, jeg organiserede imod „Catilina“. Senere blev Gamborg folketingsmand; det var efter at jeg (i 1920) var gået ud af Rigsdagen; men vi fik ikke desto mindre meget med hinanden at gøre, idet han blev medlem af flere af de kommissioner, som jeg var formand for, bl. a. kommissionen for Det kongelige teater og Administrationskommissionen. Det blev et udmærket sagligt samarbejde, der resulterede i et dusbroderskab og venskab, der desværre kun strakte sig over få år, idet Gamborg døde i en forholdsvis ung alder efter en operation for kræft. Det var et dødsbudskab, der voldte mig oprigtig sorg.

En mand, der stod den gamborgske kreds nær, var Vilhelm Ras-

mussen. Han var cand. mag. i naturhistorie og fanatisk ateist og darwinist. Hans dogmatiske indstilling var lige så udpræget som de katolske præsters, og hans fanatisme betydelig større. Altid var han fremme, når forholdet mellem tro og viden var til debat. Og det var nemt at lære ham uden ad, for han havde kun få strenge på sin bue. Til gengæld gned han dem med kraftig hånd. Det giver let falske toner, men det kunne V. R. ikke selv høre, for også hans øre havde lidt skade ved hans ensidige syslen med udviklingslærens teorier, hvis teser han kunne udenad. V. R. var specialist i oplysning og stod i spidsen for „Studentersamfundets Oplysning“. Han var dengang radikal, men gik senere over til Socialdemokratiet og blev folketingsmand her fra København. Han var medlem af Rigsdagen allerede i min tid og var indehaver af mandatet indtil sin død for få år siden. Han kom aldrig til at betyde stort i politik, da han, som sagt, var dogmatisk, og tilmed havde han den kedelige vane at optræde på tingets talerstol med hævet pegefinger; ustandselig ville han belære medlemmerne om sine egne meningers berettigelse, ja uangribelighed, og så docerede han længe og monotont og humørløst. Vilhelm Rasmussen var et af tingets mest upopulære medlemmer, også inden for sit eget parti. Men han var en energisk forstander for Statens Lærerhøjskole.

Dr. P. Munch lærte jeg også at kende i Studentersamfundet. Han var højt anskrevet allerede dengang, men tog ikke meget del i Samfundets indre liv, hvorfor jeg i og for sig ikke kan yde noget bidrag til hans karakteristik eller fremdrage nogle personlige erindringer fra samværet med ham inden for Samfundet. Jeg havde egentlig mere at gøre med hans kone, fru Elna Munch, som var medlem af en af de bestyrelser i Samfundet, jeg selv sad i. Hun hører til de lidet populære, og noget vindende væsen har hun ikke; hvad hun docerer, har Peter lært hende, og hun gengiver det uden charme. Men hun er hverken lumsk eller ondskabsfuld, og blandt de kvinder, som her i landet er nået frem til et rigsdagsmandat, mener jeg at måtte betegne fru Elna Munch som nr. 1, både i viden, evnen til at udtrykke sig og i arbejdsduelighed. At være nr. 1 i en klasse er ikke nogen *ubetinget* ros, for det afhænger jo af, hvad klassens øvrige individer duer til. Man kan fortolke denne lille tilføjelse efter behag – eller ubehag.

Valdemar Koppel hører til samme aldersklasse som de foran nævnte. Ham havde jeg meget at gøre med, er også kommet lidt i hans hjem. Han var en sær type, udpræget bourgeois, udgået af det velhavende jødiske aristokrati, gift med A. D. Jørgensens ene-

ste datter. Altid spids og spydig, overlegent konverserende selskabsdamer, lidt for ofte tilbøjelig til med en nedladende ydre holdning at lade en bondestudent mærke standsforskellen. Han var mig altid personlig velsindet og fik på en pudsigt måde afgørende indflydelse på min livsskæbne. Da jeg i 1909 forlod København for at blive adjunkt i Rønne, stod der i „Politiken“s rubrik „Fra dag til dag“, som på det tidspunkt redigeredes af Vald. Koppel, en af ham skrevet notits om min overflyttelse til klippeøen. Min virksomhed i Studentersamfundet var berømmet på en for mig smigrende måde, og det var særlig fremhævet, hvad jeg havde betydet for det Radikale Venstre inden for „Samfundet“. Denne lille notits gik ordret over i „Bornholm Tidende“s spalter, hvor de radikale på Bornholm lagde mærke til den. Da man her netop på dette tidspunkt var ude med lygten for at finde en folketingskandidat, faldt man – vejledt af lyset fra den koppelske notits – over mig. Dette blev indledningen til min politiske virksomhed og dermed afgørende for mit livsskæbne.

Jeg kunne nævne endnu mange andre fra de tilsvarende årgange, som på den tid som unge kandidater eller nybagte doktores foldede sig ud inden for Samfundet for at prøve vingerne til den store flugt, som de skulle ud på i dansk offentligt liv, men jeg vil standse her for at give plads for omtalen af nogle enkelte inden for andre grupper: 1) de noget ældre og 2) de helt unge, d.v.s. mine jævnaldrende.

Fra gruppe 1 vil jeg nævne de to professorer udi lægevidenskab C. J. Salomonsen og Wanscher. De havde i de første år, jeg færdedes i Samfundet, den mærkværdige vane altid at deltage i vore møder, ligegyldigt hvilket emne, der stod på dagsordenen. Det har altid været mig uforståeligt, at disse mødeaftener kunne virke så tiltrækkende på et par ældre, københavnske universitetsprofessorer, at de praktisk talt reserverede hver lørdag aften, den bl. a. for middagsselskaber mest egnede aften, til nævnte benyttelse. Nøglen til denne hemmelighed har jeg ikke fundet.

Blandt dem, vi betegnede som ældre, husker jeg også generaldirektør Marcus Rubin. Han var dog i min tid en ret sjælden gæst. Men jeg husker ham som en meget temperamentsfuld herre, og der stod respekt om ham. Jeg erindrer således en aften i 1903. Mødets foredragsholder var redaktøren af Aalborg Amtstidende Vilhelm Lassen, der 2 år efter blev finansminister. Han var oprindelig Hørup'er, hørte altså til den mest venstreorienterede fløj inden for venstrepartiet;

men i de brydninger, som nu var begyndt, tog han ubetinget standpunkt for ministeriet Deuntzer, d.v.s. J. C. Christensens moderate taktik. Og han var en gudbenådet taler, en hvas dialektiker. Hans foredrag var et defensorat med næb og klør for regeringens politik. Efter pausen med bestyrelsessmørrebrød begyndte diskussionen. Socialdemokraten Peter Sabroe var en af de første, der meldte sig, naturligvis som opponert. Med stor voldsomhed angreb han bl. a. Venstres presse for manglende social forståelse. Han udslyngede således den påstand, at ikke et eneste af Venstres provinsblade havde omtalt Johan Skjoldborgs nylig udkomne roman „Gyldholm“ (tror jeg den hedder). Så rejste Sigurd Berg, den senere indenrigsminister, sig fra sin plads og oplyste Sabroe om, at alle de Bergske blade (og det var mange) havde indeholdt en flere spalters anmeldelse af den nævnte bog. I stedet for at gøre en undskyldning for sin fejltagelse, brølede Sabroe, der var en stor demagog, ud over forsamlingen: „Og hvad sagde venstrepresen til Polakpetersen?“ (Polakpetersen var en stærkt angrebet polakimportør). Denne flothed fra talerens side fremkaldte et bifaldsbrøl fra de yngste og yngre af hans tilhørere. Men da Sabroe gik ned, stod Rubin på talerstolen, og det blev et indlæg, jeg aldrig glemmer. „Her i Studentersamfundet“, sagde han, „har man hidtil respekteret visse hæderlighedsprincipper. Disse er i aften blevet krænkede på det groveste af hr. Sabroe“. Rubin gengav så, hvorledes Berg havde givet en oplysning, som gjorde det nødvendigt for ham, hvis han vedvarende ville henregnes til hæderlige debattører, at tage sin beskyldning tilbage og gøre de overfaldne en undskyldning. I stedet for lod han som ingen ting og tog fat på en helt anden sag. I stedet for at protestere mod et sådant misbrug af talefriheden, lønnede „Samfundet“s medlemmer ham med en klapsalve. Kun en åndeligt degenereret ungdom kunne præstere noget sådant. Jeg var meget flov, for jeg havde været med blandt klakørerne, men jeg lovede mig selv ikke at falde for sådanne fristelser oftere.

Om Georg Brandes har jeg foran talt; hans broder Edvard erindrer jeg ikke at have set der nogensinde; Zahle, der allerede havde været folketingsmand siden 1895, kom der sjældent; han var ikke særlig populær, da han forekom os for opportunistisk. Da det Radikale Venstre var dannet i maj 1905, holdt han et foredrag en lørdag aften; han blev modtaget noget køligt. Socialdemokraterne, som hellere havde bevaret stillingen som det eneste oppositionsparti, lod ikke så lidt gnaveri og knarvorrenhed kommet til orde. Zahle var tydelig nok noget

skuffet.

Jeg vil til sidst sige lidt om den talrige flok af jævnaldrende. Få af dem kom jeg i et egentligt venskabsforhold til. Jeg har altid været noget reserveret med hensyn til at slutte mig nært til nogen. Af alle dem, jeg traf i Samfundet i de 7 år, jeg færdedes der, blev jeg vistnok kun „dus“ med 3 eller 4. Den ene hed Eriksen, og han døde som ganske ung; den anden hed Albert Fræhmos; han blev afdelingschef i Københavns kommune, en stilling han har endnu, men jeg har ikke set ham siden 1909, i hvert fald ikke så vidt jeg ved. Den 3. var den nuværende rektor ved Østre Borgerdydskole Einer Andersen. Når vi mødes, og det sker sjældent, hilser vi venligt på hinanden. Den 4. hed Dencker Mortensen. Heller ikke ham har jeg senere haft noget med at gøre. Jeg beder om, at man ikke fortolker dette som et vidnesbyrd om en vis mangel på trofasthed imod venner; ingen af disse blev jeg venner med for livet. Af dem har jeg, som ofte sagt, kun få som følge af min enspændernatur. Langt nærmere kom jeg til at stå de to brødre Karsten og Ove Meyer, hvis bekendtskab jeg gjorde i Samfundet. Det samme gælder Aksel og Adda Linvald, men når jeg er „dus“ med disse (undtagen Karsten) skriver dette sig fra en langt senere dato. Det skete først omkring 1930, da venskabet havde bestået sin prøve. Af de mange andre jævnaldrende, som jeg senere i livet har truffet igen, f. eks. højesteretssagfører H. H. Bruun, højesteretsdommer Jesper Simonsen, kommitteret Kai Hendriksen o. m. fl., er der ingen, jeg særligt vil fremhæve. Når livets tilskikkelser på ny fører os sammen, bidrager fælles minder fra „Samfundet“ vist nok til, at passieren går lettere, og har vi et eller andet at forhandle om, kan det nok være, at vi før når et resultat end tilfældet ville være, hvis vi ikke dengang havde dyrket fælles interesser. Men nær er vi aldrig kommet til at stå hinanden.

Skoleembedseksamen 1908

Sygdommen. Omgangskreds

Som jeg foran udførlig har omtalt, havnede jeg ved et tilfælde i prof. Warmings auditorium og var dermed naturhistorisk studerende. Jeg skulle med andre ord forberede mig til eksamen i de 6 fag: Fysik, kemi, botanik, zoologi, geologi og geografi. Af disse hørte fysik og kemi til 1. del, resten udgjorde 2. del. Mine to førstedels fag gjorde jeg færdig efter 2 års forløb med et meget smukt resultat (en lille udmærkelse), og faget kemi satte jeg så meget pris på og blev så kyndig i, at jeg gav mig til at manuducere unge medicinere i kemi. Nogen stor succes med denne manuduktionsvirksomhed havde jeg dog ikke. Jeg var jo unægtelig også så stærkt engageret på så mange andre områder, at der ikke kunne blive megen tid tilovers til manuduktørvirksomhed.

Af de 4 andre fag blev efterhånden geologien det, som kom til at interessere mig mest, og efter lang betænkningstid valgte jeg dette som mit hovedfag, og som speciale inden for hovedfaget valgte jeg, som man næsten kan forstå, Bornholms geologi.

En i væsentlig grad medvirkende grund til, at jeg blev geolog og ikke, som jeg oprindeligt havde tænkt mig, botaniker, var, at jeg stærkt sympatiserede med professoren i geologi, N. V. Ussing. Jeg kom en del i hans hjem, han viste mig personlig megen interesse, hans undervisning var klar og koncis, og hans lærebøger forbilledlige i logisk opbygning og lysende fremstillingsform. Også en del andre af de dengang ledende geologer kom jeg i et fortroligt forhold til og i et godt samarbejde med. Jeg nævner særlig: dr. K. A. Grönwall, svensk født, dengang ansat ved Danmarks geologiske Undersøgelser, specialist i Bornholms geologi, senere professor i Sverige, død fornylig; docent Bøggild, siden professor efter Ussings tidlige død; docent J. P. Ravn, en elskelig lærer, specialist i palæontologi, betød meget for mit arbejde med de bornholmske geologiske emner; dr. K. J. V. Stenstrup, en gammel grønlandsforsker, en fornøjelig deltager i vore mange geologiske ekskursioner.

Ja, ekskursioner, dem havde vi mange af, og ikke alene småture til nærliggende lokaliteter, men også længere rejser, f. eks. til Sønder-

jylland, der jo dengang var tysk styret, og oplevelserne derfor af en særlig art. Vi besøgte bl. a. Sylt, hvor jeg første gang var i et europæisk moderne badested (Westerland). En anden ekskursion gik til Nordjylland, hvor vi så på morænedannelser, kildekalk, køkkenmøddinger etc. Ved denne lejlighed var vi gæster hos kommandør Bluhme på Nørlund, hvor jeg lærte søstrene Lassen, døtre af den daværende finansminister, at kende. Flere gange var vi i Sverige, der er meget rigt på geologiske seværdigheder. Disse ture var prægede af god kammeratlig tone både fra ledernes og deltagernes side; vi blev gæstfrit modtagne, hvor vi kom og godt beværtede; det gjaldt ikke mindst under besøgene i Sverige.

Mens jeg taler om ekskursioner, vil jeg nævne, at jeg tre sommerferier (1903, 1904 og 1907) var på biologisk kursus, de to første gange i Frederikshavn, sidste gang i Nykøbing Mors. Disse kursus varede i 3 uger og var meget interessante. Vi var 8 à 9 kursusdeltagere, alle naturhistoriske studenter, og så var der 2 ledere, henholdsvis en botaniker og en zoolog. Til rådighed for os havde vi en halvdæksbåd, og med den sejlede vi hver formiddag ud på havet og smed vore skrabe og net ud for at samle plankton (således kaldes det væv af mikroskopiske smådyr, som sværmer på havets overflade), skrabe havbund etc. Med denne fangst vendte vi så hjem, og efter en solid frokost tog vi fat på at analysere det indsamlede materiale, undersøge det under mikroskop, præparere det til samlingerne o.s.v. Det var meget lærerigt og fremmende for studierne. Særlig på algernes område blev jeg ret dygtig, og jeg lavede mig et meget smukt algeherbarium, der desværre ved en af mine mange flytninger er gået tabt.

Til disse kursus knytter der sig mange fornøjelige minder, særlig fra Frederikshavn, hvor de af os, som der var lidt humør i, var velsete gæster i byens gode borgerhjem, særlig dem, hvor der var unge døtre! På et af disse ophold, det i Nykøbing, sejlede vi en søndag til Fur, men mens vi lå uden for kysten, brød en voldsom storm løs, og det var oven i købet stik modvind fra Fur. Vi måtte krydse os frem i skarpe farlige kryds. Det blev en tur på 6 timer, inden vi nåede tilbage til Nykøbing, skønt afstanden ikke er større, end at den normalt kan sejles på $\frac{1}{2}$ time, og livsfaren var overhængende. Men „hjem“ kom vi da, om end uden en tør trevl på kroppen. Bølgerne havde ustandseligt skyllet over dækket på vort lille fartøj. Ved opholdet i 1907 i Nykøbing M. var samværet så lystigt, at det var ved at overskride alle rimelige grænser. En af deltagerne var en lundenser ved

navn Vitalis Persson. Ikke mindre end 5 af deltagerne, bl. a. Vitalis og jeg, boede sammen hos en enkefru Thomsen, der havde et mægtigt stort værelse, hvori vi alle 5 overnattede. Men de narrestreger, Vitalis fandt på, blev efterhånden så outrerede, at der ikke blev tale om natte-søvn. Den ene af de 5, nuværende professor C. M. Steenberg, måtte flytte til et andet logis, fordi hans hjerte var for svagt til at tåle de natlige ballader. Ja, man var jo ung og glad dengang; det var før verdenskrig og luftbombardement og den slags djævelskab blev opfundet.

Det fag, som interesserede mig mindst, var zoologi, skønt vi havde en udmærket lærer i professor Jungersen og en god studiesal med gode hjælpemidler. Botanik gik meget bedre, særlig alt hvad der havde med det floristiske at gøre. Der var jeg ligefrem dygtig. Desværre kunne fagets udmærkede nestor, den verdensberømte videnskabsmand, professor Warming, ikke lide mig. Han var meget konservativ, udpræget religiøs, og den omstændighed, at jeg holdt til i det brandesianske studentsamfund, var nok i betydelig grad årsagen til, at jeg var persona ingrata. Men en dag imponerede jeg ham. Vi var ude på en ekskursion. Da var den gamle Warming rigtig i sit es. Med tyksålede, langskaftede støvler og iøvrigt godt, men primitivt udrustet til at tage en regn- eller stormvejrsgang marcherede han i spidsen for sin flok med en eller højst to af deltagerne ved sin side. Han betydede gerne, hvem han ville have som sidekammerater. Jeg var aldrig før blevet bæret med en opfordring hertil. Men en dag fik jeg et lille vink om denne hæderfulde placering og trippede bæret jævnsides gubben. Det var ved forårstide, og forskellige planter af mangelhånde arter brød gennem jordskorpen. Nogle havde kun kimbladene fremme, andre mere. Der hørte et indgående kendskab til de for de enkelte arter karakteristiske træk, hvis man på grundlag af disse plantedele skulle bestemme arten eller blot slægten. Men jeg havde en ret stor øvelse i så henseende, og da Warming i en lidt overbærende tone – med duppen af sin tykke stok pegende på en sådan nyskabning – spurgte mig: „Hvad tror De det bliver til?“ og jeg ret hurtigt gav ham det latinske navn på arten, blev han meget interesseret. Han fortsatte eksaminationen med en række andre forårsvækster; i de tvivlsomme tilfælde blev det til en diskussion i stedet for en eksamination. Jeg kom fra den dag et nummer op i klassen.

I geografi havde vi en højst pudsigt lærer i den gamle professor Løffler. Undervisningen var yderst gammeldags med meget få hjæl-

pemidler; den bestod nærmest i en ret åndløs eksamination af, hvad der stod i professorens egen lærebog, og der stod nederdrægtig meget, og det var ikke let at huske altsammen. Men eksaminationerne afholdtes om aftenen, og derfor var jeg ikke generet af mine forbistrede skoletimer, som i så mange fag gjorde det umuligt for mig at deltage i alle fagets timer. Derfor var jeg semester efter semester en flittig gæst hos Løffler. Dette kunne ikke siges om mange andre af de studerende, hvem faget nærmest kedede. Jeg opnåede derfor at blive en meget kær elev, hvad den elskelige gamle mand mange gange bevidnede mig, og som iøvrigt kom mig til gode ved en meget mild bedømmelse ved eksamen.

Ja eksamen! Den tog jeg efter 6 års forløb i året 1908, 29 år gammel. Jeg var jo stadig 5 år bagefter mine studiefæller, fordi jeg var 23 år, da jeg blev student, medens alderen ellers normalt er 18. Studietiden – 6 år – var derimod helt normal. Og når man tager i betragtning, hvor megen tid jeg i disse år havde ofret på studenterlivet og på min lærergerning, var det i og for sig flot klaret at kunne tage embedseksamen i normal tid. Men det gjorde jeg altså, og resultatet var endda særdeles pænt, ikke udmærkelse, men ikke så forfærdelig langt derfra, i hvert fald en meget stor 1. karakter. Og jeg var lykkelig.

Hvad jeg ville bruge denne eksamen til, var der for mig ingen tvivl om. Nemlig at skaffe mig mit økonomiske udkomme i den højere skoles tjeneste. Der var jeg allerede på det tidspunkt placeret og efter datidens forhold på en forholdsvis pæn måde. Det var gået således til. Jeg var som foran omtalt i 1902 kommet ind som lærer ved Starckes skole ude på Forchhammersvej. Jeg var himmelhenrykt, da jeg fik pladsen, men jeg var aldrig tilfreds der. Det var en mærkelig samling filosoferende og teoretiserende mennesker, pædagoger, der i frikvartererne snakkede vildt om deres psykologiske iagttagelser, omtrent som åndemaneer eller fakirer. Vi kom aldrig på bølgelængde med hinanden. Og så denne modsætning mellem teorien om, at her var en moderne skole, hvor al korporlig revselse var bandlyst, og den nøgne virkelighed, som man havde for øje hver dag, hvorefter lussingerne faldt i hurtigt tempo. Jeg var derfor henrykt ved at kunne forlade Starckes mærkelige og forfejlede skole, idet jeg i 1907 fik tilbud om at overtage nogle timer, som blev ledige ved Slomanns og ved frk. Ingrid Jespersens skoler, idet to af naturhistoriefagernes fornemste

københavnske lærere, Hans Rasmussen og Kristen Simonsen, havde opnået at blive ansatte som adjunkter ved statsskolerne, henholdsvis i Randers og Sorø. Det var en meget stor ære inden for naturhistorielærernes kreds at blive de to nævnte fagfolks afløsere, og det var meget „fine“ timer. Dermed mener jeg, at det var timer i gymnasieklasser, medens jeg hos Starcke ikke var fundet værdig til at undervise højere end i forberedelsesklasser. Jeg sagde derfor gladelig farvel og tiltrådte ved begyndelsen af skoleåret 1907-08 mine nye pladser, hvor arbejdsvilkårene i enhver henseende var tilfredsstillende.

Der var dog et „aber dabi“. 1907-08 skulle jo være mit sidste studieår, altså det år, i hvilket jeg skulle samle alle mine kræfter om embedseksamen. I det år ville det være mest naturligt, om man var helt fri for timer, så at man kunne koncentrere sig om eksamenslæsningen, særlig da jeg følte mig alt andet end vel forberedt. Men nu skulle jeg begynde, ikke alene på helt nye arbejdspladser, men i fag, som jeg ikke havde undervist i før, i hvert fald ikke på dette stadium. Tilmed var fagene i sig selv nye som gymnasiefag, og der eksperimenteredes fra de ledende fagfolks side. Alt flød. Det var virkelig en stor og vanskelig opgave, jeg påtog mig på et tidspunkt, hvor jeg havde brug for al min energi til mit studiums afslutning. Men jeg turde ikke sige nej til det „fine“ tilbud. Det kunne betyde et tab for livet at lade det gå fra sig. Jeg havde heller ikke vikar på noget tidspunkt, bortset fra de dage, jeg var oppe til eksamen.

Men selvfølgelig var det en mægtig lettelse at kunne lægge eksamensarbejdet bag sig, især da afslutningen var så hæderlig. Det var en befriende følelse efter 11 års eksamenslæsning endelig at være ved målet, endelig at kunne ofre hele sin tid på frie arbejdsopgaver. Det var, som om der blev løftet et åg fra ens skulder. Jeg har aldrig deltaget i den så vidt udbredte kritik af dansk eksamensvæsen; det har altid stået for mig som nødvendigt, at det offentlige har adgang til at prøve, hvilke kundskaber liebhaverne til landets embeder og offentlige hverv er i besiddelse af, og jeg tror ikke, at det kan gøres på væsentlig anden måde, end tilfældet er herhjemme. Men jeg må på den anden side indrømme, at eksamenstrykket kan være tungt at bære. Visse værdier går utvivlsomt også til spilde for de mange unge mennesker, som i årevis lever i den nagende uro, som tanken på en nærforestående eksamen fremkalder. At eksamensforberedelserne også kan frembringe noget værdifuldt, navnlig derved at kandidaten tvinges til at rekapitulere det læste stof, systematisere efter

visse hovedlinier og koncentrere sig i sit arbejde, fremfor at plukke lidt spredt viden sammen fra videnskabens overdrev, er utvivlsomt en kendsgerning.

Hvorom alting er, var det en lykkelig mand, der i juni 1908 lod trykke nye visitkort, der lød på: K. H. Kofoed, cand. mag. Et slid-somt arbejde med at nå så langt lå bag mig, og nu skulle livet ret begynde. Jeg boede på det tidspunkt på Regensen for anden gang. Som foran omtalt var jeg ved Regensbygningens restaurering flyttet ud, havde lejet mig et værelse i et pensionat i Vendersgade, hvor jeg kunne læse nogenlunde i ro. Så blev den nye regens færdig, og da mit stipendium først udløb pr. 1/10 1908, flyttede jeg ind på ny og fik Regensens bedste værelse i de 4 måneder, der var tilbage. Og så holdt jeg en glad og tryk sommerferie hjemme på „Boet“, indtil det nye skoleår begyndte. Men for dette havde jeg engageret mig med et meget stort antal timer. Ved mine to skoler, Slomanns og Ingrid Jespersens, kunne jeg få så mange timer, jeg ønskede, og desuden var der bud efter mig fra et seminarium, der hed „Realskoleseminariet“, der regnedes for at ligge i et ret fornemt pædagogisk plan. Dets forstander, hr. Lautrup-Jørgensen, ville meget gerne knytte mig til seminariet som lærer i naturhistorie, og jeg gik ind på forslaget fra hans side, således at jeg kom op på et ugentligt timetal på 42. Det var tilmed næsten alle gymnasie- og seminarietimer, altså timer, der normalt krævede et ret betydeligt hjemmearbejde. Jeg mente imidlertid, at jeg nu, da universitetsstudiet var sluttet, kunne overkomme alt muligt. Tilmed ville jeg gerne tjene penge, bl. a. fordi jeg endnu fra artiumstiden havde lidt gæld, som jeg helst ville have lidt hurtigt ud af verden. Men læsset var dog for stort. Jeg husker, at fredagen var særlig slem. Da havde jeg timer uafbrudt fra kl. 8 til kl. 17. Tilmed lå de 3 skoler ret langt fra hinanden, og selv om jeg var en god cyklist, var det et forfærdeligt jag. Eksamensåret 1907-08 havde vel også tæret lidt for stærkt på mine kræfter. Hvorom alting er: jeg brød sammen.

Det var i februar 1909. Omkring midten af måneden blev jeg syg. Det var en hård influenza, der gik over til bronchitis. Jeg havde efter i oktober at være flyttet fra Regensen boet i nogle måneder i et stort og meget dyrt pensionat i Krystalgade, men pr. 1. februar 1909 var jeg på ny flyttet ud til min søster og hendes veninder, Marie Bayer og Johanne Fogel på H. C. Ørstedesvej lige over for manufakturforretningen. De 3 damer havde imidlertid fra 1. april lejet en meget

stor og herskabelig lejlighed på Thorvaldsensvej 25. Det var heldigt for mig, at jeg var kommet ud til min søster, inden min alvorlige sygdom brød ud, for her fik jeg en meget omhyggelig pleje. Jeg lå vel i sengen ca. 6 uger, d.v.s. til hen imod slutningen af marts måned. Jeg var meget utålmodig over, at jeg var forhindret i at passe min meget omfattende lærergerning, og det kan være, at min særdeles elskværdige læge, gamle dr. Sophus Friis, lod sig noget påvirke af mine stærke ønsker om snart at komme i gang igen. I hvert fald tillod han mig, efter at jeg kun havde været oven senge i få dage, at begynde min skolegerning. En råkold mandag morgen startede jeg på ny og meldte mig til tjeneste hos skolebestyrer Elmquist ved Slomanns skole. Nogle dage efter begyndte jeg også ude hos frk. Jespersen, men til at genoptage arbejdet på seminariet nåede jeg ikke. Så følte jeg feberen vende tilbage, gik op til dr. Friis, der efter en kort undersøgelse beordrede mig til at gå i seng igen, for derefter hen imod slutningen af april at stille diagnosen: lungetuberkulose.

Det var et forfærdeligt slag både for mig og min stakkels søster. Jeg glemmer aldrig den dag, dr. Friis bragte mig denne meddelelse. Alt sortnede for mine øjne, jeg betragtede mig som dødens kandidat; alt, hvad jeg havde kæmpet for at nå frem til, var som tabt med ét slag. Og min søster var ganske utrøstelig. Det blev så bestemt, at jeg med det samme skulle på sanatorium, og for at den for en lærer så farlige diagnose skulle kunne holdes hemmelig, bestemtes det, at jeg skulle optages på et lille privat sanatorium, som den senere professor, dr. Maar drev ude i Charlottenlund. Her var en plads ledig, og allerede dagen efter fulgte min søster mig ud til mit nye opholdssted. Dr. Maar kunne nu ved sine undersøgelser ikke konstatere nogen tuberkulose hos mig, og jeg har altid betvivlet, at den diagnose, dr. Friis stillede, var rigtig. Men dengang tvivlede jeg ikke om det, og de første uger af min nye tilværelse på sanatoriet var bundulykkelige. Vi var kun 6 à 7 patienter, og da den første skræk havde sat sig, og det viste sig, at feberen fortog sig, og at jeg hver uge tog mægtig på i vægt, vendte mit velbefindende og min sindsligevægt nogenlunde tilbage. Det var et mærkeligt driverliv at føre. Det gjaldt om at spise så meget og så nærende mad som muligt, og at sove og drive og være ubekymret om alle livets foreteelser samt at opøve sig gennem passende motion til at tåle legemlige anstrengelser, uden at temperaturen steg. Jeg gjorde fortræffelige fremskridt på alle områder, og da jeg havde været på instituttet i 4-5 uger, erklærede dr. Maar, at han

mente at kunne garantere fuldstændig helbredelse og den for min lærergerning så betydningsfulde attest for, at jeg ikke led af smittefarlig tuberkulose i strube, hals eller lunger. Dette satte humøret stærkt op; også min søster fik sit livsmod tilbage. Min moder og mine to søskende på Bornholm havde ikke fået besked om den alvorlige vending sygdommen havde taget – i hvert fald efter dens diagnose at dømmes. Ret beset kan det godt være, at denne tid blev en for mine nerver gavnlige rekreation.

Så var det en dag sidst i maj eller allerførst i juni, at jeg modtog et brev fra rektor M. C. Koefoed. Han meddelte mig, at naturhistorielæreren ved Rønne skole, overlærer Tryde, skulle have en afløser, og at der derfor skulle opslås en stilling som „midlertidig timelærer“ ved skolen. Han henstillede til mig at søge denne plads, da han gerne så mig knyttet til skolen.

Jeg husker endnu den bæk, jeg sad på, da jeg læste dette brev, der fremkaldte dybtgående overvejelser hos mig. Det første spørgsmål var naturligvis, om mit helbred tillod mig eller rettere: gjorde det muligt for mig at påtage mig en adjunktstilling i Rønne. I så henseende mente dr. Maar at kunne svare absolut ja. Dernæst spurgte jeg mig selv, om det var klogt af mig at forlægge min lærergerning fra hovedstaden til Rønne. Meget holdt mig tilbage. Jeg havde allerede en meget smuk placering ved de københavnske skoler. At jeg var vel anskrevet hos lederne af de 3 institutter, havde jeg fået meget smukke vidnesbyrd om under min lange sygdom. Der var ydet mig fuld løn hele tiden og på anden måde vist mig velvilje og kulance. Dertil kom, at jeg havde planer om at begå en doktordisputats, og jeg var klar over, at dette vanskeligt kunne realiseres, hvis jeg tog til provinsen. Men på den anden side var det økonomisk bedre at komme til Stats-skolen end at være lærer i København, hvis gymnasieskoler, bortset fra Metropolitanskolen, dengang var private, og hvor timelønningerne var små, hvorfor de fleste lærere derfor havde et exorbitant højt timetal. Men stærkest fristede det mig at vende tilbage til fødeøen. Den havde mit hjerte. Og jeg vidste, at moder ville blive henrykt, hvis jeg kom „Boet“ nær igen. At søster Elisabeth meget frarådede denne overflytning, siger sig selv; for hende stod København altid som det ideale opholdssted, men denne gang fulgte jeg ikke hendes råd. Efter få dages betænkningstid skrev jeg til rektor Koefoed, at jeg takkede for og modtog hans tilbud, og samtidig indsendte jeg min ansøgning om pladsen til undervisningsministeriet.

Jeg var nu så rask, at dr. Maar ikke havde noget imod, at jeg forlod sanatoriet og rejste på et lille rekonvalescentophold til Bornholm. Jeg var nu tyk og fed, havde vistnok forhøjet min vægt på sanatoriet med ca. 30 pund, og mor, Otto og Kristine var glade ved at se mig igen så velnæret og forholdsvis rask; de havde selvfølgelig fulgt min lange sygdom med den største bekymring, og selv om vi havde undladt at nævne ordet tuberkulose, havde de dog en vis mistanke i den retning. Mens jeg opholdt mig på „Boet“, ringede rektor Koefoed en søndag til mig og meddelte mig, at undervisningsministeriet havde fulgt hans indstilling, og at jeg således var antaget som timelærer ved Statsskolen i Rønne. Dog skulle jeg forinden præstere den sædvanlige tuberkuloseattest, og den ville han gerne have omgående. Samme aften rejste jeg tilbage til København, gik op til min gamle regenslæge, professor J. Petersen, der uden undersøgelse af nogen art gav mig en blank attest, som jeg i løbet af dagen afleverede i undervisningsministeriet, hvor jeg samtidig fik min ansættelse bekræftet. Jeg tog nu ud til sanatoriet igen, hvor jeg var ca. 14 dage til en slags efterkur, hvorefter jeg sagde farvel til mine hidtidige arbejdspladser og til Studentersamfundet, hvor jeg stadig sad i bestyrelsen. Så pakkede jeg mit kluns og tog en vemodig afsked med min søster og hendes to brave og elskværdige husfæller og mine få venner fra Regensen og „Samfundet“. Og dermed var mit 7-årige Københavnsophold til ende.

Inden jeg slutter omtalen af disse 7 års oplevelser, vil jeg supplere foranstående beretning med nogle spredte træk af mere personlig art.

Jeg har omtalt, at jeg ved min ankomst til København blev pensionær hos min søster. Som det fremgår af foranstående, var jeg det også ved min afrejse. Jeg har også nævnt, hvorledes Elisabeth søgte at drage mig ind i sin lille omgangskreds. Det var jævne, hyggelige mennesker, og jeg blev meget feteret, men niveauet passede mig ikke helt. Om jeg egentlig kan siges at være åndsaristokrat eller akademisk vigtig, skal jeg lade være usagt. Men en lille rem af huden havde jeg vel nok, i hvert fald i hine unge år, og skønt jeg var klar over, at jeg intetsteds kunne blive plejet og passet så godt som i min søsters hjem, var jeg dog glad, da jeg kunne flytte ind på Regensen og derved blive „karl for min hat“. Jeg havde bl. a. været ked af, at min søster i sin store omsorg for mig aldrig kunne falde i søvn lørdag nat, før jeg kom hjem, og det var ofte hen på „de små timer“. Som regensianer var jeg uden sådant opsyn, og jeg kunne vælge mig den omgang, jeg

ville. Dette betød ikke noget brud med min søster; jeg besøgte hende vistnok hver uge, og de ikke få lidt fjernere slægtninge, jeg havde her i København, bevarede jeg også forbindelsen med. Men jeg fik i højere grad end før kammerater med samme uddannelse og tilsvarende interesser. Men nogen egentlig fast vennekreds fik jeg aldrig, og jeg kom kun lidt hos kammerater, der havde hjem eller pårørende her i København. Den udbredte selskabelighed, som dengang udfoldede sig inden for det københavnske borgerskab, kom jeg ikke til at deltage i. Som foran omtalt kom jeg en del i det gamborgske hjem, men det var kun til aften the og lignende. Til selskaber, hvor deltagerne var i festdragt, kom jeg bogstavelig talt aldrig, bortset fra nogle få fester inden for min søsters omgangskreds.

Jo, jeg må nævne én undtagelse til: jeg var to gange til ungdomsbal på Skydebanen, indbudt af finansminister Vilh. Lassen og frue. Som nævnt foran var jeg i 1905 deltager i en geologisk ekskursion i Nord- og Midtjylland, hvor vi spiste til middag på godset Nørlund. Godsejeren, kommandør Bluhme, havde en smuk ung datter, der hed Elna, og hun havde denne sommer besøg af sin veninde Ellen Lassen og hendes yngre søster, døtre af Vilh. Lassen. Frk. Ellen, som vel dengang var 17 år, var min borddame, og efter middagen gjorde jeg stærkt kur til hende, og jeg forstod, at hun kunne lide mig. Hun bad mig ved afskeden besøge sig i hjemmet i København; det lå i „Gamma“ ude på Østerbro. Dette gjorde jeg også – med bævende hjerte – og jeg overraskedes så af en skriftlig invitation til et stort bal på „Skydebanen“. Jeg kom ved denne indbydelse i en bitter kvide. Meget gerne ville jeg have denne oplevelse; jeg havde aldrig været på „Skydebanen“ og aldrig været til et bal inden for bourgeoisie. Men dans hørte dengang som altid senere til mine mådeligste færdigheder. Jeg tog derfor – efter at have sagt ja til indbydelsen – nogle enetimer i dans og mødte så i pæn dress, men med angstfyldt hjerte op til festen. Det gik så nogenlunde, men heller ikke mere. Ren skandale var det dog ikke. Jeg blev i hvert fald inviteret til Lassens skydebanebal det følgende år. Der begik jeg ved bordet den forfærdelige brøler, at jeg skænkede rødvinen (til mig og min dame) i de høje champagneglas. Hvis jeg senere i livet havde begået en lignende selskabelig forseelse, ville den vel være smuttet ud af min erindring kort tid derefter. Dengang virkede den så stærkt på mig, at jeg mange år efter i drømme så de høje glas med den røde væske knejse højt ved festbordet, medens der foran alle de mange andre kuverter stod helt eller

delvis fyldte, bredbugede rødvingsglas og høje tomme champagneglas. Jeg følte mig som en spurv i tranedans – og var det jo også. Det var med andre ord bondestudenten, som først adskillige år senere begyndte at finde ud af, hvordan fine folk opførte sig, når de havde festtøjet på, og som først efter lang øvelse nogenlunde lærte dem kunsten af. Iøvrigt fortsatte jeg at sværme for Ellen Lassen uden at vove noget større fremstød. Og så læste jeg en dag i avisen, at hun var blevet forlovet og gift.

Iøvrigt spillede episoden Ellen Lassen ingen afgørende rolle for mig. Jeg var ikke særlig forelsket i hende, men syntes hun var sød og nydelig, og så ville jeg gerne have en finansminister til svigerfar!! Lidt snobberi, ønsket om at komme op i et højt socialt niveau, var vistnok de vigtigste bevæggrunde. Derfor var det ikke med knust hjerte, at jeg modtog meddelelsen om hendes forlovelse med en anden.

Derimod var jeg virkelig forelsket i Frieda Christensen, som jeg traf i 1902 på Bornholm. Hun var datter af en fiskehandler i Rosenvængets Allé, blev senere gift med professor Brøndum-Nielsen; hun blev i lørdags begravet på Hellerup kirkegård. Og hende mistede jeg på følgende mærkelige måde. Hendes moder var meget imod partiet, og da Frieda i 1903 ville rejse på sommerferie til Bornholm ligesom året før, mødte hun energisk modsigelse fra moderens side. Så fik jeg min ansøgning om deltagelse i det biologiske kursus i Frederikshavn bevilget, og da Frieda havde en morbroder boende i denne by, foreslog hun moderen at holde ferie der, hvad fruene med stor glæde gik ind på, intetanende at jeg også skulle til Frederikshavn. Der mødtes vi så, og hun deltog sammen med unge damer fra byen i vore glade sammenkomster og udflugter, og vi havde det muntert og rart sammen. Men her førte jeg hende også sammen med min seminariekammerat Bendt Brandt, der var lærer i Frederikshavn og nylig var blevet gift. Hun blev meget fine venner med Brandts, der på en eller anden måde havde fået det indtryk, at jeg holdt hende for nar, og derfor, da jeg var rejst, søgte at bryde vor forbindelse. Det lykkedes dem også; hendes breve blev køligere, og da jeg forsøgte at spille trumf, endte spillet med store slem!

Der var mange andre, jeg i disse år sværmede for, men ingen kvinde greb dybere ind i min tilværelse. Længst varede forbindelsen med en ung pige, jeg traf på den meget mislykkede foredragsrejse til Tranekjær på Langeland, som jeg har omtalt i det foregående; det

var der, hvor lysbilledapparatet svigtede. Hun var datter af postmesteren i byen og hed Ellinor Carstensen. Hun tog den følgende vinter til København, og vi var meget sammen og meget gode venner, men forlovede var vi aldrig. Vi har også brevvekslet en del efter mit ægteskab, ligesom hun i hvert fald én gang har været i hjemmet på Vesterbrogade 198. Men hun var altså ikke den rigtige. Også min kusine Olga Starris, født Johansen, havde jeg meget tilovers for, og hun navnlig for mig, men dette venskab ophørte ved mit giftermål i 1912, idet hun da blev meget bedrøvet og bitter. Et fejltrin begik jeg – det var kort efter min indflytning på Regensen i 1905 – det voldte mig sorg, kvide og bekymring, men ellers var min ungdoms løbebane uden de pletter, som vistnok navnlig den nuværende generations unge ikke tager det så nøje med.

I forhold til mit hjem i Østermarie stod jeg i alle disse år i den livligste korrespondance. Jeg skrev praktisk talt hjem hver uge og fik lige så tit brev hjemmefra. Desværre har jeg ikke bevaret disse breve: jeg ville gerne kunne blade i dem så mange år efter. Navnlig moders breve var i virkeligheden interessante. Hun var en middelmådig stilist, og hendes ortografi var dårlig, men hun var en god fortæller. Man fik i et forholdsvis kort brev meget at vide. Og så var de så rørende i deres omhu for hendes „Horra“. Hver jule- og sommerferie tilbragte jeg på „Boet“, idet jeg dog i de 3 somre, jeg var på biologisk kursus, måtte forkorte sommerferien med de 3 uger, kursuset varede. Mine ferier forløb altså meget ensformigt, bedømt på en senere baggrund. Men jeg opretholdt min intime forbindelse med mit fødehjem og dets forhold. Jeg lå heller ikke mageligt og dasede i haven, men fik mit arbejdstøj og mine træsko på og arbejdede med i mark og stald, om end i nedsat tempo. Jeg bevarede dermed min interesse for og indsigt i landbruget, og jeg havde den tilfredsstillelse, at min broder Otto altid søgte råd hos mig, når et eller andet problem vedrørende hans bedrift meldte sig til afgørelse. Da han således i 1906 startede det cementstøberi, som senere kom til at spille en så afgørende rolle for hans tilværelse, bad han mig rejse til Bornholm for at hjælpe ham med kontrakten etc. Det gjorde jeg også.

På hjemrejsen havde jeg en meget dramatisk oplevelse. Det var en mørk og stormfuld nat i oktober 1906. Da bornholmerskibet, jeg rejste med – jeg tror, at det var den gamle „Hejmdal“ – var omtrent ud for Trelleborg, men langt fra land, kolliderede det med stor voldsomhed med en stor finsk bark. Vi passagerer tumlede ud af køjerne og søgte

op på dækket. Jeg var blandt de første, og det syn, jeg mødte, tydede på en meget alvorlig situation. Barken, der lå meget højt på vandet i forhold til vort skib, havde boret sig dybt ind i bornholmerskibets styrbordsside lige ved kommandobroen, der var knust, hvorfor også 1. styrmand, der havde vagten på broen, var blevet ramt af skibets knækkede stormast, således at han lå blødende og bevidstløs på broen. Kaptajnen gjorde – halvpåklædt – forgæves forsøg på at komme op på kommandobroen. For hver gang en af de høje søer satte skibene imod hinanden, knagede og bragede det i de to skuder. Den tanke for igennem min hjerne, at vort skib snart ville synke, medens det andet sikkert kunne klare sig. Jeg løb derfor hen til sammenstødsstedet og forsøgte at kravle om bord i barken. Heldigvis skræmmedes jeg tilbage af de finske, stærkt ophidsede sømænds barske ydre og blev tilbage på „Hejmdal“s dæk. Her stod jeg ved siden af kaptajnen, da han brølede ned i maskinrummet: „Fuld kraft frem“. Det knagede og bragede, da „Hejmdal“ løb frem og frigjorde sig for sin overfaldsmand. Jeg var ganske vis på, at vi kort efter ville synke, for jeg havde set, hvor stort et hul i skibssiden, der var. Kaptajnen havde åbenbart regnet med noget lignende, for da vi var fri og sejlede videre, udbrød han: „Ja, men vi sejler jo, vi sejler jo“. Ja, vi sejlede, og mens kaptajn og besætning var travlt optagne af at udbedre de nævnte skader, sætte pumperne i gang og bringe den bevidstløse styrmand fornøden hjælp, forføjede passagererne sig efterhånden til køjs. Men enkelte spurgte dog: „Hvordan gik det med det andet skib?“ Vi regnede imidlertid med, at når vi kunne flyde, kunne finnen sagtens også. Stor var derfor vor forbavselse, da aviserne senere på dagen kunne meddele, at barken kort efter sammenstødet var sunket. Heldigvis blev hele besætningen bjerget af et forbisejlende skib. Den bornholmske kaptajn blev dog senere dømt for at have ladet modparten i stikken. Det oplystes under sagen, at skaden på bornholmerskibet var så stor, at dersom lækagen var gået nogle få cm dybere ned, ville også dette skib være gået til bunds.

Det var iøvrigt billigt at rejse mellem Rønne og København dengang. Man kunne formedelst 50 kr. løse et årskort, som gav adgang til 12 rejser (6 rejser frem og tilbage) på „kahytsplads“. Et sådant kort løste jeg enkelte år, bl. a. det første. Ikke længe efter min overflytning til København præsterede jeg følgende: Jeg tog fra København lørdag aften, cyklede fra Rønne til „Boet“ søndag morgen og tilbage igen søndag aften og var så i København igen mandag morgen. Da vejret

ikke var særligt godt, var det dog en noget anstrengende tur, men det glædede min moder, at jeg ikke var flyttet længere bort fra hende, end at jeg kunne besøge hende, omtrent som da jeg boede på Bornholm.

I december 1903 havde vi den store oplevelse at få besøg af min ældste broder Hans, der var rejst til Amerika i 1884, kun 20 år gammel. Han havde dengang sagt, at han ville komme tilbage om 5 år. Det blev altså til 20. Til gengæld medbragte han sin amerikansk-fødte kone og lille datter på 3 år. De kom helt fra Alaska og opholdt sig her i landet i ca. 3 måneder, deraf ca. 2 på „Boet“. Resten i København. Samværet forløb meget harmonisk, men det var en stor gene, at min svigerinde kun talte engelsk. Han erklærede, at nu kom han igen om få år, men han kom aldrig oftere. Han døde i november 1940. Da havde han den plan på ny at besøge Danmark, men verdenskrigen hindrede det. Trofast mod sit hjem blev han til det sidste; det vidnede hans hyppige og hjertelige breve om.

Jeg har forsøgt at gøre min fremstilling af ungdomsårene i København så nøgtern og enkel som muligt. De mål, jeg satte mig, nåede jeg, og flittig var jeg hele tiden. Men, som det fremgår af min fremstilling, brugte jeg langtfra hele min energi til at nå frem til embeds-eksamen. Jeg fik tid til meget andet, og dette fik større betydning for mig senere, end jeg dengang anede. Jeg dyrkede disse udenomsinteresser af politisk og anden art, fordi de morede mig, og ikke fordi jeg regnede med, at dette senere skulle få betydning for mig. På en politisk fremtid troede jeg ikke et øjeblik; jeg vidste, at akademikere havde vanskeligt ved at få et rigsdagsmandat.

Derimod spekulerede jeg tit på at gå den videnskabelige vej. Noget særligt kald i så henseende følte jeg dog ikke. Det speciale, som mest tiltalte mig, var det palæontologiske (læren om forstenede dyr og planter), og jeg regnede med at kunne skrive en doktordisputats om kambrium- og silurtidens graptolitter, men dem er der netop særlig mange af i de skifer og kalksten, som ligger i ålejerne på Sydbornholm. Derfor betragtede jeg heller ikke min overflytning til Statskolen i Rønne som et uigenkaldeligt farvel til mine videnskabelige aspirationer, idet jeg tænkte, at jeg kunne benytte min fritid til at hamre løs på skiferstenene i Læsaa og der samle materiale til disputatsen, en plan, der aldrig blev realiseret. Iøvrigt var jeg i begyndelsen af 1909 stærkt fristet af et tilbud, som den senere kommandør-kaptajn Gotfred Hansen stillede mig om at deltage som geolog i en

ekspedition til Alaska. Den var meget stort anlagt og skulle gå til nogle hidtil uudforskede områder i den nordvestlige del af dette barske land. Ekspeditionen kom imidlertid ikke i stand, da det ikke lykkedes at tilvejebringe de nødvendige pengemidler.

De økonomiske bekymringer, jeg havde haft, da jeg startede mit universitetsstudium, viste sig at være ugrundede. Jeg måtte ganske vist hele tiden arbejde som lærer og foredragsholder, men med denne fortjeneste ved siden af mine stipendier og min søsters kulance klarede jeg mig særdeles godt. Jeg var ingen fattig student, men havde midler til at klare alle rimelige udgifter og deltage på linie med kammeraterne i, hvad en glad studentertilværelse krævede. Det var også med vemod, at jeg i juli 1909 brød mine teltpæle op i hovedstaden og vendte tilbage til fødeøen, spændt på hvad skæbnen herefter havde til hensigt at skrive af ondt og godt på min livsbogs hvide blade.

Adjunkt i Rønne 1909

Valgkampen 1910. Giftermål

Jeg tiltrådte stillingen i Rønne ved det nye skoleårs begyndelse den 19/8 1909 efter at have holdt en lang ferie på „Boet“, hvor jeg prøvede på at komme helt til kræfter efter min lange sygdom. Frygten for, at jeg skulle få tilbagefald, og for at folk på Bornholm skulle få at vide, at jeg havde været stillet over for diagnosen lungetuberkulose, tyngede mig til at begynde med meget stærkt og pålagde mig forsigtighed og tilbageholdenhed, men da jeg mærkede, at alt gik godt, vendte snart min frejdighed tilbage, både i lærergerning og i min optræden over for mine medmennesker.

Jeg husker særlig tydeligt den første skoledag. Det var en solklar augustdag. Vi samledes på skolepladsen, før åbningen inde i gymnastiksalen fandt sted. Af de lærere, som havde været ved skolen, da jeg 7 år før var blevet dimitteret fra denne, var kun gamle rektor Koefoed og overlærer Tryde borte (den sidste skulle jeg afløse). De andre var der alle: Andersen, Øllgaard, Aasted, Saksø, P. A. Larsen, Holbech, Grønbech og Bjørnsen. Men skolen var blevet større, særlig fordi den var blevet fællesskole, og fagene var vel blevet flere; derfor var lærerkredsen forøget; de nye var: Frk. Sigrid Andersen, adjunkt Berthelsen, frk. Noach og frk. Hulda Hansen. De gamle lærere hilste venligt og med mere eller mindre behersket gensynsglæde på deres elev, der nu var avanceret til kollega, og for de nye blev jeg præsenteret. Jeg husker bedst præsentationen af frk. Andersen. Det var hendes fader, der med sirlig korrekthed og en lille smule koket udtalte, da den unge dame i en fiks, lys kjole og med stor elegant hat kom ned ad stentrappen: „Min datter, adjunkt, frk. Andersen“. Det var mit første møde med min senere kone. Jeg syntes, at hun så yndig ud, slet ikke hvad man forstår ved en lærerindetype. Så forløb iøvrigt dagen programmæssigt; man gik rundt til de forskellige klasser og traf aftale om arbejdsplan, lærebøger etc. i den nærmest kommende tid. Jeg havde naturfag og kemi i gymnasieklasserne og realklassen og så en hel del naturhistorietimer og vist nok også nogle regnetimer i enkelte mellemskoleklasser. For at spare på helbredet havde jeg bedt om at være fri for overtimer; det blev også i det væsentlige imøde-

kommet; det kunne ellers nok være påkrævet at supplere mine indtægter som timelærer – for mere var jeg ikke på det daværende tidspunkt, endda kun „midlertidig timelærer“ – med biindtægter, for den faste løn androg kun 1728 kr. årligt! Derfor var de 2 første år ved Rønne Statsskole de økonomisk vanskeligste, jeg nogensinde har haft, særlig fordi den gæld, jeg havde fået, da jeg læste til artium, endnu ikke var bragt ud af verden. Og nu syntes min kreditor, at det var på tide. Og det var jo ikke helt urigtigt. Iøvrigt havde rektor Koefoed, der var en mester i at træffe indviklede arrangementer, lavet den mærkelige ordning, at 2 af de timer, jeg læste, skulle Tryde have betaling for! Det var jo lidt urimeligt, da Tryde var velhavende, og jeg var fattig.

Imidlertid fandt jeg mig hurtigt godt til rette i min nye gerning. Da min forgænger, overlærer Tryde, havde været fuldstændig umulig som lærer – det var derfor, jeg var blevet kaldt derover – havde jeg jo let ved at brillere. Men eleverne var blanke for viden i Trydes fag, og dette voldte jo en del begyndelsvanskeligheder; der var så meget at indhente, hvilket særlig mærkedes i de klasser, som skulle dimitteres ved skoleårets slutning. Men man tog villigt fat på at indhente det forsømte, og jeg havde let ved at komme i et godt forhold til eleverne; at holde disciplin var væsentlig lettere end ved de københavnske skoler, hvor elever fra bourgeoisihjem ofte er tilbøjelige til at lade lærerne mærke, at de føler sig dem socialt overlegne, en tendens, som var ukendt i Rønne. Også lærerne kom jeg i et godt forhold til.

Til at begynde med boede og spiste jeg på Hotel Rønne. Efter nogle måneders forløb lejede jeg 3 gode værelser på Søndergade hos landinspektør Kofoed, hvor jeg fik morgenkaffe, medens jeg indtog mine øvrige måltider på Hotel Rønne. Det var et udmærket madsted, hvor flere enlige herrer spiste; af disse blev jeg meget gode venner med adjunkt Berthelsen og dr. Kaaber. Deres omgangskreds blev i alt væsentlig også min. De kom navnlig i 3 hjem: Ingeniør Medens, fabrikant Hans Hjorths og overretssagfører Thaarslundes. Det var familier, der regnedes for frisindede, noget radikalt prægede, og navnlig dr. Kaaber var meget ivrig radikal venstremand. Ellers kom jeg ikke meget ud. Jeg undlod at aflægge visit, endog hos mine kollegaer ved skolen, hvilket rektor Koefoed en dag foreholdt mig som ikke helt comme il faut! Det var det jo heller ikke, men jeg havde ønsket at markere en vis særstilling i selskabelig henseende. Jeg blev dog bedt enkelte steder: hos rektor Koefoed, overlærer Andersen, Øll-

gaard, Aasted og Holbech. Og så var jeg medlem af en skakklub, hvor vi én gang ugentlig skiftevis samledes hos hinanden. Desuden kom jeg i noget, der hed „Klubben“, i hvis lokaler man kunne læse aviser, tidsskrifter o.s.v., og hvor der altid var adgang til at få en bridge, et parti skak el. lign.

Jeg var daglig i telefonforbindelse med „Boet“. Moder var meget henrykt over at have fået mig tilbage til Bornholm igen, og da man fornylig havde fået telefon på „Boet“, og moder elskede at tale i telefonen, fik vi mangan hyggelig passiar pr. tråd. Desuden cyklede jeg meget tit fra Rønne til Østermarie.

Min tilværelse syntes med andre ord at skulle falde i et roligt provinsielt leje af samme karakter som for så mange andre embedsmænd, der jævnt og stilfærdigt passer deres dont og diskuterer bynyt ved en sjus eller et glas øl. Men for mig skulle det gå ganske anderledes. Kort efter at jeg var blevet ansat i Rønne, indeholdt „Politiken“ den tidligere omtalte notits om min forflyttelse fra København til Bornholm, hvori min virksomhed i Studentersamfundet var omtalt på en anerkendende måde, og særlig var det fremhævet, at jeg havde været en forkæmper for radikal politik. Denne notits gengaves i „Bornholms Tidende“ uden kommentarer, og uden at bladet tænkte på, hvad der kunne følge af denne publikation.

Forholdet var imidlertid dette, at det Radikale Venstre på Bornholm på det tidspunkt stærkt eftersøgte en folketingskandidat. Der havde været valg i april samme år, og da havde partiet ikke kunnet opstille nogen kandidat i Bornholms 2. kreds, som partiet ellers regnede for deres opstillingskreds, medens Socialdemokratiet, som var i valgalliance med de radikale, skulle have 1. valgkreds. Ved gensidig støtte regnede man med at have en vis chance for at kunne erobre begge kredse fra Venstre og de konservative, om ikke lige straks, så dog ad åre. Resultatet var blevet, at Socialdemokratiet havde opstillet både i 1. og 2. kreds, iøvrigt med forholdsvis godt resultat begge steder. Nu trak det op til valg igen, og de radikale var klar over, at dersom de heller ikke opstillede ved dette valg, ville deres rolle på Bornholm være udspillet for stedse. Derfor var det så magtpåliggende for de radikale på øen at møde med en brugbar kandidat. Men de havde ingen. Så læste de i „Bornholms Tidende“ om den nye adjunkt i Rønne, der efter „Politiken“'s oplysninger at dømme skulle være en god agitator og organisator. Og min ven, dr. Kaaber, var fyr og flamme: jeg skulle op som folketingskandidat i Åkirkebykredsen. Selv var

jeg temmelig skeptisk. For det første var jeg meget ung, kun lige fyldt 30 år; for det andet var jeg ikke landmand, og dette vidste jeg ville være et betydeligt minus, og endelig for det tredje tvivlede jeg om, at socialdemokraterne i det hele ville udlevere kandidaturen til de radikale, efter at disse selv havde givet den fra sig. I en samtale, jeg tilfældigvis havde med redaktør Hauge, der på dette tidspunkt var folketingsmand for 1. kreds, fik jeg – uden forøvrigt at røbe, at jeg selv gik med aspirationer – kraftigt bekræftet, at socialdemokraterne meget nødt ville give deres bytte – 2. valgkreds – fra sig, og at dette i hvert fald kun kunne ske, dersom de radikale mødte med en 1. klases kandidat, og derved forstod Hauge en eller anden kendt og agtet landmand og kommunalmand i kredsen. Så forstod jeg altså, at mine chancer for at komme i betragtning efter Hauges opfattelse var lig nul. Og Hauge var socialdemokraternes fører på Bornholm.

Helt tabte jeg og mine radikale hjælpere, specielt dr. Kaaber, dog ikke modet. Han skrev et brev til den radikale forenings formand i 2. kreds, seminarlærer P. Dam, hvori han for egen regning henlede opmærksomheden på mine evner som radikal agitator og henstillede, at man opfordrede mig til at lade mig opstille til kandidat. Samtidig fik Kaaber indkaldt til generalforsamling i den radikale forening i 1. kreds. Den var meget fåtallig, og der var ikke holdt møde i foreningen i lange tider. Desuden var der personlige uoverensstemmelser inden for ledelsen. Formanden var lærer Lærkesen, Knudsker. Mødet blev også holdt, men der var kun mødt ganske få mennesker, vel 15-20 stykker. Selv holdt jeg mig i baggrunden, men Kaaber pacede mig frem, og inden mødet var sluttet, var jeg valgt ind i bestyrelsen, og da denne bagefter konstituerede sig, blev jeg dens formand. Det var mit første skridt på vejen til et mandat i aktiv politik, men hjorden, jeg skulle lede, var fåtallig. Foreningen havde nogle få medlemmer fra Rønne, et par lærere fra kommunerne uden for Rønne og en del husmænd, navnlig fra Nylars og Vestermarie. Navnlig husker jeg 3 karakteristiske typer, en meget talende husmand fra Nylars, der hed Martin Madsen, hans personlige modstander fra samme sogn, som hed Peter Pedersen, og en jævn stout og sværlemmet radikal husmand fra Vestermarie, som hed Peter Jensen.

Nu ventede vi på resultatet fra 2. kreds af dr. Kaabers brev, som naturligvis var formet som en personlig og fortrolig henvendelse, men som Kaaber ikke desto mindre havde gjort mig bekendt med. Ventetiden blev ikke særlig lang. Engang sidst i oktober eller først i

november kom 3 pæne mænd efter forudgået telefonaftale ud til Rønne for at få en samtale med mig og andre repræsentanter for de radikale i 1. kreds. Det var P. Dam, en smed fra Åkirkeby, der hed Jens Christiansen, og banemesteren i samme by; han hed Nielsen. Sammenkomsten fandt sted på Hotel Rønne en søndag eftermiddag. Jeg havde bedt 3 radikale venner, nemlig dr. Kaaber, adjunkt Berthelsen og amtsfuldmægtig G. Lett, den nuværende højesteretsdommer, om at deltage i forhandlingen. De havde ikke på forhånd sagt, hvad deres ærinde var. Jeg blev under samtalen klar over, at situationen havde udviklet sig således, at P. Dam efter at have modtaget Kaabers brev havde holdt bestyrelsesmøde i foreningen i 2. kreds. Her havde meningerne været stærkt delte. 2 af de 5 medlemmer (husmand P. Pihl, Pedersker, og vognmand Jens Jensen, Gudhjem) havde ubetinget været imod, at jeg opstilledes. De andre havde dog ment, at man burde gøre et forsøg og i hvert fald søge en samtale med mig. Den havde ikke varet længe, før smed Christiansen åbent erklærede, at han havde fået et så godt indtryk af mig, at han ubetinget var stemt for, at jeg blev partiets kandidat, hvis jeg ville være det. Selv fandt jeg det klogt ikke at vise mig alt for forhippet, og resultatet af forhandlingen blev, at jeg skulle påtage mig at holde nogle politiske møder i kredsen, men at man skulle stå frit overfor, om jeg skulle være kandidat eller ej. Og jeg skulle naturligvis også stå frit.

Mødet var naturligvis fortroligt, men ikke længe efter meddeltes det i „Bornholms Tidende“, at de radikale i Åkirkebykredsen påtænkte at opstille „den unge radikale adjunkt, hr. Kofoed“ som deres folketingskandidat. Meddelelsen vakte megen opsigt inden for borgerskabet i Rønne, og jeg ved, at der nede i „Klubben“ faldt mange spydige bemærkninger, navnlig i relation til min ungdom. Selv nølede jeg lidt med at vove mig ud i den offentlige diskussion. Jeg skrev så til lederne her i København, som jeg personlig kendte ganske godt, i hvert fald de fleste af dem, for at få materiale til min forestående agitation – valg pjecer, rigsdagsstof etc., og tog så fat på at perfektionere mig bedst muligt, for at jeg ikke skulle blive spørger og modstandere svar skyldig.

På det tidspunkt var der kun 2 radikale foreninger i valgkredsen, en i Neksø og en i Bodilsker; så var der en lille radikal sammenslutning i Gudhjem under ledelse af en meget ejendommelig person, savmøller Jens Jensen; alt i alt talte de radikale organisationer i Åkirkebykredsen kun 60 medlemmer, og penge i kassen var der ikke, og no-

get blad på Bornholm rådede partiet ikke over. Havde jeg ikke været så svag og så optimistisk – ja, dengang var jeg i min livsindstilling virkelig præget af optimisme – ville jeg ikke have vovet det eksperiment at placere mit parti, det Radikale Venstre, som en magtfaktor på min fødeø.

Det startede på en grøftekant i mit hjemsgn, Østermarie, oppe ved Anebro, ikke langt fra Bobakke. Der sad 5 à 6 mand en eftermiddag i december 1909 og drøftede politik. Den ene af dem var broder Otto; han var den ivrigste; han ville have en forening dannet, og han ville, at jeg skulle tilkaldes. Så var der en lille pukkelrygget skomager, der hed Jørgen Larsen – Gud glæde ham i hans himmel, den brave sjæl; han støttede stærkt min broder, således at de andres skepsis blev overvundet. Det var nemlig mølleren, Hans Sørensen, og en gammel snedker, Lorentz Jensen, den eneste endnu levende af de 5 à 6 foregangsmand, der tolkede betænelighedernes synspunkter. „Tror du nu, Otto“, sagde de, „at din broder kan klare et møde her i sognet? Hvis nu Chr. Hjort møder op og kører ham i vandet i en diskussion“. (Chr. Hjorth var en kendt proprietær og venstremand, som havde ry for at være en skrap debattør). „Ja, kan han ikke klare Chr. Hjorth“, svarede min broder, „så kan vi vist lige så godt først som senere opgive at sende ham ind på Rigsdagen“. Denne logiske betragtning sejrede, og man konstituerede sig som en slags forretningsudvalg, der skulle prøve at organisere de radikale i kommunen.

Der blev nu truffet aftale med mig om afholdelse af et møde på Mortensens Hotel. Det blev berammet til den 15. januar 1910, og i annoncen indkaldtes de af sognets beboere, der ville være med til at danne en radikal forening i Østermarie, til at give møde, og det tilføjedes, at et medlem af partiets amtsbestyrelse ville komme til stede som taler. Det var mig! Endnu var jeg så bange for at træde offentligt frem, at jeg anvendte denne delvis anonyme form. Imidlertid rygtedes det i sognet, at jeg skulle holde politisk tale, og dette pirrede nysgerrigheden. Da jeg kom ind i mødesalen, fandt jeg denne fyldt med mennesker. Jeg forestillede mig allerede en kæmpe stor radikal forening dannet i Østermarie, men nu meldte sig en startvanskelighed. Den af indbyderne, som var udset til at åbne mødet, snedker Lorentz Jensen, blev så ængstelig for den overraskende tilstrømning, og hvad det hele kunne udvikle sig til – bl. a. var den frygtede venstreproprietær imellem de fremmødte – at han ønskede at krybe i skjul. Han blev stående ude i forstuen, og ingen ville åbne

mødet. Jeg gik sammen med min broder ud til ham, og vi næsten tvang ham til at gå ind i sin rolle. Dette gjorde han på den ejendommelige måde, at han stående lidt inden for døren udtalte omtrent følgende: „Ja, man påstår, at det er mig, der skal åbne dette møde, men det er nu Kofoed fra Rønne, der har lovet at tale, og jeg vil så bede ham fortælle os, hvad han har på hjerte“. Jeg holdt så mit foredrag og besvarede nogle forespørgsler, hvorefter jeg opfordrede til dannelsen af en radikal forening i sognet. Jeg lagde et stort ark papir på bordet foran mig for at indtegne navne på den nye forenings medlemmer. Jeg begyndte på første bænkerække, men alle dem, jeg spurgte erklærede, at de ikke ville være med. For at standse den stille munterhed, som var ved at brede sig i salen, sluttede jeg mødet, og opfordrede dem, som ville være med til at arbejde for det radikale parti, at blive tilbage. Der blev 26! Og de var endda ikke alle sikre på, at de ville gå ind i en organisation. Der blev så nedsat et udvalg til at bringe sagen i orden. Først et par måneder efter blev foreningen dannet.

Jeg har så udførligt skildret dette mit første skridt på den vej, jeg fra denne dag – den 15. januar 1910 – betrådte, og hvor jeg nedlagde 10 års energisk arbejde. Det viser lidt af de vanskeligheder, jeg havde at kæmpe med, og hvor små forventninger man oprindeligt havde til mine evner som politisk taler og debattør.

Og en uge senere – den 21/1 1910 – havde jeg mit første offentlige politiske møde. Jeg turde dog ikke starte uden støtte. Derfor havde jeg formået partiledelsen her til at sende mig en radikal folketingsmand til hjælp. Det blev repræsentanten for Storehedingekredsen, bygmester Jens Andersen, en tung, solid politiker, der passede ganske godt til de bornholmske vælgere, da han havde en meget tilforladelig måde at behandle sagerne på. Men spændende var han ikke. Salen på Holms Hotel i Neksø var fyldt af tilhørere. Jeg talte først, Jens Andersen kom så med sit indlæg. Derefter fulgte nogen diskussion. Det hele forløb meget godt, og selv modstandernes blade erklærede, at jeg var en habil taler, der kunne sine ting. Dagen efter holdt Jens Andersen og jeg et lignende møde i Åkirkeby – der var ligesom i Neksø mødt en stor forsamling – og så holdt vi endelig den næstfølgende dag vort 3. møde; det var i Pedersker, hvor der var mødt ca. 100 mennesker. Der var ved intet af disse møder kommet talere fra modstanderpartierne til stede, så nogen politisk holmgang kom jeg altså ikke ud for ved denne mødeserie. Venstre, der var indehaver af

valgkredsen, og hvis repræsentant var den gamle folketingsmand Ingvar Jensen, tillagde oprindeligt ikke mine agitationsforsøg nogen nævneværdig betydning. Man anså kredsen som sikker for Venstre; Ingvar Jensen havde været dens repræsentant i 18 år, og før ham havde repræsentanten været en politiker ved navn Philip Dam, der var valgt gennem 35 år! Og kun én gang i denne lange tid havde der været et kampvalg. Det var dengang Ingvar Jensen fældede Dam. Derfor var det også en politisk død kreds. Det var et mindretal af vælgerne, der mødte frem ved valgurnen. Sidste folketingsvalg havde således kun 38 % af vælgerne stemt. Men netop deri så jeg en chance; det gjaldt om at få de uinteresserede vakt til live. Der skulle agitation til.

Jeg tog mig da for i den nærmest følgende tid at holde en række møder rundt omkring i kredsen. Der kom ikke så få folk til disse møder, og diskussionen mand og mand imellem blev stadig livligere. Venstre begyndte at stramme op i bukseselerne; skulle „adjunkten“, som jeg kort og godt kaldtes, betyde nogen fare for den gamle Ingvar? Selv Højre, som i mange år havde sovet en tornerosesøvn, vågnede og gned øjnene og besluttede, at de ville være med. Den 25/1 1910 dannede dette parti en vælgerorganisation for 2. kreds.

Men endnu var jeg ikke kandidat. Jeg var kun agitator for partiet, og mit mål var politisk vækkelse og organisation af de radikale. I løbet af marts 1910 fik jeg dannet lokale foreninger i Rø og Åkirkeby og Åker, samt blæst nyt liv i den døende forening i Gudhjem. Belønningen udeblev ikke; den 20/3 1910 blev jeg på et møde inden for partiet, der holdtes i Åkirkeby, enstemmig anmodet om at stille mig ved det nært forestående valg.

Imidlertid var der inden for Socialdemokratiet stærk modstand imod at slippe Åkirkebykredsen. De havde ved det sidste valg opstillet en husmand fra Østermarie, som hed Magnus Mortensen. Han havde fået så mange stemmer, at han virkelig selv troede på, at han ad åre kunne komme ind på tinge. Derfor var han ikke nem at likvidere. Og en del tilhængere inden for partiet havde han selvfølgelig. Dertil kom, at den landsalliance, der var indgået mellem det radikale parti og Socialdemokratiet, gik ud på, at i de kredse, hvori kun ét af partierne havde opstillet sidste gang, skulle dette parti også ved det nye valg opstille sin kandidat, som så skulle have det andet partis stemmer. Efter dette måtte jo de radikale i Åkirkebykredsen være forpligtede til at yde støtte til hr. Magnus Mortensen! En i sandhed trist

udsiget. Men der blev sat alle klude til for at overvinde de to værste vanskeligheder. Vi havde et godt kort på hånden: dersom de radikale i Åkirkebykredsen ikke måtte opstille deres kandidat, ville de radikale i Rønnækredsen ikke stemme på Hauge, og så kunne han ikke blive valgt. Det var vel nok til syvende og sidst dette, som gjorde udslaget. I hvert fald lykkedes det at få de to partiers førere til at revidere aftalen om landsalliancen, således at Bornholm fik en særstilling. Dernæst blev på et partimøde i Neksø den 18/4 1910 endelig beslutning taget om at lade Magnus Mortensen falde og yde min kandidatur al mulig støtte.

Fra nu af satte jeg endnu mere kraft ind på min agitation. Jeg opnåede at få dannet nye radikale foreninger i Pedersker, Årsdale, Østerlars og Svaneke. Særlig det sidste sted havde jeg et overraskende held. Jeg ringede ned til en personlig bekendt, lærer Vald. Hansen, som jeg havde hørt var radikal. „Kan I ikke lave en radikal forening i Svaneke“, sagde jeg. „Nej“, sagde han, „vi er kun 3 radikale i Svaneke, så vi er ikke engang nok til en l'hombre“. „Hvem er de 3“, spurgte jeg. „Det er sagfører Kofoed, dr. Dam og jeg selv“, sagde han. „Vil du så ikke gøre mig den tjeneste at bestille Frems store sal til et møde i dag 14 dage. Annoncen skal jeg nok selv sørge for, men du må love mig, at du og dine 2 meningsfæller sidder på første bæk mødeaftenen“. Ja, det lovede han da, og han holdt også sit løfte, men iøvrigt var salen stoppende fuld, og mødet havde et glimrende forløb. Kort tid efter ringede dr. Dam mig op og bad mig om at holde et nyt møde i Svaneke, og så skulle der dannes en radikal forening. Mødet blev holdt på 3 ugersdagen efter det første, og der blev dannet en forening, som hurtigt blev en af de talstærkeste og bedste af alle kredsens organisationer, og på valgdagen stemte praktisk talt hele Svaneke på mig. Det var et sted, hvor der virkelig skete et skred.

Noget lignende fandt sted på Christiansø. Dette mærkelige lille samfund talte kun godt 100 sjæle. Der var aldrig holdt noget politisk møde på øen, og beboerne derovre havde hverken politisk interesse eller indsigt i politiske spørgsmål. Dette forstås bedre, når man tager i betragtning, at en vælger fra Christiansø i hine tider, hvor der skulle stemmes på selve valgstedet, altså i dette tilfælde Åkirkeby, måtte sejle fra øen til Svaneke, derfra gå eller køre til Neksø for endelig at tage toget til Åkirkeby.

Så besluttede jeg mig til at forlægge min agitation også til denne fjerne plet. Der findes et forsamlingslokale på øen, der hedder „Må-

nen“. Det bruges mest som dansesal, når marinefartøjer anløber øen, der jo har en udmærket havn og derfor kan anløbes af store skibe. Denne sal bestilte jeg til mit møde, som annonceredes ved opslag på havnepladsen, og så drog jeg sammen med nogle meningsfæller fra Svaneke med båden over til øen, hvis befolkning praktisk talt i sin helhed havde indfundet sig på den annoncerede tid i „Månen“. Stående midt i det store, mørke danselokale holdt jeg så min tale. Der rettedes en del mærkelige spørgsmål til mig, og resultatet blev i hvert fald – hvad enten det skyldtes indholdet af mit foredrag eller alene den omstændighed, at jeg ene af alle dem, der bejlede til vælgernes gunst, bærede øen med et besøg – at afstemningen på Christiansø, den første gang der kunne stemmes hjemme, faldt således ud: alle 48 stemmeberettigede stemte; af disse stemte 47 på mig, 1 på højremanden!

I det hele taget havde jeg det bedste gehør i fiskerlejerne. Det var uopdyrket jord, og i den såede jeg og fik en god høst.

Indtil slutningen af april havde jeg endnu ikke truffet min modkandidat, Ingvar Jensen. Jeg havde skrevet til ham, men han besvarede ikke min henvendelse. Så stod der en dag i „Bornholms Tiden“, at han var kommet hjem til Gudhjem. Rask i vendingen averterede jeg straks et offentligt møde og meddelte i annoncen, at jeg specielt havde inviteret Ingvar Jensen. Så var han nødt til at give møde. Det gjorde han også. Og han havde sin gamle kone, der hed Sara og var stokdøv og over 80 år, med. Folketingsmændene Hauge og Jens Andersen, der i anden anledning var på øen, deltog i mødet. Jeg fyrede kraftigt op under kedlen, og da Ingvar Jensen havde fremsat en lang politisk redegørelse, og jeg fik ordet for første gang, benyttede jeg en stærk agitatorisk floskel, der vist lød omtrent således: „Et gammelt ord siger, at en mand er en mand, og et ord er et ord, men Ingvar Jensen er ingen mand, og sit ord til vælgerne har han ikke holdt“. Det var jo kæphøj tale af en 30-årig mand over for en 70-årig, og hævnen udeblev ikke. Ingvar Jensen blev ude af sig selv af vrede, rejste sig fra sin plads, gik hen til bordet, hvorfra jeg talte, og fremsatte, rystende af bevægelse, en appel til de tilstedeværende vælgere, som tilmed var hans bysbørn, om sin egen hæderlighed som borger og politiker. Og midt i en sætning fik han et ildebefindende og var ved at styrte om. Han blev hjulpet til at sidde, fik et glas vand, følte sig så bedre, hvorefter han rejste sig, og med Sara under armen vaklede han ud af salen for at gå hjem. Dermed havde han sejret. Jeg

blev den unge brushane, der havde krænket og fornærmet min gamle modstander. Enkelte mente ganske vist, at det hele var komedie fra den fiffige gamlings side; i så fald var det pokkers godt lavet. Jeg var i hvert fald skakmat og forlod mødet med en ram smag i munden. Og mine venner sagde, at sådan noget måtte jeg ikke lave oftere.

Et andet af dette forårs mange politiske møder skal jeg også omtale lidt nærmere. Det blev holdt i Neksø den 30/4. Valget var udskrevet til den 20/5. Med få dages varsel annoncerede Venstre, at der i Neksø tekniske skoles sal (den største i byen) ville blive holdt et offentligt politisk møde med fhv. landbrugsminister Anders Nielsen som taler. Anders Nielsen regnedes for en af partiets bedste agitatorer. De andre partiers ordførere indbødes til at deltage. Altså hanekamp for åbent tæppe. Jeg blev hed om ørerne, for jeg syntes ikke, at min stemme endnu egnede sig for den store koncert. Nu stillede det sig så heldigt, at konsejlspræsident Zahle havde lovet at holde to møder få dage efter herovre, et i Hauges kreds (i Rønne) og et i min (Åkirkeby), hvorfor jeg sporenstregs telegraferede til ham, om han kunne komme til Anders Niensens møde i Neksø. Til min glæde svarede han telegrafisk ja. Dette ringede jeg naturligvis til bladene, der lod nyheden gå videre ud over øen: Nu ville man altså opnå en tvekamp mellem 2 politiske førere, og dette ville alle politisk interesserede selvfølgelig gerne overvære. Til min rædsel modtog jeg imidlertid aftenen før mødedagen nyt telegram fra Zahle, hvori han meddelte, at han var blevet forhindret. Bjørnstjerne Bjørnsons lig skulle den dag på rejsen fra Paris til Norge passere København, og han måtte som statsminister varetage visse repræsentative pligter. Dette fik jeg endda så sent at vide, at det ikke kunne komme ud gennem aviserne. Folk strømmede derfor til Neksø i den tro, at det skulle høre Anders Nielsen og Zahle, og så skulle jeg lille mand ensom gå i leding imod den store mand.

Jeg husker endnu min lampefeber. Jeg boede på Holms Hotel i Neksø. Fra mit hotelvindue så jeg alt, hvad der var af politiske honoratiøres på øen, møde frem, særlig af venstreflokken. Lige uden for mit vindue så jeg den kæmpestore Anders Nielsen stå i livlig samtale med Ingvard Jensen, den langskæggede redaktør af „Bornholms Tide“ M. M. Smidt, landstingsmanden P. Lund Koefoed, Venstres nyopdukkede stjerne, kaptajn H. V. Maegaard m. fl. Jeg var mere nervøs, end når jeg gik op til en vanskelig eksamensprøve. Og op imod teknisk skole bevægede sig en tæt folkestrøm, mest Venstres bønder,

der var kommet agende til „bys“. Gid jeg kunne løbe fra det hele, men det kunne jeg jo ikke, og så slog jeg følge med de andre og nåede retterstedet. Her var man i færd med at tage vinduerne ud, fordi salen var overfyldt og tilstrømningen vedvarende. Så ville man placere folk uden for de åbne vinduer, for at de kunne lytte i det fri. Jeg masede mig frem til talernes bord, blev præsenteret for den store Anders, der snart efter besteg talerstolen. Det var en lang og grundig tale, godt og agitatorisk tilrettelagt, og så skulle jeg op. Mine venner ængstedes på mine vegne, og mine modstandere glædede sig; nu skulle jeg endelig trække det korte strå. Hvad jeg egentlig sagde, har jeg selvfølgelig forlængst glemt, og hvad jeg tog kegler på, er gået samme vej, men en kendsgerning er det, at jeg havde held til at ramme min saglig set ganske overlegne modstander med nogle træffere, der havde en glimrende virkning i forsamlingen. Skønt mine politiske tilhængere var i afgjort mindretal, blev jeg ligefrem hyldet, da jeg gik ned fra talerstolen, og det var egentlig ved dette møde, at jeg „slog igennem“.

Endnu mange år efter taltes der om, hvor godt jeg klarede „den store minister“. Jeg kan nævne som en pudsighed, at jeg adskillige år senere, efter at jeg havde siddet i Rigsdagen i nogle år, mødte en husmand fra Pedersker, der standsede mig på gaden i Rønne for at fortælle mig sin opfattelse af min optræden ved denne lejlighed. „Se“, sagde han, „jeg sad jo ved siden af min svigerfader, Hellesen, ved det møde, hvor De og den store venstreminister talte, og både Hellesen og jeg klappede mægtigt, da den store mand gik ned. For det var sandelig en god tale, han holdt. Og så kom De op. Hvad fanden vil den „horraværnen“ (et meget hånligt, bornholmsk udtryk) deroppe for, sa' jeg til Hellesen. Ja, det er jo rent til grin, sa' svigerfar. Men da De havde talt en kort tid, fik vi andet at tænke på end at snakke sammen. Og lidt efter hviskede jeg til Hellesen: Ja, det kan godt være, at det kun er en horra, men det er min sjæl „eng visser horra“. Hellesen sa' ingenting, men da De gik ned, klappede vi begge to, og så stødte jeg Hellesen i siden og sa': Ja, selv om det kun er en horra, så stemmer jeg s'gu på ham på valgdagen. Og det gjorde jeg også.“

Så kom de to møder, Zahle holdt herovre. Det var jo meget fint at få besøg af landets konsejlspræsident – sådan kaldtes statsministeren dengang. Og vi radikale søgte at gøre ham opholdet herovre så behageligt som muligt. Det var en solskinssøndag i maj måneds begyndelse, han kom herover. Og så tog overretssagfører Thaaerslund, amtsfuldmægtig Lett og jeg en landauer og kørte ham den smukke tur fra

Rønne til Hasle. Her spiste vi frokost på Hotel Hasle. Mens vi sad ved frokostbordet, indfandt byfogden i Hasle, hr. Borgen sig i fuld uniform for at hilse på sin høje chef. Zahle var også justitsminister. „Det var nu ikke nødvendigt“, sagde Zahle nådigt og lidt ironisk, „at tage uniformen på for at hilse på mig“. „Hr. minister“, svarede hr. Borgen, „så længe regeringen ikke giver nye instrukser, er de gamle gældende, og efter dem er det en pligt ved en lejlighed som denne at møde i uniform“. Det var godt svaret. Da vi nåede tilbage til Dams Hotel i Rønne, var alle byens højere embedsmænd mødt op for at hilse på hr. Zahle. Jeg følte næsten, som om der faldt lidt af glansen også på mig som impressario!

Så kom mødet. Der var mange mennesker, vel ca. 1500; jeg var ordstyrer; det var jeg glad for, da hvervet fritog mig for at holde politiske foredrag. Dagen efter havde vi møde i Åkirkeby. Nu var vi i min egen kreds, og her måtte jeg i ilden, og det gik såmænd også meget godt. Men der var mange modstandere fremme, og jeg husker en lille episode, som jeg skal fortælle. Landstingsmand P. Lund Koefoed, der holdt meget af at drille sine modstandere, søgte at ramme mig ved at skildre, hvorledes man nu om stunder "lavede" en folketingskandidat: man fandt en mand med et godt snakketøj; så sendte man ham en valgbook, som partiets ledere havde lavet, og deri stod, hvad han skulle sige og mene, hvad han skulle svare på de forskellige spørgsmål etc. I mit svar til P. Lund Koefoed, der i parentes bemærket virkelig gjorde en for mig generende lykke ved sin fremstilling af min politiske habitus (helt ueffen var den jo heller ikke), svingede jeg for forsamlingen de to-tre kollegiehæfter, i hvilke jeg havde opnoteret mine taler og politiske oplysninger af forskellig art, idet jeg udtalte: „Dette er min valgbook, og den har jeg selv nedskrevet ord for ord“. Dette var ikke særlig åndrigt sagt, men det var sandt. Der udsendes ganske vist altid valgbooker til de forskellige kandidater, men jeg havde på det daværende tidspunkt endnu ikke modtaget nogen. Må jeg hertil føje følgende efterskrift: Da jeg under arbejdet med Bornholms politiske historie for nogle år siden bad P. Lund Koefoed om nogle nærmere betegnede oplysninger, sendte han mig en slags selvbiografi. I denne havde han omtalt vort ordskifte på dette møde på den måde, at nogle af hans venner siden havde fortalt ham, at jeg havde svinget min valgbook truende imod ham, som om jeg ville slå, og de havde udtalt deres forbavselse over, at han slet ikke havde ladet sig afficere af mine udfald imod ham. Han havde imidlertid

intet set, fordi mine bevægelser var udført på hans venstre side, og han er blind på det venstre øje!! Påstanden om, at jeg havde hidset mig op til at ville slå, er selvfølgelig det rene nonsens, men jeg har nok været godt gal i hovedet og fægtet rigeligt med armene.

Så begyndte den egentlige valgkamp. Ingvar Jensen havde ønsket at trække sig tilbage, og Mægaard ville gerne op i hans sted, men resultatet blev dog, at jeg beholdt Ingvar som modkandidat. Nu havde han mærket, at stillingen ikke var sikker, og han indbød derfor til en lang serie møder. Jeg deltog i dem alle; desuden indbød jeg til yderligere 3; til dem inviterede jeg Ingvar Jensen; han kom til det ene – det sidste i hele serien. Det blev en livlig og bitter omgang. Jeg har hørt meget godt om denne gamle politiker, men ærlig talt kunne jeg ikke udstå ham. Hans taler var noget af det mest uklare og forvirrede vrøvl, jeg nogensinde har været ude for, og der var ikke antydning af disposition i hans foredrag. Jeg gav ham ved et møde en fin skose i denne anledning, idet jeg midt i min svartale pludselig sagde: „Ja, d’herrer må undskylde, at mine bemærkninger kommer i en lidt forvirret og uordnet rækkefølge, men jeg følger nøje de notater, jeg har gjort under folketingsmandens foredrag“. Den gjorde stormende lykke, men ikke hos Ingvar Jensen. Desuden var han forloren overlegen, ja ligefrem storsnudet og ubehagelig, i hvert fald over for mig, skønt jeg søgte at være elskværdig og høflig over for ham, dog kun lige til det tidspunkt, da han havde vist mig så mange uforskammetheder, at jeg ikke syntes, at jeg skyldte ham noget hensyn.

Ved de to første vælgermøder – i Åkirkeby og Østermarie – mødte han med en støtteprædikant, en god ven og partifælle af ham, landstingsmand Niels Johansen, Ollerup, en sur og tung venstrebonde, men i modsætning til Ingvar Jensen klar og stringent i sin fremstilling. Så var mødeordningen den, at Ingvar Jensen bød velkommen med en lille tale. Derefter fik Niels Johansen ordet for et længere foredrag; så kom Ingvar Jensen igen med en lang tale. Først derefter kom jeg til orde. Det var temmelig ulige kår, men dette måtte jeg finde mig i.

Mødet i Østermarie havde iøvrigt et for mig ret ugunstigt forløb. Til en udtalelse fra min side bemærkede Niels Johansen nede fra sin plads: „Det var en meget barnlig bemærkning“. „Jeg forstår så godt“, replicerede jeg, „at den ærede landstingsmand finder på at bruge ordet „barnlig“, for De er jo herovre som barnepige“. Men så tog den

gamle Ingvard fat. Han kom op lige efter mig, og nu havde han fået tudestemmen på ligesom i Gudhjem, hvor han som før omtalt lavede en dånescene. Jeg havde fornærmet ham, jeg havde sagt, at han gik i barndom o.s.v. Nu blev jeg bange for, at han skulle opnå en lignende virkning ved sine jeremiader som hin dag i Gudhjem, og jeg bad derfor om tilladelse til at afbryde ham med en kort bemærkning. Det fik jeg lov til, og jeg gik nu hen foran forsamlingen og udtalte omtrent følgende: „Min bemærkning før over for hr. Niels Johansen var en fuldt berettiget retorsion, men jeg har ikke dermed tilsigtet at krænke eller såre min ærede modkandidat, hr. Ingvard Jensen, og hvis min udtalelse har kunnet opfattes som fornærmende, beder jeg ham modtage min undskyldning“. Se, det var jo meget, desværre alt for pænt; man skal imidlertid ikke servere foderet til en bøffel i en skål fra den kongelige porcelænsfabrik. For nu syntes den gamle filur, at han havde trumf på hånden. Han strøg sig velbehagelig gennem sit lange, snehvide skæg og sagde med et listigt smil til forsamlingen: „Ærede vælgere, nu har I set og hørt, hvad min unge modkandidat er for en mand. Han kan ikke engang optræde ved et almindeligt vælgermøde, således at han ikke må gøre en undskyldning for sin optræden. Hvad tror I, der ville ske, hvis I sendte en sådan mand ind i Rigsdagen? Tror I, at han vil kunne begå sig der ret længe? Tror I, at kredsens anliggender ville være vel varetagne af en mand, der ikke har mere herredømme over sig selv, end han har vist her i dag?“ Og denne tale slog virkelig an. Jeg kunne mærke det på forsamlingens stemning resten af mødet, og mine venner sagde bagefter, at det havde været en for mig højst uheldig episode. Der skal så lidt til under en valgkamp for at få stemningen til at slå om. I Østermarie var der dengang ved at ske et skred, ligesom det, der fandt sted i Svaneke og på Christiansø. Det kom ikke, og jeg tror, at det uheldige forløb af mødet mellem mig og Ingvard Jensen bidrog en del hertil.

Så gik iøvrigt valg møderne deres gang. Venstre tog ikke længere min kandidatur som en behagelig spøg. Man var klar over, at det ikke var udelukket, at jeg erobrede valgkredsen, og en af mine ivrigste modstandere, pastor Agger i Nekso, besluttede sig i sidste øjeblik til at foretage en aktion. Han regnedes for en stor høvding inden for Indre Mission, som var meget stærk i store dele af kredsen, ikke mindst i og omkring Nekso. De sidste 2 à 3 dage før valget rejste pastor Agger rundt og manede sine tilhængere op til at stemme mig ned, fordi jeg var fritænkere!! Der havde på et tidligere tidspunkt væ-

ret forsøgt noget lignende af en bogtrykker i Åkirkeby, der hed Aagesen. Men dette var i nogen grad afpareret ved, at en af førerne inden for Evangelisk luthersk Missionsforening, Chr. Jensen, St. Ølegård, indrykkede en artikel i bladene, hvori han kraftigt imødegik bogtrykkeren. Nu tog altså heksepræsten fat med fynd og klem, og det lykkedes ham også at få purret et ret betydeligt antal hidtil passive vælgere til at rejse til Åkirkeby og give Ingvard Jensen deres stemme på valgdagen den 20. maj.

Denne oprandt med strålende sol, og det hele var yderst spændende. Jeg boede på Kans Hotel i Åkirkeby natten før valget, stod tidligt op og iagttog fra mit vindue ud mod hovedgaden, hvorledes folk strømmede til byen. Kl. 10 åbnedes valghandlingen. Det var en meget højtidelig historie, som jo desværre nu er helt afskaffet, efter at sogneafstemningen er indført. Dengang skulle alle, der ville afgive deres stemme, møde frem på selve valgstedet, som altså i denne kreds var Åkirkeby. Her var på torvet oprejst en kæmpestor tribune, hvorpå valgbestyrelsen, kandidaterne og deres stillere (vi havde vel 25 hver) fik anvist deres plads. Foran tribunen samlede vælgerne og de mange iøvrigt interesserede, selv om de ikke var vælgere; jeg antager, at der var samlet ca. 4000 mennesker, måske flere, foran tribunen. Før hver kandidat talte hans ordførende stillere; jeg havde 3; derefter holdt kandidaten sin valgtale. Der var naturligvis også adgang til at replicere, og endelig kunne interpellanter melde sig med spørgsmål til kandidaterne. Jeg var ganske godt tilfreds med valghandlingens forløb og havde vist også grund til det.

Når valghandlingen var sluttet, tog afstemningen sin begyndelse. Den fandt sted i forskellige lokaler i byen; hver kommune havde sit bestemte afstemningssted. I de timer, afstemningen foregik, var der intet for mig at gøre, men hen imod aften sluttedes der af, og man bar så stemmekasserne sammen på byens rådhus. Så begyndte spændingen at vokse, for nu var afgørelsen nær. Det var tilladt kandidaterne sammen med to tillidsmænd at overvære selve stemmeoptællingen eller listeføringen. Det var enerverende interessant. Der blev ført 10 forskellige lister, hver betjent af 3 à 4 mænd, som læste op på stemmesedlerne, noterede og kontrollerede. Jeg fulgte med opmærksomhed kapløbet mellem Ingvard Jensen og mig. Til at begynde med var billedet lidt forskelligt ved de forskellige lister, ja der var endog et tidspunkt, da jeg troede på en lille majoritet for mig, men længe varede det dog ikke, før jeg var klar over, at jeg måtte bukke under.

Det endelige resultat blev, at Ingvard Jensen valgtes med 1135 stemmer, medens jeg fik 1001. Det var i og for sig et pænt resultat. Jeg havde fordoblet antallet af oppositionens stemmer, og kun ved det meget intime samarbejde mellem Højre og Venstre og ved en stærk agitation fra Indre Mission var det lykkedes endnu engang at sende Ingvard Jensen ind på Rigsdagen.

Slaget var altså tabt, og jeg følte mig noget skuffet og bitter. Jeg havde faktisk i den sidste tid før valget troet på en valgsejr, om end kneben. Nu kunne jeg altså først komme ind på Rigsdagen om 3 år; før blev der næppe valg igen. Hauge var også faldet i Rønnekredsen, og vi to talte nu alvorligt sammen den følgende dag og enedes om, at vi hver for sig og i fællesskab skulle iværksætte en agitation for vore partier, der kunne sikre os sejren om 3 år.

Dette løfte blev holdt. 1910-13 kom til at stå i den politiske agitations tegn som aldrig før set på Bornholm, skønt tiden iøvrigt ikke var præget af stærk politisk bevægelse, og ingen store stridsmål delte vandene. Hauge holdt sig mest til 1. kreds, jeg til 2., men engang imellem foretog jeg dog et strejftog ind på 1. kreds's enemærker, oftest med et kummerligt resultat. Jeg opnåede at få dannet radikale foreninger i Hasle, Knudsker, Olsker, Nylars og Vestermarie foruden naturligvis i Rønne. Men disse foreninger var gennemgående små, og i de andre kommuner i kredsen var det mig ganske umuligt at få de udstræede frøkorn til at slå rod. For 2. kreds's vedkommende var der foreninger i alle kommuner, mest kneb det i Poulsker, men det gik dog til sidst ved hjælp af en gammel skolelærer, Holm, som egentlig var højremand, men som var blevet gal på Indre Mission, fordi missionspræsten i Poulsker, pastor Bisgaard, havde skældt ham ud fra prædikestolen. Holm hævnede sig så på præsten ved at gå i spidsen for dannelsen af en radikal forening i sognet, hvilket han vidste ville ærgre præsten.

Ellers var min fremgangsmåde i de nævnte 3 år den, at jeg – vel gennemsnitlig en gang om måneden – averterede 2 à 3 møder på rad i forskellige byer eller sogne. Somme tider fik jeg en agitator ovrefra til at bistå, og så spillede jeg naturligvis kun 2. violin. Slengerik, som var en gudbenådet agitator, var adskillige gange herovre, tidligere kulturminister M. C. B. Nielsen var her ligeledes til flere mødeserier, og Ove Rode holdt i begyndelsen af 1912 3 møder i min valgkreds. Hvis de andre partier holdt møde, og dette ikke var lukket, var jeg altid på pletten. Det gjaldt jo om at få fat i så mange som muligt.

Agitation koster penge, og dem havde vi ikke mange af; ofte måtte jeg selv skyde til af min fattige løn, men hvad, det gav jo til sidst bonus.

Vort største minus var, at vi ikke havde noget dagblad. Men det er dyrt at starte en avis, og jeg frarådede altid eksperimentet, da jeg ikke troede på dets gennemførlighed. Derimod interesserede jeg mig stærkt for at få lavet et politisk ugeblad for Bornholm. Dette lykkedes også; i december 1911 kom 2 prøvenumre, og fra 1. januar 1912 udgik bladet regelmæssigt med mig selv som redaktør. Men dette blev ikke nogen succes. Vi begyndte med en aktiekapital på 4.000 kr., og i løbet af de to første kvartaler lykkedes det os ved en energisk agitation at få holderantallet op til henimod 1.000. Men selv med dette abonnenttal var der ikke balance, og skønt jeg aldrig fik en øre for mit store slid med at redigere bladet hver uge – et i længden næsten utåleligt pligtarbejde, da jeg praktisk talt ingen assistance modtog i form af indsendte artikler el. l. – tærede vi fra først af på den tegnede kapital. Snart begyndte holdertallet at gå ned ad, og interessen for bladet at dale. Her slog mine evner ikke til. Jeg var en god agitator, men som redaktør var jeg ikke fremragende. Og så fandt de andre partiers store blade på den nederdrægtige kampmetode, at de slet ikke ville slås med mig. Jeg kunne skælde dem bælgen fuld, de svarede aldrig igen. Jeg kunne ikke komme med i den politiske koncert, ligegyldigt hvilke toner jeg anslog. Dette ærgrede mig rent personligt og svækkede interessen for foretagendet. Allerede efter 3/4 års forløb var jeg klar over, at bladet ikke kunne holdes oven vande, hvis ikke dets eksistensbasis ændredes. Jeg traf derfor en aftale med redaktør Tybjerg ved „Sydsjællands Venstreblad“ om at lade bladet trykke hos ham. Det var hidtil trykt hos bogtrykker P. Møller i Nygade i Rønne. Nu flyttede det altså til Næstved, hvilket ville sige, at jeg kun sørgede for lokalstoffet; alt det andet gik over fra Næstvedbladet til mit lille ugeblad. Udgifterne blev derved meget mindre, men interessen for bladet også reduceret her på øen, idet man ikke kunne undgå, at en hel del af stoffet virkede lidet aktuelt herovre. Det lykkedes dog at holdet bladet i gang, indtil jeg forlod Bornholm i 1920, men jeg tror nok, at holdertallet da var nede på ca. 400.

På „Boet“ var der selvfølgelig megen glæde over, at jeg på ny fæstede bo på Bornholm. Man var også glad og lidt stolt over, at jeg så hurtigt kom til at spille en rolle i øens offentlige liv. Med den største

interesse fulgte både moder og mine to søskende, der var rettroende radikale, allerede inden jeg begyndte min virksomhed herovre, mine fægtninger på møder og i dagspressen. I den første kamptid måtte Otto dog i det væsentlige forholde sig passiv, da han blev meget syg. Det var et alvorligt nervesammenbrud med stærke hjertekomplikationer, der i 6 à 8 måneder gjorde ham ganske uarbejdsdygtig. Så rettede han sig langsomt, men i sommeren 1911 blev moder syg. Hendes kræfter tog af, og da hun for første gang i sit liv, i en alder af 82 år, gik ind på at lade sig undersøge af en læge, konstaterede denne en alvorlig mavekræft og en vidt fremskreden hjerteforkalkning. Helbredelse var udelukket, og vi havde kun til mål at gøre de sidste måneder, hun havde at leve i, så lidelsesfri som muligt. Til vor store overraskelse bedredes hendes tilstand noget i november 1911; hun troede endog selv, at hun skulle blive rask, men juleaften tog sygdommen for alvor fat, og hun kom ikke op mere. Det var en såre trist jul for os alle, og den 29. januar 1912 døde min elskede moder. Jeg havde været hjemme i nogle dage for at være hos hende i hendes sidste stund, men da det trak ud, rejste jeg til Rønne igen for at passe min skole. I løbet af dagen indtrådte døden, hvad Kristine meddelte mig telefonisk. Da jeg om aftenen stod ved hendes afsjælede legeme, brød jeg sammen af sorg. Den 4/2 fandt begravelsen sted i en af de voldsomste snestorme, som nogen sinde har hjemsøgt Bornholm.

Samme år blev jeg gift. Allerede ved mit første møde med Sigrid i august 1909 vakte hun min interesse, men først i begyndelsen af 1912 blev jeg helt klar over mine følelser. I en samtale i skolegården i slutningen af april aftalte vi at mødes i skoven ved Robbedale øst for Rønne. Vi cyklede derud hver for sig, og her friede jeg til hende. Hun udbad sig betænkningstid, og først den 4. juli mødtes vi igen på samme sted og blev forlovede. Den dag var der afslutning på skolen, og vi aftalte, da vi cyklede tilbage til Rønne – nu turde vi følges ad – at jeg skulle sige det til hendes fader efter translokationen. Men dette kom jeg nemt over, for da Sigrid kom hjem til frokost, meddelte hun sine forældre nyheden. Da jeg bad overlærer Andersen om en samtale for at aflægge min „tilståelse“, som jeg jo havde spekuleret meget på, hvorledes den kunne formes, svarede han med en hjertelig lykønskning og „I er jo gamle nok til at vide, hvad I gør“, føjede han til. Han syntes iøvrigt vel fornøjet. Så gik jeg ned i Dams Hotels have, hvor jeg efter aftale med Sigrid skulle træffe hende, for at vi kunne drikke the sammen. Der var hun sammen med sin mo-

der, der spøgende truede ad mig med hævet pegefinger. Derefter tilbragte jeg aftenen ude i villaen nordude. Der blev planerne lagt for fremtiden. Der var enighed om at offentliggøre forlovelsen med det samme, bl. a. ved udsendelsen af kort, samt at brylluppet skulle finde sted ret hurtigt. Jeg var så heldig at have lejlighed, idet jeg allerede et par måneder før havde lejet én på Kirkebakken. Hvorfor jeg egentlig fik den idé at installere mig i en familielejlighed, skønt jeg ikke var forlovet, står mig ikke klart, men jeg husker, at jeg var træt af at bo et sted i byen og spise et helt andet, og jeg tænkte formentlig, da jeg traf aftale om nævnte lejemål, at hvis jeg ikke blev gift, kunne jeg tage mig en husbestyrerinde; i værste fald kunne jeg vel fremleje lejligheden, der var relativt billig og godt beliggende.

For så vidt angik den nærmeste fremtid enedes vi om at begive os ud på en længere ferierejse, nemlig til Sigrids søster Henriette, og hendes mand, Morten, i Skagen, hvor Morten dengang var dommerfuldmægtig, samt til hendes halvbror, Carl Emil, og hans kone, Julie, i Glenstrup ved Hobro; her var Carl Emil sognepræst.

Jeg har glemt at fortælle, at vi den første dag efter vor forlovelse cyklede op på „Boet“, for at jeg kunne præsentere min kæreste for Kristine og Otto. De var lidt benovede over at skulle modtage og beværte deres med landboforhold helt uvante nye svigerinde, men Sigrids ligefremme elskværdighed brød isen, og besøget forløb harmonisk.

Det blev en dejlig sommerferie. Strålende vejr, nyforlovede og meget forelskede, udmærkede værter og værtinder, nært forestående bryllup – hvad kan man ønske sig mere. I Skagen var vi vel ca. 14 dage, måske lidt mere, og jeg syntes godt om både Morten og Henriette. Hun var åbenbart ikke ubetinget tilfreds med sin nye svoger, for i et brev til sin anden søster, Hedvig, skrev hun efter vort besøg, at jeg vel gjorde et sympatisk indtryk, men jeg var åbenbart temmelig blottet for energi!! Denne lidt misforståede vurdering har siden tit moret mig. Så drog vi syd på til Glenstrup; i Hobro hentede Carl Emil svigerfar og svigermor i en lille ponyvogn, medens Sigrid og jeg cyklede fra Hobro til Glenstrup; der er vist et par mil. Ved aftenstid samledes vi i præstegården, hvor jeg første gang hilste på Julie; hun stod ude i entreen, frodig og smilende med en lille lyshåret pige; det var Bodil, der dengang kun var knap 1½ år. Vi tilbragte nogle hyggelige dage i den gæstfri præstegård.

Så cyklede Sigrid og jeg syd på for at bo nogle dage hos min ven Bendt Brandt, der var realskolebestyrer i Århus. Det blev et meget uharmonisk besøg. Brandt var jo fanatisk ateist, og jeg var på seminariet nogenlunde enig med ham. Siden modererede jeg mine anskuelser meget, medens hans fanatisme nærmest var vokset. Da han nu erfarede, at vi skulle have kirkebryllup, at vi ikke levede sammen som mand og kone, skønt vi var ringforlovede, og at jeg også i mine anskuelser havde tilpasset mig ikke så lidt til samfundets kristne traditioner, blev han meget fortørnet og inderlig bedrøvet. Det kom til en række rivninger, og vi skiltes i kølig høflighed. Vi havde i de 12 år, der var forløbet, siden vi dimitterede fra seminariet, brevvekslet omtrent ligeså hyppigt som et par nyforlovede; nu hørte vor brevveksling helt op, og bortset fra nogle få tilfældige samtaler på alfarvej, talte vi aldrig sammen siden. Tilfældig fik jeg for 4-5 år siden at vide, at han var død $\frac{1}{2}$ år før i København, hvor han havde boet de sidste år af sit liv. Det er det ejendommeligste brud i et mangeårigt venskab, jeg har oplevet eller hørt om. Men jeg føler mig selv sagesløs, for jeg kan da ikke være forpligtet til at gå rundt hele livet igennem i de højroede klude, vi irriterede borgerskabet med i Neksø i de ganske unge år.

Så rejste vi hjem til Rønne og samlede til reden; vi ville indrette vor lejlighed på Kirkebakken. Til herreværelset og spisestuen havde jeg møbler; soveværelsesmøblerne fik vi af Sigrids forældre – det er de hvide møbler, vi har endnu – og Sigrid havde en del smukke møbler fra sit ungpigeværrelse ude fra villa „Skrænten“, men en hel del skulle dog købes, bl. a. dagligstuemøbler. Det blev til de rødtruede mahognimøbler, som nu står hos Kristine i Neksø.

Den 13/9 1912 viedes vi så i Knudsker kirke. Vi havde hørt, at Rønne skoles elever ville troppe op som tilskuere; derfor forlagde vi scenen til denne lille landsbykirke. Vejret var strålende sommerligt trods den fremrykkede årstid, og køreturen op over Snerrebakkerne var festlig. Middagen stod naturligvis hos mine svigerforældre, og vi var alle i festdragt og festligt stemt. Af bryllupsgæsterne husker jeg mine 3 søskende, Hedvig, Julie og Carl Emil, der holdt brudetalen og forrettede vielsen; dernæst hr. og fru Iork, Sparekasselunds, Bankrasmussens, Øllgaard, „Moster“, Holbechs, adjunkt Berthelsen, Kielbergs, rektor Koefods. – Det hele forløb smukt og harmonisk, og vi fik mange smukke gaver, som der var god brug for i det nye hjem. Om bryllupsrejse blev der ikke tale; brylluppet fandt sted en fredag;

vi nøjedes med at holde fri om lørdagen. En planlagt tur til et bornholmsk hotel blev ikke til noget. Dels var Sigrid forkølet dagen efter brylluppet, dels slog vejret om til ruskregn og kulde.

Ægteskabet betød en afgørende ændring i min tilværelse. Jeg var blevet 33 år, før jeg forlod min ungarletilværelse; det var sent, men dog tidsnok til, at de for gamle ungarle særlige vaner ikke var gået mig i blodet. Jeg befandt mig i hvert fald vel ved forandringen og synes selv, at jeg blev en ret tålsom ægtemand, selv om jeg vel nok har vist en del morgengnavhed og af og til også et ret temperamentsfuldt humør.

Sigrid fortsatte jo på skolen, lige til vi flyttede her til København i 1920. Rektor Koefoed ville have hende afskediget, fordi hun giftede sig, men dette modsatte Sigrid sig meget energisk, og så opgav han sine forsøg på at trænge hende bort fra skolen. Men det var altså virkelig dengang et åbent spørgsmål om en lærerinde, der giftede sig, kunne fortsætte med at undervise. Men det var strengt nok for hende at passe både husholdningen og skolen, og siden, da vor datter kom, at passe hende med.

Folketingsmand 1913

Det radikale Venstre på Rigsdagen

Vor datter Grete blev født den 6/5 1913. Det var lovligt tidligt, og der skumledes lidt i den anledning, men ganske med urette. Hun var heller ikke fuldbåren og vejede kun 3½ pund ved fødslen, en rigtig sølle lille couveuseunge, som vi tvivlede på, om vi kunne holde liv i; men det lykkedes jo ved varmedunke, god indpakning og god pleje. Forberedelserne til at tage imod hende på passende måde var slet ikke tilendebragt, skønt Sigrid havde haft fri for skolen den sidste måneds tid for ikke at hendes udseende skulle give anledning til bemærkninger. Det var jo en fællesskole, og tidens indstilling i den slags spørgsmål anderledes end nu. Jeg husker, at jeg den 5/5 var til en meget stor fest. Det var Allingebanens indvielse. Der var fine folk ovre fra med selve trafikministeren i spidsen; han hed vist Thomas Larsen dengang. Og vi havde spist frokost i Allinge og var derefter kørt tilbage til Rønne, hvor festen kulminerede ved en gallamiddag på Dams Hotel. Da jeg kun var med i min egenskab af repræsentant for mit lille ugeblad, „Bornholms Venstreblad“, sad jeg sikkert på en af de allernederste pladser ved bordet. Jeg kunne derfor også uden at vække forstyrrelse bene hjem i løbet af aftenen for at se, hvorledes Sigrid havde det. Hun havde det ikke godt, så jeg syntes, at hun skulle gå i seng. Det gjorde hun også, men hun blev mere og mere utilpas, og dr. Kaaber, vor læge og nære ven, blev hentet. Han konstaterede hurtigt, at vi først og fremmest skulle skikke bud efter en jordemoder, en påstand, der forbavsede os overordentligt, men vi gjorde, som han sagde, og lidt efter at hun var kommet, udstødte vor datter sit første spæde pip. Men tøj til at svøbe den lille rødlige krop i, var der ikke sørget for. Det var en følge af, at nedkomsten først var ventet hen imod slutningen af juni måned.

Også af en anden grund blev den 6/5 1913 en travl dag for mig; thi den dag begyndte min valgkamp. 3 år var gået, siden jeg stod på valgtribunen i Åkirkeby imod Ingvard Jensen; nu var perioden udløbet, og Folketinget skulle fornys. Valgdagen var ligesom i 1910 sat til den 20/5. Ingvard havde nu gennemført sit krav om ikke at stille sig mere; i stedet for ham havde Venstre opstillet en pæn, men ikke over-

begavet gårdejer fra Pedersker, Rasmus Madsen, og Højre, som denne gang nægtede at støtte Venstres kandidat, hvilket gav mig en stor chance, mødte med en gårdejer fra Åker, der hed Sonne, Risegård. Vi tre havde adskillige gange i det sidste års tid prøvet kræfter ved forskellige vælgermøder, men nu, da der kun var 14 dage tilbage, før vælgerne skulle afsige kendelsen, begyndte den egentlige valgkamp.

Det første af disse møder holdtes i Rø, og man kan nok forstå, at jeg ikke just var oplagt til at slås på livet løs ved et offentligt møde, der strakte sig over 5 à 6 timer, efter at have festet den foregående dag og været optaget hele natten af min datters fødsel, og så i løbet af dagen den 6. haft mangfoldige ting at udrette foruden mit skolearbejde. Men jeg kom da nogenlunde fra det, og så turede jeg i de følgende dage af sted fra det ene møde til det andet. Til sidst var jeg ganske opslidt og blev mere end glad, da mine to modkandidater, der åbenbart også var fuldstændig overkørte, foreslog mig, at vi skulle stryge de 2 à 3 sidste, averterede møder. Det gav mig en hårdt tiltrængt hvilepause, inden jeg skulle igennem valgdagens skærsild.

Da jeg i en landauer selve valgdagens morgen raslede af sted fra Rønne til Åkirkeby, var jeg så nervøs, at jeg var syg; sådan følte jeg det i hvert fald. Vi 3 kandidater og vore ordførende stillere kæmpede bravt om den store vælgerforsamlings gunst. Selv så jeg meget mistroeligt på mine chancer, men mine venner var ganske sikre på sejren. Det må dog tilføjes, at den samme følelse besjælede Venstres folk. Jeg fik således meddelelse om, at landstingsmand P. Lund Koefoed, min mest uforsonlige modstander, sagde til Rasmus Madsen, da denne spurgte ham om, hvordan han troede, det ville gå: „Du bliver ikke alene valgt i dag, men du får en stor majoritet“. Det fik Rasmus nu ikke; han fik kun 949 stemmer, medens jeg fik 1189; på Sonne faldt 286 stemmer. Mine folk jublede, da resultatet blev bekendtgjort fra valgtribunen, så at det rystede i den stiltfærdige bys gamle hus, men Venstre, der i 56 år havde siddet inde med denne valgkreds, skummede af forbitrelse. Selv var jeg lykkelig. Det var en lykkefølelse, der virkede rent fysisk; det sydede og gærede i min krop. Jeg glemmer aldrig det øjeblik, da jeg steg op i min vogn for at køre til Rønne, uden for Jernbanehotellet, hvor mine indpiskere havde haft deres hovedkvarter, og de mange tilhængere, som havde samlet sig foran hotellet udbragte et „folketingsmand Kofoed længe leve“. Det var første gang, at jeg hørte denne nye titel, og det klang dejligt i mine øren.

– Så kørte jeg til Rønne sammen med et par partifæller. Jeg standsede uden for Afholdshotellet, hvor socialdemokraterne holdt til. Her var stor jubel. Hauge havde erobret Rønnekredsen, endda med et overvældende flertal, betydeligt flottere end mit, og valgresultaterne fra hele landet var særdeles gunstige for Socialdemokratiet og de radikale. Jeg måtte naturligvis op på podiet for at takke for god støtte i Åkirkeby. Så foreslog jeg Hauge at følge med mig til Dams Hotel, hvor mine folk var forsamlede. Det gjorde han, og der blev vi to nyvalgte folketingsmænd hyldede efter alle kunstens regler.

Da jeg hen på de små timer kom hjem, græd min kone! Ja, hun var nok glad på mine vegne, fordi jeg havde nået det store mål, jeg havde sat mig, og som jeg havde kæmpet så energisk for, men hun var på den anden side bekymret for den omvæltning, som mit rigsdagsmandat ville fremkalde i vor tilværelse. Havde Sigrid dengang anet, at den ville blive helt omkalfatret, havde hun vel grædt endnu stærkere. Og jeg er ikke engang sikker på, at det ville have ydet hende tilstrækkelig trøst, hvis hun havde kunnet se helt ind i fremtiden og fået øje på, at den virksomhed, jeg nu gik ind til, skulle føre mig frem til samfundets højeste embedstrin og hende selv til at blive en af rigets fornemste damer.

Selv var jeg lykkelig og forventningsfuld. Jeg er ikke sikker på, at man helt forstår, hvad det betød for mig at blive medlem af den danske Rigsdag. Man bør huske på, at jeg lige fra barnsben havde interesseret mig stærkt for politik, og hvor hårdt jeg havde kæmpet i næsten 4 år for at blive valgt. Tilfredsstillelsen ved at nå et mål har altid en vis relation til den indsats, der er gjort for at overvinde hindringerne forud for resultatets opnåelse. Det er en ganske almindelig menneskelig reaktion. Selvfølgelig var jeg ikke blind for, at der var torne på den rose, jeg havde plukket. Der ville gå skår i den hjemlige hygge. Jeg var lykkelig hjemme hos familien, og jeg vidste, at fra nu af begyndte jeg en nomades tilværelse – snart i hjemmet på Kirkebakken, snart i København. Men jeg tænkte, at det gik vel nok. Jeg husker, at vi kort efter mit valg havde besøg af folketingsmand Slengerik, og da Sigrid betroede ham sine bekymringer, sagde han på sin djærve måde: „Fru Kofoed, det er bedre at sidde ude og længes hjem, end at sidde hjemme og længes ud“. Det har jeg ofte siden trøstet Sigrid med, når hun var bedrøvet over mine mange og ofte lange fraværelser.

Der gik iøvrigt ikke lang tid, før Rigsdagen blev indkaldt. Det skete

en 3-4 dage efter valget. Jeg husker første gang, jeg indfandt mig i det Radikale Venstres partiværelse i rigsdagskasernen, som man dengang ofte kaldte Rigsdagens samlingsbygning, fordi huset, før Rigsdagen flyttede derind – det var dengang Christiansborg slot var brændt i 1884 – havde været benyttet som kaserne; nu bor jo Østre Landsret og vel også Sø- og Handelsretten i bygningen. Partiets formand var dengang Zahle, og jeg husker, at han lige havde åbnet mødet, da jeg trådte ind i lokalet. „Goddag, Kofoed“, sagde han, „vil De være medlem af rigsdagsgruppen her?“ „Jo, tak“, sagde jeg, „det var da derfor de valgte mig ovre på Bornholm“. „Så velkommen og tag plads“, sagde Zahle. Det gjorde jeg så.

Til at begynde med sad jeg kun og lyttede til, hvad de ældre og klogere sagde af vise ord. Jeg blev hurtigt klar over, at de toneangivende inden for partiet var Rode og Munch. Det anede jeg i forvejen, men at det skulle spille en så afgørende rolle, som tilfældet var, havde jeg dog ikke tænkt. Særlig havde Rode en vidunderlig evne til at finde en løsning, når der var delte meninger inden for partiet. Når han rejste sig i en bevæget diskussion og plæderede en bestemt opfattelse, var han uimodståelig; hans argumentation var skarp og klar og hans retorik blændende. Han fik praktisk talt altid sin vilje. Munch var de logiske udredningers mand, klog, logisk, veltalende og overlegen i sin viden på alle områder og sin evne til at anvende denne viden. Når disse 2 politikere af internationalt format, som dengang stod i deres manddoms fulde kraft – Munch var 43 år, Rode 3 år ældre – overlod Zahle formandsstillingen, skyldtes det dels loyalitet over for Zahle, der havde den store anciennitet, idet han var blevet rigsdagsmand allerede i 1895, kun 29 år gammel, og iøvrigt i de radikales modgangstid havde måttet døje hån og skarp kritik fra de dengang overmægtige modstanderes side. Desuden var Zahle en god forhandlingsleder, men det mest afgørende var vel nok hans tiltalende personlige egenskaber.

Jeg skal nu omtale en del af de mange interessante personligheder, jeg i min rigsdagsperiode kom i berøring med. Det bliver kun et lille uddrag, for i virkeligheden lærte jeg gennem forhandlinger i udvalg, kommissioner etc. og ved personligt samvær i Snapstinget og andre steder et så stort antal politikere at kende på nærmeste hold, at en udtømmende omtale ville sprænge rammen for erindringerne. Det er jo heller ikke et forsøg på at give biografier, men blot at sætte mine egne personlige indtryk på papiret. Mest fik jeg naturligvis at

gøre med mændene inden for mit eget parti, det Radikale Venstre. Derfor fylder omtalen af partifæller forholdsvis meget.

Først vil jeg omtale nogle veteraner, som jeg traf ved min indtræden i tinget, men hvis livsværk i virkeligheden på dette tidspunkt var til ende.

Gamle Madsen-Mygdal, fader til den for nylig afdøde Venstrefører og statsminister Th. Madsen-Mygdal, var en sær gubbe. Han var vel i 1913 nær de 80 år, og han var veteran fra provisorietiden, nær ven af Christen Berg. Men nu – i 1913 – havde han brudt med det gamle venstreparti, fordi han var imod J. C. Christensens militærpolitik, og sluttet sig til det radikale parti; hvad man her var meget stolt af, hvorfor gamlingen blev behandlet med den største veneration. Han var umådelig høj og stor og en grimian at se på, men han var en klog, gammel mand, som det var hyggeligt at sidde og tale med om hans oplevelser i et såvel langt som bevæget politisk liv. Han elskede at fortælle os unge om fortidens tildragelser, når vi om aftenen nede i Snapstinget samlede os om ham ved en kop kaffe og en cigar. Der var noget høvdingagtigt og værdigt over ham.

Deuntzer havde også en berømt fortid. Han var oprindelig professor i jura ved universitetet og stod hoffet nær; særlig var han kommet meget i prins Valdemars og prinsesse Maries hjem. Herfra kendte gamle kong Christian IX ham, og da der skulle skiftes over fra Højre til Venstre, blev det Deuntzer, der ikke på det tidspunkt havde deltaget aktivt i politik, som blev den kongen anmodede om at danne det første venstreministerium i 1901. Han var konsejlspræsident fra 1901-05, og der stod fra den tid en betydelig nimbus om ham; han var blevet folketingsmand fra Gudme-kredsen, men da han sluttede sig til de radikale i 1905, dog vist uden at være egentlig medlem af partiet, blev han af det første radikale ministerium udnævnt til kongevalgt landstingsmand i 1914. Han kom flittigt til partimøderne, men deltog sjældent i forhandlingerne; kun når juridiske spørgsmål eller udenrigske problemer drøftedes, lod veteranen sin røst høre. Ligesom Madsen-Mygdal døde han få år efter min indtræden i Rigsdagen.

Herman Trier hørte også til veteranerne. Han var en københavnsk bourgeois, jøde af fødsel, af meningsfæller og modstandere højt respekteret for sine fremtrædende menneskelige egenskaber. Hans hæderlighed var næsten blevet et ordsprog, også hans gavmildhed. Det var en af de mest imponerende skikkelser, der nogen sinde er set i den danske Rigsdag, med en stentorrøst, der var kommet ham godt til

hjælp i de mange år, han havde siddet som folketingets formand. Ved bruddet inden for Venstre i 1905 havde han nedlagt formandsstillingen, da han sluttede sig til de radikale. Nu sad han ligesom Deuntzer som kongevalgt landstingsmand. Han var ingen politisk fører, men en værdig repræsentant for den københavnske radikalisme, en brobygger mellem det liberale bourgeoisie og arbejderpartiet, der nærede næsten større tillid til Herman Trier end til deres egne førere. Han deltog ret livligt i partiets forhandlinger, og der lyttedes altid med megen respekt til hans ord.

Dr. Edv. Brandes hørte til samme kategori af politikere som Herman Trier; ligesom denne bourgeois og jøde, en af gennembruddets mænd fra 80'erne, der tidligt havde sluttet sig til de bondeførere og skolelærere, som bekæmpede Estrups politik. Men han var mere åndsaristokrat end Herman Trier, iøvrigt langt betydeligere politiker. Han havde været finansminister i det første radikale ministerium i 1909 og fik den samme portefølje, da Zahle på ny dannede regering i 1913. I de første år af min rigsdagstid fik jeg personligt ikke meget føling med ham, men imod slutningen desmere. Han blev ved den store tillid, han da viste mig, og den dristighed, hvormed han sin vane tro brød med overleveringer og traditioner, den mand, som mere end nogen anden blev bestemmende for min fremtidige skæbne. Men derom senere.

Dog vil jeg sige, at jeg – længe før jeg blev klar over, hvor overraskende højt han vurderede mine evner – så op til dr. Brandes med den allerstørste beundring. Han var ikke alene en meget klog mand, men han havde en mærkelig charme. Man havde altid følelsen af, at han var komplet ligeglad, enten folk kunne lide, hvad han sagde og foretog sig, eller det modsatte. Han var et mandfolk i dette ords egentligste forstand. Det kunne fremkalde en orkan af vrede fra hans modstanderes side, men det morede ham nærmest. Man taler om folk, der har deres meningers mod; dette gjaldt i sandhed om Edv. Brandes. Af det klynkende og selvglade, der ofte kunne være over broderen, var der intet hos Edvard. Og som den mand kunne beherske en forsamling, når han talte i tinget. Han talte altid meget sagte; han gjorde sig aldrig umage for at tale højt, men når han stod på talerstolen, samlede som regel tingmændene i tætte skarer foran talerstolen, og så sprang rakterne som „skrubtudserne“ en nytårsaften. Når han rigtig var i sit es, kunne det være et fyrværkeri af åndrigheder og vittigheder. Nogen fremsynet finansminister var Brandes

ikke; han begik betydelige fejl, og selv om det lyder lidt storsnudet, vil jeg dog sige, at den finanspolitik, jeg har ført som finansminister (eller været med til at føre som departementschef) under den nuværende verdenskrig har været meget klogere, end den dr. Brandes har ansvaret for under den første verdenskrig. Han stiftede gæld, medens jeg har konsolideret statens finanser i den udstrækning, det har været muligt. Jeg har bogstaveligt lært af hans fejl. Men i de enkelte sager var han uovertræffelig, og dialektikkens kunst mestrede han til fuldkommenhed.

Men det radikale parti bestod selvfølgelig ikke alene af veteraner, som dem jeg foran har omtalt. Der var den djærve agitator Slengerik; han var valgt i Middelfart-kredsen, men fartede landet rundt på politiske møder og var vidt berømt for sin slagfærdighed og sit vid. Det var en hjertens fryd at være med til et sådant møde, når man var hans meningsfælle, men modstanderne måtte lægge rygstykker til, og det morer jo ikke. Han var partiets indpisker, og som sådan var han til rent ug. Han blev et års tid eller to også partiets formand, men som sådan var han ikke velegnet. Thi en formand skal holde værdige ordførertaler i tinget i de store politiske mærkesager, og Slengerik havde kun én streng på sin bue: Agitatorens. Den var god nok ved et vælgermøde, men skurrede, når den blev ført ind i tinget, særlig når anslaget foretoges af regeringspartiets ordfører. Personlig var Slengerik brav og hjælpsom. Han kunne larme og være ubehagelig, når man ikke ville som han, men når sindet faldt til ro, og man snakkede om sagen igen, var han nem at komme til rette med. Han sad økonomisk dårligt i det. Jeg husker, at Zahle en dag fortalte mig, at han havde bedt Slengerik og hans kone til et lille selskab hos sig. Slengerik takkede, men beklagede, at hans kone ikke kunne komme med. Da Zahle reagerede heroverfor, betroede Slengerik ham, at hun ikke havde nogen kjole, hun kunne møde i. Zahle aftalte da med Borgbjerg, at de radikale og socialdemokraterne skulle slå sig sammen om at besætte de to af de fire statsrevisorposter – de havde tidligere kun haft én – og gøre Slengerik til statsrevisor. Dette blev også gennemført, og Slengerik fik nu et supplement til sin rigsdagsgage, som hidtil havde været hans eneste indtægt, og han klarede sig nu nogenlunde.

En mand af en anden type var pastor Poulsen. Han var en stilfærdig, alvorlig grundtvigianer, en dogmatisk frihedsapostel, særlig i kirkelige sager. Han spillede på det tidspunkt, jeg kom ind i Rigs-

dagen, en meget stor rolle inden for partiet og afløste Keiser-Nielsen som kirkeminister, da det Arboe Rasmussenske stridsspørgsmål kom til at spille en politisk rolle; Keiser-Nielsen beholdt så alene undervisningsministeriet. Man anså Povlsen som særlig egnet til at føre partiets banner frem i denne kirkekamp, som det trak op til. Povlsen var også ivrig nok for at hævde de såkaldte grundtvigske friheds-ideer med den rummelige folkekirke, hvor der skulle være plads til alle afskygninger (Arboe Rasmussens særstandpunkt bestod i, at han benægtede jomfrufødslen). De radikale førere (Zahle, Rode. Munch m. fl.) havde jo ikke for 2 skilling interesse for kirkesager, og i diskussionen mellem frihedsforkæmperne og de kirkefolk, som stod vagt om dogmerne og de apostoliske skrifter, var de ganske indifferente, men Povlsens standpunkt havde et for dem tiltalende præg af frihedskolorit. Derfor fulgte de i disse spørgsmål Povlsen; men det var inopportunt, idet partiet kom på kant med de ledende inden for kirken, særlig Indre Missions folk, og dette fremkaldte igen ved en rent overfladisk betragtning den opfattelse, at det radikale parti var kirkefjendtligt. Jeg tabte mange vælgere i min valgkreds på den Povlsenske kirkepolitik. Grundtvigianerne var mest storbønder, og de stemte ikke radikalt, selv om de var enige med os på det kirkepolitiske område. Indre Mission var mere udpræget småkårsfolk, og de blev jaget væk af vor kirkepolitik. Og kirkens prælater var os meget fjendtligt stemt. Jeg husker, at jeg i sommeren 1926 sad nede i Kollund, hvor vi holdt ferie på et af hotellerne ved Flensborg Fjord. Blandt gæsterne var stiftsprovst Fenger, som jeg tit fik en interessant samtale med. Vi talte også af og til om politik og min rigsdagsvirksomhed. „Hvilket parti hørte De egentlig til?“, spurgte provst Fenger. „Det radikale“, svarede jeg. „Føj for satan“, lød prælatens overraskende replik, samtidig med at han rejste sig fra bordet og skyndsomt stolprede ind på hotellet, foran hvis veranda vi sad og nød vor eftermiddagsthe. For en fuldstændigheds skyld vil jeg dog tilføje, at provst Fenger og jeg de følgende dage fortsatte vort hyggelige samvær, men uden at tale om politiske emner. Ja, sådan så kirkens folk på det radikale parti og dets regering, og dette var i ikke ringe grad pastor Povlsens skyld, fordi han, skønt selv kristen og rettroende dogmatisk, ville, at kirken ikke skulle skyde de folk fra sig, som forkastede visse af kirkens dogmer. Han var også imod kirkeforfatning og holdt på, at den folkevalgte Rigsdag var kompetent til at lovgive på alle kirkelige områder af økonomisk eller organisatorisk art. Også

her kolliderede han med de ledende og betydende prælater.

Pastor Povlsens kollega og partifælle, pastor Keiser-Nielsen, der blev kultusminister i det andet ministerium Zahle i 1913, og som foran nævnt måtte afgive kirke departementet i 1916 til Poulsen, hvorved vi fik et selvstændigt kirke ministerium, medens resten af det gamle kulturministerium benævnedes undervisningsministeriet, var en helt anden type. Han mindede i udseende nærmest om en godlidende forpagter eller godsejer. Det er også mit indtryk, at han som sognepræst (nede på Lolland) mere interesserede sig for sin avling end for sin præstegerning, uden at jeg dog vil påstå, at han forsømte sit kald. Han var en umådelig brav og åben karakter, vellidt af alle, ikke mindst af sine embedsmænd, der i hans ministertid havde et langt tøjrslag. Keiser-Nielsen var hverken stridbar, kritisk eller særlig energisk. Jeg kan huske, at jeg en dag, efter at han var fratrådt som minister, altså efter 1920, traf ham på Christiansborg. „Hvor kommer du fra?“ sagde Keiser-Nielsen. „Jeg kommer såmænd ovre fra dit gamle ministerium“, sagde jeg, „og jeg har oven i købet siddet og snakket med din efterfølger“. (Det var Appel). „Nå, har du det“, sagde han, „så kan du vel også hilse mig fra 'Maleriet med de forblæste træer'. „Jeg skal nemlig sige dig“, fortsatte han, „det maleri mindes jeg med særlig forkærlighed. Mange gange har jeg, når embedsmændene var inde hos mig til referat, og de afleverede deres lange fremstillinger, hvoraf jeg intet forstod, skønt det var mig, der skulle træffe afgørelsen, siddet og set på disse af vinden bøjede træer, og så har jeg sagt til mig selv: Ja, I og jeg har det på samme måde“. Keiser-Nielsen og jeg havde det hyggeligt sammen. Jeg husker engang, at han i en samtale sagde til mig: „Du ved nok, at man har fristelser for at bekæmpe dem“. „Vrøvl“, svarede jeg, „man har fristelser for at falde for dem“. Vi fortsatte vor spøgefulde samtale; så kom Bramsnæs forbi. „Hvad står I og diskuterer“, spurgte han. Vi fortalte det. „Ja, det skal I ikke blive uvenner på“, sagde Bramsnæs, „for resultatet bliver i hvert fald det samme“.

En lille pudsig oplevelse fra mit samvær med Keiser-Nielsen mindes jeg ude fra Ebberødgård. Han var derude på besøg, og vi kom ind i en opholdssal for alumnerne, hvor der ikke var særlig højt til loftet. Keiser-Nielsen satte sin høje hat på hovedet, og da han vist ikke manglede meget i at være 3 alen høj, nåede hatten næsten loftet. Keiser-Nielsen gjorde i den anledning en kritisk bemærkning om lokalet. „Du glemmer én ting“, sagde jeg. „Hvad er det?“ spurgte

han. „At det vil være meget sjældent“, svarede jeg, „at der kommer en idiot her på afdelingen, som er så stor som du“. Jeg husker, at anstaltens overlæge, professor Friis, som var en meget snobbet mand, så meget forfærdet ud over min lidt dristige replik. Men Keiser-Nielsen kunne godt tage en spøg. Jeg husker, at han var ovre på Bornholm, bl. a. for at inspicere Statsskolen, hvor der var planlagt nogle udvidelsesarbejder. I en af klasserne, der var stærkt overfyldt af eleverne, havde disse undladt hele dagen at lufte ud, og de var vistnok også blevet inde i frikvartererne. Da ministeren kom ind i denne klasse, var luften forfærdelig, hvilket selvfølgelig var tilsigtet for at bibringe ministeren et stærkt indtryk af lokaleforholdenes elendighed. Det lykkedes også, men da Keiser-Nielsen fremsatte nogle bemærkninger herom, kunne eleverne ikke holde munterheden tilbage, hvorved fidusen røbedes. Ministeren lo hjerteligt over spøgen i stedet for at blive fornærmet.

Kristjan Pedersen, der blev landbrugsminister i Zahles ministerium i 1913, mindede i enkelte henseender om sin kollega Keiser-Nielsen, dog ikke i profession, for K. Pedersen var gårdejer. Men K. Pedersen var ligesom Keiser-Nielsen jævn, hjertelig og brav. Det var også kun i kraft af disse egenskaber, at han „klarede pynten“ gennem 7 vanskelige krigs- og kriseår, for K. Pedersens intellektuelle hartkorn var egentlig noget for ringe til at klare en ministerpost, navnlig i en vanskelig periode. Men ingen kunne nænne at gøre den elskelige K. Pedersen fortræd. Jeg må dog indrømme, at jeg engang ikke kunne lade være at drille ham lidt. Han havde forelagt et lovforslag i Folketinget om oprettelse af et nyt departementschefembede i landbrugsministeriet. Jeg var partiets ordfører ved 1. behandling, og mine udtalelser var ret syrlige. K. Pedersen blev stødt over min kritik, og i sin svartale bemærkede han noget om, at det kunne godt være, at det ærede medlem fra Åkirkeby (det var mig) var ham overlegen i viden på næsten alle områder, men på ét punkt burde jeg dog anerkende hans sagkundskab, nemlig med hensyn til forholdene i landbrugsministeriet (det var henimod slutningen af hans 7-årige ministertid). I min replik udtalte jeg, at den højtærede minister endelig ikke måtte tvivle om, at jeg anerkendte hans sagkundskab. „Det gør jeg“, sagde jeg, „i den udstrækning det er mig muligt“. Klaus Berntsen, der kunne goutere en vittighed, sad lige foran talerstolen, da min bemærkning faldt. Han lo meget højt med sin ejendommelige kvækende latter.

Det var dog ofte højst generende at have en så svag og ubetydelig mand som landbrugsminister. Jeg husker et par små episoder, der karakteriserer stillingen. En gårdejer i Poulsker havde afhændet sin gård, men beholdt den til gården hidtil hørende granplantage, som pågældende gårdejer havde vist særlig interesse og ført frem til en særlig fin kultur. Nu forlangte skovrideren på Bornholm, hr. Blechingerb

at dette skovareal skulle pålægges fredsskovforpligtelse. Gårdejeren henvendte sig til mig, og jeg lovede ham støtte til at undgå dette pålæg, i hvilken anledning jeg bad ham indgive dispensationsandragende til landbrugsministeriet, og jeg bad Kristjan Pedersen bevilge andragendet, hvilket han lovede. Men departementet sendte manden et afslag! „Så er Wulff gået uden om mig“, sagde K. Pedersen. Ja, det var han slem til. (Wulff var departementschef i landbrugsministeriet). K. Pedersen og jeg enedes så om, at der skulle søges igen, så skulle det nok gå, for nu skulle departementschefen få forhåndsordre. Men resultatet blev i 2. omgang nøjagtig som i 1.! „Ved du hvad“, sagde han til mig, „jeg skal om en måneds tid til Bornholm i anden anledning, så kan jeg tage ned og se på den skov, du interesserer dig så meget for“. Jeg sagde „storartet“ og traf aftale med gårdejeren i Poulsker, der naturligvis også fandt det storartet, foruden at han følte sig meget beæret ved det forestående ministerbesøg, som fandt sted en strålende sommersøndag og havde et meget harmonisk forløb med overdådig madserving etc. Da ministeren forlod gården, gav han da også bindende løfte om, at sagen skulle blive ordnet efter ansøgerens ønske. Da vi kørte bort sammen, sagde jeg til K. Pedersen: „Ja, nu er du nok klar over, at dersom du lader embedsmændene i 3. omgang afgøre den sag, er du uhjælpelig til grin, ikke alene over for de folk, som har fået dit tilsagn eller hørt det blive givet, men i alle tilfælde her på øen, da et sådant udfald vil blive kendt og kommenteret alle vegne“. „Vær du kun rolig“, sagde da K. Pedersen, „jeg skal selvfølgelig sørge for, at sagen ikke denne gang bliver ekspederet uden om mig“. Det regnede jeg også med. Derfor blev jeg også ganske „paff“, da vor fælles vært fra ministerbesøgets søndag ca. 14 dage efter sendte mig et af departementschefen underskrevet kort med absolut afslag på andragende nr. 3. Samtidig oplystes jeg om, at min modpart skovrideren dagen efter ministerens besøg havde indfundet sig på åstedet og hoverende udtalt, at om så hele regeringen troppede op i Poulsker, ville kravet om fredsskov-

forpligtelsen fanden gale mig blive fastholdt! Da jeg kort efter sad overfor landbrugsministeren i hans ministerkontor, var jeg gal som en tyrk. „Om du vil være til grin, må du selv om“, sagde jeg, „men i denne sag er vi i samme båd, og jeg vil ikke grines ud i min valgkreds“. K. Pedersen var fortvivlet. „Men hvad skal jeg gøre“, sagde han. „Du skal forlange sagen forelagt dig med det samme“, sagde jeg. Ikke længe efter lå den på hans bord, og han påskrev den, medens jeg var hos ham, en resolution, som gik imod departementschefen, samt tilføjede, at han forlangte svarskrivelse i sagen forelagt sig inden aften til egenhændig underskrift. Det hjalp. Det var sidste akt i dette lille drama.

I en anden lille konflikt, jeg havde med en bornholmsk embedsmand, nemlig skovrider Bramsen, der efterfulgte Blechingberg efter dennes tidlige død, spillede landbrugsminister Kristjan Pedersen også en rolle. På et vælgermøde i Rø stod en skovarbejder op og spurgte, hvorfor en timelønsforhøjelse, som nylig var tilstået skovarbejderne, ikke var blevet udbetalt de bornholmske arbejdere i de herværende statsskove. Jeg svarede, at det måtte bero på en fejltagelse, som sikkert let lod sig rette ved en forhandling med skovrideren. Replikskiftet blev refereret i bladene og fremkaldte et meget overlegent brev fra skovrider Bramsen til mig. Det var ingen fejltagelse, meddelte hr. Bramsen, men en følge af at de bornholmske skovarbejdere præsterede et ringe arbejde. Dagen efter var jeg i København og opsøgte straks skovdirektøren, kammerherre Buchwald. Det var første gang, jeg talte med denne embedsmand, som jeg senere kom i god forståelse og fortræffelig samarbejde med, men som ved denne lejlighed behandlede mig med stor arrogance. Han havde fået indberetning fra Bramsen, og han meddelte mig, at han var ganske enig med ham. Samtidig udtalte han, at han måtte fraråde mig at blande mig i spørgsmål af denne art. Det manglede jeg forudsætningerne for og beføjelsen til. Denne overlegenhed irriterede mig, og jeg gav et svar, der havde både næb og klør, hvorefter jeg bukkede og gik. Jeg satte med det samme kursen mod landbrugsministeriet, hvor jeg var så heldig at træffe ministeren med det samme. Jeg fortalte ham det passerede, og han lovede mig, at jeg skulle få ret. Da jeg kom ud fra ministeren, sad Buchwald i venteværelset, men denne gang forløb sagen efter ønske: de bornholmske skovarbejdere fik omgående deres lønforhøjelse.

Af de andre ministre fik jeg mest at gøre med Hassing Jørgensen.

Han var dengang ret ung, kun godt 40 år, og hentet udefra i den forstand, at han ikke før havde givet sig af med aktiv politik. Han behandlede mig til at begynde med ret overlegent, men da vi kom i nært samarbejde i den 1. lønningskommission, hvor han var formand, og jeg det førende element, opnåedes der udmærket forståelse imellem os. Da jeg havde holdt min programtale i kommissionen, hvorom nærmere senere, fulgtes vi ad fra mødet, og han udtalte da sin glæde over de synspunkter, jeg havde udviklet og sit håb om, at de hovedlinier, jeg havde trukket op, skulle kunne benyttes til konstruktion af den kommende lønningsordning. Fra den dag var vi arbejdsfæller, og da arbejdet sluttede var der et meget venskabeligt forhold til stede imellem os.

Så faldt ministeriet og siden krakkede den bank, Hassing Jørgensen blev direktør for, og han følte sig slået ud og miskendt. Bitter og krænkede drog han til et flerårigt eksil i Svejts. Han blev senere kaldt tilbage, blev folketingsmand og for så vidt restitueret, men det var dog en anden mand end den Hassing Jørgensen, der var trafikminister fra 1918-20. Over for mig personlig viste han en kølighed, der var mig påfaldende, og det var mig ikke muligt at finde motivet hertil. Mange gange tænkte jeg på, at jeg direkte ville spørge ham, om jeg havde foretaget noget, der efter hans mening begrundede hans forandrede holdning. Men det blev ved tanken. Indtil ministerskiftet den 9/11 1942. Kort efter dette sagde Scavenius en dag til mig, at han ville sætte pris på, om jeg kunne få føling med Hassing Jørgensen, som på dette tidspunkt var folketingsmand og, skønt medlem af det ene af samarbejdspartierne, det Radikale Venstre, udpræget oppositionel i forhold til Buhls finanspolitik. Jeg lovede at forsøge en „udsoning“ og skrev et brev til Hassing Jørgensen, hvori jeg begrundede mit ønske om en fortrolig samtale. Den fandt sted få dage efter i finansministeriet. Hassing Jørgensen indrømmede da ganske åbent, at han helt havde ændret sin velvillige indstilling over for mig; jeg var blevet ham for „stor“ og for magtkær. Jeg var i den tid, han havde boet i udlandet, vokset til næsten at være administrationens diktator, og dette havde ærgret ham, hvorhos han havde fundet, at jeg i mit magtstræb havde slået folk ud, som burde være bevaret i deres hidtidige stilling. Han nævnte specielt Schaarup. Jeg søgte at forklare ham mine handlinger, og det står for mig, som om jeg opnåede at ændre hans syn, i hvert fald i nogen grad, på disse foreteelser. Dernæst drøftede vi de finansielle problemer, hvor Hassing Jørgensen og Buhl

havde været kontra. Vi sluttede med at love hinanden samarbejde, og jeg opnåede også, at Hassing Jørgensen undlod at optræde i Folketinget imod mig i min finansministertid. Iøvrigt gled han ud af Rigsdagen ved valget i marts 1943. Siden har vi kun talt sammen en enkelt gang og ved denne lejlighed på en særdeles venskabelig måde.

En markant skikkelse inden for det radikale parti var naturligvis også udenrigsministeren i Zahles kabinet, såvel det af 1909 som 1913-ministeriet, Erik Scavenius. Han var kun 33 år, da han første gang blev udenrigsminister, og altså 37 år 2. gang. Han havde aldrig været medlem af Rigsdagen, men var iøvrigt i denne periode en trofast partigænger, der ret stadig indfandt sig til partimøder, selv sådanne, hvor der ikke behandlede spørgsmål, der vedrørte hans ressort, det udenrigspolitiske. Forholdet mellem ham og de øvrige ministre, særlig Rode, Munch og Zahle, var, så vidt vi læge medlemmer af partiet kunne skønne, særdeles godt. Over for partimedlemmerne iøvrigt indtog Scavenius en meget kølig holdning, men man kan ikke sige, at den var uvenlig eller arrogant. Man kunne altid henvende sig til ham i ethvert relevant spørgsmål og få en elskværdig forklaring eller meningsudveksling. Jeg har i hvert fald ikke noget personligt at beklage mig over, da jeg altid mødte elskværdighed fra hans side. Derimod var han ofte affejende og unødigt overlegen over for rigsdagsmænd af andre partier, således at han inden for disse grupper havde mange hadefulde modstandere, folk, der ved enhver lejlighed omtalte ham som en uforskammet junkertype, storsnudet salonradikaler o. l.

Der var iøvrigt i hele denne periode ikke nogen principiel divergens mellem Scavenius i den udenrigspolitiske kurs, han fulgte, og partiets øvrige medlemmer. Målet var jo at holde landet uden for krigen ved at holde tungen lige i munden. Dette mål var alle enige om, og de midler, der skulle anvendes for at nå dette mål, måtte man overlade til regeringen at finde og anvende. Der var ikke ofte anledning til for partiets menige medlemmer at tage stilling til problemer af denne art. Beslægtede spørgsmål: militære dispositioner, eksport- og importspørgsmål o. l. var naturligvis genstand for mange drøftelser, men disse hørte kun indirekte til Scavenius' ressort. Det var vel nok den almindelige opfattelse, at Scavenius var mere tysk orienteret end de fleste andre af datidens politikere, men man var samtidig klar over, at man med en tysk hader som udenrigsminister risikerede konflikt med vor mægtige og meget nervøse nabo, og da alle jo var enige om, at det gjaldt om at holde sig uden for krigen, var der ingen

reaktion imod Scavenius eller regeringen af den grund, i hvert fald ikke officielt; at adskillige privat raillerede over udenrigsministerens tyskorienterede holdning øvede ingen som helst indflydelse på sagerne gang eller de ansvarlige personers indstilling. Man oplevede da også det ejendommelige fænomen, at da der i 1918, medens krigen rasede vildere end nogensinde, afholdtes folketingsvalg, og de to oppositionspartier, Venstre og Højre, søgte at skaffe et andet folketingsflertal for altså selv at overtage regeringsmagten, var Scavenius i virkeligheden regeringspartiernes bedste aktiv. Ja, fra betydende hold inden for oppositionen fremsatte man endog den plan, at dersom valget faldt således ud, at man skulle skifte regering, måtte det nye kabinet bevare Scavenius som udenrigsminister. Svaret var omgående dette, at Scavenius ikke ville lånes ud! Han ville kun være leder af vor udenrigspolitik i en regering af politiske meningsfæller. Der er ingen tvivl om, at man i vide kredse stemte radikalt, alene fordi man ikke ville af med Scavenius. Det var ham, vi ved vælgermøderne tog „kegler“ på. Vi havde ved det nævnte valg et slagord, der hed: „man skal ikke skifte heste i Vadestedet“, og når alt andet glippede, spillede vi den trumf ud, og med held. Og den hest, vælgerne ikke ville have udskiftet, før køretøjet kom over åen, var udenrigsminister Scavenius. Ja, således var stillingen under den 1. verdenskrig. Hvorledes den blev under verdenskrig nr. 2, skal jeg ikke komme ind på her.

Forinden jeg slutter omtalen af de ledende personer inden for det Radikale Venstres daværende rigsdagsparti, vil jeg gøre partiets fornemste mand, hr. Zahle, til genstand for en kort omtale. Det var jo ham, der blev konsejlspræsident i 1909, da partiet første gang fik regeringsmagten i hænde. Herligheden var kun kortvarig – vel ca. 10 måneder. Men i 1913 dannedes det andet ministerium Zahle, og det holdt stand i hele 7 år. Man skulle jo tro, at når en mand således to gange bliver statsminister i Danmark, må han være en meget fremragende personlighed. Og så blev Zahle tilmed justitsminister i det andet ministerium Stauning fra 1929-35, således at han ialt sad inde med ministerværdigheden i ca. 14 år. Zahle, der iøvrigt lever endnu – næsten 80 år gammel – kan dog ingenlunde betegnes som en åndens stormand. Han er juridisk kandidat, men kun en middeldygtig jurist, har i hvert fald aldrig indlagt sig fortjeneste på noget juridisk område, hverken i skrift eller tale. Han er heller ingen blændende taler, jævnt god, men heller ikke mere, hverken med hensyn til formen eller

indholdet. Jeg har deltaget i adskillige møder, hvor Zahle og jeg begge har talt, og jeg må sige, at han hverken i sit oprindelige indlæg eller ved sin senere deltagelse i debatten præsterede noget, der hævede sig over det dagligdags. Og han har mange gange på Rigsdagens talerstol fremsat udtalelser, der nærmede sig det middelmådige, ja banale. Jeg kan huske, at vor fælles partifælle Gamborg, engang sagde til mig, at han ofte som menig rigsdagsmand sad med bange anelser, når Zahle talte, for at han skulle blotte sin ringe viden eller mangelfulde forståelse af det debatterede problem; man kan heller ikke sige, at Zahle nogensinde inden for partiet lagde virkelige førerevner for dagen eller viste sig som en myndig mand, der afstak partiet de baner, ad hvilken der i den kommende tid skulle vandres.

Hvad er da grunden til, at denne dusinpolitiker har haft en så strålende løbebane? For det har han nemlig. Jeg tænker her ikke alene på, at han som foran nævnt i så langt et åremål har indtaget de omtalte høje stillinger, men det må hertil føjes, at det er faldet i hans lod at gennemføre som statsminister rigets grundlov af 1915, at det også er ham, der har parafferet retsplejeloven og den reviderede straffelov, for at nævne de betydeligste lovværker, hvortil hans navn er knyttet. Ja, meget her i livet beror jo på held og tilfældigheder, og Zahle har haft et usædvanligt held på sin politiske løbebane. Meget ung kom han ind i politik; han valgtes første gang i Ringsted i 1895, kun 29 år gammel. Alene ved sin anciennitet blev han det Radikale Venstres formand, da dette parti dannedes 10 år senere. Og dette førte ham frem til statsministerposten, da partiet ganske overraskende for alle skulle stille et ministerium på benene i 1909. Da partiet i 1913 på ny skulle danne regering, var vi nogle unge politikere, som fandt, at det var urimeligt, om Zahle atter skulle være regeringschef, og vi gik til Rode og vistnok også til Munch og betroede dem vore betænkeligheder i så henseende. Vi mødte for såvidt forståelse for vore synspunkter, men fik dog som svar en udtalelse om, at det ville være en uberettiget forbigåelse, om det ikke blev Zahle, og at der ikke skete noget positivt forkert, dersom det blev ham. Og det blev altså ham, og det gik jo også så tåleligt. Men selvfølgelig kan ikke held, tilfældigheder og anciennitet alene give en fyldestgørende begrundelse for en sådan karriere som Zahles. Det må derfor tilføjes, at denne politiker for det første var en overmåde sympatisk personlighed med højst agtværdige menneskelige egenskaber: loyalitet, ordholdenhed og vindskibelighed. Dernæst havde han en god

portion praktisk sans, parret med politisk flair, en egenskab, der spiller en afgørende rolle for dem, der deltager i det politiske liv, og som jeg for mit vedkommende altid har savnet i ret følelig grad. Endelig havde han en del egenskaber, der satte ham i stand til at være en slags generalnævner, når divergerende anskuelser brødes. Jeg tror, at man i disse forhold må se en acceptabel forklaring på, at den ikke særlig betydelige Zahle kom til at spille en virkelig rolle i dansk politik i ca. en menneskealder.

Det var ikke flid og arbejdsevner, der skaffede ham denne succes, for Zahle var absolut ikke nogen arbejdsbi. Hans bord i minister-værelset var altid rent for sager, for det var meget sjældent, at han havde anden mening end departementschefen; derfor var han også en af embedsmændene meget elsket minister. Og således var han også uden for sin ministertid, når han havde sæde i udvalg eller kommissioner. Jeg husker en lille episode fra 1928, da Neergaard sidste gang var finansminister. Han nedsatte da et lille udvalg angående Den kongelige Mønt, og blandt udvalgets medlemmer var også Zahle som repræsentant for det radikale parti. Vi afgav en betænkning, og efter gammel skik gav ministeren, altså Neergaard, en middag for kommissionens medlemmer. I sin tale gjorde Neergaard betænkningen til genstand for nogle meget rosende ord. „Det glæder mig meget“, sagde Zahle i en lille svartale, „at høre, at den betænkning, vi har afgivet, er så udmærket. Jeg har ikke læst den endnu, men jeg må jo så se at indhente det forsømte“. Der blev leet en del ved denne udtalelse, men Neergaard, der var et af de grundigste og flittigste mennesker, jeg har kendt, lo ikke. Han lagde i en samtale dagen efter ikke skjul på, at han var forarget over Zahles nonchalance. Der er nu engang forskel på Aladdin og Nouredin. Men evnen til at udnytte andres arbejde uden selv at bearbejde sit stof, er nu ikke alle givet. Jeg har ikke haft den, Neergaard havde den heller ikke, men Zahle forstod denne kunst til fuldkommenhed.

Blandt de menige medlemmer af den radikale rigsdagsgruppe, hvor jeg nu fik mit arbejde og min daglige gang, vil jeg først nævne den gamle Alfred Christensen. Han var en søn af den berømte fører for bondevennerne, Balthazar Christensen, og havde i adskillige år repræsenteret Københavns 2. kreds, på hvis livlige vælgermøder han havde udfoldet en sådan evne til at sige vittigheder og parere afbrydelser, at han var blevet landskendt. Politisk øvede han ingen nævneværdig indflydelse, men morsom og underholdende var han. Jeg hu-

sker, at han, der som ung havde mistet sit ene ben og derefter gik med træben, en dag fortalte mig om en tur til Hvide Sande: „J. C. Christensen, Anders Nielsen og jeg gik sammen ude i det under ebber tørrelagte Vadehav. Talen faldt tilfældigt på det uheld, der i sin tid havde ramt mig, så at jeg skulle stolpre livet igennem med ét ben af kød, ét af træ, og tonen fra mine to ledsagere var præget af nogen medynk. Så kom der pludselig og uden al beregning en bølge ind over Vadesandet. Jeg, der gik i midten, lagde en hånd på hver af de to kollegers kuldre og stod på mit træben, indtil bølgen havde passeret. Da var de godt våde langt op ad benene, medens jeg kun havde et vådt træben. Se, se, sagde jeg til dem, det er nu ikke altid så galt alligevel“. Sådant havde han altid vittige bemærkninger at fornøje sine omgivelser med; tit så man Alfr. Christensen, hvis plads i folketinget var ved siden af Neergaard, bøje sig hen til denne, der var noget af det mest gravalvorlige og knastørre, man kunne tænke sig, og give en af sine vitser til bedste med den virkning, at Neergaard slog en høj latter op. Alfr. Christensens speciale var iøvrigt jagtsager og dyrebeskyttelsesspørgsmål samt fiskerilovgivning. Disse områder blev også specialer for mit vedkommende, så vi fik meget med hinanden at gøre. Vi var langtfra altid enige, men der var altid humør over vore disputer.

Af de personer, jeg foran har omtalt, er de fleste akademikere. I det hele var det akademiske element ret stærkt fremtrædende i det daværende radikale rigsdagsparti. Men selvfølgelig var der også en del husmænd og gårdmænd i gruppen. Disse var genstand for megen forkælelse fra førernes side. De fik udvalgspladser og tillidsposter i størst mulig udstrækning. Det gjaldt for førerne om at få folk til at tro, at akademikerne ikke spillede en så betydelig rolle inden for vort parti, som de forskellige modstandere påstod i agitationssøjemed, nemlig for at skræmme det brede lag af vælgere fra os, fordi vi var et overklasseparti.

Iøvrigt var der mellem de radikale landborigsdagsmænd mange dygtige og betydelige mænd. Den bedst begavede var vel nok den lille hjulbenede husmand fra St. Karleby, Niels Frederiksen, der blev valgt ind i Folketinget samme dag som jeg. Han kom hurtigt til at spille en meget betydelig rolle inden for partiet og inden for dansk erhvervspolitik i det hele taget. Han var nøje inde i danske, særlig sjællandske husmænds tankegang og havde som deres mangeårige tillidsmand deres fulde tillid. Dette spillede en stor rolle i den politik,

som vi blev nødt til at føre under krigen, og som vakte nogen modstand fra det store og middelstore landbrugs side, idet vi for at holde priserne nogenlunde i ro måtte sætte maksimalpriser på de forskellige landbrugsprodukter og derved begrænse landmændenes fortjenester. Her stod husmændene takket være Niels Frederiksens fornuftige indstilling og store indflydelse på regeringens side i den bitre kamp, som udkæmpedes om Rodes pris- og reguleringspolitik. På et andet betydningsfuldt område, nemlig udstykningspolitikens, d.v.s. tilvejebringelsen af jord til de mindre landbrugere, majoraternes afløsning o.s.v., blev Niels Frederiksens arbejde af førende karakter. Der var derfor også fuld tilslutning, også fra hans politiske modstandere, til, at han blev formand for Statens Jordlovsudvalg, hvilken stilling han stadig indtager, skønt han er fyldt 70 år; han kan nemlig meget vanskelig erstattes og stillingen, hvor han er lønnet omtrent som departementschef, er meget vigtig både i finansiell og administrativ henseende. Niels Frederiksen har her vist, at han både er en snu handelsmand og velegnet til at omgås mennesker af alle typer, lige fra greven ned til landarbejderen. Han er ikke selv uden forståelse af sin egen betydning, og dette giver ham lidt større selvgladhed end egentlig klædeligt, men hvem er fejlfri? Niels Frederiksen er god nok, som han er, og han har trådt dybe spor i det danske samfund i den sidste menneskealder.

Af en ganske forskellig type var en anden radikal politiker, som også oprindelig var husmand, nemlig Sorø-kredsens folketingsmand Poul Christensen. Han havde været medlem af tinget allerede fra 1892, var blevet landbrugsminister i det første ministerium Zahle i 1909, men blev ikke optaget i Zahles andet ministerium i 1913, og dette var han meget fortørnet over. Han kunne ikke skjule sin bitterhed, men optrådte, så tit lejlighed gaves, som kritiker over for det andet ministerium Zahle. I personligt samvær var P. Christensen hyggelig og passiarende, men der var noget demagogisk ved ham i hans partipolitik, og så var han lidet flittig og blev som følge deraf aldrig særlig anvendelig i det saglige rigsdagsarbejde.

Blandt de nyvalgte radikale rigsdagsmænd skal jeg nævne brødrene Fog-Petersen. Den ene hed Johannes Fog- og den anden Gunnar Fog-Petersen. Johannes var født samme år som jeg, Gunnar var 2 år yngre og dermed Rigsdagens benjamin. Det var et par kvikke fyre, voldsom politisk interesserede, altid lydhøre over for de toner i luften, der tydede på svingninger i vælgernes indstilling eller de for-

skellige partiføreres forsøg på at forbedre deres strategiske stilling i dette eller hint spørgsmål, der stod på dagsordenen. Begge var de fører aspiranter, mest Johannes. Han betragtede sig som et sikkert ministeremne, og han var også stærkt favoriseret af Ove Rodé og de andre radikale spidser. Jeg følte mig ofte noget distanceret i de første år af min rigsdagstid af disse jævnaldrende politikere, og de lod mig også føle deres overlegenhed, hvad jo ikke gjorde forholdet hjerteligere, for hjerteligt var det ikke. Deres skæbne blev iøvrigt meget forskellig. Johannes gik ud af Rigsdagen i 1920 (ligesom jeg); han, der var teologisk kandidat, blev så præst og var gentagne gange bispeemne, men i sin iver for at tækkes menighedsrådene, der skulle vælge bispemne, foretog han så mange taktiske manøvrer, at han mistede tilliden i alle kirkelige kredse. Han sidder nu som stiftsprovst i Odense. Gunnar fortsatte som politiker til sin tidlige død for en en del år siden. Han vandt efterhånden en betydelig indflydelse i Landstinget uden dog at nå frem i første række.

.....
.....

Bornholm på Rigsdagen. Lønningsudvalget

Lønningskommissionen af 1917

Tjenestemandereformen af 1919

Det første spørgsmål, som kom under debat i partiet, da jeg tiltrådte min virksomhed i juni 1913, var, om man skulle støtte den siddende venstregering, som lededes af Klaus Berntsen. Ved valget havde de radikale og socialdemokraterne fået flertal, idet disse grupper talte henholdsvis 31 og 32 folketingsmænd, altså ialt 63 af 114 medlemmer. Højre og Venstre udgjorde altså kun 51 medlemmer, deraf var 7 højremænd. De 44 venstremænd var imidlertid indbyrdes temmelig uenige, idet en del sluttede sig om Berntsen og Neergaard, medens resten følte sig mest knyttede til J. C. Christensen, som var utilfreds med Klaus Berntsens politik, særlig det af ham forelagte grundlovsforslag, som de fandt for vidtgående. Det stod alle klart, at dersom Klaus Berntsens ministerium måtte trække sig tilbage, ville det blive de radikale, der med støtte af socialdemokraterne skulle danne ny regering. De radikale førere var ret emsige for at tage chancen, medens en del af de menige mere så på sagen end på de personlige fordele og helst så Berntsen fortsætte. I de partimøder, hvor dette drøftedes, optrådte jeg ret energisk imod førerne, hvilket drillede disse. Det var naturligvis uforstandigt af mig. Jeg var kun lige fyldt 34 år, og politisk, taktisk og partimæssig strategi har jeg aldrig været nogen mester i, hvorfor resultatet naturligvis også blev, at jeg og mine meningsfæller hurtigt blev slået af marken af partiets store strateger, i hvis kridthus jeg ikke blev placeret. Det varede heller ikke længe, før ministeriet Zahle blev dannet, det ministerium, som man egentlig kun havde regnet med skulle sidde en ganske kort periode, men hvis embedsgerning kom til at strække sig over hele 7 år, nemlig fra 1913 til 1920, og hvis hovedopgave blev at føre Danmarks politik i verdenskrigens vanskelige og farlige år.

Der var iøvrigt inden for partiet nogen misfornøjelse med dette ministeriums sammensætning. Man fandt det noget for akademisk præget, og navnlig vakte det kritik, at den ret unge og politisk ukendte bankdirektør Hassing Jørgensen optoges i ministeriet som trafikminister (til at begynde med var han også handelsminister, men

denne portefølje blev siden overtaget af den gamle venstreveteran Christopher Hage). Hassing Jørgensen viste sig imidlertid snart som en dygtig fagminister, og modstanden imod ham aftog efterhånden; den næredes mest af folk, som var skuffede over ikke selv at være blevet ministre. Sådanne findes jo altid inden for de forskellige partier. Det viste sig også at være et stærkt ministerium, der arbejdede godt sammen og klarede de forskellige vanskeligheder på en ganske tilfredsstillende måde.

For en ung ærgerrig mand, der begynder sin politiske løbebane nu, gælder det om at blive godt placeret, og min entré i selve Rigsdagen var ganske god. Den fandt sted engang i oktober 1913, da jeg ved finanslovens 1. behandling holdt min „jomfrutale“. Den var udarbejdet med megen omhu og i det væsentlige lært udenad. Jeg var meget nervøs, da jeg første gang besteg Folketingets talerstol; det er et vanskeligt publikum at tale til, da det er så få, der hører efter, og fordi man ved, at de 4 stenografer, som sidder foran talerstolen, nedskriver hvert ord, man siger. Jeg overvandt imidlertid hurtigt min nervøsitet, og min præstation blev af mine partifæller og andre, der udtalte sig om den, betegnet som meget tilfredsstillende. Selv var jeg efter talen oprømt og glad. Jeg syntes, at det var gået meget bra! Og så fik jeg den ulykkelige idé at tale engang til ved den samme debat. Der var en hel del emner, som jeg havde lyst til at fremdrage, som jeg ikke havde fået nævnt i mit første foredrag, idet jeg med rette ængstedes for at gøre det for langt. Nu syntes jeg, at min jomfrutale havde været så vellykket, at jeg som sagt indtegnede mig til en tale nr. 2, og denne gang var jeg placeret så sent i talerrækken, at jeg først fik ordet på finanslovsdebattens sidste aften, ja, det var vel endog henad midnat, på et tidspunkt da alle længtes efter afslutning og ærgrede sig over alle dem, som ikke kunne holde deres snakkelyst i tømme. I denne situation søgte jeg at underholde det trætte ting en halv times tid med en række betragtninger af ikke særlig aktuel karakter, indtil jeg opdagede, at en endog for Folketinget usædvanlig uro bredte sig over hele salen. I stedet for resolut at bryde af masede jeg løs på mit manuskript for i lyn tempo at nå til vejs ende. Pludselig så jeg min gode ven og partifælle Mads Larsen fra Køgekredsen stå foran talerstolen og med voldsomme fagter gøre det tydeligt for mig, at jeg øjeblikkeligt måtte standse min veltalenhed: Tinget var i oprør! Midt i en sætning brød jeg af og gik ned fra talerstolen og hen til min plads, hvor jeg hurtigt blev klar over, at min

optræden havde været en stor fiasko. Jeg var bedrøvet og ærgerlig. Hvad jeg havde opbygget af gode indtryk ved min jomfrutale, havde jeg nu brudt ned ved min optræden nr. 2. Det blev en lærestreg for hele min rigsdagsvirksomhed, om endelig ikke at tale i utide.

En ikke uvæsentlig del af min jomfrutale handlede om lokale spørgsmål. Jeg ønskede telefonforbindelse med Christiansø eller trådløs telegraf, desuden rejste jeg det gamle krav om telefonforbindelse mellem København og Bornholm, og dernæst talte jeg om tilskud til bornholmske fiskerihavne. Jeg kan også huske, at jeg var inde på et helt tåbeligt projekt om at indføre lokal porto mellem alle kommuner for Bornholm. Dette blev senere meget kategorisk afvist af indenrigsministeren (Ove Rode), der meget rigtig pegede på et sådant forslags vidtgående konsekvenser.

På lignende måde som tilfældet var med min jomfrutale, ofrede jeg i min rigsdagstid megen energi på at imødekomme lokale ønsker fra min valgkreds i særdeleshed og fra bornholmske institutioner og interesser i almindelighed. Dette er altid fristende for en ung folketingsmand, der gerne vil samle så mange vælgerstemmer om sig som muligt, at være lydhør over for valgkredsens krav og prøve på at skaffe penge til institutioner og formål af lokal art. På den måde skabte M. P. Blem sig i sin tid stor popularitet, og jeg tilstræbte det samme. Iøvrigt ikke uden held. Kravet om trådløs telegraf mellem Christiansø og Bornholm opnåede jeg således at få imødekommet i min rigsdagstid, hvilket skaffede mig megen popularitet på denne lille ø. Det første trådløse telegram, der sendtes fra øen, var stilet til mig og indeholdt en varm taksigelse for den gennemførte forbedring. Derimod opnåede jeg ikke i min rigsdagstid at se ønsket om telefonforbindelse mellem Bornholm og det øvrige land realiseret, men jeg tror, at jeg alligevel bidrog ikke uvæsentlig til, at planen i begyndelsen af tyverne gennemførtes. Iøvrigt var der en overgang trådløs telefon til øen, som imidlertid virkede temmelig utilfredsstillende, bl. a. fordi samtalerne kunne opfattes overalt, hvor man havde de dertil nødvendige modtagerapparater. Jeg har selv oplevet følgende lille hændelse. En fyrskibskaptajn, som jeg kendte godt, og som var stationeret ude i Vesterhavet, kom op til mig i ministeriet en månedstid efter, at jeg i maj 1923 havde ringet hjem i anledning af min svigerfars sygdom og bl. a. fortalt, at min svigerinde, Henriette var på vej til Rønne. Pludselig under samtalen sagde han: „Fik departementschefen så Henriette over til sine forældre“. Jeg så forbavset på ham, og han fortalte

da, at han ude i Nordsøen havde lyttet på krystalapparat og der hørt min samtale mellem København og Rønne.

Et meget vigtigt område for min virksomhed som Bornholms repræsentant var støtten til det bornholmske fiskerierhverv, navnlig til fiskerihavnene i min valgkreds. Nytårsaften 1913 hjemsøgte øen af en meget voldsom orkan, der medførte en række fiskerihavnens beskædigelse i meget voldsom grad, ja, den store havn i Snogebæk blev fuldstændig ødelagt. Det var nødvendigt at skaffe meget betydelige midler tilveje for at genoprette de voldte skader. Fiskerne kom nu til mig, og jeg rejste rundt fra havn til havn, hjalp dem med projekterne, skrev andragender for dem til trafikministeriet og gik i København op til trafikministeren og forklarede ham, hvor nødvendigt det var, at der ydedes ekstraordinær støtte i anledning af den indtrufne katastrofe. Det lykkedes mig også at få statsstøtte til disse i nogle tilfælde op til 5/6 af skadens beløb, hvilket var uden for de gældende regler, der i almindelighed gik ud på, at staten ikke ydede mere end halvdelen. Dette arbejde i forbindelse med en del andre foretagender til ophjælpning af det bornholmske fiskeri og til fremme af dets eksportinteresser knyttede mig meget nær til de ledende mænd inden for det bornholmske fiskerierhverv, og dette medførte også, at jeg ved valget i 1918 praktisk talt fik alle fiskernes stemmer i min valgkreds. Man kan godt kalde det stemmekøbspolitik, der er selvfølgelig noget om det, men på den anden side var de trufne foranstaltninger også af erhvervsmæssig betydning.

I nær tilknytning til dette arbejde står i min erindring samarbejdet med lederne af Det østbornholmske Dampskibsselskab. Dette selskab besejlede jo havnene Neksø, Svaneke, Gudhjem, Allinge, Sandvig og Hasle. Selskabet var kun et lille aktieselskab, der meget sjældent gav noget udbytte; det ejede kun 2 ret små og ikke særlig nye skibe, og da priserne på kul og andre materialer steg så voldsomt, som tilfældet var under krigen 1914-18, kom selskabets direktør, hr. Marius Sonne i Neksø, til mig og sagde, at dersom staten ikke ville hjælpe dem, måtte skibene indstille farten. Dette ville være en katastrofe for de østbornholmske havne, hvis væsentligste indtægt tilførtes ved ruteskibenes sejlads, og i det hele for erhvervsinteresserne i min valgkreds. Jeg gik derfor med stor energi ind for, at det østbornholmske selskab skulle hjælpes, hvad det også blev, dels ved støtte fra amtet og dels ved statsstøtte til rutens opretholdelse. Dette var ilde set af det store dampskibsselskab i Rønne, som gerne havde set, at dets lille

broder i Neksø var gået neden om og hjem ved denne lejlighed, således at de store Rønne-skibe alene havde besørget trafikken på Bornholm. Jeg kom derfor i et skarpt modsætningsforhold til Rønne-selskabet med dets mægtige direktør, hr. Thorvald Lund i spidsen.

.....

De to andre rigsdagsmænd fra Bornholm, Hauge og Maegaard, var også modstandere af den store støtte, som jeg skaffede det østbornholmske selskab, men dette gjorde ikke min energi i retning af at hjælpe selskabet mindre, bl. a. fordi jeg ventede, at jeg ved næste valgkamp skulle få Maegaard som modkandidat, hvad jeg også fik. Jeg følte mig overbevist om, at selv om det kom til at koste staten et ret betydeligt beløb at holde det østbornholmske selskab oppe under krigen, var disse penge givet godt ud, når sagen blev set fra et erhvervsmæssigt synspunkt.

Iøvrigt medførte udviklingen, at det store og rige selskab i Rønne hen imod slutningen af krigen kun kunne klare sig, dersom det fik lov til at sætte taksterne overordentlig stærkt op, og dette stred imod de synspunkter i statens prispolitik, som iøvrigt fulgtes i denne periode. Ministeriet nægtede derfor at gå med til den krævede takstforhøjelse, men tilbød til gengæld at yde statsstøtte til selskabets drift. Selskabet så sig med stor bitterhed nødt til at gå ind på dette forslag, og regeringen bestemte endvidere, at der skulle nedsættes en kontrolkomité, som skulle være medbestemmende for begge de bornholmske dampskibsselskabers dispositioner, og dette måtte direktør Lund gå ind på, hvor nødtigt han end ville. Allerbitterst for ham var det, at kontrolkomitéen kom til at bestå af amtmand Vallø, folketingsmand Hauge og mig. Det blev i sandhed et ikke-harmonisk samarbejde. Vore komitémøder havde i almindelighed et yderst bittert forløb med personlige sidehug og temperamentsfulde udfald direktør Lund og mig imellem. Da krigen sluttede, afvikledes selvfølgelig komitéen, og de 2 selskaber kunne på ny gå over til at arbejde som suveræne selskaber.

Af de andre lokale spørgsmål, jeg i min rigsdagstid særlig beskæftigede mig med, skal jeg nævne lovforslaget om afløsning af det superficiære fæste. Dette er en særlig brugsform, som i gamle dage er anvendt en hel del på Bornholm. Den består deri, at en større landejendomsbesidder, gårdejer eller proprietær overlader en landarbejder et stykke jord til drift på nærmere i kontrakten fastsatte betingelser for et vist antal år, i almindelighed i 50 år eller 100 år. I denne tid kan fæsteforholdet gå i arv til hans arveberettigede slægt-

ninge eller afhændes som andre værdigenstande. Huse, som opføres på jorden, bygges af husmanden selv. Når nu perioden for fæstetiden er udløbet, tilfalder jorden ejendomsbesidderen, medens huset tilhører fæsteren, men dette har selvfølgelig ingen værdi, hvis ejendomsbesidderen, hvad tilfældet ofte er, forlanger jorden lagt tilbage til gården. Fæsteren må da rive sit hus ned og benytte materialet til eventuel opførelse af et hus andetsteds. Desuden er jordens forbedring i fæsteperioden uden værdi for fæsteren, som har lagt måske et livs arbejde i denne kultivering. Uden for Bornholm findes lignende forhold enkelte steder i landet, men kun i spredte tilfælde.

De superficiære fæstere har flere gange i tidens løb ønsket en lovmæssig regulering af disse forhold. Ikke længe efter at jeg var blevet rigsdagsmand, kom de til mig og satte mig ind i forholdene. Sammen med Hauge udarbejdede jeg et lovforslag, som vi så forelagde privat i folketinget. Det fremkaldte en ret livlig debat, og der kom naturligvis store betænkeligheder frem, idet de foreslåede foranstaltninger jo var et indgreb i den private ejendomsret; særlig fra konservativ side gik man oprindelig voldsomt imod, at staten skulle ensidig gribe ind i et kontraktmæssigt forhold imellem de 2 parter. Debatten havde imidlertid den betydning, at der blev nedsat et udvalg, hvor forholdet blev grundigt undersøgt, og hvor man fra alle sider indrømmede, at der måtte tilvejebringes en afviklingsperiode, og der blev i udvalget enighed om at anmode landbrugsministeren om at lade sagen videre undersøge og fremsætte et ministerielt forslag om en sådan ordning. Dette skete også, og efter et par års forløb kom der et forslag fra landbrugsminister K. Pedersen, som blev gennemført med tilslutning fra alle sider. Herefter blev det forbudt fremtidigt at tilvejebringe fæsteforhold af den her omhandlede art, og der blev fastsat bestemmelser, der sikrede både ejer og lejer en rimelig vurdering af de værdier, der med rette kunne siges at tilhøre hver af de to parter. Efter de bestemmelser, der i denne lov blev truffet, kunne forholdet, hvis det ikke enigt kunne bringes til ophør, opløses således, at der blev adgang for fæsteren til at få skøde på hus og jord eller for ejeren til mod rimelig erstatning at erhverve den samlede ejendom.

Et andet lokalt forhold, som jeg ofrede en del tid på, havde jeg mindre succes med. Det var afvandingen af det store moseareal, der ligger omtrent midt på Bornholm, og som hedder Ølene. Det lykkedes ikke at få dette problem løst; jeg har siden af aviserne set,

at der også i de senere år er gjort forsøg på at få Ølene afvandet, men at interesserne har været så modstridende, at projektet er henlagt.

Selvfølgelig beskæftigede jeg mig ikke alene med lokale spørgsmål. For en ung rigsdagsmand gælder det om at komme ind i udvalg og der skabe sig en position, idet udvalgsarbejdet alligevel betyder mest. Hvad der foregår i salen, har mere interesse udadtil, og er for en stor del paradenummer. Det blev også inden for udvalgene, at jeg kom til at gøre min egentlige indsats. Storpolitik gav jeg mig aldrig af med. Jeg mangler her evnen til at finde de rigtige fiduser. Jeg har mange gange deltaget i partipolitiske debatter i partimøder, navnlig gjorde jeg det i begyndelsen af min rigsdagstid. Jeg lærte imidlertid hurtigt, at jeg her var uden for det område, hvor jeg evnede at præstere noget af betydning, og jeg har ofte grebet forkert, når jeg har villet udtale mig om de linier, jeg mente, der skulle følges i et eller andet vigtigt partipolitisk spørgsmål. Nej, der var folk som Rode og Munch mestre. De kunne stille horoskoper og diskutere med elegance, hvorledes man skulle forholde sig for at opnå de rigtige fordele, taktisk set, i forhold til de andre partier. I folketingsalen har jeg vistnok aldrig sagt et eneste ord, der havde med de større politiske problemer at gøre. Jeg har været på talerstolen i Folketinget et uendeligt antal gange, men altid i rent saglige spørgsmål og i de senere år af min rigsdagstid navnlig som ordfører for en række lovforslag af meget forskellig art. Her opnåede jeg efterhånden en meget smuk position både i og uden for partiet. Til at begynde med havde jeg megen modgang inden for mit parti og megen mistænksomhed og modstand at overvinde, vistnok navnlig fordi jeg ofte var i opposition til førerne på en række punkter.

Det vigtigste område, jeg fik med at gøre, var Statens Lønningsvæsen. Det var rent tilfældigt, at jeg blev medlem af Folketingets lønningsudvalg. Dette udvalg var ikke dengang noget særlig vigtigt eller mægtigt udvalg, således som det siden blev, det hørte ikke engang til de såkaldte stående udvalg, d.v.s. udvalg, som nedsattes ved samlingens begyndelse uden hensyn til, om der foreligger nogle bestemte lovforslag, der skal behandles. Men i almindelighed blev der ved begyndelsen af hver samling forelagt et eller andet lønlovsforslag, og man benyttede så lejligheden til at nedsætte et lønningsudvalg. Jeg kan huske, at Slengerik, der var partiets indpisker i disse

år, og som plejede i partimøderne at stille forslag om, hvorledes de forskellige udvalgsposter skulle fordeles, en dag spurgte mig: „Vil du ind i embedslægeudvalget eller i lønningsudvalget“. Jeg sagde, at jeg foretrak udvalget om embedslægevæsenet. „Så skal du min-sandtten ind i lønningsudvalget“, var svaret. Og således blev det.

Det var i 1914, da kultusminister Keiser-Nielsen havde forelagt et lovforslag om lønningsforholdene ved statens biblioteker, arkiver og museer. Forslaget gav anledning til en meget indgående udvalgs-behandling, og under denne lykkedes det mig ved mine ændrings-forslag at blive den bestemmende for denne lønningslovs endelige affattelse. Det radikale Venstres ordfører i lønningssager havde hidtil været Iver Berendsen, men han, der var en meget kulant og for-stående mand, sagde til mig, da udvalget skulle vælge ordfører: „Det er dig, der har hovedæren af dette forslags udformning, og derfor skal du være ordfører“. Jeg blev meget glad ved udsigten til at opnå denne tillidspost og blev også af udvalget uden vanskelighed udpeget som ordfører. Jeg så heri et udtryk for, at man fra alle partiers side anerkendte min hidtidige virksomhed i udvalget, og dette gav mig lyst til at dyrke principperne for dansk lønningslovgivning så grun-digt som muligt, for at jeg kunne specificere mig på dette særlige område.

Jeg opdagede da, at der ingen principper var. I almindelighed var der én lønningslov for hver etat, idet dog de 4 store etater (statsbanerne, postvæsenet, telegrafvæsenet og toldvæsenet) havde en fælles lønningslov. Disse mange lønningslove var udformet efter helt uensartede principper. Selv ensartede stillinger i forskellige sty-relser havde forskellig løn, og reglerne for ydelse af alderstillæg og særlige tillæg var stærkt varierende. Dertil kom, at nogle lønnings-love stammede fra 1907-08 eller var revideret i disse år; dette gjaldt bl. a. de store etaters samt centraladministrationens lønningslove, men andre love gik 30-40 år tilbage i tiden og indeholdt lønnings-satser, som var håbløst forældede ikke alene i formel, men også i reel henseende. For at gøre dette kaos fuldstændigt, fandtes der for-uden de egentlige lønningslove en række lønningsbestemmelser i or-ganisationslove og love af anden art. Her var lønningsbestemmelserne indkilede imellem en række andre bestemmelser af meget forskellig art. Endnu værre var det dog, at de forskellige bevillingslove, både finansloven og tillægsbevillingsloven, rummede en række regler om tildelinger af lønninger. Disse kunne findes i selve teksten bl. a. i

tekstanmærkninger, men undertiden var de kun hjemlede ved en omtale i anmærkningerne til bevillingen på finansloven eller tillægsbevillingsloven.

Hvad de almindelige bestemmelser for tjenestemænd angik, var der for embedsmændene, d.v.s. de kongelig udnævnte tjenestemænd, en række regler i en lov af 1870, men for bestillingsmændene, d.v.s. de tjenestemænd, som ikke havde kongelig udnævnelse, var reglerne spredt rundt om i lønningslove, organisationslove og bevillingslove, og de var i høj grad uensartede. Noget lignende gjaldt pensionsbestemmelserne. I de første år, jeg var rigsdagsmand, foreslog finansministeren, dr. Brandes, at der skulle nedsættes en kommission til ordning af statens forvirrede pensionsforhold. Rigsdagen tiltrådte ikke dette forslag, idet man henviste til, at embedsmændene selv kunne foretage den ønskede udredning. I anledning af dette lovforslag havde dr. Brandes ladet samle alle de gældende pensionslove m. v. i et bind, der alene ved sit omfang viste, hvor langt der var tilbage, før vi for pensioneringen af statens faste folk havde klare og ensartede regler. I det hele var der i den daværende lønnings- og pensionslovgivning et stort skel mellem embeds- og bestillingsmænd. En udjævning var påbegyndt, men ingenlunde gennemført.

Det var ikke uden en vis glæde, at jeg opdagede, at dette felt var så udyrket. Jeg sagde til mig selv, at her vistnok var en opgave for mig, men disse tanker holdt jeg for mig selv. Jeg begyndte nu et selvstudium af statens lønningsregler og pensionsbestemmelser, således at jeg kunne hamle op med de ældre rigsdagsmænd, som i mange år havde siddet i lønningsudvalget. Det var en opgave, der var forholdsvis let at løse! Jeg opdagede også, at lønningsudvalgets behandling af de spørgsmål, der blev forelagt det, var meget primitiv. Den stod ikke meget højere end en almindelig sognerådsdiskussion om kommunale problemer.

Dette kom særligt frem i rigsdagssamlingen 1914-15. Efter de da gældende regler skulle der hvert 5. år finde en regulering af de såkaldte bestyrerstillinger i told- og trafiketaterne sted. Ved bestyrerstillinger forstår jeg i toldvæsenet stillingerne som toldforvalter, toldkasserer m. v. I statsbanerne drejer det sig om stationsforstandere og stationsmestre, i postvæsenet om postmestre og i telegrafvæsenet om telegrafbestyrere. Jeg gør opmærksom på, at dengang var postvæsenet og telegrafvæsenet to adskilte, selvstændige etater. Det var først i

1927, at de blev slået sammen til den nuværende fælles etat: Post- og Telegrafvæsenet med én generaldirektør.

Hvad disse bestyrerstillinger angår, er det klart, at der i årenes løb sker en betydelig forskydning af forretningernes omfang og karakter. Et sted, hvor befolkningen er i stærk tilvækst, kan en lille station i løbet af en del år vokse betydeligt; den omstændighed, at en ny sidebane bliver taget i brug kan virke på lignende måde. Postforretningernes flytning, oprettelsen af en stor fabrik m. v. kan alt sammen betyde forskydninger af både kvantitativ og kvalitativ art, og det er derfor en ganske naturlig foranstaltning, at man med passende mellemrum à jourfører beregningerne og omplacerer stillingerne, således at nogle stationer m. v. løftes op og andre sættes ned i lønklasse, med andre ord at man forandrer rækkefølgen af disse bestyrerstillinger inden for de forskellige etater.

Dette skulle altså finde sted på finansloven for 1915-16, og finansudvalget sendte da, som skik og brug var, lønningsudvalget en skrivelse, hvori man anmodede dette udvalg om at fremsætte en udtalelse i anledning af regeringens forslag.

Med nogen forundring overværede jeg behandlingen af dette spørgsmål i lønningsudvalget. Der var ikke den fjerneste retningslinie for bedømmelsen af de af regeringen foreslåede reguleringer. Et medlem mente, at den station godt kunne tåle at sættes lidt ned, for han havde været der ved den og den lejlighed, og da gik folk og drev, så der var ingen grund til, at de skulle have så meget i løn, som der var foreslået. En anden sagde, at denne eller hin toldforvalter eller postmester egentlig burde rykkes op, for han var nu sådan en pæn mand, og dygtig var han også og meget vellidt af befolkningen.

Så besluttede man sig til at nedsætte 4 underudvalg, hver vistnok på 3 medlemmer, et udvalg for hver af de 4 etater. Jeg kom ind i underudvalget vedrørende toldvæsenet og blev valgt til formand for dette. Jeg tog nu fat med fuld kraft på at finde en ariadnetråd i labyrinten. Jeg studerede toldetatens årbøger, men blev mere og mere forvirret og uklar med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt man kunne tiltræde generaldirektoratets forslag om toldforvalternes stillingsplacering, eller jeg burde bringe ændringer i forslag, og i sidste fald, hvorledes disse ændringer skulle motiveres. Under disse spekulationer fik jeg en idé, som gik ud på, at lønningsudvalget i stedet for at udtale sig om de enkelte embeder og disses retmæssige placering skulle indskrænke sig til at opstille synspunkter for et passende

avancement inden for de forskellige stillingsgrupper, og at et sådant avancement kunne fremkomme, dersom man fastsatte antallet af bestyrerstillinger (avancementsstillinger) i et forhold til hinanden og til bundstillingerne, som var nogenlunde proportionalt i de 4 etater. Hvis vi f. eks. i toldvæsenet kaldte den øverste lønningsklasse, som toldforvaltere placeres i, for A, de følgende for B, C, D og E, og man satte antallet af stillinger i de nævnte klasser til henholdsvis 6, 10, 15, 22 og 30 – forudsat naturligvis, at der var 83 stillinger af denne art at fordele – ville chancerne for avancement inden for denne gruppe af tjenestemænd kunne udtrykkes ved en kegle med en bestemt topvinkel. Jo spidsere denne kegle var, des bedre var avancementet. Hvis man nu valgte nogenlunde den samme topvinkel også for stillingsrammerne i de andre etater, havde man tilvejebragt ligevægt og ensartethed mellem disse. Hvilke enkelte stillinger, der skulle placeres i de forskellige lønningsklasser, skulle lovgivningsmagten slet ikke blande sig i, men overlade til administrationen at træffe bestemmelse om. Rigsdagen skulle kun fastsætte tallene i de enkelte klasser.

Jeg syntes selv, at ideen var god, og jeg foretog en række prøveopstillinger og søgte i en længere skriftlig udredning at motivere denne fremgangsmådes berettigelse. Jeg var nu spændt på, hvorledes mine kolleger, først i underudvalget og dernæst i det samlede udvalg ville stille sig til planen. Den havde stor succes. De 3 andre underudvalg nedlagde deres arbejde, og det blev overdraget mig at udforme en redegørelse fra lønningsudvalget efter dette keglesystems synspunkter for hele reguleringsforslagets vedkommende. Mit udkast til betænkning blev godkendt, og lønningsudvalgets medlemmer følte sig uden hensyn til det parti, de hørte til, stolte over, at vi overfor finansudvalget kunne præstere et sådant arbejde og fremføre et forslag, der indeholdt nye principper og gav lovgivningsmagten mulighed for at øve indflydelse uden at blotte sig med hensyn til sit manglende kendskab til de administrative forudsætninger for en omplacering af de enkelte tjenestestillinger.

Også i finansudvalget var man meget tilfreds med indstillingen, der blev fulgt uændret, efter at finansministeren havde erklæret sig indforstået med den valgte fremgangsmåde. Det havde nemlig vist sig, at man også i administrationen var glad for den nye fremgangsmåde. Der var ganske vist en hel del tal i de øverste klasser, som man gerne ville have noget forhøjet, men selve tanken, at lovgivningsmagten

kun byggede keglen op, medens administrationen ud fra sit sagkyndige skøn fyldte etagerne ud, vakte tilfredshed. Den var genstand for megen omtale både i rigsdagskredse og administrationskontorer og blev i mange år derefter omtalt som „den kofoedske kegle“. Endnu kan jeg træffe denne betegnelse under diskussioner om forskellige tjenestemandsspørgsmål.

Min anden store succes inden for lønningsudvalget havde jeg med nogle af undervisningsminister Keiser-Nielsen i 1915 forelagte lovforslag om lønninger ved Universitetet, Polyteknisk Lærestalt m. v. Samtidig forelagde landbrugsminister Kr. Pedersen tilsvarende lønningslove for Landbohøjskolen og de øvrige under landbrugsministeriet, sorterede videnskabelige institutioner såsom Serumlaboratoriet, Statsfrøkontrollen m. fl. Dette var meget store lovkomplekser, som lønningsudvalget gjorde til genstand for indgående behandling. Jeg omarbejdede lovforslagene fuldstændig, således at vi til undervisningsministeriets forslag kun stillede et ændringsforslag, men dette lød til gengæld således: „Lovforslaget affattes således:“. Til landbrugsministeriets forslag stillede vi 2 ændringsforslag. Det ene lød: „Lovforslagets titel affattes således:“, og det andet: „Lovforslagets tekst affattes således:“. Ved denne udvalgsbehandling søgte jeg at trække nogle hovedlinier op, som jeg senere ville benytte ved andre lønningsloves behandling. Jeg søgte efter ensartede lønningssatser til tilsvarende stillinger inden for de forskellige etater. Jeg prøvede med andre ord på at lave en generalprøve på fælles lønningsbestemmelser for alle statsstyrelsens grene, og jeg havde den tilfredsstillelse at få hele udvalget til at godkende eksperimentet, hvorefter jeg naturligvis også blev ordfører for disse lovforslag. De gennemførtes i foråret 1916.

I den følgende rigsdagssamling var der også adskillige lønningslove, særlig en for personalet ved sindssygehospitalerne, og her forsøgte jeg også at få en egalisering gennemført.

Men jeg havde også nogle nederlag i mit arbejde som medlem af lønningsudvalget. Det første af disse var selvforskyldt. Der var i rigsdagssamlingen 1913/14, altså i den første samling, hvori jeg deltog, forelagt et lovforslag om embedslægevæsenets ordning. I dette lovforslag fandtes en række bestemmelser om lønninger og gebyrer til embedslæger. Udvalget anmodede lønningsudvalget om en udtalelse. Denne gik ud på, at en ret væsentlig omformning var påkrævet, navnlig af gebyrreglerne, men embedslægeudvalget, hvis ordfører var

stabslæge, dr. Holger Rørdam, brød sig ikke om lønningsudvalgets forslag til ændringer, hvilket lønningsudvalget var meget utilfreds med. Da lovforslaget om embedslægerne skulle til 3. behandling i Folketinget, overdrog lønningsudvalget mig at fremsætte lønningsudvalgets synspunkter fra Folketingets talerstol og at fremføre en kritik af, at vort forslag ikke var blevet fulgt. Dette gjorde jeg i en form, som var noget for kraftig, og talen var båret af en del indignation, som vakte opmærksomhed i tinget, og da Venstres gruppe ikke var videre stemt for at fremme embedslægeloven, benyttede en af Venstres største gavtyve i Folketinget, hr. Vanggaard, sig af lejligheden til, da jeg var gået ned af talerstolen, at stå op og erklære, at efter den kritik, jeg på lønningsudvalgets vegne havde fremført imod en del af forslagens bestemmelser, måtte han anmode tinget om at henvise lovforslaget til fornyet overvejelse i udvalget. Dette var indledningen til en debat, som fyldte et helt folketingsmøde og var meget dramatisk. Vanggaard fik støtte bl. a. af Slebsager, medens mit partis formand, hr. Slengerik, sammen med justitsministeren, under hvem embedslægerne dengang sorterede, altså hr. Zahle, på det voldsomste bekæmpede Venstres forsøg på at få lovforslaget vist tilbage. Selv vidste jeg hverken ud eller ind. Jeg var bange for at gå imod mit partis indignerede protest, og jeg havde jo selv i min tale givet Venstres opposition vind i sejlene og argumenter til diskussion. De gæve venstretalere påberåbte sig ustandselig mine udtalelser, og jeg måtte så frem for at tage brodden af disse. Det var en højst ubehagelig situation, og jeg følte mig værre tilpas end den bekendte lus imellem 2 negle. Resultatet blev en afstemning, hvori Venstres krav afvist, og hvor jeg naturligvis stemte sammen med mit parti, hvad jeg bag efter blev hånet for af Venstre. Sagen fik et efterspil i et partimøde, hvor Zahle i en meget skarp tale bebrejdede mig, at jeg havde skadet partiets sag og hjulpet oppositionen i Folketinget. Jeg var personlig meget ilde tilpas over denne affære, som blev stærkt omtalt i bladene.

Det andet nederlag var jeg uden skyld i. I de 2 første rigsdags-samlinger, altså i 1913/14 og 1914/15 lod Folketingets flertal, altså socialdemokraterne og de radikale, Venstre beholde en del formandspladser til udvalgene. Dette var således tilfældet med lønningsudvalget, hvor en gammel, troskyldig og yderst retsindig venstremand, nemlig gårdejer Niels Markvorsen fra Mors i mange år havde været formand. Han blev genvalgt, bl. a. fordi vi betragtede lønningsudvalget som et sted, hvor partiskellene ikke var stærkt fremtrædende.

Markvorsen satte meget pris på at kunne fortsætte i denne formandsstilling, som han iøvrigt røgtede upåklageligt, om end uden genialitet. I efteråret 1915 var partimodsætningerne blevet noget skærpede, og de 2 regeringspartier besluttede selv at tage formandsstillingerne i de udvalg, hvor Venstre hidtil havde fået lov til at beholde dem. Der skulle med andre ord vælges ny formand i lønningsudvalget. Jeg gik ud fra som ganske givet, at det skulle være mig. Det samme regnede socialdemokraterne med, men inden for det radikale parti fandtes en meget ærgerrig herre, Moesgaard Kjeldsen. Han havde stræbt efter at blive medlem af finansudvalget; dette var ikke lykkedes. Nu blev én af de radikales 4 pladser i lønningsudvalget ledig, og da han sammen med Slengerik var med til at gøre indstilling til partiet om udvalgspladsernes besættelse, placerede han sig selv på den ledige plads. Dette vidste jeg godt, men havde ikke skænket det større opmærksomhed. Så skulle det afgøres i et lønningsudvalgsmøde, hvem der skulle være formand. Jeg anså min chance som så sikker, at jeg blev på Bornholm den dag, formandsstillingen skulle besættes. Moesgaard Kjeldsen benyttede da lejligheden til, uden at have konfereret med mig og vistnok heller ikke med andre partifæller, at meddele socialdemokraterne, at partiet havde udpeget ham til formandsstillingen. Socialdemokraterne var meget forbavsede, men mente, at de ikke kunne blande sig i det radikale partis afgørelser i så henseende.

Da jeg et par dage efter kom til København, fik jeg meddelelsen om, at Moesgaard Kjeldsen havde sat sig selv på den plads, som jeg havde regnet med at få. Jeg var temmelig lamslået, men besluttede mig til ikke officielt at foretage mig noget. Dog sørgede jeg naturligvis for at fortælle mine venner og medarbejdere, at der forelå et kup fra hans side. Dette gjorde ham på forhånd lidet populær og udsatte ham bl. a. for en stærk chikane særlig fra Venstres side. Han ledede iøvrigt udvalgets arbejde meget slet, og i denne samling blev udvalgsmøderne i stedet for rolige forhandlingsmøder til sammenkomster med voldsomme rivninger og sammenstød. Fra alle sider gjorde man Moesgaard Kjeldsen hvervet så besværligt og utåleligt som muligt; personlig var han meget ilde lidt. Der var derfor, da vi 1916/17 på ny skulle vælge formand for udvalget, almindelig enighed om, at han skulle styrtes. Da jeg meget nødig sammen med 2 andre partifæller i udvalget ville have splid i partiet, blev der truffet den aftale mellem socialdemokraterne og de radikale, at vi overdrog so-

cialdemokraterne formandsstillingen. Den blev så overtaget af pastor Dahl, den senere kirkeminister, der var formand for udvalget i 2 rigsdagssamlinger 1916/17 og 1917/18. Derefter trak Dahl sig tilbage, og jeg blev valgt til formand, men altså 3 år efter, at jeg egentlig burde have været det. Jeg er dog nu bagefter klar over, at det i og for sig var til min gavn, at jeg ikke afløste Markvorsen; det havde bragt mig i modsætningsforhold til Venstres udvalgsmedlemmer, som jeg nu stod i det mest loyale samarbejde med. Moesgaard Kjeldsen blev så vred over, at han blev vraget som formand, at han aldrig mere satte sine ben i udvalget, men vi savnede ham ikke, og da samlingen var gået til ende, blev han erstattet af en anden.

Den 3. og største skuffelse havde jeg imidlertid i 1917. Statsministeren, hr. Zahle, havde forelagt et lovforslag om nedsættelse af en stor lønningskommission; den skulle være på 21 medlemmer, og trafikminister Hassing Jørgensen skulle være kgl. udnævnt formand og departementschef Adolph Jensen næstformand. Der skulle vælges 10 rigsdagsmænd som medlemmer, deraf 2 fra det radikale parti. Jeg var ordfører for lovforslaget om kommissionens nedsættelse og gik, ikke så meget af den grund, men på grund af mit store arbejde i lønningssager, ud fra som givet, at jeg blev det ene af partiets 2 medlemmer. Det besluttedes i partiet, at det ene medlem skulle være fra Folketingets radikale gruppe, det andet fra Landstingets. Den dag, valget skulle finde sted, var jeg atter på Bornholm. Da jeg dagen efter kom tilbage til Rigsdagen, kom et par af mine gode venner og varme tilhængere inden for partiet hen til mig i folketings salen og sagde med dybt bedrøvet stemme: „Ved du, hvad der er sket, da du var borte i går?“ Nej, det vidste jeg ikke. „Ja, ser du, du kom ikke ind i lønningskommissionen“. Og så fortalte de mig, at ved begyndelsen af partimødet var ministeriets medlemmer kommet lige fra et ministermøde, og Zahle havde da på ministeriets vegne meddelt, at han ville anbefale, at man som folketingsgruppens repræsentant i lønningskommissionen indvalgte Ivar Berendsen. Denne havde erklæret, at han meget gerne ville ind i kommissionen, men at han anså det for et alvorligt fejlgreb, hvis jeg ikke kom med, da jeg havde vist en ganske overordentlig evne til at udrede vanskelige lønningsproblemer og arbejdede med et system for en ny lønningsslov, som gjorde mig endda ganske særlig velegnet til at repræsentere partiet i kommissionen. Selv ville han i hvert fald stemme på mig. Dette gjorde han også ganske åbenlyst, idet han lod sin seddel passere uden at være

lukket hen til stemmeoptælleren, nemlig partiets formand Slengerik. Resultatet blev imidlertid, at Ivar Berendsen blev valgt med en stemmes flertal.

Da jeg modtog denne meddelelse, gik jeg straks over til Slengerik og bad ham om en samtale. Mit minespil har sikkert været mere end dystert, for jeg kan endnu huske, at Slengerik stirrede på mig med alvor og forbløffelse og straks fulgte mig ud til et samtaleværelse. Her meddelte jeg ham i ganske kategoriske vendinger, at jeg længe havde været klar over, at visse af partilederne søgte at hindre mig i at udøve det arbejde, som for mig stod som min politiske gerning, nemlig arbejdet med administrative og tjenestemandsmæssige spørgsmål. Jeg havde sat mig som mål igennem den lønningskommission, der nu skulle nedsættes, at føre visse ideer ud i livet, men partiet havde ved sit valg i går slået mig ud. Jeg ville derfor meddele ham, at jeg ikke oftere ville indfinde mig ved partimøder, og at jeg allerede i aften agtede at rejse tilbage til Bornholm for at sammenkalde mine stillere og meddele dem, at jeg ved det forestående valg, der skulle finde sted $\frac{1}{2}$ år senere, ikke mere stillede mig i min valgkreds, men trak mig ud af politik. Slengerik undlod at komme med sine sædvanlige vittigheder; han forstod, at det var bitter alvor fra min side. Han søgte at tale mig til rette, men jeg erklærede, at min beslutning var uigenkaldelig. Jeg gentog den skriftlig over for ham og forlod København samme aften for at rejse hjem til Rønne. Her forklarede jeg Sigrid, hvad jeg havde bestemt mig til. Hun billigede det fuldstændigt. Derefter ringede jeg rundt til mine stillere og sammenkaldte dem til et møde i slutningen af den uge, i hvilken jeg befandt mig. Imidlertid modtog jeg den følgende dags formiddag et telegram fra Slengerik, der lød således: Landstingsgruppen har valgt dig til medlem af lønningskommissionen. Dermed var striden afblæst, og stillerne fik kontramedeelse.

Jeg kom altså ind på den her angivne mærkelige måde i lønningskommissionen af 1917, der samledes til sit første møde i september s. å. Den var sammensat af embedsmænd, repræsentanter for organisationerne og som før nævnt 10 politikere. Kommissionens formand og næstformand har jeg nævnt, dens 2 sekretærer var kontorchef William Larsen og kontorchef, senere departementschef Dalhoff. Det blev en kommission, der brød med alt det gamle på lønnings- og pensionsvæsenets område, og i en kæmpemæssig betænkning på

4 tykke bind og et lovforslag på ca. 1400 paragraffer formede den nye og moderne tjenestemandsløve. Den blev for mig det arbejdssted, hvor jeg nåede resultater, der var bestemmende for min fremtidige skæbne.

Kommissionen begyndte som andre kommissioner med en såkaldt generaldebat. Under denne holdt jeg min programtale, der var meget forsigtigt formet. Min plan var i virkeligheden lige fra første færd at tilvejebringe et samlet lovforslag for statens almindelige lønningsbestemmelser, pensionsregler og lønningssatser for alle tjenestemænd uden forskel, fra departementschefer og ned til landpostbude og i alle styrelser, samlet i en mægtig kode. I den tale, jeg holdt under generaldebatten, turde jeg imidlertid ikke præsentere en så revolutionerende idé, da jeg var bange for, at folk skulle anse et sådant foretagende som forrykt. Man må huske på, at man på det tidspunkt havde 71 forskellige lønningslove og masser af lønningsbestemmelser spredt rundt i andre love, derunder finanslove og tillægsbevillingslove. Jeg vovede mig derfor ikke længere end til at anbefale, at man samlede de almindelige bestemmelser for alle tjenestemænd i en fælles lønningslov, og at man derefter opdelte tjenestemændene i 4 hovedgrupper, som jeg nærmere skitserede, og for hver af disse grupper gav en lov om lønningerne i de enkelte klasser. Jeg antydede dog i slutningen af mit foredrag, at måske ville det til syvende og sidst være mest praktisk med 1 lov i stedet for 4. Da jeg gik fra mødet, slog formanden, hr. Hassing Jørgensen følge med mig, og han gav udtryk for, at mit foredrag havde vakt hans højeste interesse. Han bad mig arbejde videre med tanken; hvis den kunne realiseres, ville det glæde ham overordentlig. Dette gav mig mod på at underbygge ideen igennem en række opstillinger og undersøgelser, som jeg senere benyttede som grundlag for udarbejdelsen af de forskellige lovudkast. Iøvrigt deltog jeg meget energisk i de forskellige udvalgsarbejder, der blev vist nedsat 11 eller 12 mere eller mindre betydelige udvalg, men karakteristisk er det, at jeg ikke af ledelsen blev udpeget til formand for et eneste af disse. Højere stod altså ved periodens begyndelse mine aktier ikke. Jeg noteredes endnu langt fra i pari, i hvert fald ikke til overkurs.

Efterhånden som arbejdet skred frem, viste det sig imidlertid nødvendigt at samle de spredte tråde i et enkelt mindre udvalg, der i virkeligheden blev afgørende for kommissionens arbejde. Dette udvalg blev egentlig aldrig officielt nedsat; i spøg kaldte vi det for

udvalg 17, og dette udvalg var jeg leder af, og så havde man iøvrigt samlet de medlemmer af kommissionen, som kunne bestille noget og ville et positivt resultat, i dette mærkelige udvalg. Det holdt praktisk talt møde fra morgen til aften med korte spisepauser. Når andre af kommissionens medlemmer dukkede op og sagde: „Nåh, her holdes møde“, og dette bekræftedes, og de spurgte, hvad det var for et udvalg, svarede jeg altid: „Udvalg 17“. „Hvem er medlemmer af dette?“ spurgte de så. „Alle de tilstedeværende“, sagde jeg, „og hvis De vil sidde ned og deltage, er De velkommen“. Så satte de sig ned og snakkede med, men udvalgets kerne lod sig aldrig afficere af den slags tilfældigt besøgende.

Det var også dette udvalg, som optog forhandlingen med repræsentanter for de forskellige styrelser fra statsbanernes store etat og ned til de små etater med nogle ganske få tjenestemænd. Disse repræsentanter fik tilstillet en korrektur af de almindelige lovbestemmelser, som var fælles for alle tjenestemænd og dernæst en korrektur af det for pågældende etat specielle. Disse forhandlinger var meget besværlige. Den første fandt sted en aften ved 9-tiden med repræsentanterne for generaldirektoratet for statsbanerne. De mødte 5 mand stærk med direktør Ulrik Andersen i spidsen. Det var første gang, jeg så ham. Han var gram i hu, dels fordi vi havde tilkaldt dem på dette mærkelige tidspunkt langt efter fyraftens begyndelse, og dels fordi han ikke syntes om en hel del af, hvad der var foreslået. Han begyndte med at behandle mig oppe fra og ned, men efter en brydekamp på et par timer blev vi fine venner, og i løbet af natten havde vi sluttet overenskomst med de 5 herrer fra statsbanerne. Den følgende morgen gik vi videre med postvæsenets folk. Her mødte generaldirektør Kjørbo selv, og hans ledsager var en person, som jeg aldrig før havde set, en fuldmægtig ved navn Peter Knutzen. Jeg husker godt, dengang den lille fine generaldirektør kom ind ad døren, og bagefter kom så et vældigt fortidsdyr, den nuværende generaldirektør for statsbanerne. De var iøvrigt yderst velvillige, men det var jo også en kontorchef i postvæsenet, der havde været min fornemste medarbejder under udarbejdelsen af udkastet. Således gled forhandlingerne videre. Fra morgen til aften. Og i juli 1919 var vi efter en mageløs slutspurt, idet vi i virkeligheden til tider arbejdede intensivt indtil 16 timer i døgnnet, færdig med hele det store lovkompleks, som udgjorde den nye tjenestemandsløve. De fleste af kommissionens medlemmer havde slet ikke kunnet følge med i det lyntempo, i hvil-

ket der i kommissionens sidste møder arbejdedes. Dette erklærede også højtideligt de konservative medlemmer i kommissionen i et af vore sidste møder. Jeg svarede kæphøjt den konservative ordfører fra min plads: „Det havde De såmænd heller ikke kunnet, hr. Abraham- sen, selv om vi havde arbejdet i normal tempo“. De konservative forsøgte iøvrigt i sidste øjeblik at hindre en positiv indstilling fra kommissionen. Det var partipolitik; den radikale regering skulle ikke have denne fjer i hatten. Men da jeg foreslog, at kommissionens andre partier uden hensyn til de konservative, skulle afgive betænkning, hvorefter det skulle meddeles offentligheden, derunder tjenestemændene, at det parti, som altid skilte sig med tjenestemandsvænlighed, ikke ønskede sagen fremmet, turde de ikke løbe den dermed forbundne risiko. Det blev altså en enstemmig indstilling til regeringen.

Finansminister Edvard Brandes tog en forhandling med tjenestemændene, der opnåede enkelte fordele udover, hvad kommissionen havde foreslået ved forhøjelse af dyrtidstillægget og reguleringstil- lægget, men bortset fra enkelte små ændringer i centraladministratio- nens afsnit blev forslaget forelagt uændret i Folketinget.

Her kom det til behandling i begyndelsen af august måned, og jeg havde her den særdeles behagelige oplevelse, at de andre partiord- førere, jeg var selvfølgelig ordfører for det radikale parti, i deres ordførertale i meget smigrende vendinger omtalte mit arbejde i kom- missionen og generøst erklærede, at jeg var dette lovforslags egentlige fader. Jeg havde forud for forhandlingen ikke haft nogen anelse om, at jeg skulle være genstand for denne hyldelse, men jeg var selvfølge- lig meget taknemmelig over at opleve det, ligesom jeg forstod, at min ørkenvandring inden for det radikale parti nu var forbi. Jeg følte mig næsten som Jeppe i baronens seng efter de ubehagelige oplevel- ser, jeg havde haft, bl. a. ved kommissionens nedsættelse. Selv holdt jeg en ordførertale, der vistnok er den bedste tale, jeg nogensinde har holdt i Rigsdagen. Jeg har flere gange siden set den igennem, og jeg synes selv, at den fortjener den anerkendelse, den fik, både fra finansminister Brandes og anden side. Denne tale var ikke særlig lang, men den trak hovedlinierne op for det store lovværk, som lå på Folketingets bord.

Spørgsmålet var nu, om Rigsdagen skulle gennemføre kommissio- nens forslag uden udvalgsbehandling, hvilket naturligvis var det behageligste, men da organisationerne kun i meget ringe grad havde haft tid og lejlighed til at tage stilling til de for tjenestemændene så

indgribende bestemmelser, fik dog ønsket om en udvalgsbehandling i Folketinget overtaget, og forslaget henvistes derfor til videre behandling i lønningsudvalget, der oven i købet blev suppleret med 4 medlemmer, således at der ialt var 19.

I lønningsudvalget, hvor jeg jo som nævnt var formand, fandt først en almindelig gennemgang af lovforslagets hovedbestemmelser sted, og dernæst begyndte vi at tage imod deputationer fra forhandlingsberettigede tjenestemandsoverorganisationer. Der mødte ikke mindre end 58; alle erklærede de, at deres medlemmer var diskvalificerede i forhold til andre, men iøvrigt kom der naturligvis under disse direkte drøftelser med organisationens folk en række synspunkter frem, som det var rimeligt og berettiget at tage hensyn til. Desuden var der under generaldebatten og den fortsatte behandling inden for udvalget mange ønsker om ændringer, som det ikke var rigtigt at afvise. Resultatet blev, efter at der var afholdt samråd mellem finansministeren og med de fagministre, som havde større tjenestemandsgupper under sig, at der stilledes en meget lang række ændringsforslag. Da et enkelt ændringsforslag, særlig i et stort lovforslag, jo kan medføre nødvendige ændringer mange andre steder i lovforslaget, om ikke af andre så af formelle grunde, var antallet af de ændringsforslag, der skulle stilles, ganske overordentlig stort, vistnok oppe omkring 500. Alle disse ændringsforslag skulle jo indarbejdes i teksten, og der skulle skrives en betænkning, inden forslaget kom til 2. behandling i Folketinget. Dette arbejde påhvilede mig, der også skulle være ordfører for udvalget, og kontorchef William Larsen, der var blevet antaget som lønnet sekretær for udvalget; som sekretær fungerede iøvrigt Friis-Skotte.

De krav, der i de få dage, der var levnet os til affattelsen af ændringsforslagene, stilledes til vor arbejdskraft, var i virkeligheden ubegrænsede. Jeg husker, at vi en morgen mødte ved 7-tiden. Vi sad oppe på nr. 9, fik maden bragt op fra restaurationen og arbejdede uafbrudt hele dagen. Om aftenen skulle vi til middag kl. 7 hos trafikminister Hassing Jørgensen, men da klokken nærmede sig 5, var vi klar over, at vi måtte sende afbud. Vi fik sendt bud til ministeren, der imidlertid indfandt sig personlig og sagde: „Det kan d’herrer ikke; de må lægge pennen og komme med mig; jeg skal nok køre for dem. De kan komme i arbejdstøj“. Dette tilbud tog vi imod og havde en hyggelig middag. Da vi kom med toget ind til hovedbanegården om aftenen, spurgte jeg William Larsen om, hvad tid vi kunne mødes

i morgen. „Ganske som De vil“, var hans svar. „Skal vi så sige kl. 7“. Jeg havde troet, at han havde protesteret, men han svarede igen: „Ganske som De vil“. Og da jeg 5 minutter i 7 næste morgen stod uden for døren til nr. 9, stod han der allerede. Så tog vi fat, hvor vi havde sluppet den foregående dag, og inden vi gik i seng på ny, var betænkningen færdig. Den var et kæmpeværk, fremstillet dels ved pen, dels ved saks, helt ubegribeligt, at den lov, som kom ud deraf, ikke var behæftet med flere formelle fejl, end det viste sig at være tilfældet. Den 10/9 1919 blev lovforslaget færdig fra Rigsdagens side, og den 12/9 blev loven underskrevet af kongen.

Mit livs største arbejde var dermed afsluttet.

De konsekvenser, gennemførelsen af tjenestemandsløven af 12/9 1919 havde for mig og den betydning, den fik for dansk lønningsvæsen i kommuner, koncessionerede selskaber etc., skal jeg komme nærmere ind på senere, når jeg gør mine oplevelser fra oktober 1919 og til april 1920 til genstand for samlet omtale. Men her kan jeg alligevel ikke modstå fristelsen til at fortælle, hvorledes partiet hædrede mig, da tjenestemandsløven var færdig.

Det var skik og brug inden for det radikale parti, at når en af ministre eller rigsdagsmændene af partiet havde rund fødselsdag eller jubilæum, f. eks. som rigsdagsmand i 25 år, blev der indkøbt noget sølvtøj, som overrakte vedkommende af partiets formand. Partiet besluttede nu efter min bedrift som bærer af arbejdet med lønningsloven, at jeg skulle have „sølv-tøj“. Ivar Berendsen og en til, jeg husker ikke hvem, blev sendt i byen og indkøbte en sukkerskål og en strøsukkerdåse af sølv. På den ene blev der indgraveret „Fra Rigsdagens radikale venstre“, og på den anden „Med tak for tjenestemandsløven af 12/9 1919“. Disse genstande blev overrakt mig af Slengerik med en tale, der lød omtrent således: „Når jeg ellers har haft den opgave at uddele hædersbevisninger her i partiet, har det været, fordi vedkommende passerede en eller anden aldersgrænse, og deri ligger jo egentlig ingen fortjeneste; det gør vi allesammen, hvis vi bliver gamle nok. Men når jeg i dag på partiets vegne skal overrække dig, Kofoed, „radikalt sølvtøj“, er det for så vidt en enestående begivenhed, som vi ikke før har hædret nogen af vore partimedlemmer for et eller andet bestemt arbejde, han har udført som rigsdagsmand eller i partiets tjeneste. Havde den radikale regering indstillet til kgl. nådesbevisninger, havde du jo mindst fortjent et kommandørkors af 1. grad, men det kan du altså ikke få, men så

skal du i stedet have partiets tak og disse 2 genstande, som skal minde dig om, hvad du har udført både i partiets og landets interesse“. Jeg var meget rørt over denne opmærksomhed fra partiets side og kunne ikke lade være med at tænke på modsætningen imellem, hvad jeg nu oplevede, og hvad jeg 2 år før havde oplevet, da jeg kun ved trusler om mandatnedlæggelse tvang partiet til at sætte mig ind i kommissionen. Måske var det også erindringen om den behandling, jeg i sin tid havde været genstand for, der fik partiet til at flutte sig med sølvtøj.

Iøvrigt var det radikale parti naturligvis stolt af, at en af deres mænd havde været den banebrydende for en reform på lønningslovgivningens område, hvilket jo betød partimæssig prestige om ikke over for andre, så over for tjenestemændene. Men for resten var det ikke tjenestemændene, der ydede loven størst anerkendelse, i hvert fald ikke i første omgang, men snarere de folk, som så sagen ud fra almindelige samfundsmæssige hensyn. At denne lovs principper skulle blive grundlæggende for Danmarks lønningsvæsen, både i kommuner og offentlige selskaber, og at dens hovedlinier skulle kunne tåle 25 års belastning, som forholdene nu i 1944 viser, havde næppe nogen dengang tænkt, men således er det jo faktisk gået.

Lovgivningsarbejde

De andre politiske partier

Uden for lønningslovgivningen var der et område, hvor jeg gjorde en betydelig indsats, hvad jeg imidlertid aldrig har høstet nogen anerkendelse for udover lige ved denne lovgivnings start; det var med hensyn til naturfredning.

Da jeg kom ind i Folketinget i 1913, var der et spørgsmål på Bornholm, som i høj grad var aktuelt, nemlig den tyske kolonisation af Nordbornholm. Tyskerne havde i mange år i stedse stigende antal fundet vej som turister til Bornholm og ganske særlig til den nordlige del. Adskillige interesserede sig i den grad for øen, at de ikke alene besøgte den i turistsæsonen, men købte villa derovre, og enkelte af hotellerne var på tyske hænder. Dette gjaldt således det nuværende „Strandslot“, der ved sin indvielse hed „Strandschloss“. Ved dette hotels indvielse krænkede man bornholmernes nationale følelser ved at flage med det tyske flag, dog vistnok med et lille dannebrog ved siden af! Værre var dog forholdene med hensyn til det store granitværk på Hammeren med den dertil hørende havn på vestkysten. Værket ejedes af et hamborgsk aktieselskab, dog vistnok med enkelte danske aktionærer. Jeg tror, at firmaet hed Ohlendorff. En del tyskere, der havde forbindelse med dette selskab, fik så den idé at opkøbe visse partier af de naturskønneste områder omkring værket for at udstykke dem til villabebyggelse. Dette åbnede udsigten til en egentlig tysk kolonisation af denne øens skønneste del. Det vakte selvfølgelig betænkeligheder i interesserede danske kredse, og Bornholms energiske amtmand, kammerherre Valløe, satte sig i spidsen for et arbejde, som gik ud på at bringe, hvad der allerede var på tyske hænder, navnlig Hammerværket, over i dansk besiddelse og at standse det tyske jordopkøb. Med stor energi og under udfoldelsen af den for ham særegne reklame ikke alene for sagen, men også for sig selv, fik han danske pengemænd, navnlig firmaer og rigmænd her i København, til at indskyde meget betydelige summer i foretagendet. De private midler slog imidlertid ikke til, idet det var nødvendigt at tilvejebringe et meget stort beløb, jeg tror, det drejede sig om 600.000 kr. Amtmanden henvendte sig derfor til regeringen for at opnå statens

tilskud til foretagendet. Denne sag forhandlede han selvfølgelig i forvejen med de bornholmske rigsdagsmænd, således at jeg direkte fik berøring med spørgsmålet. Det lykkedes også at gennemføre amtmandens plan.

Under arbejdet med denne sag kom jeg ind på den tanke, at det jo i og for sig var meningsløst, at vor lovgivning var således indrettet, at fremmede statsborgere og udenlandske kapitalforetagender på denne måde kunne lægge beslag på dansk jord, og at det var nødvendigt ved køb at sikre den hjemlige befolkning adgang til landets naturskønneste steder og specielt til den danske strand. Jeg havde intet læst om dette spørgsmål, og til trods for at der allerede dengang eksisterede en naturfredningsforening, havde jeg aldrig haft berøring med de folk, som hidtil havde arbejdet med denne sag. Det var også gået af, uden at det vakte større offentlig opmærksomhed. Det er først langt senere, at Dansk Naturfredningsforening har haft offentlighedens øre.

Imidlertid rejste jeg i et partimøde allerede i sommeren 1913 spørgsmålet om, hvad staten kunne gøre for at beskytte den danske jord og specielt den naturskønne del af vort land, dels imod fremmede, og dels imod dem, der herhjemme ville vandalisere en kyststrækning eller lægge beslag på den ud fra private interesser, således som tilfældet har været med hele strandbredden fra København og til Helsingør. Adskillige af de radikale rigsdagsmænd lyttede interesseret til min tale, andre var ligegyldige og nogle enkelte, særlig den københavnske overretssagfører Alfred Christensen, reagerede imod det. Jeg fik imidlertid alligevel så megen støtte inden for partiet, at jeg i min jomfrutale i oktober 1913 gjorde tankerne til genstand for ret udførlig omtale. Jeg bad justitsminister Zahle overveje, om der ikke kunne fremmes en lovgivning på dette område. Zahle optog henvendelsen forstående og bad mig siden, om jeg ikke selv kunne give ham et rids af, hvorledes jeg tænkte mig spørgsmålet løst. Jeg udarbejdede da sammen med amtmand Valløe et lille lovudkast, som Zahle gav embedsmændene i justitsministeriet, for at de skulle se nærmere på det. Det var et meget primitivt udkast og kunne slet ikke bruges i den form, jeg havde givet det, men det blev udgangspunkt for en række overvejelser inden for departementet, og i rigsdagssamlingen 1915/16 forelagde Zahle det første lovforslag om naturfredning. Forslaget blev modtaget uden særlig stor velvilje i tinget; det blev henvist til et udvalg, hvori jeg valgtes til formand. Vi nåede ikke

i den samling til vejs ende, da betænelighederne navnlig fra konservativ side var overordentlig store. Man frygtede for, at man skulle krænke den hellige ejendomsret og forlangte en lang række kauteller til beskyttelse af erhvervede rettigheder. Forslaget blev på ny forelagt i den følgende samling, og her lykkedes det ved et meget energisk arbejde i udvalget at nå til enighed om et kompromis, og vi udarbejdede en række ændringsforslag til det oprindelige lovforslag og en betænkning til tinget.

Der skulle nu vælges ordfører, men her havde jeg en stor skuffelse; jeg havde bestemt håbet, at jeg skulle blive ordfører ved 2. behandling. Formelt havde jeg ikke krav på at blive det, da reglen var, at den socialdemokratiske gruppe skulle have ordførerskabet, når de radikale havde formandsskabet i et udvalg, men undertiden blev der gjort afvigelser fra denne regel, når et enkelt medlem i særlig grad havde indlagt sig fortjeneste ved sit arbejde i udvalget. Jeg havde derfor underhånden henstillet til socialdemokraternes ledende mænd inden for udvalget, at socialdemokraterne skulle lade være at gå ned i salen med det lovforslag, som jeg betragtede som i høj grad mit eget. Socialdemokratiets ordfører ved 1. behandling, hr. A. C. Meyer, havde imidlertid inden for partiet stillet bestemt krav om, at han skulle være ordfører. Dette var for så vidt formelt begrundet, men reelt ganske urimeligt, da netop han absolut ikke havde foretaget sig noget som helst under udvalgsarbejdet. A. C. Meyer var en agitator af Guds nåde, men det saglige arbejde i tinget interesserede ham ikke en døjt, og han manglede forudsætningen for at kunne behandle et lovforslags stof på forsvarlig måde. Han var imidlertid veteran inden for partiet og stod meget højt hos førerne. Man mente derfor at måtte imødekomme hans ønske, og han blev altså valgt til ordfører. I det næste udvalgmøde skulle han forelægge sin betænkning. Jeg har aldrig set et sådant maskepi af forlorne fraser og ganske intetsigende bemærkninger. Der blev tyst i udvalget, da han havde præsenteret sit makværk. Jeg var skikkelig nok til at sige, at jeg troede, at vi skulle udsætte afgørelsen om betænkningen til et senere møde, da det vistnok var nødvendigt at nedsætte et lille redaktionsudvalg. Dette blev også nedsat med mig som formand, og jeg skrev så betænkningen for ham, som han præsenterede i et følgende møde. Han viste mig fra den dag altid den største opmærksomhed, da han var klar over, at jeg havde gjort ham en tjeneste. Lovforslaget blev så gennemført, og der blev nedsat foruden et naturfredningsnævn i hvert amt, et overfrednings-

nævn med departementschef Schrøder i justitsministeriet som formand. Jeg kom med i nævnet og sad her, indtil jeg gik ud af Rigsdagen i 1920, altså kun i 3 år. Siden har jeg intet haft med denne sag at gøre og har, som allerede foran nævnt, aldrig høstet nogen anerkendelse for mit pionerarbejde på dette område.

Et andet område, som jeg beskæftigede mig med, var fiskeri- og søfartslovgivning. Som jeg allerede før har omtalt, hængte de bornholmske fiskere i høj grad på mig, og jeg varetog, så godt jeg kunne, deres interesser af forskellig art. Derfor var jeg også ivrig for at komme ind i de udvalg, som blev nedsat, der havde med fiskerispørgsmål at gøre, og det var slet ikke så få. Allerede i rigsdagssamlingen 1913/14 var jeg ordfører for et lille lovforslag om fiskerilån, og i rigsdagssamlingen 1915/16 blev jeg ordfører for 2 meget omfattende lovforslag, hvoraf det ene handlede om en reform af navigationsvæsenet og navigationsskolerne, og det andet handlede om regler om sønæring i almindelighed. Der var uhyre meget teknisk i disse forslag, som krævede et stort forhåndsarbejde, når man skulle stå som ordfører i disse spørgsmål. Lovforslagene blev gennemført i 1916.

Jeg havde da ved lovforslagenes 2. behandling i Folketinget et for mig temmelig ubehageligt sammenstød med Venstres fører, Klaus Berntsen. Han var jo friskolemand om en hals og modarbejdede derfor i udvalget alle forsøg på at forøge statens indflydelse på navigationsskolerne. De radikale og socialdemokraterne ville helst have gjort dem til statskoler. Der sluttedes imidlertid et forlig, hvorefter alt i princippet skulle blive som hidtil, men det forøgede statstilskud skulle medføre, at statskontrollen med disse skoler forøgedes. I min ordførertale gjorde jeg rede for dette forlig; efter min mening var min redegørelse meget loyal, men der var en bemærkning om, at vi ikke var nået videre denne gang, men spørgsmålet kunne jo drøftes videre ved senere lejligheder. Dette irriterede Klaus Berntsen, der stod op og erklærede, at det var en uloyal måde, at det ene parti i en forligsforhandling optrådte på, når man først tog det, man ved denne lejlighed kunne få, og derefter fortalte modparten, at resten skulle man nok skaffe sig senere. Et ord er et ord, sagde Klaus Berntsen, en mand er en mand, selv om han ikke er større end en firskilling. Denne sidste bemærkning var vist ikke ment særlig sårende, men virkede dog på denne måde. I det hele følte jeg mig ilde berørt af dette sammenstød, da Klaus Berntsen hørte til de meget far-

lige modstandere at komme ud for i en debat, men bortset fra dette lille uheld var jeg meget tilfreds med mit arbejde med disse betydelige lovforslag.

I denne forbindelse skal jeg også omtale mit arbejde med 2 store fiskerilove, der i virkeligheden betød en fuldstændig omarbejdelse af de hidtil gældende regler for fiskeri i danske farvande. Det ene handlede om ferskvandsfiskeri, det andet om saltvandsfiskeri. Det var i virkeligheden det sidste, som også var af størst omfang, hvor jeg lagde mit største arbejde i; men jeg blev dog kun ordfører for lovforslaget om ferskvandsfiskeriet. Dette skyldtes, at partiet havde en veteran, nemlig Alfred Christensen, som altid havde haft ordførerskaberne i fiskerispørgsmål. Det var derfor også naturligt og vakte ingenlunde fortrydelse fra min side, at han beholdt saltvandsfiskeriloven.

Som gammel naturhistoriker interesserede jeg mig naturligvis en del for alle spørgsmål, der havde med dyreverdenen at gøre, og da folketingsmand Marott forelagde et lovforslag om værn for dyr, det var i rigsdagssamlingen 1914/15, var jeg partiets ordfører ved 1. behandling og sekretær i udvalget. Forslaget mødte overmåde megen modstand, og det var også udarbejdet ud fra mere teoretiske end praktiske synspunkter. Hovedtanken i forslaget var imidlertid god. Der fandtes på dette tidspunkt i vor straffelovgivning ingen egentlig strafbestemmelse for dyrplageri. Hovedsynspunktet havde hidtil været, at dyr som sådan ingen ret havde; kun dyrplagere, der optrådte så råt, at de krænkede de menneskelige følelser, kunne straffes, men hvis dette ikke var tilfældet, hvis det kun var dyret, der led, var det en privat sag, hvorledes en mand behandlede en umælende skabning.

Princippet i Marotts lovforslag, at dyr også skulle have ret til at blive beskyttet, var noget ganske nyt; dyret blev med andre ord til en juridisk person. Jeg støttede Marott meget kraftigt i hans kamp i udvalget mod de folk, særlig inden for Venstre, som var modstandere af en lovgivning på dette område. Resultatet i den første rigsdagssamling blev, at det blev overdraget justitsministeren at lade udarbejde et lovforslag, der var mere juridisk og mere praktisk anlagt end Marotts oprindelige. Et sådant forslag blev også forelagt i rigsdagssamlingen 1915/16 og gennemført; det var således den første dyreværnslov. Denne lovgivning har siden været genstand for betydelige forbedringer.

Jeg skal også nævne et lille lovforslag, som ligeledes blev forelagt

ved privat initiativ, nemlig af folketingsmanden fra Næstved, Niels Andreasen. Det handlede om bekæmpelse af råger. Jeg vakte her opmærksomhed i tinget ved at hævde den opfattelse, at rågerne ikke var skadelige, men gavnlige dyr, og jeg gjorde dette ud fra mine erfaringer fra Bornholm, hvor der netop er mange råger, og hvor landmændene i virkeligheden betragter disse fugle som i det væsentlige nyttige, idet de udrydder skadelige larver og insekter, som ellers ville volde markens afgrøde fortræd. Synspunktet, som af mig blev forebragt på en meget kategorisk måde, fandt liden tilslutning blandt tingets flertal, men enkelte, og navnlig Marott, sluttede sig til mig med stor varme. Vi kom begge ind i udvalget og søgte her på en lidt kåd måde, måske også lidt drengagtigt, at drille forslagsstilleren ved at forlange oplysninger om alt muligt, der ikke havde alt for meget med selve sagen at gøre. Også forhandlingen i salen var noget kådmundet, og i mange år derefter kaldte man en ikke altfor alvorlig debat i tinget for en „rågedebat“. Loven blev iøvrigt gennemført i 1916/17, men i meget modificeret form.

Mit arbejde med disse dyreværnsspørgsmål medførte, at bestyrelsen for Foreningen til Dyrenes Beskyttelse anmodede mig om at indtræde i denne bestyrelse. Dette gjorde jeg gerne, og jeg beholdt mit sæde i bestyrelsen i adskillige år efter, at jeg var udtrådt af Rigsdagen. Hvorfor jeg egentlig trådte ud, erindrer jeg ikke nu, men hvad jeg ville omtale var, at man inden for denne forening interesserede sig stærkt for at få udarbejdet en ny jagtlov. Den hidtidige lovgivning på dette område var håbløst forældet. Gentagne henvendelser til regeringen om at nedsætte en jagtlovskommission forblev resultatløse. Jeg var selv oppe såvel hos landbrugsministeren som departementschef Wulff og den senere departementschef Waage, som dengang kun var fuldmægtig, for at formå dem til at nedsætte en sådan kommission, men embedsmændene i landbrugsministeriet ville ikke, og derfor turde landbrugsministeren heller ikke. Så blev vi enige om at nedsætte en jagtlovskommission ved privat initiativ. Vi gik i kompagni med Dansk Jagtforening, der dengang havde en meget energisk formand, der var fuldstændig ekspert på alle jagtens områder, nemlig overretssagfører Becker. Desuden søgte vi samarbejde med en del foreninger og interesserede organisationer. Der var så ad privat vej etableret en slags kommission, og som eneste rigsdagsmand i denne, jeg var blevet indvalgt af Dyreværnsforeningen, blev jeg anmodet om at lede kommissionens arbejde. Det var første gang,

at jeg var kommissionsformand, men ikke sidste. Jeg fik den senere folketingssekretær Jens Møller, som var en overmåde dygtig mand, som sekretær, og der sad flere meget kyndige folk i kommissionen, og i løbet af 1/2 års tid, det var vistnok i begyndelsen af 1919, var vi færdige med vort arbejde. Vi havde da udarbejdet et fuldstændigt lovforslag med anmærkninger og alt, hvad der ved en sådan lejlighed hører til. Dette lovforslag præsenterede vi for landbrugsministeren, der lovede at se nærmere på det. Det blev også forelagt i Rigsdagen i slutningen af samlingen 1919/20, men på et så sent tidspunkt, at det absolut ikke kunne færdigbehandles, særlig da den politiske krise indtrådte i marts 1920. Den efterfølgende landbrugsminister, Madsen-Mygdal, genoptog imidlertid forslaget, og vi, der sad i denne kommission, og ikke mindst Jens Møller og jeg, havde den store tilfredsstillelse, at lovforslaget, som vi havde udarbejdet, blev gennemført i alt væsentligt i den skikkelse, som det havde fået i vor kommission.

Medens jeg i begyndelsen af min rigsdagstid ofte kæmpede forgæves for at komme ind i de udvalg, der skulle nedsættes, og tit følte mig skuffet, fordi jeg så andre overtage pladser, som jeg gerne selv ville have haft, var forholdet i de 2 sidste rigsdagssamlinger og navnlig den sidste lige modsat. Jeg kunne ikke alene få alt, hvad jeg pegede på, og nu var iveren for at få fat i nye sager ingenlunde stor, men jeg blev også undertiden pånødet ordførerskaber, som jeg ikke brød mig om. Jeg kan således huske, at jeg blev ordfører for et meget stort og indviklet lovkompleks om illoyal konkurrence og urigtig varebetegnelse. Det var et felt, der lå mig ganske fjernt, og der var meget delte meninger blandt såvel de sagkyndige som de ikke specielt sagkyndige repræsentanter, således at dette ordførerskab kostede mig meget besvær. Jeg kom der i nær kontakt og samarbejde med den gamle politiske veteran Christopher Hage. Jeg havde haft en del at gøre med ham også ved tidligere lejligheder, og jeg havde nærmest indtrykket af, at han så om ikke fjendtligt, så dog uvenligt på mig, men ved samarbejdet om dette lovforslag kom vi til den største forståelse med hinanden, og jeg havde også den tilfredsstillelse at opnå fuld enighed om alle de vigtigste punkter i dette lovkompleks og se loven gennemført.

I et lille ordførerskab, jeg havde i et andet lovforslag, der sorterede under handelsminister Hage, havde jeg en meget pudsig oplevelse. Jeg kom næsten tilfældigt ned i folketingssalen og gik hen til min

plads for at se efter nogle papirer, da Slengerik kom hen til mig og sagde: „Ja, du ved vel, at du er partiets ordfører i denne sag“. „Hvilken sag?“ „Det lovforslag, som i øjeblikket er til behandling“. Jeg blev meget forfærdet og erklærede, at det havde jeg ingen anelse om, jeg vidste end ikke, hvilket lovforslag, det var, der stod på dagsordenen. „Så kan du passe på at komme til partimøderne“, sagde Slengerik, „som det er din pligt“, og gik sin vej. På talerstolen stod socialdemokraternes ordfører, folketingsmanden fra Randers, hr. Mortensen. Jeg vidste, at når hr. Mortensen en sjælden gang af partiet fik lov til at komme op på talerstolen, blev han der så længe som muligt; dette var min trøst. Af den omdelte dagsorden så jeg, at lovforslaget, der var til behandling, handlede om indførelsen af nogle bestemmelser for dansk skibsfart om lastelinier etc., overensstemmende med en indstilling, der var afgivet af en international søfartskommission. Lovforslaget var ret kort, anmærkningerne derimod temmelig lange, og jeg så, at det var unyttigt at prøve på at komme disse igennem, inden Mortensen gik ned, selv om han skulle blive på talerstolen usædvanlig længe. Jeg løb derfor ned til embedsmændenes loge, hvor kontorchef Krog, forslagens fader, sad. Jeg sagde til ham, at han i hast måtte gøre rede for, hvad dette forslag gik ud på. Han begyndte at forklare mig nogle tekniske enkeltheder. Spring dem over, sagde jeg, kun hovedsynspunkterne. Dem fik jeg, og jeg forstod så meget af det, at det drejede sig om en ajourføring af de danske regler med de internationale. Da jeg havde fået fat på dette og ville søge lidt nærmere oplysninger om visse andre punkter, gik Mortensen til min skræk ned fra talerstolen. „Det ærede medlem fra Bornholms 2. valgkreds har ordet“, sagde formanden. Det var mig.

Jeg besteg talerstolen. På ministerpladserne ved talerstolens fod sad den lille sirlige Christopher Hage og fikserede mig gennem sine guldbryller. Min tale lød omtrent således: „På mit partis vegne vil jeg gerne bringe den højtærede minister en tak, fordi han har fremsat dette lovforslag. Det er af stor betydning for en søfarende nation som den danske, at vore regler ikke alene er overensstemmende med tidens krav, men også svarer til, hvad andre og særlig de større søfartsnationer betragter som gældende ret. Vi kan ikke være tjent med, at andre regler gælder for vore sømænd end dem, som iøvrigt er rådende på de have, som vore sømænd befarer. Lovforslaget tilsigter at råde bod på de mangler, der i så henseende hidtil har været i dansk lovgivning. Det udfylder derfor et virkeligt savn. Lovfor-

slaget er klart og koncist affattet, og bemærkningerne indeholder tilstrækkelig motivering for de enkelte bestemmelser. Jeg må derfor gentage min tak over for den højtærede handelsminister og tilsiger ministeren mit partis uforbeholdne støtte til fremme af denne lovgivning". Da jeg gik ned fra talerstolen, rejste handelsministeren sig op, trykkede min hånd og sagde: „Må jeg takke Dem for denne nydelige ordførertale. Jeg er Dem meget taknemmelig, at De behandler mig og mit lovforslag på denne måde". Aldrig har jeg fået en mere ufortjent tak, men således kan det gå. Undertiden gør man sig umage og slipper alligevel dårligt fra det, undertiden er det modsatte tilfældet.

Iøvrigt befandt jeg mig vel som rigsdagsmand. Jeg havde, som det fremgår af forskellige bemærkninger foran, visse vanskeligheder at overvinde, inden jeg blev placeret på en efter min mening tilfredsstillende måde inden for mit parti. Til gengæld var den sidste del af min rigsdagstid så rig på anerkendelse fra partifællers side, at jeg somme tider næsten ikke kunne lade være med at tænke på H. C. Andersens eventyr om den grimme ælling.

Det var dog ingenlunde partifællerne alene, jeg omgikkes og havde samarbejde med, jeg havde adskillige meget gode venner og arbejdsfæller både inden for Venstre og Socialdemokratiet. Derimod knyttede jeg meget få forbindelser med Højres rigsdagsmænd. Der var et par, jeg havde en del personligt at gøre med; det var 2 så vidt forskellige personer som Sporon-Fiedler og Abrahamsen. Sporon-Fiedler var godsejer, hofjærgermester m. v., lidt stor i slaget, men elskværdig, når man lærte ham nærmere at kende. Mit kendskab til denne flotte junkertype stammede fra de allerførste rigsdagsår, hvor han en dag kom hen til mig for at fortælle mig i min egenskab af adjunkt om en sag, der lå ham meget stærkt på sinde. Han havde en søn, der var elev på Odense Katedralskole. Da han skulle konfirmeres, sagde hans mor til ham, da han om fredagen kom hjem, at han skulle blive hjemme også om lørdagen, dagen før konfirmationen, da hun gerne ville tale lidt med ham personligt, inden han afgav sit konfirmationsløfte. Hjemmet var stærkt religiøst. Da konfirmationen var overstået, og sønnen på ny indfandt sig på skolen, blev han kaldt ind til rektor, der forespurgte ham, hvorfor han havde været fraværende om lørdagen. Sønnen meddelte rektor, hvad der var passeret i hjemmet. Der var derefter holdt lærermøde, hvorefter rektor meddelte drengen, at han var bortvist fra skolen. En opringing fra hofjærgermesterinden til

rektor personlig ændrede ikke den tagne beslutning. Da hofjægermesteren fortalte mig historien, eksploderede jeg selvfølgelig og sagde, at den rektor skulle afskediges, og drengen optages på ny. Sporon-Fiedler havde mærkelig nok opgivet at få sin dreng ind på skolen, men mine bemærkninger satte mod i ham. Vi gik sammen til undervisningsminister Keiser-Nielsen, der blev lige så indigneret som jeg og afkrævede rektoren en tjenstlig indberetning aldeles omgående, hvorefter rektoren foruden en meget skarp reprimande blev beordret til øjeblikkelig at genoptage drengen. Reprimanden var iøvrigt så skarp, at rektoren søgte og fik sin afsked. Dette glemte Sporon-Fiedler mig aldrig, men vendte ofte tilbage til, hvor meget de skyldte mig for mit indgreb i sagen. Hvad Abrahamsen angik kom vi i et godt samarbejde i lønningssager, og personlig satte jeg en del pris på ham, skønt der var noget løst og uvederhæftigt over hans arbejde og over hans person. Vi blev iøvrigt siden modkandidater i Gentofte-kredsen, og vi var gensidigt uhyre ubehagelige over for hinanden, hvilket dog ikke forhindrede os i også efter den tid at komme lidt privat sammen i stor elskværdighed.

En højremand til vil jeg nævne, fordi han var så ejendommelig, og fordi han en vis del af sit liv kastede en hel del af sin kærlighed på mig. Det var professor Birck. I visse henseender et af de bedst begavede mennesker, jeg har truffet, i andre henseender fjollet og umulig. Han var en natteravn, der sjældent stod op før klokken var henad 12, skødesløs med sin person, usigneret, men overmåde interessant at drøfte alle økonomiske spørgsmål med. Han havde lidt af profetens nådegave, kunne stille horoskoper for fremtiden og havde ofte forbavsende ret i sine antagelser. Der var meget få, der så klart som han så, hvorledes de økonomiske problemer ville udvikle sig under krigens sidste fase og i den efterfølgende periode. Det meste af, hvad han forudsagde, gik stik imod, hvad andre kloge folk på det national-økonomiske område mente, at der ville ske, og så var det – desværre – professor Birck, der fik ret. Når jeg siger desværre, er det fordi han spåede alle de ulykker inden for vort bankvæsen og inden for statens økonomiske politik, som i de følgende år væltede ind over landet og bl.a. fremkaldte det frygtelige krak, som Landmandsbanken og siden Diskontobankens sammenbrud betød. Birck havde stærke sympatier og antipatier, og han lagde aldrig skjul på dem; det var en frygtelig omtale, han gav sine modstandere, og alle var bange for ham og hans skarpe pen og tunge og så den hensynsløshed, hvormed han gik løs

på folk, som han mente trængte til en omgang. Han kunne også være stærk fra Folketingets talerstol. Jeg husker engang, at han i en sag, hvor han ikke havde ventet nogen diskussion, holdt en timelang tale. Ordføreren, Ivar Berendsen, blev irriteret og gav i sit svar udtryk for, at Birck var ved at sprænge Folketingets tålmodighed. Dertil svarede Birck, at på en måde havde vistnok Ivar Berendsen ret, for man måtte jo bedømme en kædes styrke efter styrken i det skøreste af leddene. Dette sagde han med et koket buk ned imod Ivar Berendsen.

I virkeligheden fik jeg nogle af mine bedste personlige venner inden for Venstre, og mit samarbejde med Venstres repræsentanter i lønningssager var usædvanlig godt. Jeg fik derfor Venstre trukket med til en mængde forslag, som de egentlig ville være gået imod, men i tjenestemandsspørgsmål betragtede de mig næsten som deres fører og fulgte mig ofte længere, end man ellers ville kunne have bragt partiet til. Dette vidste man også godt inden for Socialdemokratiet, og jeg kan huske, at pastor Dahl en dag slog mig på skulderen og sagde: „De er en fiffig mand, Kofoed, De begynder at kritisere et forslag, således at Venstre gnider sig i hænderne, og efterhånden får De tumlet så meget både med forslaget og med venstremændene, at de, uden at de selv mærker det, er bragt over i den bås, hvor De vil have dem, således at de til sidst tiltræder en væsentlig del af det, som de er imod“. Der var noget om det.

Den af Venstres folk, som jeg i disse sager samarbejdede mest med, var Søren Svendsen. Men også folk som Slebsager, Mølgaard Nielsen, Markvorsen og forskellige andre stod jeg mig udmærket med, både personligt og med hensyn til saglige forhold.

Jeg stod mig også godt med en mængde af Socialdemokratiets folk og fik mange gode venner inden for dette parti. Først og fremmest Hauge, som jo også var bornholmsk folketingsmand. Vort samarbejde var gennem årene så godt som et samarbejde overhovedet kan være. Vi kunne have visse rivninger om lokale spørgsmål, når han f. eks. foretrak damskibsselskabet i Rønne, medens jeg arbejdede med mine østbornholmere, men iøvrigt slog vi følge om så godt som alt, hvad der vedrørte øens anliggender, og vi havde også et godt samarbejde om almindelige spørgsmål uden for de lokale. Dernæst vil jeg gerne fremhæve den senere finansminister H. P. Hansen fra Slagelse, hvis venskab jeg har bevaret endnu. Han er en ualmindelig brav person, og uden at være nogen strålende begavelse er han en solid og prak-

tisk mand, der har gjort sit fædreland store tjenester på sin solide og stilfærdige måde. Jeg havde dog ikke i rigsdagsårene ventet, at han skulle nå frem til så anset en position, som han efterhånden har fået, både i og uden for sit parti.

Af andre rigsdagsmænd skal jeg nævne Laust Rasmussen fra Fredericia, den senere forsvarsminister, Chr. Rasmussen fra Helsingør, Jakob Christensen fra Silkeborg, Stilling fra Århus, Marott fra Odense og mange andre. De er nu alle døde.

De første 5 år af min rigsdagstid boede vi i den såkaldte kaserne i Fredericiagade. Det var husmandsforhold, når jeg sammenligner det med Christiansborg, hvor Rigsdagen flyttede ind i 1918. Vi havde kun en halv snes værelser ialt, som skulle bruges både som partiværelser og til udvalgs møder. Det kneb undertiden med at skaffe plads til alle udvalgene, når vi var inde i en travl periode, men så måtte partierne finde sig i, at der holdtes udvalgs møder i partiværelserne, og det gik endda. Snapstinget var kun lille og undertiden stærkt overfyldt, men hyggeligt var der dernede, og det passede egentlig bedre for de beskedne mennesker, som flertallet af rigsdagsmændene er. Det var derfor mærkeligt at se, hvor fordringerne steg, da Christiansborg blev taget i brug. Til at begynde med var der ingen, der kunne begribe, hvad alle de masser af lokaler skulle bruges til, men efterhånden vænnede rigsdagsmændene sig til at stille krav og forlange arbejdsværelser til alle mulige medlemmer, således at der kun gik få år, før man begyndte at klage over lokalenød og måtte inddrage tilstødende områder på Christiansborg til brug for rigsdagsarbejdet. Der var engang en folketingsmand, der ligesom jeg kendte forholdene i Fredericiagade, der sagde til mig: „De bliver ikke tilfredse, før der bliver udleveret hver enkelt en 3 værelses lejlighed med tjener for døren“. Ja, appetitten kommer, når man spiser.

Aakirkebykredsen. Bornholms amtsråd.

Rønne

Min politiske agitation blev i alt væsentlig udført på Bornholm; det var ikke ofte, jeg deltog i politiske møder uden for denne ø, men det skete dog af og til. Jeg har således holdt en del møder i enkelte jyske kredse. Jeg har, da Rode havde meget travlt med sit arbejde som minister, holdt en hel del møder for ham i hans valgkreds (Kalundborg-Samsø), og jeg kan også huske, at jeg engang tog en række møder nede på Møen, hvor min partifælle Mads Larsen var repræsentant. Jeg havde iøvrigt det held på Møen, at man syntes svært godt om mig, således at jeg nogen tid efter fik besøg af et par møenske radikale, der i al hemmelighed kom til mig og spurgte, om jeg ikke ville være deres kandidat i Møen-Vordingborg-kredsen. Jeg så lidt på dem, hvorefter jeg svarede: „Jeg takker for henvendelsen, men jeg vil ikke være „Mads'semorder““. Da de forstod udtrykkets relation til deres daværende folketingsmand, lo de og gik.

Jeg havde også undertiden en lille tourné ud til valgkredse i nærheden af København. Et af de møder, jeg husker bedst, blev holdt en eftermiddag kort før valget i 1918 ude i Farum. Slengerik havde bedt mig om at repræsentere partiet ved denne lejlighed; der skulle komme en taler fra hvert af de 4 politiske partier. Fra Socialdemokratiet skulle kredsens kandidat, senere borgmester Hedebøl tale. Jeg drog af sted uden at ane uråd. Da jeg kom derud, viste det sig, at mødet var arrangeret af den stedlige venstreforening og at der fra Venstre var mødt min iøvrigt personlige gode ven, nu afdøde folketingsmand Lillelund, der var en fortrinlig taler. Desuden Venstres kandidat i kredsen, Jørgensen Værebøl, og så havde partiet endda tilkaldt en kvindelig agitator, frk. Paludan Møller. Fra konservativ side var mødt en dame, som siden kom til at spille en større rolle i dansk politik, nemlig overretssagfører, fru Malling-Hauschultz, samt partiets kandidat i kredsen, proprietær Grønning. Socialdemokraten hr. Hedebøl var ikke mødt, og nogen stedfortræder for ham var der heller ikke. Venstres kredsformand, en præst, der vistnok hed Krogh, åbnede mødet med en længere politisk indledning. Derefter talte de 3 foranævnte venstremænd på rad. Derefter fik de 2 højremænd ordet, og

så skulle jeg i ilden. Der var jo lagt meget på min tallerken, så jeg mente, at jeg måtte tage lidt kraftigt fat. Det skulle jeg ikke have gjort, for forsamlingen bestod, så vidt jeg kunne mærke, for 95 %'s vedkommende af regeringens modstandere, og jeg var ikke kommet langt frem i min tale, før jeg var klar over, at jeg var ude på gængende grund. Jeg måtte så prøve på at lægge roret noget om, for ikke at blive hysset ned. Det gik så nogenlunde, men nogen succes var det ikke; så fik rækken af modstandere ordet, således at der lige blev 10 minutter til mig, inden mødet måtte afbrydes af hensyn til togets afgang til København. Da vi gik til toget, klappede Lillelund mig på skulderen og sagde grinende: „Det havde du rigtig godt af“. Jeg skal ikke nægte, at jeg følte mig temmelig mørbanket, og da jeg fortalte Slengerik, hvad jeg havde været ude for, gentog han Lillelunds ord: „Det havde du rigtig godt af“.

Nogen landsorganisator blev jeg aldrig; uden for Rigsdagen og uden for fødeøen var jeg hele tiden en temmelig ukendt politiker, men hjemme slog jeg mine kraftige slag, og jeg var jo nødt til at holde damp under kedlen, for jeg var jo i 1913 kun valgt, fordi jeg havde 2 modkandidater. Den dag, Højre og Venstre slog sig sammen om en fælles kandidat, var mit liv i fare, eller den dag, socialdemokraterne ikke længere ville støtte mig, var mit politiske liv ikke meget værd. Jeg måtte derfor i virkeligheden i hele min rigsdagstid, selv om jeg havde nok så travlt inde på tinge, fortsætte min agitation ved en række møder rundt omkring i min valgkreds. Der er få politikere, der i den grad har måttet mase med vælgermøder, selv om der var langt til valget, som jeg måtte.

Nu var forholdet jo for mit vedkommende dette, at jeg ikke havde noget dagblad at støtte mig til. De 3 andre partier havde deres store og vel indarbejdede blade, „Avisen“ for Højre, „Bornholms Tidende“ for Venstre og „Bornholms Socialdemokrat“ for socialdemokraterne. Jeg havde kun mit lille ugeblad, „Bornholms Venstreblad“, som jeg sled og slæbte for at holde liv i, og som stadig gik tilbage i holdertal, fordi jeg aldrig nåede at få det indarbejdet i den bornholmske vælgerbefolkning, således at det omfattedes med nogen interesse. Det var et forfærdeligt mas, således at skulle holde liv i et håbløst foretagende, som dette ugeblad var, og der var ikke en mors sjæl, der hjalp mig; jeg måtte skrive og klippe det hele sammen selv.

Men først og fremmest måtte jeg holde møder; med få ugers mellemrum averterede jeg gerne 3 møder på rad, og hvis modstanderne

indkaldte til møde, var jeg altid på pletten. Det var mig altid en glæde, når jeg fik meddelelse om, at en eller anden folketingsmand af de andre partier skulle holde møde i min valgkreds. Jeg vidste, at det ofte drejede sig om hårde omgange, for vore møder var gerne meget lange, sluttede ofte ved midnatstid, men det var for mig en billig måde at lave agitation på, og det var den bedste måde, hvor på jeg kunne få mine modstandere i tale. Det var jo dem, det gjaldt om af få fat i, og måske navnlig at få fat i dem, som endnu ikke havde taget nogen bestemmelse i den politiske strid. Iøvrigt havde jeg let ved, selv om der ikke kom ordførere fra de andre partier, til mine møder at få folk til at komme til stede. Det var sjældent, at jeg stod og talte for tomme bænke. Jeg var, når jeg selv skal sige det, en udmærket vælgermødertaler, og dette vidste man i kredsen, så selv om de ikke alle var enige med mig, havde de dog lyst til at høre, hvad jeg havde at fortælle. Jeg var hård imod modstanderne, undertiden unødigt hård, men man var jo ung og kamplysten. Af og til tog jeg en partifælle med mig over for at live lidt op i landskabet, navnlig har Slengerik adskillige gange været ovre på Bornholm for sammen med mig at føre et forsvar for den radikale politik. Han kunne altid sætte liv i gemytterne, undertiden måske lidt for meget.

Det var mit indtryk, at min position efterhånden fæstnedes ganske godt inden for valgkredsen. Dertil bidrog, som jeg før har nævnt, mit arbejde med lokale spørgsmål, men også den omstændighed, at jeg, samtidig med at jeg kom ind i Rigsdagen, fik et par meget betydelige hverv på selve øen. I august 1913 skulle der være suppleringsvalg til amtsrådet. Et af Højres amtsrådsmedlemmer, konsul C. P. Lund, var fraflyttet Rønne. Købstæderne skulle vælge 21 valgmand, Venstre-Højre tilsammen valgte 10, socialdemokraterne valgte 9, og de radikale fik valgt en i Svaneke og 1 i Rønne. Alle regnede nu med, at der ville blive valgt en socialdemokrat, idet man gik ud fra, at de 2 radikale blev nødt til at stemme på socialdemokraternes kandidat, som var en af mine bedste venner, K. A. Petersen i Neksø. Han var desuden en fremragende kommunalmand, der havde siddet i Neksø byråd i mange år og gjort et stort arbejde i denne by. Jeg regnede egentlig heller ikke selv med, at min kandidatur skulle kunne gennemføres, men de 2 radikale valgmand P. Kristensen fra Svaneke og Hans Hjort fra Rønne havde nu sat sig i hovedet, at de ville have mig ind i amtsrådet. Jeg havde ikke modsat mig dette, da jeg meget gerne ville selv, og de førte deres politik så kraftigt, at de,

efter at have skændtes med socialdemokraterne en hel dag, fik disse til at bøje sig, således at jeg blev valgt med 11 stemmer, medens 10 faldt på en meget anset veteran fra det kommunale liv på Bornholm, justitsråd N. C. Olsen i Rønne.

Jeg var, den dag jeg blev valgt, meget stolt over sejren, men i de følgende dage sank humøret betydeligt. Forholdet var nemlig det, at Højres avis i raseri over, at deres fortræffelige kandidat, der var en mand sidst i tresserne, blev fældet af mig unge menneske på 34 år, der aldrig havde siddet i hverken byråd eller sogneråd, i den grad gennemhagledede mig, at det var helt uhyggeligt at læse. Jeg fremstilledes som en umulighed og ægerrighed, hvis hovmod ingen grænser kendte, og hvis albuer var så spidse, at der ikke var set mage før på Bornholm. Venstrebladet brugte ikke så stærke ord, men også her fik jeg en forfærdelig omgang, og da K. A. Petersen selvfølgelig heller ikke var glad ved, at han ikke var kommet ind i amtsrådet, var „Socialdemokraten“ mere end lunken, da den skulle kommentere valgresultatet. Jeg gik længe med en meget øm ryg.

Næsten lige så galt gik det, da jeg omtrent samtidig fik min næste ophøjelse, idet jeg af trafikministeriet blev sat ind som medlem af bestyrelsen for Rønne-Allinge banen. Den var blevet indviet i 1913, og der skulle nu vælges 4 bestyrelsesmedlemmer, en af trafikministeriet, det blev altså mig, en af finansministeriet, det blev Hauge, en af amtsrådet, det blev Macgaard, Venstres ordfører på Bornholm, og en fra kommunerne, det blev som foran nævnt justitsråd N. C. Olsen. Også ved denne lejlighed fik både Hauge og jeg, men særlig jeg, en meget hård medfart i Venstres og Højres presse. Da siden Gudhjem-banen skulle tages i brug, blev Hauge og jeg på samme måde som for Allinge-banens vedkommende regeringens repræsentant i denne bane, og her blev jeg oven i købet valgt til formand. Omtrent samtidig blev jeg også formand for Allinge-banen, så var der kun Neksø-banen tilbage (der var dengang 3 selvstændige selskaber, der nu er slået sammen til ét). Her blev jeg også medlem af bestyrelsen, ligeledes udpeget af regeringen. Da de 3 bestyrelser holdt deres møder i fællesskab, fik jeg meget at gøre med de bornholmske baneforhold. Jeg kom i et udmærket samarbejde med formanden for Neksø-banen, den tidligere landstingsmand P. Lund Koefoed, og skønt han havde siddet som formand for banen i mange år, anmodede han gerne mig om at lede fællesmøderne. Dette gjorde jeg med stor glæde, og til trods for den misstemning, som havde hersket i

anledning af, at regeringen benyttede sin magt til at sætte mig ind i disse bestyrelser, tør jeg dog sige, at mit arbejde med de bornholmske baneforhold vandt almindelig anerkendelse, også blandt mine politiske modstandere.

De årlige generalforsamlinger var meget interessante. De blev altid meget udførligt refererede i alle bladene, og jeg lagde i min formandstid uhyre vægt på at lægge de forskellige spørgsmål om banernes økonomiske forhold m. v. frem for offentligheden på en så udførlig og instruktiv måde som muligt. Dette arbejde havde også en stor betydning for mig i min virksomhed i lønningskommissionen og lønningsudvalget. Forholdet er jo nemlig dette, at statsbanerne og privatbanerne i personalemæssig henseende er stærkt beslægtet. Når jeg som formand for de bornholmske baner i praksis arbejdede med disse personale spørgsmål, var det ikke teori altsammen, når jeg skulle diskutere lønningsproblemer, personalenormeringer, særlige ydelser m. v. med repræsentanter for statsbanerne eller organisationslederne. Jeg kan også huske, at sølvsnorenes formand, hr. Charles Petersen, en gang sagde: „Det er en ulykke for os statsbanetjenestemænd, at De er formand for de bornholmske jernbaner“.

Derimod fik jeg ikke så megen glæde af min virksomhed i amtsrådet, som jeg havde ventet. Jeg kan huske min start; den var ganske pudsigt. I det første amtsrådsmøde, jeg deltog i, var der en sag, som gav mig anledning til at foreslå, at man skulle sætte gummiringe på amtssygehusets vogn, som hentede patienter fra de forskellige kommuner ude på øen, og disse stakkels mennesker, der jo ofte var dødsyge eller lå med brudte lemmer, blev kørt på de ujævne landeveje i en sygevogn med jernringe. At de i det hele taget kom levende fra det, viser bornholmernes hårdførhed. På en eller anden måde må jeg vel have set en sådan sygetransport og være blevet forarget derover. Jeg tog i hvert fald til orde for, at vognen skulle have bløde ringe, men dette fandt adskillige af mine kolleger i amtsrådet var ganske blødt. Det vakte også kritik i Venstres og Højres aviser, men jeg havde dog den tilfredsstillelse, at forskellige indsendere gav mig ret, og navnlig havde jeg den tilfredshed, at vognen virkelig fik gummiringe. Ja, det var i de små reformers tid.

Iøvrigt udrettede jeg ikke noget nævneværdigt som medlem af Bornholms amtsråd. Det er en almindelige teori, at man for at blive et nyttigt amtsrådsmedlem skal have været medlem i en passende tid af et by- eller sogneråd i forvejen. Dette, måtte jeg sande, var rigtigt.

Jeg følte hele tiden, at jeg manglede den praktiske forskole, som de andre medlemmer havde. Det var heller ikke muligt for mig rigtig at få interesse for de mange i sig selv ret ubetydelige problemer, der behandlede i rådet og i de af dette nedsatte udvalg. Det af disse, hvor jeg udrettede mest, var lønningsudvalget. Jeg bidrog til at reformere lønningsforholdene for amtets tjenestemænd, men deres antal var ikke stort. Så var jeg også meget for tilbøjelig til at ville lave politisk agitation på amtsrådets sager. Det er fristende for en ung kamphane, men det betaler sig ikke i det lange løb. I det kommunale arbejde skal man være strengt saglig og lade de partipolitiske interesser blive i baggrunden. Her mødes de praktiske mænd fra de forskellige partier og taler sig til rette om de allerfleste af de spørgsmål, som foreligger til behandling. Og under disse overvejelser spiller det i almindelighed ikke nogen større rolle, om man hører til det ene eller det andet politiske parti. Et minus for mig i min stilling som medlem af amtsrådet var også mit personlige modsætningsforhold til rådets formand, amtmand Valløe.

Mit amtsrådsmandat udløb i 1916, idet jeg kun var valgt ved et suppleringsvalg midt i en periode, der var på 6 år. Jeg havde slet ingen tro på, at jeg kunne blive genvalgt. Der hørte også megen manøvredegytighed til for at opnå dette, men jeg opnåede det virkelig, skønt der også ved den lejlighed kun var 2 købstadsvalgmænd for det radikale parti. Jeg fik tilmed den glæde, at også K. A. Petersen ved denne lejlighed kom ind; i det hele nåede de radikale og socialdemokraterne ved amtsrådsvalget i 1916 7 mandater af amtsrådets 15. Af de 7 var 4 socialdemokrater og 3 radikale. Da stod det radikale Venstre på Bornholm på sin magts højeste. Vi havde i de 3 år, der var forløbet siden min valgsejr i Åkirkeby, i den grad udvidet vor indflydelse i de forskellige byer og sogneråd, så at vi virkelig kunne kappes med de 3 andre partier om mandaterne på en sådan måde, at vi var dem nogenlunde jævnbyrdige. Nu blev jeg valgt på 6 år, altså til 1922, men da jeg i 1920 fraflyttede øen, gik selvfølgelig mandatet over til min suppleant Hans Hjort, ligesom jeg på samme tid måtte afgive den for mig så højt vurderede stilling som formand for de bornholmske baners bestyrelser. Og siden er der vistnok ikke valgt nogen radikal ind i det bornholmske amtsråd; så stærkt gik partiet tilbage, efter at jeg var fraflyttet øen.

I de syv år, jeg repræsenterede Åkirkeby-kredsen på Rigsdagen, var jeg samtidig adjunkt i Rønne. Dette var dog mere formelt end reelt. I det første skoleår havde jeg en mand ovrefra som vikar; ham måtte jeg selvfølgelig selv betale, og da rigsdagslønnen dengang kun bestod i dagpenge, der fra 1/10 til 1/4 udgjorde 10 kr. pr. dag og i den øvrige tid 6 kr., vil man kunne forstå, at det pekuniært set var en underskudsforretning, jeg havde indladt mig på. Så fik jeg senere en noget billigere ordning, idet timerne blev fordelt mellem de andre lærere ved skolen, således at jeg selv læste dem, når jeg var hjemme. Men fra 1917 havde jeg ikke flere timer på skolen; jeg var da så optaget af kommissionsarbejde etc., at undervisningsministeriet bevilgede mig orlov, men med fuld løn. Dette var en god, men ikke urimelig ordning, da kommissionsarbejdet var ulønnet, bortset fra dagpengene.

Iøvrigt var mit forhold til skolens folk ikke særlig cordialt. Af lærerne var kun én, nemlig adjunkt Berthelsen, min politiske meningsfælle; de fleste af de andre var endda temmelig hårdkogte konservative. Tilmed var der vel nok en del misundelse til stede. Den hurtighed, hvormed min stjerne var steget på firmamentet ved min indtræden i rigsdag, amtsråd etc., stod jo i stærk modstrid til den lod, som var almindelig blandt mine fagfæller, og det er menneskeligt forståeligt, at det medførte, at enkelte af dem følte en lille orm gnave ved hjerteroden. Én af dem, lektor Øllgaard, havde tilmed som Højres fører på Bornholm slidt og slæbt i den politiske agitation i det meste af en menneskealder uden så meget som at opnå et byrådsmandat

.....

Denne holdning var imidlertid ikke meget forskellig fra det øvrige borgerskabs indstilling over for mig og derigennem til dels også over for min kone. Jeg var ikke persona grata, og vor omgangskreds var meget begrænset og nærmest svindende, efter som årene gik. Nu var jeg jo heller ikke blid og hensynsfuld i min optræden, og jeg led ikke af mindreværdskomplekser eller falsk ydmyghed. Temperamentsfuld har jeg jo altid været, og ikke mindst i disse kampår var jeg mere tilbøjelig til at præsentere den knyttede næve end den til venskabeligt samarbejde fremstrakte hånd.

Forskellige affærer bidrog også til at skærpe modsætningerne. Jeg husker således, at jeg ved krigens udbrud dødeligt krænkede Bornholms kommandant, oberst Petersen, en temperamentsfuld officer med en meget martialske optræden. Han havde store forestillinger om, hvad Bornholms væbning skulle udrette, hvis øen skulle blive udsat

for angreb og forberedte en mobilisering af væbningens mandskab. Hauge og jeg henvendte os derfor til forsvarsministeren, dr. Munch, og bad ham standse kommandanten, idet vi anså en isoleret mobilisering på Bornholm som unyttig og uheldig. Munch var enig med os, og der blev givet stopordre. Siden den dag ville oberst Petersen ikke være i stue med mig eller hilse på mig, når jeg mødte ham på gaden.

Her havde jeg nu ikke noget at bebrejde mig selv. Dette kan jeg imidlertid ikke sige om en anden skærmydsel af en noget anden art. Vi havde i Rønne en stadsingeniør, som hed Meden. Han var radikal, og vi kom meget i hans hus, hvor der udfoldedes selskabelighed i en efter provinsforhold stor stil. Men Meden lagde sig ved arrogant optræden ud med byrådets konservative flertal, der afskedigede ham. Dette vakte meget røre, bl. a. fordi byrådets kongevalgte borgmester, hr. Wöldike, benyttede en paragraf i kommunaloven til at nedlægge veto imod den vedtagne beslutnings gyldighed, et formelt helt uholdbart standpunkt. I denne sag gik jeg med en voldsomhed, der havde været en bedre sag værdig, ind for ingeniør Meden og førte krigen ind i fjendens eget land, idet jeg overfaldt Højres fører i Rønne, vejinspektør Jensen, bl. a. ved at kritisere hans administration af øens vejvæsen. Her var jeg ude på en farlig bane, vildført af ungdommelig iver efter at vise mig som mine venners riddersmand.

Langt mere indgribende end disse affærer var min mangeårige fejde med direktør Thorvald Lund, lederen af Bornholms Sparekasse og Dampskibsselskabet af 1866. Det var i hans sidstnævnte egenskab, at kollisionen fremkom. Dette særdeles vel konsoliderede og iøvrigt vel ledede selskab gav årligt en meget stor dividende, indtil 12 % til sine aktionærer, blandt hvilke familierne Rønne-Lund og Thorsen m. fl. var talstærkt repræsenterede. Kort efter at jeg var blevet folketingsmand, forhøjede selskabet sine passagertakster, hvilket syntes noget upåkrævet, når man tog i betragtning, hvad jeg lige har sagt om selskabets fine økonomiske stilling. Både Hauge og jeg kritiserede da også skarpt denne takstforhøjelse, men jeg gik et skridt videre, idet jeg gik op til postvæsenets generaldirektør, hr. Kiørboe, og spurgte ham, om postvæsenet, der ydede selskabet en relativ høj betaling for at være postbesørgende mellem Bornholm og København, ikke ved ydelsen af denne subvention burde være kontrollerende med hensyn til de takster, selskabet fastsatte for passagerer og gods, og om det ikke ville være naturligt, at en takstforhøjelse skulle godkendes af generaldirektoratet, før den sattes i kraft. Generaldirektøren

gav mig helt ret i denne principielle betragtning, og sagde, at det var hans agt at indkalde repræsentanter for selskabet til en forhandling om den bebudede takstændring, som, hvis den fastholdtes, kunne medføre subventionsbegrænsning. Indholdet af denne samtale meddelte jeg i et nummer af „Bornholms Venstreblad“. Virkningen heraf var eksplosiv. Alle eksploderede: Direktør Lund, rektor Koefoed (der var formand for selskabets bestyrelse og storaktionær som gift med en Rønne), borgerskabet i Rønne og last not least højreavisen. Redaktør Jespersen dængede mig ved denne lejlighed værre til end nogen sinde før, hvilket ville sige ikke så lidt. Det var ikke alene et angreb på mine synspunkter og handlinger, men også på min person. Jeg blev fremstillet som en latterlig og nichtswürdig fyr, som intet fornuftigt menneske, som lærte mig nærmere at kende, kunne tage alvorligt. Som politiker må man jo ikke være mimose, og jeg var det heller ikke, men denne artikel ramte dog så hårdt, at det sved lige ind i hjertet, ja brodden sidder der endnu, når jeg tænker på den omtale, jeg i denne redaktionsartikel var genstand for.

At selskabets ledelse var fortørnet, er i og for sig forståeligt. Thi den holdning, som postvæsenets generaldirektør, fremkaldt ved min henvendelse til ham, indtog, var noget principielt nyt, som betød en begrænsning af selskabets selvbestemmelsesret, og dette var efter direktør Lund og hans stabs opfattelse så urimeligt, for ikke at sige uforskammet, at de savnede ord til at udtrykke deres harme. I den almindelige befolkning var sympatien på min side i den fejde, som nu indlededes, men dette mærkede jeg ikke meget til. Derimod mærkede jeg så meget stærkere Rønne-borgerskabets fjendtlige indstilling over for mig. Hårdest ramte det mig vel nok, at min partifælle og omgangsven, fabrikant Hans Hjorth, der takket være mit arbejde var sat ind som partiets repræsentant i Rønne byråd, uden at varsko mig, i en artikel i de bornholmske blade kritiserede min optræden over for dampskibsselskabet. Jeg havde vel nok været så langt ude, at jeg ikke kunne forlange følgeskab af mere forsigtige naturer, bl. a. fordi jeg spillede den trumf ud, at dersom postvæsenet ikke kunne få selskabet til at makke ret, kunne staten bruge andre transportskibe til postbesørgelse, men Hjorths optræden over for mig havde dog i nogen grad et bagholdsangrebs karakter, og jeg sendte ham da også et brev, hvori jeg nærmere motiverede, at vort samarbejde og venskab dermed var forbi. Også på skolen mærkede jeg visse elevers fjendtlige indstilling, nemlig de elever, som kom fra hjem, hvor mit

navn blev et uartigt ord. Jeg oplevede endog, at en af eleverne skrev en artikel i Bornholms Avis, hvori han beskyldte mig for at drive politisk agitation i mine skoletimer. Jeg anklagede en elev i gymnasiet, der hed Ove Nielsen fra Grudby skole i Åker, for at være artiklens forfatter, men jeg fik mange år senere at vide af forfatteren Jørgen Vibe, at det var ham, der havde skrevet artiklen. Da var Ove Nielsen død som præst for de danske i Paris, og det pinte mig, at jeg ikke kunne skrive til ham og bede ham undskylde min uberettigede anklage.

Den her omtalte fejde begyndte kort efter, at jeg var blevet rigsdagsmand, og der skete egentlig ikke stor ændring i forholdet i de 7 år, som siden forløb, indtil jeg rejste bort fra øen. En lille vennekreds beholdt vi dog, trods alt, og mine partifæller og tilhængere i min valgkreds sluttede sig år for år tættere til mig, politisk og personligt. Møderne inden for min vælgerforening var vennemøder i dette ords bedste betydning. På Rigsdagen steg min stjerne støt og sikkert, og hjemme var der godt at være.

Trods bryderierne var de 10 år i Rønne, hvis man lægger helhedsindtrykket til grund, en god og lys tid. Den var fyldt med arbejde, spændende og krævende arbejde. Min sejge kamp for at erobre en valgkreds og blive medlem af den lovgivende forsamling kronedes med held, og også på anden måde opnåede jeg hverv, der var udtryk for mine medborgeres tillid. Der var glæde ved at mærke dette, glæde ved at nå mål, man havde sat sig, glæde ved at se sager blive fremmede efter den plan, man selv havde udklækket, glæde ved at yde afgørende bidrag til reformer, der havde betydning for samfundslivets trivsel. Egne fejlgreb og miskendelse kunne gyde malurt i glædens bæger, men sejrene var dog flere end nederlagene, og fremgangen større end de periodiske tilbageslag, således at slutresultatet blev langt over, hvad jeg selv med en optimistisk bedømmelse af mine egne chancer havde turdet vente.

Og hjemmet, jeg grundede i denne periode, blev det fristed, hvor jeg altid fandt forståelse og samlede kræfter til kampen og arbejdet udenfor. Derfor var der midt i den bedrøvelige kendsgerning, at jeg ved valget den 26. april 1920 var berøvet mit rigsdagsmandat, det lyspunkt, at jeg antagelig nu var færdig med den nomadetilværelse, der kun tillod mig engang imellem at besøge min kone og min datter i vort fælles hyggelige hjem. Der var nu mulighed for, at vi næsten dagligt kunne være sammen og være noget mere for hinanden end tidligere.

Valgkampen 1918. Ministerkandidat

Formand for lønningsrådet 1919

Telefonkonflikten 1920

Det er klart, at den hurtige march fremad på Bornholm på den ene side imponerede og på den anden side kaldte på misundelse og modstand. Jeg fik begge dele at mærke.

Ved valget i 1915 havde jeg ingen modkandidat, men det var en følge af forholdene og betød intet i retning af, at der ingen modstandere var. Så kom kampvalget i 1918. Venstre opstillede deres fører, landstingsmand Mægaard, der uden sammenligning var min farligste modkandidat. Højre mødte også med deres fører, redaktør Jespersen, og socialdemokraterne støttede min kandidatur, ligesom i 1913. Det blev et mægtigt slag. Vi 3 kandidater tørnede valgkredsen rundt på en serie vælgermøder, der holdtes i overfyldte lokaler. Der var en kolossal spænding over det. Jeg glemmer aldrig disse måneder. Venstre anstrengte sig til det yderste for at sætte Mægaard igennem; jeg kæmpede for livet. På dette tidspunkt ville jeg for alt i verden ikke ud af Rigsdagen. Jeg sad midt i lønningskommissionens arbejde, og det stod for mig, som om der her virkelig var en meget stor opgave at løse, hvad der jo også var. Hvis jeg kunne bevare mit mandat, troede jeg selv på, at jeg ville kunne gennemføre en reform, som jeg kunne knytte til mit navn, og som ville få stor betydning i dansk statsliv. Hvis jeg derimod blev sat ud af tinget, kunne jeg vel blive siddende i kommissionen, men hvorledes ville det gå, når kommissionens arbejde var færdig, og dette skulle forelægges Rigsdagen. Andre måtte så tage barnet i pleje, og plejebørn har nu altid andre kår end de rigtige børn.

Jeg satte derfor alle sejl til. Jeg gennemarbejdede hver eneste kommune, udsendte valgblade, som spredtes i et på Bornholm hidtil ukendt omfang, var ligeglad med, hvad det kostede, selv om jeg selv måtte punge ud over min evne. Men var hele tiden noget tvivlende med hensyn til resultatet. Til gengæld var Venstre så sejrssikker som aldrig før. På selve valgaftenen havde Mægaard bestilt middag til sig selv og sine ledende mænd i kredsen i Åkirkeby, hvor man skulle nyde sejren og feste til den lyse morgen; det var første valg, hvor

valghandlingen foregik på forskellige steder. Der stemtes altså ude i de enkelte kommuner, og hver kommune meldte sine stemmetal. Jeg havde på forhånd opstillet en beregning over, hvorledes stemmerne ville falde og havde regnet ud, at jeg kunne blive valgt med nogle få stemmers overtal. Jeg sad hjemme i Rønne og ventede spændt på, når de første meddelelser kom. Den første kom allerede kl. 2 om eftermiddagen; den var fra Christiansø. Her havde man gjort sig færdig allerede ved 11-tiden. Der var 48 vælgere, alle 48 stemte. Det kneb lidt med en gammel kone og hendes datter, der boede i den fjerneste hytte på øen. Så lukkede valgbestyrelsen lokalet af og marcherede in pleno ned til de 2 damer og fortalte dem, at det var deres pligt at stemme. De ville nødigt, men de gjorde det. Så blev stemmerne talt op; de 47 havde stemt på mig, 1 havde stemt på Jespersen. Maegaard, min farligste modkandidat, fik slet ingen. Så gik en båd fra Christiansø til Svaneke med resultatet. Derfra blev dette meddelt mig telefonisk, og der blev spurgt, om det måtte offentliggøres. Jeg sagde nej, man skulle vente. I aftenens løb begyndte så de andre resultater at komme. Det første var meget nedtrykkende. Det var fra mit fødesogn, der havde jeg været sikker på et flertal, men Maegaard fik 410 stemmer, jeg kun 300. Så var jeg sikker på at ville dumpe. Andre resultater indløb mere eller mindre tilfredsstillende, men Neksø og Svaneke, mine 2 bedste byer, rettede stillingen op, og enden på historien blev, at jeg fik 2822 stemmer, medens Maegaard kun fik 2477. Jespersens stemmetal kan jeg ikke huske, jeg tror, det var ca. 500, i hvert fald havde jeg ikke absolut majoritet, men valget var jo med et pænt overskud, og det var det vigtigste.

Det var en af de mest spændende dage i mit liv, og både jeg og Sigrid var overnervøse.

Til slut nogle ord om den sidste rigsdagssamling 1919/20. Lønningslovene var nu gennemført, og som jeg allerede har sagt adskillige gange, havde jeg derved placeret mig på en sådan måde inden for partiet og også i forhold til de andre partier, at jeg følte mig stærk og sikker, og jeg må sige til min ros, at den modgang, jeg tidligere havde haft, hindrede mig i at føle noget som helst overmod. Henimod jul indtrådte der noget, som vakte min højeste opmærksomhed. Finansministeren, dr. Edvard Brandes, så således på det, at den radikale regering burde afgå eller i hvert fald udskrive et valg, hvor det blev konstateret, at den havde et flertal, hvis den da vedvarende

havde et sådant bag sig. Da han ikke kunne få sine kolleger til at dele dette syn, meddelte han statsministeren, at så ønskede han selv at gå. Dette havde han sagt til Zahle ved flere lejligheder, men Zahle havde slået det hen. Kort før jul meddelte han i en skrivelse til statsministeren, at han ønskede at træde tilbage til nytår, og i en samtale med Zahle fastholdt han sin beslutning. Der skulle nu skaffes en ny finansminister. Hvilke forhandlinger, der fandt sted inden for regeringen i så henseende, er mig ikke bekendt, men en dag kaldte Slengerik mig til side og sagde til mig, at dr. Brandes trådte tilbage som finansminister, hvorefter det var regeringens hensigt at anmode Hassing-Jørgensen, der var trafikminister, om at overtage finansministeriet, og Slengerik så således på det, at jeg måtte afløse Hassing-Jørgensen som trafikminister. Dette havde han talt med Zahle om, og Zahle var enig. Han bad mig om ikke at komme til stede ved det partimøde samme dag, hvor sagen ville blive omtalt. Jeg udeblev selvfølgelig, og efter mødet kom Slengerik hen til mig og sagde, at nu var sagen i orden. Partiet var ganske enig i, at jeg skulle indtræde i regeringen som trafikminister. Jeg blev meget glad og stolt over denne tillidserklæring fra partiets side og glædede mig meget til at blive minister.

Hvad der derefter skete inden for regeringen, ved jeg ikke. Zahle har aldrig nævnt sagen for mig, og jeg har ikke selv villet bringe den på bane over for ham, men den sidste dag før jul fik jeg meddelelse om, at de øvrige ministre havde lagt et stærkt pres på dr. Brandes for at få ham til at blive. Nu havde de siddet sammen i 7 år, og man ønskede at holde ud sammen, indtil normal afgang kunne finde sted, hvis valget gav et sådant udfald. Dr. Brandes havde dog vistnok på dette tidspunkt ikke ubetinget sagt ja til at blive, men Slengerik mente, at det antagelig blev resultatet. Jeg følte mig ikke så lidt skuffet, da jeg skulle rejse hjem til jul og give Sigrid meddelelse om, at hun ikke blev ministerfrue, i hvert fald ikke denne gang. Jeg skylder dog Sigrid at tilføje, at hun vistnok var blevet mere bedrøvet, hvis jeg var kommet hjem som minister, end hun blev det, da jeg fortalte hende, at det ikke blev til noget med ophøjelsen.

Medens jeg altså led en skuffelse med hensyn til ministerposten, havde jeg meget held med mig på andet punkt. Under mine overvejelser med hensyn til gennemførelsen af den lønningslov, som blev resultatet af lønningskommissionens arbejde, stod det klart for mig, at selv om vi ad lovgivningens vej lavede ensartede bestemmelser

og søgte at gennemføre nye og efter vor mening bedre principper, var dermed jo i virkeligheden kun udarbejdet en ramme, og spørgsmålet var, hvorledes den skulle fyldes ud. I Folketingets lønningsudvalg, som jeg nu var formand for, havde jeg et udmærket centralorgan, der virkede fuldstændig prompte i retning af at udforme lovgivningsbestemmelserne efter de fastlagte synspunkter. Finansudvalget fulgte slavisk lønningsudvalget, og det resultat, som de to udvalg kom til, var der ingen egentlig opposition imod i Rigsdagen. Men hvor længe kunne jeg sidde som formand for lønningsudvalget? Dette spørgsmål hang igen sammen med, hvor længe jeg kunne bevare mit mandat i Rigsdagen. Jeg var valgt i en kampkreds og var afhængig af alliancen med Socialdemokratiet; denne kunne bryde når som helst, og i så tilfælde var mine dage som rigsdagsmand talte, og hvad så med hensyn til statens lønningsvæsen?

Ud fra disse betragtninger gik jeg længe svanger med en plan om at oprette et organ, som jeg kunne komme i spidsen for, selv om jeg ikke var rigsdagsmand mere. Mine forestillinger om dette organ var til at begynde med ganske tågede, og jeg turde ikke betro mig til nogen, da jeg var ret sikker på, at der ville være store vanskeligheder med hensyn til at få tilslutning til denne tanke. Så en dag fandt jeg, hvad jeg troede var de vises sten, og fortalte min gode ven, kontorchef William Larsen om, hvad jeg spekulerede på. Han var straks med på planen, forbedrede den en del, og i Folketingets lønningsudvalg udformede jeg et ændringsforslag, der forpuppede sig mellem de talløse andre, således at udvalgets medlemmer i virkeligheden næppe havde nogen klar forestilling om, hvilket mål forslaget stilede imod. Derimod opdagede finansministeren og hans embedsmænd det selvfølgelig. Jeg blev kaldt over til dr. Brandes, og jeg sagde ham rent ud, hvad meningen var. Til min glæde gik han med, i hvert fald i princippet, og forslaget blev omformet, således at han lovede at gå ind for det under det kommende samråd. Det gjorde han også, og dermed var § 48 sat ind i lønningsloven, hvorved lønningsrådet oprettedes. Det skulle bestå af en formand og en næstformand, begge udnævnt af kongen, 4 rigsdagsrepræsentanter, 2 af finansministeren udpegede medlemmer, hvoraf den ene tænktes repræsenterende administrationen, den anden tjenestemandsgeselskaberne. Da stillingerne skulle besættes i slutningen af oktober 1919, blev jeg formand, departementschefen i statsministeriet, under hvilket lønningsrådet skulle sortere, hr. Fr. V. Petersen, næstformand,

de 4 rigsdagsrepræsentanter blev Søren Svendsen, Friis-Skotte, Abrahamson og Vejstrup. Daværende kontorchef, senere departementschef Dalhoff, der havde gjort et stort arbejde som sekretær sammen med William Larsen i lønningskommissionen, blev medlem og repræsentant for administrationen, hvad han kun i uegentligste forstand kunne siges at være, og Charles Petersen, den nuværende formand for Landstinget, blev det medlem, som skulle repræsentere tjenestemandene.

Dette råd var altså en blanding af politiske repræsentanter og tjenestemand- og administrationsrepræsentanter med en uafhængig formand og næstformand, hvoraf kun den ene havde stemmeret, naturligvis formanden, hvis han var til stede, ellers næstformanden. Departementschef Petersen var i øvrigt meget krænket over, at han ikke blev formand, det var jo statsministeriets råd, og han var departementschef der og led ikke af mindreværdskomplekser; jeg var jo kun i embedsmæssig henseende en lille adjunkt fra en provinsstatsskole. Hans forestillinger om, at han var bedre egnet end jeg, blev han dog kureret for, men det skal jeg komme til senere. Som vederlag for formandshvervet blev der fastsat 3.000 kr. i honorar. Så skulle jeg have en sekretær. William Larsen anbefalede den unge fuldmægtig Knutzen i generaldirektoratet for postvæsenet. Dermed begyndte Knutzens og mit fantastisk gode samarbejde, der varede i 13 år, lige til han blev generaldirektør for statsbanerne. Vi har også samarbejdet senere, lige til dato, men hans sekretærgerning i lønningsrådet var noget for sig selv.

Jeg opdagede imidlertid snart, at hvis lønningsrådet skulle gøre sig gældende på de almindelige administrative områder, hvilket var min plan, måtte jeg også have en sekretær fra centraladministrationen, der lå uden for etaterne, og jeg valgte efter mit kendskab fra et lille udvalg, hvori vedkommende var sekretær og gjorde godt arbejde, daværende fuldmægtig, nuværende departementschef Andreas Møller. Mit samarbejde med ham varede ligeledes i 13 år, nemlig lige til han blev chef for Det kgl. Teater, hvilket skete omtrent samtidig med, at Knutzen blev generaldirektør.

Så tog vi fat på arbejdet. Det lå til at begynde med i meget vage linier. Det var nok i lønningsloven blevet bestemt, at rådet skulle høres i visse nærmere angivne spørgsmål, særlig med hensyn til særlige ydelser (timepenge, dagpenge, flyttegodtgørelser o.s.v.), men der var desuden givet adgang til at høre rådet i almindelige lønnings-

spørgsmål. Efter aftale med finansminister Brandes søgte jeg nu at indføre den praksis, at vi praktisk talt blev hørt i alle lønnings spørgsmål, så snart der kunne være tale om, at det havde principiel betydning eller berørte tjenestemandslønninger, honorarer o. l.

Til at begynde med gjaldt det om at få konteringen på finansloven i orden, den lå i et fuldstændigt virvar. Den var forskellig i de forskellige ministerier både med hensyn til benævnelse og indhold. Udtryk som kontorholdsudgifter, medhjælpssum, honorarer etc. brugtes om vidt forskellige ting. Der fandtes endnu en mængde lønningstillæg opførte på kollektive konti med forskellige navne. Det gjaldt nu om at slå fast, hvad de forskellige benævnelser skulle betyde, og hvilket udtryk i teksten og anmærkningerne, der skulle bruges. Der blev derfor udarbejdet en opstilling, hvori udtryk som lønninger, honorarer, vederlag en gang for alle, medhjælpssum, kontorholdsgodtgørelse, funktionshonorar o.s.v. blev skarpt defineret, og vi gjorde skridt til at omarbejde alle finanslovens paragraffer, der indeholdt vederlag til statens tjenestemænd, til månedslønnede ikke-tjenestemænd og til overenskomstlønnede arbejdere i staten. Endvidere blev alle honorarerne trukket ud på et ensartet skema. Dette var en hovedrengøring af en meget omfattende karakter, og da den ikke kunne tilendebringes så betids, at alt kunne komme i orden på finansloven for 1920/21, blev der optaget en tekstanmærkning, hvori det blev bestemt, at finansministeren blev bemyndiget til at regulere alle de omhandlede konti efter indhentet udtalelse fra lønningsrådet. Dette var en meget stor tillids erklæring til det nye råd fra Folketingets udvalg og for så vidt fra hele Rigsdagen. Nu begyndte administrationsfolkene at spile øjnene op. Det havde de ikke tænkt, men som følge af det tillidsforhold, der var imellem mig og finansministeren og dermed hele regeringen, og den omstændighed, at Rigsdagen havde flertal inden for rådet, lykkedes det at gennemføre denne plan og derigennem at bringe bevillingerne i nogenlunde ensartet form samt at fremkalde overensstemmelse imellem lovgivningens betegnelser og de forudsætninger, som var til stede, da bestemmelserne her blev stillet op.

Selvfølgelig nåede vi ikke ved den første lovs gennemgang at få bragt alt i en tilfredsstillende form, men da finansudvalget i de følgende år, ja lige til dato, fulgte den praksis, efter at finansloven var forelagt i tinget, at anmode lønningsrådet om en betænkning om de på lovforslaget opførte bevillinger til lønninger, honorarer m. v., var

rådet altså i stand til at kontrollere om deres krav fra de foregående år blev efterkommet og at forbedre opstillingen, hvor den trængte til en yderligere reform samt til at undersøge, om det formelle og reelle også svarede til hinanden. Gennemgangen var selvfølgelig ikke alene et spørgsmål om at bringe formaliteterne i orden, men i endnu højere grad at udøve kritik over for sådanne bevillinger, som man i realiteten måtte gå imod. Fremgangsmåden var så den, at lønningsrådet anholdt forskellige forslag enten af formelle eller reelle grunde, eller henstillede at den eller hin bevilling bev nedsat o. l. Finansudvalget har i de siden forløbne 25 år vistnok i alle tilfælde fulgt lønningsrådet. Jeg erindrer i hvert fald ikke i øjeblikket et eneste punkt, hvor man har taget anden stilling end den, rådet anbefalede. Det samme gælder Folketingets lønningsudvalg. De lovforslag, som siden 1919 har været forelagt Rigsdagen, og som er henvist til behandling i lønningsudvalget, er alle af dette udvalg blevet oversendt til lønningsrådet, der har haft adgang til at give udtryk for, hvad det kunne ønske ændret. Dette har specielt været praktiseret med hensyn til normeringslovene. Her har dog fremgangsmåden været den, at selve lovforslaget, inden finansministeren forelagde det for Rigsdagen, har været gennemgået af rådet, og finansministeren har, såvidt jeg erindrer, altid kunnet sige ved forelæggelsen, at alle de forslag, han stillede, var anbefalede af rådet. På denne måde må man erkende, at rådet har haft en meget stærk stilling, idet man her i virkeligheden har fastlagt ikke alene de hovedlinier, efter hvilke tjenestemandsgivningen skulle udformes, men også taget stilling til enkelthederne inden for denne.

I november 1919 blev jeg formand for den første af en af regeringen nedsat kommission. Det var den såkaldte privatbanekommission. Dens opgave blev at tilvejebringe en ny lønningsordning for privatbanernes tjenestemænd. Der var imellem disse på det tidspunkt et meget stærkt røre. Man ønskede de samme lønninger, som statens tjenestemænd havde fået. Dette var meget vanskeligt for de mindre baner at give af rent økonomiske grunde. De store privatbaner; Sydfynske, Ålborg-banerne etc. kunne derimod nogenlunde klare de forøgede udgifter. Vanskelighederne voksede, og til sidst proklameredes der strejke. Så nedsatte Hassing Jørgensen den nævnte kommission, og det blev nu min opgave at prøve på at bringe overensstemmelse imellem banernes repræsentanter og funktionærernes folk. I kommissionen indtrådte desuden medlemmer fra Rigsdagen.

Som sekretær fik jeg daværende sekretær Sønder, der siden blev afdelingschef i telegrafvæsenet. Det lykkedes i løbet af 2 à 3 måneder at afslutte kommissionens arbejde og opnå tilslutning fra alle sider til en lønningsordning, hvis hovedlinier var trukket op efter statsbanernes regler, men hvor der var adskillige ventiler for de mindre godt stillede privatbaner. Til hjælp for disse skulle staten yde et vist tilskud, og dette nødvendiggjorde gennemførelsen af en særlig lov. Denne blev gennemført i februar 1920.

Da der imidlertid utvivlsomt ville opstå tvistigheder ved de enkelte baner, når den lønningsramme, vi havde opstillet i kommissionen, skulle fyldes ud, blev der nedsat et nævn, som blev benævnt privatbanernes lønningsnævn. Dette bestod af 3 repræsentanter for banernes ledelse, 3 for tjenestemændene og mig som formand og opmand. De afgørelser, nævnet traf, skulle være bindende for banerne og deres tjenestemænd. Det var en meget ærefuld stilling på denne måde at blive voldgiftsdommer for alle de mange danske privatbaner. I de fleste tilfælde opnåedes det dog inden for nævnet at tale parterne til rette, således at der blev forlig i stedet for opmandskendelse.

Lidt senere, jeg tror, det var i januar 1920, fik jeg min næste formandspost. Det var en lille kommission, som kirkeministeren nedsatte angående lønningsforholdene for organister, gravere og andre af folkekirkens funktionærer uden for præsterne, der havde fået deres forhold ordnede ved en præstelønningslov. Dette udvalgsarbejde blev iøvrigt meget besværligt, fordi forholdene var så uensartede i de forskellige landsdele. Jeg opnåede ikke at afslutte arbejdet i min rigsdagstid, men måtte afgive betænkningen til kirkeminister Poulsens efterfølger, J. C. Christensen. Nu kendte jeg særdeles godt J. C. fra mine 7 rigsdagsår. Allerede den første dag, jeg indfandt mig i Folketinget, kom han hen til mig, rakte mig hånden og spurgte om mit navn. Da jeg havde meddelt ham dette, sagde han lidt bittert: „Nå, så er det altså Dem, der har fældet min gamle ven Ingvard Jensen i Åkirkeby-kredsen“. Det kunne jeg jo ikke nægte. „Men velkommen alligevel“, sagde J. C. og trykkede min hånd fast og hjerteligt. Nu – i 1920 – sad jeg altså over for ham som formand for et under hans ministerium sorterende udvalg. Han hørte på mig uden at afbryde mig; derefter gjorde han koncist og kort rede for, hvad i vort forslag han kunne tiltræde – det var heldigvis det meste – og hvad han ville foreslå ændringer i. Nu var han naturligvis som gammel degn særlig sagkyndig på dette udvalgs felter, men jeg var dog

stærkt optaget af, så hurtigt og træfsikkert den gamle venstrehøveding kunne tage stilling til de i teknisk henseende ingenlunde ligefremme problemer. J. C. Christensen var i det hele taget meget skattet af sine embedsmænd. Jeg husker en udtalelse af departementschef Holbøll, den senere kirkeminister. Det var, efter at Appel havde afløst J. C. som kirkens minister. Til en, som spurgte Holbøll, hvad han syntes om skiftet, svarede han: „Appel mærker vi meget til, undtagen når vi har brug for ham. J. C. Christensen mærkede vi ikke meget til, undtagen når vi havde brug for ham“.

Den vanskeligste opgave, jeg fik overdraget inden for det halve år, jeg her beskæftiger mig med, var dog telefonkonflikten. Der havde længe været gæring blandt telefonfunktionærerne ved K.T.A.S., hvis formand, hr. Alfred Nielsen, var en temmelig stridbar herre, og hvor direktøren, hr. Fritz Johannsen, holdt mest af at ordne personaleforholdene ud fra de patriarkalske synspunkter. I slutningen af 1919 blev der givet strejkevarsel, og den 1/1 1920 brød strejken ud. Funktionærerne havde vistnok troet, at de ved at lukke telefonerne kunne lamme samfundet, således at deres lønningskrav måtte accepteres blankt. Heri tog de dog fejl. Deres lønninger var i forvejen ganske gode, og de havde derfor ikke altfor megen sympati i offentligheden, da de gik i strejke; dertil kom, at selv om telefonens tavshed tvang forretningsfolk og andre til at omlægge deres tilværelse, blev lukningen dog ikke så katastrofal, som strejkelederne havde regnet med, men selvfølgelig var det særdeles magtpåliggende både for regeringen og andre at få konflikten afblæst. Vi havde på det tidspunkt fået en ny forligsmand, landsdommer Axel Rasmussen. Han forsøgte at bringe forlig tilveje, men hans bestræbelser lykkedes ikke, og til sidst blev han så ked af situationen, at han nedlagde sit hverv som forligsmand.

Trafikminister Hassing Jørgensen greb så ind i konflikten. Vi var kommet hen i begyndelsen af marts måned, og havde altså haft telefonlukning i godt 2 måneder, så nu måtte der tilvejebringes en løsning. Det lykkedes Hassing Jørgensen at få arbejderne til at gå i arbejde igen, imod at afgørelsen om deres løn og arbejdsvilkår blev truffet af lønningsrådet. Det blev med andre ord lagt i rådets hånd at fastsætte lønninger og arbejdstid m. v. for alle selskabets funktionærer og arbejdere, og disse havde på forhånd forpligtet sig til at acceptere de vilkår, som rådet fastsatte. Tilsvarende gjaldt naturlig-

vis for den anden part, nemlig selskabets ledelse. Hassing Jørgensen havde naturligvis i forvejen talt med mig om sagen og fået min tilslutning til, at rådet påtog sig denne meget vanskelige opgave, som i pressen blev meget stærkt kommenteret. Rådet kom for første gang ud for stor offentlig opmærksomhed, hvad jeg naturligvis ikke var ked af, da årsagen til den opsig, vi vakte, var den, at man både fra arbejdsgiveres og arbejderes side lagde deres skæbne i vor hånd.

Den dag, rådet fik opgaven overdraget, stod jeg i begreb med at rejse til Rønne, hvor jeg ikke havde været i lang tid, og hvor forskellige opgaver, bl. a. ved jernbanerne, lå og ventede på mig. Det var i den spanske syges tid. Så vidt jeg husker 3. gang, at denne pest hjemsøgte landet, hvilket skete med få måneders mellemrum. Da jeg kom hjem, lå Sigrid syg af spansk syge. Et par dage efter lå jeg også i sengen, og få dage senere blev vor husassistent, en stor kraftig pige, der kort før havde sagt til Sigrid, at hun ikke var bange for den spanske syge, for hun havde aldrig kendt til sygdom, også angrebet af denne. Det var en skrækelig morgen. Sigrid mente, at hun nok kunne stå op og gå ned til telefonen. Vi boede jo dengang i en stor villa i Havnegade, og vore soveværelser lå ovenpå. Sigrid underrettede nu telefonisk sin mor om tingenes tilstand. Hun lovede at se ud til os, og da hun kom næsten omgående, kastede jeg gadedørsnøglen ned til hende, således at hun kunne lukke sig ind. Pigen blev kørt til sygehuset, hvor hun 2 dage efter døde.

Der gik ca. 14 dage, inden jeg igen var i stand til at bestille noget, så rejste jeg til København, kun halvt rask, men jeg havde fået melding derovrefra, at rådets behandling af telefonkonflikten var ved at blive den rene fiasko. Jeg havde nu den tilfredsstillende, at departementschef Petersen stod i Havnegade, da Bornholmerdamperen lagde til, og meget venligt bad mig følge med op i statsministeriet, for at han kunne sætte mig ind i, hvad der var hændt. Han havde jo under min lange fraværelse skullet lede lønningsrådets møder, og disse var blevet til de rene spektakelmøder. Abrahamsen, hvis parti på dette tidspunkt var ved at gå ud i en meget fanatisk opposition mod regeringen, ville spænde ben for det telefonforlig, Hassing Jørgensen havde tilvejebragt. Han hævdede, at ministeren uberettiget havde overtaget forligsmandens rolle. Hvert møde i rådet begyndte derfor med at stille spørgsmål, der affødte principielle og politiske debatter, og selve spørgsmålet om, hvorledes telefonfunktionærerne skulle lønnes, var man slet ikke gået i gang med at besvare.

Alt dette fortalte hr. Fr. V. Petersen mig, og han tilrødede mig energisk, at jeg meddelte trafikministeren, at rådet måtte vise opgaven fra sig. Denne tanke afviste jeg, og da rådet næste dag holdt møde, og Abrahamsen på ny begyndte at ville diskutere visse principielle spørgsmål, erklærede jeg, at forhandlingen udelukkende drejede sig om spørgsmålet om lønningerne i K.T.A.S. Han protesterede, og da jeg ikke ville lade ham udtale sig om de principper, han gerne ville diskutere med os, erklærede han, at så ville han forlade mødet. Dette fandt jeg var en aldeles udmærket idé, og henstillede til ham at gøre det med det samme, og da han ikke ville gå, pegede jeg på døren og sagde: „Det er jo den vej, De skal ud, hr. Abrahamsen“. Han rejste sig op for at gå, men satte sig ned igen. Dermed var vi fri for alle forsøg fra hans side på at diskutere principper, og ved et forceret arbejde fra morgen til aften i ca. 14 dage i træk, lykkedes det os at komme til ende med affattelsen af det regulativ for telefonlønninger, som med de ændringer, der efterhånden er indført, er gældende endnu den dag i dag og iøvrigt også indført ved de øvrige telefonselskaber. Kendelsen blev afgivet den 29/3, og selv om der blev protesteret, navnlig fra arbejdernes side, gik de dog ikke i strejke, således som de på et vist tidspunkt truede med, da de underhånden blev bekendt med det af rådet udarbejdede udkast til lønningsreglement.

Verdenskrigen

En væsentlig del af perioden stod i verdenskrigens tegn, den første verdenskrig. Jeg husker endnu, som var det i dag, mine oplevelser i juli 1914.

Det var et usædvanligt fint sommervejr, og Bornholm havde en turistsæson, finere end nogen sinde før eller senere. Navnlig var der en uendelighed af tyske turister. Sigrid, Grete og jeg havde lejet os ind på Balka Hotel for et par døgn. Jeg benyttede tiden til at holde et par politiske møder på egnen. Efter det ene, som holdtes i Poulsker i forsamlingshuset „Frem“, havde jeg den mærkelige oplevelse, da jeg efter mødets slutning, vel henimod midnat, cyklede fra forsamlingshuset den korte vej ned til badhotellet, at jeg for vild, da jeg ville skyde genvej ad en marksti. Et par timer vandrede jeg rundt, før jeg endelig fandt jernbanelinien og langs denne nåede hotellet, hvor min kone var halvdød af bekymring for min skæbne. På hotellet boede iøvrigt en del unge glade tyskere, som ved krigsudbruddet ligesom deres landsmænd på de andre bornholmske hoteller styrtede til skibene, sanseløse af iver efter at komme hjem. Jeg husker, at da vi selv kom tilbage til Rønne, forelå telegrammet om Østrigs ultimatum til Serbien. Det må vel have været ca. 25. juli. Jeg følte da for første gang den tanke gå igennem mig, at der var en mulighed for en stormagtskrig.

Så kom de stadig mere alarmerende meldinger de følgende dage, og den 29. juli, da de fleste af os havde begyndt at opgive håbet om en fredelig løsning, var jeg til et højst ejendommeligt møde i Sønderjydsk Forening i Rønne. Foredragsholderen var en sønderjyde, den senere landstingsmand Jepsen Christensen fra Tønder. Han var i den værnepligtige alder, og krigstruslen betød for ham en forestående udkommando til personlig deltagelse i det blodige opgør. Dette vidste vi alle, og det var derfor, som om vi mærkede krigens onde ånde på vore ansigter. Vi hørte ham og så på ham med en særlig andagt. Det hele kom os nogle skridt nærmere. Han var også præget af en mærkbar alvor. Fra dette møde gik jeg over til Sigrids mormoder, der jo dengang var langt henne i firserne, men absolut

åndsfrisk og som indfødt tysker stærkt interesseret i begivenhedernes udvikling. Her var familien samlet, men lige efter at jeg var kommet til stede, afleverede vor husassistent et iltelegram fra Rigsdagens bureau. Heri indkaldtes jeg til rigsdagsmøde den følgende dags aften.

Dette møde, hvori konsejlspræsidenten afgav Danmarks neutralitetserklæring, og hvori der behandledes enkelte af den særlige situation nødvendiggjorte lovforslag, var også et yderst alvorligt møde. Jeg husker, at jeg mødte Hassing Jørgensen uden for rigsdagsbygningen før mødets begyndelse, og at jeg stillede ham to spørgsmål: „Tror De, at krigen bryder ud, og tror De, at vi kommer med?“ Hans svar lød således: „Jeg tror, at krigen kommer, men at vi slipper fri for at komme med“. Det var vel nok den almindelige mening. Adskillige var dog tilbøjelige til at besvare *begge* spørgsmål med ja.

Den 31. juli om aftenen rejste jeg tilbage til Rønne; det var søndagen efter. Lige efter at jeg var kommet inden døre i hjemmet på Kirkebakken, kom løbesedlerne, der meddelte, at Tyskland havde erklæret Rusland krig. Og så fulgte i hurtig rækkefølge krigserklæring på krigserklæring, indtil England som svar på tyskernes overfald også valgte krigens vej. Dette var for mig ganske overraskende. Dermed var den sidste chance for en afkortning af krigen ved en stormagtsmægling borte, og risikoen for Danmark vokset i afgørende grad. Det viste sig da også, at den følgende dag – den 5. august – blev den for vort land mest kritiske dag under hele krigen, idet vi stod over for Tysklands ultimative krav til os om at spærre Storebælt med miner. Jeg husker meget levende, da jeg fik besked om dette. Det var ude i selve rigsdagsbygningen; Gunnar Fog Petersen gav mig en foreløbig orientering, men var selv kun middelmådigt underrettet. Jeg forstod dog så meget, at vort landområde havde så stor interesse for de krigsførende magter, at vi når som helst kunne stå over for krav, hvis nægtelse måske betød krig med den krævende part, og hvis opfyldelse kunne føre os i krigerisk konflikt med modparten. Det var altså virkelig sandt, at vi hvad øjeblik som helst kunne have krigen på vort eget område. Vi havde dagen før været på afgrundens rand; styrtet var undgået, fordi vi denne gang havde givet efter. Men ville dette ikke blive betragtet som en unneutral handling og bringe os i konflikt med England? Og selv om det ikke skete denne gang, hvornår ville vi så igen stå ved en korsvej, hvor der skulle vælges mellem liv eller død? Eller måske mellem to forskellige døds måder.

Nu havde jeg, så længe min erindring gik tilbage, altid troet på

og regnet med, at en krig mellem vesteuropæiske nationer var umuliggjort ved den kulturelle udvikling og den voksende internationale forståelse, men skulle imod al forventning en krig mellem f. eks. Tyskland og Frankrig bryde ud, ville dog ingen tænke på at forstyrre vor fred. Jeg havde vel ikke regnet med en 100 %'s sikkerhed i så henseende, men de modsatte muligheder havde i hvert fald ikke placeret sig således i min bevidsthed, at jeg havde indrettet min indstilling over for tidens problemer, over for menneskene og deres fremtidsskæbne efter dem. Disse dages oplevelser betød derfor en forfærdelig opvågning. Det var, som om grunden, man havde bygget sit liv på, skred bort under ens fødder. Tilbage var kun usikkerhed, virvar, kaos. Og i dette virvar hørtes de taktfaste tramp fra millionhærenes march mod landegrænserne og de brølende krigshyl fra de opfanatiserede masser i hjemlandet. Endnu mere forfærdedes vi, der jo i 1914 ikke var hærdede af de rædsler, som i 1944 hører til dagens normale underretningsstof, da telegrammerne begyndte at fortælle om kampene i Belgien og Nordfrankrig, og vel allermest af meddelelserne om den hårde behandling af civilbefolkningen i de belgiske byer, i hvilke der optrådte francitirører.

Ja, de første dage af august 1914 var uhyggelige, og dog havde vi dengang kun en svag forestilling om, hvilke ulykker krigen skulle bringe over vor verdensdel, og aldrig ville vi, hvis en profet havde løftet sin røst og forudsagt blot en lille del af, hvad vi i dag oplever af menneskelig lidelse og kulturværdiers ødelæggelse, have troet på en sådan mands tale.

Efterhånden som dagene gik, sløvedes sindene, og da vi under krigen 1914-18 jo havde den lykke at bevare vor neutralitet, blev forholdene her i landet under denne krig heller aldrig så tyngende som under den nuværende storkrig. Selvfølgelig blev der slidt på nerverne også dengang. Frygten for overfald og besættelse forsvandt ikke med det gode forløb af den 5. august, men eftersom tiden skred, mærkedes frygten mindre og mindre, særlig blandt folk, der stod ledelsen og ansvaret fjernt og derfor også manglede forudsætningerne for at bedømme det virkelige leje. Og krigen førte jo en strøm af penge ud over landet. Det blev en prisstigningens og højkonjunkturens tid; på Børsen steg aktier i galoptempo, og dels derved, dels ved oprettelsen af krigsvirksomheder, både inden for eksporten og industrien blev folk pludselig rige. Vi fik „gullaschmillionærer“, der slog om sig med let tjente penge efter princippet: let fået, let gået.

Forlystelseslivet florerede, og tøsene fik silkekjoler og diamanter. Dansen omkring guldkalven udfoldede sig til stor forargelse for dem, der ikke selv kunne deltage i den, enten fordi de var for forsigtige, eller fordi de ikke fik lejligheden.

De samfundsklasser, som i sin helhed nød godt af krigens højkonjunkturer, var landmændene og fiskerne. Deres produkter steg mægtigt i pris, og selv om driftsudgifterne også voksede – arbejds lønninger, råmaterialer o.s.v. blev selvfølgelig dyrere – var nettoudbyttet dog langt større i disse år end tidligere. Nogle benyttede lejligheden til at konsolidere sig enten ved at tilbagebetale gæld eller restituere deres bygninger og driftsmidler, men de mindre kloge, og dem er der jo altid mange af, soldede pengene op eller købte luksusgenstande for dem.

Fra regeringens og Rigsdagens side skabte disse forhold mange store problemer. Det gjaldt om at holde priserne på livsfornödenhederne nede, for at småkårs hjemmene ikke skulle gå til grunde – derfor indførtes der maksimalpriser på de vigtigste livsfornödenheder. Dernæst måtte der rationeres, d.v.s. mangelvarerne måtte tvangsfordeles mellem den samlede befolkning for at undgå, at de velhavende med deres større købeevne beslaglagde de begrænsede beholdninger. Dette er kendt fra denne krig, men dengang var spørgsmålet nyt og uprøvet, og myndighederne måtte famle sig frem, og fejlgreb kunne ikke undgås. Det blev indenrigsministeren, Ove Rode, der stod i spidsen for hele denne krigspolitik, men ved sin side havde han en institution, der kaldtes prisreguleringskommissionen; den svarede omtrent til prisdirektoratet under den nuværende krig. Men medens man under denne krig har kunnet gennemføre prisreguleringen og rationeringen uden større partipolitisk strid, stod der dengang en voldsom kamp om Rodes politik. Navnlig Venstres politikere med folk som P. Th. Nielsen og Pinstrup i spidsen hævdede med nogen styrke, at maksimalpriserne var for lave, tvangsafleveringerne for store, påbudene om såning af rug, pligthugst o.s.v. upåkrævede, at man med andre ord gik producenterne, særlig landmændene for nær. En væsentlig del af debatten ude på vælgermøderne drejede sig om disse problemer. Det var svært nok for de rigsdagsmænd, der som jeg væsentlig var valgt med stemmer fra husmænd og fiskere at holde trossen samlet, når modkandidaten smurte dem om munden med fraser om, hvor meget mere de ville have fået for deres gris og deres fisk, dersom man havde ført politik efter Venstres recept. Det var et

slid i disse år at undgå, at ens vælgere ikke flokkevis faldt fra. Det lykkedes også kun til dels, snart mærkede jeg frafald her og der, snart fik jeg melding om, at nu måtte jeg komme til et møde i dette eller hint sogn, fordi der var gæring og uro. Så jeg for af sted, og som regel nåede jeg at besvære stormen.

Det gik til foråret 1920. Da slog misfornøjelsen ud i lys lue. Nu var krigsfares øvre, og man havde så længe fået ørerne tudet fulde af venstreagitorernes påstande om, hvor meget rigere man havde været, dersom de havde måttet råde, at man var blevet gal i hovedet. Jeg mærkede først denne forandrede stemning på et møde i Rø. Der plejede jeg i almindelighed at samle ca. 100-150 vælgere, mest tilhængere, som oftest dog med et passende islæt af de andre partiers folk, men aldrig havde jeg der mærket ondsindet holdning eller systematisk opposition. Så var det i foråret 1920 – datoen husker jeg ikke. Mit indledningsforedrag var anlagt efter de sædvanlige principper, men da jeg var nået omtrent midtvejs, begyndte afbrydelserne, snart fra en side, snart fra en anden. Og det var ikke fikse, halvt elskværdige bemærkninger eller forespørgsler, nej det var bestemte protester og uhøfligt fremførte påstande. Jeg prøvede på forskellig måde at ride stormen af, men i virkeligheden huggede man mit foredrag i stykker og tvang mig til at slutte det, før det var meningen. Diskussionen bar det samme præg; hadefuldhed, til dels tåbelighed med indlæg fra en del deltagere, der gjorde indtryk af omhyggeligt at have fordelt rollerne imellem sig før mødet. Det var en hel sammensværgelse, og skønt jeg følte mig nogenlunde sikker på at have flertal i forsamlingen, turde jeg ikke spille trumf, men måtte finde mig i ydmygelsen. Min modkandidat, pastor Blang, nød selvfølgelig den for ham gunstige vind, der blæste på dette møde. Jeg stod uforstående over for dette stemningsomslag, men kort efter havde jeg et møde i Ibsker, hvor jeg oplevede noget lignende. Nu ville de, som regeringens politik havde holdt i ave, bl. a. ved at begrænse deres profit, tage hævn.

Og hævn fik de.

Det arbejde på tinge, der knyttede sig til lovgivningen om prisregulering og vareforsyning, havde jeg lidet eller intet direkte at gøre med. Mine specialer lå, som det fremgår af det foregående, på andre områder. Derimod var jeg stærkt impliceret i arbejde med den særlige bornholmske krigspolitik. Jeg var jo både rigsdagsmand og amtsrådsmedlem. Det er klart, at Bornholms særlige beliggenhed

nødvendigjorde særlige bornholmske foranstaltninger. Denne ø var jo den eneste del af det danske rige, som lå ude i Østersøen med udelukkende adgang til denne, øst for de tyske minespæringer i Øresund, og dette gav øen en særstilling. Der kunne bl. a. ske det, at Øresund blev spærret, og Bornholm henvist til at leve af egne produkter plus måske, hvad han kunne få fra Tyskland. Hauge og jeg enedes derfor straks ved krigens udbrud om, at vi måtte have et særligt udførselsforbud for landbrugs- og fiskeriprodukter m. m. for Bornholm, og at der måtte træffes kontrolbestemmelser både med hensyn til varernes fordeling og prisen på dem, inden for øens område. Vi fik regeringen indforstået med denne plan, og dens gennemførelse blev lagt i amtets og amtsrådets hånd.

Amtmanden blev udstyret med store beføjelser, og vi lavede nu på Bornholm i det små, hvad senere af Ove Rode blev gennemført over hele landet, dog med den forskel, at på Bornholm var alle partiets repræsentanter enige i, at de omhandlede kontrolforanstaltninger var fornuftige, ja nødvendige, medens de tilsvarende landsrepræsentanter var fulde af kritik og opposition, da de skulle tage stilling til den principielt samme ordning for hele landet, skønt forholdene var kongruente. Da oppositionen begyndte i det øvrige land, smittede det dog også af på Bornholm, og øens landbo- og venstrerepræsentanter søgte bedst muligt at frigøre sig fra deres medansvar for de trufne kontrolforanstaltninger.

Stærkest påvirket af krigen var dog de bornholmske kommunikationsforhold. Ruteskibene skulle nu passere de store tyske minefelter i den sydlige del af Øresund, hvilket i sig selv ikke var ufarligt, da man kunne tage fejl af sømærkerne eller komme ud for løse miner, som var kommet i drift. Dernæst skulle man sejle op langs svensk-kysten omtrent til Malmø, før man måtte dreje ind mod København. Denne omvej forlængede sejladsen med ca. 2 timer. Efterhånden blev det temmelig farligt at sejle om natten, og man kom så ind på den sinkende og trættende dagsejlad. Men dernæst måtte man indsætte en rute Rønne-Ystad, hvor sejladsen ikke tog mere end 3½ time, men så kom en lang jernbanetur fra Ystad til Malmø plus naturligvis farten over sundet. For mig, som ustandselig var på fart mellem hjemmet i Rønne for at se til familien eller for at passe mine sysler i amtsrådet, jernbanebestyrelserne o.s.v. og mit logi i København, var det en højst skæbnesvanger forværring af de daglige livsvilkår, at man ikke længere kunne gå ned til skibet om aftenen for

om morgenen at vågne henholdsvis i Rønne eller København. Rent bortset fra, at rejsen nu var forbundet med risiko for liv og færghed, var det ikke så lidt tidskrævende og besværligt at have sit hjem i Rønne og sit vigtigste arbejde i København, og jeg måtte ofte ud på rejser, der stillede store krav til mine nerver. En tid blev vi næsten på hver eneste sejlads forbi minefelterne standset af tyskerne, der gik om bord for at kontrollere skibets last og passagerer. Engang tog kaptajnen fejl af sømærkerne, så vi pludselig opdagede, at vi sejlede ret langt inde i et tysk minefelt, hvorfra vi forsigtigt bakkede ud for at holde os til den samme sejlrende, ad hvilken vi var kommet ind. Det var uhyggeligt spændende for de få af os, der vidste besked, men det gik altså godt. Navnlig den ene af disse krigsvintre var en meget hård isvinter. Det var i 1917-18; da var Øresund tillagt med is, så vi måtte op til Helsingborg-Helsingør, og der kunne man kun komme over med isbryder. Ikke længe efter stoppede isen også ruten Ystad-Rønne, så gik vi over Simritshamn-Allinge, men da tog det et helt døgn at nå fra København til Rønne. Under generalstrejken i marts-april 1920 måtte al overfart besørges med marinens skibe, undervandsbåde eller torpedobåde, mest det sidste, og det var nogle underlige tingester at sejle med, men det går hurtigt.

Jeg har dvælet ret udførligt ved de besværligheder, som fulgte med min tilværelse som bornholmsk rigsdagsmand, men det ville være ensidigt, om jeg ville påstå, at besværlighederne var det mest karakteristiske for det liv, jeg levede i disse år. Det var en herlig følelse at være sine landsmænds, de gode bornholmeres repræsentant i den danske Rigsdag, komme ind i de offentlige forhold og selv få en betydelig indflydelse på vigtige anliggendes afgørelse, og dette allerede i de unge år, hvor kræfterne var nye og uprøvede. Det var dernæst godt at mærke, at man havde evner til at sætte sig ind i samfundsspørgsmål, så at man kunne præge lovgivningsarbejdet, ja sætte system i hidtil planløst henliggende områder, jeg tænker her naturligvis særlig på det store lønnings- og tjenestemandsområde. Penge har egentlig aldrig interesseret mig i så forfærdelig høj grad, selv om jeg aldrig har været blind for de fordele, der er forbundet med en god indtægt. Men hvad jeg altid har sat overordentlig pris på, har været at have magt og indflydelse til at kunne gøre sig gældende. Og her bød den stilling, jeg opnåede, gode muligheder, som jeg med glæde udnyttede – jeg synes dog ikke på nogen egoistisk måde.

Hertil kom, at man jo også af og til havde virkelig betydningsfulde

og interessante oplevelser. Verdenskrigens tid var en uhyggelig periode, om end ikke så frygtelig som den nuværende krigs, men den var også interessant. Størst var vel nok selve afslutningens oplevelser. Jeg husker dengang jeg i nærheden af Rådhuspladsen så opslaget om Bulgariens kapitulation. Det var i begyndelsen af november (eller var det sidst i oktober) 1918. Det var det første signal til centralmagternes undergang. Så fulgte begivenhederne slag i slag, og så kom rygterne om Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark. Først svage rygter, man havde vanskeligt ved at fæste lid til, og efterhånden den fulde vished for, at det mål, vi i to menneskealdre havde set frem imod, ville blive nået. Jeg gik ind i et af de små samtaleværelser på Christiansborgs mellemetage og tudede af glæde.

Desværre blev genforeningen skæmmet af bitre kampe mellem Flensborg-folkene og de, som kun ville have tilbage, hvad der selv ønskede at høre til Danmark; men til at begynde med stod alle på selvbestemmelsesrettens princip. Jeg havde en oplevelse i denne forbindelse, jeg vil fortælle. Det var et af de ikke få fællesmøder mellem Folketing og Landsting, hvor regeringen gav Rigsdagen fortrolige meddelelser, særlig om udviklingen i det sønderjyske spørgsmål. Ved slutningen af mødet, der holdtes i Rigsdagens fællessal, ønskede regeringen en tilkendegivelse fra Rigsdagen, om denne var enig i, at man fra dansk side stillede sig på det standpunkt, at man ville lade fri afstemning i de sønderjyske landsdele være bestemmende for grænsedragning. Alle undtagen en lille forvokset mandsling, højremanden Nordby, der sad på forreste række i salen, gav ved at rejse sig til kende, at man sluttede sig hertil. Nordby derimod stemte nej. Men han var så lille, at det fra de andre pladser i salen var vanskeligt at afgøre, om han stod op eller sad ned. Det vakte både diskussion og munterhed. Det var første gang, at der overhovedet var nogen mand med ansvar, som tog et standpunkt, der afveg fra det, som regeringen hævdede, og dette skete under former, som virkede komiske. Desværre fik Nordby efterhånden mange meningsfæller, og de var både velvoksne og ordstærke. Et svagt vindpust blev til et stormvejr, en orkan, der fejede regeringen over ende, og selv om resultatet blev, som det burde, opnåedes dette først efter scener og begivenheder, som kastede dybe skygger over dette ellers så strålende afsnit af vort lands historie.

Departementschefsemne. Påskekrisen

Valgnederlaget april 1920

Den tidligere omtalte telefonkonflikt, som jeg løste i min egenskab af formand for lønningsrådet, havde et usædvanligt gunstigt forløb og ville være blevet gjort til genstand for en meget indgående omtale i pressen, hvis ikke andre og meget større begivenheder var indtrådt samtidig.

Før jeg fortæller om de begivenheder, der fandt sted i slutningen af marts og begyndelsen af april 1920, skal jeg dog gøre et lille spring i den tidsmæssige rækkefølge.

Engang omkring midten af februar måned var jeg ovre hos dr. Brandes i hans ministerværelse i finansministeriet. Hvad mit ærinde var, erindrer jeg ikke, men jeg husker, at ministeren stillede mig et spørgsmål, hvorpå jeg svarede: „Dette kan jeg ikke udtale mig om“. „Hvorfor ikke det?“, spurgte ministeren. „Blandt andet fordi jeg jo ikke er Deres departementschef“. Brandes standsede sin spadseretur op og ned ad gulvet lige foran mig, stod stille et øjeblik; så sagde han: „Ja, men hvis jeg nu tilbød Dem at blive det, hvad ville De så sige?“ Hvertil jeg svarede: „Jeg ville sige, at De var en meget modig mand, hr. minister“. Jeg drejede med det samme samtalen over til dens oprindelige leje og tænkte ikke særlig meget over sagen, da jeg ærligt talt troede, at udtalelsen kun var af konversationsmæssig karakter, men dagen efter, da jeg sad på min plads i Folketinget og stolen ved siden af mig var tom, kom dr. Brandes hen til mig og sagde: „Jeg stillede Dem i går et spørgsmål, som jeg ikke fik noget svar på. Nu gentager jeg spørgsmålet. Vil De være departementschef i finansministeriets 1. departement?“ Jeg så forbavset på ham og sagde: „Jeg troede egentlig, at det var ministerens spøg“. Dertil svarede dr. Brandes: „Plejer jeg at spøge i tjenstlige spørgsmål?“ „Nej“, sagde jeg, „det vil jeg ikke beskyldte Dem for, men kunne De virkelig tænke Dem at gøre mig til departementschef i finansministeriet?“ „Ja“, sagde han, „det kunne jeg, og det er efter moden overvejelse, at jeg giver Dem dette tilbud. Departementschef Schlichtkrull er nu langt hen i 70'erne og må snart gå af. Ingen af hans kontorchefer egner sig til at blive departementschef, og departementet trænger i det hele

taget til at blive reorganiseret, og jeg anser Dem for at være i stand til at påtage Dem denne opgave. Jeg giver Dem derfor nu dette tilbud, men stiller en bestemt betingelse, nemlig at De skal gå ud af Rigsdagen. Selvfølgelig skal De ikke nedlægge Deres mandat, men undlade at stille Dem ved det nært forestående valg. Hvad siger De til det?" Jeg svarede ham, at selvfølgelig måtte jeg ud af Rigsdagen, hvis jeg overtog en departementschefstilling, og deraf fulgte igen, at Åkirkeby-kredsen ville gå tabt for det radikale parti, da jeg var den eneste, der kunne holde denne kreds. „Men“, sagde jeg, „om jeg kan, er et andet spørgsmål. Jeg må imidlertid drøfte sagen med mine stillere og naturligvis også tale om den med min kone, da det jo betyder en fuldstændig forandring i vor hidtidige tilværelse. Hvornår vil De have svar?" „De kan give mig Deres ja eller nej, når De vil, men inden udgangen af marts måned må jeg have besked“. Dermed sluttede samtalen, og nu fik jeg jo noget at spekulere over.

Sigrud var i og for sig ikke særlig ivrig for, at jeg skulle sige ja til tilbudet, men svigerfader så meget des ivrigere. Jeg drøftede spørgsmålet om min kandidatur med en del af mine nærmeste politiske venner i valgkredsen, særlig med min broder, der efterhånden havde fået en fremtrædende stilling inden for partiet på Bornholm, og han var meget fortvivlet ved tanken om, at jeg ville opgive min valgkreds. Han frarådede mig det så indtrængende som overhovedet muligt. Dette bragte mig i lang tid til at vakle, da jeg nødig ville gøre min kære broder sorg, men efterhånden som jeg tænkte over sagen, syntes jeg dog, at det var stort et offer at bringe på mit partis alter af hensyn til mine politiske venner at sige nej til en så høj embedsstilling og at undlade at påtage mig et arbejde, som jeg i højeste grad havde lyst til. Dertil kom, at jeg efterhånden blev klar over, at den nye valglov, vi ville få, ville gøre det ganske usandsynligt, at jeg kunne genvælges i Åkirkeby. Jeg gik derfor en dag omkring den 20/3 op til dr. Brandes og sagde til ham, at jeg nu havde tænkt over sagen i en månedstid og havde besluttet mig til at sige ja. Brandes takkede mig og sagde, at i løbet af ganske kort tid ville så min udnævnelse komme til at foreligge, men han måtte selvfølgelig give den gamle pæne departementschef en afgang, som det sømmede sig over for en ældre veltjent embedsmand.

Lørdag den 27. marts 1920 sad jeg nede i Snapstinget om aftenen, lidt før Bornholmerskibet skulle gå. Jeg drak te sammen med min gode ven, folketingsmand Stilling fra Århus. Jeg kan endnu huske,

ved hvilket bord vi sad, da landstingsmand Mads Jensen, Åle, kom hen til os og fortalte os, at der gennem Ritzaus Bureau var udsendt et opråb, underskrevet af alle Venstres og Højres folketingsmedlemmer samt af den radikale Moesgaard Kjeldsen og socialdemokraten Marott. Dette opråb var formet som et mistillidsvotum til ministeriet Zahle, og da vort flertal i Folketinget var så lille, at 2 medlemmers overgang til modstanderne gjorde det sandsynligt, at regeringen var i mindretal, betød dette skridt en stor politisk aktion, der kunne bringe regeringen til fald.

Sagen var den, at der i de sidste måneder havde været et mægtigt røre om grænsedragningen i Sønderjylland. Ved en afstemning i den såkaldte 1. zone, hvis grænse mod syd svarede til vor nuværende landegrænse, havde ca. $\frac{3}{4}$ af befolkningen stemt for Danmark og $\frac{1}{4}$ for Tyskland. Derefter var det meningen, at hele første zone, skønt tyskerne havde flertal i Tønder og Åbenrå og i enkelte små landsogne, skulle afstås til Danmark, men dernæst var der senere afstemning i den såkaldte 2. zone, hvor bl. a. i Flensborg kun ca. 25 % af indbyggerne stemte dansk. Ikke desto mindre rejste der sig i visse nationalistiske kredse en stærk stemning, den såkaldte Flensborgbevægelse for, at Danmark skulle gå ind på, at Flensborg og dens nærmeste landområde, der var noget mere dansksindet end selve byen, skulle afstås til Danmark. De sejrende magter var parate til at give os, hvad vi bad om. Det gjaldt jo blot om at svække Tyskland mest muligt. Bevægelsen var til at begynde med meget svag, men efterhånden skærpedes appetitten, og selv om ingen af Venstres førere direkte gik ind for, at vi skulle lægge hånd på Flensborg, var der dog alligevel inden for dette parti som navnlig i Højre en stærk stemning imod ministeriet Zahle, fordi man fra denne regerings side på det bestemteste afviste enhver tanke om at forlange landområder, som ikke tilkom os, når flertallet af befolkningen ønskede det modsatte. En del af de sønderjyske førere, navnlig Peter Grau og Skrumsager, var ivrige Flensborg-folk. H. P. Hanssen Nørremølle og Nis Nissen ligeså afgjort imod, at Danmark ved denne lejlighed ikke respekterede majoritetens ønske. Stemningen blev mere og mere ophidset, og man havde følelsen af, at kongen var en del påvirket af Flensborg-folkene. Der havde kort forinden fundet en demonstration sted på Amalienborg til fordel for Flensborgs tilbagevenden til Danmark, og kongen havde ved denne lejlighed givet udtryk for en vis sympati med demonstranterne.

På baggrund af denne bevægelse må det foran omtalte opråb fra rigsdagsgrupperne ses. Mads Jensen sagde til os, at vi skulle vist helst blive i København, for nu stod barometret på storm. Om Stilling blev, ved jeg ikke, jeg rejste i hvert fald hjem. Om mandagen, altså den 29/3, kom jeg ned på „Socialdemokraten“s kontor i Rønne. Her fortalte man, at der var kommet iltegram, som meldte, at kongen havde afskediget ministeriet Zahle, og at dette trods kongens opfordring havde nægtet at fungere. Kongen stod altså uden en lovlig regering. Der blev dog hen imod aften tilvejebragt en sådan, dannet af højesteretssagfører Liebe, der i hast måtte træde til. Det lykkedes ham at samle enkelte, stærkt nationale mænd i ret fremtrædende stillinger omkring sig. Fra de hidtidige regeringspartiers side blev kongens handling betegnet som statskup, og socialdemokraterne indledede mægtige demonstrationer i København og truede med generalstrejke. Det var af telegrammerne ganske klart, at der herskede voldsom ophidselseovre i hovedstaden. Hauge og jeg blev imidlertid i Rønne, men da jeg onsdag morgen, altså den 31/3, gik ned på havnen for at få de sidste aviser fra København, da jeg regnede med, at damperen var kommet til normal tid, vistnok ved 7-tiden, var pladsen, hvor den skulle ligge, tom, og jeg fik da at vide, at generalstrejkens trussel havde medført, at sømændene var gået i land. Al skibsfart lå stille.

Den følgende dag var det skærtorsdag. Henad aften ringede Hauge mig op og fortalte mig, at han havde fået telegram fra Stauning, hvori denne bad ham og mig øjeblikkelig rejse til København. „Ja, men hvordan skal vi det, der går jo intet skib“. „Så må vi leje et“, sagde Hauge. „Jeg skal nok få en af skipperne til at løbe til Ystad med os, måske lodserne“. Lidt efter kom Hauge ind til mig og sagde, at lodsåden ikke turde gå til Sverige. Vejret var meget hårdt, men han havde aftalt med skipperen på en lille skude, der hed „Nikoline“, at han, hvis vi gav ham 300 kr., i løbet af natten ville sejle til Ystad. Jeg var lidt betænkelig ved denne ekspedition, og Sigrud og Grete græd i stride strømme, men både Hauge og jeg mente, at ekspeditionen måtte gennemføres, og under stor opmærksomhed fra byens side gik vi ved 11-tiden om bord og stak til søs. Besætningen bestod kun af skipperen og en lige konfirmeret kahytsdreng. Hauge og jeg fik skipperens kahyt, der havde to køjer, og vi sov det meste af natten. Ved 6-tiden om morgenen var vi ud for Ystad, og vejret var efterhånden blevet helt pænt. Skipperen serve-

rede sort kaffe, rugbrød med smør, og det nød vi på dækket, da vi sejlede ind i Ystad havn. Der vakte vor ankomst en del opmærksomhed; nede på havnen kendte man os ganske godt, da vi under krigen et utal af gange havde rejst til eller fra Bornholm over Ystad. En af tolderne spurgte, om vi skulle til København for at hjælpe kongen, for der var jo oprør i byen. Vi turde ikke sige, at vi selv nærmest hørte til oprørerne. Så havde de vist smidt os i vandet.

I Ystad fik vi at vide, hvornår der gik tog til Malmø, men samtidig meddelte man os, at toget sandsynligvis først ville nå ind så sent, at det sidste skib fra Malmø til København ville være gået, hvorfor vi burde tage bil. Da en sådan var fremskaffet, spurgte vi chaufføren, hvis udseende var alt andet end tillidsvækkende, hvad han skulle have for at køre os til Malmø. „90 øre pr. stråkt km“, svarede han. Vi regnede ud, at det måtte blive ca. 90 kr. Det var jo dyrt, men dette var der intet at gøre ved, og vi bad ham køre, helst lidt stærkt. Det gjorde han, endda ganske forrygende. Det var en ejendommelig køretur gennem Skåne en langfredag morgen. Da vi kom til Malmø, lå Øresundsåden parat til afgang. Vi spurgte chaufføren, hvor meget han skulle have. Han regnede noget ud på et stykke papir og sagde så: „366 kr.“. „Hvad for noget?“ sagde vi, „det var 90 øre pr. løbende km“. „Ja“, sagde han, „men jeg skal jo også tilbage“. „Nå, ja, det skal De vel“, sagde vi, „men det kan da kun blive ca. 180 kr.“. Han så så meget overlegent på os og sagde så: „Herrerne glemmer vist, at det er helligdag i dag, og så er det dobbelt takst“. Vi så en politibetjent stå i nærheden og gik hen til ham for at klage over den behandling, vi havde fået, men denne erklærede, da han havde fået vor forklaring, at vi var blevet meget fint betjent; vi skulle sige tak til, skulle vi. Så var der ikke mere at gøre; vi betalte de 366 kr. og gik ombord i Øresundsåden. Her havde jeg den ærgrelse, at jeg havde glemt mit frikort til åden, så at jeg udover min part i de 366 kr., vi allerede havde betalt, også måtte betale 1,75 kr.

Vi kom imidlertid til København og gik op på Christiansborg, hvor alt var i en syndig forvirring. Når Stauning havde været så ivrig for at få os frem til hovedstaden, skyldtes det, at den afgående regerings tilhængere troede, at det ville være muligt at få tinget indkaldt. Hvis dette skete var der en mulighed for, at regeringen kunne opnå en stemmes flertal ved afstemningen, fordi man ikke vidste, hvorledes professor Birck, der var konservativ løsgænger, ville stem-

me. Han var altid noget for sig selv, og i hvert fald vidste man, at han var meget ivrigt imod Flensborg-folkene. Det lykkedes imidlertid ikke at få folketingsformanden til at indkalde til rigsdagsmøde, så vor nærværelse i hovedstaden var altså i og for sig upåkrevet, men interessant var det unægteligt at være i begivenhedernes centrum, og der skete hurtigt noget. Jeg tænker ikke så meget på de store gadedemonstrationer, der udfoldede sig på Amalienborg Plads, og borgerrepræsentationens audiens hos kongen, der efterhånden blev meget fortvivlet over den situation, han havde bragt sig i. Hans indstilling har jo altid været den, at han skal være en parlamentarisk konge. Det var ham derfor inderligt imod, at en så stor del af befolkningen råbte statskup o. l. efter ham.

Om aftenen ved sekstiden påskelørdag [den 3. april] sad jeg alene på statsrevisor Slengeriks værelse på Christiansborg, da telefonen ringede. Det var kongens kabinetssekretær, kammerherre Krieger, der meddelte, at kongen kl. 8 gerne ville se en repræsentant for det Radikale Venstre hos sig på Amalienborg sammen med repræsentanter for de øvrige politiske partier. Jeg gav straks denne meddelelse videre til de afgående ministre, Zahle og Rode, der sammen med enkelte andre partimedlemmer benyttede Slengeriks kontor som et slags centralmeldested. Der blev hurtigt enighed om, at Rode skulle repræsentere partiet hos kongen. Han lovede, at han så snart som muligt skulle give os underretning om, hvad der skete på slottet.

Jeg husker en del af dem, der var samlede hin minderige påskemat. Der var Zahle, dr. Munch, fru Munch, Slengerik, Iver Berendsen og færingen Patursson, Hans Nielsen, Skive, og enkelte andre. Det varede imidlertid længe, inden vi hørte noget fra Amalienborg. Vi ville derfor fordrive tiden med at spille kort, men vi havde ingen og kunne ikke fremskaffe nogen; så lavede vi dem selv af hvidt papir, hvor vi på den ene side skrev spar es, klør konge o.s.v. Det var Iver Berendsen, fru Elna Munch, Patursson og mig, der spillede bridge hin påskemat med disse mærkværdige kort.

Først ved 2-tiden hørte vi Rodes spinkle stemme i telefonen. Han fortalte os ganske kort, at der var trukket tov hele natten, først mellem partirepræsentanterne indbyrdes, dernæst mellem partiernes repræsentanter og kongen og endelig mellem kongen og ministeriet Liebes medlemmer. Det, man satte sig som mål, var at betvinge den opståede uro og forhindre, at generalstrejken virkelig bredte sig. Indtil nu var den ikke fuldstændig. Man måtte derfor se at formå kon-

gen til at afskedige sit nyudnævnte ministerium. Kongen gik til sidst ind på dette, men nu kneb det med at få de nye ministre til at gå deres vej. Henad morgenstunden lykkedes det dog, og der var nu truffet aftale om de foranstaltninger, der skulle til for at få sagerne bragt i lave. Ministeriet Liebe, som kun havde eksisteret nogle få dage, skulle erstattes af et forretningsministerium med overformynder Friis som statsminister. Generalstrejken skulle afblæses, Rigsdagen skulle samles for at vedtage en ny valglov og valg til Folketinget skulle udskrives inden udgangen af april måned. Dette resultat opnåedes ved 5-tiden påskedag, og lidt forvåget, men i en forholdsvis lys stemning, gik jeg fra Christiansborg til mit logi på Thorvaldsensvej.

Som følge af påskeforliget blev Rigsdagen indkaldt, og efter en meget voldsom debat blev der vedtaget en valglov, hvor alle partiers alliancer blev gjort overflødige. Som følge deraf var jeg selvfølgelig klar over, at jeg ikke kunne genvælges i Åkirkeby-kredsen. Det var dog absolut ikke min hensigt ikke at stille mig på ny, men jeg var sikker på, at jeg ville falde, og hvad der ærgrede mig mest var, at jeg skulle bukke under for den mand, som Venstre havde opstillet imod mig, nemlig sognepræsten i Pedersker, pastor Levy Blang. Denne usympatiske herre var blevet opstillet som Venstres kandidat i slutningen af 1919, og jeg havde i tidens løb været til adskillige møder med ham. Hans agitation havde næsten ikke noget med politik at gøre, men han smurte tilhørerne om munden med bibelske talemåder og angreb på regeringen, det Radikale Venstre og mig personlig ud fra en række citater fra bøger, der var skrevet af folk, om hvem han påstod, at de tilhørte det radikale parti. Det var forfattere som Emil Rasmussen, Agnes Henningsen o.s.v. Til min forbavselse lyttede tilhørerne ret andagtsfuldt til dette præstesladder, og jeg vidste faktisk ikke mine levende råd. Jeg erklærede naturligvis, at den slags uartige bøger læste jeg ikke, det overlod jeg til pastor Blang, der åbenbart interesserede sig mere for erotiske svinerier, end jeg egentlig troede, det var passende for en præst i folkekirken, men hvor mærkeligt det end lyder, var der en vis sangbund for denne mærkelige kandidats angrebsform. Nu var forholdet nok dette, at den almindelige stemning i landet, som gjorde sig gældende imod den radikale regering, også havde fået indpas på Bornholm. Jeg kunne i hvert fald mærke et vist omslag på adskillige af mine møder, selv på

sådanne steder, hvor jeg altid tidligere havde haft fuld gehør for den politik, jeg forfægtede. Modstanderne var blevet kry, ja somme steder ligefrem frække, og præsten var nu deres profet.

Som sagt var det ikke min mening frivilligt at forlade min valgkreds, men skæbnen ville det anderledes. Den sidste dag inden rigsdagsmændene forlod Christiansborg for at drage ud i valgkamp, kom Zahle hen til mig, eller måske var det Rode, og sagde, at partilederne var klar over, at jeg ikke kunne blive genvalgt på Bornholm. Man ville imidlertid gøre meget for at bevare mit mandat, hvorfor man ville foreslå mig at stille mig som partiets kandidat i Gentofte-kredsen. Man havde regnet ud, at partiet kunne opnå et amtsmandat i Københavns amt og et tillægsmandat. Amtsmandatet ville tilfalde Niels Frederiksen i Lejre-kredsen, og hvis jeg blev nr. 2 på partiets amtsliste, ville jeg kunne få tillægsmandatet, og nu havde man opnået samme dag på et delegeretmøde i Roskilde, at Gentofte-kredsens kandidat, hvis det blev en af de nuværende folketingsmænd, fik nr. 2. Hvis jeg ville flytte fra Åkirkeby til Gentofte, skulle jeg altså være nogenlunde sikker på at komme ind i Folketinget igen. Jeg takkede for den velvilje, tilbuddet var udtryk for, men måtte naturligvis forbeholde mig at tale med mine stillere i Åkirkeby-kredsen forinden.

Dagen efter rejste jeg hjem. Rutebådene gik ganske vist ikke, men jeg kom til Bornholm med en lille torpedobåd. Her samlede jeg mine stillere og forklarede dem stillingen. Med stort besvær lykkedes det at få lærer Kofoed i Neksø til at overtage min kandidatur i Åkirkeby-kredsen. Stillerne var meget kede af at skulle opgive min kandidatur, men gik under det foreliggende forhold ind på det, og jeg sendte da et telegram til Gentofte-kredsens radikale Venstreforenings formand med ja og samledes så for sidste gang med det radikale parti til et møde i Åkirkeby, hvor jeg tog en bevæget afsked med de folk fra kredsens kommuner, jeg i 10 år havde samarbejdet med. Efter dette møde havde jeg et offentligt møde på Kans Hotel. Rygtet om, at jeg ville forlade kredsen, var spredt med stor hast, og det offentlige møde var derfor besøgt af langt flere mennesker, end hotelsalen kunne rumme. Her holdt jeg mit sidste politiske foredrag som folketingsmand på Bornholm og meddelte til sidst min beslutning om ikke at stille mig igen i kredsen. Til min sorg blev denne meddelelse af den del af forsamlingen, der bestod af partiets modstandere, og det var, så vidt jeg kunne skønne, flertallet, mod-

taget med stor jubel. Mine tilhængere var alt for bedrøvede til at give deres mening til kende. Pastor Blang, som naturligvis var mødt, var mere end lykkelig, og han skjulte kun slet sin skadefryd. Dagen efter forlod jeg Rønne og opsøgte de radikale ledere i Gentofte-kredsen.

Det var en stor skuffelse. Jeg havde troet, at man i denne kreds havde stiller-lister, agitationsapparat, mødeplaner o.s.v. i den bedste orden. Alt var kaos og virvar, og der var ingen penge i kassen til at lave en ordentlig agitation for. Derved var intet at gøre, og jeg tog så fat på vælgermøderne. Dels havde jeg selv inviteret til nogle få møder i kredsen, dels meldte jeg mig som deltager i de offentlige møder, som var indvarslet af de andre kandidater, men hvilken forandring fra Bornholm! Her kunne man få sine tilhørere til roligt at høre på et solidt politisk foredrag, men i Gentofte drejede det sig kun om at slynge slagord ud og finde på et eller andet, som kunne lukke munden et øjeblik på ens talløse modstandere eller fremkalde et lille jubelskrig fra ens få tilhængere. Det var næsten som en ond drøm at gå fra møde til møde og høre på dette skrål. Det værste møde, jeg var med til, var på Gentofte Hotel. Der fulgtes jeg op ad gangen med direktør Heilbuth og oplevede, at deltagerne i mødet råbte: Jøden og hans svend. Heilbuth var jo som bekendt jøde.

Nåh, valgkampen fik jo dog ende, og jeg var ved dens slutning fuldstændig klar over, at jeg ikke ville blive valgt. På valgdagen den 26/4 sejlede jeg igen med torpedobåd til Rønne og nåede så betids derover, at jeg kunne stemme på den radikale kandidat i Rønne-kredsen. Dagen efter fik jeg valgets udfald at vide. De radikale havde mistet 16 af deres 32 mandater, og jeg havde naturligvis ikke opnået valg. Vi havde ikke fået noget amtsmandat i Københavns amt, og det tillægsmandat, jeg skulle have haft, tog Niels Frederiksen.

Dermed var min politiske æra slut på en højst forstemmende måde.

Rådsformand. Statens forligsformand

Storkonflikten 1921

Jeg var i tiden efter valgnederlaget i april 1920 i yderst dystert humør.

Aftalen med den afgåede finansminister, dr. Edv. Brandes, om overtagelsen af stillingen som departementschef i finansministeriet havde nu kun historisk interesse, idet jeg var nogenlunde sikker på, at den nye finansminister, Niels Neergaard, ikke følte sig forpligtet af sin forgængers beslutning og personligt – i følge hele sin konservative indstilling i spørgsmålet om embedsbesættelser – næppe ville være tilbøjelig til at hente en mand uden for karrieren til denne administrative chefstilling. På Bornholm ville jeg aldrig mere kunne opnå valg, da den nye valglov udelukkede alliancer mellem partierne, og når mit parti, det Radikale Venstre, stod alene, ville der aldrig kunne tilfalde det noget folketingsmandat på denne ø. Der skulle kun vælges 2 folketingsmænd, og det måtte blive en socialdemokrat og en venstremand.

Der stod altså en cherberus med et draget sværd foran paradiset port. Jeg var udelukket såvel fra administrationen som fra rigsdagen; tilbage var kun at blive adjunkt på ny. Dette huede mig ikke, selv om jeg vidste, at jeg stod umiddelbart foran udnævnelse til lektor og sagtens ret snart kunne blive rektor. Var dette skisma indtrådt i 1917, ville jeg næppe have følt nogen synderlig smerte i sindet. Men nu! Efter at jeg havde oparbejdet en position blandt lovgiverne og fejret visse triumfer ved gennemførelsen af den store lønningsslov, betragtede jeg et liv i skolestuen som lidt i retning af en fængselstilværelse.

Ganske vist: jeg var stadig formand for Statens Lønningsråd, endda med kongelig udnævnelse, og jeg havde nylig løst den store telefonkonflikt og var derefter selvskreven til at blive formand for et nævn, der skulle træffe afgørelser i de fremtidige konflikter mellem telefonselskaberne og deres tjenestemænd – en stilling jeg også opnåede kort efter. Dernæst var jeg formand i et nævn, der på lignende måde skulle fælde opmandskendelser i sager, hvor privatbanernes direktioner ikke opnåede forlig med deres tjenestemand-

organisationer om stillingernes placering i lønningsklasse m. v. Endelig var jeg formand for et lille udvalg, som kirkeminister Povlsen inden sin afgang havde nedsat om lønnings- og tjenestevilkår for kirkebetjente, organister m. v., et udvalg, som på dette tidspunkt – maj 1920 – endnu ikke havde endt sit arbejde.

Men ingen af disse stillinger kunne betragtes som andet end bi-beskæftigelser. Grundlaget for en tilfredsstillende eksistens var altså ikke i orden. Vi tænkte lidt på at lade os forflytte, både Sigrid, der jo stadig var adjunkt ved skolen i Rønne, og jeg selv, til en københavnsk statsskole, så kunne jeg passe min skolegerning samtidig med, at jeg røgtede de nævnte honorarhverv (lønningsråd, privatbanernes lønningsnævn etc.), og jeg blev fri for at rejse frem og tilbage mellem Rønne og København. Men denne løsning forekom os af flere grunde mindre tilfredsstillende. Sigrid ville nødig begynde en undervisningsgerning ved en hende ubekendt skole, under helt forandrede forhold. Selv var jeg nok villig til at opgive min virksomhed på Bornholm – som amtsrådsmedlem, formand i jernbanebestyrelserne og som leder af øens radikale parti, men jeg ville have æquivalenter for det. Og en adjunktstilling i København forekom mig ikke mere værdifuld end en adjunktstilling i Rønne. Snarere omvendt.

Så skete der dette, at stillingen som statens forligsmand i arbejdsstridigheder blev ledig. Det var en meget anset, men også meget besværlig plads. Den første forligsmand var bornholmeren, generaldirektør Michael Koefoed. Han var blevet afløst i stillingen af departementschef Adolph Jensen. Ved nytårstid 1920 var denne efter adskillige års tjeneste trådt tilbage, og en mand „uden for faget“, landsdommer Axel Rasmussen, var blevet forligsmand. Det gik ikke godt. Han knækkede halsen på telefonkonflikten og trak sig efter få måneders tjeneste tilbage. Så blev departementschef Riis-Hansen forligsmand. Han havde været trafikminister i ministeret Friis, og han var kendt med sagerne, idet han havde været sekretær i institutionen både i Michael Koefoeds og en del af Adolph Jensens forligsmandstid. Det faldt i hans lod at gennemføre det store påskeforlig efter generalstrejken, men så ville han ikke mere. Han var svagelig, og en forligsmand skal kunne tage en mægtig tørn, når det for alvor går løs; helst kunne holde ud et døgn i træk i tobaksrøg og mellem raslende ølflasker. Det kunne Riis-Hansen på det tidspunkt altså ikke, og nu stod man uden nogen mand, der var opdraget i selve institutionen. Opmærksomheden samlede sig så om mig. Jeg havde aldrig haft nogen forbindelse med

forligsinstitutionens arbejde, men man vidste, at jeg havde ordnet tjenestemændene, at jeg havde bragt et kompromis til veje i privatbanernes konflikt og navnlig, at jeg var kommet levende fra eksperimentet med telefonfolkene, hvor det havde ligget så hårdt.

En dag fik jeg besøg af næstformanden i Arbejdsgiverforeningen, ingeniør Einar Jørgensen, der konverserede mig en halv times tid om forskellige aktuelle emner; samtalen fandt sted i et lokale på Christiansborg, og han lagde ikke skjul på, at han havde søgt mig, fordi arbejdsgiverne drøftede min kandidatur til forligsmandsstillingen. Også fra arbejderne side var der følere ude, da jeg var ret ukendt, også i fagforeningernes lejr. Jeg tror nok, at det navnlig var de socialdemokratiske rigsdagsmænd, hvis mening om min anvendelighed, man afæskede. I hvert fald fortalte folketingsmand Hauge nogen tid efter, at han var gået stærkt i ilden for mig over for fagforeninglederne. Forholdet er det, at en forligsmand vel udnævnes af indenrigsministeren, men dette sker efter indstilling af den faste voldgiftsret, og i denne er arbejderne og arbejdsgiverne ligelig repræsenterede; desuden er der et neutralt formandsskab, og det er fast koutume, at en forligsmand aldrig udnævnes, når der ikke i den faste voldgiftsret er fuld enighed om manden. Det ville jo også være helt håbløst at gå til arbejdet, hvis repræsentanterne for den ene eller den anden af de to parter – arbejderne og arbejdsgiverne – var indstillet *imod* vedkommende; det kan være vanskeligt nok endda at nå de ønskede resultater.

Jeg var altså klar over, at der var noget i gære, men tempoet i hvilket begivenhederne udviklede sig, kom mig overraskende, for da jeg den 4. juni 1920 ved 13-tiden sad i mit kontor i lønningsrådet på Christiansborg og gnaskede på min medbragte lommepad, ringede indenrigsminister Sigurd Berg mig op og sagde, at han havde modtaget en enstemmig indstilling fra voldgiftsretten om, at jeg udnævntes til forligsmand, og nu ville han spørge mig, om jeg var villig til at modtage stillingen. Jeg gjorde mig ikke kostbar, men sagde straks ja; hvorefter jeg to timer efter modtog et brev fra indenrigsministeriet, som indeholdt min af Sigurd Berg underskrevne udnævnelse, som samtidig publiceredes.

Næppe nogen af de udnævnelser, jeg i årenes løb har modtaget, har glædet mig mere end denne. Det var ikke nogen embedsstilling, men den var vederlagt med et pænt honorar – 6.000 kr. årlig. Dette var dog ikke det afgørende. Hvad der betød allermest, var den kendsger-

ning, at det på ny var slået fast, at staten ønskede at bruge mig i en central og betydningsfuld stilling, og enhver tanke om, at jeg skulle vandre tilbage til en stille lærertilværelse, var for stedse skrinlagt.

Jeg sendte Sigrd et telegram og gik så om aftenen om bord i Bornholmerdamperen for at rejse hjem til hende og Grete, dog kun for nogle dage, idet der allerede inden min udnævnelse var indvarslet til nogle presserende forhandlinger i forligsinstitutionen om nogle konflikter, som var løbende og krævede hurtigt indgreb fra forligsinstitutionens side.

Nogen endelig løsning af mit eksistensproblem var udnævnelsen til forligsmand dog ikke; thi hvervet var som nævnt kun lønnet med et honorar, altså kun at opfatte som et bierhverv. Jeg kunne altså ikke definitivt sige adjunktstillingen farvel, og jeg havde endnu ikke helt opgivet at få planen, som Brandes havde udkastet om min udnævnelse til departementschef, realiseret. Jeg søgte i den anledning den nye trafikminister, hr. Slebsager, og satte ham ind i, hvad der i så henseende var passeret. Generaldirektør Michael Kofoed gjorde på samme måde Moesgaard opmærksom på, at det umiddelbart før ministeriet Zahles fald havde været hensigten at give mig den nævnte chefspost.

Om jeg så selv søgte Neergaard, eller han tilkaldte mig, husker jeg ikke, men vi havde i hvert fald en samtale i ministerværelset, hvor han meddelte mig, at han ikke anså det for rigtigt at udnævne mig til departementschef. Han var så høflig at sige, at det ikke var, fordi han ikke troede, at jeg kunne bestride stillingen, men fordi han mente, at stillingerne som formand for lønningsrådet og som chef for finansministeriets 1. departement burde være adskilt. Imidlertid ønskede den nye regering, i hvilken Neergaard var både statsminister og finansminister, meget gerne at benytte min arbejdskraft, og det var ikke tanken, at jeg skulle stilles økonomisk dårligere, end jeg ville være blevet, hvis Brandes havde nået at gennemføre sin plan. Derfor ville han foreslå, at der ved lov oprettedes et embede som formand for lønningsrådet, og at dette embede lønnings- og chargemæssigt placeredes som et departementschefembede. Dette særdeles smukke og ærefulde tilbud tog jeg selvfølgelig med tak imod, og efter Neergaards opfordring udarbejdede jeg selv det lovforslag, som han så forelagde i Folketinget. Det blev modtaget med megen velvilje i tinget og gennemført enstemmig i begge Rigsdagens ting og ophøjet til lov den 10. september 1920. Det eneste sted, det blev gjort til genstand for

offentlig kritik, var i bladet „København“, hvor der fandtes en meget onskabsfuld petitartikel, vistnok forfattet af journalisten Frede Jordan. Deri railleredes over, at en skolelærer skulle gøres til departementschef, bare fordi han var dumpet ved sidste valg og havde mange gode venner i Rigsdagen. Jordan fik ikke følgeskab fra nogen side, så artiklen blev uden nogen som helst betydning ud over lidt personlig ærgrelse.

Den aften, den omtalte lov var vedtaget i Landstinget og dermed færdig fra Rigsdagen, var jeg både glad og stolt. Det var jo en meget smukkere løsning, end om jeg havde modtaget min ophøjelse af min partifælle, dr. Brandes. Nu var jeg anbragt i mit fremtrædende embede efter forslag af en politisk modstander, og alle partier havde i Rigsdagen stemt for min „ophøjelse“. Min stilling var nu meget stærk. Jeg var af arbejdsgivere og arbejdere enstemmigt udpeget til den vigtige tillidspost som statens forligsmand, og jeg var ved særlig lov placeret i et med departementschefer sideordnet embede.

Økonomisk var min stilling også tilfredsstillende. Som departementschefflønnet rådsformand – således blev min nye titel – havde jeg ca. 14.000 kr., som forligsmand 6.000 kr. og desuden ville kommissioner og udvalg give et lille plus til indtægterne. Dette fandt Sigrid og jeg, at vi kunne klare os særdeles pænt med, selv om livet i København ville blive noget dyrere end vor hidtidige tilværelse i Rønne. Ja, jeg tillod mig endog at tegne en forholdsvis stor, ny livsforsikring på 50.000 kr., og Sigrid indgav sin afskedsbegæring som adjunkt ved Statsskolen. Nu skulle jo overflytningen til København finde sted så snart som muligt. Der lå jo mit arbejde, som det havde ligget i alt væsentligt i de sidste 7 år, og der kunne familien nu leve i fællesskab. Jeg kunne opgive min nomadestilling, og vi kunne endelig opnå at leve et normalt liv. Det imødeså både Sigrid og jeg med glæde og forventning.

Men der er ingen rose uden torne. At forlade Bornholm var nu alligevel ikke så lidt vemodsfyldt. Selv om borgerskabet i Rønne havde vist os megen kølighed, havde vi dog stadig adskillige gode og trofaste venner, og navnlig for Sigrid var det et betydeligt offer at rejse fra fødebyen, hvor hendes far og mor vedvarende boede, og hvor hun havde levet omtrent hele sit liv. Der havde hun jo også sin kære „Klub“ med de mange gode veninder, der mødtes hver uge til hyggelige samvær. Vi mærkede også tydeligt på mine svigerforældre, at de var bedrøvede over, at vi ville drage bort. De ville jo nu komme til at

sidde ene tilbage i Rønne. Og det gjaldt også min familie – Kristine og Otto. For dem var det radikale partis tilbagegang på Bornholm, min udtræden af det politiske liv og dermed opgivelsen af min ledende stilling på Bornholm et hårdt slag, en kilde til dyb sorg og skuffelse. Og når jeg nu rejste bort, var jo ethvert håb om, at jeg kunne vinde det tabte tilbage, skrinlagt for stedse. Tilmed lukkedes vort hjem i Rønne, hvor både Kristine og Otto så tit havde haft det hyggeligt sammen med os, ligesom vore besøg hos dem naturligvis fremtidig ville blive færre. Jeg kan også huske, at Kristine engang har fortalt mig, at Otto, når han kom til Rønne, plejede at gå ned til vort hus i Havnegade og kigge ind gennem den store port for at mindes de mange gange, han havde været hos os, medens dette hjem endnu var vort.

Alt dette kunne imidlertid ikke ændre skæbnens krav. Vore teltpæle måtte brydes op og plantes på ny i hovedstaden. Det var dog lettere sagt end gjort, for vi var inde i en lignende bolignød, som den der nu hjemsøger dette land. Det var indtil videre ikke muligt at opnå en lejlighed i København. Så lejede vi omkring 1. oktober 1920 en møbleret lejlighed ude på Christianshavn, Svinget 2. Den var dyr, men hyggelig, og her boede vi indtil august 1921, da trafikminister Slebsager overlod os sin lejlighed, Vesterbrogade 198, hvor vi boede indtil oktober 1933. Indtil da lod vi vore møbler m. v. stå i lejligheden i Rønne, hvor vi tilbragte jul og nytår 1920-21 og sommerferien 1921, da vor definitive bortrejse fra øen fandt sted.

Lad mig føje til, at til trods for at vi rejste, fordi jeg var befordret fra en beskeden embedsstilling som adjunkt til to så betydelige stillinger som forligsmand og formand for lønningsrådet, blev der hverken af kollegerne ved skolen eller fra anden side inden for borgerskabet i Rønne vist os nogen som helst „hæder“ ved vor afrejse. Rektor Koefoed holdt på Statsskolen en beskeden afskedstale til Sigrød og mig ved nytårstide 1921, og jeg havde – annonceret om det i forvejen – adgang til at svare. Også svaret var tempereret! Derimod blev jeg fejret meget smukt af mine radikale partifæller. De indsamlede ca. 1.000 kr. til en smuk hædersgave og mødtes med mig i et antal af over 100 til en afskedssammenkomst på Kanns Hotel i Åkirkeby.

Den virksomhed, jeg nu gik ind til, var interessant og meget krævede. Jeg skal først omtale forligsmandsarbejdet.

Da jeg overtog forligsinstitutionen, var den 10 år gammel, idet den

første forligsmandslov stammer fra 1910. Princippet, den var bygget på, var dette, at en helt uden for arbejdernes og arbejdsgivernes institutioner stående mand, som begge parter havde tillid til, og som havde såvel myndighed som kyndighed, skulle påtage sig den opgave på statens vegne at forhindre udbrud af strejker og lock-outer, eller, hvis de var brudt ud, bringe dem til standsning. Han skulle med andre ord gribe ind i arbejdsconflikter, dog kun sådanne, som efter hans skøn havde væsentlig samfundsmæssig betydning. Forud for en sådan indgriben skulle altid gå forhandlinger mellem de to modstående organisationer, og disse forhandlinger skulle ende resultatløst, således at en af parterne havde ladet den gældende overenskomsts opsigelse gå over i varsling af arbejdsstandsning, hvad enten dette nu var strejke eller lock-out. I forbindelse med forligsmandens indgriben gik i almindelighed en henstilling om udsættelse af en bebudet arbejdsstandsning. Ved selve forligsforhandlingen indkaldtes repræsentanter for de stridende parter. Den indleddes oftest med en almindelig gennemgang af konfliktens punkter. Her fik begge parters ordførere adgang til at fremlægge deres synspunkter. Derefter trak forligsmanden og hans sekretær sig tilbage for at overveje, hvad der ved proceduren var fremkommet, gennemgå fremlagt materiale etc. Så begyndte den egentlige drøftelse, der foregik på den måde, at forligsmanden tilkaldte én eller flere repræsentanter fra parterne, hver for sig. Som oftest havde organisationerne valgt et forhandlingsudvalg, som regel på 3 mand, men man var ikke bundet til at diskutere med netop disse; man kunne f. eks. tage formanden alene og diskutere sagen med ham. Ved disse drøftelser søgte man at blive klar over, hvilke krav der var størst mulighed for at få vedkommende organisation til at opgive, og hvilke der var principale. Man følte sig med andre ord for med det mål at finde en modus vivendi. Lykkedes dette, måtte man jo ved diskussionen med modparten prøve at nærme også denne til et lignende standpunkt. Hvis man fandt, at der slet ikke var nogen chance for, at et kompromis kunne blive godkendt af begge parter, måtte mæglingen opgives, og konflikten gå sin gang, men dette var dog forholdsvist sjældent. I almindelighed nåede man frem, undertiden efter ugers forhandling, navnlig når det drejede sig om en landsomfattende konflikt, til et resultat, som man selv troede kunne løse konflikten, og man stillede så et mæglingsforslag. Det var ret sjældent, at parternes repræsentanter havde noget mandat til på stedet at slutte sig til mæglingsforslaget eller at for-

kaste det. Det sædvanlige var, at man kun påtog sig at indstille forslaget til forkastelse eller godkendelse af en kompetent forsamling, der så senere blev indkaldt; undertiden skulle forslaget til urafstemning mellem organisationernes medlemmer. Dette sidste gjaldt dog kun arbejderne; arbejdsgiverne havde altid indrettet sig således, at deres hovedbestyrelse eller repræsentantmøde kunne træffe afgørelsen. Der blev så givet en frist på en uge eller lignende, inden hvilken forligsmanden skulle have svar på sit mæglingsforslag.

Som jeg fortalte, havde min forgænger, Riis Hansen, lavet det såkaldte påskeforlig i april 1920. Men dette forslag, som altså var blevet vedtaget af begge parter, var kun „en ramme“, d.v.s. en række generelle bestemmelser, som de to store hovedorganisationer, De samvirkende Fagforbund og Arbejdsgiverforeningen, sluttede sig til. Derefter skulle de enkelte organisationer bringe deres særlige overenskomstforhold i orden efter de hovedlinier, som Riis Hansens forslag havde afstukket, og dette lykkedes kun delvis. Adskillige steder glippede forsøget, og det blev så opgaven for den nye forligsmand, altså mig, at tilvejebringe forlig i disse mindre omfattende konflikter. Det var forsåvidt heldigt for mig, der jo var ganske ukendt med arbejdet, og som kun havde et meget overfladisk kendskab såvel til overenskomstforhold som de enkelte erhvervs bæreevne, ligesom teknikken i priskuranter m. v. var mig helt fremmed, at jeg i stedet for at blive smidt på hovedet ud i en storkonflikt fik lov til at „skyde mig ind“ på en række periferiske problemer. Derved kom jeg successivt ind i arbejdet, lærte efterhånden fagenes ledende mænd at kende og fik lidt kendskab til fiduserne ved en sådan tovrækning. For meget var selvfølgelig film og fidusmageri. Man skulle være tankelæser og skeptiker, da man jo fra begge sider søgte at spille komedie og bluffe mest muligt og længst muligt.

I løbet af sommeren og efteråret 1920 havde jeg en ret lang række af mindre omfattende konfliktspørgsmål til behandling. Og jeg havde held til at opnå en ordening alle steder. Mest kneb det i den keramiske industri. Der havde været fred i mange år, idet arbejdsgiverne havde en gammel fredelig industrimand, Harald Bing, i spidsen, og arbejderne førstemand, Flodin, var af samme naturel. Men nye tider kræver nye mænd. Bing afløstes som direktør for de Bing og Grøndahlske Fabrikker af svigersønnen Simonsen, og Flodin erstattedes af en nævenyttig fagforeningsmand, Einar Jensen. Disse to kamphaner fremkaldte så en ballade, som det kostede mig et umådeligt besvær og

døgnlange forhandlinger at få bragt ud af verden, men det lykkedes dog til sidst.

Jeg syntes selv, at det gik rigtig godt, og at arbejdet lå for mig, selv om jeg godt var klar over, at den store situation havde jeg ikke været ude for endnu, men at den ville melde sig. – Og den meldte sig.

Det var i foråret 1921, at det store uvejr nærmede sig. Krigens højkonjunkturer var slut, priserne var faldende ude i verden og herhjemme, og industrien arbejdede i hård konkurrence med udenlandske fabrikker. Lønningerne skulle med andre ord nedad, et for arbejderne hidtil aldeles ukendt fænømen. Enhver ny overenskomst havde altid betydet et lille tillæg til lønnen, og selv om førerne godt forstod, at således kunne det ikke altid gå, var den menige arbejder ikke indstillet på reduktion. Dertil kom, at der i krigens afslutning havde vist sig ret stærke kommunistiske tendenser inden for dele af fagforeningsbevægelsen. Disse var vel nok noget i aftagende, men dog stadig ikke helt ufarlige. Fagforbundenes folk måtte derfor være på vagt, at disse yderliggående elementer ikke fik vind i sejlene som følge af, at der fra ledelsens side blev vist for stor eftergivenhed under de faglige forhandlinger.

Dette var baggrunden for den arbejdssituation, som indtrådte i foråret 1921, hvor praktisk talt alle overenskomster blev opsagt, og hvor alle forhandlinger mellem organisationernes mænd endte med negativt resultat. Dette gjaldt ikke alene organisationerne under De samvirkende Fagforbund, men også de af dette forbund udtrådte. Deraf fandtes en del, mest små og kommunistisk prægede, men nogle af disse havde dog deres store betydning, idet deres medlemmer arbejdede i fag, hvor en arbejdsstandsning rørte ved noget vitalt i samfundslivet, f. eks. havnearbejderne, riggerne, murerarbejdsmændene m. fl. De indtog altså nøglestillinger, således at det ingenlunde var ligegyldigt, om der på deres områder var krig eller fred.

Nogle af overenskomsterne var opsagt til ophør pr. 1/3, andre pr. 1/4 (det var de fleste) og en del pr. 1/5. Allerede i februar måned begyndte forhandlingerne i Forligsinstitutionen. Denne havde på det tidspunkt sine lokaler i en herskabelig ejendom, Kalvebodbrygge 2. Da jeg tiltrådte virksomheden, havde vi til huse på Christianshavn, Strandgade 16, men lokalerne her var for små. Der måtte nemlig være en fællessal, hvor plenarforhandlingerne kunne foregå, en del stuer henholdsvis til arbejdsgiverne og arbejderne, vel adskilte og rummelige, da antallet af repræsentanter ofte var ret stort. Desuden

skulle der være skrivestue og telefonlokale og last not least kontor for selve forligsmanden og hans sekretær, og dette skulle ligge centralt, således at man derfra havde uhindret adgang til de to parters repræsentanter, uden at de derved kom i forbindelse med hinanden eller kunne kontrollere modpartens manøvrer. Alle disse krav var tilfredsstillende ved indretningen af lokalerne i Kalvebodbrygge nr. 2, og navnlig var mit kontor særdeles tiltalende og praktisk. Dette spillede en stor rolle, da de vægtigste forhandlinger jo foregik her.

Jeg havde som forligsmand to sekretærer, den 29-årige Harald Høst, der var sekretær i det statistiske departement, og som var cand. polit., og den 28-årige Erik Dreyer, sekretær i indenrigsministeriet og cand. jur. Høst er nu hovedrevisor, Dreyer direktør for Arbejds- og fabrikstilsynet og forligsmand siden 1935. Dengang var de lige antagne som sekretærer i Forlingsinstitutionen; om det var Axel Rasmussen eller Riis Hansen, der havde engageret dem, ved jeg ikke, men de var i hvert fald meget nye i gården og kunne ikke hjælpe mig meget med hensyn til de traditioner, som det ellers nok kunne have haft betydning for mig at få lidt nærmere kendskab til. De var iøvrigt dygtige og flinke folk, meget forskellige i optræden. Høst var mut og sær, Dreyer åben og frejdig. Udadtill virkede Høst irriterende sur og kedelig; jeg husker bl. a., at Arbejdsgiverforeningens formand, bogtrykker Langkjær, en dag kom ind til mig for at sige, at han og hans kolleger ikke længere ville finde sig i den uforskammede måde, hvorpå Høst optrådte over for dem. Når han f. eks. anmodede foreningens delegation om at komme ind til forligsmanden, gjorde han det med en mine og på en måde, der virkede fornærmende. Jeg forklarede hr. Langkjær, at det indtryk, d'herrer havde fået, alene skyldtes Høst's medfødte ordknaphed og asketiske udseende og ikke betød uhøflighed endsige tilsigtet overlegenhed over for d'herrer. Da jeg gjorde Høst bekendt med henvendelsen, hvad jeg jo var nødt til, blev han meget bestyrtet, men lovede at lægge sig en venligere form til.

Som allerede nævnt var bogtrykker Langkjær formand for Dansk Arbejdsgiverforening. Han var meget lille af vækst og gjorde ikke ved sin optræden noget særligt imponerende indtryk; derfor behandlede han også ofte i pressen og i offentligheden i det hele med nogen overlegenhed. Men han var en solid og dygtig mand, og jeg satte megen pris på ham, da han var så åben og ærlig, som hans stilling nu engang tillod ham det. Næstformanden, ingeniør Einar Jørgensen, var en høj og meget smuk mand; klar og skarp i sine udtalelser, men

også i sin tankegang. Disse to udgjorde sammen med ingeniør Otto Meyer, lensbaron Otto Reedtz-Thott og direktør Hjalmar Madsen Arbejdsgiverforeningens forretningsudvalg, og det var disse 5 herrer, der repræsenterede Arbejdsgiverforeningen under de store forhandlinger i foråret 1921.

Modparten, De samvirkende Fagforbund, havde også valgt en forhandlingsdelegation. Den bestod kun af 3 medlemmer, nemlig fagforbundenes formand C. F. Madsen, formanden for Dansk Arbejdsmandsforbund Chr. Lyngsø og formanden for Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund J. A. Hansen. Meget ofte supplerede dog dette 3-mandsudvalg sig med et par andre medlemmer, nemlig fagforbundenes tidligere formand Th. Stauning, den senere statsminister, og E. Svendsen, den senere mangeårige formand for Borgerrepræsentationen, nu direktør for bryggeriet „Stjernen“. Svendsen er i år fyldt 80 år. Alle de andre, jeg foran har nævnt som repræsenterende de modstående hovedorganisationer i 1921, er døde.

Den mest ejendommelige af disse herrer, bortset fra Th. Stauning, hvis deltagelse vel var betydningsfuld, men dog periferisk, var Lyngsø. Han var en stor charmer og et forbandet bæst. Han kunne være uimodståelig, når han udfoldede sig som debattør eller optrådte som vært ude i sin velindrettede villa i Bagsværd, men han var forfængelig indtil naragtighed, intrigant og hensynsløs, når han forfulgte et bestemt mål, og ligeglad med, hvilke midler han anvendte for at sætte sin vilje igennem på et eller andet område. Han var derfor både hadet og frygtet, forbandet og tilbedt. Selv var han oprindelig almindelig arbejdsmand, men han opnåede efterhånden et betydeligt mål af kundskaber og en borgerlig levestandard. Sine fagfæller, arbejdsmændene, havde han i sin hule hånd; de fulgte ham blindt, fordi de troede på ham og tilbad ham. Han var dem også en god fører; de opnåede under hans ledelse afgørende forbedringer i deres økonomiske kår og i deres arbejdskår, hvad sandelig også kunne tiltrænges. Smedenes formand, J. A. Hansen, var en ganske anden type. Tung, støt og solid, ganske jævn og ligetil; ingen stor agitator og meget omstændelig i sine udredninger, ikke altid let at følge, fordi han kom med så mange indskudte bemærkninger, der kun havde periferisk interesse for sagen. Der opstod efterhånden et venskabeligt og fortroligt forhold mellem ham og mig, der holdt sig længe efter, at jeg havde opgivet forligsmandsstillingen. Når vi siden mødtes, vekslede vi altid et hjerteligt håndtryk og fik os en lun passiar.

Mellem ham og Lyngsie var der blod. Jeg husker, at J. A. Hansen en dag oppe i forligsinstitutionen bad mig om en samtale under 4 øjne. Den fik han selvfølgelig. „Se“, sagde J. A. Hansen, „De er jo ung og ny i gårde, og De har vistnok ikke endnu gennemskuet min ven, Chr. Lyngsie. Derfor vil jeg sige Dem, at han er en stor slyngel og løgnhals, der kun taler sandhed ved rene fejltagelser. De må ikke stole på ham over en dørtærskel, for så går De uhyggelig i vandet“. Sådan var stemningen og indstillingen mellem de to ledere af henholdsvis arbejds mændene og smedenes organisationer, fagbevægelsens to største sammenslutninger. Dette skabte selvfølgelig også vanskeligheder for mig i mine forligsbestræbelser, idet man ikke alene skulle mægle mellem arbejdsgiverne og arbejderne, men nøje påse, at de faglærte og ufaglærte arbejdere kom til at stå i det rette forhold til hinanden. Ja, det viste sig i virkeligheden, at det var dette, som voldte de største vanskeligheder.

.....
.....

Situationen var ellers i korthed den, at arbejdsgiverne af de grunde, jeg foran har omtalt, forlangte nogle meget drastiske reduktioner i arbejderlønninger, hvad De samvirkende selvfølgelig var imod, idet man dog på et vist tidspunkt af forhandlingerne lod mig forstå, at man kunne gå med til en generel procentvis nedsættelse, jeg tror, at det var 10 pct. Men derudover forlangtes i en række fag særlige reduktioner, og herom stod den største strid. Efterhånden blev det ene fag lock-outet efter det andet, og jeg undlod stadig at stille mæglingsforslag, idet jeg ikke kunne finde et grundlag, der kunne bære. Det skulle jo kunne vedtages til begge sider. Så endelig besluttede jeg mig til at udarbejde et forslag, og i en sen nattetime stillede jeg det. Det var vist den 21. marts. Det var meget omfattende og meget specificeret. Fremsættelsen var omgivet med stor højtidelighed. Repræsentanterne for begge hovedorganisationer blev kaldt ind og forslaget omdelt og oplæst. Det fik en meget kølig modtagelse fra begge sider, hvad jeg kun havde ventet, men hvad jeg ikke var forberedt på, var, at Lyngsie med tilsyneladende ærlig harme erklærede forslaget for ganske uantageligt og spæde forslaget og forligsmanden et eklatant nederlag, når hans folk skulle tage stilling til det. Jeg blev virkelig betænkelig og ikke uden grund.

Der blev i mæglingsforslaget fastsat en bestemt tidsfrist for dets besvarelse. Jeg tror, at fristen androg ca. 14 dage. Resultatet blev, at

Arbejdsgiverforeningen vedtog det, og at De samvirkende Fagforbund vedtog at anbefale de enkelte fagforbund at godkende det, men iøvrigt overlod det til disse at sige ja eller nej. Denne skæbnsvangre beslutning skabte megen forvirring, idet en del af fagforeningerne godkendte, mens andre forkastede forslaget. Værst var det, at det største af alle forbundene, nemlig arbejdsmændenes, svarede nej. Det var Lyngsies værk. Og han gjorde mere end det. Han fremsatte et offentligt angreb på forligsmanden. Det skete under den form, at han gav udtryk for sin store bekymring i anledning af den situation, vi var kommet ud i ved mæglingforslagets delvise forkastelse. Han kunne ingen redning se, bl. a. fordi store kredse af arbejderne havde mistet tilliden til forligsmanden; hans fornyede optræden ville virke som en petroleumsdunk på et brandsted.

Også „Politiken“ faldt mig i ryggen. I en redaktionsartikel kom man efter nogle analyserende betragtninger til det resultat, at de i Forlignsinstitutionens arbejde vel trænede mænd nu måtte træde til for at rede de spegede tråde ud. Det var Michael Koefoed, Adolph Jensen og Riis Hansen, man tænkte på, og som man nu ville have kaldt frem på scenen igen. Dette slag ramte mig meget hårdt. Det var jo kun knap et år efter, at jeg havde stået som radikal folketingsmand, og „Politiken“ var jo det radikale partis hovedorgan; et overfald på mig fra dette blads side var da særlig egnet til at vække opmærksomhed, hvad da også i høj grad var tilfældet. Uddrag af artiklen vandrede vistnok gennem alle landets blade, men Venstres aviser tog stærkt afstand fra det radikale hovedstadsblads optræden. Dette hang sammen med, at Sigurd Berg, Venstres indenrigsminister, så snart han havde læst den omhandlede artikel, ringede mig op og erklærede, at han i enhver henseende ville yde mig sin støtte over for dette og lignende bagholdsangreb. Det var honnet gjort af Sigurd Berg, særlig når man tager i betragtning, at jeg endnu nærmest betragtedes som politiker, og at jeg som sådan stod i et parti, der befandt sig i den mest udprægede kamptilstand med den regering, hvoraf Berg var medlem.

Situationen var iøvrigt alt andet end hyggelig. Dog frembød den ét lyspunkt: den omstændighed, at begge hovedorganisationer havde vedtaget mæglingforslaget, bevirkede, at den storstrejke, som De samvirkende havde varslet, vistnok pr. 1. april, som svar på Arbejdsgiverforeningens lock-outer nu kunne afblæses; og den blev afblæst. Tilbage var så de meget omfattende arbejdsstandsninger i skotøjs-, træ-

vare- og jernindustrien m. v. Dem måtte man nu se at bringe til afslutning. Men de ufaglærte arbejderes fører, hr. Lyngsie, var så utilfreds med mig som forligsmand, at han lod sig forlyde med, at han og hans folk ikke ville give møde, hvis jeg indkaldte til forligsforhandlinger. Jeg tvivler dog om, at dette var fuldt alvorligt ment, men jeg var på den anden side klar over, at jeg, dersom jeg genoptog mine mæglingsforsøg i arbejdsmandskonflikten, ville stå over for store vanskeligheder. Derimod var mit forhold såvel til arbejdsgiverne som til de faglærte arbejdere vedvarende godt.

Sagen blev da ordnet på den måde, at min stedfortræder, kontorchef, senere departementschef Dalhoff, der hidtil slet ikke havde været i ilden, overtog arbejdsmandskonflikten, medens jeg fortsatte mit arbejde med de faglærte arbejderes forhold. Forhandlingerne fandt sted på grundlag af mit oprindelige mæglingsforslag, der jo, som ofte sagt, var blevet godkendt af begge hovedorganisationer, men for at få det gennemført i de fag, hvor det var blevet stemt ned, skulle der foretages visse modifikationer. Dette kunne altsammen ske uden brud på de for mig som forligsmand eksisterende forudsætninger, men for at tilfredsstille Lyngsie og hans arbejdsmænd gik man et skridt videre. I de konflikter, som det overdroges Dalhoff at mægle i, oprettedes en slags mæglingsråd, bestående af Dalhoff og de to tidligere forligsmænd Michael Koefoed og Adolph Jensen. Dette tremandsråd bragte da også forlig til veje i alle arbejdsmandsforbundets afdelinger, medens jeg samtidig arbejdede med de øvrige konflikter; den sidste var landarbejderkonflikten, hvor mæglingen i langvarighed satte rekord, idet den varede i 22 timer med en ganske kort spisepause. Den sluttede Kristi Himmelfartsdag ved 12-tiden, oven i købet i strålende forårssol, men da var vi også nået til vejs ende med den mest indviklede konfliktsituation, vi endnu havde været ude for i Danmark. Vi var nu langt inde i maj måned, og der var gået 3 måneder, siden de første forhandlinger havde fundet sted. Jeg følte mig træt og misfornøjet med mig selv og affærens forløb. Jeg havde ikke haft succes. Tværtimod.

Jeg kunne også godt bagefter se, at jeg havde begået afgørende fejl, da jeg stillede mit mæglingsforslag. Ved en noget anden udformning af dette kunne jeg have opnået at få det vedtaget i sin helhed, og jeg kunne da have opnået at bevare og befæste den smukke position, jeg havde på det tidspunkt, da den store konflikt brød ud. Men således gik det altså ikke, og derfor fik jeg de alvorlige skrammer, som jeg foran

har skildret. Det må dog tilføjes, at jeg vedvarende stod godt blandt arbejdsgiverne og blandt de faglærte arbejdere med J. A. Hansen i spidsen; det var arbejdsmændene og deres fører, som havde mistet deres tillid til mig. Forholdet til Lyngsie var dog ikke værre, end at han, da hele situationen var afklaret, inviterede mig, Dalhoff, Michael Koefoed og Adolph Jensen sammen med Arbejdsgiverforeningens ledere og nogle af sine fornemste kolleger inden for De samvirkende, dog ikke J. A. Hansen og C. F. Madsen, til en fest i sin villa i Bagsværd. Det var en heldagsfest. Vi modtoges om formiddagen på Bagsværd station, spiste frokost hos Lyngsie, kørte så en tur i Frederiksdals skov, spillede kegler på restaurationen, sejlede hjem ad kanalen, spiste til middag i villaen, hvorefter vi fik en sjus m. v. i den festligt oplyste villahave. Vi havde modtaget indbydelsen med nogen skepsis, men dens forløb var ubetinget smuk og harmonisk. Det var interessant at se den danske arbejderbevægelses mest venstreorienterede fører optræde i disse hyggelige borgerlige former.

De vanskeligheder, jeg havde haft som forligsmand, fremkaldte hos mig og andre ønsket om, at Forligsinstitutionen ændredes og udbyggedes. Indenrigsministeren nedsatte derfor et udvalg med formanden for den faste voldgiftsret, højesteretsdommer Tybjerg, som formand. Som medlemmer indtrådte repræsentanter for begge hovedorganisationer; jeg var naturligvis selv med, og jeg stillede allerede ved det første møde et fuldt udarbejdet forslag til en ny forligsmandslov; efter denne skulle der ske den afgørende forandring i de hidtidige forhold, at man i stedet for 1 forligsmand fik et forligsmandsråd på 3 mand, der konstituerede sig med den ene som formand. Jeg meddelte, samtidig med at jeg stillede dette forslag, at jeg agtede at nedlægge mit mandat, så snart loven var vedtaget. Forslaget blev tiltrådt fra alle sider, således at det højtideligt nedsatte udvalg kun behøvede at holde 2 eller 3 møder. I Rigsdagen blev forslaget gennemført uændret, og i løbet af januar 1922 blev så det nye 3-mands nævn udtaget; det blev Michael Koefoed, Adolph Jensen og Dalhoff.

Jeg kan ikke nægte, at jeg følte et lille sting i hjertet, da jeg modtog meddelelse om denne udnævnelse. Jeg havde ganske vist erklæret, at jeg ønskede at gå, men selvfølgelig var jeg klar over, at denne afgang efter kun godt 1½ års forligsmandsvirksomhed betød, at jeg ikke havde løst den mig betroede opgave på en fuldt tilfredsstillende måde. Og over for offentligheden kunne det ikke skjules, at andre ansås for bedre egnede til hvervet end jeg.

At jeg havde gjort fiasko, kan man dog ikke sige. Jeg skal således nævne, at indenrigsminister, dr. Krag, der var fulgt efter Sigurd Berg, da denne pludselig døde i efteråret 1921, ved min afgang kaldte mig op i ministeriet og tilbød mig fortjenstmedaljen i guld, en særdeles fin udmærkelse, som jeg med glæde tog imod. Da jeg var til audiens hos kongen for at takke for den fine dekoration, var han så venlig at sige meget rosende ord om mit arbejde som forligsmand. Bogtrykker Langkjær sagde også til mig, da jeg sagde farvel til ham, at det var en fejl af mig, at jeg var gået, og da jeg sagde, at jeg næppe kunne være blevet genvalgt, fordi Lyngsie ikke ville være gået med hertil, erklærede han, at dette standpunkt ville Lyngsie ikke have kunnet opretholde. Arbejdsgiverne har også flere gange senere søgt at få mig tilbage. Navnlig gjorde Arbejdsgiverforeningens formand, Julius Madsen, et meget energisk forsøg i så henseende i 1935, da Riis Hansen for anden gang trak sig tilbage. Men forsøget strandede på modstand hos Dansk Arbejdsmandsforbunds leder. Lyngsie var ganske vist da forlængst død, men hans ånd svævede over vandene i H. C. Andersensgade, hvor forbundet har sit hovedkontor. Jeg var oprigtig tilfreds med, at jeg ikke for 2. gang skulle i gang med de besværlige opgaver, som en forligsmand ofte må stå overfor. Men havde man fra alle sider gået stærkt ind for min kandidatur i 1935, ville jeg dog have gjort det.

Iøvrigt havde tremandsrådet, der etableredes med brask og bram i 1922, lige så store besværligheder som jeg i 1921. Også deres forslag faldt, og det varede meget længe, inden forholdene blev bragt i lave. Endnu værre gik det de samme tre herrer i 1925, hvor vi havde den længste arbejdsstandsning, der nogen sinde har hjemsøgt dette land. Forligsmændene måtte gentagne gange lappe på deres forslag, før det blev accepteret. Man må selvfølgelig aldrig være skadefro, men jeg kan dog ikke nægte, at jeg i mit stille sind gottede mig en smule over, at dukse- og fukserollerne byttedes om. Jeg var ikke fuks hele tiden!

Ministeriet Neergaards sparekommissioner 1921-1923

Af en væsentlig anden art var mit arbejde i de af ministeriet i årene fra 1921-23 nedsatte sparekommissioner.

Vi var jo kommet højt op med vort statsbudget i verdenskrigens år. Dels var priserne steget, dels havde staten påtaget sig en mængde nye opgaver. De mest betydningsfulde af disse var røgtede af indenrigsministeren, Ove Rode. For at holde de vigtigste livsfornødenheder, særlig brødet, nede på en også for småkårsfolk overkommelig pris uden at gå producenterne for nær, ydede staten tilskud, der svarede til differencen mellem producent- og forbrugerpris. Det drejede sig om meget store millionbeløb, men det var dog udgifter, som faldt bort efterhånden som normale forhold indtrådte. Anderledes var forholdet med de driftsudgifter, som var opståede i statsvirksomhederne, der i pengeregighedens periode havde tilladt sig adskillige flotheder, som ingen tog forargelse af, så længe der også i det private erhvervsliv soldedes bravt, men som måtte skæres bort, når statshusholdningen skulle saneres. Da valget i april 1920 var overstået, afløstes det radikale ministerium af Neergaards venstreministerium, og denne regering satte balance på statsregnskabet som det første punkt på sit program. Balance kan som bekendt opnås på én af to måder: man kan enten sætte indtægterne op eller sætte udgifterne ned. Neergaard valgte det sidste, idet han hævdede, at skattebyrderne allerede var så tyngende, at deres forøgelse ville virke samfundsskadeligt. Det gjaldt altså om at spare! Men hvor og hvorledes?

For at give regering og Rigsdag vejledning ved disse spørgsmåls besvarelse, nedsatte ministeriet en række sparekommissioner. Den første, der blev sat i verden, skulle påvise besparelser i statsbanerne, den uden sammenligning største etat, som kørte med et stort underskud, skønt dens tog var overfyldt af såvel passagerer som gods. Denne kommissions formand blev direktør Ulrik Andersen, og jeg fik intet at gøre med den. Kort efter nedsattes en sparekommission for postvæsenet med generaldirektør Kjørbo som formand. I denne indtrådte jeg som medlem, og jeg blev meget hurtigt stærkt interesseret i opgaven og ydede afgørende bidrag til dens løsning. Kommissionen

arbejdede meget hurtigt, kun nogle få måneder, og afgav en betænkning, der vakte overordentlig opsigt, idet den påviste væsentlige besparelser, som ganske vist betød indskrænkninger i publikums bekvemmelighed, f. eks. ved at inddrage postombæringen om søndagen, og forringelse af tjenestemændenes arbejdsvilkår, f. eks. ved at regulere 8 timers arbejdsdagen, således at der indførtes både en 9 og en 10 timers norm, men som på den anden side skæppede godt i den slunkne statskasse. Dette var regeringen for sit vedkommende svært tilfreds med, og resultatet af denne kommissions arbejde, der ikke indskrænkede sig til nogle fromme ønsker i en betænkning, men gav sig udslag i et udpræget realistisk reformarbejde med nedbringelse af postvæsenets udgifter for øje, blev af regeringens presse udbasuneret som et bevis på, hvad den nye, handlekraftige regering formåede i modsætning til den foregående med sin la' rulle politik. De ledende postmænd, der med generaldirektør Kjørbo i spidsen havde gjort deres indsats i kommissionen og derefter ved gennemførelsen af dens program, hvilket endda skete med meget hård hånd, var også så elskværdige at fremhæve min betydelige andel i det flotte udbytte.

Følgen heraf blev, at da regeringen besluttede sig til at nedsætte en stor sparekommission, hvis virkeområde ikke skulle omfatte en eller flere specielle etater, men den samlede statsstyrelse, blev jeg anmodet om at være denne kommissions formand. Den nedsattes den 21. februar 1921, men den trådte først i virksomhed i maj samme år, idet jeg – som foran fortalt – i disse måneder fra morgen til aften og ofte fra aften til morgen beskæftigede mig med den store arbejdskonflikt i min egenskab af forligsmand. Men i maj 1921 tog vi så i sparekommissionen fat på at gennemgå hele den omfattende statsstyrelse – de store og de små etater – for at se, om der fandtes muligheder for at bringe udgifterne ned. Som første medarbejder i denne interessante, men besværlige hovedrengøring, havde jeg nuværende generaldirektør Knutzen, idet han var kommissionens sekretær. Som sådan levede han bag nedrullede gardiner, men i virkeligheden skulle han have haft en væsentlig del af æren for de opsigtsvækkende resultater, vi opnåede. Jeg er i hvert fald særdeles villig til at lade ham få en broderpart af kagen. Hans skarpe og klare hjerne og hans udprægede kritiske sans i forbindelse med den fantastiske hurtighed, hvormed han kunne give et forslag og motiverne til det form, hæver sig højt over alt, hvad jeg i min lange tilværelse som kommissionsleder og administrationschef iøvrigt har oplevet. Hvad andre bruger dage, ja

uger til, præsterede han på timer, og så var endda kvaliteten til rent ug.

I kommissionen var der iøvrigt 4 politikere, én repræsentant for hvert af de store rigsdagspartier. Socialdemokraterne indsatte Friis-Skotte, den senere trafikminister, de radikale Bertel Dahlgaard, som senere blev indenrigsminister i 11 år, Venstre lønningsmanden Søren Svendsen, og de konservative Abrahamsen. Af disse var Friis-Skotte den, som sagligt betød mest. Han var dengang på højdepunktet af sin arbejdsevne, altid parat til at dykke ned i de saglige problemer og behagelig fri for det partipolitiske fidusmageri, som de fleste politikere er belemrede med. Dette sidste gjorde sig således stærkt gældende hos Bertel Dahlgaard, der på det tidspunkt lige var kommet ind i Rigsdagen, og som gik med en marskalstav i sit tornyster, som han gerne ville have pakket ud til offentlig beskuelse lidt hurtigt. Han ønskede egentlig, at kommissionen skulle ende med negativt resultat. Det passede bedst i hans partipolitiske program; han repræsenterede jo et parti, der stod i opposition til regeringen. Dennes bestræbelser, også i retning af statsfinansernes sanering, burde løbe ud i sandet; ingen fjer i hatten til ministeriet Neergaard, der havde stødt det radikale ministerium Zahle fra tronen. Men dette puslespil mislykkes. Og jeg regner mig selv til ære, at jeg trods ønsker om stranding endog inden for kommissionen, førte skibet i havn, således at hele kommissionen, indbefattet den politiske opposition og repræsentanterne for de tjenestemænd, der delvis måtte betale gildet, samlede sig om en indstilling, der for alle betydende spørgsmåls vedkommende var enstemmig. Dette var regeringen også meget tilfreds med, og jeg vandt ved denne bedrift megen ros og anerkendelse i de kredse, som stod regeringen nær og politisk ydede den støtte. Jeg husker således, at redaktøren af Venstres hovedstadsavis „København“ – et gammelt blad, som efter en omtumlet tilværelse var blevet købt af Venstre, for at dette parti også kunne have et organ i hovedstaden – hr. J. A. Hansen henvendte sig til mig for at knytte mig til bladet. Jeg ønskede dog ikke at modtage tilbudet, men indskrænkede mig til at skrive en del kroniker i bladet. De blev godt betalt, hvad jeg naturligvis var glad ved – men mine hidtidige partifæller gnavede lidt over mit maskepi med politiske modstandere.

Hvori bestod da denne sparekommissions arbejde? Og hvad var grunden til, at vi nåede så gode resultater?

Som allerede antydet, var der under krigsårene opstået udvækster,

der kunne opereres bort uden at volde organiske forstyrrelser i statsorganismen. Denne blev med dette mål for øje gennemgået med mikroskop og stetoskop, og personaleudgifter og meget andet blev kritisk vurderet, og forslag stillet om posters inddragelse, omlægning af arbejdet med billiggørelse for øje, nye metoders anvendelse etc. Det blev en betænkning på ca. 500 sider, der blev afgivet i 4 bind på lige så mange tidspunkter, den første i september 1921, den anden i januar 1922, og de to sidste med få ugers mellemrum i maj 1922. Vi brugte altså ikke mere end 1 år til hele dette store arbejdes udførelse. Men der var også et mægtigt tempo over det.

Størst betydning havde den første betænkning. Den indeholdt nye, generelle regler for arbejdstiden i staten. I 1918 var 8 timers arbejdsdagen indført i Danmark. Det var de socialdemokratiske arbejderes store krav igennem 50 år: 8 timers arbejde, 8 timers frihed, 8 timers hvile. Sådan havde det stået på tusinder af bannere, der flagrede over menneskeskarerne ved majfesterne eller bares i processioner, der istemte slagsangen: „Nu dages det, brødre, det lysner i øst“. Ja, vel dagedes det. Som en flodbølge gik der ved verdenskrigens afslutning hen over Europas hærgede lande en følelse af, at der skulle øves retfærdighed over for den jævne mand, som havde båret den største part af krigens knugende byrder. Nu skulle den forsømte sociale lovgivning bringes i lave, og de så tit fremsatte, men ligeså ofte overhørte krav skulle nu opfyldes. Et hovedpunkt i dette reformprogram var gennemførelsen af 8 timers arbejdsdagen. Her i Danmark enedes Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund om princippet gennemførelse på det private arbejdsmarked, medens forholdene for statens vedkommende ordnedes ved en skrivelse af 15. januar 1919 fra statsministeriet til told- og trafiketaternes generaldirektorer, hvori man meddelte, at man var sindet at imødekomme en henvendelse fra sølvsnorenes organisationer i de samme styrelser, der gik ud på, at arbejdstiden reguleredes efter princippet for 8 timers arbejdsdagen. I skrivelsen henvistes til en betænkning, afgivet af et under statsbanerne i 1918 nedsat arbejdstidsudvalg. Dette havde foreslået tjenestetiden gradueret fra 8 til 12 timer daglig (208 af 312 timer månedlig), alt efter arbejdets intensitet. Efter lignende principper, men i praksis stærkt modificerede, blev i 1919 gennemført 8, 9 og 10 timers tjenestetid i statsbanerne; kun ren vagttjeneste henførtes til 10 timers normen. I postvæsenet og toldvæsenet anvendtes kun 8 og 9 timers normen og i telegrafvæsenet kun normer på 7 og 8 timer. I de små etater blev re-

formen oftest gennemført uden nogen graduering. Endvidere var der næsten alle steder en meget vid adgang til udbetaling af overarbejds- penge, så snart normen blev overskredet.

Dette område – arbejdstidsordningen med de dermed samhørende spørgsmål om betaling for overarbejde og ugentlig fridag – blev et hovedemne for sparekommissionens virksomhed. Der blev udarbejdet et regulativ, som skulle være fælles for hele statsstyrelsen med bestemte kriterier for tjenestens henførelse til en af de 3 normer: 8, 9 eller 10 timer. Endvidere udarbejdedes specielle arbejdstidsregulativer for de 4 store etater, medens reformens gennemførelse i praksis i de små etater blev forbeholdt senere overvejelser med tilkaldelse af særlige sagkyndige fra de forskellige etater.

Det kneb meget at opnå overenskomst med tjenestemændenes repræsentanter om dette betydningsfulde spørgsmål, men det lykkedes under en meget lang natlig forhandling inde i lønningrådet. I denne deltog foruden mig og Knutzen, Charles Petersen, Stensballe, Friis-Skotte og William Larsen. Vi havde ved denne lejlighed en grøn seddel, hvorpå overenskomstens punkter opnoteredes, efterhånden som natten skred frem. Inden morgenen gryede, var den grønne seddels indhold godkendt af alle mødets deltagere og forligets gennemførelse derigennem sikret. Den foregående dag havde det set ud til, at forhandlingerne skulle sprænges, og dette havde Bertel Dahlgaard med stor glæde betroet sin gode ven, redaktør Gunnar Nielsen fra „Fyns Venstreblad“, som derfor samme morgen, forliget var i orden, med stort udstyr kunne bringe meddelelse om forhandlingernes resultatløshed!! Bertel Dahlgaard var derfor dårlig tilpas, da han i første møde efter forligets afslutning konstaterede, at der forelå et forlig, som han end ikke selv kunne gå imod.

Et andet hovedområde for kommissionens arbejde var „de særlige ydelser“ (time-, dag-, natpenge, kørselsgodtgørelse etc.). Her blev reglerne reformerede, sanerede, egaliserede og generaliserede, dog naturligvis med de modifikationer, som de enkelte styrelses særlige forhold gjorde påkrævet.

Den store sparekommissions virksomhed blev fulgt med megen opmærksomhed i politiske kredse og blandt tjenestemændene. Her var der – trods overenskomsten med de repræsentanter, der sad i kommissionen, der naturligvis havde sørget for at have deres hovedbestyrelser bag sig – megen bitterhed til stede, og den blev naturligvis særlig rettet imod mig. Men det var til at bære, og det blev også båret.

Iøvrigt var virksomheden så nær beslægtet med arbejdet i lønningsrådet, at der intet skarpt skel kunne trækkes op her imellem. Netop i disse år var rådets virksomhed ganske overordentlig omfattende; dels havde vi mange „løbende sager“, dels gav den årlige gennemgang af finanslovsforslaget anledning til fremførelse af kritiske bemærkninger og krav om ændringsforslag til lange rækker af bevillinger.

Endnu inden den store sparekommission havde afsluttet sit arbejde, blev jeg betroet ledelsen af en ny sparekommission, nemlig vedrørende Det kgl. Teater. Dettets underskud var stadig voksende, og dets forhold genstand for megen offentlig kritik. Kulturminister Appel havde derfor en god og forstående presse, da han offentlig meddelte, at han havde nedsat et spareudvalg vedrørende teatret, og jeg tror, at alle følte det naturligt, at ledelsen af dette udvalg blev betroet mig.

Selv var jeg meget betænkelig ved at påtage mig opgaven, men jeg gjorde det, og det bragte mig adskillige pudsige oplevelser, men også en hel del ærgrelser. De fleste af teaterkommissionens medlemmer kom fra den store sparekommission, således de politiske repræsentanter (Friis-Skotte, Dahlgaard, Stensballe og Abrahamsen). Ingen af dem var – ligeså lidt som jeg selv – i mindste måde sagkyndige med hensyn til teaterdrift. Dette fremhævedes stærkt i pressen. Men for at hjælpe på denne mangel, fik kommissionen et lille islæt af folk „udefra“. Som særlig teaterkyndig udnævntes den tidligere teaterdirektør, professor Einer Christiansen, men han blev syg umiddelbart efter, så at han aldrig gav møde i kommissionen. I stedet fik vi så tilforordnet forfatteren William Norrie, dengang direktør for Dansk Skuespillerforbund; han havde været økonomisk direktør for flere af de store privatteatre og var nøje inde i teater- og skuespillerforhold. Men han, der senere blev enedirektør for Det kongelige Teater, ansås ikke dengang for tilstrækkelig prominent til at blive ordinært medlem af sparekommissionen, således som professor Christiansen; han måtte derfor nøjes med stillingen som tilforordnet! Dernæst fik vi som medlem kammersanger Viggo Forchhammer, der var sanglærer ved Det kgl. Teaters elevskole. Denne havde en del forudsætninger for at bedømme operaens og dens kunstneres forhold, men han var personlig for ubetydelig til at øve nogen større indflydelse på kommissionens arbejde. Væsentlig større betydning fik to andre medlemmer, gresserer Hans Tegner og direktør, folketingsmand Gamborg. Tegner nærede en glødende interesse for teatret, ikke mindst balletten – hans hustru havde været balletdanserinde ved Det kgl. Teater; selv var han

en fornuftig og indsigtfuld mand. Gamborg, der var ualmindelig musikalsk, var også meget teaterinteresseret, og navnlig var han entusiastisk begejstret for det kongelige kapel, hvis udmærkede talsmand han var både i og uden for kommissionen. Tilmed var han en velbevaget mand, personlig særdeles sympatisk, åben og frejdig, aldrig ængstelig for at sige sin mening, ikke stædige eller paradoksal, rigtig en guttermand. Vi havde siddet i Rigsdagen sammen i 2 år (1918-20), men dengang var vi ikke kommet hinanden nær ind på livet. I teaterkommissionen og de mange følgende kommissioner, vi blev kolleger i, sluttede vi et solidt forbund og venskab, der varede til hans – alt for tidlige – død, vel omkring 1930. Ja, så må jeg selvfølgelig også nævne chefen for det departement, som teatret sorterede under, Kaj Glahn, en af de dygtigste og mest sympatiske embedsmænd i centraladministrationen, jeg har truffet. Hans død – i 1925 – var et stort tab for dansk embedsstand.

Endelig var direktør Ulrik Andersen fra statsbanerne og sølvsno- renes førstemand Charles Petersen medlemmer af teaterkommissionen, hvilket fremkaldte mange spydigheder fra kritisk indstillede pressefolk, der spurgte, om det var meningen, at Det kgl. Teater skulle drives efter statsbaneregler. Når de kom med, skyldtes det mest formelle grunde. Den store sparekommission skulle udpege et vist antal af sine medlemmer til teaterudvalget, og så tog vi dem, som i almindelighed egnede sig til en kritisk vurdering af administrative spørgsmål, derunder tjenestemandsanliggender. Og de to herrer var på dette område særdeles fremragende. I direktør Ulrik Andersen havde jeg fået en tilhænger, der næsten slavisk fulgte mig i alle spørgsmål, hvor jeg stod over for en falanks af en eller anden sammensætning. Han lagde ikke skjul på, at han nærrede stor personlig beundring for mig og var tilbøjelig til at støtte mig, selv om han var i tvivl om mit standpunkts rigtighed i den enkelte sag!

Ja, således var det rengøringskompagni sammensat, der med mig som fører skulle støve af i det gamle, hæderkronede teaters lokaler. I spidsen for teatret stod ekscellencen, grev Frands Brockenhus Schack, en stiv, stilfuld embedsmand, der med stille værdighed røgtede sit vanskelige hverv uden genialitet, men retlinet og korrekt. Under ham sorterede som kunstnerisk direktør skuespilleren Johannes Nielsen. Han forstod bedre at spille komedie end at dirigere den urolige flok, som et så stort teater rummer. Set fra et økonomisk standpunkt frembød hans styre i hvert fald mange angrebspunkter. Og der blev hur-

tigt enighed i kommissionen om, at her måtte ske et skifte.

Men det var jo ikke skalpejagt, vi skulle præstere; det var systemer, vi skulle drøfte, og arbejdslinier, vi skulle fastlægge. Og i så henseende kunne vor betænkning heller ikke kritiseres. Den blev afgivet allerede i maj 1922 efter en meget hurtig, men indgående gennemgang af forholdene. Vi færdedes i den anledning efter ønske bag kulisserne, også under forestillingerne; vi forhandlede naturligvis først og fremmest med greven og direktør Johannes Nielsen, men også med de menige skuespillere, som enkeltvis eller i store deputationer kom for at tale deres sag og forklare deres forhold. Stor opmærksomhed vakte det, da undervisningsministeriet efter vor opfordring opsagde hele personalet, både det kunstneriske, det tekniske og kontorpersonalet, naturligvis med det reglementerede varsel. Dog var der én, vi ikke kunne opsiges; det var gamle Jerndorff; det skyldtes, at han havde kongelig udnævnelse. Disse afskedigelser betød selvfølgelig ikke, at vi mente, at teatret kunne drives uden skuespillere eller funktionærer, men vi ville, at administrationen skulle stå frit ved den ventede nyordnings gennemførelse. Vittighedsbladene skrev, at vi satte dem alle på porten undtagen Jerndorff og teaterkatten! Opsigelserne fremkaldte et højst aparte møde mellem kommissionen og en meget talstærk deputation af skuespillere ved teatret. Ordfører for disse var Nic. Neiiendam, men jeg tror nok, at de fleste af dem havde ordet, undertiden flere på én gang; bl. a. husker jeg et meget varmtfølt indlæg fra Henrik Malberg. Opsigelserne havde gjort dem så urolige, at de måtte have et trøstende ord med hjem. Det fik de for så vidt også, som jeg naturligvis forklarede dem, at der snarest ville finde forhandlinger sted om genengagementer. Derimod kunne jeg intet sige om de nye engagementers vilkår eller love, at de alle skulle fortsætte.

I vor betænkning gjorde vi os i høj grad til talsmænd for gennemførelse af dobbeltscenen. Det var vor opfattelse, at den økonomiske misère ved teatret særlig skyldtes, at det store kunstneriske personales arbejdskraft ikke tilstrækkeligt udnyttedes. Teatret rummer jo 3 kunstarter, hver med sine kunstnere, men der er kun én scene at spille på. Det skaber en kunstig lediggang. Og skuespillerne skal af hensyn til teatrets pligt til at have et alsidigt repertoire bl. a. med klassiske stykker engageres i langt større tal end tilfældet er ved privatteatrene. Det er en uøkonomisk ordening.

Men dobbeltscenen var jo – det stod os klart – en fremtidsdrøm, og vi ville ikke indskrænke os til at udstede veksler på en uvis fremtid.

Vi ville først og fremmest tage stilling til *aktuelle* problemer, aflønninger af personalet, pensionsforholdene, indkøbsordningen og last not least styreformen. Her anbefalede vi principielt ordningen med én direktør. Det til denne stilling velegnede emne kunne vi imidlertid ikke få øje på; derfor måtte vi bevæge os i forsigtige vendinger samt pege på alternativer og subsidiære løsninger. Men hvad vort principale ønske var, kunne enhver læse af betænkningen. Det var ikke trykt med petit. Så stillede vi iøvrigt detaljerede forslag om lønningerne og ansættelsesforholdene, forskellige både i princip og enkeltheder, eftersom der var tale om administrationspersonale, skuespillere, kappellets, operaens og ballettens folk. Vi var ikke blinde for, at „stjerne­erne“ skal have stjernegager, og at det ville være dårlig økonomi at forsøge – vel som regel forgæves – at sætte folk med det store navn ind i enhver lønningsramme. Når en Poul Reumert eller en Bodil Ipsen engageres til fantasipris, sker det jo ud fra det rent forretnings­mæssige synspunkt, at teatret får 100.000 kr. i kassen ved at give 50.000 kr. til den kunstner, som publikum vil se. På den anden side var det kommissionens opfattelse, at den jævnt gode skuespiller – og af den type må der jo altid engageres en hel del – lønningsmæssigt bør behandles efter lignende synspunkter som tjenestemænd med passende gager og sikring gennem en pensionsordning, når utjenst­dygtigheden melder sig. Det var med andre ord ikke nogen prokustes­ seng, vi lavede, men en ordning bygget over ret elastiske principper.

Forslagene var godt udformede og udførligt motiverede, men det var også en omhyggelig embedsmand, der udførte det væsentlige sekretærarbejde, nemlig daværende fuldmægtig, senere teaterchef, nu departementschef Andreas Møller.

Betænkningen fik også en ret velvillig modtagelse i pressen, der hele tiden havde vist kommissionen en udsøgt interesse. Teaterspørgsmål er jo altid fint publikumsstof. Også minister Appel var, da jeg afleverede betænkningen til ham, fuld af lovord over for mig og kommissionen. Han anmodede mig tilmed om at få lov til at dekorere mig med ridderkorset, hvad jeg dog sagde nej tak til. Jeg følte mig på det tidspunkt stadig som radikal venstremand, og dette parti forsager jo sligt! Senere kom der ikke så lidt offentlig kritik af vore forslag frem, og Appel, som altid var meget følsom over for pressens reaktioner, blev betydelig køligere i sin indstilling over for mig, når vi ved lejlighed drøftede teatrets forhold.

Iøvrigt beredte han os en skuffelse. Han lod vel Johannes Nielsen

gå, men beholdt grev Brockenhus Schack, hvad ikke kom os uforberedt. Derimod blev vi temmelig lamslåede, da han – stik imod de af kommissionen forfægtede principper – ansatte 3 underdirektører: én for skuespillet (Adam Poulsen), én for operaen (Vilh. Herold) og én for økonomien (William Norrie). Det var absolut ikke efter kommissionens tanke og forudsætninger. Først Appels efterfølger, fru Nina Bang, realiserede kommissionens kongstanke med en enedirektør. Det var dengang greven fik det ofte omtalte uhøflige opsigelsesbrev, hvori han betegnedes som en reminiscens! Norrie blev så enedirektør. Men dette fører uden for rammen af mine erindringer. Jeg fik aldrig mere med Det kongelige Teater at gøre. Lad mig blot tilføje, at minister Borgbjerg en dag fortalte mig, at man i ministeriet ved Norries afgang stærkt havde tænkt at tilbyde mig chefsposten. Jeg kan forsikre, at selv om tilbuddet havde smigret mig lidt, var det ikke blevet modtaget. Dels anså jeg mig ikke for egnet til dette hverv, dels foretrak jeg selvfølgelig at blive på min post som departementschef i finansministeriet. Opgaverne var her af mere omfattende og generel karakter, og så lå de langt bedre for mine anlæg.

Jeg betragter mit arbejde ved Det kgl. Teaters forhold som en lille afstikker fra den nu nogenlunde lige linie, jeg var kommet ind på at arbejde efter. Iøvrigt måtte jeg kort efter, at jeg havde sluttet arbejdet i den store sparekommission og teaterkommission, i gang med en ny sparekommission; det var et væsentlig andet område under minister Appels ressort, nemlig de såkaldte humanitære institutioner (børne-, skole- og ungdomshjem, døvstumme-, blinde- og åndssvageanstalter samt forsorgsinstitutionerne for talelidende og vanføre). Det var et stort og broget sammensat arbejdsfelt, helt nyt for mig, men dog lettere at trænge ind i end teatret på Kongens Nytorv. Disse institutioner sammenfattedes i almindelighed under navn af særfor sorgen og udgør nu et direktorat under socialministeriet. Dengang lå de under undervisningsministeriet som dettes 3. kontor

Som sekretær i kommissionen indtrådte på mit derom direkte fremsatte ønske fuldmægtig Andreas Møller. Endvidere fik vi to i forsorgs-, administrativ- og regnskabsmæssig henseende særdeles sagkyndige mænd fra hovedstadskommunernes administration ind som medlemmer, nemlig kommunaldirektør Westergaard fra Frederiksberg og kontorchef Vilh. Jespersen fra Københavns magistrat. Af disse gjorde navnlig Jespersen udmærket nytte på grund af sin store indsigt i regnskabs spørgsmål. Det blev hans opgave at analysere de mange institu-

tioners regnskabsvæsen og bogholderi; dels for eventuelt at stille forslag om tekniske forandringer, dels for at skaffe sig – og os – viden om, hvorledes der administreres på vedkommende hjem eller anstalt. Dernæst oplevede jeg for første gang at blive leder af en kommission, hvori der sad en kvinde som medlem. Det var landstingsmedlem, fru Gautier Schmit, der politisk tilhørte Venstre, og som iøvrigt gennem mange års praktisk arbejde i børne- og ungdomsforsorgens tjeneste havde gode forudsætninger for at yde værdifulde bidrag til løsning af den i kommissionen angivne opgave. I den henseende skuffede hun ikke; hun sinkede os lidt ved at tale tit og længe, men hun skal iøvrigt kun have ros for sin medvirken og for sin optræden under udvalgets arbejde i det hele. Socialdemokratiet var som sædvanlig repræsenteret af Friis-Skotte; Venstre af den elskelige landstingsmand Ejsing, som var godt kendt med åndssvageforsorgen, idet han i mange år havde været medlem af bestyrelsen for den Kellerske åndssvageanstalt i Brejning, og de radikale af folketingsmand A. M. Hansen, der som bestyrelsesmedlem ved Ungdomshjemmet Gundslev heller ikke var helt blank på viden om og indsigt i, hvad det hele drejede sig om.

Af alle de mange kommissioner, jeg i årenes løb har ledet eller været medlem af, var det vel nok denne lille forsorgskommission, der – bortset fra lønningskommissionen af 1917 – har interesseret mig mest. Selve omgangstonen inden for kommissionen var særdeles hyggelig, og vi besluttede straks at besøge de forskellige anstalter og hjem for på stedet at sætte os ind i forholdene bedst muligt. Selvfølgelig kunne vi ikke nå at bese ethvert lille børnehjem i hele landet, men alle de nogenlunde store eller mellemstore institutioner ofrede vi nogle timer på for ved selvsyn og gennem samtaler med lederne og deres medhjælpere at få et indtryk af, hvad der foregik. Det var virkelig lærerigt og interessant. De meget store anstalter som Brejning og Ebberrødgård ofrede vi en hel dag på. Ja, for Brejnings vedkommende var forholdet det, at Andreas Møller, der var kommissionens fortræffelige sekretær, og jeg, efter at den samlede kommission havde aflagt en daglang visit, tog derover for at færdes der et par dage for at observere mest muligt og søge at leve os ind i forholdene.

På dette tidspunkt var åndssvageforsorgen for mig et lige så ukendt område som de øvrige forsorgsgrene, og jeg anede intet om, at jeg her skulle få en meget betydningsfuld fremtidsopgave. Men ved besøget hos professor Keller fødtes en levende interesse for dette arbejde. Personlig var han en stor charmør, sprudlende vittig, slagfærdig i en

debat, utrættelig i sin iver efter at fremstille og forklare, pudsig i sine originale kommentarer til mennesker og forhold. Det var i det hele taget en oplevelse at færdes mellem disse vidt forskellige mennesker, der arbejdede ved de mange anstalter. Dr. Forchhammer, der ledede døvstummeinstituttet i Fredericia, var ikke som folk er flest. Bech på Flakkebjerg stod nær afslutningen af et liv, viet til opdragelsen af unge mennesker, ingen anden havde kunnet få styr på; han havde dannet skole og talte som en profet; det ældgamle forstanderpar Lind ovre på Fyn nussede rundt mellem deres forvildede piger, som de søgte at vænne til borgerlige livsvaner fremfor skøgens fri, men sørgelige liv; den fornemme og billedskønne bourgeoisidame, frk. Speyer, foretrak at være en kærlig og omsorgsfuld moder for vanføre-hjemmets krøblinge fremfor at fejre selskabelige triumfer; den stoute inspektør Leth på Ebberødgård lod hånden gå gennem sit kæmpeskæg uden at tabe fatningen et øjeblik, når spareekspertesne krydsforhørte ham om, hvorfor de halvfærdige nybygninger var blevet så exorbitant dyre.

Jo, der var typer nok at studere blandt dem, der ledede dansk sær-forsorg i begyndelsen af tyverne, men endnu interessantere var dog studiet af klienterne. Det var en broget skare. De forhutlede børn, de afsporede unge, de sørgmodige døvstumme, de trods fordømmelsen til evigt mørke dog næsten altid jævnt glade blinde, de vanføre, der kæmpede utrætteligt og viljestærkt for at overvinde lemlæstelsens eller den medførte vanføreheds handicap, hareskårenes ofre og ånds-svageanstaltens alumner, ikke så meget de savlende idioter, som psykopaterne og de intelligensdefekte med kriminelle tilbøjeligheder. De kunne være ganske kvikke og sjove; jeg husker en seksuelt abnorm kvinde på Brejning, der råbte efter os, da vi gik gennem lokalet: „Nå, er det *spare*kommissionen; ja, det kan jeg s'gu se; 8 mandfolk og kun én pige“.

Men det var jo ikke for at studere mennesketyper, at vi var sat i kommission sammen; det var for at påvise, hvorledes forsorgsudgifterne kunne bringes ned. I så henseende var opgaven ikke så let, for der var egentlig holdt temmelig sparsommeligt hus med midlerne, ja, når jeg nu over 20 år efter skriver om denne tid og tænker på, hvorledes alle de udgifter, som vi dengang analyserede for at reducere, nu er svulmet op til et mangefold af, hvad de var dengang, føler jeg mig egentlig både lidt flov og brødebetynt. Jeg synes også, når jeg vender de gulnede blade i de 4 betænkninger, denne kommission –

ligesom den store sparekommission – udgav, at vore forslag om besparelser af forskellig slags har et lidt småligt præg. Vi satte en hel del af de i forvejen ikke kræsusagtige lønninger en tak ned, vi skar enkelte stillinger bort, og vi kritiserede indkøbs- og produktionsforhold her og der. Vore forslag blev også i det store og hele fulgt, efter at vort arbejde var afsluttet, men eftersom årene gik, og navnlig efter at socialreformen var gennemført i 1933, sprængtes de fleste af de rammer, vi havde lagt om disse forsorgsinstitutioner, og som allerede sagt er vi nu oppe på udgifter, som er mange gange større end dem, vi dengang blev sat til at bringe ned. I så henseende fik vort arbejde absolut ingen varig betydning; vi byggede ikke for evigheden. Og dog var det ikke altsammen sæbebobler, vi blæste. Vi bragte på det regnskabsmæssige område og i henseende til kontrol med udgifterne mange gode forslag frem, som har haft varig betydning. Dernæst udarbejdede vi regler for statens tilskud til de private institutioner, som følges den dag i dag.

Endnu inden jeg var færdig med kommissionen om de humanitære institutioner, nemlig i oktober 1922, lod jeg mig – om end meget modstræbende – udpege til formand for en ny og meget prominent kommission. Den blev nedsat af forsvarsminister Brorsen, og dens område blev Orlogsværftet og hærens tekniske virksomheder. Den blev ikke betegnet som nogen egentlig sparekommission; men dens udspring må søges i den store sparekommissions betænkning, hvor en række forhold under de militære ministerier var genstand for kritik. Det var dog kun de almindelige administrative, personale- og bogholderimæssige forhold, der var taget op til behandling, og det var samtidig udtalt, at disse virksomheders hele driftsordning, de tekniske hjælpemidler og arbejdsmetoder burde undersøges nærmere i en særlig kommission, hvori der bl. a. indtrådte repræsentanter for private driftsvirksomheder og naturligvis repræsentanter fra de pågældende tekniske statsvirksomheder.

Det var slet ikke min tanke, da jeg var med til at skrive denne opfordring til regeringen, at jeg skulle have noget med den nye kommission at gøre. Jeg havde tænkt mig, at den skulle ledes af en anerkendt tekniker el. l. Men regeringen havde nu fået den idé, at jeg egnede mig til at lede en hvilken som helst undersøgelse, så alle mine forsikringer om, at jeg her stod over for en opgave, som jeg ikke havde forudsætninger for at løse, blev ikke taget for gode varer, og til sidst gav jeg minister Brorsen mit ja. Jeg fik så den ansete ven-

stremmand og senere trafikminister Stensballe, der var ingeniør og direktør for de store sydfynske baner, som næstformand, og desuden indtrådte som medlemmer af kommissionen to meget ansete industrimænd, direktør Mansa fra „Atlas“ og direktør for Københavns Flydedok, Ove Munck, som medlemmer. De politiske partier valgte redaktør J. A. Hansen, der var Venstres militærordfører i Folketinget, Friis-Skotte, der gik igen i så godt som alle mine kommissioner i disse år, forpagter Ulrich, som var en af de konservatives stærkest forsvarsinteresserede rigsdagsmænd, men iøvrigt ret kritisk indstillet over for det daværende orlogsværfts ledelse, og endelig direktør Gamborg, der foruden almindelig sund sans sad inde med megen indsigt i alle regnskabsmæssige spørgsmål. Så blev endvidere min gamle ven fra forligsinstitutionen, formanden for Smede- og Maskinarbejderforbundet J. A. Hansen, medlem af kommissionen, i hvilken de militære ministerier var repræsenterede af de to direktører, general Wilkenschildt og admiral Rechnitzer. Efter mit udtrykkelige forlangende blev Knutzen sekretær i kommissionen. Det viste sig dog formålstjenligt at antage en hjælpesekretær, som både var regnskabskyndig og tekniker. Det blev en ingeniør ved navn Philipsen, som jeg siden i mange år benyttede til flere lignende arbejder, indtil han en dag, knuget af private sorger, berøvede sig sit liv i et af finansministeriets kontorer.

Jeg er sjældent gået til et kommissionsarbejde med større utryghed over for egen evne til at løse den mig overdragne opgave end denne gang. Teknik og fabriksdrift var mig fremmede temaer, og blandt kommissionens medlemmer var der mange kloge og sagkyndige folk. Jeg havde ikke mange forudsætninger for at blive primus motor inter pares. Men jeg havde jo prøvet før at kurere patienter, selvom jeg ikke anede, hvad de fejlede. Og jeg havde dog aldrig fået prædikatet kvaksalver hæftet på mig. Så tog jeg fat også her. Og det gik såmænd også helt godt. På årsdagen efter kommissionens nedsættelse, nemlig den 31. oktober 1923, afgav vi vor første betænkning, omhandlende Orlogsværftet. I maj 1924 fulgte vor 2. og sidste betænkning; dens emne var de forskellige tekniske virksomheder under hæren (tøjhuset, krudtværket, klædefabrikken og militærintendanturen).

Den af disse betænkninger, som vakte mest opmærksomhed, var uden sammenligning den første. Men den indeholdt til gengæld forslag om en fuldstændig omorganisation af Orlogsværftet og for så vidt også af marineministeriets styrelsesforhold og organisation, som

nok kunne forklare den overordentlig livlige polemik, den fremkaldte i pressen, så meget mere som Orlogsværftets tidligere direktør, kommandør Tuxen kort efter betænkningens offentliggørelse udsendte et stridsskrift, der med stor voldsomhed rettede sig imod vore reformplaner og forsvarede den hidtidige ordning. Det gjorde det nødvendigt for mig som kommissionens formand at replicere i dagbladene – jeg valgte hertil „Berlingske Tidende“, hvor hr. Tuxen og jeg vekslede en række replikker. Jeg havde iøvrigt den oplevelse, da jeg i en eller anden anledning var i audiens hos kongen, at majestæten, vistnok informeret af kronprinsen, i en ret bøs tone sagde til mig: „Nå, det er Dem, som vil reformere Orlogsværftet. Men hvad De der har lavet, er nok ikke så godt“. Jeg forsøgte i få ord at karakterisere hovedpunkterne i vort forslag, men majestæstens miner var stadig lidt barske; bl. a. spurgte han: „Hvad er så det næste, De finder på? For De skriver jo så meget!“ Jeg svarede, at der ret snart kunne ventes en betænkning om hærens tekniske virksomheder, og jeg forklarede lidt nærmere om vore planer og arbejdsmetoder. Kongen så slet ikke tilfreds ud, men afsluttede samtalen med et spydigt: „Det bliver nok godt“.

Vor hovedpine var iøvrigt, at Orlogsværftets opretholdelse var påkrævet af hensyn til søværnets tarv. Dettes teknik var så speciel, at man ikke kunne overlade de private værfter at bygge krigsskibe og reparere sådanne. Denne opgave skulle det overdrages Orlogsværftet at løse som hidtil. Derudover skulle det udføre arbejder for fyr-, vager-, lods- og redningsvæsenet, hvad også stemte med hidtidig praksis. Endvidere fandt man det rimeligt, at værftet, i hvert fald i arbejdsfattige perioder, også byggede eller reparerede færges og andet skibsmateriel for de civile statsstyrelser, idet man dog som betingelse satte, at Orlogsværftet i sine priser var i stand til at konkurrere med de private værfter. Men kun socialdemokraterne inden for kommissionen var stemt for, at dette skibsværft skulle udvikles som et med privatværfterne konkurrerende værft på det almindelige skibsbyggeris område.

For at værftet kunne løse de opgaver, vi alle var enige om at betro det, foreslog kommissionen, at der skulle gennemføres betydelige bygningsmæssige og tekniske forandringer, med koncentration og modernisering af dets mange, gammeldags og vidt spredte bygninger og med anskaffelse af moderne materiel for øje. Det var ikke så helt få millioner, vi foreslog stillet til rådighed for denne simplificerings-

og moderniseringsproces, og dette var selvfølgelig de militære repræsentanter særdeles glade for. Heller ikke den omlægning af administrationen og driftsorganisationen, vi foreslog, var de militære repræsentanter uvelkommen. Tværtimod. De havde længe været klar over, at der trængtes til frisk luft i de gamle haller, hvor tradition og overlevering var de guder, til hvis ære de største ofre bragtes. Navnlig søgte vi at give værftet fuld suverænitet over for den under marineministeriet sorterende flådestation. Disses kompetence løb tidligere sammen i en fælles direktør, hvilket var uheldigt, da derved leverandør og kunde blev samme person, hvilket principielt modvirker kontrol og kritik. Efter vort forslag fik flådestationen sin egen skibsinspektion med omtrent de samme opgaver, som i de private rederier varetages af dissers skibs- og maskininspektion. Værftet skulle dernæst have sin selvstændige direktør, sit eget driftsbogholderi o.s.v.

Også for marineministeriet foreslog vi en omorganisation, idet vi mente, at dette ministerium burde have en direktør i spidsen; under ham skulle stå to afdelingschefer med kontorchefer etc. Et noget lignende forslag stillede vi senere for krigsministeriets vedkommende. Også for hærens store fabrikker, særlig Tøjhuset, mødte kommissionen med en række forslag, der havde modernisering og forenkling som mål.

Kommissionen havde den tilfredsstillelse, at alle dens forslag blev gennemført. Hvad der skulle hjemles ved lov, gik glat gennem Rigsdagen, og det samme var tilfældet med de finansbevillinger, som vore planer var baserede på. Min oprindelige frygt for, at dette kommissionsarbejde skulle give mig en krank skæbne, gik ikke i opfyldelse. Jeg følte tværtimod ved afslutningen af kommissionens arbejde, at jeg yderligere havde underbygget den position, jeg i disse år havde oparbejdet. Jeg blev fra alle politiske sider betragtet som den fødte leder af større administrative arbejder, og inden for selve administrationen følte jeg min stilling mere og mere grundmuret. Man havde vel i adskillige kredse, navnlig i den Røde Bygning, trukket lidt på smilebåndet ad den bornholmske adjunkt, som gav rollen som reformator og kritiker, men antallet af smilende og overlegne herrer var blevet færre og færre, og selv om kritikken lurede i krogene, og jeg selv var klar over, at hvert fejlgreb jeg måtte begå, ville blive udnyttet alt andet end tilfældigt, følte jeg efterhånden min position så stærkt forankret, særlig i regeringens og Rigsdagens kredse, at jeg uden mindste utryghed gik videre ad den linie, jeg var slået ind på.

Administrationskommissionen af 1923

Farvel til radikal politik

Den sidste store kommission, jeg fik noget at gøre med i perioden 1920-24, var administrationskommissionen, der blev nedsat af statsminister Neergaard den 30/6 1923. Dennes tilblivelse skyldtes ligesom Orlogsværftets kommission et direkte forslag fra den store sparekommission. Den havde i sin betænkning peget på, at den – bortset fra enkelte isolerede spørgsmål – ikke havde beskæftiget sig med forenklinger af statsstyrelsen eller sammendragning af administrativ-organisatorisk art. Man havde vel efter kommissoriet haft adgang hertil, men det var dog givet, at dens hovedopgave var af anden art, og tiden havde ikke tilladt de dyberegående undersøgelser, som måtte anses for en nødvendig forudsætning for udarbejdelsen af forslag til statsadministrationens forenkling. Derfor anså regeringen det for ønskeligt, at der blev iværksat en samlet undersøgelse af mulighederne for at forenkle statens administration, og med dette mål for øje blev administrationskommissionen altså nedsat.

Regeringen tilbød mig formandsskabet, men jeg fandt, at den burde ledes af en minister, idet den jo skulle have adgang til at afhøre og give direktiver over for statens højeste embedsmænd, hvorfor dens standard skulle være så høj som muligt, også i formel henseende. Dette synspunkt blev tiltrådt, og justitsminister Rytter blev derfor formand for kommissionen, medens jeg blev næstformand. De politiske partier blev repræsenteret af folketingsmændene Nørgaard (Venstre), Sven (Konservative), L. Rasmussen (Socialdemokratiet) og Gamburg (Radikale Venstre). Den centrale administration blev repræsenteret af generaldirektørerne Michael Koefoed og Mondrup, kontorchef, nuværende overpræsident Bülow, direktør i statsbanerne Ulrik Andersen, departementschef Fr. V. Petersen og fuldmægtig Aage Sachs. Den lokale administration repræsenteredes af amtmand Hans Andersen, Randers, og politimester Fabricius Hansen, Roskilde. Så var der repræsentanter for Amtsrådsforeningen, Købstadforeningen, sognerådsforeningerne og Fællesforeningen for landkommuner med købstadmæssig betydning.

Det var altså en stor og meget alsidig sammensat kommission. Den

begyndte sine møder lige efter sommerferien 1923. Formanden, justitsminister Rytter, indledede med en kort velkomsttale, hvorefter jeg holdt den egentlige programtale. Den havde kostet mig et meget stort forarbejde og var anlagt som en præsentation af alle aktuelle administrative problemer, derunder hvad der kunne siges pro et contra i spørgsmålet centralisation og decentralisation. Jeg har intet manuskript eller referat af denne tale ved hånden, men jeg husker, at jeg havde den skuffelse, at da Rytter gav ordet til mig efter de få våde- og strejfskud, han selv havde affyret, henstillede han samtidig til mig at affatte mig i korthed. Og der stod jeg med mit vældige maskinskrevne manuskript foran mig, som det ville tage henimod 2 timer at komme igennem. Det er jo klart, at jeg følte mig meget ilde tilpas og ganske desorienteret. I skyndingen tog jeg den beslutning at springe de mindre vigtige partier af mit foredrag over og alligevel prøve på at holde tråden. Det gik kun så nogenlunde, og bagefter fortrød jeg bittert, at jeg ikke havde fastholdt min oprindelige plan og trods formandens malplacerede henstilling benyttet den tid, som var nødvendig for at holde foredraget i sin helhed. Det viste sig nemlig under den generaldebat, som fulgte, at medlemmernes indlæg i alt væsentlig kredsede sig om de af min fragmentariske fremstilling fremdragne problemer, og jeg følte, at jeg ville have gavnet kommissionens arbejde og befæstet min egen position langt stærkere, dersom Rytter ikke havde klinket mit postelin, da jeg skulle tage det ud af skabet.

Det lille startuheld hindrede mig dog ikke i at blive den, som stærkest prægede kommissionsarbejdet, hvilket bl. a. gav sig udtryk ved, at jeg blev formand for de fleste og vigtigste af kommissionens udvalg.

Imidlertid faldt ministeriet Neergaard ved valget i april 1924 og afløstes af det første ministerium Stauning. Dermed var Rytters ministertid forbi – for denne gang – og spørgsmålet var nu, om han kunne fortsætte som formand for administrationskommissionen. Jeg husker, at jeg om søndagen, som Stauning havde dannet sit ministerium om fredagen, af denne telefonisk blev anmodet om at komme til stede til en forhandling i hans hjem i Kanslergade. Det er den eneste gang, jeg har været hos Stauning, mens han boede i nævnte gade. Foruden mig var kabinettets trafikminister, Friis-Skotte, til stede, måske også finansministeren, hr. Bramsnæs; jeg husker det ikke bestemt. Derimod husker jeg, at fru Olga Stauning optrådte som en meget charmant værtinde, der dog ikke nøjedes med at servere the og kager, men også

blandede sig lidt stærkere i den saglige debat, end husets herre syntes om!

Hvad vi drøftede? Ja, jeg blev spurgt ud om min mening om en række administrative spørgsmål, særlig sådanne, som var fremkomne ved de foretagne omlægninger af ministeriernes ressortforhold, idet den nye regering havde flyttet stærkt om på brikkerne. Bl. a. var undervisningsministeriets 3. kontor, hvorunder særforsogets institutioner sorterede, flyttet over til det nydannede socialministerium, som havde fået Borgbjerg som chef. Dette ministerium søgtes sammenstykket af forskellige administrative områder, hvoraf det vigtigste fratoges indenrigsministeriet, men også adskillige andre ministerier (justits-, finans- og undervisningsministeriet) ydede deres bidrag. Dette bytten gårde krævede naturligvis en del personaleflytninger og andre overgangsdispositioner, og herom ønskede de nye ministre altså at høre min mening. Under denne forhandling rejstes også spørgsmålet, om Rytter skulle fortsætte som formand for administrationskommissionen, og jeg lagde i mine bemærkninger herom ikke skjul på, at forudsætningerne for dette formandsskab efter min mening ikke længere var til stede, når han ikke var minister mere. Stauning erklærede omgående: „Så sætter vi ham på porten“, og han tilbød med det samme Friis-Skotte pladsen. Han tog straks imod den.

For Rytter var dette et hårdt slag. Han havde interesseret sig stærkt for kommissionens arbejde, som han også ledede meget pænt, og da han nu gik af som minister, havde han jo overflod af tid og havde derfor glædet sig til med fuld kraft at tage en tårn som administrativ reformator. Og så fik han silkesnoren af de nye magthavere. Min andel i dette puslespil blev hurtigt kendt, og Rytter bebrejdede mig i stærke og bitre ord min troløshed imod ham; han syntes, at vi havde arbejdet så godt sammen. Jeg prøvede at forklare ham, at mit standpunkt absolut ikke var dikteret af personlige hensyn, men kun af det hovedsynspunkt, at der i spidsen for denne kommission måtte stå et medlem af regeringen – ikke et forhenværende, men et aktivt. I adskillige år var forholdet mellem mig og denne brave og energiske, men lidt formløse venstrepolitiker, meget køligt, trods mine gentagne forsøg på at forklare ham det sagligt berettigede i mit standpunkt. Siden genoprettedes det gode forhold, og i de senere år har Rytter og jeg stået særdeles venskabeligt over for hinanden.

Friis-Skottes overtagelse af formandsskabet gav kommissionen en opgave, som vi næppe ellers ville være gået i gang med. Det var en

omorganisation af de store trafiketaters (statsbaner, postvæsen og telegrafvæsen) styrelsesforhold, budget- og revisionsordning. Friis-Skotte var selv jernbanemand. Han var aldrig nået videre på embedsbanen end til en forholdsvis beskednen kontrollørstilling, men han var en dygtig og praktisk mand, og han gik svanger med forskellige reformplaner, som han efter at være blevet trafikminister ville realisere. Administrationskommissionen blev nu det instrument, på hvilket han kunne spille. Dertil var den også særdeles vel egnet, og da han havde holdt sin programtale i kommissionen, gik vi med stor arbejdsiver i gang med den nye opgave. Vi sendte i den anledning bud efter Knutzen som sekretær; vi havde ellers haft en fuldmægtig fra justitsministeriet, Robert Hove, den nuværende præsident i Sø- og Handelsretten, som sekretær. Han var såmænd meget brugbar, men i disse etatsforhold var han ikke specielt kyndig. Der virkede Knutzen langt bedre. Og den nye opgave blev skudt så stærkt i forgrunden, at Friis-Skotte, der havde overtaget formandskabet den 8/5 1924, kunne møde i Rigsdagen ved dennes sammentræden i oktober s. a. med lovforslag udarbejdede i kommissionen og fremlagte af denne i en 1. betænkning, dateret 5/9 1924. Det var vel nok iltogsfart. Endvidere kunne man for finansåret 1925-26 udforme budgettet for de nævnte statsvirksomheder efter det nye princip.

Hvad gik da disse reformer ud på? Der blev først og fremmest opstillet det hovedkrav til statsbaner, post- og telegrafvæsen, at de skulle balancere samt forrente den i disse virksomheder anbragte kapital. Endvidere skulle der sørges for afskrivninger, der var tilstrækkelige til at imødegå det slid på banernes materiel m. v., som var en naturlig følge af driften.

Grundbetragtningen var med andre ord, at statens erhvervsvirksomheder skulle ledes efter privatindustrielle synspunter. Det kan virke noget overraskende, at det blev den første socialdemokratiske trafikminister, der mødte med dette program, men ret beset betød princippet gennemførelse en konsolidering af tanken om statsdrift på erhvervsmæssige områder. Og der var naturligvis noget i tanken, som tiltalte de borgerlige partiers repræsentanter, og navnlig var man i skatteborgerkredse jublende tilfreds med disse krav om balance. Friis-Skotte havde med andre ord succes, mindst iøvrigt blandt sine partifæller i tjenestemandskredse, hvor man var ængstelig for, at kravet om balance skulle føre til lønreduktioner, når forretningen gik sløjt.

Et er imidlertid at opstille teorier og principper, et andet at gennemføre dem. For at nå frem mod det efterstræbte mål (balance, forrentning og afskrivning) stillede kommissionen forslag om en forøget dispensationsfrihed for statsbanernes ledelse, specielt deres generaldirektør. Styret havde hidtil i nogen grad været et kollegiestyre. Dette gik man nu helt bort fra. Det kontor, som skulle centralisere ledelsen, nemlig generalsekretariatet, ophævedes, da det stred imod princippet for enkeltmandsstyre. Ministeren og generaldirektøren fik vidtgående beføjelser til at træffe aftaler om takstrabatter inden for de ad lovens vej fastsatte maksimaltakster. Man skulle kunne give varierende takster for at opnå gunstige aftaler med visse forretninger eller brancher, sådan som en driftig direktør ville gøre, hvis virksomheden var hans egen. Dernæst skulle budgettet på finansloven være langt mere summarisk end hidtil. Ingen enkeltheder skulle indgå i lovteksten; derimod skulle anmærkningerne til finansloven indeholde specifikationer med forklaringer, men samtidig skulle det i begyndelsen af anmærkningerne slås fast, at den efterfølgende redegørelse kun havde orienterende betydning, ikke i enkeltheder var bindende for styrelsen. En sådan indledning har siden hvert år været optaget på forslaget til finanslov, ikke alene i statsbanerne, men også i post- og telegrafvæsenet. – Endelig indeholdt forslaget lempelser i ledelsens forpligtelse til at følge en engang fastlagt anlægsplan. Dersom forholdene ændredes i finansårets løb, skulle man være berettiget til at bytte om på brikkerne, det vil sige: anvende en del af en bestemt bevilling til fremme af andre arbejder, som det ved indtrådte ændringer i forholdene fandtes mere påkrævet at investere kapital i. – Endelig blev der opstillet et detailleret program for afskrivningerne af statsvirksomhedernes anlæg. Forslaget herom var udarbejdet af en fremragende ekspert på dette felt, professor P. O. Pedersen, denne fortræffelige videnskabsmand, som jeg her for første gang kom i samarbejde med.

Denne 1. betænkning fra administrationskommissionen var en af de betydningsfuldeste betænkninger, jeg nogen sinde har sat mit navn under, men jeg tilstår, at jeg kun har en ringe del af æren for dens tilblivelse. Her kommer Friis-Skotte og Knutzen i første række.

Arbejdet med de øvrige administrative områder gik imidlertid sin jævne gang. Indsamlingen af materialet blev betroet et lille udvalg, som departementschef Fr. V. Petersen ledede. Det bestod iøvrigt af de 3 herrer Ulrik Andersen, Gamborg og Aage Sachs. Vi kaldte dem „de 4 peripotetikere“, det vil sige: dem som vandrer for at sanke visdom.

Det er fra Sokrates' historie, at billedet er lånt. Deres opgave var at gå ind i de forskellige administrationskontorer og se på sagerne på stedet, drøfte forholdene med embedsmændene, fremføre deres egne betragtninger, og derefter vende tilbage til det udvalg, som behandlede disse spørgsmål, og hvor indstillingen til kommissionen udarbejdedes. Dette udvalg var jeg formand for. Vi søgte iøvrigt at opnå tilslutning til vore reformer fra de pågældende embedsmænd underhånden, hvilket i mange tilfælde lykkedes. Det var jo stadig forenkling, vi tilstræbte og forøgelse af ekspeditionernes hurtighed, fjernelse af overflødige led, bedre og mere enkel journalisering etc. Det var ikke store og iøjnefaldende reformer, der på denne måde fremmedes, men uden betydning var de ingenlunde.

Større interesse knyttede der sig til forsøgene på at lægge sager ud til de lokale myndigheder i amterne, politikontorerne o.s.v. Også på dette punkt opnåedes ikke ubetydelige resultater, men nogen radikal reform betød ændringerne ikke. Imidlertid nås der ofte mere ad evolutionens vej end ved en revolution.

Kommissionen præsterede ialt 4 betænkninger. Den sidste kom den 8/6 1926. Men på dette tidspunkt var jeg forlængst gået over i stillingen som departementschef i finansministeriet. Det var sket den 24/6 1924.

Før jeg slutter med en omtale af mine personlige forhold i denne 4 års periode, skal jeg kort nævne, at jeg i dette tidsrum havde meget at gøre med telefonselskabernes og privatbanernes forhold. Jeg havde jo i marts 1920 bidraget væsentligt til, at den store strid mellem direktionen ved Københavns Telefonselskab og dets funktionærer blev bilagt. Der var udarbejdet et helt nyt lønregulativ, men det måtte forudses, at der ville forekomme mange spørgsmål om dets forståelse og dets gennemførelse i praksis. Derfor nedsattes et opmandsnavn, hvori jeg blev formand. Her skulle alle tvivls- og stridsspørgsmål påkendes og finde deres endelige løsning. Det var en uriaspost. Telefonfunktionærernes organisation lededes af en mærkelig demagog, der hed Alfred Nielsen. Han var en snu og kedelig fyr, men stod højt i gunst hos sine kaldsfæller. Han havde det princip, at han rejste selv de mest urimelige krav og førte dem frem til nævnsafgørelse, idet han regnede med, at han dog vel ikke kunne tabe alle de sager, han rejste. Engang imellem måtte man dog vel for skams skyld give ham medhold. Han forregnede sig dog som regel, og så blev han mut.

Jeg fik i høj grad hans unåde at føle, og da den socialdemokratiske

regering kom til magten i 1924, bestormede han denne med så mange beklagelser over det hidtidige nævns arbejderfjendskab, at Friis-Skotte følte sig forpligtet over for denne kværulerende partifælle til at give mig silkesnoren som nævnsformand. Jeg var vel tilfreds med at blive fri for dette besværlige job, men det morede mig, at det netop blev Friis-Skotte, der her optrådte som skarpretter, idet han selv havde været medlem af nævnet og i alle de sager, hvori jeg anklagedes for at have optrådt ensidigt, nemlig *imod* funktionærene, havde Friis-Skotte fulgt mig! Han var derfor også meget flov, da han i en samtale fremførte sit ærinde: om jeg ikke frivilligt ville trække mig tilbage – det ville løse knuden på en nem måde. Det ville jeg ikke føje ham i. Nej, jeg ville afskediges på lovformelig vis. Det blev jeg så. Jeg forstod så godt, at han var nødt til det. Derfor bar jeg ikke nag, men noterede begivenheden som et vidnesbyrd om, at politik og moral ikke altid kan stå i bås sammen. Det har jeg iøvrigt erfaret adskillige gange både før og siden, navnlig siden.

Så gik det mere smertefrit i privatbanenævnet, hvor opgaven iøvrigt var af ganske tilsvarende art. Men her forløb som antydet arbejdet uden nævneværdige gnidninger. Har der været nogle, har jeg i hvert fald glemt dem. Så nogen brod har de altså ikke efterladt.

I denne periode fristedes jeg for sidste eller i hvert fald næstsidste gang i mit liv til at vende tilbage til politik. I 1922 døde min gode ven Slengerik, der i mange år havde repræsenteret Middelfart-kredsen i Folketinget. I den diskussion, der opstod om, hvem der skulle overtage den ledige kandidatur i denne nogenlunde sikre radikale kreds, blev også mit navn inddraget. En fløj af partiet i kredsen ville gerne se mig som Slengeriks afløser, men jeg havde aldrig holdt noget møde i kredsen eller på anden måde haft forbindelse med denne, så disse folk stod ret svagt, da en anden fløj inden for partiet under løsenet „en landmand fra kredsen“ ville opstille Oluf Steen. Førre inde i København, særlig Ove Rode, var meget ivrige for min kandidatur. Rode talte meget med mig om sagen, og jeg forstod, at han bl. a. øjnede en partipolitisk fordel ved min opstilling, idet regeringens presse stærkt fremhævede de glimrende resutater af sparebestræbelserne. Det havde skatteborgernes velsignelse. Hvis nu de radikale kunne skilte med mit navn på deres kandidatliste, ville dette – på grund af min fra alle sider anerkendte betydelige andel i dette arbejde – kunne danne en modvægt imod regeringspartiets pral om

deres bedrifter til bedring af finanserne. Jeg sagde til Rode, om man ikke fra førernes side kunne gå direkte ind for mig – jeg havde nemlig på dette tidspunkt ikke så lidt lyst til at vise mig på den politiske arena; jeg havde ikke meget håb om at blive departementschef; jeg var trådt tilbage som forligsmand, og jeg troede ikke, at min stilling som formand for lønningsrådet bød på tilstrækkelige arbejdsmuligheder i det lange løb. Vi havde meget at gøre i disse overgangsår, men når alt var lagt til rette, lønningslovenes nye principper indarbejdede, finanslovens konti bragt i den rigtige form og administrationens forhold sanerede, imødeså jeg en stille tid for rådet. Det ville i hvert fald være let for mig at passe dette sammen med et folketingsmandat. Jeg ønskede altså, at Rode skulle hjælpe mig til at blive opstillet, men han svarede, at enhver indgriben fra hovedkvarteret ville blive mødt med uvilje af de lokale ledere og derfor virke modsat hensigten. Så fik jeg et brev fra formanden for den radikale forening i Middelfartkredsen, hvori jeg blev spurgt, om jeg eventuelt ville modtage en kandidatur. Jeg svarede, at dersom man kunne enes om mig, var jeg villig. Det kunne man imidlertid ikke, og det eneste, mine tilhængere kunne opnå, var at få afgørelsen udskudt, til jeg havde holdt en del møder i kredsen. Kravet var i og for sig naturligt nok – det betød jo blot, at man ville vide, hvad det var for en mand, man skulle stemme på. Jeg ville imidlertid ikke rejse rundt som prøvepræst og præke og stikke på næve og gøre mig behagelig for de gode vælgere i Middelfart for så antagelig at blive kasseret. Jeg sagde derfor nej til denne anmodning. Så startede man en urafstemning inden for de radikale foreninger i kredsen. Ved denne fik Steen flest stemmer, og spørgsmålet om min opstilling faldt dermed bort.

Da der i foråret 1924 skulle afholdes folketingsvalg, bad mine gamle vælgere i Åkirkeby-kredsen mig meget indtrængende om på ny at stille mig der. Da der ikke var nogen som helst mulighed for at opnå valg på Bornholm, sagde jeg nej. Derimod indgik jeg – for resten noget modvilligt – på at deltage i valgkampen i min gamle kreds. Den radikale kandidat, lærer J. O. Kofoed, var nemlig blevet syg, så man var i nød. Jeg rejste derover og tog 3 møder for ham – i Gudhjem, Østermarie og Østerlars. Rygtet om min genoptræden på de gamle, kendte scener bredte sig mellem vælgerne, og tilstrømningen til disse møder var meget stor. De gode vælgere fik også noget for ulejligheden, thi jeg lagde så megen kraft i slagene, som det var mig muligt, og jeg følte selv, at jeg stadig var en 1. klasses vælgermøde-

taler. Men nogen stor indflydelse på vælgernes indstilling over for de bejlende partier fik disse kraftpræstationer fra min side – til min store skuffelse – alligevel ikke; for det radikale stemmetal gik tilbage i stedet for frem i forhold til valget 4 år før, og tilbagegangen var ikke mindst i de 3 kommuner, hvor jeg havde talt – efter mit skøn – som en engel!

Det var min sidste optræden i politik. I 1925 og 1926 talte jeg, ligesom de foregående år, ved de radikales grundlovsfest. Det var min fortræffelige broder, Otto, der stod i spidsen for arrangementet af disse fester, og af hensyn til ham sagde jeg ja til at være taler, men i 1926 var det sidste gang. I de 18 år, der siden er forløbne, har jeg ikke talt offentligt på Bornholm. Jeg har nogle få gange deltaget i partiets interne sammenkomster derovre; sidste gang i 1935, da jeg optrådte både i Østermarie og i Åkirkeby; da fejrede vi 25 års-dagen for min første optræden på øen. Det var meget vemodigt, alt var så forandret. Jeg traf en hel del af dem, som havde sluttet sig til mig ved min start i 1910. Men hvor havde disse 25 år dog ældet dem. Og hvilken forskel mellem det humør, hvormed vi stormede frem i ungdommelig begejstring dengang, og så den begravelsesstemning, som rådede 25 år efter. Da jeg sagde farvel til mine gamle venner ved mødets slutning – rørt over den trofasthed, de stadig lagde for dagen over for mig – var jeg ved at tude, men jeg skjulte min bevægelse, indtil jeg kom ud i bilen til Otto. Da brast jeg i gråd, for jeg følte, at det var sidste gang, jeg mødtes med disse brave folk, for hvem jeg havde betydet så meget, og som vistnok inderst inde følte, at jeg på en måde havde svigtet dem.

Selv kunne jeg heller ikke helt frigøre mig for denne følelse; vi var jo gået ud i kampen sammen; vi havde sejret i fællesskab; derefter kom nederlaget; så forlod generalen sine trofaste soldater, der kæmpede videre, mens føreren på sin nye arbejdsplads fejrede store triumfer, blot ingen, som kom hans gamle kampfæller til gode. Jeg har ikke sjældent spekuleret en del over denne udvikling, men når jeg analyserer begivenhedernes rækkefølge og arrangementssammenhængen, kommer jeg altid til det resultat, at det kunne ikke være anderledes, og at jeg ikke har noget at bebrejde mig. Jeg kunne jo dog ikke sige nej til den plads på den administrative embedsstige, der blev mig tilbudt, og hvor jeg selv følte, at jeg ville få et livskald, for at stå i spidsen for den svindende radikale vælgerhær på Bornholm. Alle, der tænker dette spørgsmål rigtigt igennem, må vist give mig

ret. Min samvittighed frikender mig i hvert fald.

Må jeg blot i denne forbindelse tilføje af hensyn til sammenhængen, skønt det bryder den kronologiske orden, at da Zahle i 1929 trak sig tilbage fra Ringsted-kredsen, spurgte han mig, om jeg ville være hans arvtager. På dette tidspunkt var jeg jo imidlertid forlængst blevet departementschef, og da dette embede ikke kan forenes med et rigsdagsmandat, svarede jeg naturligvis nej. Min appetit på en rolle i aktiv politik var også på dette tidspunkt blevet meget ringe. Af økonomiske grunde kunne der heller ikke være tale om det, selv om honoraret for rigsdagsvirksomheden var blevet væsentlig forhøjet, siden jeg i 1920 mistede mit mandat i Folketinget, og navnlig siden jeg i 1913 trådte ind i dette. Dengang bød man på 6 – seks – kroner i dagpenge i tiden fra 1/4 til 30/9 og 10 kr. i det egentlige rigsdagshalvår (1/10-31/3); dette var også en meget karrig betaling, særlig når man var nødt til at holde vikar, hvis vederlag man selv skulle udrede.

Som tidligere omtalt fandt den endelige afrejse fra Bornholm først sted i august 1921. Vi flyttede da ind i lejligheden Vesterbrogade 198, hvor vi blev boende til oktober 1933.

Omgangskredsen var til at begynde med meget lille. Søster Elisabeth boede jo her i hovedstaden og var en ret hyppig gæst. Det samme gjaldt Sigrids slægt. Men en omgangskreds til middagsselskaber etc. havde vi ikke i de første år af vort Københavns-ophold. Vi kom sammen med Dalhoffs og William Larsens inden for embedsstanden; Knutzen kom vel også hos os dengang, men den snævre og hyggelige vennekreds, som vi siden fik (Meyers, Linvalds, Andrup o.s.v.), kom først senere. Jeg tror, at det første skridt blev taget i 1923. Det var en aften i sensommeren, da Grete og Sigrid var på Bornholm. Så ringede Andrup mig op fra Ove Meyers lejlighed, hvor han var på besøg – den lå få skridt fra, hvor vi boede, nemlig i Asmussens Allé i en stue- og hjørnelejlighed. Han fortalte, hvem han var hos og foreslog mig at komme derover. Andrup og jeg var duskammerater fra Regensen; Ove Meyer havde jeg kendt særdeles godt i Studentersamfundet, men jeg havde ikke set ham, i hvert fald ikke talt med ham, siden jeg i 1909 forlod København for at blive adjunkt i Rønne. Jeg efterkom indbydelsen og hilste her for første gang på Elisabeth Meyer, dette prægtige menneske, i hvis selskab vi siden skulle få så mange glade timer. Siden blev Holst, Linvalds, Roos, Krabbes o.s.v. draget ind i kredsen, der holdt så trofast sammen, indtil døden og krigens ulykker tog sig for at fjerne os fra hinanden.

Stille gled tilværelsen hen i disse år; som regel kun små sorger og små glæder. Dog bragte 1923 os mørke skygger på vejen. Først blev jeg syg, og siden kom så min svigerfaders sygdom og død på diakonissestiftelsen. Det var den 13. juni 1923. Dermed gik et af de ædleste og fineste mennesker, jeg har truffet på min livsvej, bort fra os for steds! Stille og beskeden havde hans tilværelse været, men dog – hvor der blev tomt, da han var borte. Vi rejste med svigermoder til Rønne og tilbragte vor sommerferie i villa „Skrænten“, som vi så solgte, hvorefter min svigermoder flyttede til København. Dermed var atter en tråd, som knyttede os til fødeøen, klippet over.

Siden er de gået næsten alle.

I juni 1924 døde departementschef Worm, der i 1920 havde fået det embede, dr. Brandes havde tiltænkt mig. Jeg blev hans efterfølger, og dermed begynder en ny epoke i min tilværelse.

Udnævnelsen til departementschef 1924

Finansministerportrætter

Jeg har fortalt om, hvorledes forholdene medførte, at jeg i 1920 ikke fik det departementschefembede i finansministeriet, som dr. Edv. Brandes havde tilbudt mig, og som jeg kort før ministeriet Zahles fald i marts 1920 havde sagt ja til at overtage. Neergaard, som efterfulgte Brandes som finansminister, indstillede den ældste af departementets kontorchefer til embedet. Han hed Worm og var såmænd hverken værre eller bedre end så mange af den Røde Bygnings folk, der rolig og støt var marcheret op gennem graderne. Men i juni 1924 fik han, mens han sad i sin departementschefstol og skrev sit obligate „tiltrædes“ på kontorchefernes indstilling, et apoplektisk anfald. Han blev båret ned i en ambulance, og et par dage efter var han død.

Få uger før havde Stauning dannet sit første ministerium, og Bramsnæs var blevet finansminister. Han havde store reformplaner, særlig med hensyn til finansministeriets kompetence. På dette tidspunkt kunne enhver fagminister stille sine krav til bevillingsmyndigheden uden at spørge finansministeren, om han var i stand til at betale, hvad det kostede. Et klassisk eksempel i så henseende stammer fra den første verdenskrigs tid, hvor det viste sig, at Ove Rode som indenrigsminister havde en overskridelse på sit tillægsbudget på 60 mill. kr., som finansminister Brandes først fik besked om, da pengene var brugt. Det vakte megen opsigt i Rigsdagen, da Brandes i lidt bitre vendinger gav meddelelse om denne overraskende minuspost, men ingen stillede krav om selve systemets forandring. Man fortsatte med at lade hver fagminister udarbejde sit eget budget til finanslov og tillægsbevillingslov og fremsende sine ændringsforslag til disse lovforslag uden nogen koordination fra en centralmyndigheds side. Men Bramsnæs krævede systemet ændret; han fik i begyndelsen af 1924 vedtaget i et ministermøde, at for fremtiden skulle finansministeren føre kontrol med *alle* statens bevillinger. Dette skulle ske på den måde, at fagministrene indsendte deres budgetter til finansministeriet til virkelig saglig og kritisk behandling, ligesom intet ændringsforslag kunne tilstilles finansudvalget, uden at dette i forvejen havde fået finansministeriets godkendelse. Dersom finansmini-

steren standsede et sådant forslag eller en bevilling, som var opført på årsbudgettet eller tillægsbudgettet, og fagministeren fastholdt sit ønske om dets fremme, og en forhandling om sagen ikke gav et forligsmæssigt resultat, måtte den endelige afgørelse træffes af den samlede regering, altså i et ministermøde.

Dette var en ændring, der repræsenterede et virkeligt revolutionært skridt inden for vor forvaltning. Mærkeligt nok gik den glat igennem i regeringen, og der blev stillet de forskellige centralstyrelser instrukser overensstemmende hermed, men de nye ministre havde vel så meget at tænke på efter deres nylig overståede ophøjelse, at de næppe havde tid og tanke for konsekvenserne af Bramsnæs' reform. Og Folketingets finansudvalg, der ofte havde følt, i hvor ringe grad man fra udvalgets side var i stand til at have overblik over sagerne, og hvor gennemhullet og ufuldstændig deres finansielle kontrol i virkeligheden var, hilste den nye ordning med tilfredshed.

Bramsnæs havde med andre ord succes, men nu gjaldt det om at føre teorien ud i livet. Dette skulle gøres på samme tid både blidt og fast; blidt fordi altfor stricte krav om suverænitæt fra finansministeriets side på det bevillingsmæssige område kunne fremkalde en sammensværgelse af alle de andre styrelser imod finansministeriet; fast, fordi slinger i valsen kunne gøre bemyndigelsen illusorisk. I den korte tid, der forløb mellem nyordningens instituering og Worms død, havde Bramsnæs opdaget, at denne departementschef i hvert fald var uegnet til at løse den nye opgave. Han påstod, at Worms befandt sig så ilde i samarbejdet med Bramsnæs, at han rystede hver gang, ministeren kaldte på ham. Nogle påstår endog, at han fik sit apoplektiske tilfælde af samme grund. Hvorom alting er, var Bramsnæs, da departementschefstillingen blev ledig, stærkt indstillet på at søge uden for departementet, da stillingen skulle nybesættes.

Dertil kom, at Bramsnæs også havde en anden reform på stabelen. Der sad på det tidspunkt en stor kommission, der kaldtes statsregnskabskommissionen. Bramsnæs var selv medlem af den, indtil han blev minister. Den beskæftigede sig bl. a. med affattelsen af finanslovsforslaget og statsregnskabet, og det var betydelige ændringer, man bragte i forslag, og kommissionens synspunkter gjorde Bramsnæs i alt væsentligt til sine, da han første gang, altså i 1924, skulle udarbejde et finanslovsforslag. Bl. a. skulle der nu opføres bevillinger til forrentning for alle de i statens bygninger, jorder, materiel etc. investerede kapitaler. Disse udgiftsbevillinger blev versurposter, der modsvarede

af indtægtsbevillinger på statsregnskabets renteparagraf (§ 3). På lignende måde skulle der opføres afskrivningsbeløb, ikke alene på regnskabet for statsvirksomhederne (statsbanerne, postvæsenet etc.), men også på alle de statsinstitutioners regnskaber, hvor der forefandt bopningsværdier el. l., der nedsattes ved brug. Også disse beløb blev betragtede som versurposter, idet man på formueparagraffen (§ 26) optog lige så store indtægtsbevillinger. Det var et par af de betydeligste ændringer, men der var adskillige andre. Statsbudgettet skulle med andre ord fremtræde i en helt ny skikkelse.

Da Bramsnæs spejdede efter en mand, der kunne indlede finansministeriets nye æra, standsede han ved mig. Vi havde egentlig aldrig haft noget med hinanden at gøre på dette tidspunkt. Han var vel nok kommet ind i Landstinget, inden jeg gik ud af Folketinget, men det gav ingen anledning til samarbejde. Han havde dengang anmodet om at deltage i en af de udflugter til ungdomshjem og andre forsorgsinstitutioner, som sparekommissionen under min ledelse foretog, og han var med som gæst på en tur til Godhavn m. fl. steder. Vi havde altså været i stue sammen, men kun sjældent, og jeg havde egentlig nærmest det indtryk, at jeg ikke stod i høj kurs hos ham. I alt fald var jeg temmelig mismodig, da han afløste Neergaard som finansminister, og jeg havde da heller ikke nogen stor forventning om, at Worms død skulle åbne døren for mig til centraladministrationen.

Imidlertid var vi – Sigrid, Grete og jeg – den første søndag efter det nævnte dødsfald ude på Ebberødgård, hvor vi fik besøg af generaldirektør Michael Koefoed og hans familie. Under en spadseretur i Rude skov betroede M. K. mig, at han allerede havde talt med Bramsnæs om det ledige embedes besættelse, og i denne samtale dels havde fortalt om den plan, Edv. Brandes i sin tid havde haft, dels havde udtalt som sin mening, at jeg var egnet til at føre de nye reformplaner ud i livet. B. havde stillet sig forstående, og M. K. mente, at jeg snart kunne vente et positivt resultat. Jeg var derfor ikke helt uforberedt, da Bramsnæs nogle få dage efter ringede til mig og siden i en samtale i ministerværelset drøftede spørgsmålet om min overtagelse af finansministeriets 1. departement, som det dengang hed. Jeg tør ikke sige, at han i og for sig ved denne lejlighed tilbød mig embedet. Han opstillede det som en mulighed, der overvejedes af ham, og han ønskede nu at diskutere problemet med mig. Jeg kan huske, at han var lidt betænkelig ved at stille mig i spidsen for statens udlånsvirksomhed, altså med andre ord statsaktivafdelingen, da dette

sagområde jo var mig ubekendt, og jeg tilmed ikke var jurist. Desuden talte vi om forholdet mellem lønningsrådet og finansministeriet, men her nåede vi nu let til enighed om, at jeg skulle fortsætte som formand for rådet, men denne stilling skulle ikke længere være en embedsstilling, men et honorarerhverv. Samtalen forløb, syntes jeg, på en tilfredsstillende måde, og jeg forlod ministeriet nogenlunde sikker på, at min drøm om at blive rigtig departementschef nok skulle gå i opfyldelse.

Imidlertid var planen nær røget i lyset. Da jeg kort efter foranvænte samtale traf Slesbager på Christiansborg, standsede han mig og spurgte, om jeg ikke skulle afløse Worm. Jeg betroede ham, at det utvivlsomt ville ske. Dagen efter stod nyheden i venstrebladet „København“. Bramsnæs, der selv var meget diskret, blev rasende. Han kaldte mig over og spurgte mig i en vred tone, hvor „København“ havde den meddelelse fra. Jeg fortalte ganske ærligt om min samtale med Slesbager. Da jeg kort efter forlod ministerværelset, var jeg ikke meget værd, og endnu længere sank mit humør, da der gik flere dage, før Bramsnæs på ny lod høre fra sig. Men så skete det for mine chancer gunstige, at alle departementets tjenestemænd, fra kontorchefer og ned til den yngste kontorist, skrev under på en adresse, hvori man protesterede imod min ansættelse som departementschef. Denne adresse blev endda præsenteret Bramsnæs på en temmelig udfordrende måde, hvortil kom, at departementets enfant terrible, sekretær Thott Hansen, personlig søgte ministeren for at forklare ham, hvor skæbnesvangert det ville være, om jeg blev departementschef. Samme dag – det var den 24. juni 1924 – blev jeg konstitueret i stillingen. Jeg blev kun konstitueret, for der sad en kommission – administrationskommissionen – hvori jeg iøvrigt selv var næstformand, der havde henstillet til regeringen indtil videre kun at konstituere og ikke fast ansætte i ledige stillinger.

Den følgende dag, altså den 25. juni, kl. 10 præcis indfandt jeg mig i finansministeriets budstue, hvori de 3 bude, som de dengang hed, modtog mig med slet skjult surhed. Der var den lille spidsnæsede Sørensen, der havde været herskabstjener hos Estrup; kammerjunkertypen Larsen, der ved sin velklædthed og ved sit noble, reservede væsen mere mindede om en kontorchef end et kontorbud, og så den nervøse Poulsen, der havde været Zahles barber, og som af denne var blevet anbragt som bud i det sønderjyske ministerium hos H. P. Hansen, hvorfra han, da dette ministerium nedlagdes, overgik til finans-

ministeriet. Disse 3 mennesker, som jeg siden blev meget fine venner med, var den dag dybt bekymrede. Det har de fortalt mig flere år efter. De havde hørt mange slemme ting om mig og troede nu, at deres gode dage var forbi. Jeg blev høfligt, men køligt vist ind i mit nye kontor, departementschefværelset.

Jeg stod en stund for at tage herligheden i øjesyn. Det var mig ikke helt ukendt; jeg havde været der på besøg nogle få gange i departementscheferne Schlichtkrulls og Worms tid og været meget betaget af den patina, der prægede dette værelse. Det er jo den Røde Bygnings skønneste rum, særlig på grund af de pragtfulde, håndvævede tapeter, der sammen med Krocks vidunderlige loftsmaleri fra første halvdel af det 18. århundrede giver dette værelse et særlig fornemt præg. Og nu var dette altså mit arbejdsværelse; inden for de tunge, dobbelte jerndøre skulle jeg begynde et nyt afsnit af mit liv.

Men magtede jeg den opgave, jeg havde påtaget mig? Kunne jeg hævde mig i denne stilling, hvor alle mine medarbejdere var mine fjender, der ville gøre alt, hvad de evnede, for at jeg kunne løbe mig en staver i livet? De havde jo alle skrevet under på protestadressen, og de sad nu sikkert rundt i kontorerne og pønsede på hævn, da ministeren i stedet for at tage hensyn til deres protest omgående havde konstitueret mig.

Jeg satte mig i den slidte læderstol midt for det mægtige arbejdsbord med de to store bordlamper, dengang med hvide skærme, der siden blev ombyttede med grønne. Lige overfor lå en lille sagpakke; jeg bladede lidt i den. Det var sager nede fra statsaktivkontorerne; emnerne syntes mig ganske fremmede, og modet sank yderligere nogle grader. Så gik døren op, og kontorchef Folsach, sekretariatets chef, kom ind. Han bød mig høfligt velkommen, men begyndte – mindre taktfuldt – at tale om, hvor uretfærdigt det var imod departementets embedsmænd, at de ved denne lejlighed, da der efter lang tids forløb blev budt på adgang til et højst tiltrængt avancement, skulle berøves dette, ved at der blev ansat en mand udefra som chef. Han tilføjede, at han ikke forstod, at jeg turde påtage mig et embede, hvor der krævedes juridisk sagkundskab; særlig var han bekymret for statsaktiverne. Jeg svarede ham ret skarpt, at da han ikke havde noget med statsaktiverne at gøre, skulle han ikke bekymre sig om disses pasning og pleje. Derimod ville han som chef for sekretariatet få store opgaver at løse, og jeg forklarede ham lidt om disses karakter og henstillede til ham at prøve på at gøre sig så nyttig som mulig under den nye æra.

Smerten over det tabte avancement forstod jeg, men jeg udtalte håbet om, at der ad åre kunne rådes bod herpå.

Så var jeg atter ene; en kastebold for stolte og samtidig bedrøvelige tanker. Jeg havde lyst til at gå en runde i kontorerne – der var dengang kun 3: Sekretariatet samt 1. og 2. statsaktivkontor – men jeg var bange for demonstrationer. Derfor valgte jeg den anden arbejdsdag at kalde chefen for 1. statsaktivkontor, Godske-Nielsen, op til mig og drøfte hans kontors forhold, og den 3. dag at gøre det samme med kontorchef Lange, som var chef for 2. statsaktivkontor. Først efter ret lang tids forløb gik jeg kontorerne igennem for at hilse på personalet. Jeg havde flere steder følelse af en uvenlig indstilling.

De første måneder efter min overtagelse af departementschefstillingen var ubehagelige. Statsaktivernes sager forekom mig uhyre fremmedartede, og jeg sled som et bæst for at orientere mig i den lovgivning, som var bestemmende for denne administration. Jeg måtte pejle mig frem med den største forsigtighed for ikke at blotte mig og give embedsmænd anledning til at hovere. Størst arbejde lagde jeg dog i gennemførelsen af de foran omtalte reformplaner med hensyn til finanslovsforslaget. Dettets udarbejdelse begyndte i august måned, og jeg havde til dette store arbejde kun meget middelmådig støtte. Chefen for sekretariatet, Folsach, var uhyre gammeldags. I hans tid havde man altid indskrænket sig til at samle finanslovbidragene fra de forskellige ministerier sammen, sende dem ned til Schultz's trykkeri samt forelægge ministeren en 2. korrektur af forslagene. Det var da ministerens sag at fremsætte ønsker om eventuelle ændringer, inden finanslovsforslaget gik til rentryk. Det var vist sjældent, at ønsker i så henseende fremsattes, men kontoret var i hvert fald rent og skært et postkontor; om noget referat af, hvad bevillingerne gik ud på, end sige en kritik af disse bevillinger eller de dem ledsagende anmærkninger, var der aldrig tale fra kontorets side. Det var derfor noget helt nyt, at der blev krævet en kritisk gennemgang af de forskellige budgetbidrag, og hvad sekretariatet til at begynde med præsterede i så henseende var derfor også meget mangelfuldt. Det var tilmed nogle besynderlige embedsmænd, Folsach havde samlet i sit kontor. Det er mig også nu, når jeg tænker på denne min første finanslovkampagne, uforståeligt, at den lod sig gennemføre både rettidigt og sagligt nogenlunde tilfredsstillende. Selvfølgelig tog ministeren, altså Bramsnæs, et godt nap med, og han var en glimrende vejleder i alle tvivlsspørgsmål, men et stort ansvar hvilede dog på mig. Og jeg følte det.

Da jeg omkring 15. september var ved vejs ende, drog jeg da også et lettelsens suk, og jeg spurgte nu Bramsnæs, om jeg ikke nok kunne få min kongelige udnævnelse. Det sagde han ja til, og pr. 1/10 1924 blev min konstitution afløst af en udnævnelse med majestætens underskrift. Det ophævede i nogen grad den utryghed, jeg hidtil havde lidt under; jeg følte mig nu fast i sadlen, og de, som havde næret et svagt håb om at fordrive mig, faldt til ro og forligte sig med kendsgerningerne.

.....
.....

Jeg har her fortalt om mit indtog i centraladministrationen, jeg skal herefter berette kort om det daglige arbejde.

Man vil næppe modsige mig, når jeg betegner mig selv som en meget flittig embedsmand. I almindelighed var jeg inde på mit arbejdsværelse kl. 9¹/₂, i hvert fald var det sjældent, at jeg ikke var på mit kontor kl. 10. Jeg arbejdede hele dagen uden pause, bortset fra de ca. 10 minutter, i hvilke jeg spiste min medbragte „lommemad“, til hvilken jeg praktisk talt aldrig drak andet end vand plus en kop kaffe fra min termoflaske eller fra sekretariatets kantine. I visse perioder havde jeg dog den vane at gå over i Rigsdagen for at drikke eftermiddagskaffe.

Og hvad bestilte jeg så?

Jeg gennemgik de sager, som kom til mig fra de forskellige kontorer, og talte med personer, som søgte mig, hvad enten det var departementets egne folk, embedsmænd fra de andre ministerier eller folk udefra. Hvad angår sagerne fra departementets kontorer, hvis antal jo stadig voksede, forelå de altid i „referat“ med indstilling fra kontorets leder. Den almindelige regel i ministerierne har stadig været, at der optrådte både en referent og en overreferent med endelig påtegning af kontorchefen, eller den som optrådte på hans vegne. Disse 3 led har jeg som hovedregel reduceret til 2, idet jeg i de fleste sager har afskaffet overreferenten som overflødig og tidsspildende; dette led er dog opretholdt, for så vidt angår mere betydningsfulde og principielle sager. I pensionssager har jeg således stadig bibeholdt overreferentledet. Da afdelingscheferne kom til, gik selvfølgelig alle sager gennem disse, inden de nåede frem til departementschefen, hvilket medførte, at antallet af sager, som forelagdes denne, begrænsedes væsentligt. Dette var jo et af hovedformålene for denne ordnings ind-

førelse. Iøvrigt indførte jeg allerede på et tidligt tidspunkt ret faste linier for, hvad der skulle ekspederes på kontorchefens ansvar og derfor underskrives af denne, og hvor departementschefen skulle resolve og derfor underskrive samt endelig for, hvilke spørgsmål der skulle gå til ministerresolution (og ministerunderskrift). Selvfølgelig var forholdene i så henseende meget forskellige fra kontor til kontor. Af statsaktivernes sager var det ret få, som nåede op til mig og endnu færre, som jeg ulejlige ministeren med. Af pensions- og lønnings-sager gik væsentlig relativt flere op til mig, ikke alene af hensyn til sagernes karakter, men også fordi disse sager i særlig grad havde min interesse. Heller ikke i disse problemer afæskede jeg særlig tit en ministerafgørelse, men naturligvis altid, når spørgsmålet var af vidtrækkende finansiell eller principiel karakter.

De sager, som næsten 100 % blev forelagt mig, var de af sekretariatets indstillinger, som kunne siges at ligge inden for rammen af den før omtalte finansielle-ministerielle kontrol med bevillinger og dermed samhörende spørgsmål. Det var også dem, der fortrinvis forelagdes ministeren. Derfor var også den tid af året, hvor finanslovsforslaget udarbejdedes, min sturm- og drangperiode. Da bidragene til finansloven gerne indkaldtes til omkring den 10. august, og da man skulle være færdig med arbejdet ca. den 20. september, idet finansloven jo skulle forelægges Rigsdagen ved samlingens begyndelse først i oktober, havde jeg mellem de to nævnte datoer en meget travl periode. Det samme gjaldt iøvrigt sekretariatets folk og selvfølgelig også ministeren, særlig når man havde en minister, der ikke alene interesserede sig for budgettets større og gennemgående spørgsmål, men også for dets enkeltheder, således som tilfældet var med Neergaard og H. P. Hanssen. I min departementschefstids første år tog jeg selv de allerfleste forhandlinger med repræsentanter for de andre ministerier om budgetproblemerne, men siden blev jeg mere magelig og overlod sekretariatets dertil egnede embedsmænd at føre de omtalte forhandlinger. Det var også efterhånden blevet således, at der havde fundet en udvælgelse sted af departementets akademisk uddannede tjenestemænd, således at de dygtigste og til sekretariatets specielle arbejde særlig egnede folk blev overflyttede til dette kontor, som altså blev en arbejdsplads for elitefolk. Der udformedes naturligvis også en vis metodik, og de blev trænedes i arbejdet; derfor kunne jeg også uden betænkeligheder fordele opgaverne mellem dem og nøjes med at tage stilling til de ved forhandlingerne opnåede resultater. Det blev efter-

hånden også særlig dygtige folk, som placeredes i sekretariatet, vel-egnede til at føre forhandlinger om de forskellige budgetspørgsmål.

.....
.....

Det var som foran nævnt Bramsnæs, der kaldte mig til embedet, og han var min chef fra juni 1924 til december 1926, da han afløstes af venstremanden Neergaard, og fra april 1929 til sommeren 1932, da han utilfreds med regeringens valutapolitik gik fra finansministeriet til Nationalbanken som dennes administrerende direktør. Jeg skal ikke her tale om Bramsnæs' pengepolitik, eller hans indsats for kontrol med statshusholdningen, så fristende det end kunne være at kommentere denne betydelige mands værdifulde indsats på de nævnte områder. Jeg skal indskrænke mig til at berette om vort direkte samarbejde i de ca. 5 år, han var finansministeriets chef.

Bramsnæs er en alt andet end venuesæl natur. Han er mut og barsk, og mange supplikanter er gået bedrøvede, ja rystede bort, når de har været i audiens. Det gælder ikke mindst de talløse skarer af ansøgere til klasselotterikollektioner. De fleste af disse henvendelser er jo også håbløse, fordi der er hundreder af liebhavere for hver ledig kollektion. Men afslaget kan jo gives under venlige former, men sligt ligger ikke for Bramsnæs; var han i dårligt lune, og det var han tit, var hans afvisning hård, indtil uhøflig. Også embedsmændene kunne være genstand for ublid medfart, og når jeg derfor gav udtryk for, at han og jeg havde det hyggeligt sammen i vort daglige samvær, og at jeg var tilfreds med samarbejdets former, troede mange, at jeg forstillede mig.

Og dog var det så sandt, som det var sagt. Det var med oprigtig sorg, at jeg modtog meddelelsen om hans fratræden i 1932. Der er noget tilfredsstillende ved at arbejde under en chef, der er kyndig, og hvis ord og mening mødes med respekt, og en sådan chef havde finansministeriet i Bramsnæs. Men dertil kom, at jeg i høj grad havde følelsen af, at han satte pris på mig og mit medarbejderskab. Dette gav han også selv udtryk for, da han efter den officielle afslutning af sin ministerepoke bad mig om en samtale på tomandshånd. Her blev han – stik imod sin natur – næsten sentimental, da han tolkede sin taknemmelighed over for mig i anledning af vort 5-årige samarbejde. Han havde også adskillige gange vist mig en ubegrænset tilid. Jeg husker således, at han en dag i januar måned – jeg tror i 1932

—meddelte mig, at han nu rejste på en rekreationsrejse til Norge, og i denne tid skulle tillægsbevillingsforslaget gøres færdig, hvilket han bad mig sørge for. Jeg sagde, at jeg skulle føre forslaget så langt frem, som det var mig muligt, således at han ved sin hjemkomst hurtigt kunne tage stilling til visse tvivls- eller stridsspørgsmål og derefter afslutte forberedelserne. „Nej, det er ikke meningen“, sagde Bramsnæs, „når jeg kommer hjem, må forslaget være færdigt til forelæggelse i ministermøde“. Jeg blev noget overrasket over denne opgave, men påtog mig den, idet jeg dog bemærkede, at det så måtte være en forudsætning, at han uden kritik accepterede mine afgørelser af forskellig art. Dette erklærede han var en selvfølge. I så henseende led jeg heller ikke nogen skuffelse, men opgaven var iøvrigt ikke let; jeg måtte jo i forskellige spørgsmål gå imod en fagministers indstilling. Dette skete på den fraværende finansministers vegne, men hans kolleger var jo desværre ikke ubekendt med, at han nød højfjeldsluft i Norge. Jeg havde tilmed det uheld at gå imod et forslag fra kirkeminister Dahl, der telefonisk kunne oplyse mig om, at det samme forslag var vedtaget på et ministermøde, før Bramsnæs drog hjemmefra. Så måtte jeg tage min resolution „P.M.V.“ tilbage!

Nogen arbejdsbi var Bramsnæs ikke. De løbende sager interesserede ham ikke særligt, og dem blandede han sig sjældent i. Men i de store og principielle spørgsmål havde han et fast og sikkert jugement, og han tog hurtigt en beslutning, når det lykkedes at få ham til at se på sagen. Men her kunne han være kontrær, netop fordi han var så arbejdssky. Derfor kneb det tit med at få sager fra ham. Jeg måtte både rykke og lokke, men bunken af uekspererede sager var tit uhyggelig stor. Så kunne han samle sig sammen og på en formiddag „rense ud“.

Værst var det, at han ofte rejste bort uden varsel. Han kæmpede i disse år med en kæbehulebetændelse, der tærede både på hans i forvejen ringe arbejdslyst og fra naturens hånd lidet lyse humør. Bedst var det iøvrigt, når han sad ved et vel dækket bord under lidt festlige former. Da kunne hans vrantenhed skilles fra, og man stod over for en gemytlig bordherre med helt bizarre indfald. Og således er han stadig. Den kolde snaps eller et glas god bourgogne kan i så henseende gøre mirakler. Vi har, siden han blev nationalbankdirektør, spist adskillige hyggelige frokoster sammen i hans direktørkontor. Da er han stadig i sit es.

I december 1926 udnævntes den 72-årige venstrehøvding Niels

Thomasius Neergaard for 6. gang til minister. Det var 5. gang, han overtog finansministerporteføljen, og han kendte altså som ingen anden traditionerne; jeg var derfor spændt på, om han ville acceptere den af Bramsnæs indførte ordning med finansministeriel kontrol af de øvrige ministeriers bevillinger, og hvorledes han ville stille sig til de foretagne ændringer af finanslovbudgettet og dermed statsregnskabet. Neergaard erklærede imidlertid i en af vore første samtaler, at han vel var noget skeptisk over for en del af de reformer, der var gennemført, siden han forrige gang stod i spidsen for finansstyrelsen, men at han tillagde kontinuiteten i statens budget og regnskab så stor betydning, at han ikke ønskede at bryde det nu indførte system. Og derved blev det heldigvis. Iøvrigt var finansernes sanering hovedpunktet på den nydannede venstre-regerings program, og dette medførte naturligvis, at finansministeriet kom til at spille en afgørende rolle inden for den aktuelle politik. Det blev meget betydelige opgaver, der blev stillet ikke mindst til det departement, som jeg var chef for, og derigennem til mig, men jeg havde jo en god øvelse i at bruge sparekniven fra min virksomhed som leder af sparekommissionerne i den forrige venstre-regerings tid. Det område, hvor jeg blev stærkest engageret, var tjenestemandsløvens. Her forlangte regeringen betydelige reduktioner, og da den oprindelige lønningslov fra 1919 gennem tillægslove og normeringslove var blevet ændret på en lang række punkter, mente Neergaard, at det var rigtigst, at han forelagde en helt ny tjenestemandsløvs, hvori alle hidtidige og naturligvis også de nye ændringer var indarbejdede. Dette blev til tjenestemandsløven af 1927.

Da denne skulle udarbejdes, sagde Neergaard til mig – det var kort før jul 1926 – at han som finansminister tit havde måttet beskæftige sig med lønningslove, men at han aldrig havde været rigtig hjemme i dem. Dette tilfredsstillende ham ikke, og da han nu på ny skulle beskæftige sig med tjenestemandenes forhold, havde han besluttet at studere disse til bunds. Han bad mig derfor samle, hvad han havde brug for til et sådant studium: lønningskommissionsbetænkninger, rigsdagsforhandlinger, statistiske oplysninger etc., så ville han i den forestående juleferie bearbejde dette stof. Jeg spurgte spøgende, fra hvilken forretning ministeren ønskede, at jeg skulle bestille den flyttevogn, som var nødvendig til en sådan transport! Dette måtte jeg selv bestemme, sagde han, blot han fik det fornødne materiale. Hans ønske blev selvfølgelig imødekommet, og da vi var nået lidt på den anden

side nytår, bad han mig en dag høre på ham; han ville så gøre rede for, hvilke resultater han ved sit studium var nået til. På grundlag af en række notater holdt han et instruktivt foredrag for mig som eneste tilhører om dansk lønningsslovgivning, og da han opfordrede mig til at kritisere, hvad der måtte være urigtigt i hans fremstilling, var det kun rene småting, jeg havde at bemærke. Det var virkelig imponerende.

Men således var Neergaard selv i sin alderdom: flittig, omhyggelig, intelligent. Han var idealet af en minister. Alle sager, der blev ham forelagt, satte han sig ind i; meget hurtigt fik jeg dem tilbage med hans resolution; her havde vi den aftale, at dersom han var enig i min indstilling, blev sagen kun behandlet skriftlig, men dersom han ønskede en ændret afgørelse eller var i tvivl, resolverede han først, efter at jeg havde haft lejlighed til mundtlig at plædere mit standpunkt. Jeg husker engang, at han kaldte mig ind og sagde til mig: „Deres præmisser er jeg helt enig i, men konklusionen kan jeg ikke tiltræde“. Jeg studerede min indstilling lidt nærmere og sagde så: „Hr. minister, der mangler et „ikke“ i slutsætningen“. „Ja, så“, sagde Neergaard uden at forandre sin gravalvorlige mine, „så kan jeg tiltræde indstillingen“.

I sine daglige livsvaner var Neergaard en meget beskeden mand. Bramsnæs havde som den første finansminister lagt beslag på en af toldvæsenets personbiler for at benytte den som ministerbil. Men denne benyttelse hørte op, da Neergaard kom til styret. Så var det en dag, at fru Neergaard ringede til mig for at spørge til sin mands befindende; han gik med en hårdnakket bronchitis, som voldte hende bekymring. Vejret var tilmed barsk og køligt. Jeg kom da med en bemærkning om, at han jo burde bruge ministerbilen. Fruen kendte ikke en sådant eksistens og bad mig gøre hendes mand opmærksom herpå. Det gjorde jeg, men fik til svar: „Jeg har altid før som minister kørt mellem mit hjem og ministeriet med sporvogn, og heri ønsker jeg ingen forandring“. Jeg husker også, at han, da han i 1929, altså i en alder af 75 år, for sidste gang skulle til valgkamp i sin valgkreds i Randers amt, ligeledes sloges med en bronchitis. Jeg gjorde da nogle bemærkninger om det risikable ved at påtage sig de strabadser, som vælgermøderne førte med sig. „Derved er intet at gøre“, sagde Neergaard, „det går også nok“. Det gjorde det, for da han 14 dage efter kom tilbage, var han frisk som en fisk og i højt humør. „Det betød intet denne gang“, forklarede han, „for jeg tillod mig for første

gang under en valgkamp den luksus at leje et godt og varmt værelse på det bedste hotel i Randers, og hertil vendte jeg hver aften tilbage i bil. Tidligere har jeg stedse boet lokalt, og det var meget besværligere“. – Dermed være ikke sagt, at Neergaard stod fremmed over for livets behageligheder. Han var en meget velhavende mand, beboede en elegant lejlighed på Toldbodvej og var en stor feinsmecker med hensyn til vin og mad. Men til daglig stillede han som nævnt meget beskedne krav og ønskede at leve, som han engang havde indstillet sig på.

Det var mig personlig en sorg, at han i 1929, efter Socialdemokratiets valgsejr, måtte gå af som minister. Det glædede mig, at han i sin afskedstale erklærede, at han under vort samarbejde aldrig havde mærket det mindste til, at vi var politiske modstandere. Det ville også være helt galt, om en minister skulle mærke noget sådant, men det interesserede mig alligevel, at Neergaard udtrykkelig omtalte dette forhold.

Bramsnæs kom så tilbage, men afløstes i 1932 af H. P. Hansen. Han var vel den socialdemokratiske politiker, jeg følte mig personlig nærmest knyttet til. Vi var valgt ind i Folketinget på samme dag – den 20. maj 1913 – og vi var hurtigt blevet duskammerater og venner; og vi havde – efter at jeg var gået ud af Rigsdagen i 1920 – stadig holdt forbindelsen vedlige. Det var dog ikke med ubetinget glæde, at jeg så Bramsnæs ombyttet med H. P. (som var hans nom de guerre mellem venner). Jeg var nemlig ængstelig for, at H. P. ikke skulle magte den opgave, han her påtog sig. Han var – og er – en absolut velbegavet mand, og han har en særdeles praktisk indstilling over for de forskellige problemer, han møder på sin vej, men noget dybere kendskab til finansielle problemer eller til regnskabs- og revisions-spørgsmål eller statens administrative anliggender har H. P. ikke. Han havde, da han blev finansminister – efter i en række år at have siddet som Folketingets formand og en ganske kort periode som forsvarsminister – i en lang periode været borgmester i Slagelse, en virksomhed, der naturligvis i nogen grad kan danne forskole for en finansministers gerning, men formatet af opgaven er jo et ganske andet, og problemerne også principielt forskellige. H. P. var også selv klar over, at hvervet han gik ind til som finansminister, i nogen grad lå over hans præstationsevne. Den dag, han tiltrådte, kom han, inden han gik ind i sit nye kontor – ministerværelset – ind til mig for bl. a. at sige, at når han til sidst var gået ind på at lade sig udnævne til finans-

Familien Kofoed fotograferet i første halvdel af 1890'erne. Øverst K. H. Kofoed. Mellem forældrene den yngre bror Otto. Bag faren den ældste søster, Elisabeth. I midten søsteren Kristine. Personen bag moren kan ikke identificeres.

K. H. Kofoed som nyvalgt folketingsmand (1913).

K. H. Kofoed som nyudnævnt departementschef i Struenses gamle kontor i den Røde Bygning (1924).

minister, var det i tillid til, at jeg ville yde ham den nødvendige assistance. Det var jo meget pænt og beskedent sagt, og det var også ærlig ment.

H. P. var altid en ærlig og åbenhjertig mand. Derpå beroede i væsentlig grad den store tillid, han nød inden for sit parti og på en måde i lige så høj grad uden for dette. Netop fordi han var en såre anset mand i alle politiske kredse, var det heller ikke afgørende, at hans sagskundskab lod en del tilbage at ønske. Den kunne en god service fra departementets side i nogen grad bøde på, og derfor klarede H. P. også sejladsen i de 5 år, han var finansminister, uden at strande. Dertil kom, at disse 5 år ikke bød på så store og vanskelige problemer, som f. eks. krigstiden førte med sig. H. P. var tilmed en meget flittig mand – han læste de referater, han fik forelagt, igennem fra A til Z, og han spurgte og overvejede og søgte nye oplysninger for helt at forstå, hvad spørgsmålet drejede sig om. Men dette blev også et minus. Hans hidtil fortræffelige helbred tog skade, hvilket bl. a. viste sig ved søvnløshed, et begreb han hidtil kun havde kendt af navn. Så en dag i 1936 ringede hans kone til mig fra Slagelse, at hendes mand var alvorligt syg; han sov og sov, jeg tror nogle døgn i træk. En kortere hvileperiode bragte ham dog til hæfterne igen, og han mødte efter nogen tids forløb i ministeriet på ny, men jeg forstod ret snart, at han syslede med demissionsplaner, og en dag i juni 1937, da jeg skulle rejse på sommerferie, betroede han mig, at han i løbet af nogle uger ville træde tilbage som minister, da han ikke længere havde kræfter til at bære den med embedet forbundne byrde. Han betroede mig samtidig, at Buhl skulle være hans efterfølger.

I juli 1937 fandt byttet sted. Det var med sorg, at jeg sagde farvel til H. P. Hansen som minister. Vort samarbejde havde været uden mislyd; vort gamle venskab var blevet fastere i løbet af disse 5 år, og der havde været en særlig hygge over arbejdsdagen i denne periode. Den omstændighed, at man er dus med sin chef, og at man kan drøfte fælles minder under pauserne i arbejdet og desuden også snakke om hverdagens forskellige oplevelser, som to gode venner nu engang kan tale sammen, er en stor behagelighed. Når jeg nu tænker tilbage på min departementsperiode, står da også disse 5 år, rolige og uden ydre forstyrrelser og indre brydninger, i en særlig glans.

Så kom altså Buhl. Vi kendte hinanden fra studentertiden, og vi havde boet sammen på Regensen, hvor vi var blevet „dus“. Han var som student 2 år ældre end jeg, men jeg var født 2 år før ham. Siden

regenstiden havde vi kun haft lidt med hinanden at gøre. Han var gået ind i Københavns kommunes skattedirektorat, hvor han ret hurtigt var avanceret til direktør. Først længe efter, at jeg var gået ud af Rigsdagen, var han kommet ind i denne – som landstingsmand for København. Allerede da Bramsnæs gik af som finansminister i 1932, havde Stauning tilbudt ham denne portefølje, men Buhl mente ikke, at han havde råd til at overtage den. Nu fik han en gunstig ordning med Københavns kommune og sagde altså ja.

Det var med nogen ængstelse, at jeg så ham som finansministeriets chef. Vi havde som sagt kendt hinanden længe; i hvert fald langt tilbage, men egentlig havde vi aldrig været venner, ja forholdet havde på en måde altid været præget af lidt spænding og ikke så få gnidninger. Jeg var derfor ingeniørlunde sikker på, at vort samarbejde ville blive helt harmonisk. Jeg anså ham for magtkær og lidt brydsk, og jeg kunne godt tænke mig, at der hurtigt ville komme situationer, der ville forme sig som forsøg på at prøve hinandens kræfter. Jeg blev i så henseende behagelig overrasket. Ganske vist førte de 5 år, i hvilke han var finansminister – fra 1937 til 1942 – os ikke nærmere til hinanden rent personlig, end vi var ved periodens begyndelse, men i samarbejdet om finansministeriets anliggender gik alt på den bedste måde. Hans arbejdsform passede mig også ganske godt; han var temmelig arbejdsled og var som skattedirektør ikke vant til at bestille noget videre, men han havde et fortræffelige overblik over de større finansielle spørgsmål og kun hovedlinierne interesserede ham. Så lod han mig ret frit råde i de løbende spørgsmål. Efterhånden blev det koutume, at han praktisk talt aldrig læste et referat, men når sagbunken blev foruroligende stor, gjorde jeg i korthed rede for, hvad sagerne drejede sig om, og så påskrev han sin resolution, der næsten altid lød på „tiltrædes“. Til sidst strøg han også den sidste formalitet, og jeg påførte da sagen et „ministeren enig“, og så skrev jeg datoen og mit navn. Det var nemt for ham, og jeg kunne godt lide fremgangsmåden, skønt jeg godt ser, at den kan kritiseres.

Jeg havde også i høj grad følelsen af, at han satte pris på mit medarbejderskab. Det viste sig bl. a., da han besluttede sig til at nedlægge 2. departement og gøre mig til chef for det samlede finansdepartement den 1/4 1942.

Ved Staunings død i maj 1942 blev Buhl som bekendt statsminister, og i juli s. a. overdrog han finansministeriet til Alsing Andersen. Han havde tidligere været forsvarsminister, og han var en velbegavet

mand med god politisk judgement, og han er en velanskrevet socialdemokratisk partileder, men finanspolitik havde han aldrig givet sig af med. Hans udnævnelse til finansminister blev derfor med rette kritiseret stærkt i Venstres og navnlig i den konservative presse. Hans store personlige elskværdighed kunne heller ikke skjule manglerne ved hans ledelse af finansministeriet. Han var pinligt uvidende om de spørgsmål, han nu skulle træffe afgørelse i, men selvfølgelig havde han Buhl at støtte sig til, og det gjorde han også i fuldt mål. Det var dog ikke behageligt at arbejde med en chef, som man skulle forklare de elementæreste ting og endda ikke altid være sikker på, at han rigtig forstod, hvad der var kærnen i sagen, og det var endnu mere ubehageligt at vide, at de større og mere principielle afgørelser i virkeligheden blev truffet af en anden minister. Finansministeriets anseelse led også under, at dets chef i virkeligheden spillede et bybuds rolle. Men det hele varede jo kun i godt 3 måneder.

Så kom den 9/11 1942. Alsing Andersen var ked af at skulle træde tilbage. Det var ikke så underligt. Han var blevet godt behandlet, hvad han også ærligt og åbent erkendte, og selv havde han følelsen af, at det var gået helt godt, og det var det på en måde også, men det var nu kun i ringe grad Alsing Andersens egen fortjeneste.

Østifternes Aandssvageanstalt

Rødbygård

Ved siden af departementschefembedet har intet spillet en større rolle for mig end formandsstillingen i Østifternes Aandssvageanstalt, og ingen af mine administrative hverv har interesseret mig mere end dette, skriver Kofoed i erindringerne.

Indgangen til denne livsopgave i dansk forsorg blev arbejdet i Sparekommissionen vedr. de såkaldte „humanitære institutioner“, der i begyndelsen af 1923 førte Kofoed ind i den „Sjællandske – senere Østifternes – Aandssvageanstalt, først som menigt medlem af bestyrelsen, og fra april 1924 som formand. Kofoed tilførte forsorgen den trænede administrators overblik og organisationstalent og departementschefens politiske tyngde, og i hans lange formandstid – først i 18 år indtil ministerudnævnelsen i 1942, og derpå igen fra 1945 til 1949 – gennemløb Østifternes Aandssvageanstalt den store udvikling fra filantropisk institution til moderne offentlig forsorg.

Kofoeds formandsperiode blev ingen stille tid, men år fulde af kamp. Først den indre oprydning og reorganisering, og senere den vældige ekspansion under Socialreformen fra 1933 med de mange nye anstalter og den store grænsestrid med den jyske åndssvageforsorg i 1936, og så i begyndelsen af fyrterne den offentlige debat omkring ledelsen og forholdene på hjemmene, med en skarp kritik, som Kofoed naturligvis ikke var manden, der lod ligge. Det var år med en femdobling af alumnetallet, men også med en voksende spænding mellem pladsbehovet og bevillingerne, som stillede de største krav til Kofoeds praktiske sans og hans organisationsformåen. Om idealløsninger kunne der ikke være tale, men om en række kompromisser i gamle huse, som Kofoed indkøbte og byggede om. Således Rødbygaard i 1930, og i 1935/36 „Strøbyhus“ på Bornholm, „Palleshave“ og „Fælleshaab“ på Fyn, „Ørneborg“ ved Vordingborg og „Hübertz Minde“ i det gamle Marinehospital i København. Alene „Andersvænge“ ved Slagelse med plads til 245 alumner, som Kofoed indviede i 1940, bestod af nye bygninger.

I 1924, da Kofoed trådte til, rådede Østifterne over fire anstalter, Ebberødgård, Lillemosegård, Gl. Bakkehus og „Karens Minde“ i Valby, i 1940 var antallet vokset til 11. Den første og største udvidelse betød oprettelsen af Rødbygård på Lolland fra 1928-30. Den har fået sit eget helstøbte afsnit i erindringerne, og skal bringes her som særligt illustrerende for den på engang smidige og hårde forhandlingsform, der bragte Kofoed frem forrest i dansk offentlig administration.

Den lille købstad Rødby i det sydlige Lolland ligger ca. 6 km fra havet; ude ved kysten ligger havnebyen Rødbyhavn, som i mange år har været betragtet som det naturlige overfartssted fra Danmark til Tyskland, idet man i Rødbyhavn har meget nær til Femern, således at den og Hamborg ved den såkaldte fugleflugtslinie kunne komme i en me-

get hurtig forbindelse med hinanden, hvis der oprettedes et færgeleje henholdsvis på Femern og i Rødbyhavn. Under den forrige verdenskrig udklækkede en del dristige spekulanter den plan, at hvis man blot tog fat på at gøre Rødbyhavn til et samlingssted for skibsværfter og anden industriel virksomhed, ville man hurtigt nå til et glimrende resultat, fordi fugleflugtslinien var i den grad en logisk konsekvens af fremtidens politik, at ideen ikke kunne andet end vinde tilslutning både fra danske og tyske autoriteter. I stedet for at afvente en sådan tilslutning tog man uden videre fat på at bygge et stor skibsværft på den nævnte plads. Samtidig opførtes en hel ny by med arbejderboliger, funktionærboliger, værftskontorer etc. på stedet. Penge var der jo nok af, og mangel eksisterede heller ikke på dette tidspunkt. Med amerikansk hurtighed steg altså en hel lille by op af jorden foruden det nævnte skibsværft. På dette blev der vistnok også bygget en 2-3 skibe, men de kontrakter, der blev truffet fra værftets side, var så dårlige set fra et økonomisk synspunkt, at der blev tabt millioner ved skibenes aflevering.

Da krigen var sluttet, og tilbageslaget kom på en lang række punkter her i landet, faldt hele foretagendet sammen. De mange mennesker, der var flyttet til Rødbyhavn, begyndte at rejse bort, da der ingen fortjeneste var på stedet. Rødby kommune, der selv havde engageret sig pekuniært i de planlagte foretagender, brød økonomisk sammen med en håbløs gæld og måtte under administration. Adskillige af de huse, der var opført, blev solgt til nedrivningspris; således blev et stort hotel afhændet for murstenenes værdi. Endvidere blev en hel gade, Højbogade, hvori der lå 10 ejendomme, der i opførelsessum havde kostet 700.000 kr., afhændet til et københavnsk konsortium for 50.000 kr. Konsortiet havde til hensigt at rive husene ned og transportere materialerne til København.

De pengeinstitutter, f. eks. Københavns Diskonto Bank, der havde prioriteter i ejendommene i Rødbyhavn, måtte naturligvis overtage disse ejendomme, da ejerne enten ikke kunne betale eller simpelthen havde forladt husene for at rejse andetsteds hen. Også finansministeriet var prioritethaver på stedet, idet vi på Statslånefondens vegne havde overtaget 4 beboelseshuse i Rødbyhavn. Jeg erindrer, at jeg en dag i februar 1928 fik forelagt en sag inde i finansministeriet, hvori en af lejerne i et af disse huse meddelte ministeriet, at nu rejste han. Han boede ganske vist gratis i huset, men han kunne få en lejlighed, der var bedre et andet sted i byen til samme pris.

Denne ejendommeligt henvendelse satte min fantasi i sving. Ved forskellige sammenkomster mellem åndssvageforsorgens ledere havde jeg i de sidste år gentagne gange hørt om den uhyre pladsnød og de uendelige lange ventetider og den ulykke, det var for en mængde hjem landet over, at åndssvageforsorgen var ude af stand til at optage alumner mere. Samtidig havde man fra statsmyndighedernes side ladet forsgsmændene forstå, at om store bevillinger til nye åndssvageafdelinger kunne der ikke være tale. Vi befandt os på dette tidspunkt i en spareperiode, hvor alt gik ud på at begrænse alle statsudgifter, hvad enten det drejede sig om anlæg eller drift. Den tanke slog derfor ned i mig, at man på en billig måde kunne tilvejebringe en ny anstalt i de ejendomme i Rødbyhavn, hvor ingen mennesker ville bo og i hvert fald ingen betale lejen. Jeg tænkte mig, at man måske samtidig kunne aflaste staten for de betydelige tilskud til Rødby kommune for at holde dens økonomi oven vande.

Spørgsmålet var kun: ville det være muligt at etablere en anstalt for åndssvage i almindelige beboelseshuse. For at høre en sagkyndig mands mening herom, skrev jeg et brev til professor Keller og afæskede ham hans udtalelse. Hans svar lød ret optimistisk, og min egen overlæge, dr. Nørvig, ville heller ikke på forhånd afvise et arrangement på det nævnte grundlag. Så skrev jeg til godsejer Moesgaard Kjeldsen, som jeg kendte fra min rigsdagstid, idet han var repræsentant for Frederiksborg kredsen i Folketinget, medens jeg var medlem af dette. Hans godser, Lidsøe og Bindernæs, lå begge i Rødby kommune, og han havde selv været en af de fusentaster, som havde sat det nu sammenbrudte foretagende med skibsværft i Rødbyhavn igang. Hans svar var et jubelskrig, og han anmodede mig om at aflægge et besøg i Rødbyhavn for at se på forholdene.

I marts 1928 fandt dette besøg sted; det var en råkold og sludfuld dag, hvor alt gråt blev endnu mere gråt, og trods Moesgaard Kjeldsens og Rødbys borgmester, sagfører Petersens forsøg på at opmuntre os (jeg havde overlæge Nørvig, arkitekt Christoph Hansen og inspektør Leth med mig) må jeg dog sige, at vore indtryk af dette besøg var yderst triste. Stedet var bundkedeligt, terrainet var fladt og træløst, de fleste af Rødbyhavns huse stod tomme, haverne var yderst forfaldne, skibsværftet begyndte at ligne en ruin, og en stor administrationsbygning, som hed Skippergården, var kun gjort halvt færdig. Tag og vægge eksisterede, men vinduer og tildels gulv og loft var der intet af. Ejendommen så dog ud til at være velbygget, og det

samme gjaldt adskillige af de mennesketomme huse. Jeg spurgte borgmesteren, der fortalte mig, at Skippergården ejedes af kommunen, hvad man ville sælge mig den for. Han nævnedes en latterlig lille sum, vistnok 30.000 kr. Jeg sagde: „Ja, men hvis vi nu opretter en anstalt hernede, kan vi så ikke få den gratis“. Borgmesteren svarede: „Jo“. „Ejer kommunen flere huse her i Rødbyhavn“, spurgte jeg. Han nævnedes mig nogle stykker. „Ejer de ingen jord“? Han viste mig noget areal, der hørte til kommunen. „Kan vi få disse huse her og deres jord til samme pris som Skippergården“?, spurgte jeg. Borgmesteren betænkte sig lidt. Moesgaard Kjeldsen skubbedes til ham, hvorefter han svarede: „Ja, husene skal De få gratis, men jorden må vi have betalt som almindelig avlsjord“. Jeg takkede for tilbuddet og sagde, at nu ville vi tænke over det. Jeg var klar over, at man fra byrådets side ville strække sig overmåde vidt for at interessere os for en placering på stedet, og jeg var også klar over, at hr. Moesgaard Kjeldsen ville arbejde mest muligt for at rydde alle hindringer af vejen for denne plans realisation.

Dette var jo i og for sig heller ikke så mærkeligt; dersom anstalten placeredes her, og vi anbragte f. eks. 400 alumner med de dertil hørende 100 à 150 funktionærer, delvis med familie, ville der jo tilføres kommunen en mægtig købekraft, og skattevæsenet i byen ville opnå at få en række nye og betalingsdygtige skatteydere. Der var ved dette en mulighed for, at kommunens økonomiske misère kunne afhjælpes ved anstaltens placering på stedet. Ved en gennemgang af de bygninger, der fandtes i byen, kom vi til det resultat, at der egentlig kun var husene i Højbogade, som egnedes sig til anstaltsbrug. Disse 10 ejendomme var usædvanlig godt byggede. De rummedes hver 4 4-værelses lejligheder i to etager, men som jeg foran nævnedes, var de solgt til nedrivning for at transporteres til København. Vi gik imidlertid ud fra, at køberne mod en passende avance var villige til at afhænde husene igen, således at de kunne benyttes af os, og arkitekten, som var med, lovedes at arbejde på en plan, der gjorde det muligt at omdanne disse bygninger til anstaltsbrug.

Ret kort efter forelagdes arkitekten en sådan plan, og jeg gik til den daværende minister for sundhedsvæsenet, dr. Rubow, og gjorde rede for mit projekt. Han blev meget interesseret. I skrivelse af 30/3 1928 sendte vi vor plan ind til ministeriet, som gik videre med den til finansudvalget, der bemyndigedes bestyrelsen til at fortsætte de påbegyndte forhandlinger og udarbejde et endeligt forslag. Derefter satte

jeg mig i forbindelse med konsortiets ledere, to brødre ved navn Mørch. Jeg tilbød 70.000 kr. for de 10 huse, men de forlangte 225.000 kr. Jeg anså dette krav som spøgefuldt, men under en længere forhandling viste det sig, at de to pengepugere ikke var til at rokke, enten 225.000 kr. på bordet eller ingen forretning. Jeg valgte selvfølgelig det sidste. Jeg havde egentlig ventet, at de efter nogle dages forløb skulle være vendt tilbage for at genoptage forhandlingerne, men dette var ikke tilfældet, tværtimod tog de kort efter fat på at rive husene ned. De ligger nu ude på Grøndalsvej i København.

Dermed var i virkeligheden den oprindelige plan faldet til jorden. Jeg syntes imidlertid, at ideen var så god, at jeg søgte at rejse keglerne på en ny bane. Arkitekt Christoph Hansen var en utrættelig mand. Han udarbejdede en ny plan med udgangspunkt i en række huse omkring Årbygade og Vester Fælundsvej. De fleste af disse var langt dårligere, både med hensyn til plads og materiale, end Højbogadehusene, men arkitekten hævdede, at de kunne bruges. De ejedes af Københavns Diskonto- og Revisionsbank, hvis repræsentant var den nuværende direktør i Københavns Handelsbank, hr. Hedegaard. Jeg trådte i forhandling med hr. Hedegaard, og det lykkedes mig at få disse ejendomme på hånden for et meget lille beløb, tallet erindrer jeg ikke. Efter arkitektens nye projekt skulle man for ca. 450.000 kr. kunne opnå at tilvejebringe en anstalt til henimod 400 alumner, når man også tog Skippergården og enkelte andre ejendomme i betragtning. Den 16/4 1928 indsendte vi den ændrede plan til ministeriet, hvor den blev accepteret, og vi opnåede også accept fra et udvalg på 4 medlemmer, som finansudvalget havde nedsat til at træffe afgørelser på dettes vegne i den tid, der hengik fra Rigsdagens slutning og til den nye rigsdagssamlings begyndelse. Dette udvalg, der var os til megen støtte under de mange overvejelser, der i de kommende måneder fandt sted om dette spørgsmål, bestod af de 4 herrer, Hauge, Dahlgaard, Pinholt og Pitzner.

Efter overslaget, som arkitekt Christoph Hansen havde udarbejdet, skulle vi kunne gennemføre arbejderne for et beløb af 450.000 kr. Ved licitationstilbudenes åbning kom vi imidlertid ud for en alvorlig skuffelse; det viste sig, at arkitektens overslag var ad Hedehusene til. Selv om vi antog de billigste tilbud, ville overslagssummen blive overskredet med henimod 50 pct.! Det blev til en større scene mellem mig og arkitekten, som jeg overøste med bebrejdelser for hans letsindighed. Vi var et øjeblik ved at lade hele planen falde, men foretog nogle

overvejelser, hvorefter jeg gik til det foran nævnte 4 mands udvalg og skriftede vore synder. Det var en meget flov situation for mig. Som departementschef for finansministeriet havde jeg utallige gange påtalt over for andre ministerier og institutioner, når de var mødt med optimistiske kalkulationer og skaffet sig gehør for en plan ved at ansætte udgifterne for lavt. Nu stod jeg selv over for den bevilgende myndighed i en ganske tilsvarende situation. De 4 herrer antog også en meget bøs mine og talte mig hårdt til. Jeg skød naturligvis ansvaret på arkitekten og erklærede over for d'herrer, at hvis de efter den ændrede plan ønskede, at projektet helt skulle falde, måtte vi jo finde os i det. Dette ønskede de naturligvis ikke, men i svarskrivelsen blev der givet udtryk for misbilligelse af det passerede og den opfattelse, at den omhandlede arkitekt ikke oftere måtte kalkulere statsarbejder.

Vi gik nu i gang med byggearbejderne; det var i juli 1928. Det var en højst ejendommelig sag. Disse delvis dårligt opførte huse, der havde stået tomme i årevis og derfor var forfaldne og afrakkede, skulle nu ombygges og restaureres; de gennemgik en fuldstændig forvandling. Når jeg før har nævnt, at arkitekt Christoph Hansen havde ført mig ud i en makaber situation, må jeg tilføje, at der var sikkert ingen anden arkitekt i Danmark, der ville have påtaget sig et så besynderligt arbejde, som det, der her blev sat igang. Hvis han ikke ved sin ukuelige optimisme og sin energiske vilje om at gennemføre dette projekt var gået uden for alle arkitektmæssige og bygningsmæssige tekniske regler for opførelse af anstalter, var vi aldrig nået til vejs ende med denne byggeplan. Han var iøvrigt syg under hele arbejdet, led af uheldredelig kræft og døde kort efter, at arbejdet var sluttet i august 1930.

Efterhånden som planen udviklede sig, viste det sig nødvendigt at udvide og ændre denne på afgørende punkter. For det første led vi den store skuffelse, at hele Rødbyhavns kloaksystem var gået i skudermudder. Jordbunden er højst ejendommelig; der er ingen fald, men det hele ligger fladt, og lige under overfladen består jorden af et overordentligt hårdt og fint lerlag, som vandet ikke kan trænge igennem, i hvert fald kun meget langsomt. De gamle dårlige kloakker kunne overhovedet ikke bruges, og der måtte derfor udarbejdes en hel afvandingsplan for Rødbyhavn. Denne var nødvendig for anstalten, men kom selvfølgelig også byen tilgode. En dygtig og energisk ingeniør I. P. Kroghboe lavede i en fart et afvandingsprojekt. Udgiften ansloges til ca. 100.000 kr.; dette var jo en alvorlig bête, men der

var ingen vej udenom. Der blev truffet en ordning med kommunen af den kunstigst mulige art. Penge havde dette byråd jo ikke, kun gæld, og de begyndte allerede på dette tidspunkt at snylte på anstalten. Vi skulle være kommunens malkeko og blev det også. Efter lange forhandlinger både med kommunen, sundhedsministeren, dr. Rubow, og det nævnte 4 mands udvalg blev sagen bragt i orden, og ingeniør Kroghboes projekt holdt. Udgiften androg 98.000 kr., så var det negt bragt i hus.

Den næste udvidelse af den oprindelige plan bestod i købet af byens gæstgivergård, der var sammenbygget med et stort biografteater. Gæstgivergården lignede en ruin; den blev købt for 45.000 kr. og bygget om til forstanderbolig, kontorer m. v., medens biografteatret blev omdannet til personaleværelser og samlingssal for anstaltens personale.

Den 3. store forandring bestod deri, at jeg efterhånden kom til den overbevisning, at det var nødvendigt at købe en række ejendomme for at have et sted, hvor personalet kunne bo, ikke de ugifte, men familiefædrene. Dette burde være sket straks. Da var ejendommene til at få for næsten ingenting, nu var der efterhånden kommet humør i befolkningen, og man satte priserne i vejret. Det lykkedes dog at købe alle husene i Torvegade og de fleste af husene i Syltholmsgade, ialt 29 selvstændige ejendomme for 140.000 kr. Det var vanvittig billigt sammenlignet med opførelsessummerne, men hvor skulle pengene skaffes fra. Jeg turde ikke møde med krav om en ny supplerende bevilling. Så henvendte jeg mig til pengeinstitutterne på Lolland, 3 à 4 store sparekasser. Hos dem lånte jeg hele beløbet, der blev sat som prioritet i ejendommene. Så undgik jeg at søge bevillingen forøget. Jeg skulle kun have ministeriets accept på optagelsen af de nævnte lån. Det opnåedes også.

Endnu før den oprindelige plan med de forannævnte suppleringer var færdig, tog vi fat på et helt nyt projekt, nemlig opførelsen af en sikringsanstalt. Forholdet var dette, at åndssvageforsorgen efterhånden havde fået en række alumner af en særlig farlig type. Den blev almindelig kaldt for Nykøbing-typen, idet de mindede om de sindsyge, der anbragtes på Sikringsanstalten i Nykøbing S.; der var blot den forskel imellem sidstnævnte anstalts alumner og åndssvageforsorgens alumner, at disse er åndssvage i stedet for sindssyge. Hertil hører 3 forskellige typer: voldsforbrydere, brandstiftere og sædelighedsforbrydere. Deres antal er ikke særlig stort. Af og til fik vi Nykø-

bing S. til at tage en af vore forbrydere, men i de senere år havde dette vist sig overmåde vanskeligt, da Nykøbing S. var overfyldt i forvejen. Heller ikke Livø, som var et internat for forbryderiske åndssvage under den kellerske anstalt, kunne hjælpe os, dels fordi Livø var overbelagt, dels fordi man her nødigt optog de farligste volds-mænd. Livø er egentlig nærmest beregnet som anstalt for den voga-bonderende type. Vi måtte derfor anbringe vore åndssvage med for-bryderiske tilbøjeligheder på Ebberødgård. Dette voldte både perso-nalet, de andre alumner og omegnens beboere betydelige vanskelig-heder. De brød ud og begik udskjelser i nabolaget. Et par meget alvorlige tilfælde af denne art havde netop været genstand for stærkt røre i pressen. I det ene tilfælde blev en 7-årig pige i nærheden af Hillerød voldtaget, i det andet tilfælde var der tale om et alvorligt overfald på Strandvejen.

I vore overvejelser om, hvorledes vi bedst kunne internere de her-omhandlede alumner, søgte vi at finde en passende lille ø, hvor der kunne anbringes alumner på lignende måde som på Livø. Dette lyk-kedes ikke. Danmark har ganske vist mange små øer, men der var ingen, som tilfredsstillede de krav, der måtte stilles til et internat af den her omhandlede art. Så udarbejdede vi planer om at bygge en særlig anstalt efter tysk mønster, hvor man tilvejebragte den nødven-dige sikkerhed ved en høj fængselsmur. Her anså vi pladsen ved Rød-byhavn som vel egnet, og det blev overdraget arkitekt Ove Huus at udarbejde et projekt for en sikringsanstalt. Denne blev delt i en A-og en B-afdeling. I afdeling A, som blev beregnet for 30 personer, blev de mest vidtgående foranstaltninger truffet for at hindre flugt og for at sikre personalet imod disse overordentlige farlige alumners angreb. Afdeling B, som blev beregnet for 72 alumner, fik også en fængselsmur omkring sig, men iøvrigt blev det fængselsmæssige ned-bragt til det mindst mulige, idet denne afdeling nærmest skulle rum-me vagabond-typen, altså samme slags personer som Livø. Udgifterne blev beregnet til 625.000 kr. Vi opnåede denne nødvendige bevilling, og arbejdet påbegyndtes i juli 1929. Den 1/7 1930 var B-afdelingen færdig, og en måned senere A-afdelingen; den øvrige afdeling havde allerede været så langt fremme, at de første alumner kunne flytte ind på Rødbygård, som den nye anstalt blev kaldt, den 8/11 1929. Den 31/3 1930 var anstalten fuldt belagt, hvilket vil sige, at der var flyttet 400 alumner ind.

Den 1/8 1930 fandt indvielsen sted. Den store festsal var pyntet og

dækket til over 100 gæster; jeg havde indbudt socialministeren (det var dengang hr. Steincke), det ofte omtalte 4 mands udvalg, hvoraf Hauge og Dahlgaard imedens var blevet ministre, stiftamtmanden på Lolland og alle repræsentanter for de forskellige myndigheder, som i denne forbindelse havde interesse for os. Desuden naturligvis anstaltens repræsentanter både fra øerne og fra Jylland, håndværksmestre, funktionærer etc. Indvielsesfesten begunstigedes af et strålende vejr, og alt forløb på den smukkeste måde. Jeg følte det selv som en stor dag. Jeg havde lagt et uhyre arbejde i denne anstalts opførelse. For at følge og kontrollere alt, hvad der skete, havde jeg selv påtaget mig opgaven som kasserer for foretagendet; enhver udbetaling var gået over en chekbog, som jeg forvaltede. Jeg havde i de to forløbne år besøgt stedet utallige gange; i sommerferien 1929 tog vi sommerophold på „Solvang“ på Fakse Ladeplads. Det var første gang, vi opholdt os på dette sommerhotel, som vi siden har besøgt så mange gange. Når jeg valgte denne plads, var det for hurtigt at kunne komme fra feriestedet til Rødbygård. Offentligheden havde været meget interesseret i foretagendet og ustandseligt gjort det til genstand for omtale. Planen var jo en dobbelt: at afhjælpe Rødby kommunes økonomi og at skaffe åndssvageforsorgen en ny anstalt og derved afhjælpe en knugende pladsnød. Denne havde været særlig stor for de jyske anstalters vedkommende. Derfor gik også ordningen ud på, at vi afstede jyderne ved, at Fyn som hidtil havde været lagt under Bregning, overflyttedes fra denne fra denne anstalt til vor, som samtidig skiftede navn fra den sjællandske anstalt til Østifternes Åndssvageanstalt (Ø.Å.). Dette var jyderne på dette tidspunkt helt indforstået med, omend de siden fortrød det.

Befolkningen i Rødbyhavn havde naturligvis hilst mit initiativ og dets realisation med glæde og stor opmærksomhed. Byrådet i Rødby bad om tilladelse til at opkalde hovedgaden i Rødbyhavn efter mig, og den hedder endnu K. H. Kofoedsvej. Siden blev stemningen ikke altid lige elskværdig. Som allerede sagt ventede man, at man fra den hidtidige fattigdom skulle vandre lige over i et skattely og de deraf følgende behageligheder med stort opsving for erhvervslivet. Så glat og let var sagen ikke. Rødby, som iøvrigt er en dårlig administreret kommune, måtte stadig kæmpe med visse økonomiske vanskeligheder. Selvfølgelig betød det meget, at man på én gang sanerede deres ruinhuse og i løbet af 2 år placerede arbejder for ca. 2 mill. kr. på en så lille og begrænset plet, samtidig med at man forøgede det købende

publikum med over 1000 personer. Det har da også vist sig, at Rødby kommune efterhånden er kommet godt på fode. Administrationen er ophævet, og skatterne er i dette øjeblik ikke større end i en lang række andre kommuner her i landet.

Også på enkelte andre områder blev Rødbygård ikke den succes, som jeg oprindelig havde ventet. Personaleforholdene har altid været vanskelige dernede; folk keder sig på grund af den afsides beliggenhed og den store afstand fra en købstad med de fornøjelser, som navnlig ungdommen kræver. Dertil kommer, at nødvendigheden af at bruge et meget stort antal mandlige personer til sikringsanstaltens funktionærstab fremkaldte boligvanskeligheder trods de mange ejendomme, jeg købte allerede i starten, og til trods for at bestyrelsen siden gang på gang har bygget funktionærhuse. Desuden har adskillige kværunderende elementer i visse perioder haft stor indflydelse inden for personalet, der ved visse lejligheder har været ret oppositionelt indstillet. Endelig har det i høj grad været et minus for anstalten, at den overlæge, som blev antaget ved anstaltens start, trods sine mange gode egenskaber har haft vanskeligt ved at forliges med sine folk. Jeg måtte afskedige ham i 1942.

.....
.....

Trods disse skuffelser betragter jeg dog stadig Rødbygård som et smukt resultat af mit initiativ på anstaltområdet og mit arbejde for at gennemføre en plan, jeg en gang har lagt. Når jeg færdes imellem denne anstalts mange bygninger og ser den uhyre travle virksomhed og iagttager, hvorledes vore hegn og haveanlæg trives, kan jeg ikke andet end tænke tilbage på mit første besøg i ruinbyen Rødbyhavn hin råkolde martsdag i 1928. Jeg siger ligesom Blicher: „Ak, hvor forandret“, men jeg siger det med en anden betoning end i nævnte novelle.

OPTEGNELSER

November 1942 - August 1943

K. H. Kofoed overtager finansministeriet fra Alsing Andersen 10. 11. 42 efter dannelsen af regeringen Scavenius.

K. H. Kofoed.
Departementschef i
Finansministeriet

København, den | 193

Hæisa aa vænna lit bilia i Moory;
Iru ryggen Moory mer jø ser dag.
Jø staos me Kaffe aa Klaymer; Iarn;
De kles de sista jø gjer dag.

Iru e di reser, aa katter aa jø
Lodder aa sarnot aa grünyar,
Tænker paa ketaga paa svünyua da
Di de med tyrantens stünyar.

Hvor Gæng de stor moetyar, naar Solen
gæd ner,
Nyvænny blynter de tyoma
Kogger jø Hæmerna vænner aa ber
God dag besyfta aa vorna.
Jens saa forvald daa, var ^{ta me "Eykten" aa Kogled a stæ} ~~uventer aa stæ~~

Hæisa lid ota aa ——— skiva
Kom paa Mesoj ryggen fæller a jø
Lida Gæng lokker vol Ten.

Optegnelser fra den 2. verdenskrigs tid

Den 9. april 1940 var Vilh. Buhl finansminister i ministeriet Stau-ning, og han og jeg stod i et meget fortroligt forhold til hinanden. Vi boede på Regensen sammen i århundredets begyndelse, sloges bravt i Studenteramfundet og kom, da Buhl blev finansminister i juli 1937, i et godt personligt samarbejde. Når han kom fra ministermøde, og der var passeret noget af større interesse, fortalte han mig det altid. Jeg havde derfor lejlighed til at følge de store begivenheder på nært hold, indtil jeg ved ministerskiftet den 9. november 1942 selv kom frem i rampelyset. Jeg har derfor mange gange tænkt på, at jeg burde bidrage til en rigtig vurdering af personer og forhold ved at nedskrive, helst i dagbogsform, hvad jeg i disse begivenhedsrige år har erfaret. Imidlertid har arbejdsdagen som regel været lang, og der har ikke været megen tid til at gøre notater. Stenograferne kan jeg ikke, og selv om jeg har god stenografhjælp til rådighed, knytter der sig også vanskeligheder ved at gå den vej: det er kun få stenografer, man kan vise så megen fortrolighed, som må være forudsætningen for sådanne notaters nedskrivning, og udvælger man sig en enkelt, kan denne ikke altid være ved hånden, særlig fordi det meste skal nedskrives efter kontortidens afslutning. Derfor har jeg ikke fået realiseret planen om systematisk at foretage optegnelser, men jeg har derimod nedskrevet visse oplysninger i bestemte epoker. Fra Buhls finansministertid har jeg ret udførligt behandlet udenrigsministerkri- sen i juli 1941 og krisen omkring Danmarks tiltrædelse af antikomin- ternpagten*. Så har jeg fra min egen ministertid udførligt behandlet begivenhederne omkring ministeriet Scavenius' dannelse, og hændel- serne umiddelbart efter er taget med i samme afsnit. Dernæst har jeg noteret de vigtigste begivenheder, jeg har været med i fra 1. januar- 29. august 1943. Dette er for en del skrevet dag for dag og er derfor at betragte som almindelige dagbogsoptegnelser. I visse perioder har jeg dog haft altfor travlt til at foretage noteringen med det samme, men dette fremgår af selve optegnelserne. Efter at ministeriet Scave-

* Ikke medtaget, jfr. indledningen.

nius havde demissioneret den 29. august 1943, fik jeg tid nok til både det ene og det andet, men til gengæld kom jeg de store begivenheder lidt mere på afstand.

Den 19. november 1943
K. H. Kofoed.

Oktober - december 1942

Nogle erindringer fra ministerkrisen i okt.-nov. 1942 og den nærmest følgende tid

Lørdag den 26. september var det kongens 72 års fødselsdag. Han modtog fra Hitler et i hjerteligste former holdt lykønskningstelegram. Dette besvaredes med et: „Spreche meinen besten Dank aus“.

Dette fremkaldte en voldsom reaktion fra Hitlers side. Tidligt tirsdag den 29. september blev direktør Svenningsen ringet op af gesandten, Renthe-Fink, der bad Svenningsen tilkalde udenrigsminister Scavenius, da han havde en *meget* vigtig meddelelse at afgive. Scavenius kørte straks ind til ministeriet, hvor Renthe-Fink indfandt sig ved halvni tiden. Han oplæste her en note fra det tyske udenrigsministerium (afleveredes ikke, men oplæstes og blev nedskrevet i udenrigsministeriet). Den gik ud på, at den danske konge havde ment at kunne besvare en hjertelig lykønskning fra føreren af det stortyske rige med en ganske almindelig kvittering, hvorved han havde overset, at en sådan lykønskning til „en dansk konge“ var en ganske særlig udmærkelse. Kongen havde ved sin optræden vist, at han ganske savnede forståelsen af sin stilling; han havde fornærmet føreren og det stortyske rige. Man ville nu fra tysk side én gang for alle sørge for, at noget sådan ikke kunne gentage sig. Foreløbig var det bestemt, at Tysklands gesandt i Danmark kaldtes tilbage, ligesom den danske gesandt i Berlin havde fået meddelelse om, at han ufortøvet måtte forlade landet. (Man anmodede altså ikke Danmark om at hjemkalde sin gesandt, hvad jo ellers er skik i sådanne tilfælde imellem suveræne lande, men beordrede ham til at rejse). Da Renthe-Fink havde afleveret denne besked, og sagen var blevet drøftet indgående mellem Scavenius og Renthe-Fink, rejste han. Scavenius søgte indtrængende at bevæge ham til at udskyde afrejsen, men dette turde han ikke. Samtidig forlod Mohr Berlin.

Sagen blev straks forelagt statsminister Buhl, og der fandt konferencer sted med kongen, der naturligvis var meget betaget af situationen. Kl. 16^{1/2} holdtes ministermøde, hvor et svartelegram blev forelagt og godkendtes. I dette erklærede den danske udenrigsminister på kongens vegne – naturligvis efter indgående drøftelse og tiltrædelse fra kongens side – at det selvfølgelig ikke havde været kongens

hensigt at fornærme føreren eller Riget, men at telegrammet var affattet efter den i kongens 30-årige regeringstid almindeligt fulgte regel. Det forsikredes, at kongen med den største taknemmelighed havde modtaget førerens telegram. Han ville gerne selv have besøgt føreren for personlig at have givet udtryk for sin indstilling over for føreren, men hans legemlige svaghed efter en lang alvorlig sygdom gjorde dette umuligt; derfor bad han om, at kronprinsen på hans vegne måtte få lejlighed til over for føreren at forklare kongens syn på forholdet og rydde eventuelle misforståelser af vejen.

Dette telegram, der var meget langt og holdt i en yderst ærbødig tone, afleveredes den følgende dag ved 11-tiden af vor chargé d'affaires Steensen Leth i det tyske udenrigsministerium.

Jeg blev bekendt med denne alvorlige sag om onsdagen [den 30.9], idet Alsing Andersen gjorde mig bekendt med det passerede. Rygterne om affæren spredtes hurtigt over byen og vakte naturligvis megen opsigt og fremkaldte i alle ansvarlige kredse dyb forstemthed og bekymring om, hvad der ville følge i affærens spor. Meningerne var meget delte: nogle regnede med, at telegrammet med undskyldningen ville gøre den tilsigtede virkning, d.v.s. at kronprinsen ville blive modtaget af føreren meget hurtigt, og så ville alt vende tilbage i de gamle folder. Andre regnede med, at der lå noget dybere bag ved, og at man fra tysk side ønskede at indlede en ny kurs, og naturligvis en skærpet kurs over for os. Man regnede fra denne side mest med, at telegramaffæren ikke var det centrale, men snarere et påskud til at ændre kursen; dog var der en del, som anså fornærmelsen som i og for sig reel, men som stående i sammenhæng med og altså nærmest som et led i en for os ugunstig udvikling. Man var på højeste sted ved kongens – det kan jo ikke nægtes – meget kølige telegramsvar blevet opmærksom på forholdene her i landet, derunder at kongen var centrum for de kræfter, som ville manifestere vor uafhængighed. De voldsomme, ja næsten til hysteri grænsende hyldedemonstrationer, så snart kongen viste sig, eller så snart der på anden måde var lejlighed til det, betragtedes i disse tyske kredse som nationale demonstrationer, der i virkeligheden var rettede imod Tyskland; i hvert fald skulle de tjene til at holde liv i ønsket om at understrege vor selvstændighed og frigørelse for besættelsesmagten.

Regeringen regnede med en hurtig afgørelse, og spændingen i de første dage efter den 29. september var stor. Men til almindelig overraskelse hørtes intet fra Berlin. Efterhånden faldt der ro over sin-

dene, idet man almindeligt regnede med, at der ikke kunne lægges op til en stor aktion imod os, når afgørelsen blev skudt ud så længe. Jeg husker, at Sigrid og jeg var bedt til en stor fest på Søpavillonen den 9. oktober (H. P. Hansens 70 års fødselsdag); vi regnede oprindeligt med, at festen ville blive aflyst, men den holdtes i en meget fornøjelig stemning. Den 16. oktober havde studenterne fra 1902 40 års jubilæum. Jeg var formand for komitéen og skulle holde festtalen på universitetet. Der var mange røster for, at vi skulle aflyse festen, hvad jeg også i nogle dage var stemt for, men da der intet skete, gik dagene, og festen holdtes i en rolig og ret optimistisk atmosfære.

Jeg husker også fra denne tid en samtale med statsminister Buhl. Han regnede med, at tyskerne søgte en passende retræte. – Et møde i udenrigsministeriet, hvor alle generaldirektører og departementschefer var til stede, mindes jeg også. Direktør Svenningsen orienterede os ved at oplæse de forskellige telegrammer, der var vekslede, og besvare en række spørgsmål. Scavenius fortalte dér, at den tyske politichef Kanstein kort før kongens fødselsdag havde aflagt et besøg hos Himmler, hvem han havde orienteret om alle danske forhold. Himmler havde over for Kanstein erklæret, at han var fuldt ud tilfreds med den kurs, der fulgtes her i Danmark. Man skulle intet ændre. Dette havde Kanstein meddelt Scavenius efter sin hjemkomst fra Tyskland. Dette tyder jo i høj grad på, at der ikke havde været planer fremme i ledende kredse i Tyskland om en dansk kursændring. Kongens telegram må altså tillægges en selvstændig og reel betydning. Uden dette ville der antagelig intet være sket på nærværende tidspunkt. Men ved dette er der tilvejebragt en alvorlig kortslutning. Kræfter er kommet til udløsning, som hidtil har været latente.

Den 29. oktober modtog Scavenius en henvendelse fra Ribbentrop, hvori denne anmodede Scavenius om en konference i Berlin mandag den 2. november, da det var ønskeligt at få den nuværende uholdbare situation afsluttet. Scavenius gav naturligvis sine ministerkolleger meddelelse, men da brevet intet indeholdt til vejledning om, hvad Ribbentrop tænkte sig at foreslå Danmark, og man ikke kunne drage indirekte slutninger af noget som helst i brevet, hvis form var høflig og korrekt, kunne jo ingen forhåndsbeslutninger tages.

Søndag den 1. november rejste Scavenius med toget til Berlin (han hader at flyve), ledsaget af afdelingschef Hvass. Den 2. november om aftenen ringede Scavenius til direktør Svenningsen, hvem han kun meddelte, at samtalen med Ribbentrop havde varet i 3 timer, at stil-

lingen var alvorlig, og at der måtte holdes ministermøde, så snart han kom til København, hvilket efter planen ville finde sted kl. 18^{1/2} den følgende dag (med tog). Ministermødet ansattes derefter til kl. 19^{1/2}; 9-mands udvalget indkaldtes til kl. 22 samme aften; altså den 3. november. Desuden blev alle partiformænd i samarbejdspartierne anmodede om at indkalde de respektive partiets medlemmer telegrafisk til møde den efterfølgende dag, altså onsdag den 4. november.

En meget trykket stemning rådede i alle indviede kredse; men den var ikke alene trykket, den var næsten uudholdelig. Den virkede rent fysisk, man kunne hverken spise eller sove. Hvad betød det, at situationen var alvorlig? Hvilke krav var der stillet? Stod vi over for jødelovgivning? Fritz Clausens regering. Eller hvad?

Jeg fik først besked om kravene onsdag morgen. Tyskerne forlangte en regering, som de kunne have tillid til. Krisen var en tillidskrise, havde Ribbentrop sagt. Han havde nævnt bestemte personer, han ønskede med i den nye regering, bl. a. Popp Madsen! Scavenius havde afvist dette. Ribbentrop havde udtalt, at han ikke hæftede sig ved de enkelte navne, men det skulle være folk, man fra tysk side kunne betro hvervet: at bygge bro.

Samtidig meddeltes det, at Renthe-Fink ikke ville vende tilbage, men at det tyske rige ville lade sig repræsentere af en befuldmægtiget ved navn dr. Werner Best. Han tilhørte partiet, kom hertil fra Paris. Han ville være her i løbet af torsdagen [den 5.11.], kunne modtage Scavenius torsdag kl. 17. Hitler skulle have svar mandag den 9.; derfor skulle v. Ribbentrop have svar fra dr. Best søndag den 8., og dr. Best altså helst svar lørdag. Tiden var altså kostbar.

I regeringen var der til at begynde med nogen stemning for helt at afvise forhandling. Dette standpunkt repræsenterede bl. a. Venstres fører, Knud Kristensen, indenrigsministeren. Også inden for den konservative lejr var nejpolitiken meget stærkt i forgrunden; det var folk som Ole Bjørn Kraft m. fl. af de yngre politikere, der stod på dette standpunkt. Efterhånden blev dog forhandlingspolitikens fortalere de stærkeste, men der var afgjort stemning for ikke at lade Buhl falde. Man ville med andre ord tilbyde at rekonstruere ministeriet Buhl; dog ville man bestemt modsætte sig at optage folk fra Bondepartiets eller Fritz Clausens gruppe.

Således stod sagerne, da det afgørende ministermøde holdtes torsdag kl. 14. (Som foran nævnt skulle Scavenius til dr. Best kl. 17). Scavenius erklærede i dette møde kategorisk, at han nægtede at gå til

Best med den besked, at Buhl skulle fortsætte. Hvis man fastholdt dette standpunkt, demissionerede han. Mødet var yderst dramatisk. Scavenius stod ved døren og erklærede, at når han var gået ud af den dør, var han ikke mere minister. Buhl søgte da at mægle, idet han bad Scavenius om en samtale inde i sit ministerværelse. Her foreslog han Scavenius at træde tilbage og lade Bramsnæs blive statsminister. Dette erklærede Scavenius sig ikke uvillig stemt overfor. Ministermødet godkendte dette; det samme gjorde samarbejdsudvalget, der permanent holdt møde på nr. 8 på Christiansborg. Om sagen også blev drøftet i partiernes plenarmøder, ved jeg ikke, men det lykkedes i hvert fald ikke at få føling med Bramsnæs, inden Scavenius kl. 17 kørte til dr. Best.

Denne viste sig at være en yngre rask mand med vidtgående be-føjelser. Han erklærede straks, at det af principielle grunde var nød-vendigt, at Buhl gik af som statsminister. Om han kunne bevare en portefølje i det nye kabinet, udtalte Best sig ikke bestemt om (det viste sig siden at støde på modstand fra tysk side). Best noterede med tilfredshed, at man fra dansk side var klar over, at Buhl måtte træde tilbage, og han sagde derefter til Scavenius: „Og så danner De altså det nye kabinet?“. Scavenius: „Nej, det kan jeg ikke; for det første er jeg diplomat og ikke politiker; for det andet vil det i det alminde-lige omdømme se ud, som om jeg er rejst til Berlin for at placere mig selv på chefsposten“. Dette ræsonnement bøjede Best sig for, og han efterlyste dernæst det nye statsministeremne. Scavenius nævnedes da Bramsnæs. Best erklærede, at han ikke vidste, hvem Bramsnæs var, men at han ville orientere sig i så henseende og give besked. Han karakteriserede iøvrigt sine planer med hensyn til den nye regering således, at det politiske moment måtte træde i baggrunden; han havde intet imod, at de politiske partier var repræsenterede i den nye rege-ring; det var måske endog ønskeligt, for at den kunne have autoritet indadtil, men der måtte mænd til, som betød garantier for en for-stående holdning over for Tyskland.

Der rådede på ny en voldsom spænding om, hvorledes mødet mel-lem Best og Scavenius ville forløbe. Da det rygtedes, at man ikke stod over for ultimative krav, lettede det betydeligt, både i den Røde Bygning og på Christiansborg, hvor dog de folk, som ønskede spræng-ning følte sig skuffede.

Ved 19-tiden ringede Best til udenrigsministeriet, at han gerne ville tale med Bramsnæs. Dette blev tydet som en accept og skabte yder-

ligere optimisme i danske kredse. Først kl. 18 var det lykkedes at få talt med Bramsnæs, der altså først på dette tidspunkt erfarede, at han var nævnt over for Best som statsministeremne. Han protesterede herimod, men dog ikke på anden måde, end at man regnede med, at han var ved at bevæge sig til at sige ja. Han deltog i et ministermøde, der afholdtes kl. 19^{1/2}, og da dette sluttede kl. ca. 22, talte jeg med et par af ministre (Halfdan Hendriksen og Alsing Andersen), der var på vej over til 9-mands udvalget, og de mente bestemt, at Bramsnæs ville påtage sig opgaven. Bramsnæs indvilgede også i at tage en samtale med dr. Best den følgende dag [den 6.11.] kl. 10. Denne samtale fik imidlertid det besynderlige forløb, at Bramsnæs henimod slutningen af samtalen erklærede, at han tvivlede om, at han kunne påtage sig hvervet. Dr. Best følte sig – som naturligt var – både forbavset og også lidt fornærmet herover. Han spurgte Bramsnæs, om der havde været noget i hans (Best) udtalelser, der havde givet ham grundlag for at undslå sig; dette sagde Bramsnæs nej til, men hans helbred var ikke godt! Efter at Bramsnæs var gået, ringede Best til Scavenius og udtalte sig meget skarpt om denne episode; han ville vide, om det var Bramsnæs' mening at gøre nar af ham. Bramsnæs tog derefter op til Buhl og erklærede kategorisk, at han ikke kunne være statsminister. Buhl pressede ham på det voldsomste, og i et efterfølgende ministermøde var Bramsnæs også genstand for kraftig påvirkning. Men han fastholdt på det mest afgørende sit nej.

Denne episode fremkaldte i vide kredse bitterhed mod Bramsnæs. Denne har gentagne gange drøftet sagen med mig; næsten i hver samtale siden da, er han vendt tilbage til spørgsmålet; han har naturligvis mærket kritikken imod sig. Han har over for mig hævdet, at hans nerver umulig kunne tage den belastning, som statsministerhvervet utvivlsomt ville betyde. Desuden mente han, at dersom han eller en hvilken som helst anden end Scavenius havde dannet det nye kabinet, ville garantikravene fra tysk side have været så store, at det hele ville have strandet. Den garanti, som tyskerne mener at have i Scavenius, ville med andre ord have været at tilvejebringe sådanne personer, der skulle have været optaget i ministeriet, at det danske folk ville have mødt hele ministeriet med en forhånds uvilje, der havde gjort dets opgaver umulige. Desuden hævdede han, at han jo slet ikke var blevet spurgt. Dette er jo sandt, men hvorfor tog han den samtale med dr. Best? Det var ikke helt vel betænkt.

Nu stod man altså på bar bund. Og det hastede. Alle partierne

var omtrent fuldtalligt samlede på Christiansborg, og redaktører, hovedbestyrelsesmedlemmer m. fl. fylkedes skarevis på borgen. Og tiden var kort. Det var allerede fredag eftermiddag. Man drøftede særlig to nye emner, nemlig landstingsmand Hauch, Landbrugsrådets præsident, og mig. Dr. P. Munch var meget ivrig for mig, men i Venstre, hvor nejsigerne var meget stærke, var der mest stemning for Hauch. Det besluttedes da at spørge Hauch først, og, hvis dette glippede, mig.

Kl. 16^{1/2} ringede Buhl til mig fra sit hjem på Amagerbrogade og bad mig komme ud til sig. Hans vogn holdt for døren (inde ved ministeriet). Mens han spiste nogle stykker smørrebrød, satte han mig ind i situationen, og han bad mig indtrængende ikke sige nej. Jeg forklarede ham, at jeg umuligt kunne påtage mig dette vanskelige hverv, bl. a. fordi jeg ikke var det tyske sprog mægtig. Han sagde, at det var han heller ikke; der kunne jo bruges tolk ved de mere vigtige forhandlinger. Han gik meget hårdt på mig; vi kørte sammen ind til Christiansborg, hvor han kl. 18 skulle tale med Hauch. Vognen kørte mig hjem, hvor jeg fortalte Sigrid, om hvad der var sket. Grete kom herhen, for at vi kunne være sammen i denne alvorlige situation. Kl. 19 ringede Buhl, at Hauch var villig, hvis Knud Kristensen ville forblive i ministeriet. Jeg skulle få besked senere. Kl. ca. 20 ringede Buhl på ny, at Knud Kristensen havde indvilget, hvorefter Hauch var anmeldt til dr. Best som statsministeremne. Glad blev jeg, og nattesøvnen var ikke helt dårlig.

Lørdag den 7. november kl. 10 fortalte jeg Alsing Andersen om gårsdagens oplevelser, som han iøvrigt ialt væsentligt kendte. Kl. 10^{1/2} skulle der være ministermøde. Kl. 11 kom Alsing Andersen tilbage og meddelte mig, at dr. Best havde nægtet at godkende Hauch. Scavenius havde derefter anmeldt mig; man ventede tyskernes svar. Han bad mig blive på mit kontor, for at jeg kunne begive mig ud til dr. Best, for så vidt jeg måtte blive accepteret.

Denne meddelelse havde en næsten lammende virkning på mig. Jeg modtog ingen på mit kontor undtagen Grete, som var hos mig en times tid for at trøste mig i min sjælekvide. Hver gang telefonen ringede, for jeg sammen, men der kom stadig ingen afgørelse.

Kl. 15, altså efter 4 uhyggelige timer, gik jeg med Grete over på Christiansborg for at drikke en kop kaffe; jeg havde ikke kunnet spise en bid af min frokost. På Christiansborg var alt i den vildeste forvirring. Jeg har aldrig set en sådan hurlumhej på rigsdagsborgen. Det

vrimlede med mennesker, de fleste helt ukendte, og ophidselsen var stor. Men jeg fik hurtigt af nogle journalister at vide, at tyskerne havde nægtet at acceptere mig som statsministeremne, og at der nu kun var den mulighed tilbage, at der dannedes et ministerium Scavenius. Det var dette, partierne skulle tage stilling til: om man ville støtte en sådan regering. I modsat fald var alle brobygningsforsøg strandede, og man måtte imødesee en eksplosion af den voldsomste art; der taltes om kongens arrestation, arrestation af ledende politikere og som slutsten: tysk militærstyre efter belgisk mønster eller et Fritz Clausen ministerium efter norsk mønster. Det lød jo meget urovækkende, men jeg var så egoistisk indstillet, efter alt hvad jeg i de foregående timer havde gennemgået, at jeg alligevel følte en personlig lettelse ved at erfare, at jeg var sluppet fri for at blive statsminister, et hverv, som jeg navnlig under de nuværende vanskelige forhold ikke anså mig for kompetent til at bestride. Jeg nød i nogenlunde sindsro en kop kaffe sammen med Grete ved et bord i Snapsinget, som det med stort besvær lykkedes mig at få plads ved. Jeg tog hjem fra kontoret i normal tid og betragtede mine interessante oplevelser som passé.

Ved 20-tiden ringede jeg til redaktør Gunnar Nielsen for at høre, om hvad der yderligere var sket. Han lovede at ringe til mig, når situationen var lidt mere afklaret. Ved 23^{1/2}-tiden, da jeg var omtrent afklædt for at gå til ro, ringede han op og meddelte, at alt nu tydede på et ministerium Scavenius. De radikale havde givet tilslutning, socialdemokraterne ligeså, for så vidt alle samarbejdspartierne gik med, de konservative havde vedtaget tilslutning med 3 stemmers majoritet, kun med Venstre kneb det meget; der var endnu flertal imod at gå med, men statsminister Buhl var sammen med partiformændene kørt til Amalienborg for at tale med kronprinsen, der jo for tiden er regent under kongens sygdom. Gunnar Nielsen føjede til, at jeg stod på ministerlisten som finansminister. Sigrid, som stod med telefonens høreklap, gav et skrig fra sig: Det har de ikke lov til, det er uforskammet, det har du da ikke lovet o.s.v. Jeg forsikrede Gunnar Nielsen, at det ville jeg under ingen omstændigheder. Gunnar Nielsen sagde tørt: De vil da ikke spille Bramsnæs' rolle?

Jeg tog tøjet på, ringede efter en bil og kørte til Christiansborg. Det var et underligt syn. Menneskene var grå i ansigtet af træthed, og forvirringen var almindelig. Jeg søgte Scavenius og fik til sidst fat i ham i telefonen, han sad på sit kontor i udenrigsministeriet. Han

var villig til at tage imod mig. Jeg gik derover og slap straks ind. Han sad sammen med Gunnar Larsen, der så forsvandt. Jeg sagde, at jeg havde indtryk af, at han tænkte på at placere mig som finansminister i sit kabinet. Han svarede, at den tanke var ham ikke fremmed. Foreløbig var det imidlertid ikke afgjort, at han skulle danne regering. Han gav mig en orientering omtrent svarende til den, jeg havde fået af Gunnar Nielsen. „For tiden“, sagde Scavenius, „er jo Buhl og partiformændene oppe hos hs. kgl. højhed ... Og så når de har fået den kongelige formaning, som man i dagens anledning har bestilt, vil det formentlig gå i orden. Derved gentager d’herrer det samme tåbespil, som efterhånden ødelægger virkningen af alle fornuftige beslutninger herhjemme. Tyskerne får jo alt at vide, og de ved selvfølgelig også, at man kun tvungen af den bitre nød går med til, at jeg danner regering. Jeg er den mand her i landet, man nødigst ser i spidsen for regeringen. Men inden kl. 5 i morgen tidlig har de sagt ja, fordi de er nødt til det. De ved på forhånd, at de skal sige ja. Havde de nu sagt ja straks, havde de opnået en „good will“ hos tyskerne, som havde været et aktiv. Nu sætter de denne good will over styr, og resultatet, de vil undgå, bliver det samme.“ – Han var iøvrigt i et sprudlende humør og omtalte personer og forhold på den for ham særegne, overlegne måde. Hans foragt for vort parlamentariske system gav sig de voldsomste udslag. Denne rigsdag er ikke længere en farce, den er en fare for landet. Buhl betegnede han som den mest uegnede statsminister, Danmark nogen sinde havde haft, uden spor af evne til at regere.

Hvad mig selv angik, kunne jeg ikke få noget bestemt løfte om at holde mig udenfor. Jeg gav ham mine grunde for ikke at gå med: Helbredshensyn, ønsket om fortsat at passe mit embede, ulysten til at komme frem i rampelyset o.s.v. Han smilede sarkastisk og sagde, at han inden kl. 5 søndag morgen skulle give dr. Best besked om, hvorvidt han så sig i stand til at danne en regering. Han havde så stor good will hos tyskerne, at han derefter kunne ordne porteføljerne i løbet af mandagen. Visse aftaler var dog allerede truffet, idet han til dr. Best havde udtalt, at han kun ville danne regering på bestemte betingelser: 1) Han ville beholde så mange af de nuværende ministre som muligt (dr. Best havde her overfor udtalt, at 3 skulle forsvinde! Buhl (af rent prestige-hensyn for at markere ændringen), Alsing Andersen (fordi han aldrig burde have været finansminister, men var trumfet igennem af politiske grunde) og Fibiger (fordi han havde

stået Christmas Møller for nær)). 2) Han ville ikke optage nogen nationalsocialist i regeringen og 3) hans regering skulle have sin parlamentariske basis i orden. Disse betingelser var dr. Best gået ind på; dog skulle Jørgen Jørgensen forlade undervisningsministeriet og måtte ikke overtage kirkeministeriet.

Samtalen med Scavenius varede ca. 1 time (fra kl. 12 til 1 søndag morgen). Jeg følte mig ret sikker på, at jeg ikke ville blive tvunget ind i den nye regering. Jeg ringede til Sigrid og beroligede hende og kørte så hjem.

Det var en modbydelig nat, mørkt, regnvejr og blæst!

Søndag tilbragte jeg i nogenlunde ro. Jeg fik at vide, at det henad kl. 5 var gået i orden med alle 4 partier. Venstre havde ikke taget afstemning, men formanden havde konstateret, at han var bemyndiget til at meddele partiets tilslutning. Scavenius havde derefter meddelt dr. Best, at sagen var i orden. I løbet af søndagen besøgte han den syge konge på Diakonissestiftelsen, kun få minutter, men det formelle var i orden, og i den officielle meddelelse, som udsendtes mandag morgen, kunne det meddeles, at kongen havde opfordret Scavenius til at danne den nye regering. Som kronprinsen sagde til mig i en privataudiens ikke længe efter, havde dette haft sin store betydning, ellers havde folket troet, at det var lavet uden om kongen, og kun havde ladet sig gennemføre, fordi kongen var syg. I samme officielle meddelelse udtaltes det, at ministerlisten ville være færdig meget hurtigt.

Søndag aften ringede Buhl mig op for at sige til mig, at jeg næppe kunne slippe fri for at blive finansminister, og at han meget indtrængende ville anmode mig om ikke at sige nej. Jeg gav ham alle mine grunde for at sige nej, men han holdt meget hårdnakket fast ved, at det var min pligt; det kunne komme til at forme sig således, at forsøget på at danne en for samarbejdspartierne acceptabel regering kunne stå og falde med mig o.s.v. Jeg fastholdt min vægring.

Gennem Alsing Andersen erfarede jeg i løbet af mandag formiddag [den 9.11.], hvad der foregik bag kulisserne. Buhl og Scavenius forhandlede om den nye regerings sammensætning. Man forsøgte at bevæge Knud Kristensen til at blive i ministeriet, men dette strandede på Knud Kristensens jyske stædighed; han ville ikke indtræde i et ministerium, der lededes af Scavenius. Man spurgte så Venstres formand, Elgaard, der sagde ja. Alsing Andersen antog ikke, at jeg slap for en henvendelse. Jeg bad ham gøre, hvad han kunne, for at

jeg blev udenfor.

Efterhånden som timerne gik, fattede jeg håb, og da Sigrid ved 15-tiden var inde hos mig, og jeg endnu ikke havde hørt fra Scavenius, gik hun ret beroliget bort. Men kl. 15,15 ringede Svenningsen og bad mig komme over til Scavenius. Jeg gik med det samme, og Scavenius spurgte mig så, om jeg ville indtræde i hans ministerium som finansminister. Jeg sagde dertil nej og gav navnlig som grund, at jeg havde ikke nerver til at bestride et så betydeligt offentligt hverv under så vanskelige forhold som de nuværende. Scavenius sagde dertil, at det havde været forbundet med meget store vanskeligheder at få den politiske del af listen i orden, og at han, for at holde sammen på de politikere, hvis ja han havde fået, var nødt til at møde med mig som finansminister; ellers skulle han begynde forfra igen, og hvem skulle han få? Jeg nævnede Svend Nielsen i Nationalbanken og Aage Finsen i Københavns Kreditforening. Han erklærede, at han ikke kunne acceptere disse forslag og indtrængende måtte bede mig sige ja. Jeg skulle få lov at gå igen om 3 måneder. Men i den nuværende situation måtte han have mit ja. Jeg spurgte, hvem de andre ministre blev; han nævnte de andre navne, idet han dog tilføjede, at jeg var den første ikke-politiker, han spurgte. Jeg bad om $\frac{1}{2}$ times betænkningstid. Han ville have mit svar med det samme. Ja, så bliver det nej, sagde jeg. Så giver jeg Dem den halve time, sagde han. Jeg gik over på Christiansborg for at tale med Buhl. Han sad sammen med Alsing Andersen og drak kaffe. Jeg talte så med dem i fællesskab. Buhl erklærede kategorisk, at jeg absolut skulle sige ja, og han benyttede meget stærke ord. Klokkeren blev 15,55, og jeg havde lovet svar kl. 16. Jeg gik tilbage, og på slaget 16 gik jeg ind til Scavenius og sagde ja.

Om aftenen ved 23-tiden ringede departementschef Andreas Møller og ønskede mig til lykke. Min udnævnelse var i det øjeblik kommet ind ad døren i statsministeriet, og Andreas Møller ville være den første. Sigrid græd, men Grete var vistnok lidt stolt over, at hendes fader var blevet finansminister.

Tirsdag den 10. november.

Pressens omtale af den nye regering er meget velvillig, og den personlige omtale af mig særdeles elskværdig. I løbet af dagen begyndte blomster, telefonhenvendelser, breve etc. at komme. Der var mange

meget venlige. Der kom ialt ca. 30 buketter og godt 80 breve. Ministerombytningen fandt sted kl. 14. Korst talte pænt, Dige holdt en afskedstale for mig som departementschef, som var særdeles rosende. Og jeg tror, at han mente det.

Kl. 15 det første ministermøde. Den vigtigste sag var den regeringserklæring, som skulle udsendes samme dag. Scavenius mødte med koncept. Det var ikke så slemt, som vi havde frygtet. Enkelte udtryk gav anledning til diskussion, men navnlig da Gunnar Larsen støttede de andre ministre i deres ønsker om modifikationer, lykkedes det ret hurtigt at nå til enighed om en erklæring, som så udsendtes. Den blev modtaget velvilligt fra alle sider. Af pressen er kun nationalsocialisterne kritiske, og deres kritik styrker os i den øvrige presse.

Efter ministermødet kørte vi til Amalienborg for at blive modtaget af kronprinsen. Kongen er jo stadig syg.

Onsdag den 11. november.

Første møde i Rigsdagen. Scavenius oplæste en erklæring, der gjorde et godt indtryk, da den betonedes, at regeringen ville føre sin politik i forståelse med Rigsdagen. Mødet hævedes, da erklæringen var oplæst. Vi gik over i Landstinget, hvor meddelelsen om den nye regerings udnævnelse blev læst op. Intet iøvrigt.

Torsdag den 12. november.

En lille regnskabslov, som var vedtaget i Landstinget før min ministertid, var til 1. behandling i Folketinget. Det var mærkeligt igen at stå på Folketingets talerstol, som jeg sidste gang gik ned fra for 22¹/₂ år siden.

Fredag den 13. november.

Privataudiens hos kronprinsen. Han talte særdeles fornuftigt og kammeratligt om statens sager. Jeg fik et meget godt indtryk af ham. Kom til mig, så ofte De vil, sagde han. Lad os drøfte sagerne sammen; vi må have tillid til hinanden, hvis det skal gå godt.

Lørdag den 14. november.

Frokost hos udenrigsministeren. Dr. Best og 10-12 andre tyske herrer fra gesandtskabet m. v. deltog. Fra dansk side alle de nye ministre og repræsentanter for de mere betydende erhvervsorganisationer samt enkelte højere embedsmænd, mest fra udenrigsministeriet.

Vi ministre var anmodede om at give møde $\frac{1}{2}$ time før den for frokosten fastsatte tid. Da vi minus statsministeren var samlede, ankom statsministeren plus dr. Best og gesandt Barandon, der havde fungeret som chef for det tyske gesandtskab i tiden mellem Renthe-Finks afrejse og dr. Bests ankomst, og som stadig er ved gesandtskabet (han har tidligere været tysk gesandt i Chile, deraf titlen). Scavenius præsenterede de danske ministre for dr. Best og Barandon og holdt derefter (efter manuskript) en tale til dr. Best. Han fremhævede her det nye ministeriums ønske om at opnå forståelse med den tyske repræsentant og det folk, han repræsenterede. Dr. Best holdt derefter – ligeledes efter manuskript – en tale til ministeriet. Han talte om den tillidskrise, der havde formørket forholdet mellem Tyskland og Danmark og midlerne til at tilvejebringe et bedre forhold. Der skulle være fuld åbenhed i forholdet; han betonedede, at man ikke ved trusler opnåede tillid og heller ikke ved fraser.

Ved frokosten sad jeg mellem Barandon og dr. Hensel, der talte dansk, næsten fejlfrit, i hvert fald forståeligt og flydende. Efter frokosten et meget kammeratligt samvær, hvor dr. Best i en lille kreds, hvortil jeg sluttede mig, fortalte om sine indtryk fra Paris, hvorfra han kom, og hvor han havde gjort tjeneste under hele besættelsen. Man fik det indtryk, at han gerne ville gøre et arbejde for at få det til at glide uden for store gnidninger. Han har jo den fordel frem for Renthe-Fink, at han er partiets mand, således at han ikke har nogen vanskelighed fra den side. Derimod synes general von Hanneken at skulle blive os en skrap herre. Og hans beføjelser på det militære område synes at være meget vidtgående. Der skal allerede være gnidninger mellem ham og dr. Best. De skal klage gensidig over hinanden i Berlin. Dette ved jeg dog kun fra rygter, som jeg ikke fæster megen tiltro til. Scavenius mener, at der overdrives med hensyn til deres uenighed.

Krisen, der begyndte den 19. november 1942

Fredag den 20. november.

Forsvarsminister Brorsen var inde hos mig ved 3-tiden for at opnå min billigelse af, at han søgte finansudvalgets tilslutning til, at soldaterlønningerne forhøjedes med 25 øre pr. dag; for hærens vedkommende dog desuden med adgang til underbeklædning (ligesom marinens folk); hvis dette ikke kunne skaffes så 25 øre ekstra. Brorsen fortalte mig, dybt konfidentielt, at den tyske general von Hanneken den 19. havde forlangt en samtale med den danske forbindelsesofficer, general Rolsted, og der forebragt ham et krav om udlevering af alt, hvad den danske hær lå inde med af våben, ammunition, heste, kanoner, motorvogne, uldtæpper m. v., alt som ikke benyttedes af den lille danske styrke (på 4.000 mand). Rolsted havde under samtalen, der havde været i $\frac{3}{4}$ time, stærkt betonet umuligheden af at imødekomme det krav, som ville betyde den danske hærs afvæbning og stille os uden mulighed for at imødegå en eller anden oprørsbevægelse ved krigens afslutning, foruden at det ville føles som en vanære for den danske værnemagt. Rolsted havde straks givet minister Brorsen underretning om sagen, og Brorsen havde igen underrettet statsminister Scavenius, der havde givet Brorsen medhold i, at fordringen måtte afvises.

Den 21. november.

Vi havde ministermøde kl. 14. 3 ministre var fraværende (Elgaard, Kjærbøll og Halfdan Hendriksen). Efter at en del almindelige sager var behandlede, bl. a. 2 lovforslag fra min side, forelagde Brorsen sagen om udlevering af hærens beholdninger. Statsminister Scavenius erklærede straks, at han var uenig med Brorsen. Han (Scavenius) havde den foregående dag været til hos dr. Best og var der blevet præsenteret for von Hanneken. Både dr. Best og von Hanneken havde overfor Scavenius gjort rede for sagen. Dr. Best havde understøttet von Hannekens krav, men iøvrigt erklæret, at de havde hver sine beføjelser: Dr. Best de politiske, von Hanneken de militære. De var suveræne hver på sit område. Scavenius fandt det ganske ørkesløst at modsætte sig kravet. Det var givet, at vi kom af med beholdningerne; von Hanneken havde udtalt: Ja, sig bare nej, så får De en ordre fra mig. Den tyske hær trængte til disse ting, og den kæmpede

også for Danmarks sag. Den danske hærs plads var på Østfronten, og når man ikke ville det, var det ikke mere end rimeligt, at man så stillede sit materiel til rådighed. Dog var han villig til at forhandle om sagen, og det var så muligt, at Danmark kunne få lov til at beholde en del, som man skønnede nødvendigt til løsning af egne opgaver. Iøvrigt så von Hanneken således på det, at opgaver af ordensmæssig karakter, der skulle løses ved krigens afslutning var af politimæssig art og ikke påhvilede hæren. Scavenius udtalte sig meget udfordrende over for bemærkninger fra anden side og frarådede straks efter det nye ministeriums dannelse det sædvanlige puslespil: at sige nej og så dog til sidst lade sig intimidere til at gå med! Derved satte vi den virkning, den good will over styr, som vi ellers kunne regne med fra tysk side.

Der var enighed om, at sagen måtte endeligt behandles i et nyt ministermøde, hvor alle var mødt. De fraværende blev telegrafisk tilkaldt til et møde mandag [den 23.11.] kl. 15. Rigsdagens samarbejdsudvalg indkaldtes til tirsdag kl. 14. Forhandlingen drejede sig iøvrigt om udtalelser fra Konservativ Ungdom, der havde vedtaget en meget kritisk udtalelse om det nye ministerium, og Dansk Ungdomssamvirke, der havde været ude i lignende mission. Scavenius forlangte af de politiske ordførere ved finanslovens 1. behandling, at de skulle tage afstand herfra og give udtryk for deres tillid til regeringen og tilslutning til de to af denne afgivne erklæringer. De politiske ministre Jørgen Jørgensen, Bording og Brorsen frarådede Scavenius at gøre for stort et nummer ud af ungdomsforeningernes kritik og ikke stille for store krav til ordførernes udtalelser; man måtte forstå, at man ønskede at afvente regeringens handlinger.

Søndag den 22. november.

Intet passeret. En journalist (redaktør Torpe) ringede op for at få bekræftet, at en ny krise var under optræk. Rygterne begynder altså at svirre. Jeg sagde selvfølgelig intet.

Mandag den 23. november.

Indenrigsminister Jørgen Jørgensen underrettede mig om, at forsvarsminister Brorsen havde søgt at udarbejde en plan, hvorefter vi uden egentlig protest afgav en ikke uvæsentlig del af det forlangte.

Jørgen Jørgensen mente, at der skulle være mulighed for en ordning, hvis man kunne opnå, at Scavenius tog lempeligt på sagen og ikke optrådte opfarende som i lørdags. Jørgen Jørgensen ville, at jeg skulle tale med Scavenius. Jeg ringede over til ham for at aftale en tid og talte derefter med ham ca. 1 time.

Det blev en meget dramatisk dialog. Han erklærede straks, at nu sprang bomben; han ville ikke længere finde sig i, at rigsdagspartierne, som altid havde spændt ben for hans politik, nu på ny begyndte deres puslespil. Han var træt, hans nerver udslidte; nu kunne man have det så godt. Om kort tid skulle d'herrer se, hvad følgerne af tysk militærstyre, som ville blive konsekvensen af regeringens afgang, betød. Jeg sagde, at det dog ikke kunne være hans mening, da han for 14 dage siden dannede sin regering, at han ville slå det hele over ende efter så kort tids forløb. Han skyldte nationen at gøre det yderste for at opnå en *modus vivendi*, hvis dette var muligt, og jeg troede endnu på en sådan mulighed. Dette gjorde Scavenius ikke, men lovede til sidst, at han ikke ville modsætte sig eventuelle forligsbestræbelser. Han spurgte, hvori jeg tænkte mig, at disse skulle bestå. Før jeg havde forklaret mig nærmere, ringede Gunnar Larsen. Han havde åbenbart talt med Scavenius forinden samme dag. Desuden havde der aftenen før (det fortalte Jørgen Jørgensen mig, se foran) været middagsselskab hos Gunnar Larsen. Her havde Scavenius, justitsministeren, dr. Best, gesandt Barandon og en tysk embedsmand været til stede. Dr. Best havde her givet udtryk for det beklagelige i, at Scavenius så kort tid efter sin tiltrædelse som statschef skulle stå over for et så voldsomt krav, der kunne gøre hans stilling overfor de danske partier umulig. Dette kendte jeg altså i forvejen.

Gunnar Larsens opringning gik ud på at meddele Scavenius, at Brorsen arbejdede på et tilbud. Jeg bekræftede dette, og Scavenius lovede at stille sig forstående heroverfor, idet han dog stærkt betone, at det måtte være et *virkeligt* tilbud. Det sidste jeg sagde til Scavenius var: „Læg nu sordinen på. Vælg en form, der ikke sårer“. Han svarede: „Jeg skal prøve på det“.

Ved ministermødet kl. 15 samme dag gjorde Scavenius kort rede for det passerede (af hensyn til de 3 ministre, der ikke havde været til stede i foregående møde; nu var alle mødt). Brorsen gennemgik ud fra sit synspunkt sagens forhistorie og oplæste general Rolsteds indberetning samt meddelte, at han i krigsministeriet havde ladet udarbejde en liste over, hvad han mente kunne udleveres. Det udgjorde

rundt regnet 1/3 af alle beholdninger. Værdien anslog han til 50 mill. kroner. Han mente, at det burde udlånes, ikke sælges. Iøvrigt oplyste han, at der allerede tidligere var sket betydelige udlån af noget lignende karakter, men i kvantitet meget begrænset i forhold til, hvad der nu var tale om. Scavenius bemærkede straks, at denne oplysning var meget interessant, da dette altså viste, at der ikke var tale om noget principielt nyt. Han hævdede iøvrigt, at der ikke var megen mening i at tale om fare fra bevæbnede nazisters side efter krigen, da alle disse ved et eventuelt tysk sammenbrud ville være blæst væk af Danmark, og kommunisterne var ikke bevæbnede; dem kunne politiet klare. På dette punkt modsagde justitsministeren ham. Borsen erklærede, at han ville tage ansvaret for dette tilbud, men derudover ville han ikke gå. Forlangte tyskerne mere, ville han demissionere. Han oplyste, at generalkommandoen var imod enhver udlevering. Halfdan Hendriksen var betænkelig ved overhovedet at give et tilbud, men ville ikke afvise det, hvis der var enighed. Afvistes tilbudet, ville han ligesom Borsen demissionere. Jørgen Jørgensen og Bording mente, at tilbuddet burde gives; dersom det afvistes, måtte man tage stilling til, hvad man så skulle foretage sig. Der konstateredes fuld enighed om at stå samlet bag dette tilbud, som dog ikke skulle opfattes som et tilbud i almindelig forstand, men et forsøg på at imødekomme det fra tysk side opstillede krav og nedbringe det.

Tirsdag den 24. november.

Møde kl. 14 i samarbejdsudvalget. Alle ministre mødt. Også alle 9-mands udvalgets medlemmer til stede, idet dog Venstres ene plads er ubesat, idet partiets ene mand i udvalget (Elgaard) er blevet minister. Stensballe, Venstres eneste mand, fungerede som formand. Af socialdemokrater: Buhl og H. P. Hansen, af radikale: Munch og A. M. Hansen, af konservative: Ole Bjørn Kraft og A. B. Lange; fra Retsstatspartiet: Oluf Pedersen. Scavenius gjorde ganske kort rede for den ved general von Hannekens henvendelse og krav foreliggende situation. Forsvarsminister Borsen gjorde udførlig rede for det passede, oplæste det meste af general Rolsteds rapport af sin samtale med von Hanneken; han gav dernæst i detaljer oplysninger om, hvad krigsministeriet tænkte sig at kunne aflevere.

H. P. Hansen svarede på Socialdemokratiets vegne, at han fandt fremgangsmåden forsvarlig og ville anbefale sin gruppe at give til-

slutning. Stensballe udtalte ganske kort, at han ville anbefale forslaget i Venstre. Bjørn Kraft ville ikke love at anbefale det; han ville have tilsagn fra regeringen om, at man så også garanterede ikke at gå videre end forslaget fra forsvarsministeren lød på; endvidere forlangte han, at der skulle nedlægges protest imod kravet, så at man fra dansk side var uden ansvar og ikke kunne bebrejdes unneutral handling fra anden side. Endvidere ville han, at man samtidig skulle sikre sig, at der ikke blev forlangt afleveringer fra marinens beholdninger. Han ønskede at vide, under hvilken form protesten tænktes afgivet. Oluf Pedersen erklærede ganske kort, at han gav tilslutning til regeringens standpunkt. Udenrigsminister Scavenius replicerede til Bjørn Kraft. Formen for indsigelsen måtte overlades til regeringen; når man ville opnå noget over for den anden part, skulle man ikke samtidig give et blåt øje. Han var ikke ængstelig for bedømmelsen af vore handlinger blandt Tysklands modstandere, vel at mærke, når man holdt sig til meningen blandt ansvarlige og normalt tænkende personer; propaganda var kun beregnet for åndssvage! De fornuftige ville sige, at Danmark havde klaret denne situation godt: man forlangte det hele, men vi havde opnået at få det nedskrevet til 1/3.

Dr. Munch opridsede situationen: vi stod overfor et krav, vi ikke havde magt til at forhindre gennemførelsen af. Under en eller anden form måtte det betegnes som uberettiget set fra et dansk synspunkt. Om man ville bruge ordet protest eller indsigelse eller noget andet, var ikke afgørende. Målet måtte være uden at undgå et brud med tyskerne at slippe så billigt som muligt med disse afleveringer og i hvert fald forhindre, at vi stod med en afvæbnet hær, når krigen sluttede under de urolige forhold, som så opstod. At disponere med fremtidige situationer for øje, var inopportunt. Jørgen Jørgensen og Borning udtalte sig på lignende måde.

Mødet sluttede med en udtalelse om, at regeringen måtte have svar fra partierne inden onsdag [den 25.11.] kl. 16.

Før foran refererede møde i 9-mands udvalget havde der fundet en række 2-mands konferencer sted mellem ministrene. Bl. a. havde Gunnar Larsen tidligt på formiddagen været hos mig efter aftale med Scavenius for at meddele mig, at han havde haft en konference med brigadechef Kanstein, der er os meget venligsindet, for at orientere ham og blive orienteret. Kanstein havde været meget interesseret og villig til at forsøge en intervention under en eller anden form hos von Hanneken. Kanstein havde hævdet, at det mere drejede sig om

uldtæpper end om våben. Gunnar Larsen ville se at få Brorsen til at sætte tilbuddet for uldtæppernes vedkommende stærkt op. Vi havde 82.000, men havde allerede afleveret 21.000; derfor skulle der nu kun tilbydes 6.000; vi var enige om, at det, vi mindst krænkende kunne aflevere, var tæpper fremfor våben.

Brorsen viste forståelse på dette punkt, og ved mødet i 9-mands udvalget nævnte han intet tal på tæpper. Desuden blev jeg efter telefonisk opfordring af Gunnar Larsen og Kjærbøl sendt om bord i Halfdan Hendriksen, for at han skulle prøve at holde Bjørn Kraft nede i et tempereret leje ved 9-mands mødet. Dette lykkedes, som det vil ses af foranstående, kun til dels.

Onsdag den 25. november.

Under rigsdagsmødet fik jeg at vide, at socialdemokrater og radikale på deres partimøder uden kommentarer eller forbehold havde givet tilslutning til regeringens standpunkt. Derimod skulle der være vanskeligheder i Venstre og det konservative parti; dog næppe uovervindelige.

Om aftenen blev jeg ringet op fra udenrigsministeriet og indkaldt til ministermøde den følgende dag kl. 10. Jeg regnede herefter med, at der var vanskeligheder. Det viste sig senere, at der var nogle voldsomme episoder i Thisted, hvor generalen havde erklæret undtagelsestilstand i anledning af et påstået overfald på en tysk lotte samt trusel om, at byen skulle betale en bod på 50.000 kr., som var anledning til indkaldelsen. Iøvrigt ringedes jeg op kort før midnat for at modtage meddelelse om, at ministermødet var aflyst.

Torsdag den 26. november.

Møde kl. 11 i 9-mands udvalget. Alle mødt. Knud Kristensen første gang til stede som repræsentant for Venstre, hvis gruppeformand han var blevet den foregående dag. Formanden (Stensballe) efterlyste straks partiernes svar. Socialdemokraterne meddelte kort, at man var enig med regeringen i det standpunkt, der var gjort rede for den 24. d. m. Radikale og Retsstatspartiet gav samme svar, Venstre (ordfører: Knud Kristensen): Venstre kan hverken tilråde regeringen at låne, leje eller sælge noget af hærens materiel til tyskerne. Men dersom tyskerne forlanger udlevering, kan man tiltræde, at regeringen

søger at nedbringe, hvad der skal afleveres, til det mindst mulige. – Konservativ (Bjørn Kraft): Tyskerne har bedt os give et *tilbud*. Dette kan vi ikke. Der foreligger jo ikke noget *krav*. Derfor er der intet at svare på. Forelægges der os et krav, må vi vende tilbage til sagen. – Scavenius: Det er en leg med ord at tale om, at der ikke foreligger noget krav fra tysk side. Selvfølgelig må det betegnes som et krav, hvad vi står overfor. Jeg betragter alle partiers svar som tilslutning. Det er iøvrigt lykkedes at få dr. Best til overtage denne sag som værende også af politisk interesse. Det er derfor ham, sagen skal forhandles med, hvilket er en fordel. Svaret er udsat til mandag den 30. november. Brorsen: Fremgangsmåden må være, at forbindelsesofficeren, general Rolsted, må opsøge general von Hanneken. Han må her afslå at fremsætte et tilbud; *hvis* der så kommer et krav, må vi afvise det og protestere. At afgive den opførte liste over, hvad vi kan aflevere, bør ikke ske i første omgang!! Scavenius: Dette er jo det rene vås. – Bjørn Kraft: Jeg kan ganske tiltræde forsvarsministerens forslag.

Der udspandt sig nu en diskussion, der var både voldsom og forvirret. Bjørn Kraft hævdede, at intet krav forelå fra tysk side. Scavenius hævdede, at der forelå et sådant; han blev ovenud heftig og slog i bordet og sagde til Bjørn Kraft: Men for fanden, mand, jeg har jo sagt, at der foreligger et krav; at De ikke kan forstå det, er da Deres skyld. Bjørn Kraft påtalte Scavenius' optræden, som han betegnede som usømmelig. Dr. Munch søgte som sædvanlig at mægle og rede trådene ud: Tyskerne havde ønsket et tilbud og samtidig sagt, at dersom ikke et sådant blev givet, ville det hele blive krævet. Da tilbuddet ikke ville fremkomme fra dansk side, forelå altså den situation, at kravet var der. Diskussionen var herefter teoretisk og uvitterlig. Man måtte da fra regeringens side gå ind i forhandlingen, men betone, at det var uden anerkendelse af berettigelsen, en indsigelse uden ordvalg, der udelukkede forhandling. – Knud Kristensen erklærede, at når Scavenius hævdede, at der var rejst et krav, måtte man *acquiescere* ved denne udtalelse, da Scavenius måtte være den kompetente til at bedømme, hvad der diplomatisk fordredes, for at man kunne sige, om der forelå et krav eller ej. – Bjørn Kraft spurgte derefter Scavenius, om han med sit embedsmæssige æresord ville erklære, at der forelå et sådant i form som i indhold udformet krav efter almindelige diplomatiske regler. Dertil svarede Scavenius: Jeg har sagt det 5 gange før, jeg gentager: der foreligger et krav fra tysk side. Dermed erklæ-

rede Bjørn Kraft sig tilfreds. Formen for forhandlingen overlodes til regeringen. Mødet sluttede.

Fredag den 27. november.

Der hændte intet af interesse. Sagen forhandlede mellem Scavenius og Brorsen, og general Stemann og direktør Svenningsen sattes til at udarbejde „tilbuddet“ til tyskerne.

Lørdag den 28. november.

Kl. 10^{1/2} havde vi statsråd. Det holdtes i residenspalæet i kongens spisestue. Kronprinsen ledede dette. Jeg var noget nervøs, da jeg som nr. 2 i ministeriets rangfølge skulle lægge for (statsministeren havde ingen sager til statsrådet), og jeg kendte ikke formerne. Men jeg søgte nogen manuduktion inden statsrådet (jeg havde 7 sager), og det gik såmænd meget godt.

Kl. 13 havde vi ministermøde. Det vigtigste var erklæringen, vi skulle afgive til dr. Best som protest. Scavenius forelagde et udkast. Brorsen bad om gennemslag til gennemsyn. Hver minister fik et sådant, men da der forelå meddelelse i den svenske presse, der viste, at der fra dansk side var givet meget detaljerede oplysninger om det hidtil passerede, pålagde Scavenius, at alle eksemplarer skulle tilbageleveres for at undgå nye indiskretioner. Det blev en lang debat. Brorsen og Halfdan Hendriksen forlangte, at erklæringen skulle indeholde ordet indsigelse eller noget i den retning. Dette nægtede Scavenius. Det lykkedes mig at finde en formel, som tilvejebragte enighed. Fuld enighed.

Det oplystes, at von Hanneken, dr. Best og Kanstein alle var ude at rejse (i Jylland), men von Hanneken kom tilbage lørdag aften, de andre først mandag. Det gjaldt nu om at holde von Hanneken hen, indtil de to andre, moderate elementer kom tilbage og kunne tage brodden af en eventuel afvisning fra von Hannekens side. Man håbede, at dette måtte lykkes.

Mandag den 30. november.

Intet af interesse.

Tirsdag den 1. december.

Jeg talte et øjeblik med Scavenius under et rigsdagsmøde. Han fortalte mig ganske kort, at von Hanneken havde modtaget general Rolsted mandag kl. 16. Han (Rolsted) havde her fremført de betragtninger, som var udtrykt i den erklæring, der var vedtaget i regeringens møde den 28. november. Von Hanneken havde heroverfor erklæret, at han aldrig havde stillet noget krav! Von Hanneken er åbenbart på retræte. Dette kan man sikkert takke dr. Best for. Men Bjørn Kraft får jo nu en del ret over for Scavenius, der så stærkt hævdede i 9-mands udvalget, at der var stillet et krav. Scavenius har altså igen været for eftergivende.

Onsdag den 2. december.

Generaldirektør Korst og departementschef Dige oplyste mig om, at de og de andre administrationschefer havde været kaldt til et møde i udenrigsministeriet, hvor direktør Svenningsen havde meddelt, at dr. Barandon (1. legationssekretær i det tyske gesandtskab) havde forlangt, at alle embedsudnævnelser i de højere charger (fra afdelingschefer og opefter, samt institutionschefer) samt politimestre, rektorer, toldforvaltere i grænseområder m. v. skulle forelægges for tyskerne, inden udnævnelsen foretoges. Derfor skulle indstillinger fra fagministeriet indsendes til udenrigsministeriet! Korst og Dige havde protesteret; de havde forbeholdt sig at forelægge det for mig. Jeg gav dem ganske ret i deres betragtning.

Samtidig hændte følgende: Departementschef Cohn er formand for Hypotekbankens tilsynsråd for en periode på 6 år ad gangen. Den udløber med dette kalenderår. Jeg havde til hensigt at genudnævne ham, men forhørte mig forinden hos Scavenius. Denne erklærede, at derom kunne der ikke være tale. Han var jøde, og mens tyskerne havde forlangt, at alle jøder skulle fjernes fra embedsstillinger, var regeringen gået ind på, at der ikke måtte udnævnes nye. Men en genudnævnelse var at sammenligne med en nyudnævnelse. Derfor kunne Cohn ikke genudnævnes.

Torsdag den 3. december.

Finanslovdebatten begyndte i Folketinget. H. P. Hansen holdt mærkeligt nok en udfordrende agitatorisk tale. Knud Kristensen, Bjørn Kraft og Bertel Dahlgaard talte fornuftigt, i samarbejdets ånd og tone. Efter folketingsmødet ministermøde.

Brorsen gjorde rede for, hvad der var passeret i militærsagen (udlevering af våben). Om indledningen af forhandlingen se foran under 1. december. Der var modtaget en note fra von Hanneken, hvori han på ny nægtede at have fremsat noget krav, men han var villig til at forhandle om aflevering af våbnene. Rolsted havde betonet, at intet blev afleveret uden indsigelse. Forhandlingen om afleveringen havde fundet sted den 2. december på Hotel d'Angleterre mellem 3 tyske og 3 danske officerer. Forhandlingen var ført på en høflig måde, men kravene havde været ret store, særlig for så vidt angik geværer, hvor vi havde tilbudt 40.000, tyskerne forlangt 85.000 (vi har ialt 110.000). Det var lykkedes at nedbringe dette krav til 60.000. Derimod var det lykkedes at komme langt ned med andre poster, navnlig pistoler og maskingeværer. Slet ingen heste, kun 6.000 uldtæpper. Der var ved en brevveksling d. d. søgt at få de 60.000 geværer nedsat til 50.000, men dette var blankt afslået. Som en særlig fordel kan nævnes, at alt, hvad der bliver tilbage, nu i modsætning til tidligere kommer under dansk forvaltning. Brorsen erklærede, at officererne var tilfreds, han også. Regeringen gav enstemmig tilslutning. Så drev altså denne krise over.

Vi behandlede endvidere den for i går omtalte sag om tysk kontrol ved embedsansættelser. Der var enighed om at gå ubetinget imod dette og at bebrejde Scavenius, at han ikke havde forelagt denne sag for regeringen, men ladet sin direktør give ordrer til departementscheferne m. fl. Alle tog afstand herfra. Der opnåedes enighed om, at alle disse embedsudnævnelser skulle forelægges i ministermøde, men ikke for udenrigsministeriet.

Jeg forelagde Cohnsagen. Også her blev Scavenius desavoueret. Jeg fik lov til at udnævne ham. Det viste sig, at handelsministeren havde udnævnt ham for få dage siden til at fortsætte som næstformand i Priskontrolrådet. Dette støttede mig stærkt.

Fredag den 18. december.

I de 15 dage, der er gået, siden jeg sidst nedskrev mine oplevelser af politisk art, har jeg haft over al rimelighed travlt. Der har ikke været særlig mange kontroverser inden for regeringen.

Den væsentligste fandt sted i et ministermøde mandag den 14. Ministrene skulle forelægge, hvad de ville udtale under svartalerne under finanslovens 1. behandling, hvor ministrene skulle replicere den følgende dag, stats- og udenrigsministeren selvfølgelig først. Scavenius oplæste ved begyndelsen af ministermødet sin tale. Den handlede mest om ro og orden, bekæmpelse af sabotage m. v. I denne tale forekom en udtalelse, hvori medlem af bondepartiet, Hartel, som er særlig forhadet inden for samarbejdspartierne, blev rost og taget til indtægt. Dette var de politiske ministre stærkt imod. De ikke-politiske ministre sluttede sig hertil (Gunnar Larsen var ikke til stede). Scavenius fastholdt den omstridte passus og erklærede, „at det nu ikke blev anderledes.“ Dette vakte megen bitterhed, og der var tydeligvis nogen stemning for at sætte hårdt imod hårdt, idet erklæringen jo skulle afgives på *regeringens* vegne, hvorfor denne vel måtte være medbestemmende med hensyn til erklæringens indhold. Imidlertid var anledningen for lille til at tage et brud på. Situationen var noget pinlig, idet vi minutvis sad ganske tavse og så på hinanden. Ingen kunne finde et kompromis, og til sidst pakkede Scavenius manuskriptet ned i sin mappe og sagde, at der jo også var andre sager at forhandle. Ingen gav sin tilslutning, men der var heller ingen, der nedlagde bestemt veto imod den. Da vi gik fra mødet, sagde Jørgen Jørgensen, at han bestemt troede, at Scavenius ville undlade at medtage den omstridte passus. Dette stred imod min formodning; jeg kender Scavenius' utrolige stædighed. Jeg fik også ret. Programtalen blev mand og mand imellem omtalt som meget tyskpræget. I den engelske radio var den genstand for stærk kritik og betragtet som et udtryk for en „norsk“ kurs i Danmark (med forfølgelse af antityske personer).

Særlig bidrog det til en trykket stemning i vide kredse, særlig de akademiske, at der i denne tid efter pålæg fra tysk side er foretaget en mængde arrestationer; mest omtalt er arrestationen af professor Chievitz, kendt fra sit arbejde i Finland som leder af de danske læger, som rejste til Finland under vinterkrigen. Det var flere gange til forhandling i ministermøder, hvorledes vi skulle stille os i disse

sager. Tyskerne forlanger danske statsborgere arresterede; dansk politi medvirker, derefter anbringes de i tysk arrest, d. v. s. den afdeling i Vestre Fængsel og andre steder, hvor tyskerne leder forhørene uden nærværelse af repræsentanter for danske myndigheder. Hvorvidt tyskerne også vil dømme disse folk, er endnu usikkert, men fornylig har tyskerne i Ålborg dømt ved krigsret 2 danske statsborgere og ført dem til tysk fængsel. I øjeblikket sidder vistnok ca. 100 danskere i tysk fængselsafdeling her i landet. Der går rygter om, at de underkastes tortur, men dette er sikkert ganske urigtigt; vi ved det dog ikke med bestemthed. Fra justitsministeriets side gør man, hvad man kan, for at få dem overført til dansk afdeling, men forhandlingerne herom går meget trægt, og uroen og utrygheden breder sig i befolkningen og skaber en bitter stemning imod regeringen. Særlig blandt jøderne her i landet er uroen og frygten betydelig. Scavenius hævder dog, at han har aftale med dr. Best om, at jødespørgsmålet skal ligge todt. Til gengæld skal vi undgå at udfordre: ikke udnævne jøder i betydende stillinger, ikke forfremme dem o. s. v.

Et spørgsmål, der *kan* få vidtrækkende konsekvenser, blev af justitsministeren forelagt i ministermøde den 12. d. m. Scavenius var ikke til stede, hvorfor jeg ledede mødet. Det drejer sig om følgende: 3 engelske faldskærmsjægere, danske statsborgere, blev af det danske politi fangede ved Skodsborg. De havde været her i nogen tid. Efter nogle dages arrestation forlangte tyskerne dem udleverede, for at de kunne dømmes ved en krigsret i Berlin, og man lagde fra tysk side ikke skjul på, at de ville blive dømt til døden og skudt. Fra dansk side protesterede man, idet man henviste til, at der forelå en skriftlig aftale om, at de fra det danske politis side indfangede faldskærmsjægere *ikke* skulle udleveres til Tyskland. Tyskerne nægtede ikke, at sådant løfte var givet, men der var kommet ordre fra hovedkvarteret i modsat retning, hvorfor aftalen ikke kunne holdes. Fungerende departementschef Ejvind Larsen meddelte derefter tyskerne, at han – dersom det tyske krav gennemførtes – måtte fratræde sit embede, og statsadvokat Hoff samt den danske forbindelsesofficer, hvis navn jeg ikke husker, erklærede, at de fulgte Ejvind Larsen. Scavenius kaldte Ejvind Larsen op og søgte at true ham, idet han erklærede, at han som politimand ikke skulle føre politik, men efterkomme ordrer. Ejvind Larsen fastholdt sit standpunkt; det var for ham et samvittighedsspørgsmål. Justitsministeren meddelte Kanstein (den tyske politichef), at situationen også for hans vedkommende

kunne blive så prekær, at han måtte demissionere. Kanstein, der er en rettænkende og rolig mand, hvis gode vilje til at få forholdene til at gå i lave er uomtvistelig, var meget ked af en sådan konsekvens, men kravet om de tre faldskærmsjægeres udlevering opretholdtes ikke desto mindre. Den 12. december kl. 12 fandt udleveringen sted mod den danske protest. Kanstein erklærede, at han skulle forsøge at udvirke, at de ikke dømmes til døden, i hvert fald ikke bliver skudt. Det må dog anses for tvivlsomt, om dette kan opnås. I fald de bliver skudt, vil vi komme ud for meget store vanskeligheder. Hvis de ledende politifolk går af, er vi ilde farne. Det kan fremkalde stærk reaktion i hele det danske politi, og hvad skal regeringen gøre? Det kan godt betyde dens afgang. I det hele er retsforholdene i øjeblikket et meget mørkt punkt.

Et andet mørkt punkt er vore forsyningsforhold. Fra tysk side kræves større leverancer af kød og flæsk, særlig det sidste. Man har hidtil her i landet fået ca. 1000 gr pr. uge pr. mand gennemsnitlig. Dette forlanges nedsat så meget, at der kun bliver ca. 770 gr. Og dog er allerede nu flæskemanglen akut. Fattigfolk får meget lidt, og de velhavende utilfredsstillende (efter *danske* forhold). Man står optegnet på lister hos sin leverandør og numre, men det kan tage uger, inden turen kommer til en. Jeg taler om forholdene i København. Skal leverancen yderligere reduceres, bliver der panik, og de småstillede får slet ingenting. Vi tænker derfor på at rationere flæsket og kødet, men hvis vi går til en almindelig rationering, siger tyskerne, at den danske ration ikke må lyde på mere end den tyske, og dette er ca. 350 gr eller 1/3 af nu! Dette vil skabe en stor misstemning her i landet, både mod tyskerne og imod regeringen.

Forsyningerne med andre ting: Der kommer altfor lidt kul og koks her til landet for tiden, og vore beholdninger er i forvejen meget små. Statsbanerne har kun brændsel til få dage; de har i dag af statens reservebeholdning fået 15.000 tons briketter, men hvor længe strækker det til? Af benzin kommer der ikke mere noget af betydning. Fra nytår bliver der næsten ikke andre biler i gang end politiets og hospitalsvæsenets samt naturligvis brandvæsenets. Derimod går det ganske godt med tilførsler af petroleum.

Bekymringer på alle leder og kanter.

Julen 1942.

Rigsdagen rejste hjem den 17. december efter nogle ugers ret forceret arbejde, i hvert fald for mig. Jeg havde mange lovforslag til behandling, ikke større eller principielt vigtige sager, men dog spørgsmål, som krævede et meget intensivt personligt arbejde fra min side, især fordi de fleste af dem hørte hjemme på områder, hvor jeg ikke før har været beskæftiget. Jeg fik straks en lille toldlov, jeg skulle gennemføre. Den var delvis fremkaldt ved krav fra tysk side, idet de ville have toldlettelser på visse importartikler. Men erhvervene herhjemme var veltilfreds med disse toldlempelser; det betød en mindreindtægt for statskassen på 3 mill. kr. Det var en lille lov, som gik smertefrit gennem Rigsdagen, omend der var en kort udvalgsbehandling. Den skaffede mig en meget gunstig presse, idet man jo ikke var vant til, at en finansminister gav afkald på en indtægt. Så gennemførte jeg en lov om ændring af beskatning af gevinster fra klasselotteriet. Det har været meget omtalt i pressen, hvorledes vindere bliver af med 2/3 af gevinsten igen på grund af den stærke progression i vor skattelovgivning. Dette har fremkaldt megen kritik, og mit lovforslag, som jeg fik gennemført uden udvalgsbehandling og uændret, blev modtaget med megen anerkendelse fra alle sider. Det var såmænd ufortjent, for jeg havde modtaget det fra skattekommissionen ganske i den skikkelse, hvori det blev forelagt. Desuden gennemførte jeg en ligningslov. Den gav anledning til megen diskussion og en ret grundig udvalgsbehandling; her fik jeg gennemført en del ændringer, som ligeledes var genstand for meget velvillig omtale i pressen, fordi de stemte med visse ønsker fra erhvervslivets side. Buhl var ikke helt tilfreds med mine ændringer og hindrede mig i at gå så vidt, som jeg gerne ville. „Du skal ikke komme her og spille julenisse“, sagde han i en privat samtale, hvor han var lidt bøs. Nå, jeg vil jo gerne stå mig godt med ham, dels fordi jeg sætter pris på ham, dels fordi han er en meget kyndig mand på det finansielle område, hvis råd kan være mig til gavn i vanskelige sager, men helt bestemme, hvad jeg skal og må, får han nu ikke lov til, hvis min ministertid bliver af lidt længere varighed.

Så har jeg lavet et statslån på 120 mill. kr. Det var i én henseende succes, idet vilkårene var usædvanlig gode for staten (60 mill. 5-årig pari 2¹/₂ % p. a. + 60 mill. kr. 30-årig 4 % kurs 99), men bankerne, der dannede konsortium sammen med Nationalbanken, blev pressede

lidt for hårdt, og da obligationskurserne faldt under emissionen, blev der kun tegnet 29 mill. kr. af det lange lån (det andet blev overtegnet med det samme). De skulle så overtage resten, og få dage efter forhandlede obligationerne til underkurs, hvilket skabte misstemning imod staten inden for konsortiet. Hertil kom, at man inden for dette havde regnet med, at en del af de 120 mill. kr. skulle bruges til at indfri ca. 60 mill. kr. af gældssaneringslånet, der forsøgte konverteret i oktober fra $4\frac{1}{2}$ % til 4 %, men der blev kun konverteret 46 mill. (Rest 61 mill. kr.). Disse 60 mill. kr. skal indfries pr. 1/1, og dertil har jeg planer om at lave et nyt lån. Dette fik konsortiet først at vide, efter at der var sluttet aftale om det før omtalte statslån. Dette har forøget misstemningen, hvad jeg er ked af, men ikke kan gøre for, da jeg ikke har lagt skjul på mine planer med gældssaneringslånet. Men Bramsnæs har ikke ladet meddelelsen gå videre til bankerne.

Jeg har også haft meget at gøre med finansudvalget, hvor jeg har fået gennemført en del skattepolitisk betydningsfulde tekstanmærkninger. Dernæst har 1. behandling af finanslovforslaget, der ellers plejer at finde sted i oktober, men som på grund af krisen og de øvrige særlige forhold først er påbegyndt i december, lagt en del beslag på min tid. Finanslovforslaget er jo finansministerens forslag, og han har derfor en særlig pligt til at være til stede ved forhandlingerne. Det har jeg dog kun delvis været, idet der har været så meget andet at passe, men en væsentlig del af tiden har jeg dog siddet på min plads på ministerbænken og været flittig tilhører. Jeg holdt en rigtig pæn tale, da min tur i ministerrækken kom. Den blev rost meget, særlig i Venstres presse, der skrev, at det var den klareste og mandigste finansministertale, der i mange år var holdt i den danske rigsdag.

Jeg har i det hele endnu haft en virkelig smuk presse, og jeg er for så vidt vel tilfreds med det forløb, min ministertid har haft indtil nu. Nogle større dumheder har jeg ikke begået, og det er jo allerede en hel del. For resten var det meget ejendommeligt, efter 22 års forløb på ny at bestige Folketingets talerstol. Det var som start en forelæggelsestale af en lille ubetydelig regnskabslov, men i de følgende dage var jeg der tit. Jeg kunne mærkelig nok ikke undgå en vis lampefeber, men nu er det jo også så uvant for mig at optræde i rampelys. Og så fordrer man jo meget af en finansminister; det er jo ikke alene en vigtig portefølje, men inden for ministeriet er jeg statsministerens

stedfortræder, altså nr. 2 i „rang“.

Et stort arbejde har jeg også haft med at udnævne til skatteråd og skyldråd, halvdelen af skatterådsmedlemmerne skal fornyes for 3 år, og der skal udnævnes skyldrådsformænd og vurderingsformænd over hele landet. Det lå og ventede på mig, da jeg trådte til, og det har kostet mig meget arbejde og vil sikkert også fremkalde en del kritik. Jeg er heller ikke helt færdig med det endnu. Der er jo taget udpræget politiske hensyn ved de tidligere udnævnelser; jeg søger at komme noget bort fra dette, men noget systemskifte vil jeg ikke lave.

Jeg har i det hele haft en meget travl tid, men det har været interessant arbejde, og i julen har jeg hvilet godt ud. Kunne man bare indskrænke sig til det indenrigske arbejde, var det hele ikke så vanskeligt. Men Danmark er jo et besat land, og forholdene til besættelsesmagten gør det hele så svært. Og man føler, at man bor på randen af en vulkan. Når som helst kan de gærende kræfter komme til udbrud og fortære både en selv og ens arbejde. Jeg ser meget mørkt på fremtiden. Måske er krigens afslutning nærmere, end man tror. Men hvad så? Bliver det hele så ikke kaos? Hvordan vil vort lands skæbne blive ved fredsbordet? Har vi ikke sat vor prestige blandt Europas nationer over styr? Det hele er spørgsmålstejn ved spørgsmålstejn.

Jeg havde den 20. december et mærkeligt besøg. Det var min gode ven, minister Bolt-Jørgensen, der er rejst hjem fra Budapest, hvor han er gesandt. Han bragte sin kone til Danmark, fordi han så således på det, at det hele ville bryde sammen meget snart. I Ungarn vil man hellere end gerne slutte separatfred; man betragter krigen som tabt, hader tyskerne, som man er allierede med, og frygter russerne, som man er i krig med, og hvis indmarch over Tysklands lig man imødeser. Man tror ikke, at Italien kan holde sig længere. Hungersnød og utilfredshed gør sig gældende, og utilfredshed med Tysklands overmægtige stilling, også over for Italien. Hans kone har derfor forlangt at komme til Danmark, og nu anbringer han hende her og rejser kort efter nytår tilbage til Budapest, indtil det hele braser sammen dernede, hvad han imødeser som nært forestående.

Ja, hvem ved. Hvem ved, hvad 1943 skal bringe?

Januar 1943

Notater fra året 1943 indtil 29. august

3. januar.

Lørdag den 2. januar var det 1. arbejdsdag i ministeriet. Jeg havde fået den idé at samle de højere embedsmænd i finansministeriet til en fælles nytårssammenkomst hos mig. Der var mødt 42, praktisk talt alle, der var indbudt. De fik et glas vin, kransekage, cigarer eller cigaretter. Jeg holdt en pæn nytårstale. Generaldirektør Korst, departementschef Dige, departementschef Cohn og hovedrevisor Hertel Wulff talte for mig på embedsmændenes vegne. Det hele havde et meget smukt forløb, og der blev på forskellig måde ytret megen tilfredshed med denne måde at holde nytårskur på. Om alle de gode nytårsønsker går i opfyldelse, er et andet spørgsmål.

Den 4. januar.

Det var en ganske almindelig arbejdsdag. Jeg er ved at afslutte et stort arbejde med udnævnelse af skatterådsformænd og -medlemmer, skyldråds- og vurderingsformænd. Det er ejendommeligt, at dette falder sammen, men halvdelen af skatterådets folk går af hvert 3. år, og sådan afgang finder altså sted pr. 1/1 1943, og som følge af en ny lov skal der for 5 eller 10 år beskikkes vurderingsformænd over hele landet pr. 1/1 1943 (181 ialt) og skyldrådsformænd i alle skyldkredse. Det er et utaknemmeligt job; der er mange, der bliver fornærmede. Jeg har fulgt nogenlunde de samme linier, som er lagt af de foregående ministre, men har dog trængt de partipolitiske synspunkter noget i baggrunden.

5. januar.

Vi havde i dag vort første ministermøde i år. Scavenius bragte ministeriet kongens hilsen og tak for det gamle år. Han meddelte, at kongen var legemligt temmelig medtaget; han har betændelse i den ene fod, hvilket generer ham meget og vanskeliggør hans søvn som følge af smerterne. Han længes dog efter på ny at overtage regeringens førelse. Scavenius meddelte, at der var gjort forsøg på

at retablere forbindelsen mellem kongehuset og Hitler, idet det var forespurgt i det tyske udenrigsministerium, om en nytårshilsen fra kronprinsen til Hitler ville være velset og blive gengældt. Dette var i høflig form besvaret benægtende, og hilsen er derfor ikke afsendt.

Scavenius var iøvrigt meget fortøret over, at kongen efter opfordring fra statsradiofonien havde påtaget sig at holde en nytårstale, uden at Scavenius var blevet underrettet. Tyskerne havde vidst det før Scavenius. Dette havde Scavenius forebragt kongen, der havde erklæret, at de tidligere statsministre ikke havde krævet at blive holdt underrettet om sligt.

Scavenius meddelte iøvrigt, at Italien nu havde anmeldt gesandt her, hvilket kunne tyde på, at relationerne var ved at bedres også i forholdet til Tyskland. Spanien havde ligeledes anmeldt gesandt.

Scavenius beklagede sig desuden over en nytårstale, som handelsministeren havde holdt i radioen til sømænd på alle have og derunder omtalt den hjælp, som herhjemme fra ydes pårørende til dem, der sejler i engelsk tjeneste. Dette var der kvitteret for fra engelsk side, og der kunne ventes protest fra tysk side, da denne understøttelse hidtil var holdt hemmelig.

Tilføjelse den 28. marts: Denne protest kom aldrig, altså ubegrundet frygt.

Forhandlingerne drejede sig iøvrigt om det røre, som arrestationerne af mændene omkring „Frit Danmark“ havde fremkaldt. 364 læger ved de københavnske hospitaler, ledede af professor Morville og overlæge Lehmann, har indgivet en skarp formet protest i anledning af, at regeringen tillader, at tyske retsmetoder udøves i Danmark. Desuden har Dansk Journalistforbund indgået med en lignende, men mere værdigt formet henvendelse.

Thune Jacobsen gjorde udførligt rede for sagen og for sin egen holdning, sine forhandlinger med underskrivernes repræsentanter og med tyskerne. Det tilstræbtes at få så mange som muligt over fra tysk retspleje til den danske. Der var arresteret ialt ca. 80 danske statsborgere i affæren omkring „Frit Danmark“ (Chievitz affæren); de er for det meste angivne af Aksel Larsen. Af disse er ca. 60 overført til dansk retspleje. Resten venter endnu herpå, måske vil det efterhånden lykkes at få dem alle over. Samtidig afgives oplysningerne, som tyskerne har tilvejebragt under deres forhør; disse suppleres fra dansk side. Det er tvivlsomt, om man skal insistere på, at tyskerne slet ikke må foretage arrestationer, da dette vil være ledsaget af krav om dødsstraf m. v.,

som vil være uigennemførlige. Tyskerne benytter stikkere, betalte spioner, som udleverer deres kammerater, enten for vindings skyld, eller fordi de selv er nazister. Det kan ikke altid opnås, at tyskerne opgiver grunden til arrestationen, da de skyder sig ind under militære grunde. I så fald må det danske politi foretage anholdelsen alene på det nøgne krav. Hvorvidt tyskerne efter folkeretten kan udøve justits her i Danmark, er omtvisteligt. Men det kan næppe helt afvises. Ud fra dette synspunkt må man nærmest se således på det, at vor adgang til at udøve retsplejen i sabotagesager m. v. er en „nådesag“. Dette bør vi dog ikke officielt proklamere, da det vil svække vor stilling over for tyskerne.

Der var enighed om at give Thune Jacobsen tilslutning til den af ham indtagne holdning, at redegøre for hele forholdet over for 9-mands udvalget, hvor man formentlig vil kunne få en lignende tilslutning, og derefter tage et møde med repræsentanter for de protesterende organisationer for at oplyse dem om sagens rigtige sammenhæng.

Den 17. januar.

Der er nu gået næsten 14 dage, siden jeg skrev sidst. Disse knap 2 uger har været ret rolige. Vi har ikke stået over for nye tyske krav, i hvert fald ikke sådanne, som har givet anledning til overvejelser i regeringen, og som har delt denne i 2 grupper (eller flere). Tyskerne har forlangt udleveret det boremateriel til undergrundsundersøgelser, som et amerikansk selskab, der har fået koncession på disse undersøgelser, har liggende her i landet. Det er jo amerikansk ejendom; repræsentanten for ejerne er højesteretssagfører Leif Gamborg, der naturligvis ikke kan gå ind på at aflevere det til dem. Men tyskerne vil have det og føre det ud af landet. Det er så meningen, at staten skal garantere over for det amerikanske selskab. Dette bliver vi naturligvis nødt til, og det afviger ikke principielt fra andre ordninger, der tidligere er truffet.

Mere alvorligt er spørgsmålet om forsyningen med kød og flæsk. Tyskerne forlanger leverancen for høståret sat op til 100.000 tons (kød + flæsk), helst 60.000 tons flæsk, resten kød. Dette betyder en nedskæring fra ca. 1000 gr pr. person pr. uge til ca. 770 gr. Og det er i forvejen meget svært at få flæsk hos en slagter eller andre leverandører. Vi har jo ikke landsrationering, men princippet om salg til

faste kunder efter de fri aftalers regler. Dette medfører selvfølgelig, at småkårsfolk har meget vanskeligt ved at få noget flæsk, for de er ikke faste kunder noget sted og dårlige betalere, som ingen leverandør foretrækker, nu da leverancerne er så små og efterspørgslen så stor. Skal nu rationerne sættes ned, hvad de altså skal, må der gøres noget, for utilfredsheden mellem småfolk er meget stor og stigende. Det bedste ville jo være landsrationering efter samme princip som for brød, sukker, smør o.s.v., men i så fald siger tyskerne, at vi skal ned på samme ration som i Tyskland, hvilket er 300 à 350 gr, eller 1/3 af det nuværende. Dette må vi selvfølgelig længst muligt søge at undgå. – Så vil vi forsøge tvungen kunderationering, d.v.s. en ordning, hvorefter enhver husstand kan forlange sig henført til en bestemt leverandør, der bliver *pligtig* til at levere sine anmeldte kunder forholdsvis til dem den tilkommende ration. Det bliver lidt besværligt at administrere, men det kan vel gøres. Der er i denne sag endnu ingen endelig ordning truffet, men dr. Walther er heroppe til forhandling.

Langt værre er kulsituationen. Tyskerne kan kun levere os en brøkdal af det brændsel (kul og koks), der er aftalt. Statsbanerne kører på leverancer fra statens beredskabslager, der var en reserve for en nødstid (isspærring eller lignende), og driften må indskrænkes og er allerede indskrænket en del, skønt togene er katastrofalt overfyldte. Det samme gælder alle andre befordringsmidler, ikke mindst rutebilerne; det kommer til alvorlige slagsmål ved stationer og stoppesteder. Fabrikker, som ikke arbejder i landsvitale interesser, standser, og arbejdsløsheden breder sig, idet dog tyskerne gerne vil have al den arbejdskraft, der kan fås her fra landet som fra alle andre besatte lande. Men mange vil nødig rejse til Tyskland; der er vist i øjeblikket ca. 60.000 danske arbejdere i Tyskland. – Regeringen har vedtaget en række indskrænkninger, der skulle spare på brændslet: Lukning af restaurationer, selskabslokaler etc. en time tidligere (kl. 23); teatre skal høre op at spille kl. 22, radioen må kun sende til kl. 22, sporvogne og S-tog skal holde op at køre en time tidligere, opvarmning af S-tog forbydes. Belysning i forretninger og offentlige lokaler nedskæres til et minimum etc. Alt sammen foranstaltninger, som er meget ubehagelige for befolkningen, men som den dog tager med en prisværdig ro. Den forstår, at det er nødvendigt.

Derimod er der stadig megen gæring i anledning af retsstilstanden. Det er arrestationerne omkring „Det fri Danmark“ [„Frit Danmark“] (professor Chievitz m. fl.), som jeg har omtalt foran. De fleste er nu

overført til dansk retspleje, men ca. 20 sidder endnu hos tyskerne. Disse har dog lovet, at de efterhånden alle skal komme over. Det er jo klart, at da her er tale om folk med ansete navne, og da deres indstilling over for tyskerne er så nogenlunde, hvad de allerfleste danskere føler og tænker, selv om de ikke har mod til at foretage sig noget, der frembyder risiko for dem selv, er der dyb bekymring for de arresteredes skæbne og megen forbitrelse imod dem, der er skyld i, at sådanne mennesker straffes. Denne forbitrelse rettes naturligvis først og fremmest imod besættelsesmagtens repræsentanter, men den rettes også mod regeringen. Mange mener, at regeringen skulle have modsat sig disse arrestationer og have gjort det til et kabinetsspørgsmål (gået af på det); andre kan nok indse, at dette havde ført „de frie danskere“ fra dynen i halmen. Så havde vi haft de norske tilstande, som dog de fleste ønsker at undgå længst muligt; andre præker vel nok „lidelsernes evangelium“ med sabotage og den deraf følgende undtagelsestilstand og eksekutioner, gidselsystem og alt det, som vi kender fra alle andre besatte lande. Men hvad enten disse folk mere eller mindre hyl-der modstandspolitikken og de af denne følgende konsekvenser, gør disse retstilstande et ret stærkt indtryk i visse kredse af befolkningen og bidrager til oppositionelle følelser over for den nusiddende regering, og naturligvis mest mod statsministeren og justitsministeren, der jo sidder på en ganske særlig vanskelig post. Hans nerver har det heller ikke godt for tiden. Han har lidt for mange af dem. Det skal man ikke have under disse forhold, når man sidder i spidsen for landets styrelse med det deraf følgende ansvar.

For resten medførte forhandlingerne om retsforholdene i 9-mands udvalget den 12. d. m. en meget uheldig episode. Stats- og justitsministeren var mødt, og det kom til en skarp ordveksling mellem Scavenius og Bjørn Kraft, der er formand for udvalget for tiden. Scavenius brugte, da han blev hidsig, hvad han jo desværre ret tit gør, injurierende udtryk over for Bjørn Kraft, hvilket foranledigede, at Buhl henstillede til Bjørn Kraft at suspendere mødet og indkalde til et nyt, for at Scavenius' nerver kunne falde så meget til ro, at man kunne være bekendt at deltage i en forhandling med ham. Dette førte til, at Scavenius bad Bjørn Kraft undskylde de af ham (Scavenius) fremsatte uheldige udtalelser, hvorefter mødet fortsattes om end i en trykket stemning.

Kongen og alt, hvad der har med kongehuset at gøre, er jo stadig meget populært. Det virker meget forstemmende og uheldigt på det

gode forhold, at de tyske repræsentanter (dr. Best og general von Hanneken) stadig ikke har aflagt kongen eller kronprinsregenten nogen visit, eller i det hele synes at vide, at der er noget i Danmark, der hedder kongemagten, men det forøger i høj grad kongens folkeyndest. Det svækker regeringen, at den ikke kan bringe dette forhold i orden, og det vækker skarp kritik, at statsministeren i modsætning til sin forgænger lader kongen uomtalt i sine programudtalelser etc. Desuden er det sivet ud, at pressen har fået pålæg om ikke at fremkomme med for stærke hyldestudtalelser over for kongen, ligesom man også taler om, at et festskrift om kongen af Morten Kamphøverner nok må sælges på bogladerne, men ikke gøres til genstand for reklame i bladene.

En meget vanskelig sag er for tiden aktuel, nemlig spørgsmålet om afholdelse af valg til kommunalråd og rigsdag. Folketingets periode udløber den 3. april i år, og grundloven byder, at der så skal være nyvalg. Tilsvarende udløber kommunalrepræsentanternes mandater; disse er 2 gange forlængede; grundloven krænktes ikke derved, men derimod er det ikke grundlovsmedholdeligt at udsætte folketingsvalgene. Men vil tyskerne tillade sådanne valgs afholdelse? Og hvis de forbyder os det, vil de så respektere den rigsdag, som sidder efter 3/4, og som ikke kan siges at være forfatningsmæssigt hjemlet? Hvis tyskerne nok tillader os at holde valg, *kan* vi så gøre det, uden at roen forstyrres?

Der er mange problemer i forbindelse med denne sag.

Den 23. januar.

I går var hele ministeriet og enkelte danske embedsmænd til middag hos dr. Best og frue i gesandtskabet. Der var desuden et stort antal tyske officerer og højere embedsmænd fra gesandtskabet til stede. Derimod ingen danske nazister, således som Renthe-Fink plejede at arrangere det til ærgrelse for de øvrige danske gæster.

I det hele optrådte ægteparret Best på en særdeles tilfredsstillende og vindende måde, naturlig elskværdighed i enhver henseende. Jeg sad på dr. Bests højre side, imellem ham og flyvergeneralen. Jeg taler jo dårligt tysk, men det gik bedre, end jeg havde ventet, hvad nu ikke siger så meget. Best talte meget om sit ophold i Paris, men desuden kom han stærkt ind på burgundernes historie, som han havde et særligt kendskab til. Årsagen til denne samtale var, at jeg oplyste

over for ham, at jeg var fra Bornholm, hvilket interesserede ham meget, og han fortalte mig da, at Bornholm havde sit navn fra burgunderne (Burgunderholm), en teori, jeg vel kendte, men dog ikke havde megen tro på rigtigheden af, hvad Best var ked af. Efter spisningen tilbragte vi nogle hyggelige timer med livlig passiar mellem tyskere og danskere. Der fremkom en uheldig „episode“, idet en del af de danske ministre (Bording, Jørgen Jørgensen, Halfdan Hendriksen, Brorsen og Elgaard) på et noget tidligt tidspunkt af sig selv brød op og i sluttet trop sagde farvel og gik. Det var slet ikke ment som nogen demonstration, kun udslag af mangel på selskabelig kultur. Scavenius fremdrog sagen i dag (dagen efter) i ministermøde med skarp tilrettevisning over for de bortdragne, der var noget flove og undskyldte sig på forskellig måde. Diskussionen blev lidt bitter, idet Scavenius på sin sædvanlige arrogante måde ikke kunne fremsætte sin, absolut berettigede bebrejdelse, uden at såre de pågældende.

Jeg havde iøvrigt en interessant samtale med gesandt Barandon (Best's næstkommanderende), idet han af sig selv gav sig til at tale om det danske valg. Han erklærede som sin opfattelse, at han ikke så nogen som helst grund til at udsætte dette valg, som jo skulle holdes i henhold til den danske grundlov, og han var meget ivrig for at få mig til at oplyse, af hvilken grund man fra dansk side troede, at der ville være vanskeligheder ved at afholde det.

Denne sag drøftedes også på ministermødet i dag, og Scavenius oplyste, at han havde forelagt dr. Best forslag over udskrivning af valg. Best havde givet udtryk for, at han meget vel kunne tænke sig, at der ikke fra tysk side kunne indvendes noget herimod. Han havde allerede studeret de danske forfatningsregler, og han var ret godt orienteret med hensyn til disse bestemmelser. Han vidste ikke, hvad Berlin ville sige, men antog, at han ville indstille, at valg afholdtes. – Han ønskede imidlertid en del oplysninger: Kunne man fra dansk side garantere, at valget ville forløbe i ro? Hvorledes ville partistillingen blive efter valget? Ville det betyde regeringsskifte eller ændringer i regeringen? Ville småpartierne uden for samarbejdet forsvinde eller blive afgørende reducerede? Hvorledes ville det gå den tyske folkegruppes repræsentant – kunne han genvælges? – Scavenius havde her overfor udtalt, at der næppe ville risikeres noget med hensyn til uro, at regeringen næppe ville blive ændret af valgresultatet, at småpartierne antagelig ville komme ind med nogenlunde samme repræsentation som nu, og at valget af en folketysk repræsentant var sikker.

Allerede i den foregående uge havde der, før henvendelsen til Best, været indgående forhandlinger, dels i ministeriet, dels mellem den samlede regering og samarbejdsudvalget. Indenrigsministeren havde udarbejdet forslag til ny valglov, hvorefter man vel overholdt formelt grundlovens bud, med hensyn til en fornyelse af rigsdagen, men uden egentligt valg, idet rigsdagen vedtog, at alle de nusiddende partirepræsentanter blev siddende i den nye rigsdag, for så vidt de ikke af partibestyrelsen ombyttedes med andre personer. Med andre ord: Partierne beholdt deres mandattal (undtagen kommunisterne), men kunne efter ledelsens nærmere bestemmelse erstatte nuværende mandatindehavere med andre personer. Jørgen Jørgensen havde ladet forslaget udarbejde, men frarådede dets vedtagelse, idet det jo stred ganske imod grundlovens forudsætninger. Forslaget fandt slet ingen tilslutning i regeringen, idet man dog fra enkelte sider fremhævede, at det måske dog var at foretrække for slet intet „valg“. Navnlig Elgaard hævdede med stor energi, at det var ganske meningsløst ikke at tage et ganske almindeligt valg med fri afstemning, dersom dette på nogen måde var muligt. Justitsministeren var noget betænkelig for den uro, som et valg kunne fremkalde, og adskillige så egentlig helst, at tyskerne ville kategorisk forbyde valget, men så samtidig aquiescere ved, at den nusiddende rigsdag fortsatte (ved kgl. resolution) som et lovligt organ.

Meningerne i samarbejdsudvalget var noget delt, men dog nærmest stemt for, at valget søgtes afholdt, dersom dette på nogen måde var muligt. Det var dog den almindelige mening, at tyskerne ikke gav sådan tilladelse, og selv om de til at begynde med gav den, benyttede et eller andet påskud til at forbyde det, efter at det var udskrevet. Et punkt, der voldte mange bekymringer, var indstillingen over for eventuelt nye partier. Man regnede med, at tyskerne under ingen omstændigheder ville finde sig i, at der opstilledes kamouflerede kommunistiske. Rygtet gik, at de „frie Danskere“ under en eller anden form ville etablere sig som parti, og dette ville tyskerne sikkert søge at forhindre. Det drøftedes, om man skulle forbyde ethvert nyt parti. Dette ville bl. a. Bording være med til, dersom dette var en betingelse for at få valget. Andre mente, at man kunne sætte valglovens tal for anmeldelse af nyt parti (10.000 vælgere) op til f. eks. 100.000; imidlertid mente adskillige, at også de 100.000 underskrivere kunne nås, og at man derfor skulle lade være at ændre valgloven på dette punkt. Imidlertid blev resultatet af disse rent foreløbige forhandlinger, at man

først skulle orientere sig om dr. Bests stilling. Hvis han straks afviste enhver tanke om valg, var der jo ingen grund til disse forhåndsbe-
kymringer og ditto overvejelser.

Scavenius henvendte sig så til dr. Best, hvis stilling viste sig at være som foran angivet. Dette gav jo overvejelserne med hensyn til valget ny interesse, og der var selvfølgelig enighed om, at dersom tyskerne ikke forbød valget, skulle det holdes.

Marts 1943

Den 11. marts.

Det er min fødselsdag i dag. Der er væsentlig travlt på Rigsdagen, for i morgen skal vi være færdige. Der er nu udskrevet folketingsvalg til den 23. marts og landstingsvalg til 6. april. De sidste vanskeligheder er overvundne, men der har været mange. Jeg har mange lovforslag, jeg skal have færdige, så jeg løber fra Folketing til Landsting og holder korte forelæggelses- og svartaler snart om et spørgsmål, snart om et andet, og så har jeg en hel del samråd i finansudvalget. Det er ganske interessant, men temmelig anstrengende. Men når Rigsdagen går hjem, skal jeg til at trække vejret igen og bringe lidt orden i mine sager, som under denne forrygende afslutningstravlhed ligger noget hulter til bulter.

Fødselsdagen forløb meget stilfærdigt. Dog var her 3 fremmede mennesker. Bodil var her til middag, Linvalds efter middag. Jeg blev meget overrasket ved at modtage et meget venligt håndskrevet lykønskingsbrev fra dr. Best.

Mandag den 15. marts.

Nu er det forholdsvis fredeligt, da Rigsdagens møder er udsatte til efter valget. De ministre, der er valgkandidater, er jo bortrejst, hvis de da ikke er opstillede i København. Og der kan da ikke holdes ministermøder. Jeg rydder nu op i mine mange papirer og gennemgår sager, som jeg ikke har haft tid til at gøre noget grundigt ved. Jeg har hele tiden regnet med, at min ministertid snart var forbi; derfor har jeg kun indrettet mig rent provisorisk. – Buhl samlede en farlig bunke sager sammen, som han lagde i chartekker og skrev etiketter på, og så gjorde han aldrig noget ved dem senere. De ligger nu og fylder op. Mine egne sager ligger delvis inde hos Dige, men nu begynder jeg en stor udrensningssproces, for det kan jo være, at min ministertid alligevel bliver længere, end jeg havde forudset, og så må man jo se at blive „dus“ med sit arbejdsværelse. Derfor skal jeg have smidt væk, hvad der ikke er nødvendigt at have ved hånden og bragt alt i et bekvemt leje. Det er en betingelse for det daglige velbefindende.

Jeg er iøvrigt kommet i konflikt med Scavenius. Det er gået således til. Den 12. ds. kom handelsministeren hen til mig i Landstinget imellem et par møder og spurgte mig, om jeg var bekendt med, at Nationalbanken havde til hensigt at sende en deputation til Berlin for at forhandle om en konvertering af en del af clearingstilgodehavendet til varer, der skulle leveres os i de nærmest kommende år. Jeg sagde, at disse planer var mig ubekendt. Landbrugsministeren blev inddraget i samtalen, og vi var enige om, at dette var et meget alvorligt anliggende, og at det ville være betænkeligt at søge en overenskomst tilvejebragt af den art. Det kunne i hvert fald ikke gøres uden indgående overvejelse af hele spørgsmålet. Jeg gik da ind i ministerværelset bag landstingssalen og ringede departementschef Dige op og efterspurgte, om sagen var ham bekendt. Han sagde, at han d. d. havde deltaget i et møde i Nationalbanken, og at Bramsnæs hen imod slutningen af mødet havde meddelt, at man ved den forestående forhandling, som han og Wassard fra udenrigsministeriet skal rejse ned til, ville undersøge, hvorledes tyskerne så på en sådan konvertering. Det skulle være en rent foreløbig sondering af indstillingen fra tysk side. Jeg sagde da til Dige, at han måtte meddele Bramsnæs, at handelsministeren (der stod ved siden af mig) og jeg ikke ønskede en sådan forhandling ført, før man nærmere i regeringen havde overvejet dens betydning og konsekvenser. Vi (handelsministeren og jeg) gik derefter ind til et møde i Landstinget. Dige ringede mig op om aftenen og sagde, at Bramsnæs var blevet vred over henvendelsen og havde sagt, at det dog ikke kunne gøre noget, at man forhørte sig om den tyske indstilling i spørgsmålet.

Dagen efter, altså den 13. marts, var vi til statsråd på Amalienborg. Vi var alle samlede i forværelset (vi skulle ind for at hilse på den syge konge, derom senere) undtagen Scavenius. Så trådte han ind. Han gik lige hen imod mig og udtalte (med lav stemme): „Jeg vil gerne vide, med hvilken bemyndigelse, De giver mine embedsmænd ordre til at undlade at føre forhandlinger, som jeg har pålagt dem at føre?“ Jeg svarede: „Det kunne aldrig falde mig ind at blande mig i udenrigsministeriets sager; jeg har nok at gøre med mine egne. Men hvad sigter De til?“ Scavenius: „De har forbudt afdelingschef Wassard at forhandle i Berlin om en konvertering af clearingstilgodehavendet i varer, og det er efter forhandling med mig, at dette er planlagt“. Jeg: „Det forbyr mig i højeste grad, hr. statsminister, at De kan give pålæg i så henseende uden efter forudgående aftale med mig, da

det er finansministeren, der på statens vegne har garanteret for clearingskontoen, og forhandling om dens afvikling eller andre spørgsmål, der vedrører denne, hører under mit ressort og for resten under handelsministeren“. Denne, der stod i nærheden og, ligesom en del af de andre ministre og for resten også nogle hoffolk var blevet opmærksom på det ingenlunde stilfærdige ordskifte, trådte nu lidt nærmere, og da Scavenius og jeg havde vekslet nogle replikker yderligere – bl. a. kan jeg huske, at jeg fik sagt: „Så længe jeg er finansminister, kommer De ikke uden om mig i finansielle spørgsmål, det gør De klogt i at regne med“, – blandede handelsministeren sig i samtalen, der antog en pinligt voldsom og højroret form. Da Scavenius nemlig udtalte: „Der er jo kun tale om foreløbige forhandlinger, og det er ikke tanken, at Danmark skal binde sig til noget“, svarede Halfdan Hendriksen: „Ja tak, den kender vi! Husk, hvordan det gik med Told- og møntunionen. Det var også uforbindende samtaler! Og pludselig havde vi snøren om halsen“. Dette fremkaldte et raserianfald fra Scavenius's side. Skønt vi stod i kongens forgemak og hvert øjeblik kunne blive kaldt ind til den syge konge, som netop den dag havde ønsket at hilse på det samlede ministerium, og skønt flere af hoffets herrer stod imellem os, ligesom skreg han, vendt mod handelsministeren: „Hvad bilder De Dem ind? Hvad er det for insinuationer, De der fremsætter? Vil De bevise, hvad De siger!“ Halfdan Hendriksen ville til at svare, men i det samme kom kammerherre Bardenfleth og meddelte, at majestæten var parat til at modtage os.

Det var en meget pinlig episode. Den vakte også megen opmærksomhed.

Iøvrigt forløb besøget hos kongen på følgende måde: Kongen, som så ganske frisk om end ret afmagret ud, sad i en halvsofa. Benene var lagt op på en bærcindretning af en eller anden art; over benene var lagt en stor blå plaid. Han var civil, fuldt påklædt. Scavenius gik selvfølgelig foran, jeg var nr. 2, og de øvrige fulgte i rækkefølge efter „rang“. Vi gik hen en for en og hilste på majestæten. Hans håndtryk var fast og hans goddag hjerteligt. Efterhånden som vi havde hilst, trådte vi tilbage i rækken. Kronprinsen stod ved hans side og præsenterede de ministre, kongen ikke kendte; det var jo ikke mange. Da vi alle, efter at have hilst, stod i række, holdt han en tale, der lød omtrent sådan: „Det er mig en stor glæde at hilse på den samlede regering. Jeg takker Dem alle, fordi De har villet påtage Dem det ansvarsfulde hverv, som det er at lede landets sager i disse

tider. Jeg ønsker Dem lykke til at løse Deres opgave på en for folk og land lykkelig måde. Tiderne kan blive endnu besværligere, end de hidtil har været. Hvad mig selv angår, må jeg sige, at det har trukket noget længere ud med min sygdom, end jeg havde tænkt mig. Men jeg har været glad ved, at min søn har kunnet varetage min gerning. Jeg håber, at jeg snart må være i stand til at vende tilbage til mit arbejde. Jeg har været næsten rask, men så fik jeg pludselig 40°'s feber, og det var jo ikke så godt. Og jeg må tage megen medicin. Med knæet er der ikke mere noget i vejen. Foden har det derimod ikke helt godt, men nu er den dog ved at læges. Så det vil forhåbentlig ikke vare så længe, før jeg kan tage min gerning op. Imidlertid beder jeg hver af Dem modtage min tak for, hvad De har påtaget Dem og held til at arbejdet må lykkes“.

Talen blev holdt meget fast på kongens sædvanlige korte militæriske form. Hans hjerne har åbenbart intet lidt. Hans blik var klart, og der var intet påfaldende senilt over ham. Det glædede mig, da der var gået rygter om, at han var blevet sløret i sin tanke og sit omdømme. Der er noget lidende over hans træk, men den ene adjutant fortalte mig netop ved denne lejlighed lidt om, hvor fantastisk mishandlet han var blevet ved faldet. Han var halvt skalperet. Det ene øre læderet; munden slået i stykker o.s.v.

Efter kongens tale svarede Scavenius, ganske kort og lidet hjerteligt, om end i meget nette ord. Han kunne godt have formet sine ord på regeringens vegne, første gang vi hilste på vor konge, på en varmere måde. Men han har jo selv advaret pressen imod „dette kongehysteri“, som efter hans mening, pressen er forfaldet til, så vil han vel foregå andre med et „godt“ eksempel. – Så gik vi igen hen til kongen, trykkede hans hånd en for en og sagde farvel. – Derefter begyndte statsrådet.

Affæren, som jeg foran har omtalt, mellem mig og Scavenius, udviklede sig iøvrigt på følgende måde:

Dagen efter, altså lørdag den 13. marts, fik jeg et brev fra Scavenius, der gav udtryk for hans beklagelse af, at jeg og handelsministeren uden at konferere med ham havde søgt at forhindre, at der i Berlin blev forhandlet om den omtalte konvertering, idet han samtidig fremsendte et memorandum, der viste, hvad der hidtil var passeret i sagen, idet han i sin følgeskrivelse yderligere fremhævede, at der kun var tale om foreløbige og uforbindende forhandlinger. Samtidig tilskrev han handelsministeren på tilsvarende måde. Halfdan

Hendriksen og jeg konfererede om sagen i telefonen og blev enige om uafhængig af hinanden at besvare Scavenius's brev ud fra ensrettede synspunkter og udveksle gennemslag af vore svar. Mit svar var formet som en kort redegørelse for min optræden (den telefoniske henvendelse til Dige o.s.v., se foran): Jeg udtalte derefter, at jeg vedvarende måtte fastholde, at denne sag i høj grad berørte finansministerens ressort, ligesom den også angik handelsministeren og landbrugsministeren. Jeg måtte derfor bestemt afvise hans adkomst til at bebrejde mig noget som helst i retning af kompetenceoverskridelse, og hans mundtlige bebrejdelse (på Amalienborg) og hans skriftlige beklagelse kunne jeg ikke tage imod. Det var tværtimod ham, der havde overskredet sin kompetence ved uden at forhandle med mig at have ladet disse forhandlinger føre. Handelsministeren svarede kortere, men i samme mening og med samme konklusion.

Nu er jeg spændt på, om de tør gå videre med disse forhandlinger.
Skrevet den 30. marts.

Det viste sig bagefter, at Scavenius trods det passerede (se foran) alligevel lod Bramsnæs og Wassard optage konverteringsspørgsmålet til forhandling i Berlin. Men morsomt nok holdt dr. Walter, den tyske repræsentant, en svartale, hvori han på en udmærket måde påviste, at Danmark slet ikke kunne være tjent med at indgå en sådan forpligtelse. Dersom Tyskland sejrede, var den overflødig, da Tyskland betragtede det som en æressag at levere varer for pengene. Dersom Tyskland tabte krigen, ville englænderne enten helt negligere en sådan krigsaftale, eller hvis man lod den stå ved magt, benytte den på en for dansk vareudveksling med England ødelæggende måde. – Der blev så tilført protokollen, at man ville foreløbig intet foretage sig i spørgsmålet, men tænke over det! Jeg kunne jo benytte Scavenius's optræden i denne sag til et større opgør inden for ministeriet, men jeg er slet ikke oplagt til sådant. Måske vil jeg dog fremdrage det passerede i forbindelse med andre spørgsmål, hvis Scavenius på ny over for mig eller andre ministre viser en lignende optræden.

Tirsdag den 23. marts.

Valgdagen. Det var strålende vejr fra morgenstunden. Ved 10-tiden stemte jeg selv, Sigrid og Grete (det var første gang, hun skulle stemme ved et politisk valg) i Maglegårdsskolen. Sigrid og jeg stemte på Jørgen Jørgensen, som jeg sætter megen pris på og anser for at

være en meget betydelig politiker, hvis retningslinier er helt rigtige; han er heller ikke forsvarsnihilist. – Grete stemte konservativt. Vi fik udleveret det rødhvide mærke („har stemt“) ved udgangen. Jeg gik med det hele dagen. Mægtigt opbud af stemmer; der var kø næsten hele tiden. Eftermiddagsbladene bragte bud om mægtig deltagelse over hele landet.

Kl. 22 begyndte radioen at bringe sogneresultater. Linien klar: mægtig deltagelse over alt i landet, samarbejdspartierne tager næsten alle stemmer, bl. a. er Bondepartiet helt på retur, ingen større fremgang for nazisterne, af samarbejdspartierne størst fremgang for de konservative; de radikale holder bedre stand end antaget. Kl. 22,20 kom undervisningsministeren og frue og hentede Sigrid og mig til sammenkomsten i indenrigsministeriet, hvor de fleste ministre med fruer var til stede. Vi spiste noget smørrebrød sammen kl. 10³/₄ og igen ved 2-tiden. Kl. 3¹/₄ kørte Sigrid og jeg hjem, Sigrid var træt – stærkt politisk interesseret er hun jo ikke, om end omtrent lige så meget som de andre ministerfruer.

Det var en herlig valgnat. Den store fremgang for samarbejdspartierne; hvilken kompliment til den jævne danske mand; uden valgkamp og den deraf følgende spænding var man mødt mand af huse. Det var et valg, Danmark kan være stolt af. En historisk dag, en oplevelse, der fylder en med jubel midt i elendigheden og modgangen. Scavenius kørte hjem allerede ved midnat; han var ikke særlig interesseret. Morsomt virkede Bordings barnlige jubel over hans eget stemmetal i Herning-kredsen og Bondepartiets nederlag i samme kreds.

Onsdag den 24. marts.

Trods glæden over valgdagen måtte arbejdet jo i gang igen. H. C. Andersen meddelte mig på et møde i Nationalbanken, at ministerialdirektør Sattler på den tyske værnemagts vegne forlangte 348 mill. kr. for april kvartal for værnemagtsarbejder. Det er forfærdende. Man ødelægger jo ganske vor økonomi og giver frit løb for en brølende inflation. Jeg gav ordre til at protestere. Satte mig i forbindelse med handelsministeren. Sagen må frem på ministermøde snarest.

Torsdag den 25. marts.

Ministermøde. Det første efter valget. Alle mødt. Almindelig lykønskning. Scavenius gav ikke udtryk for hverken glæde eller sorg. Vi drøftede de kommunale valg. Scavenius meddelte, at tyskerne i grænselandet ikke vil deltage. Tilbudt fredsvalg med uændret fornyelse af tyskernes mandattal. Dette kan dog næppe gennemføres, da der jo kan komme lokale særlistes. Enedes om at indkalde samarbejdsudvalget fredag og søndag, rigsdagsmænd lørdag. Thune Jacobsen gjorde rede for de overhåndtagende sabotagehandlinger. Alvorlig fare for os. Tyskerne (von Hanneken) truer. Hvad skal der gøres? Mange muligheder drøftedes. Lade sabotagevagterne skyde? Indkalde Rigsdagen for at få den til at vedtage en proklamation til det danske folk om at vise ro og hjælpe med til at begrænse sabotørernes virksomhed? Proklamation fra kongemagten? Kongen eller kronprinsen? Helst kongen, der har erklæret sig principielt villig, men helst vil vente, til han kan overtage regeringen. Og han er ikke rask nok endnu.

Drøftede også værnemagtens krav. Enighed om, at Scavenius skal søge forhandling med dr. Best. Lægge det højst muligt op. Skal 70.000 arbejdere beskæftiges ved værnemagtsarbejder, kan landbrugsarbejdet ikke passes, og vi får ingen tørv, og vor krone bliver ødelagt. Jeg foreslog en forøget merindkomstskat. Handelsministeren gik imod. Jeg vil forsøge en krigskonjunkturskat.

Fredag den 26. marts.

Jeg lavede responsa til Scavenius til hans forhandling med Best for at vise værnemagtskravenes ødelæggende virkning på vor økonomi.

Lørdag den 27. marts.

Tyskerne forlangte underskrift i Nationalbanken på de 348 mill. kr. Jeg sagde nej. Det skulle være i dag, for Sattler skal rejse tilbage til Berlin i aften, og de vil begynde at trække mandag. Jeg gik med til en foreløbig overenskomst på 100 mill. kr. Så skal den endelige overenskomst tilvejebringes senere. Der er så tid til forhandling. Om det nytter noget, er vel tvivlsomt. Havde samtale med forsvarsminister

Brorsen, der bad mig gøre det yderste for at begrænse tyskernes krav. Skal disse gennemføres, vil han demissionere. Hvad skal det føre til? Men Jylland bliver ødelagt. Scavenius mener, at tyskerne regner med engelsk landgang i Esbjerg og samtidig faldskærmstropper på Lüneborg Hede. Knibtangsbevægelse fra syd og nord. Vel kun fantastier.

Mandag den 28. marts.

Ministerfrokost. Scavenius var sur; Thuné Jacobsen træt og nedbøjet. Sabotagehandlingerne fortsættes i rask tempo. Ny brand i Århus; undtagelsestilstanden dér skærpet. Også undtagelsestilstand i Filskov ved Vejle. Årsag ukendt. En tysk soldat skudt en dansk mand ned i København. Uro over det hele. Det kniber med at få det i orden til kommunevalg af hensyn til tyskernes stilling i Sønderjylland. Forhandling med minister Gunnar Larsen, der forelagde mig sagen om tyskernes krav om udlevering af det amerikanske boremateriel her i landet. Meget vanskelig sag.

Tirsdag den 30. marts.

Jeg åbnede den store lønningskommission på Christiansborg. Jeg holdt et foredrag, der varede hele formiddagsmødet, hvilket vil sige godt 2 timer. Jeg gennemgik lønningslovgivningens historie fra 1913, da jeg selv trådte ind i arbejdet og til dato. Foruden omtalte jeg alle de vigtigere principielle spørgsmål, som jeg fandt lejlighed til at kommentere, og desuden en del specielle, særlig lægernes obsternasige lønpolitik og politiets forsøg i dag på at sprænge lønningslovens rammer. I eftermiddagsmødet talte tjenestemandorganisationernes repræsentanter; den bedste tale holdt pastor Nedergaard, præsteforeningens repræsentant.

Onsdag den 31. marts.

Vi fortsatte i lønningskommissionen kl. 10. Administrationens repræsentanter. Generaldirektør K. J. Jensen var ikke heldig, men han mente det godt. Departementschef Møller overraskede mig med en personlig hyldesttale for mig for mit store arbejde som lønningsreformator, både i lovgivning og administration.

Kl. 16 havde vi møde i krisekabinetet. Jørgen Jørgensen gav uden

for dagsordenen meddelelse om forhandlingerne i 9-mands udvalget om de kommunale valg. De sønderjyske rigsdagsmænd havde været indkaldt for at tage stilling til det spørgsmål, som er opstået ved dr. Best's og Jens Møllers krav om en særordning for tyskerne. Oprindeligt modsatte de danske sønderjyder sig enhver særstilling for Sønderjylland, selv om der så ikke kunne holdes valg. Fra anden dansk side forklarede man dem, at dette af tyskerne ville blive betragtet som en demonstration, som sønderjyderne vanskeligt kunne tage ansvaret for. Dette forstod også sønderjyderne, og da der så kun var de to alternativer: 1) Fredsvalg i Sønderjylland d.v.s. et valg, hvor man på forhånd aftalte, at det tyske mindretal og danskerne skulle opstille en fællesliste, der ikke forskubbede styrkeforholdet og 2) intet valg i Sønderjylland, men i det øvrige land, valgte man det sidste, idet man ikke troede, at et fredsvalg kunne etableres; småpartier og lokale fløje ville sikkert lave særlistes og derved fremtvinge en afstemning. Men så skal valgloven laves om igen og Rigsdagen indkaldes, før det nye Landstings mandattid begynder.

Vi drøftede iøvrigt mange kriseproblemer:

1) Brændselsspørgsmålet (der er kommet væsentligt mere tysk brændsel i marts, end man havde vovet at tro; den meget farlige situation i februar er derved lysnet noget); 2) Benzin (der kommer kun 5000 tons pr. måned, og vi bruger 10.000 tons trods alle indskrænkninger; vi tærer derved på vor lille beholdning, der højst udgør 25.000 tons). 3) Kødrationering (tyskerne forlanger en rationering, hvis de skal skride effektivt ind med kontrol over for værnemagtens køb; der skal derfor fra 1/5 laves en slags kunderationering). 4) Kartoflerne (vi har overskud af kartofler, da vinteren har været så gunstig; der kan eksporteres en del, men hvorhen? Schweiz eller Italien ville passe os godt, da vi skylder på clearing. Jeg foreslog Norge og Finland, hvor de jo sulter ganske forfærdeligt; Norge skylder os 45 mill. kr. på clearing, men hvad? Penge er jo ikke det eneste; good-will er også godt, og den kan vi nok få brug for efter krigen; der var god tilslutning til tanken). 5) Tørvearbejdet (det kniber meget med at skaffe arbejdere til tørvemoserne; arbejdsministeriet ville have arbejdet sendt ud fra København til Åmosen ved Høng; men trafikministeren havde hverken vogne eller brændsel til det; barakker kan vi ikke skaffe; det er meget vanskeligt). 6) Undergrunden i Danmark (det amerikanske selskab, der ved dansk uforstand navnlig fra Stau-nings og Fr. V. Petersens side og måske lige frem ved bestikkelse af

dr. Victor Madsen og bedrageri ved at påstå at have fundet salt i et borehul ved Harte, skønt saltet var købt i en materialhandel i Odense (!), har opnået eneretsbevilling på alle stoffer (gas, olie og salt) i Danmarks undergrund i 50 år, har ikke foretaget sig noget siden 9/4 1940, men boremateriellet står her. Værdi 5 à 600.000 kr., nu forlanger tyskerne det udleveret, hvis vi ikke selv vil overtage det og begynde boring efter olie her i landet. Amerikanernes repræsentant, højesteretssagfører Gamborg, protesterer imod overdragelse. Vi besluttede derfor ekspropriation, og vi (staten) vil så foretage boringer. Amerikanerne vil da bagefter, hvis de bruger deres fornuft, kunne indse, at dette er bedre for deres interesser, end om tyskerne overtog det hele, naturligvis uden erstatning og så førte det ud af landet).

7) Opførelse af fabrikker til produktion af brunkulsbriketter (der var ikke stemning herfor, da det ville blive meget dyrt og fabrikkerne tidligst kommer i gang om et år, hvortil kommer, at vore brunkulslejer er meget små og ikke kan holde længe). 8) Meddelelse fra general von Hanneken, sendt til udenrigsministeren, hvori han dels generelt meddeler, at den danske stat skal erstatte, hvad der ødelægges her i landet ved sabotager på materiel, der tilhører værnemagten, dels sender os den første liste over, hvad der skal erstattes af biler o. l. Det vedtoges at nedsætte et embedsmandsudvalg, som skulle se lidt nærmere på erstatningskravene, som man ikke mente, at man principielt kunne afvise.

April 1943

Torsdag den 1. april.

Jeg spiste frokost i Nationalbanken med Bramsnæs. Vi drøftede mange forskellige aktuelle problemer. Han gjorde rede for forhandlingerne i Berlin, som han og Wassard for nylig havde ført. Han oplyste iøvrigt, at stemningen i regeringskredse i Berlin var overordentlig trykket. Man var klar over, at krigen var tabt, selv om man selvfølgelig formelt erklærede, at dette emne ikke var diskutabelt. Vi talte om forhandlingerne om konverteringen af en del af clearing-kontiene til varer. Jeg hævdede, at det var et meget betænkeligt spørgsmål. Dersom tyskerne vandt krigen, hvad vel ingen mere troede på, ville aftalerne ingen interesse have, idet man i så tilfælde måtte regne med, at vareudvekslingen måtte foregå efter de linier, som sejrherren fastlagde for de europæiske magter; dersom Tyskland tabte, anså jeg en sådan overenskomst som værdiløs, da sejrherren ikke ville respektere aftaler mellem Tyskland og en besat magts repræsentanter. Bramsnæs mente ikke, at dette synspunkt var rigtigt; en sådan vareoverenskomst ville altid have nogen betydning. Vi talte om afhændelsen af de danske kartofler til Norge og Finland. Bramsnæs foreslog, at vi overlod dem til den svenske Norgeshjælp, der så kunne placere dem på dansk-svensk clearing, hvilket var i dansk favør, og så kunne de fordeles af svensk norgeshjælps norgesafdeling; ellers kom det *kun* qvislingerne i Norge til gode! Jeg lovede at tale med udenrigsministeriet herom. Dette gjorde jeg senere på dagen: afdelingschef Wærum, der imidlertid mente, at svensk Norgeshjælp ikke ønskede at modtage kartofler fra Danmark.

Desuden talte vi om det store krav på 348 mill. kr. fra værnemagten her til benyttelse i april kvartal. Jeg gjorde rede for, hvad jeg havde foretaget i denne sag. Bramsnæs var bange for, at udenrigsministeriet ikke var energisk nok i sagen. Også dette lovede jeg at tale med udenrigsministeriet om, hvad jeg også gjorde. Man erklærede her, at alt, hvad der kunne gøres for at bringe kravene ned, ville blive gjort, men man anså i realiteten ethvert forsøg for håbløst. Tyskerne betragtede sig som værende i defensiven i hele Europa, og det gjaldt om at befæste sine stillinger, også i Danmark, og for sådanne militære hen-

syn måtte alle andre hensyn vige.

Senere havde jeg besøg af Thune Jacobsen. Han skildrede et møde i går i 9-mands udvalget, hvor han sammen med statsministeren havde drøftet sabotagen og midlerne herimod. 9-mands udvalget havde til hensigt at udstede en proklamation til folket. Han fortalte endvidere, at han i dag havde haft besøg af 3 mand fra Dansk Politiforbund, der i en meget alvorlig tone havde erklæret, at utilfredsheden i det danske politi nu var af en sådan styrke, at man måtte regne med, at der på en generalforsamling i Dansk Politiforbund ville blive besluttet at foretage en kollektiv opsigelse af deres stillinger, dersom ikke deres minimumskrav blev opfyldt. Disse var: 1) Afskedigelsen af den konst. rigspolitichef Begtrup-Hansen og udnævnelse af politidirektør Stamm(!) til rigspolitichef, 2) Vedtagelse af en særlig organisationslov for politiet og 3) Oprettelse af et politiråd, således at personalets repræsentanter fik indflydelse på politiets ledelse. Justitsministeren havde heroverfor meddelt, at dersom de fremsatte trusler, ville han ikke forhandle med dem, og at han ville alvorligt fraråde dem at foretage skridt, der havde til hensigt at øve pres på statens myndigheder. Jeg understøttede stærkt, at denne stilling måtte regeringen fastholde. Vi vil forelægge sagen i et ministermøde. Jeg meddelte Thune Jacobsen, at jeg i går havde nedsat et særligt polititudvalg i lønningskommissionen, men at dette ikke betød, at jeg ville bøje mig for politiets løn- og normeringskrav.

Fredag den 2. april.

En rolig arbejdsdag. Der synes ikke at være indtrådt nye sabotagehandlinger. Der holdes møder i 9-mands udvalget; men jeg deltager ikke. Det er statsministeren, indenrigsministeren og justitsministeren, der forhandler. Det er jo særlig spørgsmålet om kommunevalgene og om en proklamation fra 9-mands udvalget angående sabotagen, der spiller en rolle i overvejelserne.

Det er storm og ret koldt. Vi har haft en mærkværdig vinter. Bortset fra snevejr i november har vi næsten ikke haft sne og frost. Dette har været bemærkelsesværdigt, da de 3 foregående vintre har været så overordentlig svære. Denne milde vinter har sparet meget på brændslet, og det meget tidlige forår har også været godt. Men nu har det været solskin og kold blæst i næsten 6 uger – og dette tørrer jo jorden ud og sætter den begyndende plantevækst tilbage. Men nu

er der kommet en del regn over det meste af landet, og dette har hjulpet noget. Men efter regnen, der dog kun betød, at marts måned fik en nedbør på ca. 20 mm imod normalt 41, gav det sig på ny til at blæse. Men det er ikke nattefrost, hvilket jo er meget heldigt.

Lørdag den 3. april.

Jeg har haft indgående forhandlinger i dag om en ny skattelov, som jeg kalder krigskonjunkturskat. Det gælder om at binde så mange penge som muligt, for der er mange løse penge. De tømte varelagre er jo omsat i penge, og tyskernes kolossale clearing og værnemagtskonto vokser jo stadig. Det af mig nedsatte nationaløkonomiudvalg har afgivet en betænkning, hvori man bl. a. foreslår en meget forøget merindtægtsskat, men jeg kan godt se, at denne ikke kan gennemføres. Så mener jeg at måtte forsøge en krigskonjunkturskat. Nu får vi se, om det kan gennemføres.

Jeg havde en længere samtale med Jørgen Jørgensen, der meddelte mig, at han nu troede, at man var enige om kommunevalgene. De skal afholdes i alle amter undtagen de sønderjyske. Men her mangler flere steder suppleanter, da listerne er „spist op“. Hvordan skal de suppleanter findes frem? Man vil lade stillerne fra sidste valg være bemyndigede til at udpege dem. Der mangler tilslutning fra tysk side. Jens Møller er rejst hjem, men nu er der sendt bud efter ham. – Jørgen Jørgensen fortalte også om ret bevægede møder i 9-mands udvalget. Scavenius havde i en replik bl. a. udtalt: „Jeg har bemærket mig, at d’herrer under deres valgkamp har lagt kold luft mellem Dem selv og ministeriet, specielt mig. Det er vistnok klog taktik; det har jo i hvert fald givet god bonus på valgdagen. Men d’herrer kommer jo dog ikke udenom Deres medansvar for denne regerings dannelse og for den af denne regering førte politik. Og hvor havde d’herrer egentlig været henne, dersom jeg ikke havde dannet regering? Og hvor havde folkestyret og alt, hvad dermed hører sammen, været henne?“

Det er egentlig forbavsende, at Scavenius tager så uhøjtideligt på den i virkeligheden sjofle valgkamp, særlig Venstre har ført. Hans Conrad Koefoed har bl. a. sagt på sine vælgermøder: Der er ingen forbindelse mellem dansk folkestyre og den nuværende regering. – Det er da en fræk udtalelse, når man ved, at alle folkestyrepartierne har givet deres tilslutning til regeringens dannelse og besejlet denne

tilslutning ved at lade sig repræsentere i regeringen. Endvidere har man godkendt den af statsministeren afgivne regeringserklæring og stemt for alle de af os forelagte lovforslag. Jeg husker fra min egen forhandling med Scavenius før min indtræden i regeringen, at Scavenius udtrykkelig betonedede, at det var en parlamentarisk regering, han ønskede at danne. Ikke desto mindre har mange venstrekandidater i valgkampen betegnet regeringen som provisorisk eller som en slags forretningsministerium. Jeg tror nu ikke, at dette har givet den favør, man havde regnet med; de ministre, der selv har været valgkandidater, som stærkest har argumenteret på deres tilslutning til Knud Kristensen, der jo ikke ville være med i ministeriet Scavenius, har ikke – så vidt man kan se – høstet nogen særlig fordel heraf ved særlig store stemmetal. Jeg er ved at sige: tværtimod. Således har de fynske venstrekandidater, der alle erklærede sig for meningsfæller af Knud Kristensen, haft et ret kummerligt resultat at opvise. Men hvad enten de har tjent på det eller ej, er det falsk reklame, og det forekommer mig helt uværdigt at ville nyde alle fordelene af denne regerings dannelse (folkestyrets anerkendelse, rolige og tålelige forhold, bedre end i noget andet besat land) og så udadtil anstille sig, som om man ikke var på hat med regeringen. Jeg havde ventet et stort opgør nu ved Rigsdagens gensammentræden, idet jeg havde troet, at Scavenius ville have forlangt et tillidsvotum, men dette synes ikke at være tilfældet, og jeg skal ikke stimulere ham til det. Det er jo bedst, at det går så fredeligt som muligt.

Iøvrigt har en mand som professor Hal Koch været meget mere ærlig i den sag, idet han i sin mægtige agitation, der har gavnet samarbejdspartierne meget, slet ikke har lagt skjul på, at vi havde en af samarbejdspartierne båret regering, hvis eksistens de nævnte partier havde det fulde ansvar for. Selvfølgelig var ministerskiftet en direkte følge af et tysk pres, men den reaktion heroverfor fra dansk side, der mundede ud i ministeriet Scavenius, tog partierne stilling til, og deres overvejende flertal gav deres tilslutning til, at udløsningen blev, som den blev.

Mandag den 5. april.

I går var Sigrud og jeg til middag hos Andrup på Frederiksborg slot. Det var meget hyggeligt som altid hos Andrups. Men ved 9-tiden blev amtmand Ulrich, som deltog, kaldt til telefonen, og det blev

meddelt ham, at 4 revolverbevæbnede banditter var trængt ind på Skævinge Hørskættefabrik, havde bundet vagten og stukket ild på den store fabrik, der nu brændte. Lysskæret på himlen var meget kraftigt. Mens vi stod og betragtede dette, blev Ulrich igen kaldt til telefonen, og han kunne nu meddele, at der var sket lignende sabotagehandlinger 4 forskellige steder i selve Hillerød: et dampvaskeri var sprængt i luften, en garvefabrik var bombet, en hesteskoefabrik og en gummihjulsfabrik var stukket i brand. Vi så også brandskærene på den mørke nattehimmel. Det virkede meget uhyggeligt. Da vi kørte i bil fra Hillerød ved 11^{1/2}-tiden, var der også megen ophidselse at spore.

Ved ministerfrokosten i dag drøftedes meget ivrigt disse og andre sabotagehandlinger, der gør hele vor stilling meget vanskelig. General von Hanneken truer jo stadig, men engelsk radio opfordrer ivrigt til sabotage. Og mange lader sig lede af disse opfordringer.

Et lyspunkt er afblæsningen af havnestrejken i København. Ledelsen er her kommunistisk inficeret. Strejken har været ret længe, men ikke været generel. Det truede den med, men nu er den altså afblæst.

Tirsdag den 6. april.

Jeg har i dag mest arbejdet med et nyt lovforslag til krigskonjunkturskat. Det har været et meget besværligt forarbejde, men nu er vi klare. Det er et led i kampen mod pengeregigheden, der jo er ganske overvældende. Jeg havde i dag besøg af nationalbankdirektør Bramsnæs. Efter hans råd har jeg foranlediget, at udenrigsministeriet indkalder til en konference mellem repræsentanter for Nationalbanken, finansministeriet, udenrigsministeriet m. fl. for at træffe bestemmelse om, på hvilken måde vi bedst kan påvirke tyskerne til at nedsætte de planlagte arbejder for værnemagten her i sommer. For april kvartal er der, som foran omtalt, forlangt 348 mill. kr. Desuden drøftede vi en sag, som vækker en del uro herhjemme, nemlig en kuponskat, som den svenske regering har indført for udenlandske aktieejere. Det vil koste danske statsborgere 300.000 kr. om året. Vi blev enige om, at Bramsnæs snarest muligt skal rejse til Sverige for at konferere med finansminister Wigforss og generaldirektør Ørne, medens vi ad sædvanlig diplomatisk vej iøvrigt søger forhandling med det svenske finansdepartement.

Onsdag den 7. april.

Jeg så filmen „Vejen, som fører til Himlen“. Den forevistes for særlige repræsentanter for myndighederne, fordi biografdirektør Urban Gad gerne vil have den gjort skattefri. Det kan han vist ikke få.

Ministermøde kl. 15.30. Forslag til ny valglov forelagdes af indenrigsministeren. Det går ud på, at de sønderjyske amter ikke skal have kommunalvalg, medens det skal holdes andetsteds. Der var ingen uenighed.

Justitsministeren gjorde rede for politiforbundets revolutionære krav, bl. a. fjernelse af den nuværende kst. rigspolitichef og politidirektør Stamms udnævnelse til rigspolitichef. Der var i regeringen fuldstændig enighed om, at man med den største bestemthed skulle optræde imod politiforbundets anmassende optræden. Det drøftedes, hvad man skulle gøre ved politidirektør Stamm, som man anså for den „onde Mika“, d.v.s. den leder, der for at skaffe sig selv en personlig position opæggede politiet til at stille exorbitante krav. Nogle mente, at man burde gå til hans afskedigelse, andre at han skulle advares meget alvorligt, før videre skridt foretages. Arbejdsministeren foreslog, at jeg skulle deltage i justitsministerens tjenstlige samtale med ham. Jeg deltog meget energisk i diskussionen (ledede iøvrigt denne del af ministermødet, da Scavenius var optaget andetsteds) og hævdede meget stærkt den hårde hånds politik. En regering, der ikke regerer, er en utopi. Møder politiet med trusler, må de vises hjem; giver de en kollektiv opsigelse, må de behandles som oprørere. Justitsministeren mente iøvrigt, at kriminalpolitiforeningen var fuldstændig pålidelig, og at ordenspolitiet ude i landet er imod voldsom optræden.

Det er Københavns ordenspoliti, der er hjemsted for gæringen. Det er et kunstprodukt, skabt af samvittighedsløse fagforeningsfolk og af politidirektør Stamm, der har opelsket en indstilling i personalet, der blot stiller krav og nu er gået over til at anvende trusler. Kravet om en ændret embedsbesættelse i chefstillingen er jo i den grad uden for forbundets kompetence, at man ikke forstår, at forbundet kan fremføre noget sådant.

Jeg fik i dag et meget interessant brev fra minister Gunnar Larsen. Jeg vedhæfter det.

Efterskrift:

Det vedhæftede brev fra Gunnar Larsen, se ovenfor, har jeg måttet sende Gunnar Larsen tilbage på hans begæring. Det handlede om en del samtaler, Gunnar Larsen havde haft med dr. Best, der havde meddelt, at han nu ville droppe Fritz Clausen, idet han var klar over, at han ikke kunne løse den opgave, som Berlin havde tiltænkt ham, hvilket med få ord var den samme, som Quisling har påtaget sig i Norge. Det var Renthe-Finks fejl, at han mente, at Fritz Clausen kunne blive det danske folks fører (ved hjælp af tyske bajonetter!). Best er altså klogere. Kontoret i Rosenvænget skal nu likvideres; Fædrelandets store subsidier indskrænkes. Bevægelsen ledes fra Bovrup. Fritz Clausen er selv klar over, at hans store tid er forbi. Best vidste ikke, hvem der her i landet skulle kunne afløse Fritz Clausen. Han troede, at hvis Schalburg havde levet (han er faldet ved østfronten), var der muligheder med ham. Best var klar over, at foretagendet skulle likvideres, men der var visse likvidationsrester, der var vanskelige at anbringe. Der findes bl. a. 60-70 unge danskere i Tyskland, som skal opdrages til gruppeførere. Dem ville Best gerne have anbragt i noget her i landet. Han foreslog Gunnar Larsen at interessere sig for oprettelsen af frivillig arbejdstjeneste her i landet; han vidste, at dette problem i ingeniørkredse havde haft nogen interesse. Kunne så Gunnar Larsen ikke tage det op? Gunnar Larsen svarede ikke nej med det samme, men var efter sine optegnelser at dømme klar over opgavens uløselighed under de nuværende forhold. – Desuden var drøftet værnemagts store krav til dansk arbejdskraft og danske materialer og dansk trafikvæsen. Best var villig til at gøre forestillinger i Berlin, men var ikke forventningsfuld, da værnemagtskrav under den nuværende krigssituation ikke let kan diskuteres end sige afvises af civilister.

Torsdag den 8. april.

Folketinget var i dag indkaldt til det første møde efter valget. Om trent hver eneste tingmand var mødt, og i modsætning til, hvad ellers plejer at være tilfældet, sad alle pænt på plads; der var stille om trent som i en kirke; man ventede vistnok almindeligt, at regeringschefen skulle afgive en erklæring. Dette skete ikke, og det var heller ikke meningen. Derimod var det meningen, at statsministeren skulle

have oplæst det kgl. åbne brev om Folketingets genåbning og anmodet om, at tinget konstituerede sig under aldersformandens ledelse. Desværre gik formalia i stykker. Aldersformanden A. C. Mortensen fra Viborg gik op på talerstolen og satte sig til rette. Og pludselig rejste han sig op og meddelte, at det påhvilede ham som tingets ældste medlem at åbne tingets første møde og foreslå en midlertidig formand. Han meddelte, at Socialdemokratiet og det radikale Venstre havde anmeldt en fælles valggruppe og indstillet Hans Rasmussen til hvervet. Han bad Hans Rasmussen indtage formandspladsen. Scavenius henvendte sig nu til folketingssekretær Møller og meddelte, at det var ham, der skulle have åbnet mødet o.s.v. Stor forvirring og rådslagning. Scavenius spurgte mig, om han alligevel skulle holde sin tale. Jeg frarådede dette. Og Hans Rasmussen gik efter nogen tøven videre med oplæsning af forskellige aktstykker.

Kl. 13 havde vi ministermøde. Det blev bevæget. Først havde jeg nogle småforslag. Dernæst forelagde jeg mit forslag om en krigskonjunkturskat. Det vandt tilslutning fra Bording og Jørgen Jørgensen, men kritik fra Scavenius, der jo altid er negativ og krigslysten. Endvidere skarp modstand fra Halfdan Hendriksens side og til dels – i hvert fald under begyndelsen af forhandlingen – fra Gunnar Larsens side. Det er øjensynligt, at Halfdan Hendriksen vil spænde ben for ethvert ærligt forsøg på at drive skattemæssig antiinflationspolitik. Om det er hans sædvanlige primadonnanykker, der her slår igennem, eller der ligger dybere synspunkter bagved, er jeg ikke rigtig klar over, men navnlig vendte han sig imod bestemmelsen om, at merindtægtsskatten ikke må fradrages ved næste års skatteligning. Jeg replicerede meget skarpt. Jeg sagde bl. a., at hvis d'herrer ved at sidde med hænderne i skødet ville forhindre ethvert ærligt forsøg på at sætte bom for inflationen, skulle d'herrer i hvert fald også få det fulde ansvar for den samfundsmæssige katastrofe, dette ville være. Den udhulede krone skulle blive fæstet ved deres våbenskjold, når denne periodes historie skulle skrives. Resultatet blev, at spørgsmålet skulle forhandles på ny i et senere ministermøde. Så får vi se. Får jeg intet ud af det eller et helt utilfredsstillende resultat, vil jeg være mest tilbøjelig til at udtræde af ministeriet. Men det kan jeg vel desværre ikke!

Vi forhandlede dernæst sabotagespørgsmålene og hvad dermed står i forbindelse. Tilfældene af sabotage er stadig stigende; det er en hel bølge. Selv på min fredelige fødeø er det store hørskæteri i Åkir-

keby brændt ned til grunden til stor økonomisk fortræd for den lokale befolkning. Befolkningen er vel nok inderst inde imod disse hensigtsløse ødelæggelser af værdier, men politiet kan dog ikke hos den samme befolkning få nogen hjælp i deres arbejde for at opklare sabotagetilfældene. Hadet til tyskerne er så stort, at man holder sig tilbage. Selv faldskærmsjægerne, hvoraf der menes at være kommet ret mange i den sidste tid, beskyttes eller skjules af folk, der sympatiserer med dem. Politiet er derfor meget vanskeligt stillet, og fra tysk side trues med al landsens ulykker, dersom sabotagen ikke hører op. Justitsministeren meddelte iøvrigt i dag, at man fra tysk side havde meddelt ham, at dr. Bests sikkerhed var i fare. Politiet havde derfor fået ordre til at beskytte ham på særlig måde. Hidtil har faldskærmsfolk, som fanges af dansk politi, fået deres dom ved danske domstole, når de var danske statsborgere. Det skete efter en overenskomst med tyskerne. Denne overenskomst har tyskerne nu formelig opsagt: de skal føres til Tyskland, og der bliver de uvægerlig skudt. 3 er allerede ført derved, men da det er sket, før overenskomsten blev opsagt, er de endnu ikke skudt og bliver det måske heller ikke. Nu erklærer det danske politi, at dersom tyskerne skyder dem, de fanger, vil de ikke medvirke til faldskærmsjægerens indfangning. I så fald må tyskerne selv fange dem, men i så fald vil de utvivlsomt også arrestere deres bagmænd og hjælpere, og det kan ofte være en hel del. Disse bliver antagelig også arkebuserede. Spørgsmålet er meget vanskeligt og gav anledning til alvorlig meningsudveksling. Brorsen holdt stærkt på, at den danske regering bestemte måtte modsætte sig, at danske statsborgere udleveres til Tyskland.

Vi drøftede i den forbindelse også forholdene i samarbejdsudvalget. Dette har ganske vist udstedt et opråb til det danske folk om at undgå sabotage, men det oplystes, at det ikke havde været muligt at få medlemmerne af udvalget til at underskrive opråbet. Det var åbenbart Bjørn Kraft og Knud Kristensen, der var imod at sætte deres navn under henvendelsen. Scavenius brugte i den anledning meget stærke ord: „Sabotørerne er indirekte repræsenterede her i ministeriet og direkte i de politiske partiers ledelse“. Han forudsagde iøvrigt, at det hele snart ville bryde. Han anså både de konservative og Venstre som så upålidelige inden for samarbejdet, at det hele snart måtte sprænges. Vi drøftede også valgkampens afstandtagen fra ministeriet, d.v.s. den stærke fremhæven af, at valget ikke drejede sig om regeringen, men om folkestyret, hvilket jo i og for sig var rigtigt, men i

realiteten betød, at man af hensyn til vælgerne stærkest muligt ville lægge kold luft mellem sig og regeringen, skønt denne dog var båret oppe af de samme partier. Der er uro i luften, og det er ikke umuligt, at den nærmeste fremtid kan bringe alvorlige begivenheder.

Iøvrigt havde vi lønningskommissionsmøde i dag, men der skete intet af interesse.

Fredag den 9. april.

I dag er det 3 år siden, at landet blev besat. Vejret var omtrent som i dag, skyet, blæsende, af og til solstrejf. Ja, hvilken oplevelse.

Nåh, men hvad skete i dag? Intet særligt. Jeg havde møde i lønningskommissionen. Politikerne talte. Bedst var S. P. Larsen, Venstres ordfører; ham var jeg i det væsentlige enig med på alle punkter.

Der var møde i Folketinget. Men det drejede sig om godkendelse af valgbrevene. De blev alle godkendte. Fritz Clausen optrådte på slap line; han ville holde en storpolitisk tale, men standsedes af formanden, der gjorde opmærksom på, at det, der kunne tales om, kun var godkendelse af valgbrevene. Så skældte Clausen ud over den måde, hvorpå valgkampen var ført imod hans parti; og hvor dårligt tilrettelagt valget havde været. Ingen svarede ham. Så kom valgloven (de kommunale valg) til forhandling. Det mest bemærkelsesværdige var en jomfrutale af en repræsentant for „Dansk Samling“ (Stær-mose). Han talte særdeles pænt, og hvad han sagde, var jo desværre rigtigt: ved denne valglov trak man en grænse op mellem det gamle hertugdømmes område og kongeriget, en grænse, trukket af danske myndigheder igennem tiderne, til ubodelig skade for danskheden. Men vi er jo i en tvangssituation.

Det går desværre stadig værre og værre med sabotagen. 5 tilfælde i nat her i København (se vedlagte)*. Det bliver næppe nemt for os at klare den situation. Bølgen stiger og stiger, og politiet gør vist, hvad det kan. Men de kan jo ingen opklaring skaffe.

I dag har Chievitz, Døssing og Prytz fået deres domme ved byretten: 7, 4 og 6 måneders fængsel. Der er næppe udsigt til appel. Vare-tægtsarresten trækkes fra.

* Der tænkes formentlig her på justitsministeriets daglige sabotageoversigter. Disse er ikke fundet ved optegnelserne.

Lørdag den 10. april.

Dagen begyndte fredeligt. Gråvejrs og koldt, men ellers intet at bemærke. Ingen luftalarm i nat. Kom i ministeriet kl. 9^{1/2}, fulgtes med Grete med S-toget.

Var stærkt optaget af en af „Aftenbladet“ iværksat reklame for mig, hvorefter jeg havde standset et forslag, der gik ud på, at ca. 1000 ha jord ud for København imod syd og sydvest skulle udlægges til skovplantning. De fleste morgenblade havde efter „Aftenbladet“’s artikel i går omtalt sagen, hvorefter jeg havde nægtet samtykke til, at denne fremmedes. Der skulle bruges 1000 ha jord, hvoraf ca. 600 ha var landbrugsjord. Staten skulle punge ud med 4^{1/2} mill. kr.; motiveringen bl. a. beskæftigelseshensyn, men hovedsagelig naturligvis mere skov til publikum til friluftsliv! Det er rigtigt, at jeg, da planen blev forelagt mig underhånden af formanden for et af Dansk Arbejde, højesteretsdommer Lett + departementschef Wilcke, nedsat udvalg, i et privat formet brev til de to herrer stærkest muligt har kritiseret dette projekt, navnlig dets fremme på det nuværende tidspunkt.

Ved 11-tiden kom trafikminister Elgaard ind til mig og fortalte mig følgende: Den 30/3 havde statsbanerne modtaget en henvendelse fra den tyske overkommando, hvori man anmodede om, at der på de danske storebæltfærger, som udelukkende befordrede tyske soldater, opstilledes antiluftsskyts. Denne anmodning havde generaldirektøren uden at konferere med trafikministeren sendt til udenrigsministeriet, idet han havde fremsat forskellige betænkeligheder ved en sådan ordning. Da Elgaard havde fået kendskab til sagen, havde han henvendt sig til udenrigsministeriet og erklæret, at han måtte modsætte sig en sådan ordning. På statsskibe, der sejlede under dannebrog og med dansk besætning, kunne der ikke med regeringens tilladelse opsættes antiluftsskyts, hvorfra englændernes flyvemaskiner blev beskydt. Resultatet heraf ville være bombardering af færger, også sådanne, som ikke havde flakskyts, og snart ville alle vore færger ligge på havets bund. Desuden måtte man huske, at vore færger aldrig havde været udsatte for angreb. Scavenius havde ikke delt hans betænkeligheder, men lovet at fremføre dem over for tyskerne. Siden havde Elgaard intet hørt til sagen, før han i dag havde fået en skrivelse fra udenrigsministeriet, hvori det meddeltes, at værnemagten havde afvist indvendingen og fastholdt begæringen, hvorefter udenrigsministeriet havde konkluderet, at dette måtte man affinde sig med. Elgaard

havde derefter straks henvendt sig til Scavenius og udtalt, at han ikke ville tage noget medansvar i denne sag, og dersom ordningen gennemførtes, måtte han demissionere. Der var derefter indkaldt til ministermøde i dag kl. 13^{1/2}.

Lidt efter kom Jørgen Jørgensen for at sætte mig ind i sagen, som jeg altså kendte. Jørgen Jørgensen mente, at hele ministeriet bortset fra Gunnar Larsen, ville stå bag ved Elgaard i denne sag, der muligvis ville ende med, at Scavenius demissionerede, da en retræte fra hans side antagelig var vanskelig. Dersom vi så fik lov til at danne en ny dansk regering, hvad næppe var sandsynligt, måtte jeg træde til som statsminister. Jeg erklærede, at dette var udelukket. Jørgen Jørgensen spurgte, om jeg kunne nævne nogen anden. Jeg foreslog professor Sindballe. Jørgen Jørgensen troede ikke, at partierne ville tage ham og nævnte stadig, at jeg var det bedste emne. Jeg fastholdt min vægring.

Ministermødet begyndte med en kort udredning af sagen fra Scavenius's side. Elgaard fremstillede sit syn på det passede og på det stillede krav og tilføjede, at han ikke ville fortsætte, hvis kravet skulle føres igennem. Scavenius udtalte heroverfor, at denne regering var en enhed og en helhed. Dersom et medlem trådte tilbage, demissionerede hele regeringen. Men han var også parat. Gunnar Larsen bemærkede i en kort bemærkning, at tyskerne, mens han var trafikminister, havde opstillet antiluftsskyts på Gedser-Warnemünde-færgerne, også hvis de havde danske passagerer ombord. Jørgen Jørgensen støttede Elgaard og bebrejdede statsministeren, at han ikke havde forelagt denne sag for regeringen, men afgjort den imod ressortministerens ønske og på egen hånd. Scavenius svarede dertil, at der ikke var truffet nogen afgørelse! Der var ikke meddelt tyskerne nogen tilslutning. Sagen stod for så vidt åben for forhandling, selv om han anså en sådan for unyttig. Dette var et nyt og meget vigtigt moment i sagen, og det blev nu efterlyst, om der ikke kunne findes en modificeret løsning. Elgaard oplyste da, at statsbanerne måske kunne stille 1 eller 2 passagerskibe til rådighed for tyskerne. Disse kunne så sejle under tysk flag og med tysk besætning, og de kunne da armeres efter tyskernes forgodtbefindende. Der blev fra alle sider tilslutning til at gøre et forsøg i så henseende.

Scavenius benyttede nu lejligheden til at gøre op, særlig med det konservative parti. Han hævdede, at formanden, Bjørn Kraft, var tvetunget. Han havde i Rigsdagen givet løfte om loyal støtte til rege-

ringen, men på møder, hvorfra referat forelå (givet Scavenius af dr. Best), havde han præsenteret Scavenius som en statsminister, der var udpeget af tyskerne, og som kun sejrede i ly af de tyske bajonetter. Bjørn Kraft havde også forhindret, at samarbejdspartiernes opråb imod sabotagen blev *underskrevet* af udvalgets medlemmer. K.U. var et arnested for sabotører o.s.v. Men dette måtte høre op, ellers måtte regeringen træde tilbage. Halfdan Hendriksen var meget ubehagelig berørt af Scavenius's voldsomme kritik af hans parti. Han anså den for overdreven og uretfærdig, selv om der kunne være skævheder at rette. Han ville tage spørgsmålet op til nærmere overvejelse, men udtalte iøvrigt, at han hellere end gerne ville udtræde af ministeriet. Scavenius gentog sin udtalelse om, at dette betød den samlede regerings afgang.

Justitsministeren gav oplysninger om en meget interessant samtale, han i går havde haft med Kanstein, der bl. a. havde sigtet K.U. (Konservativ Ungdom) for at være sabotagens egentlige arnested. 4 K.U.'er sad fængslede i Aalborg for sabotage; flere spor pegede i retning af K.U. Dette øgede tyskernes mistro til det konservative parti i sin helhed.

Iøvrigt omtaltes de sidste dages begivenheder, bl. a. dommene over Chievitz m. fl. Chievitz var blevet modtaget som triumfator på Finsens Institut, da han kom tilbage fra fængslet og fejret ved en stor middag hos Niels Bohr. Tyskerne var forargede. Dr. Best havde iøvrigt ønsket en personlig samtale med Chievitz, for resten også med la Cour. En sådan var kommet i stand. Resultatet kendtes ikke. Det oplystes, at dr. Best var ved at blive meget populær ude i Skovshoved, hvor han færdedes folkeligt mellem fiskerne m. fl., der sagde, at han var en storartet mand!

Kanstein havde oplyst, at von Hanneken var kommet herop med meget vidtgående fuldmagter til at etablere fuldstændigt militærdiktatur alias det i Holland og Belgien etablerede. Det var blevet afvendt ved regeringsdannelsen den 9. november.

Søndag den 11. april.

Dejligt sommerligt vejr i forhold til årstiden. Men det regner stadig alt for lidt. En rigtig bløder ville gøre godt. Svigermor var her på besøg efter 1½ måneds sygdom.

Mandag den 12. april.

Ministerfrokost. Thune Jacobsen fortalte, at han havde haft en længere samtale med en højtstående tysk militær, der havde sagt, at Aksen havde tabt krigen. Tyskerne og italienerne ville snart være fordrevne fra Afrika, og så kunne Italien ikke holde stand. Ruslands kræfter var ingenlunde udtømt, og modløsheden i Tyskland var voksende. Der var desuden megen sabotage!

Kl. 13 havde vi ministermøde. Jeg fik efter en hård kamp med handelsministeren, der i dag stod omtrent alene, lov til at gå til 9-mands udvalget med mit forslag om krigskonjunkturskat. Om jeg opnår at få den fremmet, så at den kan ophøjes til lov, er derimod et helt andet spørgsmål. Men den første barriere er altså passeret.

Justitsministeren gav på ny oplysninger om sabotage. Der er ligesom lidt mere ro over forholdene. Bølgen er ved at falde, men den kan bryde frem igen når som helst med fuld kraft. I Ålborg er der arresteret 11 K.U.'er. Halfdan Hendriksen oplyste, at han havde haft en samtale med Fibiger, Bjørn Kraft og formanden for K.U., adjunkt Olsen, der nylig er valgt til folketingsmand. De havde været enige om, at ledelsen af K.U. skulle udsende et opråb til K.U. for at fordømme sabotage og advare K.U.'s medlemmer imod at deltage i disse handlinger. Meddelelserne toges til efterretning.

Scavenius oplyste, at kongen påtænkte at sende Hitler et lykønsningstelegram på hans fødselsdag, hvis et sådant ville blive modtaget. Derom ville der blive forespurgt i Berlin. Kongen tænkte iøvrigt på snart at overtage regeringens førelse. Hans helbred var i stadig bedring; men han kan dog stadig ikke støtte på benet.

Scavenius oplyste videre, at Weizsäcker var trådt fra som statssekretær for Ausvärtiges Amt og en 39-årig mand var blevet statssekretær, en tilhænger af von Ribbentrop. Denne var blevet uvenner med Luther, der havde klaget til Hitler over Ribbentrop, som havde svaret med at sende Luther i koncentrationslejr! Luther har ikke været Danmark god; det menes bl. a., at det særlig er ham, som har presset på for at få Fritz Clausen pousseret frem til ledende stillinger her. Men nu er han altså færdig. Og det er Fritz Clausens heldigvis også, i hvert fald under likvidation.

Tirsdag den 13. april.

Vi havde statsråd i dag. Intet særligt at bemærke. Jeg havde 3 forstillinger til behandling. Forrige gang havde jeg 8. Før statsrådet havde jeg en samtale med generaldirektør Knutzen, der lige kom fra en forhandling med tyskerne om farten over Storebælt. Han havde tilbudt dem særlige skibe som vedtaget i ministermøde. Hvis de ikke kunne acceptere dette, havde han tilbudt dem et ledsagerskib, de selv kunne bemane og armere, som kunne følge færgerne, der overførte tropper. Derved ville de også få visse praktiske fordele ved overførelse af luftværnsskyts, der lettere kunne føres over på et sådant skib end på færgen. Knutzen mente nok, at tyskerne ville acceptere en ordning; han tilføjede: „Hvis Scavenius i stedet for at vise det hele fra sig og indirekte lade tyskerne forstå, at han var villig til at efterkomme deres krav, var gået ind for de danske synspunkter med fuld kraft, er der ingen som helst tvivl om, at vi havde fået en ordning“. Ja, her har vi en stærk understregning af Scavenius' mangler i forholdet mellem danske og tyske interesser i disse vanskelige forhandlinger. Han går ikke med tilstrækkelig overbevisning ind for de danske synspunkter, men udleverer på forhånd ved sin mærkelige kosmopolitiske indstilling nøglen til det danske forsvar til modparten.

Jeg bad Jørgen Jørgensen følge med mig op i finansministeriet efter statsrådet for at fortælle ham, hvad Knutzen havde fortalt mig. Han var ganske enig med mig i, at Scavenius' indstilling gjorde det uhyre vanskeligt for os. Han burde ikke være optaget i regeringen. Det var ved et middagsselskab, fortalte Jørgen Jørgensen, hos direktør Vilh. Nielsen, hvor bl. a. Christmas Møller(!) og Gunnar Larsen havde deltaget, at beslutningen om at skifte dr. P. Munch ud og sætte Scavenius ind på udenrigsministerposten var taget. Der havde Stauning truffet Scavenius og Gunnar Larsen, som han jo iøvrigt kendte meget godt i forvejen, og her var de tråde spundne, som førte til det omtalte bytte (Munchs med Scavenius'); også trafikminister Gunnar Larsens indtræden i ministeriet var opstået i Staunings hjerne. I den første tid havde Scavenius og Gunnar Larsen holdt sammen i tykt og tyndt, og så trak de Stauning med sig, og så var der intet at gøre. Nu er båndet mellem Scavenius og Gunnar Larsen ikke så stærkt længere; Gunnar Larsen søger åbenbart at bakke ud. Han er af og til i opposition til Scavenius om end meget forsigtigt og nølende; han kan ligesom ikke rigtig få fodfæste noget sted.

.....

Onsdag den 14. april.

Jeg forelagde i dag tillægsbevillingsloven og et lille forlængelsesforslag i Folketinget.

Vi havde ministermøde; ret bevæget. Scavenius meddelte, at han havde haft besøg til formiddag af dr. Best, der på rigsregeringens vegne afleverede et memorandum fra rigsregeringen i Berlin. Det er første gang, at dette er sket, siden Best tiltrådte. Man beklagede sig i bitre og ret stærke ord over, at den danske hærs officerer var fjendtlig indstillet over for den tyske hær. Man følte sig utryg, og der var derfor tendens til at stille krav om den danske hærs fuldstændige afvæbning og hjemsendelse. Dr. Best havde dog fået sagen overdraget for at fremkalde en ordning. Men man havde bestemte ønsker: Officerer, der ønskede at overgå til værnemagtstjeneste, måtte ikke generes; der sysledes i hæren, efter hvad tyskerne havde fået at vide, med mobiliseringsordrer; dette øgede utrygheden fra tysk side; mod hvem ville man mobilisere? Der måtte søges tilvejebragt et tillidsforhold. Kunne ikke en del danske officerer beordres til en vis instruktionstjeneste eller noget lignende ved den tyske hær? Det sidste spørgsmål vakte særlig strid, idet Brorsen erklærede, at han under ingen omstændighed ville øve tvang eller give pålæg i så henseende. Så gik han. Scavenius fik da et af sine raserianfald: han ville ikke stadig høre på, at snart den ene, snart den anden minister truede med demission, hvis dette eller hint skete eller ikke skete; han (Scavenius) havde længe nok siddet på sin post og ladet sig smæde af hele folket. Det var ham og ikke de øvrige ministre, der kunne komme og tale om at gå! Han var parat til at gå når som helst, for han var træt af dette løgnagtige og forlorne og maskerede spil o.s.v. Hans raserianfald var ret langvarigt, det længste jeg har overværet. Jørgen Jørgensen søgte at tale beroligende til ham, og efterhånden faldt han noget til ro. Brorsen lovede at undersøge, om nogle frivilligt ville rejse til Tyskland for at lære krigskunst i den tyske hær, men han blev ved at gentage, at pålæg i så henseende kunne ikke gives. – Scavenius fortalte, at dr. Best skal til kronprinsen i morgen for at overbringe den samme note.

Scavenius berettede videre, at dr. Best havde haft den af ham ønskede samtale med la Cour og Chievitz. Den var forløbet meget harmonisk. De havde begge erklæret sig imod sabotagen, men præciseret, at deres virksomhed kun tilsigtede at øge det danske folks modstandskraft og at hindre regeringen i for stor eftergivenhed over for de

tyske krav. Dertil havde Best svaret: Ak, de gør såmænd modstand på alle punkter!

Handelsministeren fortalte, at han i morgen skal have en samtale med Ole Bjørn Kraft og Fibiger om en alvorlig henvendelse til K.U. om at afholde sig fra sabotagen som et ganske utilbørligt middel. Denne henvendelse bliver eventuelt udsendt offentligt.

Jeg havde i dag en samtale med socialministeren. Han har i længere tid reklameret med en fuldstændig omdannelse af børneforsorgen med millionudgifter for staten. Jeg har i et brev fornylig ladet ham vide, at jeg vil gå imod dette forslag. Han meddelte mig nu, at dersom hans forslag faldt, ville han udtræde af ministeriet! Ak, ja, vi vil alle helst gå. Men vi gør det vel nok ikke alligevel. Især ikke de, der oftest taler om det!

Torsdag den 15. april.

I dag åbnede det nye landsting. Scavenius gennemførte her den formalitet ved åbningen, som ved en fejltagelse gik i vasken i Folketinget. Jeg havde en samtale med ham, hvor han fortalte, at han sammen med dr. Best til formiddag havde været hos kronprinsregenten, over for hvem Best i meget velvalgte ord havde fremført rigsregeringens beklagelse over de danske officerers aggressive holdning. Kronprinsen havde i nogle fornuftige ord udtalt, at han gerne ville medvirke til, at dette ændres, således at forholdet blev så korrekt som muligt. Best havde været meget tilfreds med besøget. Generalerne havde været til et møde hos Scavenius og ført en meget fordragelig forhandling. – De har ikke noget imod tjenstligt at sende nogle danske officerer til den tyske hær for at studere forholdene, men de vil så på forhånd skaffe sig privat underretning om, hvorvidt de er villige til at rejse eller ej.

Vi havde ministermøde kl. 16. Arbejdsministeren forelagde et lovforslag om forbud imod at påtage sig tørvearbejde, når der var anvendelse for pågældende arbejdere ved egentligt landbrugsarbejde. Til gengæld skulle der ydes 25 % over overenskomstlønnen; de 12½ % skulle staten bære. Dette sidste gik jeg imod, og jeg tror, at det bliver ændret. Der var iøvrigt meget delte meninger om hele forslaget.

Der går det rygte, at tyskerne ved krigsret her i landet har fældet nogle hårde domme over danske statsborgere, derunder en dødsdom.

Det er vist rigtigt, men jeg har ikke fået det bekræftet. Justitsministeren var ikke til ministermødet. Det er måske netop denne sag, der har optaget ham.

Det er 18°'s varme, fuldstændig sommer, men stadig ingen regn. Vi behøver slet ikke fyre. Hvilken forandring fra i fjor.

Fredag den 16. april.

Jeg havde min lille lov om forlængelse af fritagelse for statsejendomsskyld til 1. behandling i Folketinget. Den blev meget velvilligt modtaget. Nazisten Bangsted havde også ordet. Han stillede et spørgsmål til mig. Da jeg skulle svare ordførerne, skulle jeg også svare ham. Men jeg kunne ikke få mig selv til at sige: „Det ærede medlem hr. Bangsted“. Så sagde jeg: „Der er fra anden side fremsat spørgsmål om o.s.v..“

Iøvrigt havde jeg i dag et meget vigtigt samråd i 9-mands udvalget (samarbejdsudvalget), hvor jeg forelagde mit forslag om krigskonjunkturskat i stedet for merindtægtsskat. Jeg fik derved lejlighed til at holde et lille foredrag om hele vor pengepolitiske situation og de ønskede foranstaltninger imod den truende inflation. Jeg syntes selv, at jeg forelagde sagen på en god og overskuelig måde, og at jeg havde godt gehør hos udvalgets medlemmer, men der blev ikke tid til nogen egentlig diskussion, idet arbejdsministeren tog den første del af den til mig berammede tid, da hans forslag om tilvejebringelse af arbejdskraft til landbruget fremkaldte en meget stor debat, og efter mig skulle justitsministeren til, og derefter var der gruppemøder. Man fremsatte ønske om en samlet forhandling om vor pengepolitik. Dette har jeg erklæret, at jeg gerne ville være med til.

Buhl er for tiden syg og var ikke med til mødet. Han har ringet mig op og skældt vældig ud over forslaget, som han anser for alt for lidt vidtgående! Ja, sådan er meningerne meget forskellige. Det er ikke nemt at gennemføre noget med tilslutning fra alle sider, og stillingen er jo for tiden den, at når ikke *alle* de samarbejdende partier er med – eller rettere når et af dem bestemt går imod et forslag – kan det ikke fremmes. Det kan gøre arbejdet noget vanskeligt, men forholdene er nu engang sådanne, og samarbejdet er jo i forhold til tyskerne en betydelig styrkelse for folkestyret. Og når der er en foranstaltning, som er ubetinget påkrævet, viser det sig dog stadig, at de indre gnidninger kan overvindes og bliver overvundne. A. M. Hansen er

nu formand for samarbejdsudvalget. Han har afløst Ole Bjørn Kraft; det går på omgang mellem de 4 partier. Axel B. Lange er gået ud, da han ikke lod sig genvælge til Landstinget forleden. I stedet for Lange er Fibiger kommet ind. Han er en fornuftig og rolig mand og skal have god politisk flair. Der var frygt for, at Stein skulle blive valgt; det havde ikke været så godt, da hans standpunkter er noget outrerede, og da han i det hele er en temmelig kantet person. Stein er derimod blevet formand for landstingsgruppen. Jeg får jo nok meget med ham at gøre, da han formentlig skal afløse Lange i alle finansielle sager. Han har allerede voldt mig en del ulejlighed og vil formentlig i sin nye rolle volde mig mere.

Der blev i dag gjort ihærdige anstrengelser for at nå til overenskomst om landarbejderloven, men den strandede. Socialdemokraterne ville have, at der, når en arbejder fra tørvearbejdet henvistes til almindeligt landbrugsarbejde, skulle ydes ham 20 % over den overenskomstnæssige løn. Dette gik Venstre og de konservative imod, og jeg tror også, at de radikale var imod det, i hvert fald meget betænkelige. Men socialdemokraterne fastholdt kravet, og Rigsdagen gik hjem på påskeferie, uden at forslaget blev forelagt Rigsdagen.

Lørdag den 17. april.

Det var en noget urolig dag med telefonopringninger. „Nationaltidende“ indeholdt en meget stort opslået artikel om min krigskonjunkturskat. Det var klart, at forfatteren, cand. polit. Martinsen, som iøvrigt er en forstandig mand, havde fået fat i forslaget. Artiklen vakte nogen sensation, og alle blade ringede, men jeg nægtede at udtale mig. Kl. 13 havde jeg besøg af noget, der hedder Erhvervenes Skatteudvalg. Formand er direktør Wonsild fra Svovlsyrefabrikkerne. A. P. Møller er bl. a. medlem. Vi havde en forhandling på ca. 1½ time. Jeg udleverede forslaget til dem til fortrolig brug og lovede dem en forhandling senere. Det var en meget fredelig og saglig forhandling. – Jeg blev noget overrasket, da „Aften-Berlingen“ kom, for den indeholdt en åbenbart fra konservativ side inspireret artikel, der gik ud på, at det var uden grund, at sindene i dagens løb var blevet opskræmt af „Nationaltidende“s artikel, for vel var jeg mødt i 9-mands udvalget med et sådant forslag, men det var ikke blevet tiltrådt, og jeg var sendt hjem igen med det, da det var uegnet til gennemførelse. Jeg blev derved klar over, at man fra konservativ side

vil spænde ben for dette forslag. Jeg havde hele tiden troet, at der var en chance for dets gennemførelse, om end måske i noget ændret form. Men det vil man altså åbenbart ikke. Jeg blev derfor tilfreds, da såvel „Socialdemokraten“ som „Politiken“ ringede mig op for at blive informeret. Jeg gav dem rigtige oplysninger om spørgsmålet, og hvad der var sket i 9-mands udvalget, idet den i „Berlingske“ givne fremstilling var så fordrejet, at det var påkrævet at få tingene sat på plads.

Om aftenen var Linvalds og deres børn m. v. her.

Søndag den 18. april.

I dag er det Dybbøldag. Tænk, at det ikke engang er 80 år siden, at Danmark alene kunne kæmpe med de to tyske stormagter, som der nu skal en hel verden til at besejre. Dagen begyndte i sol og blæst, rigtig en skøn forårssøndag. Alt er meget tidligt fremme, og jeg arbejder det meste af dagen i min have. Grete og Dorte var her. Henimod aften gav det sig til at regne, hvad der er meget kærkomment.

„Politiken“ indeholdt en meget pæn artikel om min krigskonjunkturskat. Den er skrevet på grundlag af mine oplysninger til Gunnar Nielsen i aftes, og disse er brugt både loyalt og forstandigt. Nu vil det i de kommende dage vise sig, om der kan komme noget ud af mit forslag. Jeg håber det bedste, for det er egentlig sådant et pænt forslag.

Mandag den 19. april.

Kongen er på ny syg. Hans galdestenslidelse er vendt tilbage. Scavenius meddelte ved ministerfrokosten, at Bests forsøg på at få Hitler til at modtage en lykønskning fra kongen på Hitlers fødselsdag i morgen, var blevet mødt med et afslag i Berlin. Der er altså stadig nogen fornærmelse tilbage. Om anmodningen er nået frem til føreren, ved man ikke. Det kan jo være, at Ribbentrop eller en anden har forhindret det.

Thune Jacobsen meddelte, at han mente at kunne regne med, at den ved tysk krigsret her i København dødsdømte arbejder, hvis navn er Hans Petersen, ville blive benådet med livsvarigt tugthus. To andre danskere er dømt til livsvarigt tugthus. Det er allesammen sabotører, som tyskerne har nægtet at lade overgå til dansk retsplejes behandling.

Jeg havde en lang forhandling med handelsministeren om de pengepolitiske foranstaltninger. Der er kommet et memorandum fra Nationalbanken. Det indeholder intet af interesse.

Tirsdag den 20. april.

Strålende sol, forårsvejr med lette drivende skyer og ret stærk blæst. Men det regner stadig ikke, og der trænges hårdt til noget væde. Træerne begynder at springe ud; der er mange tulipaner og andre forårsblomster.

Jeg havde i dag forhandling med De samvirkende Fagforbund om pristallet. Man har her fundet på, at pristallet skal laves om, således at varernes ringere kvalitet skal udtrykkes i tal, og disse tal influere på det offentliggjorte pristal. Dette har man ønsket en forhandling med mig om. Det var fremsat i en skrivelse af 4. f. m., men Statistisk Departement har været meget længe om at finde ud af sagen, bl. a. fordi man skulle have en betænkning fra Sverige, hvor fagforbundet påstår, at man har en sådan ordning. Dette er nu ikke rigtigt, men betænkningen er meget uklar. Statistisk Departement går meget kraftigt imod forandringen, og jeg er selvfølgelig imod, fordi den betyder et nyt fremstød for lønforhøjelse og dermed for yderligere inflation. I dag tog jeg altså forhandlingen, og den var temmelig bevæget, idet jeg ikke lagde fingrene imellem i min kritik af fagforbundets plan. Fagforbundets formand, Eiler Jensen, og arbejdsmandsforbundets formand, Aksel Olsen, forsvarede den, så godt de kunne, og stemningen var temmelig bitter. Statistikerne, departementschef Cohn fra min side og en ung mand ved navn Grünbaum fra forbundets side, vekslede også bemærkninger, og da jeg gerne ville, at det skulle se ud, som om vi stadig var villige til forhandling, endte det med, at jeg foreslog, at statistikerne forhandlede spørgsmål af pristalsteknisk art noget nærmere, og at vi eventuelt mødtes igen.

Jeg forelagde sagen i et krisekabinetssmøde om eftermiddagen. Her var de socialdemokratiske ministre, særlig Kjærboel, meget ivrige for, at afvisningen ikke blev for barsk, da det kunne skade de for tiden stedfindende forhandlinger om lønstop og prisstop, som man mener skulle kunne give et positivt resultat. Jeg forstår nu ikke, at det skulle være god politik at bilde arbejderne ind, at der er nogen mulighed for at opnå noget på pristallets område, for en sådan mulighed eksisterer ikke. Men jeg gik ind på at udsende en officiel beretning om mødet,

som ikke udelukkede mulighederne for forhandlingens genoptagelse.

Afdelingschef H. C. Andersen meddelte mig, at han var kaldt til et møde i Nationalbanken, hvor regeringsråd Sattler havde oplyst om, at tyskerne efter indgående overvejelser havde givet tilsagn om, at de kunne nedsætte kravet til værnemagtskontoen for april kvartal 1943 fra de før omtalte 348 mill. kr. til 250 mill. kr. Men dette var også absolut minimum. Man vil have svar i morgen. Jeg bemyndigede H. C. Andersen til at meddele Nationalbanken, at den kunne skrive under på de 250 mill. kr. Spørgsmålet om, hvad vi skriver under på, har jo nærmest kun formel betydning, da de alligevel tager, hvad de vil have, særlig når der er tale om værnemagtsarbejder.

Vi drøftede yderligere i ministermøde den nye kød- og flæskeordning. Den er løs i fugerne, men dens nærmeste formål er at bringe værnemagts indkøb ind under begrænsede rammer, idet sådant indkøb fremtidig kun må ske ved kort og dermed er under kontrol. – Kortenes pålydende skal opgøres og samlet fradrages i den kvota, som tyskerne har tilsagn om at få her fra landet.

Onsdag den 21. april.

Jeg havde i dag en forhandling om pengepolitikken. Den ledes af handelsministeren, da han jo er kgl. bankkommisær. Fra Nationalbanken deltog Bramsnæs og Ove Jepsen. Departementschef Jespersen var med fra handelsministeriet, departementschef Dige fra finansministeriet var også med. Nationalbanken har udarbejdet et memorandum om inflationen. Det er et meget indtrængende indlæg, der på det alvorligste henstiller til regeringen hurtigst muligt at træffe de nødvendige foranstaltninger imod den truende devaluering af kronen. Flugten fra de monetære værdier til realværdien er i fuld gang og vil efterhånden forstærkes. Dette memorandum tilstilledes handelsministeren og mig i lørdags, og Bramsnæs bad samtidig om en forhandling snarest muligt. Han var meget fornærmet over, at den ikke kunne finde sted før onsdag. Bramsnæs hører jo til dem, der tager lange ferier, og han havde åbenbart beregnet at skulle tage påskeferie senest onsdag. Han var derfor meget gnaven over, at vi først kunne få den ønskede forhandling onsdag, men det gik endda.

Før forhandlingen med Nationalbanken havde handelsministeren og jeg en lang konference, hvor vi uden større besvær nåede til enighed om et samlet antiinflationsprogram.

Ved mødet i dag med Nationalbanken var vi derfor helt på linie med hinanden. Forhandlingen formede sig derfor som en fuldstændig idyl. Bramsnæs fremhævede på samme måde som i Nationalbankens memorandum nødvendigheden af straks at skride til handling, og de tre tapper, det hele drejede sig om var: 1) skatter, 2) lån og 3) binding af pengeinstitutternes beholdninger. Måden, mente han, var angivet ved de forslag, som var stillet af nationaløkonomernes udvalg. De beløb, der var tale om i denne betænkning, var snarest for små end for store. Udviklingen, der var i gang nu, viste dette. Vi (handelsministeren og jeg) erklærede os principielt helt enige heri, og så drøftede vi metoderne, fremgangsmåden. Også her var der enighed. Det var en ren idyl. Nu får vi se, hvor idyllisk det vil tage sig ud, når jeg kommer til regeringen og de politiske partier.

Jeg havde en anden oplevelse i dag, jeg vil notere. Som foran omtalt har socialministeren erklæret, at dersom han ikke kan få lov til at gennemføre en vidtgående og meget kostbar reform af vor børneforsorg, vil han demissionere! Jeg har i nogle dage spekuleret over denne mærkelige trussel, og jeg besluttede så at meddele Scavenius det passerede. Det skete i et brev. Kort efter havde jeg Scavenius i telefonen. Han takkede mig for underretningen og udtalte derefter, at nu ville han meddele Lauritz Hansen, at intet enkelt medlem af regeringen kunne gå, uden at hele regeringen gik af. Det var en enhed og en helhed, og enten blev alle eller også gik alle. „Hvad bilder han sig ind? Vil han gå til 1. maj? Tror han, at jeg har fæstet ham som karl til fraflytning pr. 1. maj? Jeg har dannet en regering og ikke fæstet karle, der kan løbe af tjenesten, når pladsen ikke passer dem. Men han skal få besked. Iøvrigt tror jeg slet ikke, at pladsen, han vil vende tilbage til, står åben for ham. De har vist fæstet en anden, som de synes bedre om“. Og så lo han på sin ejendommelige sarkastiske måde. – Jørgen Jørgensen sad hos mig under denne telefonsamtale, og jeg fortalte ham så, hvad der var passeret. Han kendte intet til det, og vi kom så til at tale om Lauritz Hansen. Jørgen Jørgensen udtalte da, at han aldrig havde truffet et mere naivt menneske i en så høj stilling. Det er også rigtigt. Lauritz Hansen er i mange henseender vel begavet, men umådelig naiv, og noget af det mest selvglade og selvoptagne, som tænkes kan. Mindreværdskomplekser lider han i hvert fald ikke af.

Torsdag den 22. april. (Skærtorsdag).

Det er Sigrids fødselsdag. 65 år. Ja, hvor vi bliver gamle. Strålende vejr som sædvanligt. Alt forløb stiltfærdigt og hyggeligt. Familien til eftermiddagste og en beskeden middag. En del blomster o.s.v.

Lørdag den 24. april.

I går (Langfredag) var det ganske vidunderligt vejr. Sommervarmt og strålende sol. Jeg kørte med Sigrid, Grete og Dorte ud til Linvalds, der ejer en gård, Vesterviggården, i Kregme. Det er en dejlig gammel gård, som Linvalds i begyndelsen af krigen har købt for 115.000 kr., men nu kunne han vist få 50 % mere for den hvis han ville sælge den, hvad han naturligvis ikke vil, da realværdier jo er sikrere end monetære værdier, især nu da inflationen truer, og ingen for alvor vil gøre noget for at bremse kronens devaluering. Bare jeg havde gjort det samme; jeg havde planer nok i så henseende, men fik dem ikke realiserede. Jeg så på flere gårde, men syntes stadig, at der var noget i vejen. Og så gik tiden, og jeg syntes, at de blev for dyre. Og nu er det for sent, skønt det måske alligevel var klogt at købe, selv om priserne er steget mange procent i forhold til september 1939. Nå, men vi kørte altså i dag til Kregme. Det var en god tur. Jeg kørte første gang i min store ministerbil. Det er et kæmpedyr. Stauning skaffede sig den i oktober 1940, en mægtig Buick. Der er nu sat generator på den, og det kneb med at starte den, men navnlig var det galt med vægten. Så snart vi kom ud at køre, slog fjedrene sammen, fordi Sigrid, Grete og jeg sad i bagsædet. Så måtte jeg sætte mig hos chaufføren og Grete på klapsædet, så gik det nogenlunde, men heller ikke mere. Vi blev enige om, at fjedrene må forstærkes, før vi benytter den igen, så nu må jeg køre i den lille bil indtil videre. Den er også meget rar, men der kan kun være 3 passagerer i den. Vi tog så først ind på Hvidesten, Seruminstittets gård i Lillerød, som jeg har oprettet, og som jeg havde lyst til at se engang endnu. Det var nærmest for at sige farvel. Men driftslederen og hans familie var taget på påskeferie i Gilleleje. Ja, der er nogle, der kan. En formand viste os rundt. Dorte var meget optaget af alle kaninerne, marsvinene o.s.v. Så gik turen til Vesterviggården, hvor vi havde en dejlig dag hos vore fortræffelige venner, der beværtede os med god „slagtemad“ – på landet mærker man jo ikke ernæringsvanskelighederne, således

som her i hovedstaden, hvor man næsten ikke har kunnet opdrive mad til påsken. Havde vi ikke fået en steg sendt fra Bornholm, havde vi vist ikke smagt kød i påskedagene. Alle forretninger meldte udsolgt, og forretningsfolkene var så uforskammede, at det er en lidelse for et nogenlunde ordentligt og ærekært menneske at skulle ind for at spørge efter varer. Vi mærker krigen stærkt, stærkere og stærkere for hver uge, der går, men når man endda har det, som vi endnu har haft det, må man ikke klage. – Vi gik så en lang tur ned til stranden, hvor vi lå en times tid uden overtøj og bagede os i strålende og varm sol. Det var en af de gode oplevelser. Lad os få mange af dem!

I dag (altså den 24/4) var vejret så varmt, at jeg trak i sommer-tøjet. Det har regnet en del i nat. Om det var mere end en god byge, ved jeg ikke, men det har da frisket godt op. Haven var strålende; bladene folder sig ud, og der er stor blomsterrigdom.

Skønt jeg har påskeferie, tog jeg alligevel ind i ministeriet. Jeg ville se at få nogle sager fra hånden og få noget post ekspederet. Desuden var jeg nysgerrig efter at se de fortrolige beretninger igennem. Der er navnlig 3, nemlig: 1) Aflytteren, som jeg får fra udenrigsministeriet, og som indeholder gode oplysninger af udenrigspolitisk art, idet den indeholder aflytninger af alle mulige udenlandske radiostationer og desuden en del „standsede udenlandske telegrammer til danske blade“; de er naturligvis standsede af censuren her i landet, som udøves gennem Pressebureauet, men jo i virkeligheden udføres efter tysk ordre; 2) sabotagemeldingerne fra justitsministeriet og 3) meldingerne fra luftværnskommandoen om, hvad der er sket af bombenedkastninger, overflyvninger m. v. i det sidste døgn. Jeg havde imidlertid ikke meget udbytte af denne eftersøgning, for der var kun dagsmeldingerne fra luftværnskommandoen (de var til gengæld meget interessante, idet jeg fik fuldstændig besked om alt, hvad der var lavet fra engelsk side natten mellem 20. og 21. april, hvor ikke mindre end 22 engelske flyvemaskiner er skudt ned over Danmark). Det er unægtelig en mærkelig krigsførelse fra engelsk side. Uden så meget som at træffe et eneste militært mål sætter de ild på en del danske bøndergårde, brugsforeninger etc., nedskyder med maskingeværkugler fredelige danske borgere og ofrer 22 kostbare maskiner med deres trænedes besætninger, der vel skulle være brug for andetsteds, hvor der er store militære opgaver at løse. Det giver et ejendommeligt indblik i en krigsledelse, der i høj grad synes at følge tilfældighedens luner. Jeg kan i hvert fald ikke se noget fornuftigt formål med de

engelsk-amerikanske præstationer her i landet den nat. Er man fløjet helt vild, og har man ment, at man var over Tyskland? Det er for det første ikke nogen kompliment til de angelsaksiske instruktørers geografiske færdigheder, eller har disciplene ikke nemmet, hvad der er indskærpet dem? For det andet synes det, selv om disse flyvere har ment, at de var over fjendeland, noget forbavsende, at man virkelig kan regne med, at der skulle være nogen krigsmæssig virkning forbundet med denne plaffen løs på ethvert fredeligt mål (bøndergårde, køretøjer, husdyr, mennesker o.s.v.). Det er ikke til at forstå. Tyskerne betegner sådanne angreb som terror, og jeg synes egentlig, at de har ret. Men hvad man end vil benævne dem, ligger det i hvert fald nær at spørge, om de i mindste måde fremmer, hvad hver af de kæmpende magter stiler imod, nemlig sejren.

Søndag den 25. april. (1. påskedag).

Vejret er pludselig slået om. Hundekoldt med blæst og ruskregn, i hvert fald i byer. Der har været store uvejr over flere dele af landet. Jeg arbejdede en del i haven, imellem bygerne, og Dorte hjalp mig.

Mandag den 26. april.

Der var storm og regn hele dagen.

Tirsdag den 27. april.

Fik en del lovforslag til sterilisation af de løse penge færdige til udsendelse til ministermøde.

Onsdag den 28. april.

Møde i lønningsskmissionen. Generaldebatten fortsat. Intet særligt. Folketinget genoptog sine møder. Scavenius ringede, at han lå i sengen af influenza og bad mig fungere som statsminister indtil videre. Han efterlyste en erklæring fra lederen af K.U. og Det konservative Folkeparti imod sabotagen. Den skulle handelsministeren skaffe ham. Det viste sig, at Halfdan Henriksen også havde fået en sådan affattet; han gik med den i lommen, lovede nu at sende den til Scavenius.

Jeg forsøgte at få et møde i 9-mands udvalget om krigskonjunktur-skatten, som jeg kæmper for at få tilslutning til, men måtte opgive det, da Buhl meddelte mig, at Socialdemokratiet havde vedtaget ikke at ville fremme dette forslag, før der forelå en samlet plan for nedkulingshistorien. Det var en underlig beslutning! Den må være et resultat af Buhls temmelig uvillige holdning over for mig i den senere tid; jeg ved ikke, hvad den skyldes. Synes han, at jeg søger for lidt vejledning hos ham? Jeg hænger jo ikke sådan i skørterne hos ham som Alsing Andersen gjorde, men Alsing Andersen var jo nødt til det; for han savnede ethvert begreb om de finansielle spørgsmål. Det samme kan dog ikke siges om mig. De konservative har naturligvis straks fulgt i socialdemokraternes kølvand og vedtaget det samme, og Venstre ved hverken ud eller ind. De radikale vil fremme mit forslag, men dette hjælper jo ikke.

Torsdag den 29. april.

Rigsdagsmøde uden interesse. Møde i lønkommissionen. Jeg påbegyndte en stort opbygget svartale, talte en time, blev halvt færdig.

Fredag den 30. april.

Møde i lønkommissionen; afsluttede min store svartale; var ret skarp. Ganske vellykket!

Ministermøde kl. 14. Scavenius var vendt tilbage. Vi behandlede først den store havnekonflikt, som kun er bilagt rent foreløbigt. Det gærer stærkt. Havnearbejderne er stærkt kommunistisk inficerede. Deres strejke var brandulovlig. Kjærbøl har arbejdet med at få forlig. Nu kan det skimtes, men der kræves et pres fra regeringens side for at få arbejdsgiverne til at give sådanne indrømmelser, at freden kan opnås. Kjærbøl ville have lov til at lægge et tryk på arbejdsgiverforeningen i regeringens navn. Dette vakte megen modstand fra Venstres side; men vi enedes dog til sidst om et brev, som skulle lægge det fornødne pres på arbejdsgiverne.

Vi behandlede en del småsager, bl. a. et sagsanlæg imod redaktøren af venstrebladet „Vestkysten“, der har beskyldt handelsministeren for embedsmisbrug, idet han har favoriseret fiskekonservesindustrien, i hvilken han selv er pekuniært interesseret. Forhandlingen gav anledning til et voldsomt udfald fra Scavenius's side imod pressen. Han-

delsministeren mente nemlig, at artiklen var skrevet, i hvert fald inspireret af en medarbejder af pressesekretariatet, Melchior Hansen. Scavenius erklærede straks: Han må øjeblikkeligt afskediges, og det skal jeg sørge for. Iøvrigt bør det elendige Pressebureau ophæves! Det gør ingen nytte. Iøvrigt er hele vor presse korrumperet, smudsblade med eller uden en let gennemskuelig fernis o.s.v. i den for Scavenius sædvanlige form, der måske kan passere ved en diskussion mellem helt unge mennesker, men som passer sig dårligt i et møde af landets ministre.

Efter disse sager forelagde jeg min store antiinflationsplan. Min forelæggelsestale tog ca. 1 time og var meget kraftig, men jeg havde desværre indtryk af, at jeg i det væsentlige talte for døve øren. Nu var folk trætte, og Scavenius afbrød mødet og fastsatte nyt ministermøde tirsdag i næste uge. Jeg ville have mødet fremskudt for at få farten sat op, men der er kun interesse for at træne den. Formelt begrundedes udskydelsen med, at handelsministeren skal have sine forslag (2) færdige, før vi kan gå videre!

Maj 1943

Lørdag den 1. maj.

En rolig arbejdsdag. Pragtfuldt vejr. Nu har vi fået en del regn, og nu er luften mild, og det er strålende sol. Rent ud ideelt. Man skulle bare kunne starte sin bil og køre ud i den lysegrønne skov.

Jeg søgte i dag Jørgen Jørgensen, den mand inden for ministeriet, jeg sympatiserer mest med. Jeg ville søge gode råd i anledning af mine store vanskeligheder med at få noget ud af mine pengepolitiske forslag. Jeg synes i det hele, at alt går i stykker for os i den indenrigske politik. Der mangler samling. Statsministeren interesserer sig jo ikke for dansk politik. Han er *kun* udenrigsminister. Hans bidrag til fremme af landets indre sager er som regel rent negativt. Han kan sige vittige og morsomme ting, også tåbelige ting desværre. Men lede noget, som har med landets finans- og erhvervsliv at gøre, kan han ikke. Og så er der ingen samlet ledelse. Handelsministeren er en flink og meget flittig fagminister, men mangler politisk flair; han har heller ingen indflydelse inden for sit parti. Desuden er han meget forfængelig. Hans primadonnanykker er voksende, da han er meget populær i befolkningen og havde et mægtigt antal personlige stemmer ved folketingsvalget. Venstre er svagt repræsenteret i ministeriet. Elgaard er en flink og brav mand, endda meget brav, men opgaverne er måske lidt for store for ham, og hans hartkorn. Brorsen er hæderlig og retsindig, men tung, træg og tvær, ængstelig for alt nyt, og når han har bidt sig fast i et eller andet standpunkt, er han vanskelig at flytte. Socialdemokratiet har jo 3 mand i ministeriet. Deraf er Bording absolut den betydeligste, både sagligt og politisk, navnlig det sidste. Han taler meget ofte i ministermøder; han og Jørgen Jørgensen er de ministre, der taler oftest, men han betyder ikke så meget som Jørgen Jørgensen, der er ministeriets betydeligste medlem, og hvis politiske sans er beundringsværdig sikker, og hvis ræsonnementer er udmærket afbalancerede. Socialdemokratiets 2. medlem, Kjærboel, interesserer sig kun for sit særlige område, og fagforeningerne kan han magte, men derudover har han ingen nævneværdige interesser! Politik interesserer ham ikke, det lægger han aldrig skjul på. Nr. 3, Lauritz Hansen, er en intelligent arbejdsdertype, men skruet og

naiv, uhyre naiv og selvoptagen. Han ytrer sig næsten aldrig i ministermøder, og hvad han siger, er ofte temmelig ensidigt. Disse betragtninger fremføres her som baggrund for den indgående samtale jeg i dag havde med Jørgen Jørgensen om hele vor stilling på den *indre* linie og navnlig for så vidt angår de store spørgsmål, vi i øjeblikket har til afgørelse: Pengesterilisation, lønstop og prisstop. Her er det, at vor uensartethed, vor mangel på ledelse og koordination viser sig i al sin grelhed. Halfdan Henriksen sidder og forhandler med erhvervene og de prisregulerende organer (Prisdirektoratet og Vareforsyningsdirektoratet). Kjærbøl forhandler med arbejderne og arbejdsgiverne, og jeg opererer med Nationalbanken og erhvervsskatteudvalget. Tungt og møjsommeligt er det, og koordinationen mangler helt. Politisk er forholdene heller ikke gode. Alt skal gennem 9-mandsudvalget, men derfra går de forskellige sager til partierne, og det er besværligt at opnå enighed om noget.

Jørgen Jørgensen gav mig ret i mine sørgmodige betragtninger og mente, at vi skulle nedsætte et ministerudvalg med mig som formand; desuden bestående af Halfdan Henriksen, Kjærbøl, Jørgen Jørgensen, Elgaard og Bording, der skulle samle alle de finansielle problemer. Det er muligt, at vi skal den vej ud. Men vil Halfdan Henriksen? og vil Scavenius?

Søndag den 2. maj.

Strålende vejr. Havearbejde, dels i vor egen have, dels i Gretes.

Jeg havde om aftenen en lille pudsige oplevelse. Jeg blev ringet op fra Ritzaus Bureau ved 18^{1/2}-tiden eller så og spurgt, om det var rigtigt, at jeg var konstitueret som statsminister, idet Scavenius, efter hvad rygtet gik, var syg. Jeg sagde, at Scavenius havde været forkolet nogle dage i forrige uge, men at han allerede fredag var vendt tilbage til sit arbejde og bl. a. havde ledet et ministermøde. Der havde derfor ikke været tale om nogen konstitution. Ved 10-tiden blev jeg så ringet op af kontorchef Gredsted fra telegramcensuren, som meddelte mig, at der var sendt en aflyttet telefonmelding, oven i købet ekspres, til Berlin fra Deutsche Nachrichtens Bureaus herværende korrespondent, hvori han meddelte, at Scavenius i længere tid havde været syg, og at jeg havde været konstitueret i hans sted! Desuden fortalte Gredsted, at der gennem dansk radio var udsendt en noget lignende meddelelse kl. 19, hvilken meddelelse var blevet dementeret

kl. 22. Gredsted lovede at sende mig et gennemslag af den aflyttede berlinermeddelelse. Det er uforståeligt, at Ritzaus Bureau kan misforstå min udtalelse i telefonen så fuldstændigt.

Mandag den 3. maj.

Ministerfrokost kl. 12, som vi plejer. Ritzaus Bureaus mærkelige meddelelse i aftes var hovedsamtaleemnet. Det oplystes, at enkelte provinsblade i forvejen har haft lignende meddelelser om min konstitution, endda slået ret sensationelt op.

Jeg havde en del skatteforhandlinger bl. a. med erhvervenes skatteudvalg, ellers intet af interesse.

Tirsdag den 4. maj.

Jeg havde i dag i ministermødet en meget lang og drøj forhandling om mine skatteforslag. De fik en hård medfart. Mest velvilligt stillede man sig over for forslaget om krigskonjunkturskat. Dette tiltrådtes i princippet, men noget endeligt forslag har jeg ikke udarbejdet endnu. Der bliver nok vrøvl, når de ser forslaget. Af de andre forslag tiltrådtes statslånsforslaget, forslaget om omsætningsafgift på obligationer og til dels et afgiftsforslag for tobak og stærke drikke. Resten gik til bunds i den hårde debat.

Scavenius fremdrog jødespørgsmålet. Det var ganske nødvendigt ikke at irritere tyskerne; det ville skade jøderne selv allermest. Den specielle anledning var universitetets beslutning om at holde professor-konkurrence efter professor C. E. Bloch. Den ene af konkurrenterne er jøde. Han kan under de nuværende forhold altså ikke udnævnes. Han hævdes heller ikke at være kvalificeret, men beslutningen om at afholde konkurrence, skønt den ene af de to konkurrenter ubetinget er saglig favorit, er sat i værk af de kredse ved universitetet, som vil skabe regeringen vanskeligheder. Der var enighed om at lade konkurrencen gå sin gang og så se, hvad dommerkomiteen beslutter. Ministeriet behøver jo ikke at følge indstillingen, hvis der bliver både et flertal og et mindretal.

Onsdag den 5. maj.

Pragtfuldt vejr. I dag for 30 år siden blev Allinge-banen indviet.

Det går livligt med sabotagen. I dag brændte et stort antal af byggerne i Kalkbrænderihavnen. Bl. a. brændte to af kongens både. Og hver dag har sine sabotagehandlinger.

Torsdag den 6. maj.

I dag et meget kedeligt ministermøde. Jeg forelagde forslaget om krigskonjunkturskatten; det blev kritiseret på det voldsomste af stats-, handels-, forsvarsministeren og til dels ministeren for offentlige arbejder. Det var en drøj debat. Jeg synes selv, at jeg klarede den nogenlunde godt, rent dialektisk, men trist er det, at man må slide så hårdt i det for at få sådan en smule lov fremmet. Jeg lovede at foretage visse ændringer for at bøde lidt på de hævdede mangler, men iøvrigt er det mit indtryk, at modstanderne modsætter sig loven, fordi de er bange for at få et medansvar. Iøvrigt er deres standpunkter helt forvirrede. Scavenius er den ene dag imod, den anden dag for!

Scavenius holdt iøvrigt en lang tale om vort forhold til tyskerne. Han mente, at krigen ville vare *længe* endnu. Først i 1944 ville den kulminere. Det gjaldt om, at det, der blev bygget op i november, kunne holde. Dr. Best ville os alt godt, og det var hidtil lykkedes ham at vinde gehør i Berlin for sin forsoningspolitik, men vi gravede grunden bort under fødderne på ham ved den fjendtlige holdning, der blev indtaget fra den overvejende del af den danske befolknings side. Det var særlig 3 områder, hvor det var galt: 1) sabotørerne, som ikke blev fangede, fordi folket beskyttede dem, direkte eller passivt, 2) pressen, som f. eks. ikke ville tage alvorligt til orde imod sabotagen og 3) militæret, der vedvarende indtog en antitysk holdning.

Det gav ikke anledning til nogen større debat.

Fredag den 7. maj.

Møde i regeringens beskæftigelsesudvalg. Vi drøftede de fremtidige beskæftigelsesforanstaltninger, særlig hvad vi skulle forberede til tiden efter krigen. Jeg arbejdede iøvrigt med mine skatteforslag.

Lørdag den 8. maj.

Vi havde i dag på ny ministermøde. Det gjaldt specielt krigskonjunkturskatten. Jeg havde udarbejdet et nyt, noget ændret forslag. Jeg havde ventet tilslutning fra alle sider, men Halfdan Hendriksen var som altid kritisk, helt ude i det meningsløse. Der var ikke antydning af hold i hans opposition. Det var sport. Opposition for oppositionens egen skyld. Men han fik svar på tiltale, meget kraftig saglig modfremstilling fra min side, således at han til sidst stod aldeles ene om sit standpunkt. Scavenius var i dag på min side, men i går var han jo også imod. Halfdan Hendriksen irriterede åbenbart, så jeg havde ret let spil. Resultatet blev så, at jeg skulle gå til 9-mands udvalget med forslaget; Halfdan Hendriksen tog forbehold på 2 punkter, skalaen (men hvorledes han ville have den, fik vi ikke at vide, han vidste det åbenbart ikke selv), og så med hensyn til adgangen til at fradrage krigskonjunkturskatten i næste års skatteindkomst. Disse forbehold ville han gøre gældende over for partiet. Denne mærkelige moloch „partiet“, der efter valget synes at blive endnu mere troldomsbetonet end før. Navnlige de konservative, som har været så heldige ved valget, er blevet svært kry. Når Halfdan Hendriksen siger: „mit parti“, lyder det, som om en katolik siger: „Jomfru Maria“, eller taler om paven i Rom!

Så drøftede vi arbejdsministerens krav om flere millioner til beskæftigelsesforanstaltninger. Jeg stillede mig meget afvisende. Han ville have 75 mill. kr. Jeg gik til sidst, hårdt presset, med til 20! Vi drøftede den lidet gunstige finansielle situation, som den tegner sig for indeværende år, idet forbrugsafgifterne går ned, men ingen tror rigtig på det, fordi det stadig er gået bedre, end de forskellige finansministre har spået. Således går det; når man råber: „Ulven kommer“ for tit og uden grund, er der ingen, der lytter til råbet, selv om det er sandt; og så æder han alle landsbyens får.

Søndag den 9. maj.

En stille dag. Sol, men lidt koldt. Kunne kun være ganske lidt i haven. Plantede georginer m. m.

Mandag den 10. maj.

Det var en travl dag med mange forhandlinger bl. a. med erhvervenes skatteudvalg, som jeg iøvrigt kom godt ud af det med. De gav på en overraskende måde tilslutning til det meste af, hvad jeg havde til hensigt at stille forslag om. Og dog var en så kritisk herre som skibsreder A. P. Møller medlem af udvalget.

Vi havde ministermøde; intet særligt; det var i fortsættelse af ministerfrokosten, som jo holdes hver mandag og forløber ganske fornøjeligt.

Fredag den 14. maj.

Det har været en meget travl uge med vigtige, kedelige og vanskelige forhandlinger om mine skatteforslag, som er meget upopulære. Hele pressen skriver om dem, og jeg angribes i de fleste blade. Skatter er jo ikke velsete.

I tirsdags [den 11.5.] havde jeg sammen med handelsministeren en meget lang og trættende forhandling i 9-mands udvalget. Resultatet blev, at man opfordrede regeringen til at udpege en delegation af ministre til at føre forhandlingerne til ende, for man skulle søge at opnå fuld enighed, hvis dette var muligt. Om onsdagen havde vi statsråd og efter statsrådet ministermøde, hvor jeg forelagde forslaget om en sådan delegation. Dette vedtoges. Det blev foruden mig og handelsministeren: indenrigsministeren, trafik- og landbrugsministeren. Vi 5 ministre havde så torsdag det første møde med 9-mands udvalget og fredag nyt meget langt møde (3 timer). Det var en meget forvirret forhandling. Venstre er meget kontrær, men iøvrigt indbyrdes uenige. Krigskonjunkturskatten er den værste anstødssten, skønt der i princippet er enighed om, at forslaget skal fremmes, men udformningen er meget svær at løse. Vi fortsætter i næste uge, og måske når vi til vejs ende, skønt det ser broget ud.

Ministermødet onsdag [den 12.5.] fik iøvrigt et meget ubehageligt forløb. Scavenius var helt vild. Det drejede sig om militærets stilling. General von Hanneken har fundet på, at det danske militær er tysk-fjendtligt! Og han vil have beviser for dets loyalitet over for besættelsesmagten; ellers vil han have hæren afvæbnet! Vor forbindelses-officer general Rolsted har været til frokost hos von Hanneken i går (torsdag), og der haft en meget lang drøftelse. Brorsen oplæste Rol-

steds rapport af det passerede. Von Hanneken havde forlangt, at vi skulle sende en division til østfronten eller i hvert fald til den finske front. Så ville han tro på vor loyalitet. Hvis dette ikke kunne lade sig gøre, skulle der udkommanderes en del officerer til tjeneste ved den tyske front. Begge dele blev selvfølgelig afvist. Hvad man fra hærens side kunne tænke sig var, at lade nogle officerer gå til kursus (studiebesøg) i Tyskland, men frivilligt for den enkeltes vedkommende.

Dette spørgsmål gav anledning til fuldstændige raserianfald fra Scavenius's side. Der var ikke den injurie, han ikke benyttede ved omtalen af de danske officerer. Brorsen svarede en del tilbage, men ikke kraftigt nok. Det virker forstemmende at have en statsminister, som i den grad savner balancen i sindet, at han end ikke kan udtrykke sig på en sømmelig måde. Han raser, og han skælder ud. Ja, over for landbrugsministeren tillod han sig i dag endog den uforskammethed at betegne ham som: „Hr. sabotør“. Årsagen var den, at Scavenius havde udtalt over for Brorsen, at hærens ledende mænd skulle sørge for, at de officerer, som ville tage til Tyskland for frivilligt at gøre tjeneste i den tyske hær, mødtes med *velvilje* inden for officerskorpset, i stedet for at de nu blev chikanerede og nærmest blev betragtede som landsforræddere. Bording svarede hertil, at det var stridende imod, hvad han anså for stemmende med dansk værdighed og dansk neutralitet at vise velvilje over for dem, som gik i tysk krigstjeneste. Dette fremkaldte en voldsom eksplosion fra Scavenius's side, og i sin frådende replik til Bording betegnede han ham som foran nævnt: „Hr. sabotør“. Bording reagerede ikke herover for; hvis han havde tilladt sig en sådan uartighed over for mig, havde han dog nok fået svar på tiltale. Jeg talte efter mødet med handelsministeren om sagen, idet jeg gav udtryk for min forbavselse over, at ministrene ikke protesterede imod den af Scavenius anvendte tone. Når jeg ikke selv havde reageret, skyldtes det, dels at jeg jo var så ny som minister, dels ikke direkte havde været genstand for hans uartigheder. Handelsministeren var ganske enig med mig i mit syn på forholdet, og vi var enige om, at vi ikke oftere ville lade sådanne uforskammetheder og for et møde i landets regering uværdige oprin passere uden en passende reaktion.

Ved samme ministermøde meddelte Scavenius, at dr. Best i dag skulle have foretræde hos kongen, som han endnu ikke har hilst på, medens han jo har hilst på kronprinsen og dronningen. Dette besøg er indledningen til, at kongen overtager regeringen på ny en af da-

gene. Han er ikke helt rask endnu; såret på foden vil ikke læges, han kan ikke støtte på benet, men han er utålmodig over sin uvirksomhed, og lægerne mener vist, at det skulle have en gavnlig virkning på hans sindsstemning, om han fik en opgave at beskæftige sig med.

Lørdag den 15. maj.

I dag kom det kgl. reskript, hvorefter kongen på ny overtager regeringen. Kl. 19 holdt han en tale i radioen til det danske folk, hvor han dels takkede for dets venlighed imod ham under hans sygdom, dels advarede imod sabotagehandling. Denne advarsel har længere været forberedt.

Sabotagen flourer stadig. Omtrent hver dag sprænges fabrikker i luften, og der stikkes ild på lagre o.s.v., og det er sjældent, at man opnår at fange gerningsmændene, der beskyttes af mange, som ikke selv vil øve sabotage, men på den anden side ikke vil skade landsmænd, der udfører en sådan. Disse sabotører rider os som en mare, og alle forsøg på at bremse dem synes forgæves. Nu får vi se, om kongens manende ord skulle hjælpe. Jeg har nogen tvivl.

Iøvrigt havde vi krisekabinetssmøde i dag. Vi drøftede bl. a. den meget alvorlige situation, der er ved at indtræde for landbruget, der ikke kan få arbejdskraft. Sukkerroedyrkerne kan ikke få markerne passede, så sukkerroearalerne pløjes op. De sår så sennep i stedet for. Det vil sikkert betyde en stærkt forringet sukkerhøst, og vi har så ikke noget at eksportere og kan ikke få de nødvendige byttevarer. Vi var enige om at standse alle offentlige arbejder for at henvise arbejderne til landbrugsarbejde, men om det forslår, er et stort spørgsmål. Det er vist også for sent. Tyskerne tager jo også en væsentlig del af arbejdskraften. Nu har vi fået en ny kødordning, men vi har næsten intet kød, i hvert fald ikke her i København. Vi har selv fået noget fra Bornholm. Det tærer vi på indtil videre. Det er snart rent galt med varer af enhver art. Lagrene er tømt ud. Mærkeligt for resten, at de har holdt så længe. Men nu ebber det også. Hvordan det skal gå til vinter, er ikke til at forstå, hvis krigen varer ved.

Mandag den 17. maj.

Vi havde ministerfrokost i dag. Scavenius var rasende på justitsministeren, som han forlangte afskediget. Det råbte han op om, før justitsministeren kom. Da han kom, satte han dog tonen noget ned.

Forholdet er det, at trods kongens tale i lørdags mod sabotører, har der i det sidst forløbne døgn været særlig mange sabotager. Bl. a. har sabotører i Holbæk på hørskætteriet skudt på sabotagevagter. Den ene er livsfarligt såret. De var blevet overfaldne, den ene skød et skræmmeskud; det byder reglementet. Så skød sabotørerne vagten ned. Scavenius rasede over, at der eksisterede et så tåbeligt reglement, hvorefter vagterne først skal skyde varselsskud, før de skyder med skarpt (sigter). Justitsministeren lovede ufortøvet at lave reglementet om. Det beroligede Scavenius noget.

Ellers intet særligt. Forhandlinger i det uendelige om skattelovene som sædvanligt. Det er ikke morsomt længere. Og noget resultat kan jeg ikke skimte. Demokratiet er godt, men ikke handlekraftigt. Det har denne sag vist. Trist er det jo, at der ikke er nogen indenrigspolitisk ledelse af dette ministerium. Scavenius interesserer sig slet ikke for det indenrigske. Savner også forudsætningerne for at bedømme de forskellige indenrigske og almindelige politiske problemer.

Fredag den 21. maj. (St. bededag).

I den nu snart forløbne uge har jeg hver dag arbejdet med mine store skattelove. Der har både tirsdag [den 18.5] og onsdag [den 19.5.] været meget lange møder i udvalget, der består af 9 rigsdagsmænd (9-mands udvalget) og de 5 ministre. Ledelsen er meget slet (A. M. Hansen), der bare sidder og giver ordet. Meningerne står skarpt imod hinanden, og Venstre er meget trevent. Venstres 2 ministre er imod *alle* foranstaltninger. Mest positiv inden for Venstre er Knud Kristensen, men han siger stadig, at han kun taler på egne vegne, om hans parti vil gå med, kan han ikke sige. Stensballe, det andet medlem af samarbejdsudvalget, er sur og vranten, vistnok nærmest imod alt. Socialdemokraterne er kede af de indirekte skatter og kræver til gengæld direkte skatter, også af aktieselskaber, hvad de konservative er imod. Der snakkes i det uendelige, vi passiarer os til døde. Time efter time går som march på stedet.

Før mødet onsdag gik jeg over til Scavenius og satte ham ind i den fortvivlede situation, og han blev naturligvis rasende. Han ville med over i udvalget og sætte dem stolen for døren. Denne sag betød liv eller død for ministeriet; hvis intet kom ud af forhandlingerne, måtte regeringen fremsætte sine forslag uden om samarbejdsudvalget og lade Rigsdagen gå imod dem, dersom den turde. Det skulle ske for

fuld offentlighed. Vi ville ikke lade denne sag dø stråddøden. Jeg rådede ham til ikke at gå derover endnu, men afvente dagens forløb. Vi tog så et ministermøde, hvori sagen drøftedes, og hvor Scavenius fremsatte de samme synspunkter som foran angivet. Af Venstre var kun mødt Brorsen, og han sagde ikke noget, men så sur ud. Så gik vi til udvalgsrådet, hvor snakken flød i de kendte strid og brede strømme. Det varede i 3 timer. March, uden at komme ud af pletten. Så foreslog jeg et ganske lille udvalg, der skulle søge at nå et resultat snarest, 1 for hvert parti med mig som formand. Der mukkede lidt fra politisk side; man ville beholde ledelsen. Jeg sagde, at det var regeringens bestemte ønske at overtage ledelsen i denne sag. Det smagte man lidt på, men så accepterede man. Jeg blev så formand med handelsministeren som regeringens anden repræsentant. Som medlem indtrådte Buhl, Ole Bjørn Kraft, Knud Kristensen og dr. Munch.

Vi mødtes så hos mig torsdag [den 20.5.] kl. 14. I løbet af de timer fik vi de store, i hvert fald de største stridsspørgsmål bragt fra hånden. Det var spørgsmålene om skat af aktieselskaber, kooperative selskaber og almindelige indkomster samt krigskonjunkturskatten. Vi fik det hele nogenlunde ridset op og skal så fortsætte i morgen, dels for at se lidt nærmere på resultatet af forhandlingen torsdag, som nu embedsmændene stiller op og beregner, dels for at bringe de mindre stridsspørgsmål i et fast leje. Det skulle virkelig være muligt at nå til enighed over det hele, i hvert fald i det nedsatte udvalg. Om så partierne tager det, er et andet spørgsmål. Det vil jo navnlig knibe i Venstre, som er blevet et underligt fribytterparti.

Men hvis de nægter at gå med? Hvorledes vil så den politiske udvikling forme sig? Går vi så til Rigsdagen med forslagene med støtte af de øvrige partier? Og kan så „samarbejdet“ regnes for fallit? Ja, der rejser sig mange problemer, og de er interessante allesammen. Jeg føler mig lidt utryk over for fremtiden, ikke mindst min egen. Jeg er i denne sag midt i brændingen, da det jo fortrinsvis er mine forslag, og da det er den økonomiske politik, det drejer sig om. Jeg ville ønske, at jeg havde denne store sag i orden. De sidste døgn har taget en del på mine nerver. Jeg har ellers sovet godt; men de sidste nætter har det knebet meget. Højest 4 1/2 times søvn, og det er for lidt, når man arbejder så hårdt, som jeg gør i denne tid. I morgen har jeg sat embedsmændene i skattedepartementet stævne kl. 8 1/2. De tror, jeg er gal! Sådant behandling er de ikke vant til. Navnlig generaldirektøren er alt andet end morgenmand. Han kommer normalt

kl. 11^{1/2}, en tåbelig vane, og jeg må til at vænne ham af med det, men jeg ved jo ikke, hvor længe jeg er minister, og så holder man ikke så meget af at optræde som reformator, vel vidende, at når man er borte, falder de tilbage i deres gamle folder.

Det har ellers været et pragtfuldt vejr i dag. Varmt og solrigt; vi har været i haven det meste af dagen. Men det er meget tørt. Bare vi kunne få en god bløder.

Lørdag den 22. maj.

I disse dage for 30 år siden blev jeg valgt til folketingsmand (den 20. maj 1913). Hvor er meget forandret i disse 30 år. Hvor har man oplevet meget af ondt og godt, og hvor har livet formet sig ganske anderledes, end man havde ventet det. At man i disse 30 år skulle opleve 2 verdenskrige, havde i hvert fald ingen kunnet profetere.

Søndag den 30. maj.

Det har været en yderst bevæget uge, noget af det travleste jeg har oplevet. I korte træk har begivenhederne udviklet sig således: Mandag den 24. havde vi afsluttende møde i det nedsatte underudvalg (om skattelovene). Der opnåedes her fuld enighed. Mødet sluttede kl. 12^{1/2}. Så fik vi det hele med stort besvær og i stor hast flikket sammen, så at jeg i et ministermøde kl. 15 kunne forelægge det. Her blev det godkendt, således at jeg fik lov til at gå til 9-månds udvalget med det som regeringens forslag. Dette møde holdtes kl. 19. Her forelagde jeg hele planen i et stort anlagt foredrag, der varede 1^{1/2} time. Det blev hen imod midnat godkendt om end med betænkeligheder. Så skulle det forelægges partierne onsdag formiddag, og jeg skulle have svar torsdag kl. 10. Tirsdag [den 25.5.] gik med at skrive bemærkninger, forelæggelsestale o.s.v. Torsdag [den 27.5.] kl. 10 holdtes så det afsluttende møde i det store udvalg, og her blev – om end med visse forbehold og enkelte punkters overgang til såkaldt fri forhandling, hvilket vistnok betyder, at et enkelt parti kan forhindre pågældende bestemmelses gennemførelse – tilslutning givet fra alle sider.

Kl. 11^{1/4} havde kongen tilsagt handelsministeren og mig til privataudiens, fordi han ville have en lidt nærmere redegørelse for hele lovkompleksets indhold. Han modtog os i sin sygestol, da han stadig

ikke kan sætte det venstre ben til, da der er et sår under foden, som ikke vil læges. Han hørte på vore forklaringer og forstod ikke meget af det, men indvendte ikke noget. Han udtalte bl. a.: De bliver ikke populær med de forslag, finansminister, og De gør også mig upopulær, og så er det den første regeringshandling, jeg skal foretage efter at have overtaget regeringens førelse. Jeg svarede, at en finansminister skulle ikke trakte efter at blive populær, men at gøre det rigtige, således at efterverdenen erklærede, at der var handlet forsvarligt. Ja, det har De vist ret i, sagde kongen.

Dagen efter, altså fredag den 28., havde vi statsråd. Det første jeg har været med til under kongens ledelse. Han var kørt ind i sin rullestol og sad ned med benene foran sig under bordet. Det generede ham åbenbart, at han skulle modtage sin regering i denne lidt ynkværdige forfatning. Jeg tror, han har forestillingen om, at en konge skal indtage en kongelig holdning, også i det ydre. Han indledede med en ganske kort tale, der lød omtrent således: „Ja, det er jo nu længe siden, at jeg sidst ledede et statsrådsmøde, og der er sket meget, siden jeg måtte afgive regeringens førelse. Jeg vil først takke dig, Frederik, fordi du har indtaget min plads og den måde, hvorpå du har gjort det. Og så vil jeg takke alle regeringens medlemmer, fordi De har påtaget Dem det byrdefulde hverv, som det er at være ansvarlige for landets styrelse i disse svære tider. Særlig takker jeg de nye medlemmer af regeringen“. – Ellers hændte intet særligt under statsrådet.

Kl. 13 forelagde jeg mine forslag i Folketinget. Jeg talte i ca. 1 time, godt og vel. Det var en solid, men ret kedelig tale.

Bagefter havde vi et ministermøde, der fik et endog overordentlig stormende forløb. Baggrunden for dette møde og dets forløb er følgende: For nogen tid siden henvendte dr. Best sig til Scavenius på en særlig højtidelig måde (det er vist omtalt et eller andet sted foran i min dagbog)* for at beklage sig over det danske hærkorps' holdning over for tyskerne. Den var udpræget fjendtlig, og von Hanneken nærede derfor ønske om hærens hjemsendelse, hvad dr. Best søgte at forhindre. Men der måtte ske noget! Viser et tegn på vilje til forståelse. Scavenius ville derfor, at man skulle give udtryk for, at regeringen anså det for ønskeligt, at danske officerer meldte sig til tjeneste i den tyske hær. Dette ville regeringen selvfølgelig ikke være med

* Se den 14.4.

til. Men hvis nogen ville frivilligt tage af sted, ville man ikke lægge dem hindringer i vejen. Dette har man iøvrigt hele tiden været enige om; det er linien fra Staunings tid, så det var ikke noget nyt. Men der fremhævedes særlig 2 punkter: 1) den officer, der gik til den tyske front, træder uden for nummer i den danske hær; nu ville man fra regeringens side søge hjemmel på normeringslov til, at denne tid blev anciennitetsgivende (det samme, som er sket med de frivillige i den finske vinterkrig); 2) der findes i hærloven en bestemmelse om, at den officersaspirant, der uddanner sig på og dimitteres fra skolen, er pligtig til at gøre tjeneste i den danske hær – jeg tror – 2 år efter dimissionen fra skolen. Nogle af disse unge officerer ønsker nu at rejse, og der skal altså dispenseres fra sidstnævnte bestemmelse, men til sådan dispensation savnes hjemmel. Denne skal tilvejebringes ved en beskeden ændring i en revisionslov til hærordningen, som forelægges hvert efterår under de nuværende ekstraordinære forhold. I realiteten var der i regeringen fuld enighed om, at man ikke havde noget at indvende imod, at disse lempelser blev tilvejebragt, hvis danske officerer frivilligt meldte sig til tjeneste. Krigsministeriets og udenrigsministeriets embedsmænd affattede derfor i fællesskab en erklæring, som Scavenius skrev under og afgav til dr. Best, der dagen efter (den 21. maj) takkede for den i en svarskrivelse. Imidlertid fik forsvarsminister Brorsen den idé uden at underrette nogen derom, at forelægge sagen for 9-mands udvalget for at sikre sig tilslutning til de nødvendige lovbestemmelers gennemførelse til den tid. Brorsen har rimeligvis som den stive og ufikse mand, han er, forelagt hele sagen, der jo drejer sig om rene bagateller, på en uheldig måde, for resultatet blev et stormvejr i 9-mands udvalget, hvor man – vistnok fra alle sider i mere eller mindre kategoriske udtryk – gik imod at love at tiltræde sådanne ændringer. De konservative gik endda lige efter til partimøde og vedtog enstemmigt at gå imod. Brorsen underrettede ikke Scavenius om det i 9-mands udvalget passerede; ad anden vej fik han det at vide under en middag, han som statsminister holdt den 27. maj. Han blev selvfølgelig rasende, og ved ministermødet den 28. gik det mere end varmt til. Brorsen fik jo knubs fra alle sider, fordi han ikke havde underrettet de politiske ministre om sagen forinden, så at den kunne være forberedt, men navnlig gik det varmt til i debatten om forholdet mellem ministeriet og 9-mands udvalget, idet Scavenius hævdede, at han nu ville have ren besked; hvis man fra politisk side ønskede at føre en ny udenrigspolitik, måtte dette

klares. Han ville hellere end gerne gå så snart som muligt, men han ville ikke faldes i ryggen o.s.v.

Ministermødet trak noget ud, og kl. 15^{1/2} skulle Scavenius og Brorson over i udvalget. De kom noget sent, og efter vedtagelse på mødet gik Jørgen Jørgensen, Kjærbøl (Bording var optaget) og Halfdan Hendriksen med. Det blev et meget livligt møde, efter hvad Jørgen Jørgensen siden fortalte mig. Da man fik sagen rigtigt fremstillet, sluttede man sig fra alle sider i realiteten til at gennemføre ordningen, men de konservative ville ikke stemme for en lovændring! Dette var jo ganske inkonsekvent, for hvis man i realiteten godkender ordningen, må man jo også tage de deraf følgende *formelle* konsekvenser. Det kan da ikke falde på en formalitet; det kan kun være et udtryk for fejhed i retning af ikke at være sit standpunkt bekendt. Resultatet blev da også enighed. Et vidnesbyrd om den noget nervøse stemning, der råder.

Scavenius sagde iøvrigt under forhandlingen noget, som var ganske interessant. Han sagde omtrent følgende: „Den nuværende stilling er uholdbar. Vi må søge at nå til, at vi på ny får en politisk statsminister, og jeg står ikke i vejen for en sådan ordning. Jeg er træt og opslidt og ønsker snarest at give plads for en mand, der kan føre mit arbejde videre om end under andre forudsætninger. Jeg tror ikke, at tiden er moden endnu, men den kan måske snart blive det. Siden valget i marts har jeg følt, at jeg snarest måtte se at komme bort. Fra alle sider viste man, at man kun tålte mig. Jeg er en slags paria, som man skyer. Men min politik tør man ikke bryde med. Men så find da manden, der kan føre den videre. Jeg ønsker intet hellere end at blive afløst“.

Juni-juli 1943

Søndag den 6. juni.

I tirsdags [den 1.6.] kom mit store lovkompleks til 1. behandling i Folketinget. Det blev en af de rigtig store debatter. Den strakte sig over 2 dage med møder både formiddag og eftermiddag. Pressen har angrebet mine lovforslag på det voldsomste. Særlig afsnittet om tvangsopsparing, som iøvrigt ikke er min ide, i hvert fald kun indirekte. Men alle de store partiers ordførere, i hvert fald hovedordførerne (for der var også ordførere til de enkelte lovforslag) gav principiel tilslutning. Jeg synes derfor, at jeg står ret stærkt. Selv om jeg ikke fejrede oratoriske triumfer, klarede jeg mig meget net i debatten. Om onsdagen [den 2.6.] blev forbrugsafgifterne gennemført i begge ting. Så blev stærke drikke og cigaretter m. v. på ny fordyrede. Tænk, af en cigaret på 10 øre tager staten nu de $7\frac{1}{2}$ øre i afgift!

De andre lovforslag gik i udvalg, og behandlingen vil trække noget ud. Rigsdagens arbejdsmod er ikke stort. Der blev ved slutningen af onsdagsmødet kl. 16 nedsat et udvalg på 21 medlemmer. Det skulle holde sættende møde med det samme, men det lykkedes ikke at samle så mange medlemmer, at man var beslutningsdygtig! Dagen efter var det nemlig Kristi Himmelfartsdag, og så stak folk af med togene. Om fredagen [den 4.6.] kunne man heller ikke holde møde, for dagen efter var det grundlovsdag; så skal man tale ved grundlovsfester. Og så kom søndagen. Der bliver derefter først konstituerende møde på onsdag (altså 8 dage efter udvalgets nedsættelse). Og i denne uge bliver det iøvrigt ikke til noget med udvalgets arbejde, for de store kanoner (førerne) er rejst til Stockholm, hvor der er interparlamentarisk møde. Ja, det demokratiske system har mange store fordele, men det er ikke hurtigt virkende, og med handlekraften er det så som så. Jeg forstår ikke, at man i en så stor sag, hvor landets opmærksomhed er rettet stærkt på, hvad der sker på tinge, vil drive sådan med arbejdet. Ganske vist kan man tage sig oppositionen fra „Fædrelandet“, Bondepartiets og andre smågruppers side let, men man skal vist aldrig føle sig altfor sejrsikker.

Pinsedag den 13. juni.

Det har været en forholdsvis stille uge. De store „kanoner“ er ganske vist delvis kommet tilbage fra Stockholm, men den største, nemlig Buhl, er ikke vendt tilbage endnu. Han har taget sig en ekstra ferie i Stockholm, hvor han privat besøger nogle bekendte, og så må det gå med rigsdagsarbejdet i København, som det bedst kan. Socialdemokratiet tør ikke tage nogen stilling til skattesager, uden at han er med. Derfor har 21-mands udvalget denne uge slet ikke beskæftiget sig med det vigtigste af lovforslaget, nemlig forslaget om konjunkturskat og tvangsopsparing, kun syslet med småforslagene. Jeg har været til samråd torsdag [den 10.6.]. Det drejede sig om statslånet og motorkøretøjerne. Det var ikke meget interessant. Handelsministeren har været til samråd om banker og sparekasser, indenrigsministeren om landbrugsejendomme. Det skorter stadig på arbejdsmodet eller måske snarere arbejdsevnen i den gode rigsdag. Der var kun møder onsdag og torsdag. Så stak de af igen allesammen. Pressen fortsætter sin heftige debat om mine forslag, og de tager den langsomme behandling på tinge som et udtryk for grundighed i arbejdet og omhyggelighed i stillingen over for skatteborgerne, skønt det er et udslag af dovenskab og ansvarsløshed over for den opgave, som det er overdraget Rigsdagen at løse. Men nu er det lovet mig, at i den kommende uge vil der blive sat al mulig kraft på. Nu får vi se. Jeg venter mig en del af Buhls hjemkomst, og jeg vil alliere mig med ham for at få sat fart på. Det er heller ikke mange ændringer, jeg går med til, og hvad jeg ikke går med til, kan næppe ventes fremmet. Jeg er iøvrigt belemret med et utal af organisationshenvendelser. Der er jo stærkt røre alle steder i anledning af disse spare- og skatteforslag.

I onsdags [den 9.6.] var jeg med finansudvalget på udflugt, til Frederiksværk, hvor vi besøgte krudtværket og stålvalseværket. Forsvarsministeren var vært ved en frokost på hotel „Frederiksværk“. Så gav jeg eftermiddagskaffe samme sted, og så kørte vi til København, hvor jeg gav middag i Tivoli (Divan 2). Det var en fin stille middag, og den forløb ualmindelig vellykket. Det var virkelig en hyggelig, men *meget* anstrengende dag. Vi tog med toget 8.19, og middagen sluttede først kl. 23. Jeg synes selv, at jeg var en god vært, og Bodil, min niece og ministersekretær, klarede sine opgaver nydeligt – skal vi sige: som værtinde!

Løvrigt er der ikke hændt store ting herhjemme. Ingen stormende debatter på ministermøder; kun løbende ting.

Sabotagen fortsætter næsten uforandret. Tyskerne er selvfølgelig vrede over det; men deres trusler om selv at overtage styret herhjemme i den anledning, mærker vi ikke mere til. De er åbenbart blevet myge af deres store modgang på de forskellige krigsskuepladser. Forholdene opfordrer ikke til at slå i bordet. Det eneste besatte land, hvor der er *nogenlunde* ro, hvor det i hvert fald ikke går på livet løs, er Danmark, og den „idyl“ synes man dog at have psykologisk forståelse nok til ikke at forstyrre. Det store overmod, som vi var ude for, mens tyskerne gik fra sejr til sejr ude i verden, synes at høre fortiden til. Og det er godt det samme. Som nu med kravet om at bevæbne de danske færges over Storebælt, et krav, som blev ført frem med brask og bram, og som Scavenius, traditionen tro, var parat til at sige blankt ja til, er nu helt frafaldet. I det hele viser det sig, at Scavenius er altfor villig til at opgive vore positioner uden sværdslag. Det har måske været nødvendigt engang, men tiden er løbet fra den politik, og derfor står Scavenius svagt, fordi han så tit har taget fejl. Han tog alvorligt fejl, dengang tyskerne forlangte al hærens ammunition etc. udleveret. Han ville sige ja straks, og kun fordi alle vi andre ÷ Gunnar Larsen nægtede at være med, måtte han ind i forhandlinger, hvorved dog en væsentlig del af materiellet m. v. forblev på danske hænder. Og det samme står vi jo over for i den foran omtalte sag med bevæbningen af færgerne. Atter en upåkrævet forhåndseftergivenhed fra Scavenius's side. Nu føler han sig jo altid så overordentlig selvsikker og overbevist om sit eget jugements rigtighed. Ingen andre forstår noget; og så hans voldsomme temperament. Men han er hæderlig i hele sin færd; der er intet luskeri ved ham. Og kedelig er han aldrig.

Det står iøvrigt sløjt til med vore forsyninger. Kulleverancerne er gået stærkt ned. Vi bliver snart nødt til at standse en del af vor industri. Og hvor længe kan vi holde gasværker og elektricitetsværker i gang? Og vore baner?

Ja, tiderne strenges. Men måske er vi nær ved enden. – Måske!

2. pinsedag den 14. juni.

Vi kørte i den store ministerbil en pragtfuld tur til Hornsherred, hvor vi spiste frokost på hotel „Bramsnæsvig“. Derfra kørte vi til Tåstrup og besøgte Carl Emils. Bodil var hjemme, kørte med os til København. Herligt vejr hele dagen. Alt står smukt på markerne.

Torsdag den 17. juni.

Det var nogle meget hårde arbejdsdage. Jeg har deltaget i folketingsudvalgets udvalgsmøder, næsten fra morgen til aften. Det er drøjt, for de spørger om alt muligt i det store kompleks. Jeg har klarer mig ganske godt, synes jeg selv, men anstrengende og enerverende har det været. Nerverne stod i den grad på højkant, at jeg forrige nat, da jeg først kom fra udvalgsmøderne kl. 22, ikke kunne sove mere end 2¹/₂ time! Derfor har jeg i dag været meget træt. Jeg deltog i en officiel middag, nemlig afslutningen af universitetskommissionens arbejde. Det har varet i 8¹/₂ år! Kommissionen blev i sin tid nedsat på mit initiativ, og jeg har været et meget virksomt medlem. Derfor overraskede det også middagens deltagere, at jeg var stum ved middagen, men jeg var meget træt, kørte hjem lige efter bordet.

Fredag den 18. juni.

Igen lange udvalgsmøder. Jeg stillede en del ændringsforslag. Der er store vanskeligheder ved at opnå enighed; blandt de konservative er der stærk opposition, men der er jo det gode ved det, at dersom vi ikke kan enes om ændringsforslag, må lovforslagene gennemføres uændrede. Det ved også de konservative, og derfor falder vel opponenterne til føje. Men det er ikke let at trække det vod i land. Jeg ville ønske, at jeg snart var ved vejs ende, så at jeg kunne komme i lidt smult vand igen.

Søndag den 20. juni.

I går havde vi middagsselskab, det første i år. Det forløb godt, men det er ikke nemt at holde selskab i disse tider, hvor man ikke kan få, hvad man vil have, selv om man står med pengene i hånden. Vejret er vidunderligt, og høsten tegner godt.

Mandag den 21. juni.

Ved ministerfrokosten fortalte Scavenius, at det trak op til vidtgående restriktioner fra tyskernes side over for pressen. Dr. Best hævder, at nu har han tabt tålmodigheden, og nu må munden lukkes på den tysk fjendtlige agitation, som udgår bl. a. fra „Berlingske Tidende“s side. Hvad det er, der tænkes på fra tysk side, blev jeg ikke klar over; men Scavenius var meget vred på den danske presse. Jeg synes ellers den er lammefrom, men skjule sin uvilje mod besættelsesmagten kan den jo ikke helt.

Efter frokosten havde vi møde i regeringens beskæftigelsesudvalg, hvor vi drøftede, hvilke foranstaltninger, der skulle træffes ved overgangen fra krigs- til fredsøkonomi. Der var mange tanker fremme; vi enedes om at lade repræsentanter for de forskellige store erhverv arbejde med planerne med hensyn til industriens, handelens, rederierhvervets og landbrugets økonomiske problemer og at bede en repræsentant for hvert af disse undersøgelsesudvalg aflægge beretning for et ministerudvalg, bestående af handels-, arbejds-, landbrugs- og finansministeren. – Det var jo ikke noget stort resultat, men man var bange for at slå det hele for stort op. Fra tysk side betragtes Danmark jo som et led i Stor-Europa, medens alle erhvervsrepræsentanter selvfølgelig kun vil arbejde på at fremstille projekter for en tilbagevenden til førkrigstidens økonomiske forhold. Iøvrigt er jo alt uafklaret, og det er vel mest kandestøberier, der i øjeblikket kan laves. Mødet bød iøvrigt på en stærk divergens mellem arbejdsministeren og mig, idet han havde krævet, at der skulle stilles en bevilling på 50 mill. kr. til rådighed for ham til arbejder, der skulle udføres efter krigens ophør, hvad jeg var gået imod. I regeringen vandt mit standpunkt overvejende tilslutning, hvilket gjorde Kjærbøl meget vred. Han truede med demission! Nå, den melodi synger jo enhver minister, når han ikke får sin vilje.

Søndag den 4. juli.

Forrige søndag kørte jeg i min *store* ministerbil, der har gasgenerator, Grete og Dorte til Fakse Ladeplads, hvor de skal holde ferie en uge. Sigrid og Bodil var med. Det var et vidunderligt vejr; jeg lå i solen ved stranden og blev dejlig solbrændt. I dag kørte jeg på samme måde ned og hentede dem. Men på turen til Fakse Ladeplads

stak vi ned til Møenbroen, som jeg ikke har set før. Jeg var indbudt til indvielsen, men sendte afbud dagen før festen. Vi kørte fra Møenbroen tværs over til Bogødæmningen, der blev indviet samme dag som Møenbroen, og over dæmningen til Bogø, hvor jeg aldrig har været før. Så kørte vi (d.v.s. Sigrid, Bodil og jeg) tilbage til Kallehave, hvor vi spiste frokost (medbragt mad) og så derfra til Fakse Ladeplads. Det har hele ugen været et ganske pragtfuldt sommervejr, men i dag var vejret ret køligt med enkelte små regnbyger. Men det var alligevel en god tur, dejlig at komme ud og se naturen og så en herlig måde at blive befordret på i disse tider, hvor næsten alle mennesker er afskåret fra at benytte bil. Man lægger mere mærke til det end i gamle dage, hvor biler næsten var hver mands køretøj.

De 14 dage, som er forløbet, siden jeg sidst skrev i denne dagbog, har været meget bevægede for mig. Det har været det store penge-lovskompleks, der er arbejdet med. Tirsdag den 22. juni og de følgende 2 à 3 dage arbejdedes der næsten fra morgen til aften i Folketingets 21-mands udvalg med lovforslagene. Jeg var næsten hele tiden til møde, dels i plenarudvalget, dels i et nedsat underudvalg, bestående af formanden (Hauberg), Buhl, Dahlggaard, Ole Bjørn Kraft og Knud Kristensen. Det er navnlig Venstre, der har voldt vanskeligheder. Når Knud Kristensen har sluttet en overenskomst i udvalget, er han kort efter blevet desavoueret i sit parti. Det er folk som Himmelstrup, Jensen Broby og Vagn Bro, der har desavoueret deres formand. Den ene aften, da det hele syntes at være gået helt i stykker, blev de politiske ministre samt jeg tilkaldt til et møde i udvalget kl. 21^{1/2}. Så blev der talt storpolitik for alvor. Selve samarbejdspolitikken er i fare, idet den omstændighed, at man ikke kan enes om det første store lovkompleks, der forelægges efter rigsdagsvalget, der jo stod i samarbejdets tegn, betyder en sådan svækkelse af samarbejdets forudsætninger, at det er tvivlsomt, om dette kan overleve et sådant negativt resultat. Dette blev også fremhævet fra ministrenes side under det omhandlede natlige møde, hvor jeg ved midnatstid måtte give frokost. Mødet blev iøvrigt suspenderet ved 10^{1/2}-tiden, og sagen forelagt partierne. Da det genoptoges, faldt Venstre til føje med at få nogle indrømmelser, som ikke var videre vidtrækkende, nærmest en fjer i hatten.

Det natlige møde endte derfor tilsyneladende med et positivt resultat. Men dagen efter brast forliget igen. Denne gang var det ikke mine forslag, som kampen stod om, men indenrigsministerens forslag

om salg af landejendomme. Efter en række partimøder og meget forvirrede forhandlinger dagen igennem, blev dog forliget flikket sammen på ny. Og endelig den 24. juni kunne man skride til afslutning og valg af ordfører. Det blev den konservative Ole Bjørn Kraft, der skulle være ordfører. Han skulle så skrive betænkningen, men det gik kun dårligt, så det meste blev skrevet af mig og mine embedsmænd. Den blev omdelt i korrektur og kritiseret punkt for punkt. Det meste af, hvad Kraft selv havde skrevet, blev kasseret, helt eller delvis. Det var heller ikke særlig godt. Det, som jeg havde skrevet, havde en ulig bedre skæbne, og vi nåede da også at få flikket en betænkning sammen, som blev sendt i trykkeriet lørdag aften. Da jeg kom hjem fra min søndagsudflugt søndag aften, lå korrekturen her i søndagsbrev, og i løbet af mandagen blev det rentrykt og omdelt i Rigsdagen, således at det kunne komme til forhandling i Folketinget tirsdag eftermiddag (altså den 29.). Ole Bjørn Kraft holdt en længere tale; det meste, han sagde, var en nogenlunde ordret gentagelse af, hvad der stod i udvalgets betænkning, og som han ikke engang selv havde skrevet. Men desuden benyttede han lejligheden til at rose samarbejds-partierne for det store arbejde, de havde udført ved behandlingen af disse lovforslag! Jeg kunne i min svartale ikke lade være med at drille lidt. Forholdet er jo det, at alle de ændringer, der er opnået enighed om mellem partierne, *efter* forslagernes forelæggelse i Folketinget, er uden større betydning, og iøvrigt af den beskaffenhed, at de kunne have været taget med *inden* forelæggelsen; men at der blot ikke kunne opnås enighed herom mellem politikerne. Det vigtigste forslag, nemlig krigskonjunkturskattens udvidelse til også at omfatte merindtægter ned til 5.000 kr. (i stedet for som i mit lovforslag 10.000 kr.) svarer nøje til, hvad jeg *oprindeligt* havde foreslået. Jeg brugte den vending, at det ikke havde været nogen selvovervindelse for mig at genoptage mit oprindelige forslag.

Men samarbejdet skal jo forgyldes, hvad det også nok kan trænge til, og regeringen, særlig dens ikke-politiske ministre, skal have så lidt ære og virak som muligt. Jeg henregnes ganske vist i så henseende ikke til den laveste klasse, den hvori Scavenius og Gunnar Larsen rangerer, men jeg står jo uden for partierne, og der er derfor ingen på Rigsdagen og intet blad, som føler sig særlig kaldet til at tage sig af mig. Nå, det får være. Jeg passer min vanskelige dont, så godt jeg kan; den er blevet påtvunget mig, og jeg har kun taget gerningen op, fordi man har nødt mig til det. Og vil man ikke bruge

mig længere, går jeg med glæde ud af regeringen, hvor jeg kun er kommet, fordi man påstod, at det var nødvendigt, at jeg trådte ind.

2. behandling af forslagene forløb iøvrigt ret smertefrit; der var særstandpunkter af Retsstatspartiet og skarp opposition fra Bondepartiet, der havde stillet nogle helt umulige ændringsforslag, der naturligvis blev forkastede. Dagen efter, altså den 30. juni, var forslagene til 3. behandling i Folketinget. Også her optrådte Bondepartiets ordfører, Jens Thomsen, der ville have forslagene vist tilbage til udvalget, hvilket naturligvis stemtes ned. Om eftermiddagen kom forslagene til behandling i Landstinget. Det blev en meget indgående debat. Og det kom mig overraskende, at der skulle rejse sig en sådan storm i det ellers så fredelige landsting. Sagen var jo den, at der var sluttet forlig i Folketinget, ikke imellem folketingsgruppernes repræsentanter, men mellem partiernes repræsentanter, og så skulle man jo tro, at hvad man havde bundet sig til i Folketinget, også bandt oppe i Landstinget. Men det gjorde det ikke. Venstre mødte med 4 „ordførere“: Bækgaard, der var den officielle ordfører, og som tog *relativt* venligt, om end køligt på komplekset, Steensballe, som ønskede visse ændringer, men dog ville tage det, hvis ikke ændringer kunne opnås, Willemoes, der med megen styrke gik imod hele afsnittet om opsparing, og endelig Elmquist, der gik ud i den mest forrygende opposition. Også det konservative partis ordfører, Stein, var alt andet end begejstret, i hvert fald reserveret. At Bondepartiets eneste repræsentant i tinget, Foget, gik imod forslagene, kan jo ikke forbavse. Debatten begyndte kl. 14.30, og den sluttede først henimod midnat. Det var en drøj omgang. Jeg synes selv, at jeg klarede den nogenlunde, men nogen stor dialektisk sejr var det dog ikke. Så blev der nedsat et 21-mands udvalg også i Landstinget.

Dagen efter [den 1.7.] blev jeg kaldt til samråd i Landstingets udvalg. Det blev meget langt, næsten 3 timer. Der var masser af ønsker; jeg gik imod det allermeste, men mente det klogt ikke at afvise alt. Jeg erklærede dog, at min villighed til at stille ændringsforslag var afhængig af, om der kunne opnås enighed mellem partierne herom. Kunne sådan enighed ikke opnås, måtte jeg holde på det forslag, som var vedtaget i Folketinget. Jeg gik så tilbage til finansministeriet for at arbejde på de ændringsforslag, jeg havde lovet at stille. Så blev jeg ringet op af Buhl, der barsk og lidt fornærmet meddelte mig, at jeg ikke skulle have alt for megen ulejlighed, idet hans parti havde besluttet, at de ville modsætte sig et hvilket som helst ændringsfor-

slag. Dette simplificerede jo sagen, og jeg aftalte med udvalgsformanden, Bækgaard, at jeg kørte hjem, da der næppe blev brug for mig mere den dag. Kl. 21.30 ringede imidlertid Bækgaard, at man gerne ville tale med mig, da man ikke kunne enes om betænkningen. Jeg kørte så derind på ny, og vi arbejdede med den betænkning til over midnat, men mente så, at nu var det hele i orden. Det var et underudvalg, der affattede betænkningen, men den mand, som skulle være ordfører i Landstinget, nemlig Stein, var ikke med i underudvalget, fordi han var blevet så fornærmet over socialdemokraternes afvisning af alle ændringsforslag, at han var gået sin vej i vrede. Nu var man spændt på, hvem der skulle være ordfører. Der skulle være plenarmøde den følgende dag [den 2.7.] kl. 10^{1/2}. Det blev der også, og Stein var mødt og modtog ordførerbrevet! Han er en noget forfængelig mand og lader ikke jordisk hæder glide fra sig, når det kan undgås. Han blev altså ordfører, men han ville ikke godkende betænkningen, og kl. 11^{1/2} blev jeg på ny kaldt til samråd, hvor Stein havde flikket en hel del om på den betænkning, vi havde nittet sammen den foregående nat. Det blev dog ikke mange ændringer, jeg gik med til, og ved 12^{1/2}-tiden var vi færdige, og i løbet af et par korte eftermiddagsmøder i Landstinget fredag den 2. juli blev forslagene endelig vedtagne. Bondepartiets mand stemte imod, Willemoes og Elmquist undlod at stemme, en del venstremænd var vel nok med vilje blevet borte, men vedtagne blev da disse love, der har voldt mig så meget bryderi. Dagen efter blev de to, derunder krigskonjunktur-skatten, underskrevet af kongen uden for statsrådet.

Søndag den 11. juli.

Denne uge har været meget rolig for mit vedkommende. I torsdags havde vi statsråd på Sorgenfri. Det var første gang, at jeg har været derude. Kongen har det bedre. Adjudanten fortalte, at han nu går en del omkring. Hans humør synes helt godt. Han var meget interesseret i at udspørge om urolighederne de foregående dage (se nærmere nedenfor). Scavenius gav ham en meget ensidig fremstilling, som om skylden væsentlig var på dansk side, medens det jo er Frikorps Danmarks uvorne knægte, der har provokeret til disse optøjer. Kongen var åbenbart ked af, at skylden sådan lagdes på den danske gadeungdom. Jeg kendte på det tidspunkt meget lidt til sagens sande sammenhæng og ville jo heller ikke have blandet mig i fremstillingen

overfor kongen. Den må jo gives af statsministeren; det var også ham, der blev spurgt, men efter at have erfaret, hvordan sagen forholdt sig, har det ærgret mig, at kongen skulle have en så vrang fremstilling af denne sag.

Vi spiste frokost efter statsrådet. Jeg kørte til København i trafikministerens bil. Det regnede en del; det gør det hver dag i denne tid, og det er meget koldt. Da vi kom hjem til København, kørte indenrigsministeren og jeg i vore to ministerbiler sammen med nogle borgmestre fra København til Avnstrup Sanatorium og Sct. Hans Hospital. Det var som Københavns kommunes gæster. Vi spiste frokost (skønt vi havde spist på Sorgenfri) på en skrænt ude i skoven ved Avnstrup og middag på Sct. Hans. Det var en meget flot frokost og navnlig middag, og kl. 11 skulle vi absolut spise natmad med øl og snaps. Det huede mig ikke; jeg holder ikke af overdådighed, navnlig ikke med drikkevarer. Men de socialdemokratiske kommunalmænd holder meget af mad og vin.

Apropos – den 3. juli var jeg til en meget flot middag på „Skydebanen“. Det var Nationalbankens 125 års fødselsdag. Jeg lærte den svenske rigsbankchef Rooth at kende, en meget tiltalende og interessant mand, og vi havde en del at tale om. Dagen efter ville Bramsnæs, at jeg skulle deltage i en middag hos Nimb, hvor også statssekretær Hammarskjöld fra det svenske finansministerium skulle være med, men jeg havde jo aftalt at hente Grete og Dorte i Fakse Ladeplads, og det ville jeg da hellere. Om tirsdagen (altså den 6. juli) måtte jeg give en frokost for svenskerne på Langelinies Pavillon. Vi var 10 til bords, bl. a. Bramsnæs og Buhl. Det blev en meget stilfuld og værdig frokost, og jeg havde også en del udbytte af forhandlingerne med Hammarskjöld. Mange af problemerne i Sverige og her er jo fælles.

Jeg hentydede før til urolighederne i København. Jeg har nu fået en fuldstændig redegørelse fra justitsministeren. Der er ingen tvivl om, at hovedskylden må lægges på frikorpsets folk. Det synes også at blive erkendt fra tysk side. Kanstein synes helt orienteret, og dr. Best vistnok også.

Onsdag den 14. juli.

En meget kold og regnfuld periode. I ministeriet ret roligt. Den frygtede invasion i Skandinavien synes at udeblive. Det blev i hvert fald i første omgang Middelhavet, men det kan jo være, at det i an-

den omgang bliver os. Jeg havde lyst til at få lidt ferie, men synes ikke, at jeg kan tage bort. Har for resten intet sted at tage hen. Alt er jo optaget overalt. I hvert fald her på Sjælland. Har ikke meget lyst til noget. Personlige bekymringer af forskellig art tærer på mit humør. Tiderne er vanskelige, og når man så har personlige sorger, bliver det dobbelt svært. Men det går vel. Det skal jo gå.

Torsdag den 22. juli.

Vi havde i dag et meget langt ministermøde. Scavenius har bestemt sig til at tage ca. 14 dages ferie og rejste til sit herresæde Voergaard i nærheden af Sæby. Jeg skal så i den tid fungere som stats- og udenrigsminister, ikke officielt konstitueret, fordi det så bliver omtalt i telegram til Berlin og vækker opsigt og giver anledning til bemærkninger. Men underhånden. Jeg håber, at det bliver en rolig periode, skønt verden uden for ved Gud er urolig nok. Det går jo løs på Sicilien, og det går løs på østfronten. Aksemagterne er kommet i defensiven. Det forlyder også med stor bestemthed, at Sverige vil ophæve tyskernes adgang til, at tropper og krigsmateriel føres gennem Sverige til og fra Norge. Det viser, at man nu tør byde tyskerne mere end før, og det betyder vist for os en forøget fare for invasion fra engelsk side, idet en invasion i Danmark, der lykkes, betyder, at tyskerne i Norge er helt afskåret fra moderlandet. Årerne bliver i så fald underbundne, og Norge ville næppe kunne holde sig længe som tysk forpost mod nord, englænderne vil med andre ord få mere for deres anstrengelser, end de ville, hvis permittentrejserne gennem Sverige foregik. Vi fik meddelelse om dette i dag i ministermøde, idet gesandt Kruuse i Stockholm havde underrettet socialminister Lauritz Hansen herom, da han var i Stockholm på gennemrejse fra Finland til Danmark. Scavenius fremhævede straks faren for Danmark.

Mødet i dag havde iøvrigt et nogenlunde roligt forløb, idet dog Scavenius benyttede lejligheden til at skælde ud over den fløj inden for de konservative, der arbejder på at komme så nær Dansk Samling som muligt.

Onsdag den 28. juli.

Jeg havde bestemt mig til at tage lidt bort fra byen nogle dage, idet Sigrid og jeg ville tage ud til Ebberødgård fra lørdag til onsdag incl., men lørdag blev jeg syg, ret voldsom influenza med ca. 40°s

feber; så måtte jeg blive i sengen nogle dage, men i dag var jeg dog inde i ministeriet igen, så det blev jo en hurtig helbredelse. Heldigvis. Men week-end'en røg altså i lyset.

Der er nok at gøre i ministeriet. Udenrigsministeriet giver mig også en del at bestille, idet direktør Svenningsen hver dag foredrager mig, hvad der foreligger, og det mægtige røre, som Mussolinis afgang i Italien har fremkaldt, gør sig jo stærkt gældende. Hamborgs ødelæggelse rejser også en række praktiske problemer. Det er vel nok verdenshistoriens største katastrofe. Og den påvirker os jo stærkt, da vi har så mange relationer til denne nærliggende storby.

Lørdag den 31. juli.

Sigrid og jeg tager i dag ud til Ebberødgård for at holde ferie i 4 dage, indtil onsdag den 4. august. Kun lidt, men godt.

August 1943

Onsdag den 4. august.

Jeg var i dag som fungerende statsminister i den sædvanlige onsdagsaudiens på Sorgenfri Slot. Jeg skulle have været der også forrige onsdag, men sygdom forhindrede det (se foran). Om hvad der hændte ved denne audiens, har jeg dikteret følgende beretning:

Da statsminister Scavenius torsdag den 22. juli afsluttede ministermødet, spurgte jeg ham, om jeg under hans fraværelse skulle give møde hos kongen for som fungerende statsminister at aflægge den sædvanlige beretning onsdag formiddag. Statsministeren svarede, at jeg kun skulle gøre det, hvis kongen anmodede om det. Jeg talte derefter med kabinetssekretæren, og kongen udtalte ønsket om, at jeg aflegde besøg hos ham den 28. juli til sædvanlig tid kl. 11^{1/2}. Da jeg imidlertid blev syg om lørdagen, meddelte kabinetssekretæren mig, efter at jeg havde ringet til ham om tirsdagen og sagt, at jeg var oppe igen og godt kunne komme til Sorgenfri om onsdagen, hvis kongen ønskede det, at hs. majestæt havde udtalt, at han ikke ville forstyrre min rekonvalescens – det var muligt, at han ønskede at se mig en dag senere i ugen. Et sådant ønske blev imidlertid ikke udtalt, men tirsdag den 3. august ringede kammerherre Bardenfleth til mig og sagde, at kongen havde udtalt ønske om, at jeg ville møde hos ham om onsdagen kl. 11^{1/2}.

Jeg samlede forud for audiensen nogle oplysninger sammen fra udenrigsministeriet, justitsministeriet og handelsministeriet for at være orienteret i sådanne spørgsmål, som kongen eventuelt kunne have interesse i at blive gjort bekendt med. De fleste af de oplysninger, jeg havde med, vedrørte udenrigsministerielle forhold.

Kongen modtog mig i sit arbejdsværelse, som sædvanligt siddende for enden af et bord med et blåt tæppe over benene. Jeg havde i forvejen af adjudanten fået at vide, at hans helbredstilstand på ny var mindre god. Kongen spurgte straks, hvorledes jeg selv havde det; han havde hørt, at jeg havde været syg. Jeg sagde, at det kun havde været en hurtigt forløbende influenza, og jeg spurgte da majestæten, hvorledes hans befindende var. Han svarede hertil: „Det er dårligt, jeg har det ikke nær så godt, som da De sidste gang var herude. Læ-

gerne tvang mig endog forleden dag til at ligge i sengen en hel dag, men det er ikke til at holde ud; det var frygteligt varmt, og jeg blev mere og mere gal i hovedet, og dagen efter sagde jeg til lægen, at han kunne gøre ved mig, hvad han ville, men ud af sengen ville jeg, så fik det gå, som det kunne“. „Iøvrigt“, føjede han til „tror jeg ikke, at jeg har nogen skade af at være oppe. Humøret bliver i hvert fald bedre af det. Men hvornår bliver jeg egentlig rask. Det var den 19. oktober, at dette her begyndte – det er altså næsten 10 måneder, det har varet, og jeg kan stadig ingen ende se på det“. Lidt efter i samtalen, der af kongen hele tiden blev ført i meget elskværdige former og med små pudsige bemærkninger ind imellem, sagde han: „Man siger, at jeg er så populær“. Da han standsede, sagde jeg: „Ja, men dette er Deres majestæt også“. „Ja“, sagde kongen, „og der er nogen der påstår, at det er, fordi jeg er blevet her i landet, medens alle de andre konger og præsidenter i de besatte lande er stukket af, men jeg kan forsikre Dem om, at jeg ikke et sekund har tænkt på at forlade landet – ligegyldigt hvad der end skete her, jeg ville heller aldrig have forladt min hovedstad, hvis denne sygdom ikke var kommet. Nej, jeg var blevet i København, og jeg havde hver dag redet på min hest igennem min hovedstad, ligegyldigt om der havde været uro eller ej. Det vilde også nok have dæmpet uroen, når de så mig“. Jeg bekræftede dette og føjede til: „Jeg håber, at Deres majestæt endnu en gang kommer til at ride på Deres hest igennem København“. Kongen så lidt på mig, så sagde han: „Ja, det håber jeg også“. Jeg kunne ikke undlade lidt bevæget at svare: „Den dag vil der blive jubel i København“, da græd kongen – den ene tåre efter den anden trillede ned af kinderne på ham.

Udover disse rent personlige bemærkninger fortalte jeg kongen en del om, hvad jeg vidste om forholdene i Hamborg. Jeg havde bl. a. ladet afskrive en meget lang og en supplerende beretning, som generalkonsul Yde havde sendt udenrigsministeriet om, hvad han havde set af Hamborgs fantastiske ødelæggelse. I den supplerende beretning var der en meddelelse om, at generalkonsulen i sin bil, som mærkeligt nok var blevet sparet fra den almindelige ødelæggelse, havde kørt et par af sine personlige tyske venner ud til et herresæde, der hedder „Schulenburg“ og ejedes af en grev Luchner. Generalkonsulen skrev, at greveparret Luchner var ungdomsvenner af dronning Alexandrine og havde anmodet ham om at sende hendes majestæt en personlig hilsen. Jeg gjorde kongen bekendt med denne be-

mærkning i generalkonsulens memorandum og sagde, at jeg mente i denne form at imødekomme greveparrets ønske. Kongen svarede da med et lidt ringeagtende smil: „Jeg kender ikke de folk, men i tider som disse er der jo mange, der gerne vil være venner med os, og jeg er nu ikke så sikker på, at hjerteligheden har været så stor mellem dronningen og dem, der nu sender hende en hilsen, men jeg skal gøre dronningen bekendt med ønsket om, at hun får en sådan“.

.....
.....

Iøvrigt sagde kongen, at han, når jeg var gået, ville sætte sig nærmere ind i de nævnte beretninger. Han spurgte interesseret, om jeg troede, at danske arbejdere i Tyskland efter dette ville være interesserede i at blive dernede, og om jeg troede, at danske arbejdere i det hele herefter ville lade sig engagere til Tyskland. Jeg sagde, at virkningen utvivlsomt ville være, at vi fik et ret stort antal tilbage, hvad der jo i høj grad var brug for, idet det kneb med arbejdskraft herhjemme, og at jeg ville tro, at strømmen af arbejdere fra Danmark til Tyskland ville aftage, hvis overhovedet nogen herefter ville rejse sydpå. „Ja“, sagde kongen, „men det er jo ikke nok med, at tyskerne bruger vore arbejdere til arbejde i Tyskland, de ligger jo også og laver alverdens ting ovre i Jylland, og det er jo fantastiske summer, de her øder væk, men derved er jo intet at gøre“. Lidt efter udtalte han: „Ja, hvordan bliver vi så af med tyskerne igen, det bliver ikke nemt at få dem ud af landet“. Jeg sagde, at forholdene jo kunne medføre, at de drog bort af sig selv på en fredelig måde, hvilket jo i nogen grad ville løse problemet“. Dertil svarede kongen: „Ja, Gud give, at vi snart kunne blive af med dem. Men det er hårde tider at være konge i, og det er også hårde tider at være medlem af regeringen. Jeg er Dem meget taknemmelig for, at De har villet påtage Dem den vanskelige opgave som finansminister, der sikkert må være noget af det værste“.

Jeg gav derefter kongen nogle meddelelser, som jeg kunne tænke mig, at han havde interesse i. Det viste sig iøvrigt, at han var forbausende godt underrettet om mange ting, som jeg egentlig ikke troede var kommet til hans kundskab, bl. a. vidste han, at to søløjtnanter var stukket af til Sverige med marinens kutter „Marie“, og at den ene af de to søløjtnanter var vendt tilbage til Danmark igen. Med et lunt smil sagde han: „Han påstår jo, at han har sovet på hele turen over, men tror De, at han får nogen til at hoppe på den?“

Jeg fortalte bl. a. kongen, hvad jeg vidste om den forestående opsigelse fra svensk side af de såkaldte permittentrejser. Dette interesserede kongen meget; han havde kun rygtevis hørt, at noget sådant var i gære. Jeg meddelte ham, at opsigelsen af ordningen nu faktisk havde fundet sted, og at der meget snart kunne ventes en offentliggørelse fra svensk, måske også fra tysk side.

Endvidere meddelte jeg kongen, at der var kommet et telegram fra minister Wadsted i Rom, hvori han udbad sig regeringens bemyndigelse til at følge den italienske regering, hvis den forlod Rom og valgte en anden italiensk by som hovedstad. Jeg meddelte ham, at direktør Svenningsen havde konfereret med mig, om hvorledes dette telegram skulle besvares, og at vi havde været enige om, at man skulle give minister Wadsted frie hænder, således at han pr. konduite tog bestemmelse om, hvorvidt han ville følge den italienske regering eller ej, men at jeg havde sagt til direktør Svenningsen, at han helst måtte forelægge sagen for minister Scavenius, inden et sådant svartelegram afgik, samt at dette var sket, og at Scavenius havde billiget svartelegrammets form. Vi drøftede, hvad det egentlig skulle betyde, at man fra italiensk side tænkte på at opgive Rom som hovedstad. Ingen af os kunne rigtig finde bevæggrunden til et sådant skridt, men antog, at det måtte betyde, at den nye regering i Italien ville føre en eksistenskamp for landet til den bitre ende og forskanse sig på et eller andet punkt i Norditalien.

Jeg gjorde endvidere kongen bekendt med, at udenrigsministeren i den nyoprettede uafhængige stat Burma, der sammen med sin uafhængighedserklæring havde brudt forbindelsen med England og erklæret dette land og USA krig, havde sendt den danske regering en telegrafisk note om den nye stats dannelse samt udtrykt et levende ønske om venskabelige relationer mellem Danmark og Burma. Jeg gjorde opmærksom på, at jeg fandt det lidt vanskeligt at finde en form, under hvilken der svarede på denne note fra Burmas side; men at der formentlig skulle sendes et svartelegram, hvori man i så vage vendinger som muligt kvitterede for modtagelsen af den tilsendte note. Iøvrigt havde jeg ikke ment selv at ville tage nogen bestemmelse om selve svarnotens afsendelse, at den måtte vente, indtil udenrigsministeren kom tilbage. Kongen sagde: „Ja, så får vi jo se, hvad der kan komme ud af det“.

Endelig gjorde jeg kongen bekendt med, at tyskerne over for krigsministeriet havde forlangt at få oplyst, hvad den danske hær lå med

af beholdninger af det såkaldte meddelelsesmateriel (feltkabel, telefonapparater m. v.). Foreløbig havde man kun fået krav om oplysninger, men der var god grund til at tro, at dette krav ville blive efterfulgt af et krav om materiellets udlevering til tyskerne. Hæren lå iøvrigt med ret store beholdninger af denne art, bl. a. af ikke mindre end 2400 km let feltkabel. Imidlertid måtte man jo vente med at tage stilling til udleveringskravet, indtil dette eventuelt forelå, og det foreligger jo som sagt ikke på nærværende tidspunkt.

Kongen sagde: „Ja, de har vel brug for alt muligt ovre på østfronten, så de kommer jo nok en dag og vil have det, men det må vi jo så drøfte til den tid“.

Samtalen varede en lille halv time og blev fra kongens side ført med stor livlighed og fuld åndsfriskhed. De rygter, der går om, at der skulle være noget i vejen med hans mentale tilstand, rygter som jeg har været ude for flere gange i den senere tid, er ganske urigtige – når blot han kunne få det ben i orden, var der ikke mere i vejen. Det er det venstre ben, det er galt med. Der har oprindeligt været tre sår, hvoraf de to er lægte, men det tredje, der er så stort som en 2-krone (størrelsen er iøvrigt noget skiftende) vil stadig ikke læges: det skyldes formentlig, at han på grund af sin høje alder mangler evnen til at regenerere.

Onsdag den 4. august bragte mig iøvrigt en anden betydningsfuld oplevelse, som jeg vil gøre nærmere rede for.

Da direktør Svenningsen fra udenrigsministeriet indfandt sig hos mig i finansministeriet umiddelbart forud for mit besøg hos kongen på Sorgenfri for at orientere mig med hensyn til en række spørgsmål, der kunne komme på tale under audiensen, meddelte han mig, at der var kommet den i vedlagte redegørelse af 5. d. m. (se vedlagte bilag I) indeholdte anmodning fra dr. Best om offentliggørelse af 8 krigsretsdomme, fældede over danske statsborgere ved tyske krigsretter, med tilføjelse om, at svære tugthusstraffe for sabotage fremtidig ville være at afsone i Tyskland. Svenningsen udtalte, at redaktør Eskelund havde gjort ham bekendt med henvendelsen fra tysk side, og at Svenningsen over for ham havde udtalt, at man ikke uden videre kunne gå med til at offentliggøre denne meddelelse. Svenningsen drøftede ganske kort spørgsmålet med mig. Vi var enige om, at da sagen endnu befandt sig på et rent forberedende stadium, ville det ikke være rigtigt, at jeg gjorde kongen bekendt med forholdet. Jeg

udtalte over for Svenningsen, at der fra dansk side måtte gøres, hvad der kunne for at forhindre denne offentliggørelse, ligesom man fra dansk side måtte søge at undgå, at sådan overførelse til tysk tugthus fandt sted. Svenningsen lovede at tage en samtale med Kanstein om sagen for at prøve på at få Kanstein til at gøre sin indflydelse over for dr. Best gældende ud fra de synspunkter, som Svenningsen og jeg var enige om.

Efter at jeg havde været hos kongen, blev jeg ringet op af Svenningsen, der meddelte mig, at samtalen med Kanstein for så vidt havde haft et gunstigt forløb, som denne i alt væsentligt havde givet de danske synspunkter medhold – i hvert fald vist forståelse af dem og lovet over for dr. Best at fremføre synspunkterne og plædere dem bedst muligt. Kort efter at Kanstein var vendt tilbage til Dagmarhus, havde han imidlertid telefonisk meddelt, at dr. Best bestemt fastholdt sit krav og forlangte, at offentliggørelsen skulle finde sted samme dag, jfr. iøvrigt direktør Svenningsens redegørelse. Svenningsen og jeg enedes derefter om, at vi skulle anmode justitsministeren om sammen med direktør Svenningsen at komme til stede hos mig for at drøfte sagen, således som den nu havde udviklet sig.

Dette møde fandt sted hos mig i finansministeriet kl. 14.15. Justitsministeren og jeg var ganske enige i vore synspunkter: vi måtte modsætte os, at denne meddelelse udgik, og vi fandt den stridende imod de bestræbelser, der fra dansk side blev gjort for at hidføre en overførelse af de danskere, som afsoner tugthusstraffe i Tyskland. Efter justitsministerens mening var der kun 4 tilbage; der havde på det tidspunkt, da der var flest, været 9 danske statsborgere i tyske tugthuse. Svenningsen hævdede, at det var nytteløst blankt at afvise anmodningen fra dr. Best. Vi måtte for at nå et resultat stille et modforslag. Svenningsen skitserede et sådant. Dette gik ud på, at man vel meddelte offentligheden de 8 tugthusstraffe, men i stedet for en almindelig tilføjelse om, at svære tugthusstraffe fremtidig skulle afsones i Tyskland, indskrænkede os til at meddele, at de fire af de otte i meddelelsen nævnte personer, hvis tugthusstraffe var 8 år og derover, efter bestemmelse af de tyske myndigheder var ført til afsoning i Tyskland. Jeg erklærede over for Svenningsen, at jeg anså en sådan løsning som utilfredsstillende. Justitsministeren sluttede sig straks hertil, og han fremsatte bl. a. den bemærkning: „Hvad vil den danske befolkning sige, når den erfarer, at samtidig med, at hundredvis af ulykkelige tyske statsborgere, der har mistet alt ved bombe-

angrebene på Hamborg og derfor nu står ved den dansk-tyske grænse for at blive plejede og velbehandlede i Danmark, fører man danske statsborgere til Tyskland til afsoning af tugthusstraffe i det samme land, hvorfra tyske statsborgere tigger og beder om mad og husly i Danmark". Under den videre samtale blev det nævnt, at der rimeligvis tidligere var udsendt en meddelelse om, at danske statsborgere var dømt ved tyske krigsretter og overført til tyske tugthuse. Vi var enige om, at det ville være ønskeligt, om disse tilfælde blev fundet frem til belysning af hele den foreliggende situation. Justitsministeren udtalte, at han ville tage en samtale med departementschef Eivind Larsen og statsadvokat Hoff, inden sagen gik videre. Vi enedes om at mødes igen, så snart denne samtale havde fundet sted. Derefter forlod direktør Svenningsen og justitsministeren finansministeriet.

Umiddelbart efter ringede socialminister Laurits Hansen mig op for at tale med mig om et par løbende sager. Jeg gjorde da socialministeren bekendt med, at jeg sad i nogle meget alvorlige forhandlinger, som gjorde det umuligt for mig at beskæftige mig med de løbende sager, som socialministeren interesserede sig for. Laurits Hansen spurgte, hvad det var for alvorlige anliggender, og jeg bad ham komme over i finansministeriet til en nærmere drøftelse af situationen. Da Laurits Hansen var kommet herover, gjorde jeg rede for, hvad der i dagens løb var passeret i sabotørspørgsmålet. Laurits Hansen erklærede derefter kategorisk, at hvis en sådan meddelelse udgik, ville han øjeblikkelig demissionere, idet han anså det for katastrofalt for roen i Danmark, hvis en sådan provokerende meddelelse fra tysk side fremkom. Stillingen i danske arbejderkredse var i virkeligheden sådan, at der kun skulle en lille gnist til, så eksploderede krudttønden. Laurits Hansen omtalte, hvorledes arbejderne på Odense Skibsværft havde forladt arbejdet i ulovlig strejke, fordi tyskerne havde placeret tyske sabotagevagter på værftet. Anledningen var en sabotagehandling, hvorved en tysk båd var sunket. Strejken havde varet i flere dage, og forsøgene på at overtale arbejderne til at gå i arbejde igen havde hidtil været forgæves, og efter meddelelser, Laurits Hansen havde modtaget i dag, havde der i en række virksomheder i Odense fundet arbejdsnedlæggelse sted som sympatitilkendegivelse over for skibsværftets arbejdere. Arbejderne på Nakskov Skibsværft truede med strejke; det samme gjorde man på Helsingør Skibsværft. Og Laurits Hansen havde til formiddag haft besøg af 4

tillidsmænd fra Burmeister & Wains arbejdere, der meddelte, at dette værfts 5 à 6.000 mand på den mindste foranledning var parat til at gå i strejke. Parolen var, at man ikke længere ville arbejde for tyskerne. Stemningen var ophidset, og en lille handling ude fra ville sikkert få alle disse arbejdere til at nedlægge arbejdet. Arbejderne på C. Hess' fabrikker i Vejle var gået i strejke og havde siddet to domme ved den faste voldgiftsret overhørig, og da De samvirkende Fagforbund sendte tillidsmænd til Vejle for at tale arbejderne til rette, var der ingen af de pågældende fabrikkers arbejdere i Vejle; hvor de var henne, vidste ingen. Muligvis var de gået i brunkullene. Selv fagforeningens kasserer havde lukket sit hus af, således at tillidsmændene fra København kun fandt en lukket dør. Laurits Hansen anså derfor situationen for så faretruende, at regeringen ikke kunne tage noget som helst medansvar for, at der fra tysk side blev foretaget en handling som den, der her var tale om; vi kunne simpelt hen risikere en generalstrejke i Danmark. Situationen var en ganske anden end før Mussolinis fald. Den antityske stemning havde i arbejderkredse antaget en sådan højde, at det var nødvendigt at fare med den yderste lempe, hvis vi ville undgå den store katastrofe.

Jeg foreslog socialministeren, at vi tog en samtale med justitsministeren. Vi gik over i justitsministeriet, hvor der var møde hos ministeren med før nævnte herrer (Svenningsen, Eivind Larsen og Hoff). Vi kaldte justitsministeren ud og tog en samtale på socialministerens kontor; den varede en halv times tid, og vi tre ministre var derefter enige om at modsætte os enhver form for offentliggørelse af den art, som dr. Best havde forlangt. Der måtte gøres, hvad der kunne gøres for at forhindre dette, indtil der var holdt et samlet ministermøde om sagen. Statsministeren måtte kaldes hjem hurtigst muligt, og de ferierende ministre ude over landet tilkaldes ekspres, således at regeringen så vidt muligt fuldtalligt kunne tage stilling til den opståede situation. Vi vendte derefter tilbage til justitsministerens kontor; hvor de tre embedsmænd blev sat ind i de synspunkter, som vi tre ministre var enedes om. Direktør Svenningsen forespurgte os, om vi så ikke kunne tage en meddelelse fra dr. Best, hvori dr. Best på eget ansvar gennem Ritzaus Bureau selv gjorde den danske offentlighed bekendt med sin beslutning. Vi var enige om, at heller ikke dette alternativ kunne accepteres. Dr. Best måtte for enhver pris bringes til at udsætte afgørelsen, indtil ministeriet samlet kunne give udtryk for regeringens standpunkt. Til gengæld ville vi fremskynde et sådant ministermøde

mest muligt.

Vi drøftede indgående, hvad vi kunne gøre for at få ministrene samlet. Vanskelighederne her var meget store. I ministerialbygningen fandtes foruden os tre kun handelsministeren. Indenrigsministeren var i Sønderborg, landbrugsministeren rejste rundt i Jylland og så på trøvegravning, arbejdsministeren var på Hindsgavl, trafikministeren var i Randers, ministeren for offentlige arbejder på sit landsted ved Skanderborg og stats- og udenrigsministeren som nævnt på Voergaard; derimod mente vi, at undervisningsministeren og kirkeministeren var her på Sjælland; hvor forsvarsministeren var, vidste vi ikke; vi mente nærmest, han var på sin gård i Vestjylland. Først og fremmest gjaldt det jo om at få fat i statsministeren. Vi ønskede ikke at telefonere, for ikke at tyskerne skulle aflytte vor telefonmeddelelse. Også et telegram var farligt, da vi vidste, at tyskerne også havde midler til at skaffe sig underretning om telegramblankettens indhold. Vi enedes så til sidst om, at jeg skulle sende statsministeren det telegram, som er afskrevet i direktør Svenningsens vedlagte beretning. Affattelsen skulle være på den ene side så alvorlig, at statsministeren forstod, hvad der stod på spil, men på den anden side ikke indeholde udtryk, som tyskerne kunne bruge imod os til at erklære undtagelsestilstand i hele landet, hvis de kom i besiddelse af telegrammets indhold, hvad der jo ikke var ubetinget garanti imod. Ud fra dette synspunkt blev telegrammet affattet. Fremgangsmåden var den, at telegramblanketten blev afleveret til selve overtelegrafbestyreren, der leverede os blanketten tilbage og lovede ikke at tage afskrift af den. Telegrammet skulle så sendes til Sæby, den købstad, som ligger Voergaard nærmest, men således at Eivind Larsen i forvejen telefonerede til politimesteren i Sæby og beordrede ham til at opholde sig på telegrafstationen, således at han kunne forhindre, at andre end han blev bekendt med telegrammets indhold. Derefter skulle han tage en bil og øjeblikkelig køre til Voergaard, idet vi dog henstillede til ham i forvejen telefonisk at underrette statsministeren om, at et vigtigt telegram var undervejs. Vi drøftede, om vi skulle afsende telegrammet, før vi førte forhandlinger med dr. Best eller efter. Jeg holdt på, at telegrammet skulle sendes af sted med det samme for at vinde tid, og fordi man så kunne sige til dr. Best, at et telegram var afsendt til statsministeren med anmodning om øjeblikkelig hjemrejse. Vi regnede så med, at statsministeren, der havde sin bil med sig på ferie, kunne køre imod København så betids, at vi

kunne tage et ministermøde fredag formiddag [den 6.8.]. Til den tid skulle vi samtidig prøve at få alle de øvrige ministre hjemkaldt. Det viste sig så desværre, at statsministeriet ikke kunne hjælpe os med ferieadresserne. Dels var statsministeriet lukket, og dels erklærede departementschef Møller, da jeg personlig tog ham i telefonen, at statsministeriet ikke havde sørget for at skaffe sig de ferierende ministres adresser. Statsadvokat Hoff stillede imidlertid et af politikontorerne i hans afdeling til min rådighed, og han erklærede, at de erfarne politimænd nok i natten løb skulle få fat i alle de forskellige ministre, hvor de end befandt sig.

Klokken var nu blevet 18, og direktør Svenningsen ringede til Dagmarhus for at anmode dr. Best om foretræde for sig og justitsministeren. Da jeg ikke officielt over for tyskerne havde nogen konstitution som stats- og udenrigsminister, var vi enige om, at min nærværelse ikke var påkrævet. Som det fremgår af direktør Svenningsens beretning, blev de to herrer modtaget kl. 18.15. Hvad der passede i mødet med dr. Best, er ligeledes omtalt i beretningen, og det fremgår altså af denne, at dr. Best indgik på at udskyde afgørelsen til mandag aften [den 9.8.], idet han, som han udtrykte sig, af kammeratlige grunde ikke ønskede, at statsministeren skulle hjemkaldes i utide. Vi kunne derefter sent på aftenen, da vi på ny (direktør Svenningsen, justitsministeren og jeg) drøftede det passerede, telefonisk underrette statsministeren om, at hans hjemrejse kunne udsættes til den af ham fastsatte normale tid, således at han var her lørdag aften [den 7.8.]. For resten havde statsministeren på dette tidspunkt endnu ikke modtaget telegrammet, det viste sig nemlig, at Sæby telegrafstation lukkede kl. 18. Vi måtte derfor gå om ad Frederikshavn. Statsministeren havde telefonisk fået meddelelse om, at en politibil var på vej ud til Voergaard, men telegrammets indhold kendte han altså ikke, den gang Svenningsen havde den samtale med ham i telefonen, som er omtalt i beretningen. Det virkede noget overraskende, at statsministeren ikke alligevel begav sig til København med det samme, men han erklærede over for direktør Svenningsen, at han ikke kom før lørdag aften. Efter hvad jeg senere har erfaret, aflagde han på vejen til København et besøg hos minister Gunnar Larsen på dennes landsted om fredagen, inden han kørte videre.

Torsdag den 5. august kl. 12^{1/2} ringede jeg statsministeren op her fra København. Jeg spurgte ham, om han nu kendte telegrammet. Dette besvaredes bekræftende. Han ønskede at vide, hvad jeg havde

ment med ordet „virkning“. Jeg svarede hertil: „Virkning er et godt dansk ord, som De vel ikke kan misforstå“. „Ja, men hvor mener De, at denne virkning skal sættes ind“. „Selvfølgelig over for det danske folk“ svarede jeg „i den offentlige mening“. „Nå, sagde statsministeren, „det er altså af frygt for den lurende kommunisme“. „Ja“, svarede jeg, „det kan man godt kalde det. Vi må jo være opportunitetspolitikere“. „Er arbejderne da ved at gøre oprør“, sagde statsministeren. „Det ved jeg ikke“, svarede jeg, „men vi skulle da i hvert fald ikke ved en eller anden undladelse synd yde vort bidrag til, at dette skete“. „Dette har De selvfølgelig ret i“, svarede han, „men er det så galt, som socialministeren tror“. „Jeg håber, at optimismen på ny kan få ret“, sagde jeg, „men alt dette kan vi jo nærmere drøfte i ministermøde, og jeg vil gerne have Deres billigelse af, at jeg indkalder til et sådant på mandag“. „Ja, det er selvfølgelig rigtigt“, svarede statsministeren. Vi enedes derefter om at indkalde til møde mandag [den 9.8.] kl. 11 i statsministeriet, og jeg udsendte derefter indkaldelse til alle ministrene, idet jeg bad min sekretær omhyggelig undersøge ved forhandling med de enkelte ministersekretærer, at indkaldelsesskrivelserne, der blev givet en meget indtrængende form, kom dem alle rettidigt i hænde. Dette opnåedes også.

Fredag den 6. august blev jeg ringet op af forskellige ministre, der gerne ville orienteres om, hvad anledningen var til den meget alvorlige indkaldelsesskrivelse. Jeg gav kun sparsomme oplysninger i telefonen og henviste iøvrigt til, at vi kunne tales nærmere ved, når de kom til København. Kun med handelsministeren havde jeg visse vanskeligheder. Det skete iøvrigt allerede om torsdagen, idet handelsministeren erklærede, at han ikke så sig i stand til at deltage, da han havde berammet 9 møder rundt omkring i landet og mandag skulle tale i Skagen, tirsdag i Aalborg o.s.v. Jeg gik derefter ned til handelsministeren personlig, der på det tidspunkt endnu ikke var rejst, og satte ham ind i sagen, hvorefter han selvfølgelig aflyste møderne mandag og tirsdag for at kunne deltage i forhandlingerne i regeringen.

Efter aftale med mig udarbejdede direktør Svenningsen den vedlagte beretning, for at statsministeren, så snart han lørdag aften kom hjem, kunne sætte sig ind i sagens forhistorie og være orienteret til ministermødet mandag.

Mandag den 9. august afholdtes et fuldtalligt ministermøde.

Statsministeren oplæste til indledning direktør Svenningsens beretning. Han bad justitsministeren og de andre ministre, som havde deltaget i forhandlingerne den 4. august, om at supplere denne.

Justitsministeren gav en lang redegørelse for udviklingen på det retslige område fra det tidspunkt, da sabotagen begyndte. Han fremhævede, at man måtte give tyskerne ret i, at sabotagen var vokset ganske overordentligt. I januar d. å. havde der kun været 11 tilfælde, i juli var tallet 77. Men han fremhævede samtidig, at det danske politi i virkeligheden havde gjort et energisk arbejde for at bekæmpe sabotagen. I juli måned alene havde man anholdt 30 sabotører. Ialt sad der for tiden ca. 90 sabotører under politiets varetægt. Han fremhævede meget stærkt, at der ville komme et omslag i politiets indstilling over for sabotører, hvis tyskerne virkelig på grundlag af det danske politis arbejde førte danske statsborgere til tyske fængsler, og han fremhævede ligeledes, at forudsætningerne for, at vi havde indrettet en slags tysk tugthus her i landet, havde været, at derved skulle det gøres overflødigt at overføre danske statsborgere til Tyskland. Iøvrigt udtalte han sig overensstemmende med de synspunkter, som havde været bestemmende for justitsministerens, socialministerens og min indstilling af 4. august.

Socialministeren refererede forholdene på arbejdsmarkedet og arbejdernes antityske indstilling på lignende måde, som jeg foran har gjort rede for i meddelelsen af begivenhederne den 4. august.

Ministeren for offentlige arbejder supplerede ganske kort socialministerens oplysninger med en meddelelse om, at arbejderne på Rørdal Cementfabrik og antagelig også på Ålborg Cementfabrik ville gå i strejke fra i dag kl. 5. Påskuddet hertil var, at de danske sabotagevagter var bevæbnede; man ville nok finde sig i sabotagevagt, men den skulle være ubevæbnet. Ministeren anså det for givet, at arbejderne på F. L. Schmidts fabrikker i København ligeledes ville gå i strejke, da forbindelsen imellem cementfabrikkerne og de sidstnævnte fabrikker var meget intim.

Jeg udtalte for mit vedkommende, at jeg i og for sig forstod den tyske tankegang. Tyskland var et land i krig. Det kæmpede en kamp på liv og død. Det måtte forekomme repræsentanterne for den tyske værnemagt uforståeligt, at sabotører her i landet blev dømt til straffe, som efter tysk opfattelse var overordentlig milde, medens sabotører i alle andre lande blev straffet med døden eller langvarige tugthus-

straffe. Det er psykologisk forståeligt, at værnemagtsfolkene reagerede heroverfor, når de så, hvorledes sabotagen trods alt arbejde fra politiets side stadig voksede og voksede. Men heroverfor måtte vi sætte den danske tankegang. Vi måtte forsøge at få tyskerne til at forstå, at den tyske hårdhed, således som den udøves i Norge, Holland, Frankrig o.s.v., én gang sat i værk vil tvinge tyskerne til at gå videre. Dødsstraffenes antal vil vokse, og sabotage vil tiltage, fordi blod kræver blod, men dernæst måtte tyskerne forstå, at hvad vi havde kunnet acceptere – eller i hvert fald være tvunget til at bøje os for for 14 dage siden, ikke af den danske menigmand ville blive accepteret i dag. Hvis tyskerne vil undgå det store skred her i landet, som gør det umuligt ikke alene for denne regering, men for enhver dansk regering at fortsætte, og som vil tvinge både os og tyskerne til at gå hver sine veje, hvilket igen vil sige tilstande, der er stridende imod Danmarks grundlov – terror og militærdiktatur – må de bøje sig for vor argumentation, og hvis de ikke vil dette, har den nuværende regering ingen autoritet mere. Dens forsøg på at regere videre vil være håbløst, og der vil ikke kunne dannes nogen anden dansk regering, der vil være i stand til at føre styret videre.

Et andet stort spørgsmål, der rejser sig i denne forbindelse, er stillingen over for den gryende oprørsbevægelse inden for arbejderstanden. En tendens, der svarer til den almindelige stemning inden for hele den danske befolkning. Ved slutningen af forrige krig stod vi over for store indre vanskeligheder. Der var en stærk kommunistisk understrøm – man kaldte dem vistnok den gang for syndikalister, men den gang havde vi ikke fremmede i landet, og den gang var kommunismens store fædreland, Rusland, en afmægtig og slagen magt. Denne gang er stillingen langt farligere. Tyskerne har gjort danske kommunister til martyrer, og de har desværre tvunget den danske regering – ikke den nuværende – men de foregående, hvis arv vi har overtaget, og hvis synder vi vel også skal bære, indtil vi frigør os fra dem – til imod grundlovens bud, ud fra nødrettens princip at indespærre 5-600 kommunister, hvoraf i hvert fald en væsentlig del ikke har forsyndet sig imod de danske straffelove, og hvoraf nogle stykker endda er beskyttede af parlamentarisk immunitet. Dertil kommer, at de 99 % af den danske befolkning er udpræget antitysk og med glæde rækker hånd til et hvilket som helst foretagende, som kan skade den tyske værnemagt her i landet – besættelsestropperne. Spørgsmålet er nu for denne regering i dag: Har vi den tilstrækkelige styrke til at

holde ro og orden i landet? Har vi den politiske støtte, og har vi den politimæssige eller militære støtte? Hvilke midler kan vi bringe i anvendelse, og hvilke midler vil vi bringe i anvendelse? Disse spørgsmål er nøje knyttede til udgangspunktet for denne diskussion, men er iøvrigt det alt overskyggende problem, ligegyldigt om proklamationen fra dr. Best blev stillet i bero, eller dr. Best ved magtsprog tvinger os til at lade den gå ud i pressen.

Der blev nu fremsat udtalelser af alle ministrene undtagen undervisningsministeren og kirkeministeren.

Disse udtalelser gik alle ud på, at vi til det yderste måtte modsætte os, at dr. Best's proklamation gik videre. Vi måtte anmode statsministeren om at overbringe dr. Best den meddelelse fra den danske regering, at den ikke kunne tage noget som helst medansvar for, at en sådan meddelelse udsendtes. At vi vel ikke kunne forhindre dette, fordi vi var et besat land, men at dr. Best måtte være klar over, hvis han fremtvang udsendelsen, kunne man komme til at stå over for en afbrydelse af den forsoningspolitik, som han selv var kommet herop for at indlede.

Der var i virkeligheden fuld enighed om dette standpunkt. Og i modsætning til, hvad der er sket så mange gange under forhandlingerne i den nuværende regering, indtog statsministeren og ministeren for offentlige arbejder ikke noget særstandpunkt. Dette var det mest interessante ved den iøvrigt interessante diskussion. Minister Gunnar Larsen fortalte mig efter mødet, da vi fulgtes ad over for at spise frokost sammen med alle de øvrige ministre ovre i Rigsdagen, at han (Gunnar Larsen) havde givet Scavenius en meget kraftig behandling under hans besøg på landstedet ved Skanderborg. Jeg antydede nemlig, at efter den telefonsamtale, jeg havde haft med statsministeren på Voergaard, var jeg forberedt på en voldsom eksplosion fra statsministerens side og den sædvanlige deling af ministeriets medlemmer i to adskilte lejre, der dog til sidst nåede til et kompromis, medens stemningen jo i dag nærmest havde været harmoni. Gunnar Larsen svarede hertil: „Ja, men dette lykkelige resultat kan De takke mig for, jeg har givet ham en kraftig massage, men resultatet er jo også godt“.

Statsministeren fremsatte derefter en meget interessant udtalelse. Han sagde omtrent følgende:

Det er meget imod min vilje, at jeg har overtaget statsministerstillingen. Det har altid stået for mig som en anomali. De herrer ved,

at jeg protesterede i Berlin over for von Ribbentrop, og jeg protesterede heroppe over for dr. Best. De herrer ved også, at vi fandt et andet statsministeremne, nemlig Bramsnæs, som blev accepteret af dr. Best; det var altså ikke min skyld og heller ikke dr. Best's skyld, at det ikke blev Bramsnæs, som dannede den nye regering, men når jeg er blevet tvunget ind i dette, hvad d'herrer godt ved, at jeg er, forekommer det mig, at jeg har haft krav på en mere hensynsfuld behandling end den, jeg har været genstand for. Jeg tillader mig at mene, at jeg simpelt hen er blevet behandlet sjofelt. Fra alle sider blev der ved valget taget afstand fra mig og alle valgkandidater forsikrede, at man ved at stemme på dem ikke ydede støtte til den af mig dannede regering, og som det gik i det store ved valget, sådan er det gået i det små. Jeg skal nævne et eksempel fra de sidste dage. En kronikør i „Berlingske Tidende“ skrev en nekrolog over den svenske finansmand Marcus Wallenberg, som var min gode ven. Forfatteren havde i artiklen skrevet, at Wallenberg over for ham i en samtale fornylig havde sagt: „Sig dem hjemme i Danmark, at de skal passe godt på at beholde Erik Scavenius, i hvert fald til krigen er sluttet, for han er god nok, og han vil det rigtige“. Disse sætninger strøg redaktionen, endda uden at underrette forfatteren om det, og da denne bagefter ringede op og spurgte, hvad meningen var, svarede redaktøren: „Er De gal mand! Skal vi rose Scavenius? Det er jo den mand, hvis skalp vi skal have om nogle få dage“.

Således bliver jeg behandlet i det små, og fra konservativ side lurer man på enhver lejlighed for at frigøre sig for sin støtte til mig og mit ministerium. Der er en fløj inden for de konservative, hvis mål kun er at komme i kompagni med Dansk Samling. Jeg er træt af alt dette. Jeg ønsker intet mere, end hvad jeg hele tiden har bedt om, at blive fritaget for at være medlem af regeringen. Jeg ønsker at demissionere, så snart det er muligt, og jeg beder mine kolleger om bemyndigelse til at undersøge mulighederne for, at denne regering træder tilbage, så snart som muligt. Vi kan ikke forlade taburetterne hovedkulds og derved kaste landet ud i kaos – det skylder vi det danske folk. Vi kan ikke gå på den måde, at von Hanneken afløser os og lader tysk terror og dødsstraf og gidsler og jødeforfølgelser og deportationer afløse de nuværende tilstande, men vi kan undersøge muligheden for, at der snarest mulig dannes en politisk parlamentarisk regering. Jeg ved ikke, hvorledes man fra tysk side vil stille sig heroverfor, men jeg synes, at tiden er kommet, da vi må

undersøge dette, og det, jeg udbeder mig mandat til i dag, er at forebringe den tanke for dr. Best, at den nuværende regering afløses af en politisk regering.

Til denne tale blev der kun fremsat få bemærkninger.

Landbrugsministeren ytrede, at den fremførte tanke var tiltalende, men at han ikke troede, at der var nogen mulighed for, at man fra tysk side ville acceptere den.

Minister Gunnar Larsen erklærede, at han ikke anså det for usandsynligt, at dr. Best kunne bringes til at acceptere en sådan tankegang. Personlig støttede han den. Også han ville hellere end gerne være fri for at være minister.

Indenrigsministeren erklærede, at han fandt det rigtigt at sondere stemningen hos dr. Best, men iøvrigt afvente begivenhedernes gang og tage roligt på sagerne. Han var iøvrigt enig i, at statsministeren var genstand for uretfærdig mistæneliggørelse. Den nuværende regering havde i virkeligheden færre synder på sin samvittighed end de foregående, set fra et nationalt dansk standpunkt.

Denne sidste udtalelse blev meget stærkt understreget af trafikminister Elgaard, der erklærede, at efter hans opfattelse, og han havde talt ved masser af møder landet over og havde nøje kendskab til den jyske befolknings indstilling, var den nuværende regering ikke alene tålt, men nærmest populær. Alle fornuftige mennesker var klar over regeringens overordentlige vanskeligheder. Der fandtes naturligvis tøjlesløse elementer, som ville slå løs i blinde og var fornærmede over, at de blev hæmmede heri, men de, der tænker ædrueligt over sagerne, og det var det alt overvejende flertal, måtte indrømme, at den nuværende regering ikke på noget punkt havde ladet danske værdier gå til spilde eller forsømt at varetage danske interesser over for tyske krav. Alt, hvad der var at bebrejde dansk statsstyre i forhold til besættelsesmagten (kommunistlovene, antikominernpagten m. v.) var sluttet i de foregående regerings tid, medens den nuværende regering i de måneder, den havde været ved styret, havde undgået ethvert ydmygende skridt over for besættelsesmagten. Han imødeså derfor med sindsro historiens dom over denne regering; på den anden side er det klart, at hvis vi kunne nå til almindelige parlamentariske tilstande, var det meget godt. Han tvivlede dog om, at tiden hertil var kommet.

Tirsdag den 10. august kl. 11 havde vi på ny ministermøde.

Statsministeren gjorde her rede for sin samtale med dr. Best den foregående dag. Dr. Best var gået ind på at udskyde spørgsmålet om den omhandlede meddelelses offentliggørelse, og var ligeledes gået ind på, at der ikke foreløbig blev overført danske statsborgere til tyske fængsler. Han havde med andre ord bøjet sig helt for den danske regerings standpunkt. Han havde dog ønsket at vide, om det var meningen at fortsætte fra dansk side med bekæmpelsen af sabotagen, hvad selvfølgelig var besvaret bekræftende. Han havde endvidere ønsket en konference med arbejdsministeren og socialministeren om forholdene i arbejderkredse. Dette spørgsmål gav anledning til en drøftelse af, hvorledes en sådan forhandling bedst kunne finde sted. De to ministre var villige til at tage en sådan forhandling, men fandt det rigtigt, at repræsentanter for De samvirkende Fagforbund deltog i den. Det blev aftalt at holde en sådan forhandling med dr. Best hos statsminister Scavenius, i hvilken man også ville bede 4 repræsentanter for De samvirkende Fagforbund om at deltage. Mødet skulle afholdes torsdag den 12. august.

Med hensyn til spørgsmålet om en ny dansk regering havde dr. Best kategorisk erklæret, at dette kunne han under ingen omstændigheder tiltræde. Dermed var hans mission endt her i landet, og man ville i Berlin stille sig ganske uforstående over for et sådant skridt. Han måtte derfor afvise enhver forhandling herom. Der var herefter enighed om at opgive denne tanke, men at gøre det politiske 9-mands udvalg bekendt med det passerede.

Jeg skal iøvrigt tilføje, at dr. Best i sin samtale med Scavenius udtalte, at man jo her i Danmark regnede med, at krigen var sin afslutning nær. Denne opfattelse var ganske forkert; man ville fra tysk side kunne holde ud meget længe, og der var ingen tendens til, at man ville opgive kampen. Militæret var stærkt, og navnlig efter Hamborgs ødelæggelse var der en voldsom forbitrelse i den tyske befolkning imod angelsakserne. Dr. Best fortsatte: „Vi kan aldrig slutte fred med englænderne og amerikanerne på vilkår, som er uantagelige for os. Derimod kan vi slutte fred med russerne. Og hvis vi er nødt til det, er vi også villige til at gøre det, selv om resultatet heraf skulle være, at Tyskland blev kommunistisk. At mange af os, der har stået i spidsen for det nuværende styre, ikke kan overleve en sådan fredsslutning, er jeg klar over, men her gælder det ikke de enkelte personer – her gælder det landet“.

Der var i ministeriet enighed om at tage statsministerens beretning til efterretning og at gøre 9-mands udvalget bekendt med det således passerede. Der var nogen tvivl om, hvorvidt 9-mands udvalget skulle gøres bekendt med, at regeringen kunne tænke sig at demissionere, og at statsministeren havde henstillet til dr. Best, at der dannedes en politisk parlamentarisk regering. Efter nogen diskussion enedes man dog om, at statsministeren skulle meddele 9-mands udvalget også dette.

Derefter forlod statsministeren ministermødet, da han var optaget andetsteds, og jeg ledede resten af mødet. Det var iøvrigt mine egne sager, der var til behandling.

Jeg fik regeringens tilslutning til, at den hidtidige grænse for afgang hos tjenestemænd i statsbanerne på 67 år rykkede op til de 70 år, idet de forudsætninger, som havde været til stede, den gang 67-års grænsen blev indført, ikke mere fandtes. Der var nu for få tjenestemænd i statsbanerne, således at man måtte ty til ekstraarbejderne i stor udstrækning. Tilgangen til elevstillingerne var meget ringe, og aldersfordelingen talte også imod en særlig lav afgangsgrense.

Dernæst behandlede vi spørgsmålet om nedsættelse af en kommission til undersøgelse af, om man kunne decentralisere noget mere i statsstyrelsen. Der var enighed om, at det var ønskeligt at foretage en sådan undersøgelse, men at dette burde udskydes, til krigstiden var omme, idet krigstiden nødvendiggjorde et stærkt centraliseret styre på alle de områder, hvor der er tale om restriktioner o. l.

Jeg forelagde derefter ganske kort hovedsynspunkterne for skatte-lovgivningen for det kommende skatteår 1944/45. Man anmodede mig om at give en skriftlig fremstilling af dette indviklede spørgsmål og at udskyde behandlingen af det til et senere ministermøde.

Onsdag den 11. august.

Statsministeren, der var mødt sammen med justitsministeren, forelagde i dag 9-mands udvalget en redegørelse for, hvad der var passeret i spørgsmålet om de tyske krigsretsdomme og de domfældtes udlevering til tysk fængsel. 9-mands udvalget tog statsministerens redegørelse til efterretning. Når det i den danske radio fra England – i hvert fald i en enkelt udsendelse – er fremhævet, at den stærke holdning, man fra dansk side indtog ved denne lejlighed (en hold-

ning, der naturligvis blev rost), var fremkommet, fordi 9-mands udvalget havde modsat sig, at man i denne sag gik til et kompromis med tyskerne, er dette, som det fremgår af foranstående, ikke rigtigt. 9-mands udvalget blev ikke præsenteret for sagen, før regeringen havde taget sin stilling og givet dr. Best meddelelse herom. Iøvrigt er jeg senere blevet oplyst om, at man i en udsendelse fra London den 16. august har givet en helt igennem rigtig fremstilling af min andel i denne sags forløb. Det er også mit indtryk, at dersom Scavenius havde været hjemme den 4. august, således at afgørelsen fortrinsvis havde ligget hos ham, ville der være tilvejebragt et eller andet kompromis, således at denne sag ikke havde fået det forløb, som den nu fik.

Torsdag den 12. august.

Der var møde hos statsministeren i udenrigsministeriet, og dr. Best havde lejlighed til at udtale sig over for arbejdsministeren, socialministeren og 4 repræsentanter for De samvirkende Fagforbund, nemlig d'herrer Ejler Jensen, Einar Nielsen, Peder Andersen og Axel Olsen.

Dr. Best fremhævede over for disse det yderst betænkelige i den strejkebevægelse, der nu hjemsøgte landet og gjorde d'herrer bekendt med, hvilke katastrofale følger en fortsættelse på denne linie ville få for forholdet imellem Danmark og Tyskland. Fra fagforeningernes repræsentanters side lagde man ret stærk vægt på, at utilfredsheden ikke så meget var rettet imod tyskerne, som imod de dårlige lønninger i Danmark. Arbejdsministeren har senere over for mig fremhævet det taktisk meget uheldige i disse udtalelser fra dansk side, og arbejdsministeren havde i nogen grad søgt at afbøde virkningen ved at fremhæve, at tyskerne ved deres værnemagtsarbejder ødelagde det danske lønniveau, idet de betalte ud over en overenskomstmæssig løn, og at dette selvfølgelig havde en opløsende virkning over for arbejdsforholdene i Danmark. Forhandlingen forløb iøvrigt under meget rolige og saglige former, og det har i disse dag også vist sig muligt i det væsentlige at få strejkerne afblæst; dette gælder cementfabrikkerne og skibsværfterne. Derimod vedvarer strejken på Hess' fabrikker i Vejle stadig, men denne har ingen tendens rettet imod tyskerne, men er af almindelig fagmæssig karakter.

Mandag den 16. august.

Ved ministerfrokosten gav trafikministeren oplysninger om de meget alvorlige sabotagehandlinger, der lørdag nat og søndag har fundet sted rundt omkring i landet og navnlig på statsbanernes terræn i Østjylland. Imellem Viby og Mundelstrup har der i løbet af ca. 12 timer fundet ca. 50 alvorlige bombeeksplosioner sted. Der er ikke gået menneskeliv tabt, og ingen tog har passeret eksplosionsstederne, idet trafikken er blevet fuldstændig indstillet. Samtidig er 6 store lokomotiver ødelagt ved eksplosioner ved vognremiserne i Ålborg. Derudover har der fundet en række meget alvorlige sabotagehandlinger sted rundt omkring i Danmark.

Tyskerne er meget nervøse, og der er også grund til nervøsitet fra dansk side, idet det er klart, at denne bølge af sabotage er af den beskaffenhed, at tyskerne ikke vil finde sig i, at den fortsætter. Man vil antagelig kræve af os, at vi skal træffe drastiske forholdsregler, f. eks. indførelse af dødsstraf. Dette vil regeringen utvivlsomt ikke gå med til – i hvert fald vil en del af os ikke være med – og dette vil medføre regeringens afgang. Selv om regeringen ville gå med – hvad den altså ikke vil – ville den iøvrigt ikke kunne gennemføre det, da det vil stride imod, hvad der er gennemførligt i Rigsdagen. Men hvis man ikke fra dansk side går ind på foranstaltninger af en sådan vidtgående karakter, og regeringen går, hvad den utvivlsomt bliver nødt til, ser jeg ingen anden løsning end tysk militærdiktatur. Det er næppe muligt på nærværende tidspunkt at danne en anden regering end den nuværende. En nazistisk eller halvnazistisk regering kan efter tilkendegivelsen ved valget ikke dannes; dette tænker tyskerne sandsynligvis heller ikke på. Men når landet ligger sådan, er et tysk militærdiktatur i virkeligheden i øjeblikket en meget nærliggende mulighed. General von Hanneken er sikkert også særdeles villig. Dette vil imidlertid betyde en katastrofal ændring af vore forhold herhjemme. En bølge af terror vil gå hen over landet, og alle forfatningsmæssige tilstande vil blive ophævede. Gidselsystemet vil antagelig blive indført her som i andre besatte lande. Der er måske mange, der ønsker en sådan vending, men jeg vil tro, at de fleste af dem, der nærer et sådant ønske, den dag, det går i opfyldelse, vil blive betænkelige både på deres egne og andres vegne. Måske findes der endnu en mulighed for at undgå disse yderliggående konsekvenser, men jeg kan ikke nægte, at jeg personlig hælder til den an-

skuelse, at der er mest sandsynlighed for, at den nuværende tingenes tilstand resulterer i et tysk militærdiktatur i Danmark.

Tirsdag den 17. august.

Kl. 14 havde vi ministermøde. Det var den urolige situation ude i landet, der var hovedemnet. I 3 byer, nemlig Odense, Svendborg og Vordingborg var det kommet til meget alvorlige episoder mellem det tyske militær og befolkningen + de danske soldater. I Odense var stillingen værst. Her var mange sårede og betydelige materielle ødelæggelser på vinduer, boliger og bohaver. Også tyske soldater var sårede; værnemagtens kommandant i Odense synes iøvrig uheldig, og der er vistnok optrådt provokerende fra tysk side. Der er så pludselig kommet en spontan udladning fra dansk side. Nogle provokatører er måske på færde, men i det hele må man vist sige, at *hele* befolkningen deltager i demonstrationerne.

Alt dette og meget mere blev berettet af stats- og justitsministeren. Desuden drøftedes den støtte, der fra politisk side indirekte ydes sabotagen og dens udøvere bl. a. gennem meddelelser herfra til den danske sender i London. De mest fortrolige meddelelser i ministeriet og 9-mands udvalget vandrer videre til London og går derfra ud gennem æteren. Scavenius erklærede på ny, at han ikke kunne fortsætte som ministerchef, da navnlig Det konservative Folkeparti faldt regeringen i ryggen. Ikke mindst Venstres 2 ministre krævede med megen styrke, at rigsdagspartierne nu skulle bekende kulør. Ville de ikke støtte regeringen, måtte de tage ansvaret for dens fald, og hvad derefter måtte følge, sandsynligvis tysk militærstyre. Der var enighed i regeringen om, at vi måtte gå til 9-mands udvalget for at orientere dette og få en klaring fra udvalget og regeringen, måske måtte man kræve en tillidsudtalelse fra Rigsdagen.

Onsdag den 18. august.

Kl. 14 mødtes den samlede regering og 9-mands udvalget, hvis formand nu er Buhl. Scavenius gav en kort, ikke videre velformet redegørelse for situationen og konkluderede i krav om klarhed. Var partierne ikke enige om virkningsfuldt at støtte regeringen i forsøgene på at opretholde ro og orden, måtte andre overtage styret. Der måtte udsendes en fælleserklæring. Diskussionen blev meget langva-

rig. Særlig bemærkelsesværdig var de konservatives stilling eller mangel på stilling. Ordføreren, Ole Bjørn Kraft, lod ingen tvivl tilbage om, at han først og fremmest ville af med Scavenius, og at han meget nødig ville være med til en erklæring, der fordømte sabotagen. Fra de andre partiers side var der villighed til at være med i en sådan erklæring, særlig Venstres minister fremsatte bestemte udtalelser i så henseende. Mest overraskende virkede Buhls optræden. Han fraterniserede tilsyneladende kraftigt med de konservative og havde meget lidt tilovers for den foreslåede fællesudtalelse. Har han ikke tid til at vente på at blive statsminister igen, til pæren er moden, og kan han ikke se, at den ikke er moden endnu? Dr. Munch var som sædvanlig den, som med størst klarhed trak retningslinierne op. Hans standpunkt var klart dette, at regering og rigsdag måtte stå sammen for at bevare landet for kaos, hvis dette var muligt -. Enden på den lange forhandling blev, at der nedsattes et redaktionsudvalg, som skulle forsøge at udforme en erklæring, som man skulle se at samle partierne om, og at rigsdagsgruppernes medlemmer skulle indkaldes til møde fredag kl. 12.

Iøvrigt havde jeg den oplevelse, at Hedtoft Hansen oplyste mig om, at socialminister Laurits Hansen havde givet en skriftlig fremstilling af begivenhederne den 4. august, hvorefter justitsministeren og jeg havde været stemt for at sige ja til det tyske krav, men at Laurits Hansen havde hindret dette ved at erklære, at et sådant ja ville fremkalde hans demission! Denne fremstilling var tilstillet alle partiets rigsdagsmænd og redaktører*. Jeg erklærede naturligvis fremstillingen for usandhed og tilskrev Laurits Hansen som vedlagte gennemslag udviser (*bilag III*).

Torsdag den 19. august.

Vi var på ny samlet til møde i 9-mands udvalget. Der forelå 3 udkast til erklæring, men der var ikke enighed om noget som helst. Det nedsatte underudvalg var ikke blevet enige. Vedlagt som *bilag V* et udkast, affattet af Scavenius. Dette vandt ingen videre tilslutning; *bilag VI* var lavet af Oluf Pedersen. Det udkast, man syntes bedst om, var vistnok lavet af Munch. Det har jeg ikke noget eksemplar

* „Den socialdemokratiske Provinspresse“s orientering af 13. august 1943 er ikke vedlagt optegnelserne. Den er her aftrykt som bilag II.

af*. Det fremtrådte ikke som en fuldt færdig resolution, men som en ramme, en slags disposition til nærmere udfyldning. Det skulle være tiltrækkende over for de folk, der ikke ville lade sig foreskrive noget af partilederne, men selv bestemme, hvad de skulle tilslutte sig. Man enedes om at gå til partierne, der samledes den næste dag, med dette udkast, men iøvrigt redegøre for situationen. Diskussionen førtes i det væsentlige mellem de konservative på den ene side, hvor Bjørn Kraft stadig lod skinne igennem, at han ville stille sig noget køligt over for en erklærings udstedelse i det hele, og de andre partier, der alle var stemt for en udtalelse fra regering og rigsdagspartier (de 5), hvori der formanedes til ro og orden. Bjørn Kraft ville næppe engang love at anbefale en sådan erklærings afgivelse –, derimod ville de to andre konservative (Fibiger og Halfdan Hendriksen) gå ind herfor. Halfdan Hendriksen er jo nødt til det, da han som minister har stemt for det.

Fredag den 20. august.

Rigsdagspartierne samledes kl. 12. Her sluttede samarbejdspartierne (alle undtagen konservative) sig til tanken, medens de konservative henstillede, at ingen erklæring blev udstedt, idet de anså det for nytteløst; hvis de andre partier ville have en sådan erklæring, ville man dog forhandle med partiernes repræsentanter og se, om den kunne udformes således, at man kunne være med. Det var hensigten, at regeringen og 9-mands udvalget skulle være mødtes til forhandlinger om erklæringen kl. 15, men dette møde blev først udsat til kl. 17 og derefter til kl. 20. I al denne tid forhandlede et udvidet 9-mands udvalg (forøget med 1 for hvert af de 4 store partier) og 5 ministre (statsministeren + 1 politisk minister fra hvert af de 4 partier) om grundlaget for erklæringen, og det grundlag, man mente til sidst at kunne finde, blev så forelagt partierne.

Da vi endelig mødtes kl. 20, erklærede ordførerne for de 4 partier, at man ville være med til at underskrive en erklæring efter de skitserede linier, medens Bjørn Kraft erklærede, at betingelsen for, at de konservative kunne gå med, var den, at det også af erklæringen fremgik, at der var nogen skyld på tysk side, at med andre ord de tyske soldaters provokationer havde deres store andel i udskejelserne.

* Dr. Munchs udkast er aftrykt som bilag VII.

Scavenius afviste ikke denne tanke, hvis man kunne finde en form, men han var bange for, at den kunne bruges til at udbasuneres fra de danske demonstranternes side som en sejr over tyskerne, således som afblæsningen af konflikten i Esbjerg var blevet det. Venstre ville gerne have kongen med i erklæringen. Man enedes om at imødekomme dette sidste ønske ved at forelægge den i statsråd og opnå kongens tilslutning til dens udsendelse. Dette tilfredsstillte alle parter.

Man nedsatte nu (kl. 21) et lille udvalg (Buhl, dr. Munch, Knud Kristensen, Bjørn Kraft, Oluf Pedersen samt Scavenius) til at udforme den endelige erklæring. Dette udvalg blev først færdig med sit arbejde efter 3 timers forløb (altså kl. 24). I al denne tid gik så godt som alle ministre og rigsdagsmænd samt en hel del journalister og ventede på resultatet. Da det endelig forelå kl. godt 24, var der endda ikke fuld enighed. Udkastet ses af vedlagte *bilag VIII*. Det, man ikke var enig om, var sidste sætning i første stykke. Scavenius havde i og for sig ikke noget imod, at det blev optaget, men han var nødt til at indhente dr. Best's udtalelse, inden det offentliggjordes, da besættelsestropperne direkte var nævnt. Dette ville de konservative under ingen omstændigheder gå med til. I hvert fald måtte man så enes om, at dersom Best modsatte sig ordlyden, blev der ingen erklæring afgivet. Dette ville de andre partier ikke gå med til. Til sidst enedes man om en ny affattelse og med det således rettede udkast skulle de konservative igen gå til deres parti. De andre partiers repræsentanter havde mandat til at slutte. De konservative partimøder varede 1-2 timer, fra kl. 1 til 3 lørdag morgen. Disse 2 timer var drøje. De fleste faldt fra, men vi var dog en halv snes stykker: Ministre og medlemmer af 9-mands udvalget, der holdt ud, til de konservative kom tilbage og forlangte en hel del rettelser. Disse blev i det væsentligste afvist; erklæringens ordlyd ses af vedlagte *bilag IX*. Mødet sluttede kl. 4.05 lørdag morgen efter 16 timers forhandling.

Jeg skal blot tilføje, at socialministeren i en samtale kvitterede for det foran omtalte brev. Han hævdede, at han ikke havde givet nogen fremstilling af begivenhederne den 4. august udover mundtlige meddelelser. Han var enig i, at den udsendte redegørelse, som han ikke havde forfattet, var forkert og burde rettes, hvad han også ville foranledige. – Iøvrigt havde Buhl bedt mig om en redegørelse for den 4. august. Den fik han som vedlagte *bilag IV* udviser.

Lørdag den 21. august.

Kl. 11 var der statsråd på „Sorgenfri“. Alle ministrene deltog. Kongen udtalte, da vi kom ind i modtagelsesværelset: „Det var et meget kort varsel, De gav mig denne gang“. Statsministeren svarede dertil: „Ja, Deres majestæt, varslet var meget kort, men vi blev også først færdige i Rigsdagen med den erklæring, vi vil forelægge i statsrådet, kl. 4 i morges“.

Statsministeren gav derefter en redegørelse for situationen i landet. Han omtalte den voldsomme sabotage, bl. a. de meget alvorlige sprængninger på de jyske jernbanelinier, og dvælede ved begivenhederne i Odense, hvor forholdene jo havde udviklet sig katastrofalt. Han fremhævede, at situationen nu var overordentlig alvorlig, og at der var fare for, at magten gled over fra dansk styre til tysk militærstyre her i landet. Regeringen havde derfor anset det for rigtigt at få føling med de rigsdagspartier, der deltog i samarbejdet, og han omtalte indkaldelsen af Rigsdagens grupper den foregående dag og den lange forhandling, der havde resulteret i den erklæring, som han derefter oplæste. Efter at have oplæst erklæringen, oplæste han forslag til en udtalelse om, at erklæringen var blevet forelagt i statsrådet, og at hans majestæt kongen havde bifaldet erklæringens udsendelse. Kongen svarede hertil, at han i og for sig helst ville være fri for den sidste sætning. Når erklæringen var forelagt i statsrådet og derefter udsendt, lå der jo deri, at kongen havde bifaldet, at erklæringen udgik. Han føjede til: „Jeg vil helst ikke indblandes i dette. Jeg vil jo ikke sætte min autoritet over styr, og hvis nu erklæringen ikke hjælper, er det jo ikke så godt“.

Statsministeren svarede hertil, at hans majestæt jo naturligvis selv måtte afgøre, hvorledes udtalelsen om hans bifaldelse af erklæringens udsendelse formedes, men at han troede, at det havde megen betydning for den rette bedømmelse af forholdet og for erklæringens virkning, hvis det udtrykkelig kom til at stå, at kongen havde bifaldet erklæringens udsendelse.

Landbrugsministeren bad om ordet og henstillede meget indtrængende til kongen, at denne sætning kom til at stå; for medlemmerne af statsrådet var der jo ingen tvivl om, at kongen havde billiget erklæringens udsendelse, men menigmand var ikke klar over det, uden at det udtrykkelig blev sagt. Jeg gjorde en kort bemærkning om, at det ved denne sætning jo kun blev udtalt, at kongen bifaldt, *at er-*

klæringen udsendes, men at erklæringens indhold i sine enkeltheder stod for regeringens og Rigsdagens regning. Kongen udtalte derefter: „Ja, når man lægger vægt på det, skal jeg ikke indvende noget imod d'herrers forslag“.

Der fandt derefter i almindelig samtaleform en drøftelse af den sidste tids begivenheder sted, navnlig begivenhederne i Odense. Kongen syntes ret godt orienteret med hensyn til, hvad der var passeret, og særlig hvad der vedrørte begivenhederne i Odense. Kongen udtalte under denne samtale sin forbavselse over, at det havde taget så lang tid at udforme den korte erklæring. Handelsministeren svarede lidt spøgefuldt, at han ikke ville nægte, at hans parti havde hovedansvaret herfor.

Efter statsrådet spiste ministrene frokost på „Sorgenfri“ som kongens gæster.

Ved frokosten meddelte trafikministeren, at der havde fundet et alvorligt jernbaneattentat sted mellem Odense og Nyborg på dobbeltsporet – begge spor var bortsprængt ved bombeekspllosioner.

Justitsministeren gav nogle beretninger om forholdene i Odense, der imod forventning endnu ikke havde trukket sig i lave trods de energiske forsøg, der var gjort fra autoriteternes side, navnlig havde borgmesteren i Odense vist sig umådelig energisk for at bringe forholdene i lave. Der var mødt en del arbejdere til arbejde lørdag morgen, men efterhånden forlod de på ny arbejdspladserne. Forretningerne var vedvarende lukkede, stemningen i byen stadig stærkt ophidset. Tyskerne ydede i en vis grad god bistand til opnåelse af et kompromis, men den aftale, der var truffet om ikke at udsende patruller i gaderne, var ikke blevet overholdt fra tysk side, og dette havde skabt ny ophidselse.

Det blev aftalt, at der skulle afholdes ministermøde mandag [den 23.8.] kl. 10^{1/2}, hvor jeg skulle have lejlighed til at forelægge udkast til skattelove og afgiftslove – et spørgsmål som har været forberedt igennem længere tid.

Søndag den 22. august.

Kl. 23^{1/2} blev jeg ringet op af udenrigsministerens sekretær, der meddelte mig, at ministermødet den følgende dag skulle afholdes kl. 9^{1/2} i stedet for kl. 10^{1/2}. Jeg var da straks klar over, at der på ny var opstået en alvorlig situation, idet jeg gik ud fra, at der ellers

ikke mandag morgen ville blive afholdt ministermøde. Sekretæren bekræftede også, at der forelå alvorlige meddelelser ude fra provinsen, som havde foranlediget ministermødets fremskyndelse. Desuden var der forefaldet nogle meget alvorlige sabotagetilfælde her i København natten mellem lørdag og søndag.

Måndag den 23. august.

På ministermødet kl. 9^{1/2} var arbejdsministeren og socialministeren fraværende. Den første på grund af tjenesterejse til Odense, hvor han forsøgte at bringe forholdene i lave.

Den mest alvorlige sag, der forelå på ministermødet, var beretningen om forholdene i Ålborg. Her trak det op til meget alvorlige begivenheder. En sabotør, bankassistent Vangsted, der var blevet dræbt af tyskerne for nogle dage siden, da han som chauffør søgte at bortfjerne en del sprængstoffer, som var nedkastet fra en engelsk flyvemaskine, skulle begraves i dag kl. 13. Til hans kiste var der sendt et mægtigt væld af kranse, disse havde været udstillet i gartnerens og blomsterhandlernes vinduer og indeholdt påskrifter som f. eks. „Til fædrelandets forsvarer“, „Kæmp for alt, hvad du har kært, dø om så det gælder“ o.s.v. Dette havde i høj grad irriteret tyskerne, og general von Hanneken havde udtalt, at han betragtede alle sympatitilkendegivelser i dette tilfælde, hvor det drejede sig om en mand, der direkte havde taget del i kampen mod Tyskland, som en fornærmelse mod værnemagten. Han ville derfor ikke finde sig i demonstrationer af nogen art i forbindelse med Vangsteds begravelse. Hvis sådanne fandt sted, ville værnemagten få ordre til at rydde gaderne og skyde med skarpt. Statsministeren havde talt med dr. Best for at få denne ordre kaldt tilbage, men dr. Best havde i et brev søndag aften meddelt statsministeren, at general von Hanneken ubetinget fastholdt sin ordre til den tyske kommandant i Ålborg, og at ordren ville blive efterkommet med fuld effektivitet.

Justitsministeren havde erfaret fra politimester Bach i Ålborg, at der forberedtes mægtige demonstrationer i forbindelse med begravelsen. Man regnede med, at 10-15.000 mennesker ville komme til stede. Justitsministeren havde derefter henstillet til politimesteren at forhandle med familien om at lade den unge mand begrave i stilhed; dette var familien gået ind på, og kl. 8 i morges havde begravelsen fundet sted, uden at udenforstående havde anet noget derom. Dette

betød dog ikke, at faren for demonstrationer var drevet over, tværtimod måtte man regne med, at der i løbet af dagen ville ske alvorlige uroligheder, idet stemningen var meget ophidset, og de store fabrikkers arbejdere havde forladt deres arbejdspladser for at demonstrere. Det besluttedes derfor øjeblikkeligt at lade omdele løbesedler i Ålborg, hvori det meddeltes, at begravelsen havde fundet sted efter aftale mellem myndighederne og den afdødes familie. Samtidig vedtoges det at affatte et opråb til befolkningen i Aalborg, som skulle gøres bekendt med opråbets indhold ved højtalere, som skulle køres rundt igennem gaderne. Opråbet var formet som en alvorlig henstilling til befolkningen om at gå bort fra gaderne og holde sig hjemme. Samtidig gjorde man befolkningen bekendt med, at man i modsat fald havde sikkerhed for, at det tyske militær med våbenmagt ville foretage en rømning af gaderne. Endvidere vedtoges det at meddele politimesteren i Ålborg ordre til, hvis det tyske militær rykkede ud, at hjemkalde politiet, idet man ikke ville, at tysk militær og dansk politi arbejdede på linie med hinanden.

Under forhandlingerne kom departementschef Eivind Larsen og direktør Svenningsen til stede og deltog i drøftelserne.

Det bemærkes, at general von Hanneken blev gjort bekendt med det opråb, der skulle udgå igennem højtalerne, og erklærede sig indforstået med dets udsendelse. Det var den almindelige opfattelse i ministermødet, at hverken løbesedlerne eller opråbet igennem højtalerne havde den tilstrækkelige virkning, idet alle beretninger gik ud på, at stemningen i Ålborg var overordentlig ophidset.

Iøvrigt drøftedes begivenhederne i de øvrige danske byer. Det oplystes, at tilstanden i Århus ligeledes nærmede sig generalstrejke, at der i går aftes havde været store demonstrationer i Roskilde, og at det tyske militær var rykket ud og havde skudt med skarpt, hvorved en af byens borgere var blevet dræbt. Også andre steder i landet var der dræbt folk under optøjer og sammenstød med værnemagten. Bl. a. var der forefaldet følgende i Odense, hvilket viser, i hvilken grad ophidselsen har bjergetaget folk: To danske arbejdere cyklede hjem fra deres arbejdsplads; de mødte en tysk patrouille, der sluttede af med to soldater, hver med sit maskingevær; den ene af de danske arbejdere – en elektriker sprang da af cyklen, slog den ene tyske soldat ned, tog hans maskingevær for at flygte med det, hvorefter arbejderen blev skudt ned af den tyske patrouille.

Med hensyn til forholdene i Odense gaves en lang række oplysnin-

ger. Ophidselsen vedvarede. Arbejderne havde delvis indfundet sig på arbejdspladserne til morgen [den 23.8.], men havde ikke genoptaget arbejdet – i hvert fald kun nogle enkelte steder. Det tyske militær foretog stadig overgreb over for borgerne; bl. a. foreviste justitsministeren en række fotografier fra de odenseanske hospitaler, hvoraf det fremgik, at borgerne fra Odense var blevet gennempiskede af tyskerne efter at være blevet taget ind på tyske kaserner, og der var oven i købet tale om borgere, som ikke havde foretaget sig noget ulovligt. Fotografierne var meget uhyggelige; de viste en grov mishandling af de pågældende personer.

Det var hensigten i dag at trykke et flyveblad i 50.000 eksemplarer, som skulle omdeles til alle borgerne i Odense, fordi alle trykkerier var lukkede, men dets trykning var foretaget i Svendborg. Flyvebladet indeholdt således opråbet fra regeringen og Rigsdagen, dels et opråb fra borgmesteren i Odense, dels en henvendelse fra De samvirkende Fagforbund samt endelig en længere artikel af arbejdsminister Kjærboel, hvori han kommenterede det kompromis, der var opnået med den tyske værnemagt på stedet, og hvori han indtrængende henstillede til borgerne at opgive demonstrationerne og genoptage den normale virksomhed. Beretningerne fra Odense gik dog ud på, at der næppe var nogen mulighed for at bringe forholdene i lave før tidligst torsdag [den 26.8.], og dette endda kun for så vidt der ikke i mellemtiden indtræffer nye og alvorlige begivenheder.

Torsdag den 26. august.

Vi har haft ministermøder tirsdag, onsdag og torsdag. Det har været lange og uhyggelige møder. Tilstanden ude i landet er meget alvorlig. Der er sabotage i stor stil over hele landet. Mægtige skader på fabrikker, jernbaneanlæg, transformatorstationer o.s.v. Det er en bølge, der går over landet, vel organiseret. Vort opråb har intet hjulpet. Desuden er der strejker mange steder. Værst har det været i Odense, men der er den afblæst. Værst er det nu i Ålborg, hvor ophidselsen er uhyre. Den tyske pladskommandant har forlangt af politiet, at det skulle beskytte ca. 40 tyske og tysksindede borgeres boliger. Dette kunne politiet ikke overkomme. Så gjorde tyskerne det selv. Og de skyder på borgerne. Mange sårede og vistnok 5 dræbte. Der forhandles og forhandles og manes til ro, og lige meget hjælper det. De samvirkende Fagforbund har udstedt et opråb, meget kraf-

tigt. Erhvervsorganisationerne har også udstedt et opråb. Alle ansvarlige kredse maner til ro og besindighed, men intet nytter. Vi synes helt magtesløse. Skal vi gå og overlade det hele til tyskerne? Det er jo kaos for dansk administration og for det danske samfund.

Dr. Best sendte os i mandags [den 23.8.] en note, hvori han forlangte at vide, om regeringen kunne garantere værnemagten mod forstyrrelser, ellers måtte man fra tysk side selv ordne forholdene. Scavenius mødte i tirsdags [den 24.8.] med et svarudkast, men dette tilfredsstillende ikke*. Vedtagelsen blev udsat til onsdag. Jeg blev sat til at finde en formel, der kunne tilfredsstillende alle. Jeg havde held med mig og kunne i mødet i onsdags forelægge sådanne ændringer, at det blev enstemmigt vedtaget. Det indeholder bl. a. den udtalelse, at det er en forudsætning for vor garanti om orden, at tyskerne undlader at holde justits på vore gader, og det peger på, at de tyske soldater ved deres optræden kan provokere. En ret modig erklæring fra dansk side, synes jeg. Den er ikke ensidig eller krybende, selv om den naturligvis er høflig. Skrivelsen med mine rettelser vedlægges som *bilag X*. Disse rettelser blev enstemmigt vedtagne.

Iøvrigt er dr. Best tirsdag [den 24.8.] kl. 14 rejst til Berlin, tilkaldt af hr. von Ribbentrop, og dette kan betyde en alvorlig vending. Der er allerede tegn i den retning. I dag henvendte gesandt Barandon sig på dr. Best's vegne til udenrigsministeren i følgende sag: en tysk officer er i Odense blevet mishandlet og alvorlig såret af en ophidset folkeskare. Dr. Best har i en tidligere note forlangt som bod 10.000 kr. indbetalt til tysk Røde Kors. En efter tyske krigsforhold beskeden bod. Men nu meddeler Barandon, at sagen er meget alvorlig, og man forlanger aldeles omgående undersøgt, hvem de skyldige er. Man henviser til, at denne sag kan få de alvorligste konsekvenser. Det er tydeligt, at dr. Best har vanskeligheder i Berlin, og at der skal indledes en skærpet kurs. Vi er meget spændt på hans hjemkomst, og hvad han så har at sige. Det bliver næppe behageligheder. Desuden er der alvorlige vanskeligheder med losning i Ålborg af tyske skibe med tropper og materiel. Der strejker havnearbejderne og tyskerne truer nu med at anvende voldelige midler for at få disse skibe losse og soldaterne forplejede. Desuden vil arbejderne nogle steder ikke fortsætte ved de tyske værnemagtsarbejder, og entreprenørerne er

* Udenrigsministerens udkast er ikke vedlagt optegnelserne, men formuleringerne er indføjede i bilag X (se nedenfor).

også ved at trække sig tilbage fra tyskerne. Så siger tyskerne, at regeringen skal tvinge arbejderne m. fl. til at fortsætte, men dette kan vi jo ikke.

Det knager og brager overalt. Vi er enden nær. Men hvad så? Ja, hvad så?

Fredag den 27. august.

Vi havde i dag ministermøde kl. 14. Vi havde ventet en vigtig meddelelse, idet dr. Best er kommet hjem fra Berlin kl. ca. 11. Allerede inden hans hjemkomst, mens han var i luften, anmodede det tyske gesandtskab Scavenius, om der kunne blive en samtale mellem ham og dr. Best mellem kl. 12 og 13. Vi havde derfor troet at kunne have besked fra Scavenius kl. 14. Men Scavenius meddelte, at mødet var blevet udsat, fordi Best efter sin hjemkomst var kørt lige ud til general von Hanneken. Dette er ikke noget godt tegn. Det viser, at det er militæret, der tager tæten. Desuden fik vi under mødet et andet og meget stærkere urovarsel, idet en telefonsamtale mellem dr. Best og gesandt Ritter i Berlin efter Best's hjemkomst til København var blevet aflyttet og gav udtryk for, at Oberkommando der Wehrmacht fastholdt sine krav og sine planers gennemførelse. Det betyder uvejr over Danmark.

Vi gennemgik på sædvanlig måde justitsministerens meldinger om uroen rundt omkring. Særlig Ålborg og Århus og Helsingør er uhyggelige. Der er nu 7 døde af danske statsborgere i Ålborg, som tyske soldater har skudt på. Det skaber megen ophidselse. Desuden har tyskerne beslaglagt andelsslagteriet i Nørresundby og en stor brødfabrik. Det var måske nødvendigt for forsyningernes skyld, men det virker jo stærkt på den danske befolkning. De fynske byer er nu rolige, alle, sidst Svendborg. Roskilde havde stort folkeoptog i går, da en dansker, som var dræbt ved tysk skud, blev begravet, men ingen uroligheder.

Sidste del af mødet optoges af en meget hidsig debat om det alvorlige spørgsmål, hvad der skulle ske ved vor afgang. Jeg havde udarbejdet et responsum, som vedlagte *bilag XI* udviser. For det første bebrejdede man mig (det var særlig Bording og Halfdan Hendriksen; Laurits Hansen syntes i sin naivitet, at han også skulle være med, da han mærkede medvind for et angreb på mig), at jeg i det hele taget havde udarbejdet et sådant dokument, da det var farligt,

hvis det blev bekendt. Man skulle dog kunne omdele et fortroligt memorandum i et ministermøde, skønt jeg villig skal indrømme, at det står sløjt til med diskretionen i det nuværende ministerium, og det vil det sikkert blive ved med, så længe der er en partifælle af Christmas Møller i regeringen! Men desuden var de to førnævnte ministre af den opfattelse, at ministeriet ved sin eventuelle afgang ikke skulle gøre andet end at gå. End ikke en opfordring fra kongen til at fungere videre, burde efterkommes. Brorsen gik stærkt imod denne opfattelse, Scavenius ligeså. Der skulle tilvejebringes tomrum efter os! Ja, det er muligt, at et sådant tomrum kommer på grund af begivenhedernes udvikling, men mit memorandum søger jo netop at fremføre alle alternativer. At situationen i praksis kan forme sig anderledes, end man kan opstille teorier for, vil jeg absolut ikke benægte, men det er dog nyttigt at forberede sig på så mange muligheder, som tænkeligt. Andet har mit memorandum ikke tilsigtet.

Diskussionen havde iøvrigt en foreløbig karakter. Vi ventede stadig besked fra dr. Best. Den kom ikke. Scavenius bad os så være forberedt på et møde i løbet af aftenen. Kl. 22 ringede jeg til Svenningesen, da ingen mødeindkaldelse forelå. Han meddelte mig, at samtalen mellem Scavenius og dr. Best var udskudt til kl. 9 i morgen den 28. august. Det lover kun ondt. Det kunne tyde på, at der udarbejdes et helt program af d'herrer Best og von Hanneken, som vi skal præsentere over for, måske i ultimativ form. Det bliver vist en alvorlig dag i morgen. Jeg går i seng – kl. er 23^{1/2} – i en dyster og nervøs stemning. Jeg tror, at vi får hårdt vejr i Danmark. Men kommer der til at ligge lig på valen, bliver gribbene glade.

Den 28. august 1943

Lørdag den 28. august.

Jeg vidste, at statsministeren skulle have en samtale med dr. Best kl. 9 om morgenen, og jeg var klar over, at han da ville få endelig besked om de tyske krav, idet udsættelsen af det den foregående dag oprindelig til kl. 12 fastsatte møde måtte betyde, at der var forhandlet mellem dr. Best og de militære tyske autoriteter; og at denne forhandling var trukket så længe ud, at der ikke kunne overrækkes den danske regering nogen note eller gives den nogen besked før lørdag morgen. Til gengæld var jeg overbevist om, at der ved mødet kl. 9 ville blive fremsat sådanne udtalelser fra tysk side, at vi, når dette møde var slut, ville være klar over, hvilke krav der stilledes til os fra tysk side. Jeg regnede med, at ministermødet først ville finde sted kl. ca. 11 og tog derefter først ind med S-tog kl. 9.23 fra Hellerup station. Jeg var ved Østerport kl. 9.31 og tog en spurvogn og gik fra spurvognsstoppestedet foran Christiansborg over i ministeriet. Da jeg kom ind i betjentstuen, sagde betjentformand Poulsen meget nervøs til mig: „Finansministeren må øjeblikkelig gå ned i statsministeriet; der er ringet, at der er ministermøde med det samme“. Jeg fik at vide senere, at der var ringet til finansministeriets budstue allerede kl. 9.20, og at der var ringet rundt til alle ministre om ufortøvet at komme til ministermøde.

Jeg skyndte mig ned i statsministeriet, og da jeg kom ind i ministerrådssalen, sad statsministeren på sin sædvanlige plads for bordenden, og foran ham lå 2 maskinskrevne skrivelser. Jeg så, at den ene var underskrevet med dr. Best's karakteristiske underskrift, mens den anden var uunderskrevet. Jeg var klar over, at disse 2 skrivelser indholdt oplysninger om Danmarks skæbne. Jeg lagde endvidere mærke til, at der på statsministerens plads imellem papirerne lå en check, udstedt på Nationalbanken. Jeg var klar over, hvad denne check betød. Jeg vidste fra en samtale for 2 dage siden med direktør Svenningsen, at udenrigsministeriet havde tilstillet dr. Best en check på de 10.000 kr., som dr. Best i sin note om overfaldet på officeren i Odense havde forlangt som bod. Jeg var klar over, at det var denne check, dr. Best havde leveret tilbage til statsministeren under dennes

Besøg på Dagmarhus. Checkens tilbagelevering indeholdt altså indirekte en oplysning om, at det oprindelige krav nu var ændret således, at dr. Best ikke kunne modtage denne check.

På det tidspunkt, jeg indfandt mig i mødesalen, kl. var vel omtrent 9.45, manglede endnu 3 ministre, nemlig kirkeministeren, undervisningsministeren og justitsministeren. Denne sidste ventede vi længst på, men han kom dog ca. 5 minutter før 10. Iøvrigt rådede der en mærkelig nonchelang stemning imellem ministrene. De snakkede om de mest ligegyldige ting på en nogenlunde normal måde, som om intet dødsalvorligt var på færde. Jeg husker, at de spurgte indenrigsministeren, om han var færdig med at høste, og han forklarede en hel del om høstvejret før høsten o.s.v. På mig virkede dette ret uhyggeligt; jeg var ganske overbevist om, at vi stod over for noget meget alvorligt, og det var mig ikke muligt at deltage i samtale om noget som helst. Scavenius var også mere alvorlig, end han plejede, men viste iøvrigt ingen egentlig nervøsitet. Han har jo nerver som stål; jeg var utvivlsomt den eneste, der var synligt påvirket af situationen.

Så snart justitsministeren havde sat sig, sagde Scavenius: „Ja, nu er vi jo alle tilstede, og jeg skal meddele, at jeg, som De måske ved, kl. 9 i morges var kaldt til dr. Best. Der fandt ingen egentlig forhandling sted, men han afleverede til mig dels en note vedrørende Odense, dels en oversigt over den tyske rigsregerings krav til den danske regering. De 2 aktstykker er afleveret til mig uden kommentar og er af ultimativ karakter. Jeg har dem foran mig på tysk, og jeg skal, idet jeg læser dem op, oversætte dem på dansk. Det første lyder således“. Han oplæste derefter:

Rigsregeringens krav.

Den danske regering skal øjeblikkelig erklære undtagelsestilstand over hele landet. Undtagelsestilstanden skal omfatte følgende enkelte foranstaltninger:

1. Forbud mod at mere end 5 personer samles offentligt.
2. Forbud mod enhver strejke og mod enhver understøttelse af strejkende.
3. Forbud mod enhver forsamling i lukket rum eller under åben himmel. Forbud mod at betræde gaderne mellem kl. 20.30 og kl. 5.30. Lukning af restauranter kl. 19.30. Aflevering inden 1/9 1943 af alle endnu forhåndenværende skydevåben og sprængstoffer.
4. Forbud mod enhver generen af danske statsborgere på grund af deres eller deres pårørendes samarbejde med tyske myndigheder eller forbindelse med tyskere.
5. Indførelse af pressezensur under tysk medvirken.

6. Oprettelse af danske hurtigdomstole til pådømmelse af handlinger, der strider mod de til opretholdelse af sikkerhed og orden udstedte anordninger.

For overtrædelse af de forannævnte anordninger skal trues med de højeste straffe, der kan komme i betragtning efter den for tiden gældende lov om bemyndigelse for regeringen til at træffe bestemmelse til opretholdelse af ro, orden og sikkerhed.

For sabotage og enhver medvirken hertil, for angreb mod den tyske værnemagt og dens medlemmer samt for besiddelse af skydevåben og sprængstoffer efter den 1/9 1943 skal der ufortøvet indføres dødsstraf.

Rigsregeringen forventer den danske regerings accept af foranstående fordringer inden kl. 16 i dag.

København, den 28. august 1943.

Efter at have oplæst kravene langsomt og med eftertryk, sagde han: „Jeg har dernæst modtaget en note vedrørende Odense“. Han oplæste derefter følgende:

København, den 28/8 1943.

Hs. excellence, statsminister Erik Scavenius,
København.

Deres excellence.

Rigsregeringen har beordret mig til på grund af de i Odense forefaldende begivenheder og særlig på grund af det dér skete overfald på en tysk officer at meddele den danske regering følgende:

Rigsregeringen stiller følgende krav:

1. Byen Odense skal inden 5 dage betale en bod på 1 mill. kr. til en kasse, som befalingshaveren over de tyske tropper vil angive,
2. den danske regering træffer de fornødne forholdsregler for at finde og udlevere til de tyske besættelsesmyndigheder de personer, der er skyldige i mis-handlingen af den tyske officer. Indtil udlevering af de skyldige har fundet sted træffes der følgende straffeforanstaltninger over for Odense:
 - a. Færdsel på gaderne efter kl. 20 til kl. 5 forbydes.
 - b. Alle biografer, teatre og andre forlystelsessteder lukkes.
 - c. Restaurationer lukkes fra kl. 19.
3. Hvis de skyldige ikke skulle være udleveret inden 5/9, vil 10 af besættelses-myndighederne udvalgte indbyggere i Odense blive arresteret og holdt i arrest, indtil udlevering af de skyldige sker.
4. Rigsregeringen meddeler den danske regering, at den i tilfælde af en gen-tagelse af sådanne begivenheder vil skride til endnu skarpere forholdsregler.

Modtag - - -

sign. Best.

Efter at have oplæst denne note sagde han: „Som De vil se, forlanges der nu for begivenhedene i Odense en skadeserstatning på 1 mill. kr., som vil være at udbetale af Odense kommune. Dr. Best havde oprindeligt, som d’herrer vil vide, kun forlangt 10.000 kr. Jeg tror, at disse to krav, det oprindelige fra dr. Best og det nuværende fra rigsregeringen, tilstrækkeligt anskueliggør forskellen mellem den politik, dr. Best hidtil har ført, og den, som nu skal føres her i landet. De 10.000 kr., som dr. Best oprindeligt krævede, har vi skyndt os at sende ham i check, men denne check har han tilbageleveret mig, og den ligger her. Da jeg havde modtaget de 2 aktstykker af dr. Best, begyndte jeg at anføre mine betragtninger. Dr. Best afbrød mig og sagde: „Ja, jeg ved meget godt, hvad De vil sige, men her er desværre ikke noget at forhandle om. Min politik er underkendt, og jeg er en død mand i tysk politik“.

Scavenius tilføjede her: „Jeg vil antage, at dr. Best bliver tilbagekaldt. Om vi får nogen anden i stedet, ved jeg ikke; nu er det militæret, der har tæten“. Dette forklarede dr. Best også i få ord, og han gav udtryk for den opfattelse, at det afgørende i sagen var, at den tyske værnemagt ikke længere følte sig tryk her i landet. Den var klar over, at den stod over for en fjendtlig befolkning, og at visse elementer inden for denne var i stand til at ødelægge dens forsyningslinier. Da man fra tysk side regner med muligheden for en engelsk invasion, tillægger man det afgørende betydning, at man har ryggen fri. Dr. Best havde brugt udtrykket, at man i modsat fald kunne stå over for et tabt slag. Scavenius fortsatte: „Dette er udgangspunktet for den nuværende situation. Jeg har jo hele tiden sagt, at denne leg ikke gik mere, men i visse kredse har man ikke troet mig, og disse kredse har haft styrke nok til at få disse synspunkter ud i den væsentlige del af den danske befolkning, og deres synspunkter er trængt dybt ind i den politiske ledelse, i hvert fald i en enkelt, hvilket har beredt regeringen de vanskeligheder, den har stået i, og nu har vi katastrofen. Nu har vi det resultat, som man fra visse sider har tilstræbt. Om det nu bliver så lykkeligt og glædeligt for folk, som man har troet, er jo et andet spørgsmål. Jeg vil i hvert fald antage, at man fra den side vil indse, at man er kommet en postdag for tidlig. Imidlertid foreligger jo her et ultimatum, som vi skal tage stilling til inden i eftermiddag kl. 4, og jeg vil gerne høre, hvad d’herrer mener“.

Forskellige af de politiske ministre gav uden at bede om ordet i ganske korte ord udtryk for, at dette ultimatum var uantageligt. Bror-

sen brugte det udtryk, „at ingen dansk regering kan gå ind på sådanne krav“. Justitsministeren fremsatte nogle korte bemærkninger om forholdet imellem, hvad der kunne foretages med hjemlede danske love i de spørgsmål, der var omhandlet i ultimatum'et, og hvad der krævedes i dette. Dødsstraf og gidsler var ikke hjemlet i dansk ret; på de andre punkter var der formentlig hjemmel i gældende love. Indenrigsministeren erklærede, at han fandt det rigtigt, at vi så hurtigt som muligt fik en forhandling med 9-mands udvalget. Der var ingen tid at spilde. Vi blev derfor efter ca. 20 minutter forløb (længere varede mødet ikke) enige om at sammenkalde 9-mands udvalget til kl. 11 ovre på Christiansborg i det sædvanlige mødelokale nr. 8, og at hele regeringen skulle give møde der.

Kl. 11 fandt mødet sted med 9-mands udvalget. Der havde kun været et varsel på 3 kvarter, men nogle af udvalgets medlemmer var annonceret i forvejen om at være på Christiansborg. Der var mødt 6 af 9-mands udvalgets medlemmer, nemlig Buhl, der er formand, dr. Munch, Ole Bjørn Kraft, Fibiger, Knud Kristensen og Stensballe. Fraværende var altså A. M. Hansen, som kom ved mødets slutning (han bor i Roskilde og havde taget en bil til København), H. P. Hansen, som var her i byen, men hvem man ikke havde kunnet få fat i, og Oluf Pedersen, der var taget til sit sommerhus i Tisvilde. Man kunne se på medlemmerne, at de var klare over situationens alvor. De var åbenbart alle underhånden underrettet om hovedpunkterne i den tyske rigsregerings krav. Alle regeringens medlemmer var tilstede.

Buhl åbnede mødet, idet han straks gav statsministeren ordet. Statsministeren, der i mellemtiden havde fået de tyske aktstykker oversat til dansk, således at han kunne oplæse dem (derimod var han ikke i stand til at give hver af de tilstedeværende et eksemplar, idet han kun havde 10 eksemplarer med; inden mødets slutning kom dog de resterende eksemplarer) oplæste aktstykkerne ganske langsomt. Folk noterede ivrigt. Da han var færdig med oplæsningen, sagde Buhl: „Hår regeringen taget stilling til noterne“. Scavenius svarede: „Nej, i og for sig har vi ikke taget stilling til dem. Tiden har jo været kort, og der var i regeringen et ønske om, at man førte forhandlingen i forbindelse med 9-mands udvalget“. Ole Bjørn Kraft spurgte derefter: „Hvad vil statsministeren selv tilråde“. Statsministeren svarede: „Mit standpunkt er dette, at dersom vi alle i enighed kunne forsøge at imødekomme det tyske krav med nødvendige lempelser, ville dette

være en mindre ulykke for landet, end om vi blank afviser kravene og overlader tyskerne at realisere disse. Jeg går imidlertid ud fra, at denne vej er ufremkommelig“.

Buhl sagde derefter omtrent følgende: „Jeg opfatter de stillede krav som et samlet hele. Det er, som også statsministeren sagde, et ultimatum, og hele karakteren af kravene og den måde, hvorpå de er fremsat, gør, at jeg må betegne stillingen som udsigtsløs“. Bjørn Kraft udtalte ganske kort: „Jeg er ganske enig med Buhl i, at stillingen er udsigtsløs, og mit parti kan, såvidt jeg kan skønne, under ingen omstændigheder gå med til at efterkomme disse krav“. Derefter udtalte forsvarsministeren, at han anså det for ganske umuligt for den nuværende eller en anden regering at gøre andet end at afvise kravene. Så måtte der komme, hvad der ville. Vi kunne ikke tage noget medansvar for at gennemføre disse foranstaltninger, men man måtte samtidig, efter forsvarsministerens mening, tænke på, hvad der derefter ville ske. Skulle regeringen gå, skulle der så søges dannet en ny regering? Kongemagten kunne jo efter vor forfatning ikke stå alene. Bording gjorde en bemærkning om, at de af Brorsen fremførte synspunkter med hensyn til, hvad der skulle ske, hvis vi fik et militærdiktatur eller noget lignende, ikke deltes af de øvrige politiske ministre. Buhl og Ole Bjørn Kraft gjorde nogle bemærkninger i tilslutning til Bording. Jeg henstillede, at man undlod at diskutere, hvad der skulle ske, hvis regeringen blev tvunget bort og udelukkende holdt os til den foreliggende situation og afventede udviklingen af denne.

Scavenius spurgte, om man herefter kunne betragte de faldne udtalelser som udtryk for, at man fra alle sider mente, at kravene måtte afvises. Dette blev bekræftet, idet man dog forbeholdt sig at mødes med regeringen igen snarest muligt, hvorefter man kort diskuterede, hvorledes den danske svarnote skulle affattes. Der faldt en række forskellige bemærkninger, som resulterede i, at Buhl efter opfordring fra Scavenius nedskrev på et stykke papir nogle synspunkter, hvor man pegede på, at den danske regering havde forpligtet sig til efter aftalerne i april 1940 at holde ro og orden, og dette havde man også tilstræbt i den tid der var gået. Dette var også i det væsentlige lykkedes, bortset fra de sidste ugers beklagelige begivenheder. Over for disse havde både konge og regering og rigsdag reageret, så stærkt man kunne, ligesom arbejderorganisationerne og erhvervsorganisationerne havde støttet bestræbelserne fra myndighedernes side, og man mente nu at kunne konstatere, at uroen i det væsentlige var ophørt.

Dersom man derimod gennemførte de foranstaltninger, som krævedes fra tysk side, ville resultatet blive det modsatte af det tilsigtede. Scavenius tog det papir, hvorpå Buhls notater fandtes, med sig, og vi aftalte at mødes kl. 13^{1/2}, for at partierne kunne afgive deres endelige svar. I mellemtiden ville så udenrigsministeren udforme udkastet til en note.

Mødet genoptoges kl. 13^{1/2}. Alle 9-mands udvalgets medlemmer var nu tilstede. Alle ministeriets medlemmer ligeledes. Buhl åbnede mødet og erklærede, at de socialdemokratiske repræsentanter havde set sig i stand til at sammenkalde en forsamling af rigsdagsmænd, tilidsmænd og fagforeningsrepræsentanter, der var kommet tilstede i et antal på mellem 150 og 200. De havde holdt møde i fællessalen og var blevet gjort bekendt med de tyske krav. Efter nogen forhandling var det aldeles enstemmigt blevet besluttet ubetinget at afvise disse krav. Ole Bjørn Kraft oplyste, at Det konservative Folkeparti havde samlet så mange medlemmer, som man havde været i stand til. Også dette partis svar var enstemmigt. Venstres formand, Knud Kristensen meddelte i noget mindre stærke ord, at heller ikke partiet Venstre kunne gå ind på de tyske krav. A. M. Hansen svarede på det radikale partis vegne, at også dette partis repræsentanter i 9-mands udvalget havde fået talt med enkelte af deres partifæller, og man var også her enedes om ligesom de andre partier, at man ikke kunne imødekomme den tyske regerings krav.

Oluf Pedersen udtalte, at han jo først havde set noterne for ganske kort tid siden og ikke havde haft lejlighed til at konferere med nogen partifælle. Han ville gerne vide, om udenrigsministeren betragtede noterne som ultimative, eller om det var muligt at forhandle om de enkelte punkter med de tyske repræsentanter. Scavenius svarede her til, at efter hans mening ville et forsøg fra dansk side på at imødekomme nogle af kravene, men ikke dem alle, blive betragtet som en afvisning. Om det var klogt at give en blank afvisning, eller om man for vor egen skyld skulle forsøge en diskussion var efter hans mening noget tvivlsomt. Han gik ud fra, at resultatet ville blive det samme, nemlig at tyskerne gennemførte deres foranstaltninger på egen hånd, hvad enten man afviste alle kravene eller kun nogle af dem. Det hele stod efter hans mening på, hvorledes man fra dansk side bagefter stod. Stod man stærkest ved en blank afvisning eller ved at strække sig, så vidt som det overhovedet var muligt? Det var spørgsmålet, hvad der var opportunt. Han havde ment det rigtigt at udarbejde 2 udkast til

svarnote. Det ene var en blank afvisning; det andet en afvisning af kravene om dødsstraf og gidsler, men en udtalelse om, at man for de andre punkters vedkommende var villig til at forhandle. Efter de faldne udtalelser mente han imidlertid, at han måtte slutte, at den sidste udvej var lukket; den ville ingen tilslutning få, og han fandt derfor ingen anledning til at oplæse det udkast til en sådan note, som han havde taget med. Dr. Munch udtalte, at det dog ville være interessant, når man skulle tage stilling til sagen, at høre, hvad dette udkast lød på. Scavenius oplæste derefter det omhandlede udkast. Det var ganske kort og nævnte blot, hvilke af kravene man kunne tænke sig at imødekomme, og blandt disse var altså ikke de 2 forannævnte (dødsstraf og gidsler). Ole Bjørn Kraft udtalte, at efter hans mening ville en sådan note fra dansk side være uheldig, idet tyskerne så kunne sige, at man fra dansk side var indgået på en væsentlig del af det, de nu gennemførte, hvilket ville styrke tyskerne og svække danskerne. Denne udtalelse fandt tilslutning fra alle sider. Scavenius oplæste derefter følgende udkast til note:

„Ved den ordning, der blev truffet den 9/4 1940, etableredes en tilstand, hvis hovedformål var at sikre opretholdelse af ro og orden i landet. Regeringen har i hele den forløbne tid haft dette formål for øje, og indtil den sidste tids begivenheder er det i det store og hele lykkedes at gennemføre de bestræbelser, som i så henseende på forskellig måde er blevet udfoldet.

Regering og rigsdag har gjort deres bedste for at holde befolkningen i ro. Senest er der den 21/8 1943 med hs. Majestæt kongens billigelse af regeringen og Rigsdagens samarbejdsudvalg blevet udsendt et opråb, hvori befolkningen på indtrængende måde opfordres til at undgå uoverlagte handlinger og bevare ro og besindighed. Dette opråb har fundet genklang i alle kredse af befolkningen, og såvel arbejderorganisationerne som de store erhvervsorganisationer har ved erklæringer af 24. og 25. august 1943 givet regeringen og Rigsdagens opråb deres tilslutning.

Det kan allerede nu fastslås, at disse aktioner har haft virkning. Der er tydeligt indtrådt en afspænding, og regeringen nærer begrundet håb om, at det vil lykkes at bekæmpe den igangværende strejkebevægelse, således at arbejderforholdene igen vil falde til ro her i landet.

Regeringen er, som udtalt i statsministerens note af 26/8 1943, rede til at træffe alle til opretholdelse af ro og orden og til gennemførelse af gældende love fornødne foranstaltninger under anvendelse af alle statens til rådighed stående magtmidler i overensstemmelse med de herom gældende almindelige bestemmelser, derunder reglerne for politiets anvendelse af våben.

En iværksættelse af de fra tysk side krævede foranstaltninger ville tilintetgøre regeringens muligheder for at holde befolkningen i ro, og regeringen beklager derfor, at den ikke kan finde det rigtigt at medvirke til disse foranstaltningers gennemførelse“.

Jeg gør dog opmærksom på, at der under forhandlingerne, der iøvrigt kun varede knapt 1/2 time, fandt nogle ganske enkelte redaktionelle rettelser sted i det oplæste udkast. Justitsministeren ville gøre rede for nogle juridiske synspunkter, men Buhl afbrød ham med, at dette var uden nogen interesse i den foreliggende situation.

Når dette vigtige møde fremskyndedes så stærkt, skyldtes det bl. a. den meget knappe tid; der var i pausen mellem de to møder sket dette, at Scavenius telefonisk havde underrettet kammerherre Bardenfleth om indholdet af de tyske noter. Om de blev ringet til Sorgenfri og noteret af Bardenfleth derude, eller Bardenfleth herinde havde fået et eksemplar, som han kørte ud med til kongen, er mig ikke bekendt, men kongen var altså omkring kl. 11 blevet underrettet om, hvad der krævedes fra tysk side og om hele situationen, og det var aftalt, at kongen snarest muligt skulle køre ind til København, for at der kunne spares tid, da svaret jo skulle afgives senest kl. 16. Det blev endvidere oplyst under mødet, at kongen ventede at se statsministeren kl. 14 og de øvrige ministre kl. 14.15. Scavenius forlod mødet kl. 13.55 for at køre til Amalienborg. Alle ministervognene var bestilt, og vi kørte til Amalienborg således, at vi alle var der til den aftalte tid kl. 14.15. Få minutter efter kom statsministeren ud fra kongens værelse og meddelte, at kongen var helt indforstået med situationen og enig i den besluttede holdning.

Man havde imidlertid ringet fra Christiansborg og udtalt ønsket om, at partiernes formænd fik foretræde for kongen inden statsrådet, således at kongen direkte kunne blive gjort bekendt med rigsdagspartiernes holdning. Dette ønske fra politisk side havde kongen fundet det rigtigt at imødekomme. Der var også i regeringen enighed om, at dette ville være heldigt. Der skete imidlertid det uheld, at ved en eller anden misforståelse tog det 1/2 time inden de 5 herrer, der repræsenterede partierne (Buhl, Ole Bjørn Kraft, Knud Kristensen, A. M. Hansen og Oluf Pedersen) nåede fra Christiansborg til Amalienborg. Dette fremkaldte megen nervøsitet blandt regeringens medlemmer, idet klokken jo nu nærmede sig 15. Mødet mellem kongen og de 5 politikere tog imidlertid kun nogle få minutter; hvad der skete ved dette møde, er mig kun bekendt gennem de udtalelser, som kongen i statsrådet fremsatte.

Statsrådet åbnedes kl. 14.50. Kongen sad i sin sædvanlige stilling for enden af bordet. Han var dybt præget af situationens alvor. Hans skikkelse var sammenfalden og hans ansigt hærget. Også kronprinsen

var dybt alvorlig. Da vi havde sat os, sagde kongen omtrent følgende: „Jeg er trods den ulykke, der har ramt os, glad over, at vi står enigt samlet. D’herrer, som var her nu, udtrykte sig på en måde, der glædede mig. Der var ingen vaklen, og der var ingen tvivl, og sådan skal det være. Jeg er også glad for, at regeringen er enig. Kongen og regeringen og Rigsdagen skal holde sammen i nødens stund, så kan det måske endda blive til lykke for landet“. Hans tale blev gentagne gange afbrudt af bevægelse, der gjorde det nødvendigt for ham at gøre et lille ophold, men den blev ikke holdt klynkende eller ynkværdigt. Der var trods alt noget kongeligt over hans ord, der gjorde et stærkt indtryk på os alle.

Statsministeren rejste sig så op og gav et kort resumé af, hvad der var gået forud. Han oplæste derefter den tyske rigsregerings krav. Derimod oplæste han ikke noten vedrørende Odense, men nævnte den. Når han ikke oplæste den, skyldtes det, at den jo som følge af regeringens holdning ikke skulle besvares direkte. Han oplæste dernæst udkastet til svar og udbad sig hs. majestæts tilslutning til, at dette svar blev afgivet. Kongen udtalte: „Jeg er ganske enig. Jeg billiger helt, at vi forholder os således. Man kan ikke fra dansk side gøre andet; så får det gå, som det vil“.

Da statsministeren havde sat sig, bad forsvarsministeren om ordet. Han gjorde opmærksom på, at udviklingen kunne føre med sig, at tyskerne nu ville bryde ind i hærens arsenal og værksteder, og han fandt, at det ville være urimeligt om de få vagtposter, som stod forskellige steder, skulle være forpligtet til at skyde. Han fandt det derfor rigtigt, at han blev bemyndiget til at pålægge dem ikke at gøre modstand. Kongen udtalte, at der var vel ikke andet at gøre. Kronprinsen fremsatte nogle bemærkninger, der var ret uklare, men formentlig gik ud på, at en sådan ordre dog ikke burde være ubetinget. Således omtrent opfattede jeg kronprinsens ord. Iøvrigt var det tydeligt, at han var meget optaget af spørgsmålet, for da vi forlod statsrådet, fulgte han efter forsvarsministeren og havde en konference med ham. Hvilke ord, der blev vekslet imellem de to herrer, ved jeg ikke. Da kongen havde svaret forsvarsministeren som foran nævnt, udtalte han: „Ja, vi går tunge dage imøde, men vi må stå sammen, og jeg takker (vi rejste os alle op) for den gerning, De har udført i den tid, De har været ministre. Det har været en tung og ansvarsfuld gerning. De skal have tak allesammen og særlig De, hr. statsminister, for det arbejde, De har udført for Deres konge og Deres land. Om

vi mødes til statsråd mere, er vel tvivlsomt, men jeg bringer Dem alle min tak“. Tårene strømmede nu ned ad kongens kinder, og da han tog afsked med os hver for sig, trykkede han vor hånd længe og hjerteligt.

Så forlod vi Amalienborg.

Inden vi forlod slottet, aftalte vi indbyrdes, at vi straks, vi kom tilbage til ministerialbygningen, skulle samles i vort sædvanlige mødelokale i statsministeriet. Til at begynde med var statsministeren ikke tilstede, fordi han fra Amalienborg var kørt til udenrigsministeriet, hvor man i mellemtiden havde oversat notens tekst fra dansk til tysk. Han havde så underskrevet den, og da han kom til statsministeriet kl. 15.40, sagde han, at noten nu var på vej til dr. Best i Dagmarhus og måske allerede afleveret. Svaret kom altså Best i hænde i god tid, inden fristen for dette ultimatus udløb. Scavenius havde altså valgt den udvej ikke selv at aflevere svarnoten, hvilket forekom mig noget besynderligt, men Scavenius er jo så gammel diplomat, at han utvivlsomt ikke her har begået nogen fejl.

Ved mødet i statsministeriet fandt en ganske uformel drøftelse sted imellem ministrene om situationen i almindelighed. Scavenius regnede med, at man fra tysk side havde programmet i orden, og at det nu ville blive realiseret i lyn tempo. Det ville ligne tyskerne dårligt ikke at handle meget hurtigt. Det havde efter hans mening været klart for tyskerne, at svaret ville blive et afslag. Man havde derfor sikkert hele dagen, ligesom den foregående dags eftermiddag udarbejdet sit program, og så snart svaret var kommet til dr. Best, var sikkert general von Hanneken blevet underrettet om, at der var givet afslag, og at hans time nu var inde. Generalen havde da sikkert kun at trykke på en knap, og så ville det hele gå med tysk præcision.

Vi drøftede særligt, hvorledes embedsmændene var stillede i den kommende situation. Jeg gentog, hvad jeg flere gange tidligere havde været inde på: om kongen, inden tyskerne overtog styret, kunne give sine embedsmænd et direktiv. Dette havde der imidlertid ikke været stemning for i ministeriet, særlig var Bording og Jørgen Jørgensen imod det. Egentlig fordi de ikke forstod problemet og så mere politisk end statsretligt på sagen. Bording hævdede denne gang som tidligere, at det var tilstrækkeligt, når ministerene hver for sig gav deres embedsmænd råd, og dette råd burde gå ud på, at man henstillede til dem at blive på deres post og udføre de løbende forretninger, for så vidt man ikke forlangte andet af dem end, hvad man med god sam-

vittighed kunne udføre. Jeg erklærede her som ved tidligere lejligheder, at en sådan fremgangsmåde kunne være god, men at den statsretligt intet betød. En konversation af denne art mellem en minister, der oven i købet på det tidspunkt, da rådet skulle følges (eller ikke følges) var afgået, havde vel nogen interesse, men ingenlunde en betydning, der svarede til det, embedsmændene ventede, nemlig en udtalelse fra deres konge, til hvem de havde givet deres troskabsløfte, da de udnævntes til embedsmænd. Da vi imidlertid ikke kunne komme videre, enedes vi om nu at gå op i vore ministerier og hver for sig sammenkalde embedsmændene og fremsætte en udtalelse over for dem. Vi besluttede så yderligere at mødes igen kl. 17^{1/2}.

Jeg vendte nu tilbage til finansministeriet og sammenkaldte de øverste embedsmænd, generaldirektøren, de 2 departementschefer, hovedrevisorerne og afdelingscheferne. I andre ministerier var også kontorcheferne med, men da der er 42 kontorchefer i finansministeriet, kunne dette selvfølgelig ikke nås. Dette møde hos mig fandt sted kl. 16.15, og jeg oplæste over for d'herrer, hvad vi var blevet enige om på ministermødet, og at jeg måtte henstille til dem at blive på deres poster og arbejde videre af hensyn til landets og folkets interesser. Der skulle ved denne lejlighed ikke gå mere i stykker end højst nødvendig. Hvis man imidlertid fordrede noget af dem, som stred imod deres embedspligt eller deres samvittighed, ville jeg ikke pålægge dem noget som helst. Der fandt ingen forhandling sted.

Kl. 17^{1/2} mødtes ministrene igen i ministerrådssalen. Alle var tilstede. Der forlød intet nyt udover, at trafikministeren meddelte, at generaldirektøren for Post- og Telegrafvæsenet et minut før havde meddelt ham, at der var kommet ordre fra tysk side til at afbryde alle telefon- og telegrafforbindelser med udlandet. Det var altså det første signal til tyskernes overtagelse af regeringsmagten i Danmark. Statsministeren opfordrede os til alle at blive i vort hjem, eller hvis vi forlod det at sørge for, at telefon hurtigt kunne stilles om, således at vi, hvis det var nødvendigt, i løbet af aftenen eller natten eller måske den følgende dag kunne indkaldes til møde, hvis et sådant kunne afholdes, og hvis forholdene talte for at mødes igen.

Vi var alle, da vi forlod ministerrådssalen, nogenlunde klar over, at vi næppe mødtes igen i denne sal.

Kl. 18 kørte jeg fra ministeriet. Da min bil nåede ud mod Østerport, var færdselen ad Østerbrogade standset af tyske vagtposter, og fra Kastellet bevægede sig et uendeligt langt tog (det tog 25 minutter,

inden det passerede) af panserbiler, transportvogne, motorcykler etc., der væltede ud i byen. Det var det næste tegn på tingenes tilstand. Folk måtte som sagt holde stille, både fodgængere, cyklister, biler og sporvogne, men det var mærkeligt at se så liden alvor, der prægede københavnernes. Der var selvfølgelig mange alvorlige ansigter, når man så sig om, men en væsentlig del syntes upåvirkede af situationen. Til sidst holdt dog toget op, og jeg nåede hjem og forklarede min kone og datter, hvorledes situationen lå. Lidt efter ringede rigsarkivar Linvald, om han og hans kone måtte komme hen til os. Det sagde vi ja til, og de kom ved 20-tiden. Linvald bebrejdede mig meget stærkt, at vi ikke i løbet af dagen havde henvendt os til den svenske og den finske gesandt og sat dem ind i situationen. Hvis der skulle være noget om samarbejde i Norden, ville intet være naturligare end en sådan henvendelse. Jeg udtalte, at jeg ikke troede meget på virkningen heraf, idet man sikkert fra tyskernes side ikke tillægger finnernes og svenskerne opfattelse af sagen nogen betydning, men jeg indrømmede, at det vistnok burde være gjort. Nu var det antagelig for sent.

Kort efter ringede justitsministeren til mig og sagde, at højesteretspræsident dr. Troels Jørgensen var kommet ud til ham for at tale om nogle juridiske spørgsmål i forbindelse med den foreliggende situation. Departementschef Eivind Larsen var også tilstede, og d'herer ville gerne have mig med til deres samtale, hvorfor de foreslog, at de kom op til mig. Jeg sagde, at jeg foretrak at komme ind til dem, og jeg gik derefter over i Hambroesallé til justitsministerens villa, hvor vi indtil kl. ca. 23 drøftede situationen. Højesteretspræsidenten havde hørt, at regeringen var trådt tilbage, og at vi ikke længere havde nogen regering. Dette havde forfærdet ham at høre. Kongen kunne efter forfatningen kun udøve sin kongemagt i forbindelse med en regering, og dersom den foregående regering skabte et tomrum efter sig, havde den foranlediget, at forfatningen blev brudt. Jeg oplæste for højesteretspræsidenten det memorandum, som jeg havde afgivet i ministermødet, og han erklærede, at han var enig i disse synspunkter. Justitsministeren og Eivind Larsen udtalte sig ud fra lignende synspunkter.

Vi ventede stadig i aftenens løb at blive gjort bekendt med tyskerens proklamation; da den ikke kom, ringede Eivind Larsen til direktør Svenningsen lidt før kl. 23, og direktør Svenningsen oplyste os om, at man fra tysk side havde meddelt, at der hen på morgenstunden, antagelig ved 4-tiden, ville komme en vigtig meddelelse, som

skulle udsendes øjeblikkeligt gennem Ritzaus Bureau og derefter gives i radio snarest muligt. Direktør Svenningsen ville blive i udenrigsministeriet hele natten for at afvente proklamationen. Efter aftale med statsministeren skulle han straks ringe den ud til ham. Vi aftalte da med direktør Svenningsen, at han samtidig skulle ringe den til justitsministeren og mig, ligegyldigt hvilket tidspunkt på natten den fremkom. Inden vi skiltes, udtalte departementschef Eivind Larsen: „Det er ikke for at berøve de 2 herrers nattesøvn, men jeg er nøje inde i, hvorledes tyskerne er gået frem andre steder, hvor de har overtaget magten, og det ville efter min mening ligne dem dårligt, hvis de ikke fængsler alle ministeriets medlemmer. Det vil antagelig ske hen på morgenstunden“.

Eivind Larsen kørte mig hjem i sin bil, og da jeg kom hjem, var Linvalds der endnu for at høre nyt. Min datter var der også. Jeg fortalte dem nu, hvad der havde interesse for dem, og vi dvælede nu ved en lille episode, som var indtrådt kort efter, jeg var kommet hjem fra ministeriet. Min datter havde observeret, at en tysk officer spadserede ad Vingårdsallé og så på villaernes numre. Efter at være gået ad alleen vendte han tilbage samme vej, han var kommet. Vi mente nu at være klar over, at han havde været ude for at se, hvor man om natten skulle finde mig.

Det var en højst uhyggelig nat. Min kone lukkede ikke et øje; selv sov jeg 2 à 3 timer. Regnen styrtede ned, og stormen tudede. Af og til kom en bil gennem alleen og skræmte os. Kl. 4.15 ringede telefonen. Jeg sov dengang, men fór over ende i sengen og greb hørerøret. Det var direktør Svenningsen, der oplæste den tyske generals proklamation til det danske folk om indførelse af undtagelsestilstand. Den var endnu stærkere, end jeg havde tænkt. Særlig var punktet, hvor der bliver nedlagt forbud mod at benytte post og telefon, urimelig i sin strenghed. Jeg var nu klar over, at den kurs, man fra tysk side under denne undtagelsestilstand ville følge, var den strammest mulige. Havde Danmark hidtil været et mønsterprotektorat, skulle det åbenbart nu være et mønsterterrorat. Direktør Svenningsen gav udtryk for lignende synspunkter.

Vi aftalte i telefonen, at han skulle foreslå statsministeren, at ministeriet, hvis det var muligt, samledes til møde søndag formiddag. Han lovede at ringe mig besked igen, når han havde talt med Scavenius. Kl. 5 ringede telefonen igen. Det var justitsministeren. Han sagde til mig: „Der bliver ministermøde kl. 10, men jeg vil råde Dem til øje-

blikkelig at ringe til Deres chauffør og bede ham hente Dem kl. 9¹/₂. Det er den nemmeste måde at komme igennem byen på; det kan blive svært nok endda. Der skydes overalt i Københavns gader, og alle vigtige poster er, så vidt jeg har fået at vide, blevet besat af tysk militær. De skal anmode Deres chauffør om at tage sin frokost med; han bliver nok nødt til at blive derinde hele dagen“. Jeg ringede derefter til chaufføren. Han lå i sin dybeste søvn, og han blev noget forbåvset over at skulle hente mig kl. 9¹/₂ og endnu mere forbavset, da jeg bad ham tage frokost med. Han sagde: „Ja, men er ministeren da ikke klar over, at det er et forfærdeligt vejr at tage på skovtur i“. Jeg sagde, at det var ikke nogen skovtur, men at jeg nok skulle fortælle ham noget mere, når han kom herud. Lidt efter ringede direktør Svenningsen på ny. Han fortalte mig da, at Christiansborg var besat af militær, ministerialbygningen og Sorgenfri ligeledes; også Amalienborg var besat. Begge steder var der blevet kæmpet. De voldsomme detonationer, vi havde hørt den sidste times tid, skyldtes, at de danske marineskibe var sprængt i luften af deres egen besætning. Hele byen var oversvømmet af militær. Præsident Kanstein havde kl. 4¹/₂ været ude hos statsministeren i hans bolig og der afleveret en meddelelse om, hvad proklamationen gik ud på samt meddelt ham, at den danske regerings myndighed var bragt til ophør, samt at der var sat tyske vagtposter både på Sorgenfri og Amalienborg. Statsministeren havde alligevel ment, at vi skulle forsøge at holde et ministermøde.

Jeg skal tilføje, at vi oplevede følgende lille episode. Vi havde i nattens løb, navnlig min kone, der ikke sov, hørt flere biler køre gennem Vingårdsallé. Hver gang troede vi, at det var den bil, som skulle afhente mig, men alle kørte forbi indtil kl. 5.15; da holdt en bil lige uden for min villa. Min kone stod op og rullede gardinet op; ude i alleen så hun da nogle personer gå rundt med en lygte for at finde husnummeret. Hun var nu ganske klar over, at der måtte være en arrestordre på mig. Også jeg gik ud fra dette som givet og beredte mig allerede på at klæde mig på. Imidlertid kørte bilen et stykke længere frem i alleen, og det viste sig dagen efter, at dens ærinde havde været at arrestere en oberstløjtnant, som boede i nr. 9, mens vi bor i nr. 15. Jeg slap altså med skrækken.

Den 29. og 30. august 1943

Søndag den 29. august.

Kl. 9¹/₂ blev jeg hentet som aftalt af min chauffør. Min kone kørte med ind til byen for at aflægge et besøg hos sin mor på Frederiksberg. Jeg lod bilen køre ad de mindst befærdede gader (Tuborgvej m. fl.) for at undgå de steder, hvor der var tyske vagtposter. Vi så næsten ingen i dette kvarter; på Frederiksberg Runddel satte jeg min kone af og kørte ad Frederiksberg Allé til Vesterbrogade og derfra ind over Rådhuspladsen. Navnlig på Vesterbrogade var der fyldt med tysk militær, og dette var navnlig talrigt, da vi nærmede os Slotsolmen. Alle tilkørsler til Christiansborg var spærret. Tyske soldater var opstillet overalt. Ministerialbygningen var ligesom rigsdagsbygningen fuldstændig afspærret af militær; derimod holdt der foran udenrigsministeriets indgang en række ministerbiler, der allerede var ankommet, og adgangen til udenrigsministeriet ad den sædvanlige indgang var tilgængelig, selv om der stod bevæbnede tyske soldater på hver side af indgangen. Jeg afkrævedes ikke ved denne lejlighed noget kort eller bevis. Oppe i udenrigsministeriet var de fleste af ministrene allerede kommet. Desuden var mange embedsmænd tilstede, en del af dem stærkt forvågede, idet de ikke havde været i seng om natten.

Ministermødet blev holdt i det såkaldte venteværelse, et langt smalt lokale med ganske smalle borde eller snarere en række af borde, der var stillet sammen. Ministrene fortalte hver for sig deres oplevelser; ingen var blevet generede, men de vidste at berette om en række arrestationer. Allerede på det tidspunkt blev meddelelsen om anholdelsen af Det konservative Folkepartis rigsdagsmedlemmer givet. Desuden om anholdelsen af en række professorer og journalister.

Statsministeren åbnede mødet med en meddelelse om Kansteins besøg hos ham, som jeg har omtalt foran. Han oplæste det brev, som Kanstein havde afleveret til ham. Desuden kommenterede han det på grundlag af nogle samtaler, der telefonisk var ført mellem dr. Best og direktør Svenningsen, ligesom han refererede sine og direktør Svenningsens samtaler med Kanstein. Af brevet fremgik det, at general von Hanneken havde overtaget hele den udøvende magt. Kongen

og regeringen var altså af det tyske militær sat ud af spillet. Man havde brugt det udtryk i skrivelsen, at regeringens beføjelser var bragt til ophør. Deraf fremgik, at tyskerne regnede med, at ministeriet skulle gå af. Dette havde dr. Best også bekræftet, og han havde forlangt, at denne demission skulle være effektiv fra d. d. og bekendtgøres officielt. For kongemagtens vedkommende var forholdet det, at man ikke betragtede kongen som afsat, men midlertidig sat ud af funktion. Det var hensigten fra tysk side, at kongen på ny skulle indtræde i funktion, når undtagelsestilstanden ophørte. Derimod havde man udtrykkeligt erklæret, at den nuværende regering ikke kunne fortsætte; dens afgang skulle være definitiv, og ingen af de ministre, der nu var medlemmer af regeringen, kunne blive ministre i Danmark, så længe dette land var under tysk besættelse. Grunden hertil var den, at ministrene var ansvarlige for den afvisning af det tyske ultimatum, der havde givet anledning til den nuværende krise. Endvidere havde dr. Best fremsat det krav til den danske regering, at den inden sin afgang skulle udstede en erklæring til embedsmændene, hvor man pålagde dem at blive på deres poster og at efterkomme de ordrer, der blev givet fra den tyske befalingshavendes side.

Der begyndte nu en lang forhandling om disse to spørgsmål: Ministeriets afgang og erklæringen til embedsmændene. Denne forhandling varede hele søndag og mandag med en række forskelligartede faser og megen forvirring. Forhandlingen førtes til dels under frie og uformelle former. Scavenius har aldrig været nogen skrap forhandlingsleder; han har sjældent grebet ind i diskussionen, når den blev for udflydende. Ved disse møder var denne mangel på fast ledelse af forhandlingerne særlig fremtrædende. Dette skyldtes formentlig også i nogen grad, at han var synlig træt, hvilket er let forklarligt efter en næsten søvnløs nat og på baggrund af de voldsomme begivenheder, i hvilken han var det centrale punkt fra dansk side.

I en række af de omtalte forhandlinger deltog også direktør Svenningsen, departementschef Andreas Møller og departementschef Eivind Larsen. I et af møderne om mandagen deltog desuden kongens kabinetssekretær, kammerherre Bardenfleth.

Jeg skal nu prøve på delvis på grundlag af enkelte smånotater at rekonstruere forhandlingens gang.

Som sagt stod vi over for 2 krav:

- 1) den definitive afgang med det samme,
- 2) en erklæring til embedsmændene.

Med hensyn til dette sidste krav var der hurtigt enighed om bestemt at modsætte sig, at vi skulle pålægge embedsmændene at følge de tyske ordrer. Det var jo dertil ministeriet havde sagt nej, og vi kunne selvfølgelig ikke pålægge vore embedsmænd at gøre det, som vi ikke selv havde villet. Derimod var der i det væsentlige enighed om, at man fra ministeriets side kunne gå ind på at henstille til embedsmændene at blive på deres poster og udføre deres normale arbejde for at tjene danske interesser. Der var nogen tvivl om, under hvilken form, dette skulle udtrykkes, men vi nåede dog efter kort tids debat i formiddagsmødet til enighed om en form, som vi ville tilbyde dr. Best. Ordlyden er jeg ikke i stand til at erindre, men meningen var den foran angivne.

Med hensyn til det andet spørgsmål: vor demission, blev diskussionen fra fredagsmødet [den 27.8.] genoptaget. Jeg hævdede, at ministeriet ikke skulle afgå definitivt, før der var tilvejebragt en løsning. Jeg fremhævede, at kongemagten her i landet i henhold til vor forfatning krævede, at kongen havde en regering ved sin side. Kongen alene kunne intet foretage sig, der havde bindende lovmæssig karakter, uden et ministerium. Jeg udtalte bl. a., at dersom tyskerne tillod Danmark at beholde en konge, og danske mænd, der havde fået det hverv at være kongens rådgivere, ved deres handlinger, positive eller negative, bidrog til, at denne konge blev bragt ud i en stilling, der ikke var forfatningsmæssig, ville vi pådrage os et stort ansvar. Jeg var klar over, at ministeriet nu måtte indgive sin demission, men jeg måtte være af den opfattelse, at denne demission ikke kunne iværksættes, da intet nyt ministerium kunne dannes. Den måtte være hvilende, ligesom kongemagten i øjeblikket var hvilende. Vi måtte betragte os selv som suspenderede, ligesom kongemagten de facto var suspenderet, idet hverken kongen eller ministeriet var i stand til at udøve sine beføjelser. Når kongen ikke var i stand til at udøve sin myndighed, kunne han jo heller ikke afskedige os, og danske ministre kunne ikke afskediges af tyskerne. Vi måtte betragte os selv som danske ministre, indtil den myndighed, som havde udnævnt os, tog denne udnævnelse tilbage, og denne myndighed var alene kongen. Den omstændighed, at tyskerne satte os ud af spillet ved at forhindre os i at regere, havde ingen betydning retsligt set. Det var en voldshandling, og da de havde magten, var ministeriet naturligvis i realiteten nødt til at vige, men denne omstændighed påvirkede ikke vor retslige stilling som danske ministre.

Diskussionen om dette punkt blev overordentlig voldsom. Det viste sig nu imidlertid, at mens jeg om fredagen havde haft alle de politiske ministre, undtagen Brorsen imod mig (Elgaard var dog vistnok neutral og måske nærmest af Brorsens og min mening), stod nu kun Bording og Jørgen Jørgensen tilbage som modstandere af denne teori. Kjærboel og Laurits Hansen vaklede i hvert fald meget stærkt allerede ved forhandlingens begyndelse og kom efterhånden helt over på min side. Halfdan Henriksen var i formiddagsmødet lidt vaklende, men i løbet af eftermiddagen fik han talt med departementscheferne Jespersen og Svendsen, og da disse støttede mit standpunkt helt og fuldt, var han derefter ganske enig med mig. Jeg blev også støttet af en del juridiske betragtninger, som departementschef Møller og direktør Svenningsen fik lejlighed til at fremføre, da de i det første møde hørte diskussionen. Også Eivind Larsen fremsatte en bemærkning om, at det synspunkt, jeg forfægtede, utvivlsomt havde alle juristers tilslutning. Desværre fik jeg kun svag støtte i diskussionen af de 2 jurister, Thune Jacobsen og Holbøll, men ved enkelte bemærkninger fra de to herrers side lagde de dog for dagen, at de var helt enige med mig. Thune Jacobsen sagde bagefter, at når han ikke havde støttet mig stærkere, var det fordi, jeg havde ført diskussionen i en noget for voldsom form, hvilket jeg også vil indrømme.

Scavenius fremkom et par gange allerede i formiddagsmødet med indlæg i debatten om dette spørgsmål, og disse var meget skarpe. De havde nærmest brod vendt imod den politiske linie i d'herrer Bording og Jørgen Jørgensens standpunkt, idet han sagde: „Det er politisk fidusmageri og intet andet, men således har d'herrer været hele tiden. De render fra deres ansvar for at købe vælgersjæle. Men her har vi vort ansvar over for kongen, forfatningen og landets fremtid, og jeg betragter d'herrers standpunkt som ansvarsløst“.

Vi blev stadig mindet fra dr. Best om, at han ville have hurtigt svar. I denne situation gik Bording og Jørgen Jørgensen ind på at følge os andre, således at vi enige kunne tage det standpunkt, at vi vel demissionerede, d.v.s. indgav vor afskedsbegæring, men lod den hvile hos kongen, således at vi stadig var ministre, ligesom kongen stadig var konge, men suspenderet de facto ved tysk magt.

Da vi var nået til dette punkt, blev Svenningsen bemyndiget til at telefonere til dr. Best for at få at vide, om det standpunkt, vi nu havde taget i de to spørgsmål om vor demission og embedsmændene kunne få lov til at blive publiceret. Tyskerne var jo på dette tidspunkt herrer

både over aviserne og radioen. Det skal iøvrigt bemærkes, at Scavenius gav udtryk for den opfattelse, at hvis vi forsøgte at udsende en erklæring under den ene eller den anden form selv gennem en skrivelse til embedsmændene, som ikke var billiget fra tysk side, ville ministeriets medlemmer øjeblikkeligt blive arresteret. Dette var ikke direkte sagt fra tysk side, men dels mente Scavenius, at det var antyd- det, dels at det lå i hele situationen. Det skal iøvrigt bemærkes, at man fra tysk side havde været meget betænkelig ved, at ministeriets medlemmer i det hele taget samledes. Det måtte i hvert fald ske uden for statsministeriet, og man havde oprindelig foreslået, om det var dr. Best eller hvem, ved jeg ikke, at mødet kun måtte holdes, hvis præsident Kanstein var tilstede. Scavenius havde dertil svaret, at så ville mødet ikke blive afholdt. Man var da efter omstændighederne gået ind på, at ministrene samledes uden tysk deltagelse.

Direktør Svenningsen skulle altså henvende sig til dr. Best før at præsentere ministeriets standpunkt i de 2 spørgsmål. Han vendte ret kort efter tilbage og meddelte, at dr. Best kunne tiltræde det forslag, vi havde stillet vedrørende ministeriets demission, blot måtte det offentligt meddeles, at vi *var* demissioneret. At man så internt enedes om, at kongen deponerede afskedigelserne foreløbig, skulle han ikke blande sig i. Med hensyn til erklæringen til embedsmændene fastholdt imidlertid dr. Best, at denne skulle gå ud på, at vi pålagde embedsmændene at rette sig efter de tyske ordrer. Vi var på ny enige om under ingen omstændighed, ligegyldig hvad konsekvensen ville blive, at gå ind herpå. Klokkeren blev nu imidlertid 12, og på dette tidspunkt skulle de embedsmænd, som jeg før har nævnt deltog i forhandlingen, sammen med de øvrige departementschefer og generaldirektører give møde hos general von Hanneken. Vi afbrød derfor mødet, fordi vi også mente, at det havde interesse at erfare, hvilke krav generalen stillede til administrationscheferne. Det ville være vejledende også for os, når vi skulle drøfte videre om embedsmændenes stilling.

De fleste af ministrene spiste nu frokost sammen i udenrigsministeriets store mødesal. Vi havde næppe sat os til rette, før kontorchef Dahl kom ind med en forespørgsel fra dr. Best, afgivet gennem dr. Stalman, hvori det forespurges, om kabinetsmødet ikke havde fattet nogen beslutning. Scavenius var ikke tilstede i salen. Jeg formodede, at han hvilede sig lidt inde hos sig selv. Jeg bad derfor kontorchef Dahl ringe til dr. Stalman, at vi endnu ikke var færdige, men at mødet blev genoptaget kl. 14. Jeg gav som grund, at de embedsmænd,

som skulle medvirke ved udformningen af erklæringen, var kaldt til general von Hanneken.

Kl. 13 mødtes vi så igen. Direktør Svenningsen aflagde nu beretning om mødet hos generalen. Denne havde holdt en tale til embedsmændene, præget af en vis moderation uden stærke ord. Han havde forklaret sit syn på nødvendigheden af undtagelsestilstanden og udtalt et stærkt ønske om, at denne måtte afvikles „bald möglichst“, og han håbede, at man ville fortsætte på sine poster og gøre arbejdet bedst muligt. Der ville ikke ske unødvendige indgreb fra tysk side. Præsident Kanstein var bemyndiget til at optræde som generalens repræsentant over for den civile administration. Der blev ikke stillet krav om indførelse af tysk ministerialleder og ikke forlangt nogen loyalitetserklæring, hvad man stærkt havde befrygtet. I slutningen af sin udtalelse havde generalen fremsat nogle bemærkninger om, at han ikke ville undlade at gøre d’herrer opmærksom på, at de der ikke ville efterkomme hans anmodning, måtte tage de alvorlige konsekvenser, der måtte blive en følge, og blive behandlet efter undtagelsestilstandens regler. Generalen havde sagt til embedsmændene, at de kunne stille spørgsmål til ham. Der var også blevet stillet nogle; jeg erindrer ikke hvilke.

Efter mødet hos generalen havde embedsmændene talt sammen indbyrdes, formodentlig i det samme lokale, hvor mødet blev holdt. Man havde dér bedt direktør Svenningsen, der iøvrigt på embedsmændenes vegne havde holdt en lille tale til generalen og afgivet løfte om, at man bedst mulig ville arbejde på at klare de forestående vanskeligheder og takket for generalens udtalelse om, at man snarest muligt fra tysk side ville søge at vende tilbage til normale tilstande, gøre ministeriets medlemmer bekendt med, at man ville sætte megen pris på, om der kunne komme en udtalelse til embedsmændene fra kongen. Denne udtalelse fra direktør Svenningsen blev meget stærkt understreget af departementschef Møller, og jeg fremsatte nogle bemærkninger om ønskeligheden af, at udtalelsen udgik fra kongen, idet embedsmændene havde aflagt deres ed over for kongen, og det var derfor også dette, der havde den største betydning i de vanskelige arbejdsforhold, som de nu gik ind til, om kongen gav dem direktiv for deres optræden. Bording ytrede som ved tidligere lejligheder, at han ikke tillagde det større betydning, hvortil jeg svarede, at det dog vel måtte gøre noget indtryk på ham, når embedsmændene enstemmig fremhævede betydningen af et sådant direktiv. Holbøll fremsatte

noGLE bemærkninger i tilslutning hertil. Man enedes derefter om, at man skulle udsende en udtalelse fra kongen. Denne blev formet under selve mødet af direktør Svenningsen. Der blev ikke fra regeringens side sagt noget om, at embedsmændene skulle efterkomme de tyske ordrer; det eneste, man henstillede, var, at man skulle søge at undgå gnidninger med de tyske myndigheder, og det blev endvidere fastslået ved udtalelse, at dette gjaldt for så vidt kravene fra tysk side blev stillet i overensstemmelse med krigens love. Man mente derved ikke at være gået videre, end man fuldtud kunne forsvare det og ikke at have pålagt embedsmændene mere, end hvad der var stemmende med danske embedsmænds pligter efter den afgivne ed på forfatningen.

Der var megen tvivl om, hvorvidt dr. Best ville gå med til denne form, man regnede med, at den omstændighed, at erklæringen blev løftet op i det høje plan, som kongens udstedelse af den betød, ville gøre det muligt at få en tiltrædelse til en erklæring, som var lempeligere end den af dr. Best forlangte.

Man skulle nu forhandle til begge sider; på den ene side få dr. Best til at godkende, dels at kongen udstedte erklæringen, dels den af os foreslåede form, men på den anden side skulle vi opnå kongens tilslutning til at udstede en erklæring. Man besluttede først at forhøre sig om det sidste. Direktør Svenningsen ringede til kammerherre Bardenfleth og bad ham forespørge hos kongen, idet han antydede hovedlinien i erklæringen. Kammerherren skulle så meddele direktøren snarest muligt kongens indstilling. Dette trak længe ud. Til sidst måtte Scavenius ringe til Bardenfleth for at rykke for svaret. Kabinetssekretæren meddelte, at kongen var meget utilbøjelig til at afgive nogen erklæring i den nuværende situation. Flere af ministrene holdt nu på, at man skulle opgive at anmode kongen om en udtalelse, men resultatet blev dog, at man skulle fastholde ønsket. Scavenius diktede derefter i telefonen erklæringens ordlyd og bad kammerherren meddele kongen, at regeringen meget indtrængende ville anmode majestæten om at afgive en udtalelse.

For at fremskynde udviklingen valgte man den noget farlige udvej, inden kongen havde givet sit endelige tilsagn, at forelægge dr. Best erklæringen i sin fulde ordlyd og anmode om accept på denne. Fremgangsmåden var noget dristig, og kunne have ført til en gordisk knude, men det var jo nødvendigt at handle hurtigt, bl. a. fordi man tillagde det megen betydning, om regeringen kunne demissionere

samme dag, for at det ikke skulle siges, at regeringen blev siddende og var meddelagtig i, hvad der nu skete fra tysk side. Dr. Best erklærede, at han meget godt forstod, hvorfor man fra dansk side gerne ville have en udtalelse, der var formet som en kongelig proklamation. Han var imidlertid ikke i stand til på egen hånd at give sin tilslutning hertil, men måtte indhente tilladelse fra Berlin. Han så sig derfor nødsaget til at måtte telegrafere erklæringen i sin helhed til Berlin og kunne ikke give noget svar, før accept forelå. Han regnede imidlertid med, at svaret kunne foreligge i løbet af et par timer; selv mente han efter omstændighederne at kunne acceptere ordlyden. Kl. 15 afbrød vi mødet og aftalte at mødes igen kl. 17.

Da vi mødtes kl. 17, forelå endnu intet svar fra dr. Best, idet han ingen bemyndigelse havde fået fra Berlin. Der var overhovedet ikke svaret. Han var selv meget ked af, at svaret trak ud, men derved var jo intet at gøre. Han antog, at svaret ville foreligge i løbet af en time eller 2 og var indforstået med, at dersom ikke svaret forelå inden kl. 19, udskød man afgørelsen til den følgende dag, idet regeringen jo dog nu havde vist sin gode vilje til at finde en ordning, selv om han i og for sig fandt den mindre tilfredsstillende. Han antydede iøvrigt, at den lange ventetid rimeligvis betød, at det var telegraferet videre fra Berlin til selve hovedkvarteret.

Vi fortsatte nu forhandlingerne om situationen til kl. 19. Diskussionen drejede sig om demissionsbegæringen, idet Jørgen Jørgensen og Bording, der om formiddagen var blevet bragt til tavshed og havde, omend med store betænkeligheder, sluttet sig til flertallets standpunkt, nu genoptog disse betænkeligheder. De var stærkt påvirkede af de meddelelser, der efterhånden indløb om det store antal arrestationer, der var foretaget, ikke mindst da disse arrestationer havde en vis antisemitisk karakter. Endvidere var de oprørt over, at man i flere tilfælde, når man ikke traf faderen, havde taget en søn eller omvendt. Endelig virkede det stærkt, hvad der blev meddelt om nedskydning af passanter, enten ved en fejltagelse fra tyske soldaters side, eller fordi man fra tysk side påstod, at pågældende havde nidstirret pågældende soldat o. l. Jørgen Jørgensen hævdede med styrke, at ingen dansk mand kunne have antydning af medansvar selv et formelt medansvar for en sådan tingenes tilstand, og han erklærede, at denne udvikling, vi nu var inde i, ville medføre, at der ikke kunne dannes nogen dansk regering mere, sålænge tyskerne var i landet, ligesom han hævdede, at Rigsdagen under ingen omstændigheder ville ar-

bejde under disse forhold, selv om man fra tysk side på en eller anden måde eller tidspunkt erklærede, at nu var undtagelsestilstanden ophørt, og nu kunne vi indrette os med en regering og en rigsdag igen. Hovedindholdet af denne diskussion er antydnet i det foregående.

Det bemærkes, at de 2 socialdemokrater, Kjærboel og Laurits Hansen, på dette tidspunkt meget ivrigt modsagde deres partifælle Bording og fastholdt, at hvad vi var blevet enige om om formiddagen, skulle blive stående fast. Scavenius gjorde en bemærkning om, at vi ikke skulle binde os til noget bestemt forslag. Situationen kunne ændres derved, at man fra Berlin erklærede, at den danske konge ikke kunne udstede nogen erklæring; i så tilfælde havde de 2 herrer Jørgen Jørgensen og Bording mere grundlag for deres stilling end før. Mødet sluttede, uden at der blev taget nogen endelig stilling til sagen, og uden at der var hørt fra Berlin. Vi enedes om at mødes igen den følgende sag kl. 10¹/₂.

Mandag den 30. august.

Mødet blev genoptaget kl. 10¹/₂. Vi var alle mødt og blev modtaget med meddelelsen om, at Berlin endnu ikke havde svaret. Scavenius gjorde en bemærkning om, at sagen antagelig var gået helt op til førerhovedkvarteret, og der havde man ikke haft tid til at beskæftige sig med den eller fundet, at henvendelsen ikke var et svar værd. Dr. Best havde imidlertid bedt om, at vi stadig afventede et svar, idet han gik ud fra som givet, at det ville komme. Han havde udtalt, at det var umuligt andet. Bording bad nu om ordet og meddelte, at han og hans 2 partifæller i regeringen havde sammenkaldt de ledende inden for Socialdemokratiet. De havde til morgen haft et møde. så vidt jeg forstod, havde der kun været 6 medlemmer til stede. Mødet var holdt i Buhls lejlighed på Amagerbrogade. Hvem, der var tilstede, ved jeg ikke udover Alsing Andersen, Ejler Jensen, H. P. Hansen og naturligvis Buhl. Man havde her absolut og ubetinget krævet af de socialdemokratiske ministre, at de skulle afgive en erklæring om, at de betragtede sig som definitivt fratruddt. Man ville altså ikke engang deltage i en formel demissionserklæring, men ville forlange, at man skulle tage det standpunkt, at efter at tyskerne havde overtaget den udøvende magt i Danmark og faktisk afsat konge og regering samt gjort det umuligt for Rigsdagen at fortsætte sit arbejde, kunne regeringen ikke andet end offentligt meddele, at ministeriet

var gået af. Kjærbøl og Laurits Hansen meddelte, at de var nødt til at bøje sig for partiet, men de var uenige med Bording og de 6 politiske ledere. Jeg foreholdt de 3 socialdemokrater det urimelige i, at regeringen skulle lade sig påtvinge et standpunkt af personer, som stod uden for regeringen.

Statsministeren forlod nu efter nogle bitre ord om politikeres fidusmageri mødet og kom lidt efter tilbage med kammerherre Bardenfleth. Scavenius udtalte, at man havde fundet det rigtigt, at man direkte gennem kabinetssekretæren fik at vide, hvorledes kongen stillede sig. Kammerherren udtalte, at kongen følte sig dybt krænket ved den tyske optræden ved denne lejlighed. Man var søndag morgen marcheret ud til Sorgenfri, og medens en general i en vogn fra landevejen uden for Sorgenfri havde ledet overfaldet, var tyske infanterister i nattens mulm og mørke kravlet hen i nærheden af de danske gardister, der holdt vagt ved kongens slot og skjult af hæk og hegn havde de uden signal angrebet disse med skydevåben og håndgranater. Der var naturligvis skudt igen fra dansk side; hvor mange, der var faldet fra tysk side, eller om der var faldet nogen, vidste man ikke; men der var i hvert fald skudt 3 danske gardister ned. Derefter var gardisterne blevet overmandet, og først efter at denne kamp var endt med voldsom skydning omkring slottet, havde generalen meldt sig hos kongens adjudant, og her havde han afleveret meddelelsen om undtagelsestilstanden og meddelt, at den danske vagt var overmandet og tyske vagtposter sat i stedet, samt at han skulle have anvist en lejlighed på slottet og opholde sig der indtil videre. Kongen havde udtalt, at hvis man ville gå menneskeligt frem, kunne man have sendt pågældende general ud til ham, og han ville da, som situationen var, have forhindret kamp, og man kunne på en værdig måde have ordnet forholdene. Endvidere var på kronprinsens palæ tyskerne med revolvere trængt ind i vagtlokalet og havde taget kongeflaget ned, i stedet for at overlade dette til danskerne. Gardisterne skulle efter aftaler, der var truffet i forvejen mellem den danske og tyske ledelse, marchere bort med våben for at afvæbnes i en kaserne. Her var de blevet overfaldet af de tyske infanterister og med vold berøvet deres våben. Også dette havde krænket kongen dybt.

Imidlertid havde kongen sagt, at man måtte jo tage situationen, som den var, og det stod for kongen som afgørende, at kongen og regeringen holdt sammen til det sidste. Dette havde kongen gentaget og gentaget. „Vi har holdt sammen hele tiden, vi må også holde sammen

nu, og regeringen må ikke forlade mig. Regeringen kan tvinges til at demissionere, men den må sørge for, at den stadig befinder sig i samme stilling som jeg. Jeg er suspenderet, det er regeringen også; men regeringen må ikke lade mig i stikken". Kammerherren tilføjede, at det ville være ganske uforståeligt, hvis ministeriet forlangte afsked nu eller meddelte, at de var fratrådte uden at være afskediget af kongen.

Kammerherrens udtalelser, der blev fremført meget stilfærdigt, men meget indtrængende, gjorde et dybt indtryk på alle ministeriets medlemmer. Der blev ikke udtalt noget fra nogen side, men de socialdemokratiske ministre bad om tilladelse til at forlade mødet og lod sig underhånden forlyde med, at de på ny ville opsøge deres partiledere. Jeg fulgte de 3 socialdemokrater uden for og spurgte dem, om de efter denne udtalelse fra kabinetssekretæren ikke kunne rokkes i deres standpunkt. Laurits Hansen og Kjærboel meddelte, at udtalelsen i allerhøjeste grad havde påvirket dem. Da direktør Svenningsen kom til og hørte, at de ville begive sig til møde ude hos Buhl, erklærede han, at det var meget uforstandigt. Buhls lejlighed var bevogtet fra tysk side, og hvis man så, at politikere gik ud og ind, ville resultatet antagelig blive, at hele flokken blev arresteret. Man besluttede sig derefter til ikke at mødes hos Buhl, men at tilkalde Buhl m. fl. til en samtale i Rigsdagen. Svenningsen advarede dem imod at lade d'her rer komme samlede.

De fleste af ministrene gik nu ned i rigsdagsrestaurationen, hvor vi spiste frokost sammen. Socialdemokraterne blev imidlertid kort efter, at vi havde sat os, kaldt ud, idet Buhl og Alsing Andersen og måske flere nu var ankommet til Rigsdagen. Der fandt derefter en forhandling sted inden for Socialdemokratiet. Efter forhandlingen så jeg, at Bording og Jørgen Jørgensen havde en kort samtale. Jeg spurgte Jørgensen, hvordan det nu gik. „Det er ved at trække sig i lave“, sagde han. Kl. 14 skulle vi mødes igen, men der forelå stadig intet svar fra Berlin. Kl. 15 erklærede statsministeren, at vi måtte suspendere mødet og holde et afsluttende møde kl. 17.30. Da måtte der træffes en afgørelse.

Kl. 17.30 mødtes vi på ny. Det meddeltes, at der endnu intet svar forelå fra Berlin. Vi var nu enige om, at vi måtte have en afgørelse, ligegyldig hvordan det gik. Kl. 17.40 kom statsministeren tilstede og meddelte, at da der endnu intet svar var kommet fra Berlin, måtte vi selv foretage det fornødne for at bringe denne situation til ophør.

Dette havde han meddelt dr. Best, og han havde yderligere tilføjet, at dersom der intet svar kom fra Berlin, fandt regeringen det rigtigt at udsende erklæringen til offentligheden og embedsmændene som en regeringserklæring. Dr. Best havde henvist til at forhandle herom med general von Hanneken. Erklæringen var oplæst for generalen, der havde sagt, at han ikke skulle forhindre dennes udsendelse. Vi blev derefter enige om at udstede 2 erklæringer, den ene om ministeriets demission, der affattedes på følgende måde:

„Ministeriet Scavenius har den 29. august til kongen indgivet sin demissionsbegæring og er straks ophørt at fungere. Administrationen i ministerierne og generaldirektoraterne ledes indtil videre af vedkommende departementschef, generaldirektor eller direktør“.

Den anden til befolkningen og embedsmændene:

Forinden ministeriet trådte tilbage, har det afgivet følgende udtalelse:

„I denne for vort land så alvorlige time ønsker vi på ny at opfordre befolkningen til at udvise ro og besindighed. Særligt er det os magtpåliggende at udtale, at vi forventer, at alle statens tjenestemænd i den forhåbentlig korte tid, undtagelsestilstanden vil vare, forbliver på deres post og under deres ansvar som tjenestemænd fortsætter deres gerning til bedste for land og folk, således at det søges undgået, at der opstår gnidninger mellem statens organer og de tyske autoriteter, som i kraft af krigens love og den erklærede undtagelsestilstand midlertidig har en særlig myndighed at udøve“.

Vi fastholdt ordlyden, hvad enten erklæringen udsendtes af kongen og ministeriet i fællesskab eller af ministeriet alene, idet der blot skulle foretages visse formelle rettelser, hvis kongen skulle udstede den, eller hvis ministeriet udstedte den. Vi bemyndigede nu statsministeren til at sørge for, at erklæringen kom ud. Skulle der i mellemtiden indløbe et svar fra Berlin, der gik ud på, at erklæringen kunne udstedes af kongen, skulle vi vælge dette som det principale, hvis intet svar fremkom, skulle vi lade erklæringen gå for ministeriets egen regning.

Statsministeren udtalte derefter, at dette altså var ministeriets sidste møde. Der blev talt noget om, at man måske skulle holde sig i forbindelse med hinanden, hvis kongen ønskede at tale med os; men der blev ikke truffet nogen bestemmelse derom, og et forslag om, at vi rent privat skulle mødes et eller andet sted i de nærmeste dage, fandt ingen tilslutning.

Der blev ikke holdt nogen afskedstale af nogen art, men ministeriets medlemmer tog afsked med hinanden med venlige ord om godt samarbejde og godt kammeratskab, hvorefter ministeriet Scavenius' æra var afsluttet.

Regeringen Scavenius

Ministerportrætter

Til min i form af dagbogsoptegnelser givne redegørelse for mine oplevelser fra 9/11 1942 til 29/8 1943 vil jeg føje nogle bemærkninger om de enkelte ministre i det kabinet, som dannedes på den første af de nævnte datoer, og som ophørte at fungere på den sidstnævnte.

Jeg vil begynde med den af ministrene, der er mindst at sige om, nemlig *kirkeminister Holbøll*. Han var allerede på det tidspunkt, han blev minister, faldet for tjenestemandslovens aldersgrænse, de 70 år, idet han er født den 14/12 1871. Han skulle altså være afgået som departementschef i kirkeministeriet den 1/1 1942, men kirkeminister Fibiger ville meget nødigt af med ham og syntes for resten heller ikke, at der var nogen ubetinget afløser for ham, der var egnet, hvorfor han overtalte ham til at fortsætte et års tid ud over det nævnte tidspunkt. Imidlertid var det meningen, at han skulle være fratrådt med udgangen af 1942, og hans efterfølger, Thomsen, var allerede udpeget. Så skulle Scavenius skaffe en ny kirkeminister, da det fra tysk side mødte modstand, at Fibiger fortsatte. Det var i og for sig ikke, fordi Fibiger havde foretaget sig noget i sin egenskab af minister, der kunne rettes kritik imod, men tyskerne var vistnok af den opfattelse, at Fibiger hørte til Christmas Møllers meget nærtstående venner! Som bod herfor skulle Fibiger fjernes. Scavenius tænkte, efter hvad han selv har sagt til mig, på at henvende sig til en af biskopperne; hvis jeg ikke husker fejl, var der tale om biskop Hoffmeyer; men af rent praktiske grunde, bl. a. fordi der ikke var tid til at forhandle med den nævnte, i Århus boende bisp, blev planen opgivet, og det gjaldt da om i en fart at finde en „pæn“ mand, der havde et godt navn i kirkelige kredse; derfor faldt valget på Holbøll. Han sagde, så vidt mig bekendt, straks ja.

Holbøll gik dermed ind til en usædvanlig rolig ministertilværelse, hvis man da alene fæster opmærksomheden på Holbølls egen deltagelse i regeringsarbejdet. Holbøll havde nemlig ikke i sin ministertid noget lovforslag eller nogen sag, der påkaldte offentlighedens opmærksomhed, og han deltog aldrig i forhandlingerne om de andre ministres sager eller om de almindelige problemer, som forelå til drøf-

telse inden for regeringen. Han var vistnok til stede ved alle vore ministermøder, men han havde i de 10 måneder næppe ordet mere end 3 gange. Den ene gang drejede det sig om udsættelse af valgene til menighedsråd, hvilket han lovede at ordne administrativt; anden gang var der tale om forbedring af præsternes lønningsforhold; her lovede han inden for den pågældende lovs rammer at forhøje kontorholdet med et par hundrede kroner pr. præst, og tredje gang hævdede han, ligesom de fleste andre ministre, under en debat om besættelsen af amtmandseembedet i Haderslev, at man ikke burde forbeholde amtmandseembederne for indenrigsministeriets embedsmænd. Herudover mindes jeg ikke, at han lod sin røst høre. Men han gjorde altid indtryk af at lytte opmærksom til, hvad hans kolleger sagde, og jeg havde følelsen af, at han i nationale spørgsmål ikke ville være Scavenius og Gunnar Larsen følgagtig, dersom det skulle komme til et skisma af den art, som opstod f. eks. i spørgsmålet om Antikominternpagten i ministeriet Staunings tid. Selv om han ikke sagde noget i selve ministermøderne, blev der naturligvis talt med ham inden eller mellem møderne, når prekære situationer var i anmarch, og jeg mener at kunne sige, at der var grund til at regne ham til „de pålidelige folk“. Han nød trods sin passivitet en vis anseelse både inden for og uden for ministeriet. Han var f. eks. ved ministerfrokosterne altid livlig og underholdende, skønt det må tilføjes, at de emner, han snakkede om, egentlig ikke vedkom de for regeringens og Rigsdagens medlemmer aktuelle problemer. Dem gik han som regel uden om, eller han nøjedes med at strejfe dem med spøgefulde og sarkastiske bemærkninger, der ikke bidrog væsentlig til at belyse dem eller til at orientere hans kolleger om hans egen indstilling i spørgsmålet. I Rigsdagen betragtedes han som en fremmed fugl, men han havde en vis glorie om sig, dels fordi der gik rygter om hans fremragende begavelse som embedsmand, dels fordi han ved finanslovens 1. behandling præstede et virkeligt kunststykke. Der var af en del talere stillet nogle spørgsmål til ham som kirkeminister, slet ikke så få, og da turen kom til ham, hvor han skulle svare, gik han op på Folketingets talerstol, hvor han aldrig havde været før og for resten heller aldrig kom oftere, og holdt en særdeles velformet og saglig udmærket tale, ikke helt kort, uden noget som helst skriftligt hjælpemiddel; ikke et notat havde han med sig. Jeg hørte ikke selv talen, men præstationen vakte opmærksomhed både i Rigsdagen og i pressen og gav ham en vis nimbus.

Undervisningsministeren, dr. Højberg-Christensen, spildte heller ikke sine kollegers tid i ministermøderne. Han fulgte det samme princip som Holbøll: ikke at udtale sig om sager, som ikke direkte hørte ind under hans specielle ministerium; men da undervisningsministeriet omfattede flere spørgsmål, der var genstand for omtale på ministermøderne end kirkeministeriet, havde han hyppigere ordet end kirkeministeren. Bl. a. var der ret ofte embedsudnævnelser, som krævede det samlede ministeriums overvejelse. Hans forelæggelse var da altid kort og klart. Derudover var Højberg-Christensen kun statist. Politik havde åbenbart slet ikke hans interesse, og han manglede i høj grad kendskab til partipolitiske emner, selv de mere elementære. I de nationale spørgsmål ville man på forhånd regne ham som tyskorienteret, men dette gav sig ikke udtryk under nogen form, hverken i de forhandlinger inden for regeringen, som drejede sig om vor indstilling over for tyske krav eller i samtaler om sådanne spørgsmål på to-mands hånd. Han havde, før han blev minister, været et aktivt medlem af den dansk-tyske forening, hvor han, så vidt jeg ved, var næstformand, ligesom han ved forskellige lejligheder havde udtalt sig på en måde om det dansk-tyske forhold, der pådrog ham en vis mistanke fra ultranationale kredses side om stærke brobyggertendenser. Personligt har jeg intet nærmere kendskab til, hvad der i så henseende er passeret, men Jørgen Jørgensen, der havde et meget nøje kendskab til ham selv og hans embedsgerning som undervisningsinspektør ved gymnasieskolerne, erklærede over for mig kort efter ministeriets dannelse, at han ubetinget sagde god for ham som en pålidelig dansk mand, der ikke i kommende vanskelige situationer ville placere sig som Gunnar Larsens makker. Dette skete heller ikke.

Iøvrigt søgte Højberg-Christensen ofte mit råd i anliggender, hvor han var i tvivl. Jeg havde tit hans besøg i finansministeriet til en konference „under 4 øjne“. Det var nu ikke så meget de store principielle sager, han forelagde mig, men mere forskellige „løbende“ problemer, hvor han syntes, at han trængte til en klog og erfaren mands råd, som han plejede at udtrykke sig, og jeg fik ved disse lejligheder et udmærket indtryk af ham rent personligt. Han var hæderlig og velmenende, men ingen stærk eller myndig personlighed. I Rigsdagen gjorde han sig ikke stærkt gældende. Fra Rigsdagens talerstol virkede han ved sin lidt spinkle stemme ret svagt, og i finansudvalget var man ham ikke særlig gunstigt stemt, bl. a. fordi han én af de første gange, han var til konference derovre, fremsatte nogle bemærknin-

ger om seminarieuddannelsen i modsætning til den akademiske uddannelse, der virkede noget irriterende på de medlemmer, som ikke på forhånd var særlig begejstrede for akademikere. Det var ellers ikke hans vane at være arrogant; hans natur var snarere præget af beskedenhed, og hans „ophøjelse“ til minister gjorde ham ingeniørlunde overmodig.

En helt anden type var *justitsministeren, hr. Thune Jacobsen*. Når jeg om de to foregående ministre har udtalt, at de yderst sjældent lod deres stemme høre i ministerrådet, må jeg til gengæld sige om Thune Jacobsen, at han talte overmåde meget. Han elskede at høre sig selv tale, og han kunne virke charmerende som taler og fortæller; men hvis man havde travlt, virkede hans lange udredninger og tallose sidespring noget irriterende, selv om man måtte indrømme, at det ofte var strålende retorik.

Nu må det til fuld forståelse af forholdet tilføjes, at justitsministeriets ressort lå i begivenhedernes brændpunkt i det meste af den tid, i hvilken ministeriet Scavenius var ved styret. Navnlig henimod slutningen, da sabotagen tog fart, og da strejker, optøjer og uroligheder blev det mest påtrængende emne for overvejelserne inden for regeringen og Rigsdagens 9-mands udvalg, kom justitsministeren ganske naturligt i forgrunden. Hans rapporter fra de forskellige pladser blev udgangspunktet for lange overvejelser, og det spillede selvfølgelig en afgørende rolle, hvilke dispositioner retsplejens øverste leder bragte i forslag, og den måde på hvilken han mente at kunne realisere de af situationen nødvendiggjorte foranstaltninger.

Medens Thune Jacobsens fremstilling af det passerede altid var glimrende, turde det være noget mere tvivl underkastet, om han var lige så fremragende, når det gjaldt om at træffe beslutninger og overvåge deres gennemførelse. Han var mere ordets end handlingens mand. Let var hans opgave jo heller ikke. Som den minister, der var kommet på taburetten ved et tysk tryk, dengang tyskerne forlangte, at Harald Petersen skulle fratræde, fordi den tyske værnemagt var blevet krænket over nogle demonstrationer ude på Idrætsbanen over for tyske soldater og officerer, havde han på forhånd en vis modvilje at overvinde fra danske kredses side. Den omstændighed, at danske statsborgere arresteredes og dømtes ved tyske retter, fremkaldte stærk kritik i den illegale presse og i den danske radio fra London, og stadig lod man sig forstå med, at der ikke fra dansk side blev reageret kraftigt nok herimod. Skylden herfor blev lagt på justitsministeren.

Dette var efter min mening ikke berettiget. Det er min overbevisning, at Thune Jacobsen i disse sager gik så vidt over for tyskerne, som det var muligt at gå. Han kunne naturligvis have demissioneret og derved dels demonstreret, dels frigjort sig for alt yderligere ansvar. Men hvad var der vundet ved det. Enten var der kommet en anden dansk justitsminister, hvis stilling og arbejdsvilkår havde været de samme, eller også havde man overladt det hele til tyskerne, hvilket naturligvis kun havde forværret de pågældendes kår. Som nu f. eks. i spørgsmålet om kommunisterne. Det var selvfølgelig en hård behandling, at de – efter tysk ordre – blev internerede i Horserødlejren, men her havde de det da tåleligt med hensyn til den daglige behandling og forplejning, og hvis man fra dansk side havde undladt at internere dem, ville tyskerne selv have taget sagen i deres hånd, og de ville vel da være blevet ført til Tyskland. Hvad der skete efter 29/8 1943, viser jo tydeligt nok, hvad det betød at komme fra dansk til tysk retspleje.

Den kritik, der rettedes imod Thune Jacobsen i retning af, at han tolererede tyske overgreb, forekommer mig derfor som sagt ikke berettiget. Man kan sige, at det var opportunitetspolitik, og at en protestpolitik var mere værdig og mere heroisk. Dette synspunkt forstår jeg meget vel, men konsekvenserne ville have været, at det var gået ud over danske borgere uden at tjene noget nyttigt formål. At man ved den såkaldte kommunistlov i sin tid handlede i strid med forfatningen, kan næppe bestrides, men hvis jeg ikke husker forkert, var Thune Jacobsen ikke justitsminister, da den nævnte lov blev forelagt og vedtaget, og selv om han var det, må han i hvert fald dele ansvaret med sine ministerkolleger, bl. a. Stauning, Buhl, Jørgen Jørgensen m. fl. og iøvrigt med de rigsdagsmænd, der stemte for loven. Jeg må altså hævde, at de stærke angreb, der i den illegale presse og mand og mand imellem rettedes imod Thune Jacobsen for hans ledelse af dansk retspleje i disse år ikke kan siges at være vel begrundet. Tendensen blev godkendt af den samlede regering og af samarbejdsparterernes repræsentanter, og udøvelsen var præget af den bedste vilje til at hjælpe danske statsborgere så godt som muligt. At Thune Jacobsen føler og tænker som en god dansk mand, er uden for enhver tvivl, og han har med den største energi sat sig imod tyske overgreb og påtalt disse. Han har måske ikke sagt fuldt så mange djærve ord, som han selv bagefter refererer, når han malerisk gengiver sine kontroverser med tyskerne, men at han ingeniende er en bangebuks ved sådanne lejligheder, har jeg adskillige vidnesbyrd om. Han havde til-

med det held at komme i et meget venskabeligt forhold til den her-værende tyske politipræsident, hr. Kanstein, der på redelig måde søgte at afbøde virkningerne af den tyske politiks vilkårligheder her i landet. Disse to mænds samarbejde indtil 29/8 1943 gav tit resultater, som man fra dansk side havde grund til at være tilfreds med.

Det er i det hele taget mit indtryk, at Thune Jacobsen løste sin meget svære opgave på en upåklagelig måde. Han skadede sig selv og sin sag ved en alt for stor snakkesalighed. Ligesom i ministermøderne var han også alt for ordrig, når han kom til samråd i finansudvalget eller andre rigsdagsudvalg, og det samme gjaldt ved forhandlinger med personaleorganisationer, presserepræsentanter o. l. Men dette forandrer ikke den kendsgerning, at Thune Jacobsen var en varmhjertet forsvarer for danske statsborgeres interesser, og at han ikke skyede nogen ulejlighed for at hjælpe folk, som var kommet i vanskeligheder, forskyldt eller uforskyldt. Hans kendskab til politiets forhold var ifølge sagens natur så dybtgående som overhovedet muligt, idet han havde passeret alle grader i etaten fra neden op til rigspolitichefembedet, som han var indehaver af, da han udnævntes til justitsminister. Dette var et stort plus for ham. Selv om han nok havde en del personlige modstandere inden for etaten, hvad jo er uundgåeligt for en mand i en stilling af denne karakter, hvis vedkommende da ikke er en ren jamand, er det mit indtryk, at han i det store og hele stod godt blandt politiets egne folk. Man anerkendte fra alle sider hans elskværdige karakter, hans indsigt i retsplejens problemer og hans ærlige vilje til at hjælpe folk til rette, som der måtte være begået uret imod. Men den hårde, faste hånd havde han ikke. I de kritiske dage i august 1943 ville det vel nok være gået en del bedre, hvis en udpræget handlingens og disciplinens mand havde stået ved roret. Politiet indtog i de dage en meget vaklende holdning. Det er sandsynligt, at en justitsminister af en anden støbning end Thune Jacobsen havde kunnet forhindre dette. I de kritiske augustdage 1943 savnedes fasthed i ledelsen. Der var papir nok, ord mere end nok. Men handling, ledelse skortede det på.

Den 4. upolitiske minister i kabinettet Scavenius, *hr. Gunnar Larsen*, var optaget i regeringen af Stauning, samtidig med at Scavenius blev udenrigsminister. Han var oprindelig minister for offentlige arbejder og overgik som sådan i ministeriet Buhl. Det blev også hans titel i ministeriet Scavenius, men ved dets dannelse blev hans område delt, idet der blev oprettet et trafikministerium for statsbaner,

post- og telegrafvæsen, telefonvæsen m. v., som venstremanden Elgaard overtog.

Gunnar Larsen havde før sin overtagelse af ministerhvervet under Stauning som chef aldrig givet sig af med politik eller med statsanliggender. Som søn af industrimagnaten Poul Larsen og leder af verdensfirmaet F. L. Smidth og Co. var han dog et af landets kendte navne, og han havde gjort sig særlig bemærket som luftfartsentusiast. Han havde selv anlagt en lufthavn i Ålborg og vistnok også en nær Silkeborg, ligesom han ganske naturligt var blevet formand for Dansk Luftfartsselskabs bestyrelse, hvor han havde udført et betydeligt pionerarbejde. I ministeriet, hvis yngste medlem han var, gjorde han sig hurtigt bemærket som en mand med et frisk og fordomsfrit syn på mange ting, bl. a. lagde han i sociale spørgsmål både frisind og forståelse for dagen. Imidlertid blev han samtidig ganske bjergtaget af Scavenius, hvem han ret kritikløst fulgte i tykt og tyndt. Dette blev naturligvis hurtigt kendt i offentligheden og fremkaldte stærk kritik i nationale kredse.

Selv har Gunnar Larsen over for mig udtalt, at han havde påtaget sig opgaven som dansk-tysk formidler, fordi han mente, at danske interesser var bedst tjent med, at tyskerne her i landet selskabeligt og på anden måde kom i berøring med danskerne, der var således stillede – pekuniært og socialt – at tyskerne hurtigt kunne blive akklimatiserede. Så var de nemmere at have med at gøre. Jeg er personlig mest tilbøjelig til at gå ud fra, at Gunnar Larsen automatisk drev over i sin udprægede tyskorientering, fordi Scavenius imponerede ham. Noget stærk indre overbevisning tror jeg ikke, Gunnar Larsen var i besiddelse af. Han er et kvikt hoved, har let ved at fatte interesse for en sag og behandle samme sags enkeltheder samt drage konklusion af visse nærmere bestemte præmisser, men særligt langtrækkende linier arbejder han ikke efter. Der er en forbistret mængde sport i manden. Han er personlig redelig, uden lusk og list. Tvetunget er han ikke; hvad han i øjeblikket har på hjerte, lader han også sine medmennesker få at vide, helst med det samme. Under en forhandling, selv om emner, der ligger ham ret fjernt, følger han interesseret med, gør sine notater og griber gerne lejligheden til at give sin mening til kende. Derfor tog han også meget hyppigt del i ministermødets debatter, dog oftest for ret korte bemærkninger, fremført med en stemme, som er i højeste grad uskøn, underlig skarp og kvækkende; men der var ofte i hans udtalelser en vis pointe, som ikke var uden

betydning for sagens belysning. I departementet satte embedsmændene meget pris på ham. Han var lydhør over for synspunkter, selv om de stred imod hans egne; han var initiativrig og fornøjelig under de daglige konferencer. Han optrådte altid høfligt og beskedent, viste hensynsfuldhed og forståelse over for embedsmændene som de audienssøgende. Der var med andre ord rent menneskeligt kun godt at sige om ham. Det er den omtale, han får fra sit eget ministerium. Jeg havde meget at gøre med ham, både før jeg selv blev minister, og efter at vi var blevet kolleger; han søgte tit råd hos mig, navnlig i administrative spørgsmål. Hans syn på sager og personer var frisk og fordomsfrit, og hans indsigt i forhold og problemer, som egentlig lå hans uddannelse og hidtidige virkefelt ret fjernt, var betydeligt. Han var også modtagelig for ræsonnementer ud fra modsatte synspunkter.

Trods disse tiltalende egenskaber blev Gunnar Larsen som bekendt en minister, hvis navn havde en ilde klang i vide kredse af det danske folk, ja hans upopularitet var vel endda større end den, der omgav Scavenius. Derfor lyttede man også med et vist velbehag til historien om, at han fremmede sådanne statsarbejder, som gav hans firma „F. L. Smidth“ god fortjeneste. Disse påstande savnede sikkert ganske berettigelse; jeg tror, at hans hæderlighed er hævet over enhver tvivl, og at hans forstand forbød ham at favorisere sit eget firma; jordisk gods havde han i forvejen så rigeligt, at jeg ikke tror, at han for vindings skyld foretog sig sagligt uforsvarlige handlinger, men at være minister for offentlige arbejder uden at fremme projekter, hvortil der kræves cement, er jo helt umuligt.

Derimod var det rigtigt, at han i alle spørgsmål, hvor ministeriet delte sig for og imod Scavenius, systematisk valgte sin plads sammen med denne. Dette har jeg foran omtalt. Dertil kom hans propaganda-rejse i Østersølandene efter den tyske besættelse af disse og hans intime forbindelse med tyskerne i spørgsmålet om autostradaen over Lolland i fortsættelse af Rødby-Femern projektet. Ved disse lejlig-heder fik offentligheden i meget høj grad indtryk af, at Gunnar Larsen var tyskernes mand, der førte sin politik i sikker forvisning om en tysk sejr, der var indledningen til storstaten Europa under tysk hegemoni. Den geschäftighed, Gunnar Larsen her lagde for dagen, virkede irriterende og forstemmende i danske kredse. For resten var Gunnar Larsen i hele ministeriet Scavenius's tid i „retræten“. Dermed mener jeg, at han søgte at komme over på linie med de ministre,

som var imod de alt for emsige brobyggere. Han gik vel aldrig direkte imod Scavenius, men han holdt igen; han søgte at præparere ham før de møder, hvor afgørelsen skulle træffes, og når man efter et sådant møde sagde til ham: „hvor var statsministeren medgørlig i dag“, fortalte han med barnlig stolthed: „ja, men jeg har også haft ham under kraftig behandling“. Dette var sikkert ikke tomt pral. Gunnar Larsen ønskede ikke, at der på ny skulle opstå en situation, i hvilken han og Scavenius forfægtede et eller andet standpunkt, som de øvrige ministre måtte gå imod. Han ville være i kupé med os andre. Sporene skræmmede.

.....
.....
Af de såkaldte politiske ministre var *forsvarsminister Brorsen* den ældste, både af år og i politisk anciennitet. Han kom allerede i 1907 ind i Folketinget, hvor han dog ikke har siddet uafbrudt siden, idet han dumpede i 1929, således at han var uden for tinget i en enkelt valgperiode (1929-32). Han var forsvarsminister 1922-24 og 1926-29 i de to venstreministerier Neergaard og Madsen-Mygdal, og da Stauning i 1940 optog oppositionspartiernes repræsentanter i sit ministerium efter den 9/4 1940, blev han først minister uden portefølje, derefter forsvarsminister. Som sådan sad han også i ministeriet Scavenius.

Brorsen var en stout, vestjysk bonde, lidt tung i sin opfattelsesevne og ikke altid helt på højde med situationen, men hensynsfuld over for sine embedsmænd, der satte pris på ham som chef, og loyal over for sine ministerkolleger. Han kunne være lidt mut og tvær; spøg og humor var ikke fremtrædende egenskaber hos ham, og hans optræden var ofte præget af en vis mistænksomhed. Han var bange for, at man ville løbe om hjørnet med ham, og han kunne så være vanskelig at bringe på ret køl; men i det store og hele var han en sympatisk arbejdsfælle. Han havde det ikke altid let i ministermøderne, da Scavenius ofte faldt over officererne, hvem han bebrejdede en fjendtlig eller i hvert fald tvivlsom holdning over for besættelsesmagten. Det var da Brorsens opgave at forsvare sine embedsmænd. Det gjorde han så godt han kunne, men i dialektik kunne han ikke måle sig med statsministeren. Han valgte da ofte at true med at demissionere, hvilket kun gjorde Scavenius mere gal i hovedet og forstærkede hans i forvejen kraftige replikker. Brorsen var efter sådanne sammenstød endnu mere mut og tvær end ellers.

Den anden af Venstres ministre, *trafikminister Elgaard*, var formand for Venstre, da Scavenius dannede sin regering. Knud Kristensen ville jo ikke fortsætte, og Elgaard gik så ind i stedet for. Hans borgerlige stilling var redaktør af et af Venstres store provinsblade, „Randers Dagblad“. Nogen fremtrædende journalistisk rolle havde han aldrig spillet, men han var en solid politiker med fast holdning og godt kendskab til det jyske vælgerfolk.

I regeringen var Elgaards betydning ikke ringe. Han tog meget livligt del i debatterne om alle de almindelige emner, og hans indlæg var særdeles klare, og han blev altid påhørt med interesse. Særlig kunne han give god vejledning med hensyn til vælgernes syn på de forskellige regeringsforanstaltninger og på regeringens politik i sin helhed. Han deltog meget i møder i og uden for sin valgkreds og havde derfor vedvarende god føling med menigmands indstilling. I spørgsmålet om, hvorvidt der skulle afholdes rigsdagsvalg eller ej, forfægtede han fra først af med stor styrke, at der ikke var nogen grund til at udskyde valget eller træffe modificerende bestemmelser, da det ikke ville være forbundet med vanskeligheder at gennemføre et valg i ro og orden. Denne opfattelse viste sig jo også at være helt rigtig. Hans politiske flair var i det hele taget sikker og god. Der var også stadig en vis mandighed og holdning over hans standpunkter. Han var ingen politisk bangebuks, der ængstelig lytter sig frem til det standpunkt, som mest kan tækkes vælgerne. I saglige spørgsmål var han ikke ringe, og embedsmændene i hans ministerium kunne godt lide ham, da han var reel og hensynsfuld, praktisk og ligetil. I nationale spørgsmål var han pålidelig nok uden at forfalde til hysteri. Personlig satte jeg megen pris på Elgaard. Det var en mand, man følte tryghed over for, som man kunne betro sig til, og som man havde udbytte af at tale med om fælles anliggender.

De konservative havde kun én repræsentant i ministeriet, *handelsminister Halfdan Hendriksen*, men han spillede til gengæld en meget betydelig rolle. Hans ministerium var et brændpunkt for offentlighedens interesse, idet de fleste regulerings- og maksimalprisforanstaltninger var samlede her, medens Ove Rode under den forrige krig havde samlet dem i indenrigsministeriet. Derfor var der ustandselig forhandlinger med erhvervsrepræsentanter, organisationer af forskellig art, Prisdirektorat og Valutacentral, og her var Halfdan Hendriksen en kyndig og dygtig forhandlingsleder. Det var selvfølgelig i mange henseender også af betydning, at han selv var en fremtræ-

dende forretningsmand, nøje kendt med dansk erhvervsliv og vel anskrevet i toneangivende kredse inden for dette. Det giver på forhånd et godt rygstød, som Rode ikke havde under forrige krig. Halfdan Hendriksen opnåede da også at blive en meget populær minister, medens Rode for sin virksomhed høstede bitre ord, kritik og en upopularitet, der gik ud over det parti, han tilhørte.

Det var mange forskelligartede omstændigheder, der medførte dette så diametralt modsatte resultat. En hel del lå i forholdenes forskellighed, men også personerne og måden, hvorpå sagen blev grebet an, havde sin betydning, og jeg tror, at H. H. her var den helt rigtige leder, at han havde god assistance af sine embedsmænd med departementschef Jespersen i spidsen, og at den fremgangsmåde, der blev valgt, i det store og hele var rigtig og svarende til sit formål. Et moment af ikke helt underordnet betydning var H. H.'s evne til i radioforedrag og på anden måde at redegøre for de forskellige foranstaltninger på en måde, der virkede beroligende på nervøse husmødre og andre i sagen interesserede. Hans stemme var fortræffelig egnet for radioen, hans fremstilling var klar og let fattelig, og der var altid et smittende præg af optimisme. Det syntes folk godt om, og det hjalp til, at man ikke harmedes over indgrebene og ikke så altfor mørkt på fremtiden. Det viste sig da også, at H. H. ved valget i marts 1943 var de konservatives bedste stemmesamler.

Politisk betød H. H. derimod ikke stort. Han var altid usikker over for politiske afgørelser og måtte i ministermøderne stadig reservere sig partiets stilling. Derfor var han også ministeriets mest indiskrete medlem. Vi havde altid den følelse, at alt, hvad der drøftedes i et ministerråd, bagefter blev refereret af H. H. overfor den kreds af partirepræsentanter, som sammen med ham skulle overlægge, hvilken holdning, partiet skulle indtage. Det var vel kun nogle få, men bag dem stod antagelig hele rigsdagsgruppen, og derfra sivede det naturligvis videre ud til offentligheden, ja rapporteredes til den danske radiospeaker og hans klike i London, således at de meddelelser, som havde større interesse for den internationale propaganda, kunne høres i æteren ikke længe efter, at meddelelserne var givet i ministerrådssalen. Denne uheldige fremgangsmåde havde han taget i arv fra sin forgænger, hr. Christmas Møller, selv om han vel nok havde modificeret den noget.

H. H. var som handelsminister leder af regeringens krisekabinet, der desuden bestod af stats-, indenrigs-, landbrugs-, arbejds-, trafik-

og finansministeren. Her behandlede alle erhvervslivets problemer og de dermed samhørende spørgsmål. Området var altså meget betydningsfuldt, og jeg kan kun rose H. H. for hans ledelse af dette arbejde. Hans evne til at behandle tal (og huske tal) var ganske enestående. I det hele var han ualmindelig godt inde i de sager, han foretog på disse møder.

Hvad der skæmmede H. H. var hans store forfængelighed. Han havde primadonna-nykker, og dersom han følte sin kompetence angrebet eller blot tangeret, var han trollet. Jeg havde personlig ikke så få vanskeligheder med ham. Finansvæsenet og erhvervslivet griber jo over på hinandens felter, og han var sygeligt agtpågivende over for mig, skønt jeg aldrig søgte at være nævenyttig i retning af at udvide mit område på andres bekostning; det var da stort nok i forvejen! Men mistænksomhed i så henseende fra H. H.'s side undgik jeg dog ikke. Jeg lærte dog efterhånden, hvorledes jeg skulle tage ham. Det gjaldt om at fremstille sagen således, at det i alt væsentlig var H. H., der havde udtænkt og udarbejdet de forskellige planer, i hvert fald ydet et vist stød til deres fremkomst og fremme. Det var en smørelse, der ofte fik det til at glide. Ellers kunne det være vanskeligt nok. Dog hjalp en tomandsforhandling tit på problemernes løsning. Der var H. H. altid fremkommelig.

Socialdemokraterne havde jo 3 mand i regeringen: Landbrugsminister Bording, arbejdsminister Kjærbøll og socialminister Laurits Hansen.

De kaldtes alle 3 *politiske* ministre, men kun én af dem, nemlig *Bording*, kunne egentlig siges at være politiker. Han var til gengæld veteran, i hvert fald som minister, idet han havde været indehaver af stillingen som landbrugsminister hele tiden siden 1924, bortset fra de 2½ år (fra december 1926 til april 1929), da vi havde ministeriet Madsen-Mygdal.

Bording var en sympatisk og vel begavet mand. Som praktisk landmand havde han god indsigt såvel i landbrugets erhvervsmæssige forhold som i, hvorledes landbostanden ræsonnerede. Og han tænkte logisk og klart. En embedsmand i landbrugsministeriet betegnede ham en dag som dette ministeriums bedste juridiske hoved! Han forstod også godt at udtrykke sine tanker fra en talerstol, ikke blændende, men indlysende og forståeligt for den jævne tilhører. Dertil kom, at han var en meget flittig mand, og endelig, at han var reel og ligetil,

uden svinkeærinder.

Da han som før nævnt var den eneste af de 3 socialdemokratiske ministre, der med et politisk mandat forbandt politisk indsigt af nogen betydning, spillede han en betydelig rolle inden for ministeriet Scavenius. Næst efter Jørgen Jørgensen var han den, der hyppigst havde ordet. Han repræsenterede jo det uden sammenligning største af samarbejdspartierne, og i enhver sag med politisk islæt måtte han selvfølgelig erkyndige sig om, hvorledes dette parti stillede sig. Her var det *altid* Bording, der gav besked eller lovede at give besked. B. var nemlig ikke fører, og han vidste det. Han vidste også, hvor han skulle orientere sig. Det var ikke inden for ministeriet, men hos partifællerne Buhl og H. P. Hansen, utvivlsomt navnlig den første. Dermed være ikke sagt, at han slet og ret var postbud for denne. Bording havde selv en meget godt udviklet politisk flair, og i sin lange politiske tjeneste var han jævnt og sikkert vokset med opgaven. Han skød derfor sjældent forbi målet uden nogen sinde at blive mesterskytte.

Hans kollega *Kjærhøll* var en ganske anden type. Som afløser af smede- og maskinarbejderforbundets store fører, J. A. Hansen, var han, da han i 1935 blev optaget i ministeriet Stauning som dettes handelsminister, en meget indflydelsesrig fagforeningsleder, men i politik var han en ny mand. Den almindelige mening var, at Stauning havde til hensigt at poussere ham frem til sin afløser som statsminister. Derfor imødesås hans optræden på den politiske arena med meget store forventninger. Men disse blev i høj grad skuffede. Hans evner som debattør fra en talerstol var yderst beskedne. Gentagne gange viste han ukendskab til det stof, hans lovforslag omfattede, og han manglede en velbevandret parlamentarikers evne til at dække over sin uvidenhed med en replik, der var formelt passabel uden at være reelt forkert. Så valgte han at tie. Og det kan ofte være fornuftigt ikke at sige for meget, men der er spørgsmål, som en minister må besvare og redegørelser, som nødvendigvis må gives, og her befandt Kjærhøll sig tit langt under „vandlinien“. Hans stjerne dalede derfor i løbet af kort tid stærkt, så meget mere, som han ved forhandlinger i handelsministeriet om indviklede handelspolitiske og finansielle emner viste mangler, der ikke kunne skjules for erhvervenes folk og andre, der deltog i disse drøftelser. Det var derfor et held for K., at han ved ministeriets omdannelse i 1940 kunne overføres til arbejds- og socialministeriet, hvor han gjorde betydelig bedre fyldest end i det vanske-

lige handelsministerium.

I 1942 deltes jo arbejds- og socialministeriet og K. fik alene arbejdsministeriet, hvor han sagligt set befandt sig på fast grund. Sine arbejdere og deres forhold kendte han til bunds, og dem forstod han at manøvrere med, og nogen bangebuks var K. ingenlunde, når han var på hjemlig grund. Man havde da følelsen af at stå over for et rigtigt mandfolk, der djærvt og ligetil sagde sin mening, hvad enten modparten fandt den rigtig eller blev gal i hovedet. Men pressen skyede han. Alt hvad der smagte af offentlig omtale, gjorde ham nervøs, og hvis han i en eller anden sag imødeså kritik, selv fra rene kværlantkredse, var han parat til at lave hokuspokus af enhver art, bare for at hindre, at der blev skrevet noget om pågældende forhold. Det kunne til tider virke ligefrem mystisk at se dette kraftige, virile mandfolk være rede til at gå i et musehul for at blive fri for en nærgående journalist.

I almindelige politiske debatter tog K. sjældent del; således var tilfældet i Staunings og Buhls ministerier – efter hvad Buhl meddelte mig – og dette ændredes ikke under Scavenius's ministerium. Han passede sit fagministerium, ordnede arbejderforhold og var her karl for sin hat, men ud over denne grænselinie sås han sjældent. I Staunings tid var han altid denne følgagtig; derfor hørte han også til de ministre, som tidligt gik med til Antikominternpagten, og i andre tilsvarende tvistigheder havde hans stilling det samme præg. Det var dog næppe så meget af egentligt tyskprægede sympatier, men af rent opportunistiske grunde. Han ønskede ikke, at den danske fagforeningsbevægelse skulle komme i lignende kalamiteter som den norske, og derfor fandt han det klogt og uden betænkeligheder at give efter i noget større udstrækning end f. eks. Buhl og Bording, der jo begge længst muligt gik imod Danmarks tilslutning til Antikominternpagten.

Noget følelsesmenneske var K. ikke. På punkter, hvor andre oprørtes og var parate til at reagere for at få luft for indignation, selv om forstanden sagde, at det ville være mere forstandigt at tie og tåle, lod K. udelukkende den kolde beregning råde. Det gik ham heller ikke på nerverne at forbigå en i og for sig dygtig kontorchef i hans departement, når han fandt en helt ung fuldmægtig, som han fandt var mere evnerig. Det kan være en god metode at lade folk springe, men de fleste gør det med sindet fyldt af betænkeligheder. Dette var ikke tilfældet for K.'s vedkommende. Som sagt sart og kompleksrig var K. ikke. Han var smed helt igennem.

Den tredje socialdemokratiske minister i kabinettet, *hr. Laurits Hansen*, der fungerede som socialminister, var ligesom Kjærbøll udgået af fagforeningsledernes kreds. Han, der var født i oktober 1894, havde været bydreng, tjenestekar, søfyrbøder og maskinpasser. Under forrige verdenskrig faldt hans søfyrbøderperiode (1915-20). Han kendte altså den manuelle arbejders kår til bunds, både i land og på søen. Som maskinpasser blev han sine kaldsfællers tillidsmand, idet han valgtes til formand for Kedel- og Maskinpassernes Forbund. Derfra avancerede han til sekretærstillingen i De samvirkende Fagforbund, hvis formand han blev i 1939.

Laurits Hansen vandt her en god position ved en forsigtig, men dog målbevidst ledelse af arbejderne store centralorganisation, og da Scavenius skulle danne sit ministerium i 1942, var det et direkte udtalt ønske fra tysk side, at L. H. skulle optages i regeringen. Det var vistnok ikke, fordi han i særlig grad var persona grata i den tyske lejr, men vel nærmest fordi man ønskede selve formanden for De samvirkende Fagforbund optaget i kabinettet; derved gav man dette et fast støttepunkt i arbejderkredse. Iøvrigt voldte det en del vanskeligheder at få ham placeret. Da Scavenius sent på eftermiddagen den 9/11 kaldte ham op i udenrigsministeriet og tilbød ham en ministerpost, et tilbud, der ikke kom bag på ham, da han underhånden var blevet i nogen grad orienteret, bad han om først at måtte konferere med sine partifæller. Han gik derefter over i statsministeriet, hvor Buhl, Alsing Andersen, Kjærbøl m. fl. var til stede. Han fik her at vide, at det var meningen at dele arbejds- og socialministeriet i et arbejds- og et socialministerium og at give L. H. det sidste. Dette modsatte L. H. sig meget bestemt; han ville være arbejdsminister! Som han selv senere sagde til mig, da han fortalte mig om denne tildragelse: „På arbejdsministeriets sager havde jeg i forvejen en del begreb, og disse havde min fulde interesse; socialministeriet frembød intet, der havde noget tillokkende for mig“. Nu var L. H. en meget stædig natur, og det tog næsten 1½ time for at få ham til at gå i tøjret. Det skete først, efter at Kjærbøl havde kaldt ham ud til en 2-mands samtale, hvori han betroede ham, at der i socialministeriet forelå en embedsmandsbetænkning om børneforsorgen, hvorefter denne skulle væsentlig omordnes. „Her vil du få en virkelig opgave, en reform, hvortil du kan knytte dit navn“. Dette hjalp. At man ikke ville have ham til at overtage arbejdsministeriet, er forståeligt. Havde man givet De samvirkende Fagforbunds formand denne nøglestilling, ville

ministeriet enten have fået en ensidig tendens over for Arbejdsgiverforeningen, eller også ville ordningen have nødvendiggjort, at der også var indtrådt en repræsentant for Arbejdsgiverforeningen.

Men L. H. fik altså socialministeriet, og han ventede altså her – inspireret af den før nævnte samtale med Kjærboel – at blive børneforsorgens store reformator. Det varede derfor heller ikke længe, før han offentligt begyndte at holde visse programtaler om denne sag. Disse indeholdt dels en stærk kritik af de hidtidige forhold, dernæst en fremstilling af, hvilke gyldne kår, han ville berede dem, som var ansatte i børneforsorgens tjeneste. De havde hidtil fået altfor lidt i løn; nu skulle det hele blive anderledes. Niveauet skulle hæves, da arbejdet med den kommende slægt krævede, at man fik de bedste folk ansatte her!! Det var selvfølgelig noget, børneforsorgens folk gerne ville være med til – hvem vil ikke med glæde modtage noget mere i løn? Og så gør det jo ikke noget, at de, der fremtidig skal ansættes, skal være rene vidundere i kunnen og viden; selv har man jo passeret kontrollen.

Jeg lyttede interesseret til denne propaganda, og en dag fik jeg lejlighed til at sætte bremsen hårdt i, hvilket skete i form af et brev til L. H., hvori jeg gjorde ham opmærksom på, at han ikke hos mig som finansminister kunne vente støtte til fremme af lønændringer eller andre reformer, der i afgørende grad forøgede statens udgifter til børneforsorgen. L. H. svarede igen og truede endog en tid med at udtræde af ministeriet, fordi jeg spændte ben for hans mærkesag. Vi nåede dog til sidst nogenlunde til forståelse, men så kom den 29/8, og alt hvad dermed fulgte, således at regeringen som helhed aldrig fik lejlighed til at dømme L. H. og mig imellem. At han føler en hel del bitterhed over for mig, når han nu bagefter tænker tilbage på sin ministertid, er ikke overraskende, for det står utvivlsonst stadig for ham, at det var min skyld, at han ikke fik lov til at blive dansk børneforsorgs store reformator.

Nogen stærk sympati var der nu i det hele ikke mellem L. H. og mig. Han var i mange henseender en velbegavet mand, men inderlig naiv og så usigelig selvglad og selvoptaget. Mindreværdskomplekser led han i sandhed ikke af. Jeg husker, at han, ikke længe efter at han var blevet minister, for at undersøge nogle klager angående nogle patienter på Ebberødgård, som af de pårørende ikke ansås for åndssvage, kørte ud på anstalten, hvor han – efter at have anbragt de ledsagende embedsmænd i bestyrelseslejligheden – tog de pågældende

patienter for sig for at tale med dem på tomandshånd. Efter samtalerne afgav han uden betænkelighed sin uforgribelige mening om, hvorvidt de omhandlede personer var åndssvage eller ej. Som sagt: L. H. havde ingen mindreværdskomplekser.

Indenfor ministeriet gjorde han sig ikke særligt gældende. Han deltog i forhandlingerne, når hans egne sager behandlede, og når arbejdsspørgsmål i almindelighed var til debat, men iøvrigt var han passiv eller indskrænkede sig til bemærkninger af periferisk art eller af tvivlsom relevans. Dog kunne han af og til præstere et lille plet-skud, der røbede en intelligens, som forklarede, at denne søfyrbøder steg fra kulrummet op til ministertaburetten.

Det radikale Venstre havde kun én mand i regeringen, *gårdejer Jørgen Jørgensen* fra Lejre. Han havde, da ministeriet Scavenius danne- des, i 7 år været undervisningsminister og blev altså nu indenrigsmini- ster. Fra tysk side havde man ikke noget imod, at han fortsatte som minister, men man ønskede ham fjernet fra undervisningsministeriet, vistnok på grund af hans samarbejde med Dansk Ungdomssamvirke.

Jørgen Jørgensen var den fødte politiker med denne mennesketypes fejl og fortrin. Til fejlene henregner jeg den stadig søgen efter og vurdering af, hvorledes denne eller hin løsning af et aktuelt problem ville blive modtaget i vælgerskaren. Og i så henseende mindede J. J. en del om Ove Rode. Han manglede Rodes blændende dialektik; for- matet var også både i formel og saglig forstand afgjort ringere. Til gengæld havde J. J. en langt bedre føling med menigmands tanke- gang og livssyn end Rode. Tilmed var J. J. dybt indlevet i den grundt- vigske idéverden med „Frihed for Loke såvel som for Thor“. Dette var et stort plus for det radikale parti og tilførte det ikke få vælgere. Derfor var J. J. også en mægtig mand inden for sit parti, der af de gamle førere nu kun havde P. Munch tilbage, som tilmed var gam- mel, svagelig og lidet aktiv.

Inden for ministeriet havde J. J. også en meget stærk stilling. Der var næsten ikke en sag, selv om den lå hans eget ressort nok så fjern, som han ikke udtalte sig om, naturligvis ikke altid med lige stor sag- kundskab, men aldrig således at det virkede pudsigt eller uinteressant. I de fleste spørgsmål, der behandlede i regeringen, er der jo altid et eller andet, der vender udad imod den befolkningsdel, det særlig vedrører, og derfor giver begrundelse for at opstille det spørgsmål: Hvordan vil repræsentanterne på tinge bedømme den foreslåede løs-

ning? Og J. J. var som regel den første af kabinettets ministre, der lod sin stemme høre for at give tilslutning, yde modstand eller antyde ændringer i, hvad der var forebragt. Så fulgte oftest Bording efter, dernæst Elgaard og sidst Halfdan Hendriksen, hvis øre ikke egnede sig rigtigt for den politiske musik; derfor kiggede han i de andre rescencenters manuskript, før han afleverede sit eget. Men J. J. var „tonestærk“, derfor gav han med held rollen som forsanger.

Dermed være ingenlunde sagt, at J. J. alene forstod sig på et forslags politiske side. Han var en allround mand, også i saglige spørgsmål, og skønt han manglede den højere boglige uddannelse, havde han ret let ved at udforme en resolution eller et resume eller lignende skriftligt.

Kort efter ministeriets dannelse kom han ind til mig på mit ministerværelse og foreslog mig et meget snævert samarbejde. Jeg stod ikke længere som medlem af det radikale parti, idet jeg i foråret 1939 havde meldt mig ud med skriftlig motivering, der særligt henviste til, at det Radikale Venstre fastholdt sin negative holdning i forsvarsspørgsmålet, et standpunkt som tiden efter min mening var løbet fra, hvorfor jeg bad mig slettet som partimedlem. Dette var J. J. bekendt med, og jeg betonedede også på et af de første ministermøder, at jeg betragtede mig som fagminister og ikke som politisk minister. Det var altså ikke som partifælle, at J. J. søgte mig, men selvfølgelig var han klar over, at jeg vedvarende i en mængde sager måtte have en opfattelse, der faldt sammen med hans og hans partis. Vi blev derfor også hurtigt enige om, at vi skulle bevare nær føling med hinanden, og da han foreslog, at vi skulle være „dus“, gik jeg også ind på dette. Jeg må også sige, at han var mig en god støtte i de måneder, vi var kollegaer, og jeg søgte ham i alle sager, der havde en politisk tendens, og hvor jeg stod vakkende mellem forskellige alternativer. Jeg kan derfor også huske, at jeg engang i et selskab, hvor dr. Hoffmeyer, som havde samarbejdet med ham i den lokale politik, rettede et personligt angreb på ham, gik ind i et forsvar for ham, der var om muligt endnu stærkere end angrebet. Dette gik specielt ud på, at han var svigefuld, at han udnyttede sine medarbejdere, så længe han havde brug for dem, men derefter behandlede dem efter recepten: „Mohren har gjort sin pligt, mohren kan gå“. Jeg modsagde som sagt dr. Hoffmeyer meget stærkt, men de oplevelser, jeg selv havde efter 29. august 1943, har fået mig til at tænke på, at doktoren måske alligevel kendte J. J. bedre, end jeg gjorde det dengang! Politik og god

moral er ikke altid sammenfaldende begreber, og J. J. var som foran stærkt fremhævet først og sidst politiker, både hvad dyder og udyder betræffer.

Endnu har jeg ikke omtalt ministeriets chef, *Erik Scavenius*. Ingen nulevende dansker vil, efter hvad jeg formoder, blive mere omtalt af de personer, der skal skrive Danmarks historie under den anden verdenskrig, end E. S. De domme, der vil blive fældet over hans statsmandsgerning i denne periode, vil være meget forskellige. I en vis tid efter krigen vil de vel nok blive hårde, og folk vil villigt låne øre til anklagerne og kritikerne. Siden vil andre synspunkter utvivlsomt komme til orde. Da jeg har kendt E. S. i 31 år, haft ikke så lidt at gøre med ham som medlem af det samme parti som han – Det radikale Venstre – i tiden fra 1913 til 1920, da han var udenrigsminister i det andet ministerium Zahle; da jeg endvidere samarbejdede med ham på det ganske vist meget begrænsede område, der betegnes med udenrigsministeriets opholdstillægsnævn, hvor han en tid var medlem, og jeg var formand (det var, mens han var gesandt i Stockholm), og da jeg endelig lærte ham at kende på nærmeste hold i min egen ministertid, finder jeg det rimeligt at gøre et forsøg på at yde et lille bidrag til belysning både af hans person og hans politik. En hel del af, hvad jeg kan berette, fremgår naturligvis indirekte af det foregående, hvor jeg, så objektivt som muligt, har fortalt om, hvad der er passeret i de forskellige sager, som har foreligget til ministeriets overvejelse og afgørelse. Hvad jeg kan tilføje, har mere karakter af generelle synspunkter og personlige betragtninger.

Jeg sagde før, at der sikkert ville blive fældet hårde domme over Scavenius for hans udenrigspolitiske kurs skyld. Men hans person vil næppe blive udsat for anklager. Hans hænder er rene, og han har aldrig trængt sig på, og hvad han har sagt og gjort, er udtryk for en ærlig overbevisning. Hans form er ofte irriterende; han er unødigt arrogant, hvorfor han støder folk fra sig, hos hvem han ved anvendelsen af en anden fremgangsmåde kunne opnå støtte eller i hvert fald en neutral holdning. Hvorfor han altid reagerer så voldsomt, når han står over for folk, der mener noget andet end han selv, er ikke godt at sige. Hans temperament er meget stærkt, han bringes let til at fnyse, og han er altid uendelig overbevist om, at han selv har ret. Og så er han altid så ligeglad med, om folk elsker eller hader ham. Med et lidt vulgært udtryk kan man vist godt sige, at manden

er meget storsnudet. Dette har ofte medført, at han er blevet betegnet som en junkertype med dennes foragt for den lille mand og hans mening. Konklusionen forekommer mig ikke helt rigtig, for Scavenius optræder nok overlegent og affejende, når hans kontrapart ikke mener som han, men denne reaktion er ens, om det er en højst fornem person, han står overfor, eller en lille, bitte personage i social forstand. I sin uendelige selvsikkerhed er han som en terrier, der farer løs på enhver, der modsiger ham, vel at mærke når det drejer sig om spørgsmål, han synes er en ordfejde værd. I sager, han ikke er særlig interesseret i, viser han sig ret ligeglad. Han søger altså ikke striden for stridens egen skyld. Han er ikke sportsmand på det dialektiske område. Dermed være ikke sagt, at det ikke morer ham at optræde som mesterskytte i en debat. Han kan godt sidde og grine på en lidt gaminagtig måde, når han ser den anskudte fugl miste sine halefjer.

Jeg vil gerne føje til, at han er trofast over for gamle venner. Jeg ved således fra C. Th. Zahle, at ingen af dennes venner fra hans velmagtsdage har været mere trofast imod ham i de senere år, hvor Zahle har været hjemsogt af sygdom og lidt under alderens tryk end Scavenius.

Erik Scavenius er med andre ord en gentlemann med mange tiltalende personlige egenskaber, men ingen, der er egnet til at gøre ham populær. Hvad han heller ikke er, og næppe heller bryder sig om at være.

I almindelige politiske spørgsmål er han ret indifferent. Han sluttede sig meget tidligt til det radikale parti, men dets almindelige program f. eks. i jordspørgsmålet og på de forskellige sociale områder har han aldrig vist interesse for. Hvad der drog ham til dette parti, var derimod dets „europæiske“ præg, dets reaktion imod de nationalistiske strømninger og dets militærpolitik. Lige indtil han i 1940 blev udenrigsminister i ministeriet Stauning, stod han, så vidt jeg ved, i partiet. Hvornår han udmeldte sig, ved jeg ikke, men da han blev statsminister i 1942, betragtede han sig i hvert fald som partiløs. I sin kritik af politikerne vendte han sig imod alle i flæng, om end måske mindst imod de radikale.

Hvorvidt den udenrigspolitik, han stod som den fornemste talsmand for fra 1940-43, var rigtig eller forkert, kan vel først afgøres, når forholdene er anderledes afklarede, end de er nu. Det må historien dømme om. Men man har dog allerede nu lov til at fremhæve, at hovedretningslinien for hans vedkommende var den samme, som

den Stauning, Buhl m. fl. var med til at anlægge i dagene efter den 9/4 1940, og hvori alle politikere af betydning har medansvar, nemlig forståelsespolitik og samarbejde i forholdet til tyskerne. Det for Scavenius særlige ligger i og for sig ikke i det principielle, men i den måde, hvorpå princippet blev ført ud i livet. Scavenius startede som udenrigsminister med den tit omtalte erklæring af 8/7 1940, i hvilken hans placering over for besættelsesmagten nærmest må betegnes som næsegrus. Det var her, han talte om vor beundring for den tyske hærs sejr, et udtryk som var egnet til at kalde på modstand og uvilje inden for kredsen af anderledes tænkende i den danske nation. Hans mening og mål med denne erklæring var utvivlsomt at tilvejebringe den størst mulige good-will i tyske regeringskredse. Jeg har hørt, at modtagelsen fra hr. von Ribbentrops side var præget af kølighed. Målet nåedes altså ikke.

Når man nu bagefter skal bedømme de forskellige faser i den af Scavenius førte politik, må man erindre den situation, som dengang forelå. Tyskland stod som sejrherre på alle fronter, og disse strakte sig over størstedelen af Europa. Hvorvidt Scavenius dengang anså det for givet, at Tyskland skulle vinde krigen, skal jeg lade være usagt. Men han holdt sig, som den realist, han er, til de aktuelle kendsgerninger, og de talte unægtelig deres stærke sprog om dansk hjælpeløshed og tysk styrke. Derefter indrettede han sin taktik. Der er talt så meget om, at man ved at sætte hårdt mod hårdt, ved protester og ved negativ indstilling i stedet for positiv, ville have opnået noget mere. Jeg tvivler om denne betragtningens rigtighed. Hvis den danske regering havde præsenteret modparten en knyttet næve i stedet for en fremstrakt hånd, ville den 29/8 1943's begivenheder være indtrådt på et adskilligt tidligere tidspunkt, end tilfældet nu var. Visse hedspor ville vel nok have råbt hurra i den anledning, men ville landet have været tjent med det? Hvad vi nu – i oktober 1944 – oplever, taler sit tydelige sprog. Mon nogen virkelig vil mene, at det ville have været til fædrelandets gavn, om den nuværende rædselsperiode med mord og brand og lovløshed havde fået lov til at tage sin begyndelse for en del år tilbage? Selve dannelsen af ministeriet Scavenius forlængede dog den gode tid, som vi nu med vemod tænker tilbage på, med ca. 10 måneder. Jeg tvivler nu også om, at de herrer, som har ansvaret for de begivenheder, der standsede kongens, regeringens og Rigsdagens virksomhed, havde været så hurtige i vendingen, dersom de havde anet, at krigens afslutning lå så

langt ude i fremtiden, som vi nu er klar over.

Jeg må altså se således på det, at selve det hovedsynspunkt, som Scavenius stod som den mest yderliggående talsmand for, nemlig en konsekvent forståelsespolitik med vor store nabo mod syd, selv efter at denne havde gennemført den for vore nationale følelser krænkende besættelse af vort landområde, var rigtigt. Deri er formentlig også den altovervejende del af nogenlunde normalt tænkende mennesker enige – har i hvert fald været det. Derimod vil enigheden vel nok høre op, når man i fortsættelse heraf drøfter, om der er bragt for store ofre fra dansk side for at opretholde det gode forhold til besættelsesmagten og dens repræsentanter.

Mange vil vel her sætte ind med en bemærkning om, at Scavenius har bragt for store ofre, så store, at vor nationale værdighed er blevet krænket, og at han, hvis han ikke var blevet bremset af sine ministerkolleger, ville have sat endnu mere af den nationale værdighed over styr.

Hvor langt, Scavenius ville være gået, hvis han havde haft fri bane, kan jo ikke siges med bestemthed, men selvfølgelig er det rigtigt, at han er blevet bremset i sine ønsker om at gøre indrømmelser. Dette fremgår med stor tydelighed af mine dagbogsoptegnelser fra perioden 9/11 1942-29/8 1943. Jeg skal blot minde om affæren omkring Storebælts-færgerne, hvor man fra tysk side oprindeligt krævede, at der skulle anbringes antiluftskyts på de under dansk flag sejlene færges. Scavenius fandt ikke noget afgørende at indvende herimod, medens Elgaard bestemt nægtede at gå ind herpå. Ved de forhandlinger, som derefter fandt sted, bøjede man sig fra tysk side for den danske modstand og lod kravet bortfalde. På noget lignende måde gik det, da general von Hanneken forlangte hærens våben og materiel udleveret. Hvis det havde stået til Scavenius, ville man fra dansk side havde sagt ja ret omgående, men da det øvrige ministerium bestemt modsatte sig dette, kom forhandlinger i gang, hvorved man fik mængden af det udleverede nedbragt til en brøkdel.

Der er ingen tvivl om, at Scavenius ud fra den betragtning, at dersom den danske forståelsespolitik skulle have betingelse for at bære, måtte man give af „et glad hjerte“, ikke surmulende eller modvilligt, men redbon og helst med et lille koket buk, stred i den grad imod folkets almindelige indstilling, at et ministerium af lutter Scavenius'ere ville have fået en krank skæbne. Det ville være faldet, så snart det var kommet til at stå over for et af de tyske krav, som Scavenius var

parat til at gå ind for uden nævneværdige afslag, men som de yderliggående til den anden side ønskede blankt afvist, medens den store flok af politikere sammen med regeringens flertal søgte at begrænse det til det mindst mulige. Inden 29/8 1943 var der jo mange af den slags situationer. At Scavenius i sit hjerte ønskede, at kravene skulle nedbringes til et minimum, er der ingen tvivl om. Men hans iver efter at tilvejebringe et tillidsforhold mellem besættelsesmagten og de danske autoriteter og hans vurdering af, hvad dette ville betyde for danske interesser, var så langt større end de fleste af hans ministerkolleger, at der næsten hver gang, en sådan krise opstod, samtidig opstod en modsætning mellem ham og Gunnar Larsen på den ene side og de andre – i hvert fald de fleste af de andre – ministre på den anden side.

Jeg er mange gange blevet spurgt, om Scavenius personligt ønskede en tysk sejr. Jeg kan ikke besvare dette spørgsmål; han har hverken i ord eller handling – mig bekendt – givet mig holdepunkter for dette spørgsmåls besvarelse.

Der har jo undertiden været draget sammenligninger mellem Scavenius og Quisling. Der er efter min mening himmelvid forskel. Scavenius har aldrig lagt skjul på, at han var en modstander af den nationalsocialistiske ideologi – der har aldrig været antydning af politisk forbindelse mellem Scavenius og den nazistiske bevægelse; Quisling er jo de norske nazisters fører. Scavenius stillede, da han dannede sin regering, som et uafviseligt krav, at dennes parlamentariske basis skulle være i orden. Quislings regime er antiparlamentarisk. Scavenius har som udgangspunkt for sin udenrigspolitik landets neutralitet, det vil sige dets ligelige holdning over for de to kæmpende magtgrupper, gennemført med de praktiske modifikationer, som den omstændighed, at vi er besat af tyske tropper, nødvendiggør; Quisling har jo åbent erklæret sin tilslutning til centralmagterne. Jeg mener med andre ord, at der ikke på noget punkt kan drages parallel.

At Scavenius har måttet nødes, både da han blev udenrigsminister, og vel navnlig da han blev statsminister, og at det altovervejende flertal af Rigsdagens samarbejdspartiets medlemmer stod bag ved denne „nøden“, mener jeg også må tages med ved bedømmelsen af ham og hans gerning. At det har været til landets gavn, at hans regering dannedes i november 1942, således at den katastrofe, som ramte vort samfund den 29/8 1943, blev trukket 10 måneder ud, er efter min mening uden for diskussion mellem folk, der ikke lader

blind fanatisme træde i den sunde fornufts sted. Var ingen regering blevet dannet dengang, ville vi uden tvivl have fået et tysk militærdiktatur, der efter nogen tids forløb var blevet afløst af en dansk nazistregering, støttet på tyske magtmidler. Nu beholdt vi vedvarende et lovligt parlamentarisk styre, vi fik valget den 23. marts, der viste alle, både tyskere og danskere, at Frits Clausen stod uden støtte i vælgerbefolkningen, og at det samme gjaldt hans åndsbeslægtede, brødrene Thomsens Bondeparti. Ja, og så vandt vi 10 nogenlunde fredelige måneder, før det store uvejr brød ind over os.

Jeg har nu omtalt alle mine ministerkolleger. Jeg vil slutte med et par ord om mig selv. Ikke om min person, men om min ministergerning – nogle enkelte synspunkter; de forskellige sager, jeg medvirkede i, har jeg iøvrigt gjort rede for i mine dagbogsoptegnelser.

At det var meget imod min vilje, at jeg blev minister i november 1942, fremgår tilstrækkeligt tydeligt af, hvad jeg har fortalt om mine oplevelser og min optræden ved ministeriets dannelse. Men da jeg først blev det, gik jeg op i arbejdet med liv og sjæl, og det havde min fulde interesse. En væsentlig del af mit embedsområde var mig jo vel bekendt fra de godt 18 år, jeg havde siddet som departementschef. Her var ingen tekniske vanskeligheder, og det skortede ikke på indsigt i sagerne, selv om der var opgaver nok, som krævede en ministers direkte indgriben. Væsentlig anderledes var forholdet med de spørgsmål, som sorterede under told- og skattedepartementet. Her havde jeg i virkeligheden slet ingen forhåndsviden; jeg måtte kulegrave emnet fra bunden af, og skæbnen ville, at det netop var her, mine fleste opgaver kom til at ligge. Lige efter min tiltrædelse måtte jeg forelægge told- og afgiftslove, men det store problem for mig blev dog de omfattende skatte- og opsparingslove, jeg efter lange forhåndsforhandlinger mødte med i maj 1943. Det krævede mange dages og nætters arbejde at sætte mig så godt ind i emnet, at jeg med nogenlunde sagkyndighed kunne optræde på arenaen.

Det lykkedes over forventning, hvad det rent skattetekniske angik; derimod opnåede jeg ikke publikumssucces. Nye skatter er jo sjældent populære, men de af mig foreslåede var dog i ganske særlig grad genstand for kritik både i Rigsdagen og navnlig uden for denne. Det meget udbredte „Jyllands-Posten“, der allierede sig med den vel begavede og godt skrivende professor Jørgen Pedersen, førte an i et ret fåtalligt, men meget hidsigt pressekor, hvor mine foranstaltning-

ger betegnedes som unyttige i forhold til det mål, der var angivet for disse love, ja samfundsskadelige. De ville fremme i stedet for at dæmme op for inflationen. Inde på Rigsdagen var tonen blidere, men uviljen mærkedes særlig blandt de konservative politikere; også Venstre var valent og søgte at dække sig for ansvaret, og da det endelige resultat forelå med en del ikke særlig gennemgribende ændringer i de oprindelige forslag, gik bestræbelserne ud på at gøre disse forandringer til noget meget betydeligt. Der skulle noteres store kreditposter på samarbejdspartiernes konto. Alle plusserne skulle være deres; alle minusserne mine. Ole Bjørn Kraft var ordfører for udvalget og røgtede denne opgave på en i forhold til mig unfair måde. Sagen fremstilledes, som om udvalget havde udført et herkulesarbejde for at få lidt sund fornuft ind i de oprindelige forslag. Og så var sandheden dog den, at de fleste ændringsforslag var uden nogen som helst reel betydning; der var højst 4 ændringsforslag, som betød noget, og disse var i det væsentlige udtryk for, at det under udvalgets arbejde var lykkedes at gennemføre bestemmelser, som jeg oprindeligt havde foreslået, men ikke havde kunnet opnå politisk enighed om og derfor havde måttet droppe! Men en ikke-politisk minister stod svagt over for en koalition af politikere, og derfor var der i den samlede presse enighed om, at samarbejdspartierne kunne være stolte af, hvad de havde præsteret i denne sag ved at forbedre finansministerens meget mangelfulde skatteforslag. Det er mit indtryk, at det forløb, som den store skattedebat fik, ikke havde sat kursen på mine aktier i vejret. Tværtimod.

Løvrigt holdt jeg mig som minister helt fri for partipolitik. Jeg gennemførte med fuld konsekvens rollen som ikke-politisk minister – som fagminister. I større og alle politisk prægede spørgsmål, hvor jeg var nødt til at tage stilling, søgte jeg dog ofte føling med Det radikale Venstres repræsentant i regeringen, Jørgen Jørgensen. Derimod deltog jeg aldrig i de radikales partimøder; dette fandt jeg stridende imod forudsætningerne for min indtræden i regeringen. Det er mit indtryk, at jeg gennemgående stod mig godt med de forskellige politikere, jeg i embeds medfør kom i forbindelse med. Det gjaldt ikke mindst finansudvalgene, hvor mine samråd altid havde et efter min mening fuldt tilfredsstillende forløb.

Den største skuffelse af personlig art, jeg havde i min ministertid, var forholdet til Buhl. Vi var jo gamle duskammerater fra Studenter-samfundet og Regensen, og i de 5 år, vi arbejdede sammen i Buhls

finansministertid, var der aldrig vanskeligheder af nogen art. At han vurderede mit medarbejderskab højt, fik jeg et stærkt vidnesbyrd om, da han i marts 1942 fik 1. og 2. departement i finansministeriet slået sammen til det store finansdepartement med mig som chef. Det var ikke mig, der trængte på for at få det ordnet på den måde; jeg holdt tværtimod igen, men Buhl mente, at det burde være således, og jeg accepterede. Det var også Buhl, der mere end nogen anden var skyld i, at jeg til sidst sagde ja til Scavenius, da han anmodede mig om at overtage finansministerporteføljen. Men han havde nok ventet, at jeg som minister skulle have hængt i hans skørter. Det havde jeg nu hverken tid eller lyst til, og resultatet blev, at han efter nogen tids forløb var kritisk og sur. Det kom også nogle gange til skærmydsler mellem os, hvor jeg – overensstemmende med mit lidt eksplosive temperament – lod ham vide, at jeg ikke var postbud, men finansminister. Jeg skal slet ikke nægte, at jeg ved sådanne lejligheder optrådte mere kålhøgent, end det var rimeligt. Der er jo noget, der hedder: svaviter in modo, fortiter in re. Det er en god leveregel; jeg fulgte den ikke i forholdet til Buhl, for jeg følte min selvstændighedsfølelse krænket. Resultatet blev da også, at vort gode forhold kølnedes, og jeg mærkede fra Buhls side mere og mere en fjendtlig indstilling over for mig. Denne uvilje synes at have smittet enkelte af hans partifæller; hvad grunden hertil er, kan jeg ikke rigtig greje. Jeg finder det lidt uforklarligt, da jeg ikke ved, på hvilke saglige områder jeg har lagt mig på tværs af dette partis interesser, og egentlig heller ikke kender personlige mellemværender med andre af Socialdemokratiets ledende folk end hr. Buhl. Men måske har hans antipati virket smitsomt inden for partiet!

Medens jeg i det store og hele fandt ministergerningen interessant, kan jeg ikke nægte, at hvad der til dato er fulgt efter, har været det modsatte. Aldrig havde jeg tænkt mig, at jeg – foreløbig i 14 måneder – skulle gå som arbejdsløs, og det endda netop i en periode, hvor der stilledes de største krav til administrationens chefer, og hvor det havde været interessant at „lege med“. Det har været en pine at stå uden for, selv om jeg – i modsætning til de andre ministre – gennem lønningsrådet, lønningskommissionen, telefontilsynet etc. dog har haft enkelte administrative og statslige opgaver at løse. Men denne skæbne var uforudseelig, og selv om det har været en pinagtig tid i den nævnte henseende, må man vel trøste sig med, at andre har haft det langt sværere end jeg i denne onde og grusomme tid. Og så må man

håbe på bedre tider, håbe at gryet er nært, og at man endnu har lidt solskin til gode.

København, den 23. oktober 1944.

H. K. Kofoed.

Bilag til optegnelserne

fra besættelsestiden

Bilagsfortegnelse

Direktør Nils Svenningsens referat af 5. august 1942 vedr. sabotagekrisen	bilag I
„Den socialdemokratiske Provinspresse“s orientering af 13. august 1943 vedr. sabotagekrisen	bilag II*
K. H. Kofoeds brev til socialminister Laurits Hansen af 19. august 1943 vedr. sabotagekrisen	bilag III
K. H. Kofoeds redegørelse af 20. august 1943 til folke- tingsmand Vilh. Buhl vedr. sabotagekrisen	bilag IV
Udenrigsministeriets udkast til et opråb til befolkning- en august 1943	bilag V
Folketingsmand Oluf Pedersens udkast	bilag VI
Folketingsmand Peter Munchs udkast	bilag VII*
Redaktionsudvalgets udkast	bilag VIII
Regeringens og samarbejdspartiernes opråb den 21. au- gust 1943	bilag IX
Regeringens svar af 26. august, med K. H. Kofoeds æn- dringer, på dr. Bests note af 23. august 1943 vedr. opret- tholdelsen af roen i landet	bilag X*
K. H. Kofoeds memorandum vedr. den fremtidige rege- rings ordning, fremlagt på ministermøde den 27. august 1943	bilag XI

De med * mærkede bilag er ikke oprindeligt vedlagt optegnelserne, men gengives her for at komplettere forståelsen.

Direktør Nils Svenningsens referat af 5. august 1943 vedr. sabotagekrisen

REFERAT

Tirsdag aften den 3. august meddelte kontorchef Eskelund telefonisk, at han af presseattaché Schröder var blevet anmodet om at sørge for offentliggørelse af følgende meddelelse:

„SABOTEURE HART BESTRAFT

Vollstreckung von Zuchthausstrafen in Deutschland

Mehrere Saboteure dänischer Staatsangehörigkeit sind von deutschen Kriegsgerichten zu hohen Zuchthausstrafen verurteilt worden, weil sie die deutsche Wehrmacht durch Sabotage an Wehrmächteigentum und Wehrmächtefertigungen angegriffen haben. Es wurden verurteilt der Arbeiter Axel Tornstrøm zu 15 Jahren Zuchthaus,

der Arbeiter Ejnar Ole Osvald Andersen zu 12 Jahren Zuchthaus,

der Schiffskonstrukteurlehrling Knud Madvig zu 10 Jahren Zuchthaus,

der kaufmännische Angestellte Knud Aage Nielsen zu 8 Jahren Zuchthaus,

der Student Fritz Kruhoffer zu 7 Jahren Zuchthaus,

der Arbeiter Knud Børge Thorvald Hintze Bech zu 5 Jahren Zuchthaus,

der Kontorlehrling Erik Ellis Petersen zu 4 Jahren Gefängnis,

der Seminarist Ole Irgens-Møller zu 2 Jahren Zuchthaus.

Die schwereren Zuchthausstrafen werden in Deutschland (bisher meist in Zuchthaus Fuhlsbüttel bei Hamburg) vollstreckt“.

Jeg bad hr. Eskelund meddele hr. Schröder, at udenrigsministeriet ikke uden videre kunne gå med til at offentliggøre denne meddelelse. Jeg måtte drøfte denne sag nærmere med præsident Kanstein, der i anden anledning ville komme til mig næste dags formiddag. Efter at have fået denne besked og efter på ny at have talt med dr. Best meddelte hr. Schröder, at dr. Best for at gøre undertegnede en personlig

tjeneste ville lade sagen bero til næste dag. Samtidig lod dr. Best dog hr. Schröder meddele, at han, hvad realiteten angik, ikke var til sinds at fravige kravet om offentliggørelse.

I forvejen – om mandagen – havde statsadvokat Hoff oplyst, at der nu mellem den tyske Befehlshaber og dr. Best var enighed om, at alle sabotører, der af tysk krigsret blev idømt frihedsstraf på 8 år eller mere, skulle afsone straffen i Tyskland.

Tirsdag formiddag havde justitsministeren haft en længere samtale med hr. Kanstein for bl. a. at drøfte spørgsmålet om tilbageførelse til dansk fængsel af de danske statsborgere, der endnu afsoner straf i Tyskland. Denne forhandling havde ikke ført til noget, idet hr. Kanstein havde holdt på nødvendigheden af, at der i de sværere tilfælde fandt afsoning sted i Tyskland. Spørgsmålet om en offentlig meddelelse herom havde ikke været berørt under samtalen mellem justitsministeren og hr. Kanstein. Denne havde blot nævnt, at sagen snart ville blive forebragt den danske regering officielt. Herved havde han formentlig tænkt på den ovennævnte pressemeddelelse.

Onsdag formiddag den 4. ds. fandt så den tidligere berammede samtale mellem hr. Kanstein og undertegnede sted i udenrigsministeriet. Genstanden for denne samtale blev helt naturligt den oven for citerede pressemeddelelse, hvis ordlyd øjensynligt ikke på forhånd var hr. Kanstein bekendt. Hr. Kanstein begrundede det tyske krav om afsoning i Tyskland i de alvorligste tilfælde på følgende måde.

Det var hidtil ikke lykkedes at bekæmpe sabotagen i Danmark på en effektiv måde. Det drejede sig i mange tilfælde om alvorlige forbrydelser, for hvilke straffen efter de tyske krigsstraffelove ubetinget var dødsstraf. Den rigsbefuldmægtigede og Kanstein havde ført en svær kamp for at undgå anvendelse af dødsstraf i Danmark og havde fra tysk militær side måttet høre meget herfor. Forskellige højere tyske officerer havde udtalt sig i retning af, at det var en skandale, at sabotagen ikke blev bekæmpet med dødsstraf her i landet. Det var hidtil lykkedes dr. Best at hævde sit standpunkt over for militæret, men det var meget vanskeligt at imødegå militærets krav om, at der så i hvert fald blev ikendt følelige frihedsstraffe, og truslen herom ville ikke være tilstrækkelig effektiv, dersom dommene ikke kom til at gå ud på afsoning i Tyskland. Tanken om at få en straf ved dansk domstol med afsoning i dansk fængsel var øjensynligt ikke tilstrækkelig afskrækkende for sabotørerne. Det præventive moment ville først rigtigt gøre sig gældende, når dommene afsagdes af tysk krigsret, og

straffen blev afsonet i Tyskland.

Over for disse betragtninger fremhævede jeg de danske synspunkter, der efter vor opfattelse må tale imod afsoning i Tyskland. Disse synspunkter kunne i korthed sammenfattes som følger:

1. Fra dansk side kunne vi ikke have nogen større tiltro til, at afsoning i Tyskland ville have nogen effektiv generalpræventiv virkning. Den farlige sabotage blev ledet fra England, og jeg kunne ikke godt tænke mig, at de fanatiske mennesker, der virkelig var opsat på at hjælpe englænderne, ville afstå fra forbrydelserne som følge af udsigt til strafafsoning i Tyskland. De fleste af sabotørerne regnede vel iøvrigt med, at krigen snart var forbi, og at de da straks ville blive frigivet som politiske fanger.

2. Med hensyn til stemningen i befolkningen havde et af de vigtigste punkter hele tiden været jurisdiktionen. Publikum ræsonnerede ikke juridisk ud fra folkeretlige betragtninger. Man holdt sig til de tyske løfter af 9. april om ikke-indblanding og havde ingen forståelse for det tyske synspunkt, at værnemagten må beskytte sig selv, hvor den kommer frem. Det var på Rigsdagen en almindelig opfattelse – jeg kunne her henvise til d’herrer Fibigers og Ole Bjørn Krafts udtalelser over for dr. Best – at forudsætningen for vedtagelsen af de strenge danske straffelove var den, at jurisdiktionen i sager om forbrydelse mod værnemagten skulle forblive på danske hænder. Man fandt det urimeligt, at danske statsborgere i det hele skulle dømmes af tysk krigsret, og man var navnlig meget oprørt over de tilfælde, hvor der blev dekretet afsoning i Tyskland. Det afgørende var ikke, sagde jeg til hr. Kanstein, om disse betragtninger var rigtige, men det faktum, at de nu engang var levende i den danske befolkning. Man måtte regne med de forudsætninger, der faktisk var for hånden, og givet var det, at den senere tids storpolitiske begivenheder og udviklingen i krigsoperationerne havde ført til en forværring af stemningen. Jeg måtte under disse omstændigheder anse det for utilrådeligt, at man fra tysk side slog ind på den linie, der nu ganske generelt blev fastlagt i det oven citerede udkast til pressemeddelelse.

3. Efterhånden som tiden går, bliver det stadig vanskeligere at opretholde politiets „arbejdsglæde“. Også ud fra dette synspunkt ville afsoning have en uheldig virkning.

4. Regeringen var som bekendt blevet stærkt angrebet for sin holdning i hele jurisdiktionsspørgsmålet. For regeringens autoritet ville det være uheldigt, om man fra tysk side nu lige stik imod de hidtidige

bestræbelser, som gik ud på at undgå afsoning i Tyskland, gennemførte denne foranstaltning. Særlig var naturligvis justitsministeren i en vanskelig situation, og det kunne ikke være i fælles dansk-tysk interesse, at hans stilling blev undermineret.

5. Endelig kunne måske den betragtning gøres gældende, at den farlige sabotage som oven for nævnt var engelsk-ledet og blev udøvet med engelsk materiale. Dette var måske i nogen grad ensbetydende med en aflastning af den danske befolkning, hvis hovedpart jo stadig var imod sabotagen.

Efter samtalen var det mit indtryk, at hr. Kanstein selv var noget tvivlende om nytten af afsoning i Tyskland. I hvert fald erklærede han rent ud, at han fandt en almindelig offentlig proklamation om, at tyske krigsretsdomme skal afsones i Tyskland, uheldig. Han ville nu forebringe dr. Best de danske betragtninger og lovede, at han i hvert fald ville prøve på at få dr. Best til at udsætte spørgsmålet om offentliggørelse af ovennævnte meddelelse, indtil statsministeren var vendt tilbage fra Jylland.

Kort efter at være vendt tilbage til Dagmarhus telefonerede hr. Kanstein for at meddele, at dr. Best måtte fastholde sit ønske om offentliggørelsen af meddelelsen i den foreliggende form. Da jeg spurgte, om man da ikke kunne vente de par dage, til statsministeren kom tilbage, svarede hr. Kanstein, at dr. Best havde afvist („abgelehnt“) dette. Jeg bemærkede derefter, at jeg ikke fandt mig kompetent til på egen hånd at tage stilling over for dr. Bests krav, men at jeg straks ville forebringe sagen, som den nu forelå, for justitsministeren.

Kl. 14.15 samme dag drøftedes sagen mellem finansministeren, justitsministeren og undertegnede. Der var enighed om, at en meddelelse i den foreliggende form med generel bekendtgørelse af, at sværere tugthusstraffe skal afsones i Tyskland, var uantagelig. I hvert fald mente man, at de hjemmeværende ministre ikke på egen hånd kunne tage stilling til dette problem. Undertegnede foreslog, at man skulle give dr. Best følgende modforslag, hvori man indskrænker sig til at omtale de foreliggende konkrete tilfælde:

„Følgende sabotører af dansk nationalitet er blevet dømt ved tysk krigsret: -----
-----“

Domfældelse har i disse tilfælde fundet sted ved tysk krigsret, fordi det drejede sig om særlig alvorlige anslag, der rettede sig direkte mod den tyske værnemagts ejendom. Det er af vedkommende tyske myndigheder anordnet, at afsoning i de fire(?) førstnævnte tilfælde skal finde sted i tysk straffeanstalt“.

En sådan formulering ville være i overensstemmelse med, hvad man i enkelte tilfælde tidligere har gjort, således f. eks. i november 1942, hvor der (den 25. november) blev offentliggjort følgende meddelelse:

„Ritzaus Bureau har tirsdag fra ansvarlig dansk side modtaget følgende:

To danske statsborgere er den 18. november 1942 idømt henholdsvis 10 og 5 års tugthus for at have uddelt kommunistiske flyveblade, i hvilken den tyske værnemagt på tysk opfordres til at rette våbnene mod foresatte, til at gøre mytteri og til at nægte militærtjeneste.

Dommen er afsagt af den tyske krigsret, og afsoningen, der skal finde sted i tysk fængsel, er påbegyndt.

Strafbare handlinger af denne art, der er rettet mod den tyske værnemagt, vil medføre meget strenge straffe, eventuelt dødsstraf, og den, der foretager sabotage eller lignende handlinger over for den tyske værnemagt, må være forberedt på de alvorligste følger“.

Også i maj 1943 var der blevet udsendt en meddelelse om, at tre dømte sabotører ville komme til at afsone deres straf i tysk tugthus.

Finansministeren og justitsministeren måtte nære betænkkeligheder også ved det oven citerede modforslag. Det aftaltes, at man skulle se nærmere på de fortilfælde, der allerede er omtalt.

Kl. 16 var der møde om sagen hos justitsministeren. Tilstede var departementschef Eivind Larsen, statsadvokat Hoff og undertegnede. Også departementschef Eivind Larsen var betænkelig ved modforslaget. Han henviste til, at justitsministeriet nærmest på tysk initiativ havde indrettet en tugthusafdeling i Horsens netop for at undgå overførsel af de dømte til Tyskland og fremhævede, at denne ordning var truffet, *efter* at de nævnte fortilfælde var passeret.

Inden vi var kommet ret langt frem i diskussionen på dette møde, indfandt sig finansministeren og socialministeren. Sidstnævnte havde underrettet finansministeren om forskellige arbejdsnedlæggelser i Odense og andetsteds og om den risiko, der var for yderligere arbejdsnedlæggelser både i København og andetsteds. Finansministeren havde da fortalt ham om den heromhandlede sag, og socialministeren var altså nu sammen med finansministeren kommet tilstede for selv at

give udtryk for sine betænkeligheder. Han hævdede meget bestemt, at stemningen blandt arbejderne i de sidste 14 dage var slået om, og at der ikke skulle ret meget til, for at der kunne blive uroligheder. Han måtte på det bestemteste gå imod en offentliggørelse om afsoning i Tyskland, da dette efter hans mening ville kunne få ganske overordentlig svære virkninger. Jeg spurgte, om socialministeren mente, at reaktionen ville blive den samme, dersom meddelelsen blev sendt ud af dr. Best i eget navn („Den tyske rigsbefuldmægtigede meddeler“). Socialministeren svarede bekræftende herpå.

Det aftaltes til slut på mødet, at finansministeren skulle sende statsministeren følgende telegram:

„Tyskerne insisterer i dag på offentliggørelse snarest muligt af meddelelse om en række tyske krigsretsdomme, hvorved sabotører er blevet idømt tugthusstraffe fra to til femten år. Der insisteres endvidere på en tilføjelse om, at sværere tugthusstraffe skal afsones i Tyskland. Spørgsmålet uden held drøftet af justitsministeren og udenrigsministeren med Kanstein under henvisning til forskellige dybtgående virkninger. Sagen drøftet af mig med justitsministeren og socialministeren. Sidstnævnte oplyser om en række arbejdsnedlæggelser rundt om i landet og hævder som sin opfattelse, at stemningen blandt arbejderne er en sådan, at en offentlig meddelelse om tugthusstraffe at afsone i Tyskland vil kunne få skæbnesvangre følger. Justitsministeren, socialministeren og undertegnede er enige om nødvendigheden af, at ministeriets medlemmer snarest samles, og jeg henstiller derfor, at statsministeren kunne rejse til København i morgen, således at ministermøde kan afholdes fredag. Øvrige fraværende ministre vil da blive anmodet om ufortøvet at komme til København. Tør henstille, at statsministeren i aften telegrafisk eller telefonisk til udenrigsministeriet, Central 52.097, meddeler, hvorvidt Deres nærværelse her fredag kan påregnes. Finansminister Kofoed“.

Endvidere aftaltes, at justitsministeren og undertegnede skulle søge dr. Best for at meddele denne, at statsministeren nu var blevet anmodet om straks at komme til København og for at formå ham til at udsætte sagen, indtil der fredag den 6. ds. havde kunnet holdes ministermøde om sagen.

Kl. 18.15 blev justitsministeren og undertegnede modtaget af dr. Best. Han tog sagen meget alvorligt, og det var tydeligt, at han havde store bekymringer i anledning af sabotagen. Hr. Kanstein, der også var tilstede, oplyste, at der i juni måned havde været 51 tilfælde og i

juli måned 77 tilfælde af sabotage, heri ikke medregnet de mindre alvorlige tilfælde såsom overskæring af feltkabler o. l. Dette var efter tysk opfattelse en foruroligende stigning, og der *måtte* nu gøres noget alvorligt. Dr. Best gentog i store træk hr. Kansteins ovenfor gengivne betragtninger og lod forstå, at han ved sit udkast netop med hensigt havde nævnt tugthuset ved Hamborg, for at sabotørerne kunne føle sig truet også af engelsk og amerikansk luftbombardement.

Da vi fra dansk side også kom ind på de stemningsmæssige virkninger, slog den tanke ned i dr. Best, at man måske helt kunne undlade offentliggørelse i dagspressen. Det afgørende er jo ikke, sagde han, for mig, at slagter Hansen, bogtrykker Petersen o.s.v. læser i deres partiavis om disse ting, men det afgørende er, at det bliver bekendt i sabotørkredse, at forbryderen bliver ført til Tyskland. Måske ville dette, fortsatte han, uden videre sive ud gennem den illegale presse og fra mand til mand, og måske ville det ligefrem være en fordel, om folk fik det indtryk, at overførelsen til Tyskland finder sted i dølgsmål. Hr. Kanstein mente ikke, at der var nogen fare for, at det ikke skulle blive bekendt ad underjordiske veje, at sabotørerne føres til Tyskland, og dr. Best tilbød derefter justitsministeren at frafalde kravet om offentliggørelse i dagspressen, dersom dette kunne være en hjælp for justitsministeren. Denne svarede hertil, at problemet jo ikke blot var det formelle om offentliggørelsen, men navnlig det reelle om selve overførelsen til Tyskland. Når han ønskede sagen udsat, indtil statsministeren kunne komme hjem, havde han sine gode grunde herfor. Statsministeren var nu telegrafisk blevet anmodet om at afbryde sin ferie, og man kunne formentlig regne med, at der kunne holdes ministermøde om sagen fredag den 6. ds. Indtil da måtte vi bede om udsættelse.

Dr. Best blev ked af at høre, at statsministeren var blevet afbrudt i sin ferie og erklærede, at han efter omstændighederne ville være indforstået med, at sagen beroede indtil mandag den 9. ds.

Kl. 20.25 fik jeg telefonisk forbindelse med statsministeren, hvem jeg efter aftale med justitsministeren og finansministeren meddelte følgende:

„Justitsministeren og Svenningsen har i aften haft samtale med dr. Best, der til slut erklærede sig indforstået med, at såvel spørgsmålet om offentliggørelse som selve overførelsen af de dømte til Tyskland stilles i bero til mandag“.

Den 5. august 1943.

Nils Svenningsen.

„Den socialdemokratiske Provinspresse“'s
 orientering af 13. august 1943
 vedr. sabotagekrisen

Socialdemokratisk Provinspresse

13. august 1943

46/43

Fortroligt til redaktørerne.

Foranlediget af de rygter om „ministerkrise“, der har verseret i de sidste dage, skal jeg oplyse følgende om baggrunden derfor:

Ved tysk krigsret blev 8 danske statsborgere for kort tid siden idømt tugthusstraffe på 2-15 år for sabotage direkte mod den tyske værnemagt her i landet. Den tyske befuldmægtigede ønskede nu, at regeringen udsendte en officiel meddelelse om, at 4 af de domfældte, hvis straffe lå på 8 år og derover, ville blive ført til afsoning i tysk tugthus, og at den samme fremgangsmåde fremtidig ville blive anvendt over for sabotører mod den tyske værnemagt, for så vidt straffen var mindst 8 års tugthus. På det tidspunkt, da tyskerne stillede dette forlangende, var statsministeren bortrejst på ferie, og i øvrigt var den dag kun tre af ministeriets medlemmer hjemme, nemlig finansminister Kofoed, der fungerede som statsminister, justitsminister Thune Jacobsen og socialminister Laur. Hansen. Under drøftelserne af den tyske henvendelse satte Laur. Hansen sin stilling ind på, at der blev givet afslag. Den befuldmægtigede gik med til at udsætte sagen nogle dage, indtil hele ministeriet kunne samles. Resultatet af ministeriets overvejelser blev, at det tyske krav afvistes, vistnok enstemmigt. I forbindelse med disse forhandlinger fremdrog statsminister Scavenius spørgsmålet om betimeligheden af, at den nuværende regering afløstes af en regering hvilende på parlamentarisk basis, idet han tilføjede, at han gerne ville træde tilbage. Fra de øvrige ministres side henstilledes det til Scavenius at tale med dr. Best om spørgsmålet. Det endelige resultat er blevet, at det tyske krav er frafaldet, og at Scavenius fortsætter.

- - -

Socialdemokratisk Forbunds arkiv, Arbejderbevægelsens arkiv.

**K. H. Kofoeds brev til socialminister
Laurits Hansen af 19. august 1943
vedr. sabotagekrisen**

Hr. socialminister Laurits Hansen.

Kære kollega.

Det er meddelt mig, at De har givet Deres partis ledelse en skriftlig fremstilling af den del af begivenhederne den 4. ds., hvori De deltog, og at denne redegørelse er udsendt til de socialdemokratiske redaktører m. fl. Efter den fremstilling, De har givet i denne redegørelse, skulle det være Deres indgriben, der foranledigede, at justitsministeren og jeg tog det standpunkt over for den tyske befuldmægtigede, at vi ikke kunne tiltræde offentliggørelsen af den meddelelse, som man fra tysk side forlangte optaget i den danske presse. Dette er en misforståelse fra Deres side, som jeg må anmode om bliver redresseret.

Jeg blev indblandet i sagen om formiddagen den 4. august, da direktør Svenningen var ovre hos mig for at orientere mig i en række spørgsmål, som skulle forelægges kongen under den forestående audiens. Direktør Svenningen nævnte da for mig det tyske krav om offentliggørelse af sabotagedomme og afsoningen af straffe i tyske fængsler. Jeg udtalte straks mine betænkeligheder ved en sådan offentliggørelse, betænkeligheder som direktør Svenningsen iøvrigt selv nærede, hvilket jo fremgår alene deraf, at direktøren den foregående dag havde modsat sig den fra tysk side forlangte offentliggørelse. Der var imidlertid allerede på det tidspunkt aftalt en samtale mellem direktør Svenningsen og præsident Kanstein, og der var enighed om at afvente denne samtales resultat.

Kl. 14 ringede direktør Svenningsen til mig og meddelte mig, at hr. Kanstein vel havde vist sig forstående over for de fra dansk side fremførte argumenter, men at dr. Best havde afslået at udsætte offentliggørelsen, hvilket hr. Kanstein telefonisk havde meddelt hr. Svenningsen.

Direktør Svenningsen og jeg aftalte da et møde hos mig, hvori direktøren og justitsministeren skulle deltage. Ved dette møde var

justitsministeren og jeg ganske enige om, at vi ikke kunne tiltræde meddelelsens offentliggørelse. Direktør Svenningsen foreslog visse ændringer, som imidlertid ikke efter justitsministerens og min mening gjorde meddelelse acceptabel. Vi enedes om, at justitsministeren sammen med direktøren skulle konferere med departementschef Eivind Larsen og statsadvokat Hoff, og at der derefter skulle finde et nyt møde sted hos mig. Inden dette møde var det, at samtalen mellem Dem og mig fandt sted. Deres stærke argumentation imod offentliggørelsen og Deres meddelelse om forholdene på arbejdsmarkedet, som De, således som De vil huske, kort efter forelagde for justitsministeren og derefter forhandlede sammen med de tre før nævnte embedsmænd, var et ganske overordentligt vægtigt argument for opretholdelsen af det standpunkt, som justitsministeren og jeg under de forudgående forhandlinger havde stået på, og efter hvilket vi ikke kunne tage ansvaret for, at meddelelsen gik ud, men at sagen måtte forelægges den samlede regering, og at vi skulle forsøge at få dr. Best til at afvente et kabinetmødes afholdelse. Enkelthederne i denne konference erindrer De sikkert lige så godt som jeg, selv om jeg, som allerede nævnt, stærkt vil understrege Deres argumenters vægt og store indflydelse på den stilling, vi tog, vil jeg på det bestemteste benægte, at Deres indgriben fremkaldte en ændret kurs fra justitsministerens og min side. Vi havde som allerede sagt under de forudgående konferencer stillet os på det standpunkt, at vi ikke kunne tiltræde eller tage medansvar for, at denne meddelelse gik ud, men at den samlede regering måtte have spørgsmålet forelagt.

Jeg har ikke set ordlyden af den redegørelse, der er udgået fra Deres side, men min hjemmelsmand har givet et referat af den, der ikke lader nogen tvivl tilbage om, at De ved den fremstilling, De har givet, har gjort Dem skyldig i en misforståelse af justitsministerens og min stilling. Jeg har talt med justitsministeren om sagen, og selv om han ikke kender indholdet af dette brev, var der fuld enighed mellem os om, at vi måtte anmode Dem om, når De blev gjort bekendt med, at Deres fremstilling ikke var korrekt, og at den blev opfattet af dem, der læste den på en måde, som ikke stemmer med de faktiske forhold, at korrigere den overensstemmende med, hvad De nu er blevet oplyst om. Jeg går også ud fra, at denne korrektion kommer de samme personer i hænde, som er blevet gjort bekendt med den af Dem udarbejdede fremstilling.

Med venlig hilsen.

K. H. Kofoeds redegørelse af 20. august 1943 til folketingsmand Vilh. Buhl vedr. sabotagekrisen

Tirsdag den 3. august forlangte man fra tysk side over for udenrigsministeriets pressebureau, at der skulle offentliggøres i de danske blade en meddelelse om, at 8 danske statsborgere var idømt tugthus fra 15 til 2 år ved tyske krigsretter i Danmark. Det tilføjedes, at sværere tugthusstraffe fremtidig ville være at afsone i Tyskland, antagelig i tugthuset ved Hamburg.

Direktør Svenningsen meddelte Pressebureauet, at denne udtalelse ikke uden videre kunne offentliggøres. Direktøren henvendte sig den følgende dag til finansministeren, der i stats- og udenrigsministerens fraværelse fungerede uden officiel konstitution. Finansministeren udtalte straks sine afgørende betænkeligheder ved at lade meddelelsen gå ud. Der aftaltes et møde mellem direktør Svenningsen og Kanstein. Over for Kanstein fremførte Svenningen som den danske opfattelse, at afsoningen i Tyskland næppe ville have den fra tysk side antagne virkning på sabotørerne, at den kunne påvirke stemningen i befolkningen på en yderst uheldig måde, at den ville svække politiets arbejdsiver i sabotagesager, og at regeringens autoritet ikke kunne være tjent med en foranstaltning af denne art.

Kort efter samtalen meddelte direktør Svenningsen finansministeren, at man fra tysk side fastholdt kravet om offentliggørelsen af meddelelsen. Der aftaltes da en forhandling hos finansministeren, hvor justitsministeren skulle deltage. Denne fandt sted kl. 14.15. Justitsministeren og finansministeren var ganske enige om, at man ikke kunne tiltræde, at den omhandlede meddelelse udgik, og at en bekendtgørelse om, at sværere tugthusstraffe fremtidig skulle afsones i Tyskland, var ganske uantagelig. Det aftaltes, at man straks skulle indkalde departementschef Eivind Larsen og statsadvokat Hoff til en forhandling om den juridiske og politimæssige side af sagen.

Mens de nævnte embedsmænd samt direktør Svenningsen forhandlede hos justitsministeren, ringede socialministeren til finansministe-

ren om et par løbende sager. Finansministeren udtalte over for socialministeren, at der var en alvorlig sag til drøftelse, således at de løbende sager måtte vente. De 2 ministre aftalte en samtale. Den fandt sted umiddelbart efter. Socialministeren blev sat nøje ind i sagen. Han gjorde derefter rede for de mange arbejdsnedlæggelser i Odense og andetsteds og risikoen for yderligere arbejdsnedlæggelser. Han hævdede meget bestemt, at stemningen blandt arbejderne i de sidste 14 dage var slået om, og at der ikke skulle ret meget til, for at der kunne blive uroligheder. En offentliggørelse om afsoning i Tyskland kunne få meget svære virkninger. Han ville ikke tage medansvaret herfor, men hvis den udsendtes afgå. Finansministeren og socialministeren tog derefter straks en samtale om sagen med justitsministeren, der var enig med finansministeren i, at socialministerens argumenter stærkt underbyggede det standpunkt, som justitsministeren og finansministeren hele tiden havde haft over for den tyske offentliggørelse, og at man under ingen omstændigheder kunne gå med til en sådan på regeringens vegne. Regeringen måtte samles og i fællesskab tage stilling til situationen. Sagen drøftedes nærmere sammen med de 3 forannævnte embedsmænd. Finansministeren afsendte et telegram til statsministeren, hvori han kort blev sat ind i situationen og anmodedes om ufortøvet at rejse til København, for at ministermøde kunne afholdes fredag. Alle ministre skulle så hjemkaldes.

Justitsministeren og direktør Svenningsen fik kl. 18.15 foretræde for dr. Best, der principielt fastholdt sit standpunkt, men indgik på at udsætte sagen til mandag aften af hensyn til statsministerens hjemrejse. Mandag kl. 11 afholdtes et fuldtalligt ministermøde. Der var fuld enighed om at modsætte sig offentliggørelsen. Dette skete uden forelæggelse for 9-mands udvalget.

Hvad der derefter passerede, turde være kendt.

Den 20. august 1943.

Udenrigsministeriets udkast til et opråb til befolkningen august 1943

På forskellig måde har der i den senere tid været kræfter i bevægelse for at forstyrre ro og orden i vort land. Det har givet sig udslag i voldshandlinger og hærværk mod danske foretagender og trafikmidler samt mod bygninger og materiel, der tjener besættelsesmagtens interesser. I nogle tilfælde har der ved ulovlige arbejdsstandsninger været demonstreret mod de foranstaltninger, som af myndighederne er truffet til opretholdelse af ro og orden.

Regering og Rigsdag er enige om konsekvent at gennemføre den hidtidige politik, hvis formål er at sikre ro og orden i det øjemed at muliggøre bevarelsen af eget styre og administration, af landets produktionsevne og dermed bedst mulige levevilkår for befolkningen samt af nationens kapacitet til at gøre den indsats i genopbygningsarbejdet, krigens afslutning engang vil kræve.

Regering og Rigsdag ønsker at fremholde over for befolkningen, at situationen er alvorlig, og at de omtalte foreteelser er egnede til at skade forholdet til besættelsesmagten på en for landet skæbnesvanger måde og at medføre uoprettelige konsekvenser. Intet kan begrunde eller retfærdiggøre den opfattelse, at hensynet til besættelsestroppernes tilstedeværelse i landet ikke stadig skulle gøre sig gældende med samme styrke som hidtil, og intet kan begrunde eller retfærdiggøre den opfattelse, at udefra kommende momenter bør være afgørende for regeringens politik og befolkningens holdning, så længe besættelsen varer.

Regering og Rigsdag er derfor enige om i helhedens interesse at rette en indtrængende opfordring til alle danske om aktivt at være med i bestræbelserne for vedblivende at sikre en udvikling i ro og orden her i landet. Det er ikke nok, at den enkelte selv afholder sig fra deltagelse i ulovlige handlinger og demonstrationer. Alle må samvirke til, at den opfattelse bliver rodfæstet i befolkningen, at kun ved at vise en rolig og behersket holdning og en korrekt og loyal optræden

over for alle, som har en myndighed at udøve, tjener vi landets og folkets tarv.

København, den august 1943.

I regeringen:

(navnene).

I rigsdagens samarbejdsudvalg:

(navnene).

Folketingsmand Oluf Pedersens udkast

Da de tyske tropper gik ind i landet, besluttede den danske regering under protest at ordne de danske forhold under hensyn til besættelsen for at sikre det danske folk og vort land imod de af krigsforhold følgende ulykker og opfordrede befolkningen til rolig og behersket holdning. Hans majestæt kongen føjede dertil en opfordring til en fuldtud korrekt og værdig optræden.

Denne linie har de skiftende danske regeringer fulgt, og den har fundet tilslutning i hele det danske folk.

Over for den sidste tids uro og sabotage appellerer ministeriet og samarbejdsudvalget, med tilslutning fra de fem samarbejdende partiers rigsdagsgrupper, befolkningen til ikke under nogen form at medvirke til, at det danske folk drages ind i stormagternes kamp. Vi advarer imod sabotagen, der truer befolkningens forsyning med levnedsmidler, og som modvirker regeringens bestræbelser for at bevare dansk retshåndhævelse. Vi advarer imod enhver provokation til skærpeelse af forholdet mellem den våbenløse danske befolkning og værne magten, som kan medføre ubodelig ulykke for det danske folk.

Det er det danske folk, der skal styre Danmark, og ikke et selvbestaltet mindretal i eller uden for landets grænser. Regeringen, der er dannet med tilslutning fra de fem samarbejdende partier, og hvori de fire store partier er repræsenteret, har krav på, at den som landets lovlige regering respekteres, så længe den har sit parlamentariske grundlag i orden, og den har både ret og pligt til at sætte ind imod enhver form for lovløshed og skal have al fornøden støtte til dens arbejde for lov og orden.

Folketingsmand P. Munchs udkast

I de sidste dage uro af faretruende karakter: Sabotage, gadeoptøjer, forsøg på at standse Danmarks offentlige institutioners virksomhed.

Fortsætter en sådan lovløs tilstand, vil det føre til ødelæggelse af danske samfundsforhold, standsning af tilførsler af levnedsmidler og brændsel, forstyrrelse af den ordnede produktion.

Denne udvikling er i skarp modstrid med den linie, der under besættelsen er fulgt i enighed mellem kongen, de skiftende regeringer og Rigsdagens samarbejdspartier med det formål at fri befolkningen for en endnu hårdere skæbne og på hævdvunden dansk grundlag føre dansk folkestyre og samfundsliv gennem krigens ulykker og farer.

Denne linie fandt sin bekræftelse ved forårets valg fra et overvældende flertal af den danske befolkning.

De grunde, som har bestemt denne holdning, gør sig gældende med fuld styrke, ja med øget styrke nu, da krigen spidser til til det yderste. Opretholdes ikke ro og orden i landet, undergraves det danske folkestyre.

Derfor retter regeringen og samarbejdsudvalget med tilslutning af de fem partier i denne situation en indtrængende opfordring til den danske befolkning om ikke at provokere eller lade sig provokere, men bevare ro, værdighed og sammenhold.

Enhver, der ønsker dansk styre bevaret, må føle det som en pligt i alle forhold at medvirke til opretholdelse af rolige forhold.

Udenrigsminister Peter Munchs arkiv, pk. „Vigtige breve og optegnelser II“.

Redaktionsudvalgets udkast

Under den fremmede besættelse, der nu varer på fjerde år, har det været uundgåeligt, at der af og til er opstået visse gnidninger. Selve besættelsens langvarighed fremkalder utålmodighed og irritation og muligvis også i dele af besættelsestropperne en større modtagelighed over for formodede fornærmelser.

Vort land har i den sidste tid været udsat for urolige begivenheder af faretruende karakter. Sabotage er øvet i stigende omfang, demonstrationer er forekommet forskellige steder, og der er gjort flere forsøg på at bringe jernbaner og offentlige værker til standsning. En fortsættelse af sådanne tilstande vil være af ødelæggende virkning for danske samfundsforhold. Tilførsler af levnedsmidler og brændsel vil blive hæmmet, og der vil opstå alvorlige forstyrrelser af den ordnede produktion til skade for hele befolkningen.

For den danske regering har det stedse været opgaven at fjerne opståede vanskeligheder og på det bedste varetage den danske befolknings interesser over for de fremmede myndigheder. Dette vil også blive tilfældet over for de senest indtrufne begivenheder.

Hvis det skal lykkes at føre dansk folkestyre og samfundsliv frelst gennem krigens ulykker og farer og fri folket for en tungere skæbne, da kræves befolkningens medvirkning.

Med denne dybt alvorlige situation for øje retter regeringen og samarbejdsudvalget med tilslutning af de samarbejdende partiers rigsdagsgrupper en indtrængende opfordring til den danske befolkning om ikke på nogen måde at udæske eller lade sig udæske til uoverlagte handlinger, bevare ro, værdighed og sammenhold. Enhver, der ønsker, at dansk styre i landet skal bevares, må føle det som sin pligt i alle forhold at medvirke til, at lovordnede tilstande fortsat kan opretholdes. Ingen må tage sig selv til rette. Det må være de lovlige myndigheder og de ansvarlige ledes opgave at foretage de skridt, som måtte være nødvendige til varetagelse af danske interesser.

Opråbet fra regering og de samarbejdende partier den 21. august 1943

Det med kursiv trykte viser ændringer og udvidelser i forhold til det som bilag VIII gengivne udkast af redaktionsudvalget den 20. august kl. ca. 24.

I statsrådet i dag forelagde statsministeren følgende opråb, som Regeringens og Rigsdagens samarbejdsudvalg med tilslutning af de samarbejdende partiers rigsdagsgrupper retter til det danske folk. Hans majestæt kongen bifaldt udsendelsen af dette opråb.

Under den tyske besættelse, der nu varer på fjerde år, har det været uundgåeligt, at der af og til er opstået visse gnidninger. *Selve besættelsens langvarighed fremkalder en større modtagelighed over for formodede fornærmelser og stigende utålmodighed og irritation i befolkningen.*

I den sidste tid er der indtrådt begivenheder af faretruende karakter. Sabotage er øvet i stigende omfang, demonstrationer er forekommet forskellige steder, og der er gjort forsøg på at bringe jernbaner og offentlige værker til standsning. En fortsættelse af sådanne tilstande vil være af ødelæggende virkning for danske samfundsforhold. Tilførsler af levnedmidler og brændsel vil blive hæmmet, og der vil opstå alvorlige forstyrrelser af den ordnede produktion til skade for hele befolkningen.

For den danske regering har det stedse været opgaven at fjerne opståede vanskeligheder og på det bedste varetage den danske befolknings interesser over for de *tyske* myndigheder. Dette vil også blive tilfældet over for de senest indtrufne begivenheder.

Skal det lykkes at føre dansk folkestyre og samfundsliv frelst gennem krigens ulykker og farer, *er befolkningens medvirken hertil nødvendig.*

Med denne dybt alvorlige situation for øje retter Regeringen og

samarbejdsudvalget med tilslutning af de samarbejdende partiers rigsdagsgrupper en indtrængende opfordring til den danske befolkning om ikke på nogen måde at udæske eller lade sig udæske til uoverlagte handlinger, men bevare *besindighed* og sammenhold. Enhver, der ønsker, at dansk styre i landet skal bevares, må føle det som sin pligt i alle forhold at *bidrage* til, at lovordnede tilstande fortsat kan opretholdes. Ingen må tage sig selv til rette. Det *er* de lovlige myndigheder og de ansvarlige ledere, der *må* foretage de skridt, som *er* nødvendige til *beskyttelse* af danske interesser.

Den danske regerings svarnote
af 26. august 1943
på dr. Bests note af 23. august
vedr. opretholdelsen af roen i landet

Udenrigsministeriets oprindelige formulering er gengivet i parentes i kursiveret skrift.

Deres excellence.

Den danske regering har gjort sig bekendt med indholdet af Deres note af 23. d. m. angående foranstaltninger til opretholdelse af ro og orden i landet og ønsker i anledning af denne note at udtale følgende:

Regeringen har som så ofte og så klart bragt til udtryk den bedste vilje til på virksom måde at gribe ind over for sabotører, demonstranter og urostiftere, og selv om der er forekommet beklagelige begivenheder som følge af gnidninger mellem danske statsborgere og tyske soldater, og selv om sådanne begivenheder utvivlsomt heller ikke i fremtiden vil kunne undgås, må regeringen dog hævde, at situationen ingen steder i Danmark har antaget en sådan karakter, at der er grund til at tro, at ikke de danske ordenshåndhævende myndigheder skulle være i stand til i det store og hele vedblivende at sikre opretholdelsen af ro og orden på en for den tyske værnemagt betryggende måde.

I overensstemmelse med den indstilling (*Uden at give udtryk for en anden indstilling end den*) regeringen har haft lige fra besættelsens begyndelse, har jeg den ære som svar på Deres ovennævnte note at erklære, at den danske regering er besluttet på at træffe alle til opretholdelse af ro og orden og til gennemførelse af gældende love fornødne foranstaltninger under anvendelse af alle statens til rådighed stående magtmidler (*om fornødent også med indsats af våbenmagt, alt i overensstemmelse med de herom gældende regler*) i overensstemmelse med de herom gældende almindelige regler, derunder de for politiet gældende bestemmelser om anvendelse af våben.

Til denne erklæring er det mig magtpåliggende at føje den be-

mærkning, at regeringen i det gode dansk-tyske samarbejdes interesse anser det for (*ganske overordentligt vigtigt*) nødvendigt, at værnemagten fra sin side vil vise en (*en tilbageholdende optræden*) sådan optræden, at der ikke, hvad ordenshåndhævelsen angår, opstår nogen konkurrence mellem den danske ordensmagt og den tyske værnemagt. Af hensyn til den danske ordensmagts autoritet over for befolkningen er det en nødvendighed, at denne kan føle sig overbevist om, at ordenshåndhævelsen udelukkende er et rent dansk anliggende.

Jeg ville derfor finde det ønskeligt, om Befehlshaber for de tyske tropper i Danmark ville lade samtlige pladskommandanter tilgå fornøden instruktion om, at tyske tropper ikke sættes ind som ordenshåndhævende faktor over for demonstrationer, opløb o. l., og jeg knytter hertil håbet om, at værnemagten stadig vil bevare den ro og besindighed, som den hidtil i det store og hele har været i besiddelse af, således at det undgås, at tyske soldater selv giver anledning til, at der opstår gnidninger.

Modtag Deres excellence, etc.

Hans excellence, hr. dr. Werner Best,
befuldmægtiget for det tyske Rige i Danmark.

Kursiveringen fra konceptet i Udenrigsministeriets arkiv.

K. H. Kofoeds memorandum vedr. den fremtidige regeringsordning fremlagt på ministermødet den 27. august 1943

Strengt fortroligt.

Jeg har forleden i ministermøde henstillet, at spørgsmålet om, hvad regeringen, hvis den i den nuværende situation træder tilbage, skal foretage til forberedelse af den efterfølgende regeringsordning her i landet, drøftes snarest. Det er ikke sket endnu, og jeg vil derfor skriftlig fremstille nogle synspunkter i denne sag.

Det er efter min mening en uafviselig pligt for regeringen at forberede i den udstrækning, det er muligt, det efterfølgende styres arbejdsformer. Teoretisk er det jo tænkeligt, at man fra tysk side straks helt fjerner alle monarkiets myndighedsfaktorer: Kongemagt, Regering og Rigsdag. I så fald er der intet problem for den afgående regering. Men dette er formentlig kun en teoretisk hypotese. Man må kunne gå ud fra, at der også fra tysk side er ønske om at bevare en væsentlig del af det danske statsstyres former og indhold. Ud fra dette synspunkt må man regne med, at udviklingen bliver følgende:

Såfremt ministeriet indgiver sin afskedsbegæring, og denne modtages, må det forudsættes, at kongen anmoder ministeriet om at fungere, indtil en ny ordning kan træffes, og at denne anmodning selvfølgelig efterkommes.

Etableringen af en ny ordning må forudsætte forhandlinger dels til dansk side, dels med tyskerne.

På forhånd er det jo ikke muligt at vide, hvorledes situationen i sin helhed kommer til at foreligge. Af afgørende betydning for konstruktionen af en ny ordning er det, 1) om kongen fortsætter, eller om han fratræder, 2) om Rigsdagen kan og vil medvirke under en nyordning, og 3) hvilken administration tyskerne overtager, og hvilken administration der skal varetages fra dansk side.

Man må gå ud fra, at hvis regeringen går af, vil partierne under de nuværende forhold ikke kunne levere en ny regering. Skal der dannes et nyt ministerium, må det blive et upolitisk, man kan jo kalde

det et forretningsministerium for at betone, at man snarest igen vil tilbage til de vante forhold i styrelsen, men at forretningerne må passes, så ikke alt går i stå.

Hvis kongen fortsætter, hvis der kan dannes et forretningsministerium, og hvis Rigsdagen vil fortsætte med lovgivningsarbejdet i det absolut nødvendige omfang, herunder med hensyn til finanslov og skattelove m. v., så har vi dog – selv om tysk overtagelse af visse områder, vel navnlig visse politi- og domstolsmæssige funktioner har medført, at visse afgrænsede områder føres uden for grundlovmæssig, dansk statsordning – for et resterende område bevaret en ordning, der hviler på grundloven.

Men hvis en af de nævnte forudsætninger mangler, så er vi uden for grundloven. Det må betones, at dette ikke ubetinget betyder, at vi kommer i strid med grundloven. Denne dækker jo nemlig kun de mere normale forhold, ikke forholdene, når landet er besat og anvendelsen af dens regler umuliggjort. Hvilken ordning kan da tænkes etableret?

Det er naturligt her at skelne imellem, om

- 1) Kongen fortsætter, og
- 2) Kongen fratræder.

ad 1) Kongen fortsætter.

I så fald har vi da som udgangspunkt den grundlovmæssige indehaver af den udøvende magt. Og forholdet er vel endog det, at hvis ydre begivenheder, man ikke er herre over, sætter andre grundlovmæssige deltagere i landets styrelse, Rigsdag og domstole, ud af funktion, så vokser kongens myndighed automatisk til også at sørge for det i så henseende fornødne.

Det gælder naturligvis om at finde en ordning, som vore domstole vil acceptere og befolkningen godkende, en godkendelse, der under en eller anden form helst skulle finde sit udtryk fra Rigsdagens side. Og man må vel også i den henseende kræve, at man følger grundlovens regler og ånd så langt det kan ske, og hvor en ordning uden om grundloven må træffes, ikke går videre, end forholdene gør det nødvendigt for at holde samfundet oppe.

Kongen udøver efter grundloven sin myndighed gennem ministre, der hver har sit forretningsområde, og som bærer ansvaret for trufne beslutninger. Og dette system må sikkert opretholdes. Kongen må fortsat udøve sin myndighed gennem *ministre*. Der må, hvis kongen fortsætter, udnævnes et ministerium, som ganske vist vil få en af

tyskernes overtagelse af forretninger begrænset forvaltningsområde, men som dog er et rigtigt ministerium, der kan danne statsråd o.s.v. I spidsen for ministeriet må stå en statsminister.

Og dette system kan anvendes, selv om Rigsdagens medvirken af en eller anden grund måtte ophøre. Træder Rigsdagen ud af funktion, må det blive regeringens opgave – hvortil den både har pligt og ret – gennem kgl. anordninger m. v. at tilvejebringe de retningsregler, hvorefter livet kan gå videre i undtagelsesperioden.

Hvis der er tid, kunne man måske med Rigsdagens tilslutning forberede en sådan ordning ved hurtig gennemførelse af en lov om forlængelse af de nødvendige, men tidsbegrænsede (midlertidige) love og eventuelt en kort tillægsbevillingslov med en samlet, anslået sum for hvert ministerium, måske endda en bestemmelse (lov) om, at der i undtagelsesperioden ved kgl. anordning kan træffes de til videreførelse af statens administration og befolkningens forsyning nødvendige bestemmelser, eventuelt ændringer i bestående love.

ad 2) Kongen ophører at fungere, d.v.s. *kongemagten* sættes ud af funktion.

Det forudsættes som givet, at samtidig også Rigsdagen sættes ud af funktion.

Så er vi helt uden for grundloven. Teoretisk ville det ligge nær at sige: Så må tyskerne overtage hele centralstyrelsen og skabe kompetencen for styrelsesorganerne, bestemme om, og i hvilket omfang bestående love fortsat skal gælde, forlænge udløbende love ved dekret o.s.v.

Men i praksis vil sagen vel komme til at ligge sådan, at begge parter er interesserede i, at tyskernes egen overtagelse af administrationen begrænses, og at langt de største områder administreres fra dansk side på grundlag af hidtidig dansk lovgivning og gennem de danske tjenestemænd.

Det simpleste ville vel så være, at de nuværende departementschefer (generaldirektører og direktører) fik myndighed til at foretage administrationen, hver for sit departements vedkommende. Måske skulle der dog, hvor der nu er mere end 1 departementschef, kun være 1, der fik administrationsmyndigheden. Men de med administrationsmyndigheden udrustede måtte helst have en anden betegnelse: Administratorer, direktører o. l.

Og så var der naturligvis i og for sig, d.v.s. teoretisk, ikke noget

til hinder for, at en eller flere af disse poster besattes med personer ude fra, men det er lidt farligt at komme ind på.

Deres opgave skulle naturligvis være at holde forretningerne løbende, til ordningen kunne afløses af mere normale tilstande, men de måtte vel heller ikke være afskåret fra at tilrettelægge noget for eftertiden. Hver af dem måtte have myndighed inden for sit område, men der burde nok dannes et mindre forretningsudvalg el. l., som kunne behandle sager, der ligger ud over ét ministerium, og navnlig tage alle de større forhandlinger med de tyske myndigheder. Der måtte udnævnes en formand, af dens kreds eller udefra, det sidste måske det bedste, så ville han også få mere tid til at fungere som formand for forretningsudvalget.

Det er imidlertid et stort spørgsmål, om den nuværende regering skal komme nærmere ind på disse spørgsmåls ordning ud over at bane vej for, at der organiseres en slags administrationsråd ved en forhandling dels til tysk, dels til dansk side, samt ved at foranledige, at kongen giver embedsmændene vejledning med hensyn til, hvorledes de har at forholde sig, efter at grundlaget for det af dem afgivne embedsløfter ikke mere er til stede. Dette sidste må anses for overordentlig vigtigt, da der ellers kan opstå fuldstændig forvirring blandt embedsmændene, og dette kan skabe et kaos i administrationen, som i høj grad er til skade for danske interesser, ikke alene under det interregnum, der her er tale om, men langt ud i fremtiden. De mange rent praktiske spørgsmål, der vil opstå, kan der ikke på forhånd tages stilling til.

Noter

[S. 27] Nummereringen af de bornholmske selvejergårde findes i skattelisterne fra begyndelsen af 1600-tallet. Der er tale om en nummerering inden for hvert sogn, i rækkefølge efter gårdenes beliggenhed – modsat vornedgårdene, dvs. fæstegårdene, hvor nummereringen er spredt. Se J. Bulmars artikel i „Bornholmske Samlinger“ bd. IV (1909).

[S. 27] Ved Roskildefreden i febr. 1658 blev Skåne, Halland og Blekinge og også Bornholm afstået til Sverige. Men i december s. å. nedhuggede et oprør ledet af Jens Kofoed og præsten Poul Anker den svenske kommandant og overgav øen til Frederik III. Den nye tilstand blev bekræftet ved freden i København 1660, der gav Bornholm tilbage til Danmark.

[S. 27] For Trandbergs vækkelsesbevægelse se noten til s. 31.

[S. 28] Bornholm var under den store emigrationsbølge til Amerika i sidste halvdel af 1800-tallet landsdelen med den største udvandrerintensitet, forstået som forholdet mellem indbyggertallet og antallet af emigranter. Årsagerne skal søges i de mange små og stagnerende købstæder, der ikke var i stand til at opsuge indvandringen fra landområderne, og i den billige arbejdskraft fra Sverige.

[S. 31] Peter Chr. Trandberg (1832-96) kom til Bornholm som vækkelsesprædikant i 1860. Efter en række vikariater og en tid som missionerende rejspræst slog han sig ned i Østermarie sogn, hvor han oprettede en prædikantskole. I 1863 brød han med Folkekirken på et massemøde i Almindingen, og dannede sin egen menighed som en filial af fripræsten N. P. Grunnets „Evangelisk-Luthersk Frikirke“ i København. T. var en urolig sjæl og havde svært ved at samarbejde. Snart brød han med Grunnet, og i 1867 også med sin betydeligste discipel, lederen af Olsker-Allinge menighed, den tidligere smed H. C. Møller (1834-1907). Ca. 600 af menighedens ca. 1650 medlemmer fulgte T. over i en mere grundtvigiansk præget kirkeretning og dannede i 1872 en folkekirkelig valgmenighed, mens størsteparten, dvs. omkring 1000 medlemmer, sluttede op om Møller og hans „Bornholms Forening til Evangeliets Fremme“, senere „Evangelisk Missionsforening“, fra 1872 med missionshus i Åkirkeby. Se V. Kolthoff Nielsens artikel „Religiøse strømninger“ i „Bogen om Bornholm“ (1957) udg. af R. Nielsen og Th. Sørensen.

[S. 33] Den svenske lægprædikant Oscar Ahnfelt (1813-82) var flittig rejsende også i Danmark. Hans pietistiske salmebog med egne melodier, „Ahnfelts sanger“, udsendtes i 1850 i utallige og forøgede udgaver, herunder også i en oversættelse til norsk.

[S. 34] „Bornholms Tidende“ blev fra 1881 til 1913 ledet af den stridbare redaktør M. M. Smidt. S. var bergianer og stod de moderate hårdt imod, der fra 1891 repræsenteres på øen af „Bornholms Dagblad“. I 1880'erne fik S. flere domme for majestætsfornærmelse m. m.

[S. 34] Den 16. juni 1885 talte venstreføreren og formanden for Folketinget, Chri-

sten Berg på et politisk friluftsmøde i Holstebro, hvorunder det kom til et mindre sammenstød med politimesteren, der blev fjernet fra stedet med magt. Berg var ikke direkte impliceret, men idømtes 6 måneders fængsel som anstifter, en dom Højesteret stadfæstede i jan. 1886. Både under fængselsopholdet og senere efter løsladelsen i juni 1886 blev Berg fejret med store demonstrationer og fester, og episoden havde stor opinionsmæssig betydning.

[S. 34] Det estrupske gendarmerikorps' provisoriske grundlag var „Foreløbig lov om oprettelse af et militært gendarmerikorps“ og „Foreløbig lov om overordentlige politiu dgifter“, begge fra okt. 1885. Korpset var organiseret som en del af hæren med officerer som befalingsmænd, men til disposition for politiet.

[S. 35] I slutningen af 1890 sprængtes Rigsdagens Venstre i en „forhandlende“ del under Bojsen på i alt 37 mandater og en gruppe forligsmodstandere under Berg og Hørup på i alt 35 mand.

[S. 35] Folketingsvalget i april 1892 betød et afgørende skridt frem imod det store forlig og forfatningskampens afblæsning i 1894. Der var underhånden indgået valg-samarbejde mellem det Moderate Venstre og Højre, der vandt 7 mandater over for bergianernes og høruppernes tab på 5. Hørup selv faldt i Køgekredden, slået af den moderate Alberti.

[S. 40] Gårdejer M. P. Blem repræsenterede Rønnekredden i Folketinget fra 1881, og indtil mandatet gik tabt til Socialdemokratiet i 1907. Under forfatningskampen sluttede B. sig først til bergianerne, men blev siden træt af „visnepolitikken“ og meldte sig i 1890 under Bojsens faner. I 1894 tilhørte han gruppen af de 15 afhoppere, der stemte imod forliget, og fik fra 1894 en smuk position i det nye Venstre-reformparti (formand for Lønningsudvalget og finansudvalgsmedlem). Fra 1873 var B. blandt mange andre lokale tillidshverv også taksationsmand for Østifternes Kreditforening, i hvilken egenskab han ledede den af Kofoed omtalte kampagne for en konvertering af obligationslånene fra 4 til 3¹/₂ pct. Da direktøren og repræsentantskabet afviste bornholmernes ønsker, lejede B. to dampskibe og iscenesatte en masseoptræden på generalforsamlingen i cirkusbygningen i København den 25. oktober 1888. Og da heller ikke dette fik umiddelbare følger, mobiliserede han igen medlemmer på en ekstraordinær generalforsamling i april 1889 – og på en sidste generalforsamling i maj 1889, der endelig afgjorde sagen i bornholmernes favør. Episoden er behandlet af Kofoed i dennes „Bornholmshistorie“, trykt i „Bornholmske Samlinger“ (1938), bd. 26, s. 95 ff. For dette arbejde se indledningen.

[S. 43] „Ujnnarna“ – egentlig midaftensmad, vesperkost, svarende til det jyske „Onnen“.

[S. 54] Kapiteltaksterne dannede grundlaget for beregningen af de mange afgifter i landboforhold. Materialet blev indsamlet af såvel kommunalbestyrelserne som præsterne og sendtes herfra til øvrigheden. I 19. årh. fik k. en særlig betydning ved omregningen af de oprindelige naturalydelser til embedsmænd. 1921 ændredes loven, hvorefter præsterne, der nu var fastlønnede embedsmænd, gled helt ud.

For Peder Brandt se sønnen, gårdejer Frederik Brandts skildring i „Bornholm-eren“ den 22/2 og 22/3 1957.

[S. 55] Neksø seminarium blev nedlagt 1918, da statstilskuddet til de private seminarier hørte op.

[S. 58] Chr. Richardts vaudeville „Deklarationen“ fra 1852.

[S. 59] Thorvald Smit (1850-1905) udnævntes til by- og herredsfoged i Neksø 1894. Han havde da i en årrække tjent som politiassistent i København, hvor han med sin rastløse og ukonventionelle stil løb ind i flere affærer, der skabte uro om hans navn. Herostratisk berømmelse vandt han på kongeparrets guldbryllupsdag i 1892 med sin provokerende optræden over for både betjente og tilskuere, hvilket fremkaldte stærk kritik i pressen og en reprimande fra politidirektøren. Herfra temaet til sommerens Københavnerrevy.

[S. 59] Alleenberg var et folkeligt forlystelsesetablisement i Frederiksberg Allé. Nedrevet 1924.

[S. 60] Lærer Ingvar Jensen (1842-1925) repræsenterede Åkirkebykredsen i Folketinget fra 1892, indtil K. H. Kofoed erobrede mandatet fra ham i 1913. Oprindeligt bergianer og forligsmodstander gjorde han Venstrereformpartiets højredrejning med og forsvarede fra 1905 sit mandat imod socialdemokraterne og de radikale med de moderates og Højres støtte.

Valget i 1898 blev en stor sejr for I. J., der beholdt kredsen med 1059 stemmer. Smit fik 211 og konsoliderede sin popularitet i Neksø med 107 imod I. J.s 115 stemmer. Den grundtvigianske gårdejer Anton Jensen (1853-1914) fik 469 stemmer. Han støttedes af den i 1893 stiftede Agrarforening, der krævede hjælpeforanstaltninger for det kriseramte landbrug og nedsættelse af de „uproduktive“ statsudgifter. Valgkampen er fyldigt skildret af Kofoed i „Bornholmske Samlinger“ (1940), bd. 27, s. 50 ff. Her findes også citater fra pressen og uddrag af hans 16 vers lange „valgdigt“.

[S. 70] Galløkken er et populært turområde syd for Rønne ud til Østersøen.

[S. 87] For uroen i det københavnske Venstre, der var en kendsgerning fra efteråret 1903, med dannelsen af den radikale klub i september og første nummer af de radikales talerør „Det ny Aarhundrede“ i oktober, se Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det Radikale Venstre 1905-1955 (1955); hertil P. Munchs Erindringer bd. I (1959), s. 150 ff.

[S. 88] Iflg. „Studentersamfundet gennem 25 Aar“ (1907), s. 252 opnåede Kofoed 61 stemmer imod Melchior 60.

[S. 90] Efter valget i 1903 var stillingen i Folketinget: Venstrereformpartiet 74, det moderate Venstre 12, Socialdemokratiet 16 og Højre 12 mandater.

[S. 90] Der tænkes her på Studentersamfundets pinsetur til Horsens den 12.-14. juni 1886. Se „Studentersamfundet gennem 25 Aar“, s. 203 og Tage Kaarsted: Ove Rode – en politiker bliver til (1963), s. 57.

[S. 90] For turen til Møn se „Studentersamfundet gennem 25 Aar“, s. 252 f. Hertil reportagen i „Politiken“ den 3. og 4/7 1904 med gengivelse af Brandes' tale.

[S. 92] Studentersamfundet opløstes 1915.

[S. 97] Ved folketingsvalget i 1906 mistede de radikale 4 af i alt 15 mandater, og det kunne betvivles, om partiet overhovedet havde gennemslagskraft over for det homogene Venstrereformparti med den store presse og de mange betydelige førerskikkelser. Derfor satsede man så meget desto mere på suppleringsvalget i Holbæk i maj, der af begge parter tilmålte landspolitisk betydning og samlede en voldsom interesse, hvad også den høje stemmeprocent på 83 mod tidligere 78 viser. Rode tabte med 1286 stemmer over for Reformpartiets kandidat, lærer Kr. Sørensen, der fik 11 stemmer mere, i alt 1297. „For adskillige, der stod afventende, syn-

tes dette valg et vidnesbyrd om, at der ikke var vej frem for vort parti", skriver P. Munch i sine erindringer. Valget er fyldigt behandlet i Tage Kaarsted: *Ove Rode som partipolitiker* (1971), s. 92 ff.

[S. 102] J. Skjoldborgs reportageroman „Gyldholm“ om tjenestekarlenes og daglejernes nedværdigende kår udkom i 1902.

[S. 111] Iflg. Kofoeds selvbiografi i „Bornholmske Samlinger“ (1940), bd. 27, s. 279 var emnet for disputatsen „Silurtidens Graptolitter“ aftalt med professor Ussing, hvilket indicerer, at disputatsarbejdet lå i fastere rammer, end erindringerne antyder.

[S. 121] Ved valget i 1909, hvis hovedtema var kampen om den nye forsvarsordning, sejrede redaktøren af „Bornholms Socialdemokrat“, C. N. Hauge, med 1279 stemmer, men kun takket være splittelsen inden for Højre-Venstrekoalitionen, der mønstrede i alt 1786 stemmer. Ingvar Jensen holdt Åkirkebykredsen med 813 stemmer mod den socialdemokratiske husmand Magnus Mortensen, der opnåede 541. Valgkampen er fyldigt beskrevet af Kofoed i „Bornholmske Samlinger“ (1940), bd. 27, s. 213 ff.

[S. 128] Valgslaget i 1910 er beskrevet af Kofoed i anf. arbejde s. 225 ff. Han nævner her 6 møder arrangeret af Ing. Jensen, nemlig i Åkirkeby (6/5), Østermarie (7/5), Pedersker (10/5), Poulsker (11/5), Ibsker (13/5) og i Østerlars (17/5) samt de af Kofoed selv arrangerede møder i Rø (14/5), Svaneke (14/5) og i Neksø (18/5). Deltagerantallet på møderne, der kunne vare op til 5-6 timer, er angivet fra 100-300 tilhørere.

[S. 135] Den hidsige valgkamp i Åkirkebykredsen satte stemmeprocenten op fra 43 til 66,1 pct.

Hauge mistede Rønnekredsen efter kun eet år i Folketinget, med 1472 stemmer imod H. V. Maegaard, der fik 1576. M. var Højres og Venstres fælleskandidat, men opnåede 200 stemmer færre end den samlede Højre-Venstrefront i 1909. Da Hauge samtidig satte sit stemmetal 200 op, var der gode udsigter til en socialdemokratisk overtagelse af Rønnekredsen ved næste valg.

På landsplan betød valget, at de radikale og socialdemokraterne holdt stillingen i Folketinget med hhv. 20 og 24 mandater, mens et samlet Venstre fratog Højre i alt 8 mandater og opnåede 57 eller over halvdelen af pladserne i Folketinget. Derpå trådte den radikale regering Zahle tilbage og afløstes af den moderate Klaus Bernsten.

[S. 136] Det af Kofoed redigerede ugeblad „Bornholms Venstreblad“ udkom fra 1912 til 1921.

[S. 143] Hauge erobrede Rønnekredsen med 1706 stemmer imod Venstrekandidaten H. V. Maegaards 912 og Højres J. P. C. Kaas 633 stemmer. Stemmeprocenten var 79,3, i Åkirkebykredsen 71,4 pct.

På landsplan vandt det Radikale Venstre 11 mandater og Socialdemokratiet 8, således at de to partier nu rådede over flertallet med hhv. 31 og 32 pladser i Folketinget. Højre og Venstre mønstrede efter tabet af 6 og 13 mandater hhv. 7 og 44 pladser.

[S. 148] Menighedsrådet i Vålse på Falster havde ønsket Arboe Rasmussen som præst, og kultusminister Keiser-Nielsen var indstillet på at udnævne ham; men bispemødet over Lolland-Falster stift nægtede kollats og rejste efter et bispemøde an-

klage imod Arboe Rasmussen med krav om embedsfortabelse. Provsteretten frikendte ham, men han blev dømt af landemodet. Stillet over for muligheden af en kirkekamp, der ville aktualisere hele spørgsmålet om en kirkeforfatning, og som også kunne få politiske konsekvenser for regeringen, besluttede Zahle i 1916 at udnævne den grundtvigianske præst Thorvald Povlsen til kirkeminister. Efter at Højesteret havde frifundet Arboe Rasmussen, konstituerede Povlsen ham i stillingen, hvorved man slap uden om det brændbare spørgsmål om bispeindsættelse. Samtidig satte Povlsen gennem en særlig „lex Arboe Rasmussen“ Vålse under direkte tilsyn af Kirkeministeriet.

[S. 159] Overgangen af len, stamhuse (majorater) og fideikommiss til fri ejendom mod en betaling på 20 til 25 pct. af værdien til staten og afgivelse af en tredjedel af jorden til udstykning mod erstatning gennemførtes som en del af det store jordlovskompleks i 1919.

[S. 161] Valget i maj 1913 betød som anført i noten til s. 143 et nederlag for Venstre, men ikke for min. Berntsens grundlovsforslag, der støttedes af valgets sejrherre, det Radikale Venstre og Socialdemokratiet. Resultatet blev en særdeles speget parlamentarisk situation. Socialdemokraterne ville binde Venstre til at gennemføre den demokratisering, som grundlovsforslaget var udtryk for, og ønskede derfor, at ministeriet fortsatte, af samme årsag som grundlovsmodstanderne og de lunke inden for Venstre (bl. a. I. C. Christensen) krævede regeringens demission. Og dette blev i sidste ende afgørende. De radikale delte for så vidt socialdemokraternes synspunkter; men der var også blandt lederne et stærkt ønske om selv at komme til magten igen, et forhold, der kompliceredes af mange menige medlemmers frygt for, at partiet skulle slide sig op under regeringsansvaret. For de radikale ledere blev den månedlige regeringskrise derfor i høj grad et taktisk spil, der kunne lade en regering Zahle fremstå som den sidste løsning, fremtvunget af omstændighederne.

[S. 162] For Kofoeds jomfrutale den 22/10 1913 se Rigsdagstidende 1913/14, Folketingets Forhandlinger (herefter kun Rigsdagstidende), sp. 866-881. Ud over de nævnte lokale problemer berørte K. også forskellige forhold under loven om den højere almenskole af 1913 samt spørgsmålet om kystfredning. For K.s tale i sidste runde den 29/10 se s. st. sp. 1562-1566.

[S. 163] Trådløs telegraforbindelse mellem Christiansø og Bornholm blev etableret i 1919. Bornholm fik telefonforbindelse med København i 1923.

[S. 165] Lovforslaget om en afløsning af superficiærfæste på Bornholm blev forelagt af Hauge den 6/3 1914 (Rigsdagstidende 1913/14, sp. 3761 f.) og sat under debat den 18/3 (se s. st. sp. 4110 ff.), herunder også Kofoeds indlæg. Loven blev endeligt vedtaget – men nu gældende for hele landet – i juni 1917 (Rigsdagsaarbog 1916/17, s. 152 ff.). Det oplystes under debatten, at der da fandtes i alt 1170 superficiære fæstesteder i landet, heraf omkring 250 på Bornholm.

[S. 168] For Lov om lønninger for tjenestemænd ved Rigsarkivet, det Kgl. Bibliotek m. m. se Rigsdagsaarbog 1913/14, s. 232 ff. Kofoeds ordførertale den 13/5 1914 findes i Rigsdagstidende 1913/14, sp. 5247 ff.

[S. 172] For Lov om lønninger for adskillige under Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet hørende tjenestemænd af 22/4 1916 og Lønningslov for den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles landøkonomiske forsøgsvirksomhed, Serum-

laboratoriet m. m. af 17/4 1916 se Rigsdagsaarbog 1915/16, s. 388 ff. og s. 253 ff. For Lov om lønninger for forskellige af de ved Statens sindssygehospitaller ansatte tjenestemænd af 3/8 1917 se Rigsdagsaarbog 1916/17, s. 319 f.

[S. 172] For Kofoeds indlæg under debatten vedr. Lov om embedslægevæsenets ordning se Rigsdagstidende 1913/14, sp. 3428 ff. Efter referatet havde Vanggaard ikke ordet ved denne lejlighed, derimod som nævnt Slebsager flere gange.

[S 175] Lønningskommissionen blev nedsat den 21/7 1917 (Rigsdagsaarbog 1916/17, s. 95 f.). Betænkningen, afgivet den 27/6 1919, er aftrykt i Rigsdagstidende 1918/19, Tillæg A, sp. 6283 ff. For forhandlingerne i Folketinget se Rigsdagstidende 1918/19, sp. 6350 ff., med Kofoeds indlæg, sp. 8380 ff.

[S 184] 1911 stiftedes „Foreningen for Naturfredning“, fra 1925 „Landsforeningen Danmarks Naturfredningsforening“.

For Lov om naturfredning af 8/5 1917 se Rigsdagsaarbog 1915/16, s. 462 ff. og s. st. 1916/17, s. 292 ff.

[S. 186] For Lov om fiskerilån se Rigsdagsaarbog 1914/15, s. 95 ff.

[S. 186] For Lov om navigationsundervisning af 28/2 1916 se Rigsdagsaarbog 1915/16, s. 341 ff. og for Lov om sønæring af 28/2 1916 s. st., s. 348 ff. For holmgangen med Klaus Berntsen den 24/4 1915 se Rigsdagstidende 1914/15, ap. 4082 f.

[S. 187] For Lov om ferskvandsfiskeri af 2/6 1917 se Rigsdagsaarbog 1915/16, s. 428 ff. og s. st. 1916/17, s. 138 ff.; for Lov om saltvandsfiskeri af 2/6 1917 se s. st. 1915/16, s. 419 ff. og s. st. 1916/17, s. 126 ff.

[S. 187] For Lov om værn for dyr af 17/6 1916 se Rigsdagsaarbog 1914/15, s. 287 ff. og s. st. 1915/16, s. 372.

[S. 188] For lov om bekæmpelse af råger af 31/3 1917 se Rigsdagsaarbog 1916/17, s. 124 ff.

[S. 188] Lov om jagten blev fremsat i Folketinget den 30/10 1919 og vedtaget den 30/6 1922 (se Rigsdagsaarbog 1921/22, s. 227 ff.).

[S. 189] For Lov om bestemmelser mod uretmæssig konkurrence og varebetegnelse, vedtaget 20/3 1918, se Rigsdagsaarbog 1917/18, s. 204 ff. Kofoeds indlæg findes i Rigsdagstidende 1917/18, sp. 4293 ff. og 4300 ff.

[S. 192] Landmandsbanken krakkede i 1922, hvorefter L. V. Birck blev formand for den af Rigsdagen nedsatte kommission. Se Søren Mørch: Omkring bankkommissionen af 21. september 1922 i „Hilsen til Hæstrup“ (1969).

Københavns Diskonto- og Revisionsbank gik fallit i 1924.

[S. 196] Redaktør af „Bornholms Avis“ var fra 1911 H. C. Jespersen, i 1909 og fra 1918 til 1929 tillige Højres folketingskandidat i begge de bornholmske kredse - men uden at opnå valg. I 1913 trak M. M. Smidt sig tilbage som redaktør af „Bornholms Tidende“ og afløstes af Regner Stenbæk.

[S. 201] For Bornholms væbning under verdenskrigen 1914-18 se J. W. G. Norrie i „Bornholmske Samlinger“ (1969), bd. 4, s. 66 ff.

[S. 205] Rigsdagsvalget i april 1915 var et led i bekræftelsesproceduren for grundlovsforslaget og foregik praktisk talt overalt under borgfred.

[S. 207] Kofoeds ministerkandidatur dukkede op i forbindelse med den politiske krise i 1919, på mange måder en forløber for Påskekrisen i marts 1920. Dannevirke- og Flensborgbevægelsens kritik af den radikale regerings grænsepolitik i det sønderjyske spørgsmål løb sammen med oppositionens krav om et valg, der kunne

prøve ministeriets virkelige basis i befolkningen og fremprovokere dets afgang. Samtidig var regeringen svækket af en intern krise, idet Brandes, træt af finansernes vanskelige stilling og uvillig til at bøde derpå med nye skattelove, i slutningen af oktober 1919 erklærede at ville demissionere til jul, hvis der ikke blev udskrevet valg til januar. Dette meddelte finansministeren kongen den 13. december og blev derved trukket ind i oppositionens spil for at få kongemagten til at udløse ministerstormen. Spørgsmålet drøftedes på det radikale gruppe-møde den 16., 18. og 19. december, hvorefter krisen fløvede af. Se Tage Kaarsted: Påskekrisen (1968), s. 54 ff. med henvisninger bl. a. til P. Munchs erindringer.

[S. 212] For Midlertidig lov om rentefri lån til vanskeligt stillede privatbaner, fremsat i Folketinget den 29/1 1920 og vedtaget den 30/3 1920 se Rigsdagsaarbog 1919/20, s. 271 ff.

[S. 216] Kofoeds kronologi er forskudt med een dag. Mødet i Rigsdagen med vedtagelse af 9 love vedr. neutralitetsreglerne og vedr. spionage fandt sted lørdag den 1. august fra kl. 18-20. Nyheden om den tyske krigserklæring til Rusland nåede København sent om aftenen den 1. august. Kofoeds hjemtur til Rønne må have fundet sted denne aften. Se Rigsdagstidende Overordentlige Samling 1914, sp. 20 ff.; hertil P. Munchs Erindringer 1909-14, s. 207 f.

[S. 217] For mineudlægningen den 5. august 1914 se Hans Branner: Småstat mellem stormagter (1972) og Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius (1973), bd. I, kapt. V.

[S. 223] Bulgariens kapitulation fandt sted den 29/9 1918.

[S. 225] Det af Kofoed refererede hemmelige fællesmøde i Rigsdagen den 23/10 1918 vedtog en udtalelse om, „at der er enighed om at fortsætte den til alle sider ligelige neutralitetspolitik, som hele det danske folk har givet sin tilslutning, at ingen anden ændring i Slesvigs nuværende stilling end en ordning efter nationalitetsprincippet stemmer med det danske folks ønsker, følelse og interesse, og under den forestående gennemførelse af det fra begge de krigsførende parters side godkendte nationalitetsprincip: Folkenes selvbestemmelsesret, at ønske løsningen tilvejebragt på en sådan måde, at der ikke voldes skade i forholdet til nogen af siderne, hvorved også Genforeningens fremtidige sikkerhed betrygges“. Se „Referater af Rigsdagens fortrolige Møder den 23. Oktober 1918, 3. April og 12. Maj 1919“ (1919). Forhandlingen havde ikke det gnidningsløse præg, som K.s fremstilling giver udtryk for. Se Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund (1970), s. 118 og Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920, bd. I (1978), s. 46 ff.

[S. 225] Ved valglovens fulde overgang fra flertalsvalg i enkeltmandskredse til forholdstalsvalgmåden faldt grundlaget for den radikal-socialdemokratiske valgalliance væk. For valgloven og dens rolle for begivenhederne i marts 1920 se T. Kaarsteds anf. arbejde.

[S. 226] Om baggrunden for Påskekrisen henvises generelt til Tage Kaarsted: Påskekrisen (1968). Den snævre margen mellem regeringspartierne og oppositionen indgik som et hovedpunkt i regnestykket for eller imod afskedigelsen af min. Zahle den 29. marts 1920. Efter valget i 1918 var stillingen i Folketinget 72-68, men med Moesgaard-Kjeldsens og Marotts stemmer til oppositionen var fordelingen 70-70, en umulig situation i et kabinetsspørgsmål. Til gengæld var den konservative løsgænger L. Birck for regeringens sønderjyske politik, således at ministeriet næppe kunne væltes i Folketinget. Dette erkendtes også af oppositionen, jf. Venstres suc-

cesrige modstand imod at få tinget indkaldt.

[S. 226] Den omtalte demonstration på Amalienborg slotsplads fandt sted den 16/3, dagen efter afstemningen i anden zone, med redaktør Ernst Christiansen fra Flensborg i spidsen. Kongens tvetydige svar blev slået stort op i „Nationaltidende“ næste dag og udlagt som en partitaget for „Flensborg-hjem“-bevægelsen, hvilket fik regeringen til at kræve et dementi.

[S. 227] Kofoed har tidligere offentliggjort beretningen om turen til København i næsten identisk form i „Bornholms Socialdemokrat“s artikelserie „Mit Livs mærkeligste Oplevelse“ (18/3 1977).

For Hauges skildring af rejsen se C. N. Hauge: Erindringer 1870-1924 (1937), s. 199 f.

[S. 230] Agnes Henningsen stillede i sine romaner „Polens Døtre“ (1901) og „Den store Kærlighed“ (1917) kravet om kvindens erotiske frigørelse. Emil Rasmussen anslog i flere romaner fra det moderne Italien seksuelle temaer og udsendte i 1917 „Barbarkvinden“, hvis erotiske fantasier førte til beslaglæggelse.

[S. 232] Ved valget i Åkirkebykredsen fik lærer J. O. Kofoed 821 stemmer, socialdemokraten, murer S. M. Jensen 1052 og sognepræst L. Blang, Venstre, 3522 stemmer. Resultatet i Gentoftekredsen blev en tilbagegang for det Radikale Venstre fra 3070 i 1913 til 1115 stemmer i 1920. Det konservative Folkeparti gik frem fra 5113 til 6970 stemmer, og Socialdemokratiet fra 2099 til 2423. Venstre højnede sit stemmetal fra 300 i 1913 til 802 i 1920.

[S. 237] Dagbladet „København“ var et mellem Højre og Venstre stående uafhængigt, borgerligt, nationalt organ, fremragende ledet af Harald Witzansky. 1918 købtes bladet af Alexander Foss og H. N. Andersen, uden at det dog lykkedes at binde W. partipolitisk. „København“ førte en stærkt aggressiv linje over for Socialdemokratiet og det Radikale Venstre og blev i 1922 overtaget af Venstrepressen.

[S. 240] Påskeforliget den 4/4 1920 var et led i nedtrappingen af Påskekrisen og må ses som arbejdsgivernes forsøg på at besvære den politiske trussel fra arbejdspladserne ved at komme arbejderne i møde på de økonomiske krav. Forliget er af H. Schlebaum Larsen („Træk af de faglige storkonflikter i 1920 og 1925“ i Økonomi og Politik, 1956) karakteriseret som arbejdsgivernes totale kapitulation.

[S. 240] Overenskomstsituationen i sommeren 1920 er behandlet af Schlebaum Larsen i anf. arbejde.

[S. 241] I nov. 1919 stiftedes „Danmarks venstresocialistiske Parti“, fra nov. 1920 „Danmarks kommunistiske Parti“, der i 1921 forbandt sig med syndikalisternes „Fagoppositionens Sammenslutning“ til „Danmarks kommunistiske Føderation“. Se Jens Christensen: „Danmarks kommunistiske Parti 1919-1970“ i: „Historievidenskab“ 1976; for syndikalisterne se Curt Sørensen: „Den syndikalistiske ideologi i dansk arbejderbevægelse“ i: „Historie“, 1969.

[S. 241] Overenskomstsituationen i 1921 er kort berørt af Schlebaum Larsen i anf. arbejde.

[S. 249] Postkommissionen blev nedsat den 9/10 1920 og afgav betænkning den 5/1 1921. Se „Betænkning afgivet af Udvalget angående Besparelser i Postvæsenets Drift 1921“ (Min. f. off. Arbejder), 87 s.

[S. 250] For Sparekommissionens arbejde se „1'ste Betænkning afgivet af Sparekommissionen af 1921“ (1921), 70 s. (afgivet 10.9.21), „2'den Betænkning ...“ (1922),

218 s. (afgivet 31/1 1922), „3'die Betænkning ...“ (1922), 105 s. (afgivet 3/5 1922) og 4'de Betænkning ...“ (1922), 114 s. (afgivet 23/5 1922). Samtl. betænkninger udg. af Statsmin.

[S. 254] Sparekommissionen vedr. det Kgl. Teater blev nedsat af undervisningsministeren den 21/2 1921 og afgav betænkning den 3/4 1922. Se „Betænkning fra Spareudvalget vedr. det Kgl. Teater 1922“ (1922), 207 s.

[S. 259] Sparekommissionen vedr. de humanitære institutioner nedsattes af undervisningsministeren den 2/10 1922. Se „1'ste Betænkning afgivet af Sparekommissionen angaaende Opdragelseshjemmene, Aandsvageanstalterne, Døvstummeanstalterne m. v., Afd. I: Opdragelseshjemmene“ (1923), 218 s. og „2'den Betænkning ..., Afd. II: Døvstummeanstalterne, Blindeinstituttet m. v.“ (1923), 136 s. samt „3'die Betænkning ..., Afd. III: Aandsvageanstalterne, Afd. IV: Samfundet og Hjemmet for Vanføre“ (1923), 188 s. Betænkningerne blev afgivet hhv. den 21/4, 21/6 og 31/10 1923.

[S. 261] For de af Forsvarsministeriet nedsatte kommissioner se „Betænkning afgivet af Kommissionen angående Orlogsværftet og Hærens tekniske Virksomheder. Orlogsværftet“ (1923), 145 s. og „2'den Betænkning afgivet af Kommissionen angående Orlogsværftet og Hærens tekniske Virksomheder“. Hærens tekniske Virksomheder (1924), 386 s. De to kommissioner nedsattes den 31/10 1922 og afgav betænkning hhv. 31/10 1923 og 30/5 1924.

[S. 265] Administrationskommissionens i alt fire betænkninger blev afgivet hhv. den 5/9 og 30/10 1924, 20/10 1925 samt 8/6 1926.

[S. 272] Valgene i Åkirkebykredsen den 11/4 1924 blev vundet af venstrekandidaten, sognepræst L. Blang med 3543 stemmer mod den socialdemokratiske kandidats 1935; J. O. Kofoed fik 873. Ved folketingsvalget 21/9 1920 var stillingen 3454 (Venstre), 1624 (Socialdemokratiet) og 880 (Radikale Venstre).

[S. 279] En anden - og knapt så dramatisk - version af Kofoeds udnævnelse giver Bramsnæs i „Erindringer“ (1965), s. 149 ff. Protestadressen fra embedsmændene i Finansministeriet er bevaret i Bramsnæs' arkiv (Rigsarkivet).

[S. 307] „Telegramkrisen“ er behandlet af Viggo Sjøqvist i „Erik Scavenius“, bd. II, s. 204 ff., af Henning Poulsen i „Besættelsesmagten og de danske nazister“ (1970), s. 336 ff. og i et kommende arbejde af Hans Kirchhoff „Augustoprøret 1943 - Samarbejdspolitikens fald“.

[S. 307] For kongens svartelegram, der afleveredes samme dag i Auswärtiges Amt, se Bilag til den Parlamentariske Kommissions Betænkning (herefter P.K.), bd. XIII, s. 688.

[S. 309] De refererede udtalelser fra Himmler til Kanstein før „Telegramkrisen“ kan ikke verificeres. 1/10 fløj Kanstein til Berlin i et af flere forsøg på at afværge ændringer af status quo i Danmark. Han talte herunder med Himmler, der lovede at støtte hans bestræbelser. Muligvis skal bemærkningen henføres hertil.

[S. 309] I diskussionen om årsagerne til krisens udbrud bør det fremhæves, at en række førende partifolk og embedsmænd efter rejser i Danmark i sommeren og høsten 1942 vendte tilbage til Berlin med et stærkt indtryk af den forværrede stemning i landet. Også gesandten v. Renthe-Fink var stærkt pessimistisk - altså stik imod Himmlers påståede udtalelser. Telegrammet har således næppe haft den selvstændige betydning, som fremstillet af Kofoed. Danmark var - også på grund af

den begyndende sabotage – på dagsordenen i Førerhovedkvarteret allerede før eksplosionen den 26/9.

[S. 311] Det fremgår både af Gunnar Larsens og Bramsnæs' samtidige optegnelser, at Bramsnæs' kandidatur var blevet nævnt i Udenrigsministeriet allerede om onsdagen 4/11, således at forslaget ikke kan have overrasket Scavenius. Hans raseri-udbrud var formentlig velkalkuleret!

[S. 311] Der var møder i rigsdagsgrupperne ved 15-tiden, hvor partierne godtog Bramsnæs som statsminister med forbehold over for klaring på de øvrige punkter.

[S. 312] Betydningen af Bramsnæs-mellemspillet for regeringsforhandlingerne kan næppe overvurderes. Bramsnæs fremhæver i sine optegnelser i Rigsarkivet det store pres, han var udsat for, og understreger, at han aldrig på noget tidspunkt havde erklæret sin villighed til at overtage statsministerposten.

[S. 313] Kofoeds nervøsitet lørdag 7/11 var uberettiget og må skyldes en misforståelse eller et kommunikationssammenbrud, for allerede i ministermødet kl. 10.45 kunne Scavenius oplyse, at hans forsøg på at få accepteret Kofoed eller overborgmester Viggo Christensen som statsminister var blevet afvist af dr. Best.

[S. 314] Oplysningen om den konservative stemmeafgivning er ikke korrekt. Rigsdagsgruppen vedtog med 20 stemmer imod 16 at gå imod Scavenius' kandidatur.

[S. 316] Hos Venstre stemte i sidste omgang 23 for og 17 imod Scavenius, hos de konservative var 17 for og 13 imod, mens 6 stemmer var blanke.

[S. 318] Scavenius' regeringserklæring er aftrykt i P.K., bd. IV, s. 229.

[S. 319] Scavenius' og Bests taler er aftrykt i P.K., bd. IV, s. 230 ff.

[S. 320] Uenigheden mellem Scavenius og Brorsen gik – som det følgende viser – på splittelsen i den tyske lejr, hvor forsvarsministeren mente at kunne spille på modsætningerne mellem Best og v. Hanneken.

[S. 320] Kravet om en våbenaflevering var oprindelig udgået fra Berlin i forbindelse med rømningen af Jylland i oktober – og da begrænset til Jydske Division; men v. Hanneken foreslog, at man benyttede lejligheden til at beslaglægge hele den danske hærs bestand og fik grønt lys hertil af chefen for reservehæren, generaloberst Fromm, men uden at hans anden foresatte Oberkommando der Wehrmacht (OKW) var blevet hørt. Derfor var det ikke vanskeligt for dr. Best den 20/11 at bremse Værnemagten via OKW og de facto overtage forhandlingerne, selv om en førerordre bestemte, at spørgsmålet var af militær natur og derfor skulle forhandles igennem af de militære ressorts. Den 23/11 og 24/11 drøftede Kanstein underhånden sagen med dir. Svenningsen og tegnede omridset af en løsning svarende til det oprindelige krav. Uden at der kan påvises noget samspil mellem Krigsministeriet og Dagmarhus var dette kompromis meget nært det af Brorsen foreslåede tilbud på 1/3, således at et forlig hurtigt kom i hus.

[S. 321] For de to resolutioner se H. S. Nissen og H. Poulsen: På dansk friheds grund (1963), s. 235 ff.

Dansk Ungdoms Samvirke stiftedes i sommeren 1940 som en „paraplyorganisation“ for de danske ungdomsforeninger i den politiske og kulturelle modoffensiv over for tidens nazificeringstendenser. Under formanden, professor Hal Koch, blev Ungdomssamvirket en støtteorganisation for det politiske samarbejde på Rigsdagen og en forsvarer for samarbejdspolitikken imod den illegale kamp.

[S. 325] Knud Kristensens nyvalg til formand gjaldt rigsdagsgruppen. Han var

tillige formand for Venstres Landsorganisation (fra 1941).

[S. 328] Det tyske krav om tilsyn med højere udnævnelser var en del af den nye politik, som Ausvärtiges Amt lancerede over for Danmark under forhandlingerne i Førerhovedkvarteret i oktober 1942, og rejstes officielt af Barandon over for Scavenius den 30/11. Statsministeren svarede senere dr. Best i overensstemmelse med ministermødets beslutning den 5/11 1943 (se Kofoeds optegnelser for denne dato); men den rigsbefuldmægtigede fastholdt kravet bl. a. under henvisning til, at sagen var blevet drøftet mellem Scavenius og v. Ribbentrop i Berlin den 2/11. Spørgsmålet synes dog aldrig at være blevet aktuelt.

[S. 330] For Scavenius' tale 15/12 se Rigsdagstidende 1942/43, sp. 588 ff.

[S. 331] Efter en aldrig offentliggjort førerordre af 1. august 1940 var det op til den øverstkommanderende at afgøre, hvorvidt en forbrydelse mod Værnemagten skulle pådømmes ved krigsretterne eller ej. De fredelige tilstande gjorde fuldmagten uaktuel, indtil den første, organiserede sabotage i sommeren 1942 tvang til en ændring, og general Lüdke krævede flere modstandsfolk overført til tysk varetagtsarrest. V. Hanneken fortsatte denne udvikling, og i oktober under „Telegramkrisen“ faldt de første krigsretsdomme imod danske siden 1941. Oprulningen af de store modstandsorganisationer „Frit Danmark“ og „De frie Danske“ bragte i december antallet af danskere i tysk fængsel op til ca. 90 og truede med at vælte grundlaget for den førte forhandlingspolitik. Ikke mindst politiet, der i stigende omfang arresterede direkte til tysk fængsel og dom, rejste en stærk kritik af de kaotiske forhold, og det lykkedes Udenrigsministeriet i løbet af vintermånederne at reducere antallet til under 10. Men nogen principafgørelse opnåede regeringen aldrig. Tværtimod måtte man imod synspunktet fra 1940 bøje sig for det tyske argument, at „en hær forsvarer sig selv“ og stiltiende erkende, at krigsretterne var kommet for at blive. Indtil den 29/8 1943 faldt der i alt 35 krigsretsdomme imod danske, heraf to dødsdomme, hvoraf den ene blev eksekveret (den 28/8 1943).

[S. 331] Den omtalte forbindelsesofficer var den praktiske leder af politistyrken hos Statsadvokaten for særlige Anliggender, kriminalkommissær Odmar.

[S. 332] De tre faldskærmsagenter, der var den sidste rest af det nu helt oprevne Rotbøll-hold, nedkastet i april 1942 ved Jyderup, overlevede krigen i tysk koncentrationslejr.

[S. 337] Dele af Aksel Larsens forhørsprotokol er gengivet i „Nationaltidende“ den 22/6 1946.

[S. 337] Ministermødet den 5. januar var første led i justitsministerens forsøg på at binde regering og rigsdag til at acceptere dobbeltjurisdiktionen, dvs. både dansk og tysk retspleje i sabotage- og spionagesager. Den efterfulgtes af et møde i Nimandsudvalget den 12/1 og afsluttedes med et diktat til statsrådsprotokollen den 28/1.

[S. 338] Regeringsudvalgene nåede den 15/1 til en endelig aftale om levering af 86 tusind tons kød og flæsk indtil september 1943, et kvantum, der krævede, at det indenlandske forbrug blev nedsat med 28 pct.

[S. 341] Muligheden af et valg, der gjaldt Folketinget og halvdelen af Landstingets mandater, blev første gang rejst på konservativ tilskyndelse i plenum den 18/12 1942. I 1941 havde v. Renthe-Fink krævet kommunevalget udskudt under henvisning til faren for uroligheder, og der var i Nimandsudvalget ingen virkelig tiltro

til, at tyskerne ville fravige denne linje, og vel også hos flere af politikerne en betydelig frygt for et stemmeskred til fordel for den nationale opposition; man var som bekendt midt i Stalingradslagets kulminationsfase. Efter en måneds drøftelser omkring muligheden for at etablere et fredsvælg besluttedes det den 15/1, uden at nogen egentlig afklaring var sket, at vælte initiativet over på dr. Best, og samme dag orienteredes Kanstein gennem dir. Svenningsen.

[S. 342] Barandons udtalelser til Kofoed er interessante, fordi de viser, at holdningen til valget var afklaret på Dagmarhus, inden Scavenius rejste sagen officielt over for dr. Best den 25/1. Den rigsbefuldmægtigede gik stærkt ind for afholdelse af et valg, der vanskeligt kunne andet end styrke samarbejdspolitikken og dermed hans egen position; men Auswärtiges Amt nærrede store betænkeligheder, og først den 1/3 løstes problemet ved en førerordre i dr. Bests favør.

[S. 342] „Ministermødet i dag“ var ikke som angivet i optegnelserne den 23/1, men den 26/1.

[S. 350] Ved folketingsvalget opnåede partierne følgende stemme- og mandattal, idet stillingen fra 1939 er angivet i parentes: Socialdemokratiet 895.000 (730.000) 66 mandater (64); det Konservative Folkeparti 422.000 (302.000) 31 mandater (26); Venstre 377.000 (309.000) 28 mandater (30); det Radikale Venstre 175.000 (162.000) 13 mandater (14); Dansk Samling 43.000 (9.000) 3 mandater (0); Retsforbundet 31.000 (34.000) 2 mandater (3); Bondepartiet 25.000 (51.000) 2 mandater (4) og DNSAP 43.000 (31.000) 3 mandater (3); 24.000 stemte blankt imod 4.000 i 1939. DKP var forbudt og deltog ikke i valget; partiet fik i 1939 40.000 stemmer og 3 mandater.

[S. 351] Antallet af registrerede sabotager var fra januar 1943 til august 1943 følgende: 24, 38, 68, 80, 47, 94 og 213.

[S. 352] Natten til den 23/3 saboterede kommunistiske sabotører den tyske kaserne på „Galgebakken“ i Århus, hvorved tre soldater blev såret. V. Hanneken dekreterede undtagelsestilstand, dvs. spærretid i byen, som udvidedes den 28/3 efter en ny sabotage imod Værnemagtens kvarter i Stadionhallen. Undtagelsestilstanden i Filskov den 29/9 skyldtes en militær „kortslutning“ og fik ingen politiske konsekvenser.

[S. 352] Krisekabinetet bestod af Kofoed samt indenrigs-, landbrugs-, handels- og arbejdsministeren og ministeren for offentlige arbejder.

[S. 354] Kravet fra v. Hanneken om erstatning in natura for saboteret værnemagts-ejendom fremsattes efter sabotagen på militærets vognpark i Ribe den 13/3 og fik generel karakter efter branden i Stadionhallen i Århus, hvor 500 senge gik op i luer. Den samlede skadesum beløb sig pr. 1. juli – dvs. inden den store sabotagebølge satte ind – til ca. 940.000 kr.

[S. 356] Nimandsudvalgets forhandlinger omkring sabotageopråbet er fyldigt refereret af P. Munch i „Optegnelser fra og om besættelsestiden“ (1967), bd. II, s. 87 ff. Politikerne havde helst skudt sagen fra sig, men Scavenius insisterede. Opråbet blev offentliggjort i pressen den 4/4; det er aftrykt i P. Munch: Danmark under Verdenskrig og Besættelse (1947), bd. II, s. 159.

[S. 357] Forhandlingerne omkring et fælles valgopråb er refereret i P. Munchs „Optegnelser“, bd. II s. 78 ff. Fælleshenvendelsen er aftrykt i „Danmark under Verdenskrig og Besættelse“, bd. II s. 138; det hedder bl. a., at „Valget gælder alene den

Rigsdag, som nu og i kommende tid skal give folkets vilje udtryk", men var i sit oprindelige udkast en endnu stærkere afstandtagen fra regeringen Scavenius.

[S. 359] Aktionerne i Hillerød natten til den 5. april blev udført af en Bopagruppe fra København.

[S. 361] Den rigsbefuldmægtigedes likvidering af DNSAP var på en gang led i hans forståelsespolitik og samtidig dikteret af hans SS-interesser. Beslutningen faldt hurtigt efter ankomsten til Danmark, da Best fortsatte og afsluttede SS' bestræbelser på at opbygge et konkurrerende „Erneuerungspartei“ til DNSAP, det såkaldte Schalburgkorps. DNSAP's valgnederlag demonstrerede over for Berlin, at Best havde haft ret, når han hævdede, at der ikke kunne bygges på Frits Clausen, og blev anledningen til partiets faktiske kassation med inddragning af den finansielle støtte etc. Se Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister (1970), s. 353 ff.

[S. 363] Den 26/3 anholdt det danske politi en faldskærmsagent i Frederikshavn. Selv om aftalen fra april 1942 klart var opsagt med arrestationen af de tre faldskærmsfolk i december, lykkedes det også denne gang Udenrigsministeriet at undgå henrettelse, og faldskærmsmanden overlevede krigen i tysk koncentrationslejr. Usikkerheden bevægede imidlertid statsadvokat Hoff til den 30/3 at rejse det principale spørgsmål om det danske politis anholdelsespligt, men i Justitsministeriet resolvede man, at tiden ikke var moden til en forhandling med tyskerne herom, og sagen blev stillet i bero.

[S. 366] Spørgsmålet om en bevæbning af færgerne blev aldrig fulgt op fra tysk side. Se også s. 369 og 490.

[S. 367] Chiewitz og la Cours samtaler med dr. Best var et led i dennes systematiske bestræbelser på at udbygge sin forståelsespolitik – også til den nationale opposition; de er gengivet i V. la Cours erindringer „Vejs ende“ (1959), s. 92 ff.

[S. 368] Efter forhandlinger med et modstræbende forretningsudvalg i KU lykkedes det at få udsendt et cirkulære mod sabotagen. Men det blev ikke offentliggjort som oprindelig lovet Scavenius af Halfdan Hendriksen, og formanden for KU Karl Olsen ledsagede det med en mundtlig forsikring gennem tillidsmændene om, at han ikke stod bag ordlyden. Derefter trådte Karl Olsen, der i marts var blevet nyvalgt til Folketinget, tilbage som formand. Se også J. Barfoed: I kamp for friheden (1966), s. 169 f.

[S. 369] Middagen hos Vilhelm Nielsen i juni 1940 havde næppe den besluttende karakter som fremgået af Jørgen Jørgensens skildring, men skal formentlig ses som én blandt flere sondringer under rekonstruktionsforhandlingerne i sommeren 1940. Se H. S. Nissen: 1940 – studier i samarbejdspolitik og forhandlingspolitik (1973), s. 215 ff.

[S. 370] Rigsregeringens note den 14/4 havde rødder tilbage til v. Hannekens forslag i febr. om at opløse den danske hær på grund af dens antityske holdning og den fare, den frembød under en eventuel allieret invasion. Det lykkedes den rigsbefuldmægtigede at afvise fremstødet under henvisning til, at det ville betyde samarbejdspolitikens sammenbrud, og OKW og Auswärtiges Amt endes om en advarsel i stedet. Den omtalte note truede med likvidering af hæren og deportation af officerskorpset, hvis ikke holdningen til Tyskland blev ændret, f. eks. derved, at et antal yngre officerer lod sig hverve til krigstjeneste i Værnemagten. Dette realiseredes aldrig. Se videre noten til s. 395.

[S. 374] Det var klart Hitlers holdning at fastholde den klemme, han havde på den danske regering ved ikke at normalisere forbindelsen til kongehuset. Således afslog han omtrent samtidig dr. Bests forslag om, at generalen blev modtaget i audiens hos kongen med den motivering, at Værnemagten ikke skulle blande sig i politik!

[S. 385] Regeringens holdning til besættelsen af det ledige professorat i børnesygdomme er udtryk for den milde diskriminering, som praktiseredes over for ansættelse af jøder til statens højeste embeder. (Jf. også Kofoed 2/12 1942). Antallet af tilfælde er ukendt, men netop på samme tid intervererede regeringen i rektorvalget på Århus Universitet og fik forpurret opstillingen af en jødisk kandidat.

[S. 390] En radiotale af kongen vendt imod sabotagen havde længe været på dr. Bests program, og et koncept lå klar i Udenrigsministeriet siden marts. Men kongen vægrede sig under henvisning til, at kronen først burde træde til i den yderste nød. Talen turde have fejlet meget i sit mål ved både i BBC og i den illegale presse at blive fremstillet som værende fremtvunget imod kongens ønske – hvilket også var tilfældet!

[S. 391] Sabotagen imod Holbæk Hørskættei udførtes af en Bopa-gruppe fra København. Aktionen mislykkedes og førte til gruppens arrestation og en af medlemmernes, den hårdtsårede Harry Plambecks selvmord.

[S. 394] Om forhandlingerne i Folketinget den 28/5 se Rigsdagstidende 1942/43, sp. 1616 ff. (med Kofoeds forelæggelsestale).

[S. 395] Om baggrunden for rigsregeringens démarche den 14/4 se noten til s. 570. Brorsens forsøg på at håndfæste Rigsdagen i denne beskedne, men højt upopulære, indrømmelse i hvervespørgsmålet er et markant udtryk for samarbejdspolitikken stigende vanskeligheder i forsommeren 1943. For drøftelserne i Nimandsudvalget den 27/5 og 28/5 se Munchs „Optegnelser“, bd. II, s. 116 ff. Hele sagen var et klart paradenummer iscenesat af dr. Best for at neddæmpe v. Hannekens mistro. Over for generalens krav om mindst 100 officerer til tysk krigstjeneste foreslog den rigsbefuldmagtigede således 60-70, mens Kanstein nævnte et antal på 30 over for dir. Svenningsen, noget denne fandt helt urealistisk. I de interne danske forhandlinger ønskede Udenrigsministeriet 16 mand sendt af sted, mens Krigsministeriet mente at kunne nøjes med 5 eller 6! Sagen overgik til militærattachéen i Berlin, hvorfra den forsvandt i OKW, kvalt af v. Hanneken, der ikke uden grund følte, at hvervespørgsmålet havde udviklet sig til en farce. Så vidt vides blev resultatet, at et par officerer meldte sig til krigstjeneste i Tyskland.

[S. 397] Om forhandlingerne i Folketinget den 1/6 se Rigsdagstidende 1942/43, sp. 1734 ff.

[S. 401] Om baggrunden for dr. Bests klage den 18/6 over avisernes udenrigsreportager, herunder især telegramstoffet via Stockholm, se L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen (1960), s. 366 ff.

[S. 404] Om forhandlingerne i Landstinget den 30/6 se Landstingets forhandlinger 1942/43, sp. 901 ff.

[S. 405] Frikorpsurolighederne på „Fredericiadagen“ den 6/7 med mange mennesker på gaden i opløftet national stemning havde sit udspring i en dansk chikane i restaurant „Scandia“ på Vesterbrogade. Legionærerne hævnedes sig med en række brutale overfald i løbet af eftermiddagen og aftenen, og urolighederne fortsatte i

de følgende dage indtil den 13/7 med voldsomme sammenstød med politiet og i alt 130 anholdte. På Dagmarhus lagde man klart skylden for udspillet på Frikorpset, men i Berlin gjorde det større indtryk, at mængden under demonstrationerne den 6/7 havde forhånet en forbigående tysk militærkolonne, og dr. Best måtte bruge hele sit register af verbale manipulationer for at glatte sagen ud.

[S. 408] Stemningsudviklingen i sommeren 1943 kan kun forstås på baggrund af de store tyske militære og politiske nederlag i juli og august. Således den vestallierede landgang på Sicilien den 10/7, den stort anlagte Kurskoffensivs sammenbrud den 13/7 – der er kaldt anden verdenskrigs Verdun og resulterede i, at Værnemagten for altid mistede initiativet på Østfronten – Mussolinis og fascismens ublodige fald den 25/7, bombeangrebene mod civilbefolkningen i Hamburg den 24/7-8/8, og slutelig – hvad der måske gjorde et nok så stort indtryk i Danmark – den svenske permittenttrafikens ophør, meddelt officielt den 5/8.

[S. 415] Storstrejken i den odenseanske jernindustri fra 30/7-5/8 omfattede i sin sidste fase i alt 12 virksomheder med ca. 3800 mand, alle i arbejde med tyske ordrer. Konflikten over vagtposterne udsprang af en sabotage mod den tyske nybygning „Linz“ på Odense Staalskibsværft og sluttede med en total sejr for arbejderens synspunkter, idet soldaterne blev trukket tilbage og skibet slæbt væk. Se J. Hæstrups afhandling i „Festskrift til Axel Lindvald“ (1956).

[S. 415] Uroen på skibsværfterne skyldtes et generelt krav om et 40 pct.s faretillæg, fremsat overalt i maskinindustrien efter det engelske bombardement af B&W den 27/1 1943. Drøftelserne, der også omfattede spørgsmål om krigsforsikring, løn under luftalarm og erstatning til sårede sabotagevagter, var løbende vinteren og foråret igennem, men mødtes af regeringen – og for faretillæggets vedkommende også af DsF – med afvisning eller forhaling, og den 27/7 besluttede Fællesklubben på Refshøleesøen at rejse sagen på ny over for regeringen og fagorganisationerne.

[S. 416] Strejken blandt formerne på Hess' støberier i Vejle varede fra den 21/7 til den 17/8 og afsluttedes med en dom på 20 tusind kr. i bod.

[S. 420] Thune Jacobsens sabotagetal er identiske med den statistik, han fremlagde i Nimandsudvalget den 12/8, der registrerede følgende månedlige tal fra januar til juli: 11, 22, 34, 42, 37, 37 og 77; sammenholdt med antallet af fangne sabotører i samme periode: 3, 20, 23, 33, 30, 1 og 30 skulle statistikken vise, at politiet i virkeligheden var nogenlunde på højde med situationen. Men reelt lå sabotagetallet – også efter politiets egne opgivelser – langt højere (jf. noten til s. 351).

[S. 420] Cementarbejderstrejken i Ålborg, der omfattede i alt 2000 mand fra i alt tre virksomheder, udløstes på et krav om afskedigelse af Rørdals 21 nazistiske sabotagevagter, som man påstod provokerede med deres tilfældige skyderi. Strejken afsluttedes med et hastemøde i Arbejdsgiverforeningen, der gav sejren til de strejkende.

[S. 422] Gunnar Larsen omtaler ikke Scavenius' ophold på Rygaard i sin dagbog og havde ingen præcis erindring herom i en samtale med Hans Kirchhoff i 1970.

[S. 422] Nekrologen over Marcus Wallenberg, skrevet af Johs. Lehmann, findes i „Berlingske Tidende“ den 23/7.

[S. 423] Som fremgået af Kofoeds optegnelser (se den 30/5) havde Scavenius længe overvejet muligheden af at demissionere til fordel for en parlamentarisk regering, og så sent som under ferieopholdet på Voergaard udtrykte han et sådant ønske over

for sin advokat, overretssagfører Georg Rendbeck i Ålborg. Spørgsmålet var fremme på Rigsdagen i forsommeren; men der var i partierne en udtalt tilbøjelighed til ikke at ville overtage boet efter Scavenius, før freden stod umiddelbart for døren. På baggrund af krigsoptimismen ved månedskiftet juli/august rejste den konservative gruppeformand Ole Bjørn Kraft da ønsket om en parlamentarisk regering i sin tale på KU's landslejr i Ollerup på Fyn den 7/8, der fik stor opsætning i „Nationaltidende“ og „Berlingske Tidende“ den 8/8 og i provinspressen den 9/8 med „Generalkorrespondancen“s reportage „Tiden kræver, at den nationale vagt er vågen“. Det kan betvivles, om Scavenius selv har anset tanken om et regeringsskifte for gennemførlig, men han var formentlig drevet frem af sin lede ved hele situationen og var vel heller ikke uden blik for, at et tysk afslag i alle tilfælde ville styrke hans position.

[S. 425] Kofoed nævner slet ikke arbejdsnedlæggelserne i Esbjerg, der med en strejke i maskinindustrien den 9/8, generalstrejke den 10/8 og total bystrejke den 11/8, den første under besættelsen, var afgørende medvirkende til det tyske tilbage-tog. For Esbjergstrejken se Aage Trommers afhandling i: „Historie“, 1966.

[S. 426] BBC behandlede sabotagekrisen den 6/8 på grundlag af telegramstof fra Stockholm. Hovedkilden var Ebbe Munch, der formentlig igen havde sine infor-mationer fra den „Konservative Generalkorrespondance“s orienteringsbreve til re-daktørerne. Jf. også Scavenius' forbitrelse over lækagen hos de konservative i Ko-foeds optegnelser den 17/8.

[S. 429] En række sammenstød i Svendborg fra den 11/8 kulminerede den 15/8 med en skudepisode mellem danske soldater og en tysk patrulje, hvorunder dan-skerne affyrede 44 skud, tyskerne 5! Senere afbrændte et opløb tre tyske lastbiler efter at have jaget vagtposterne væk med stenkast. I Vordingborg var der tale om fuldmandsudskejler uden politisk bid, og urolighederne fik ingen konsekvenser. I Odense tog krisen fart i dagene efter storstrejkens afslutning den 5/8 med vold-somme sammenstød og rudeknusninger den 15/8 og 16/8. Især danske soldater var et stærkt provokerende element, og udspillet lå klart på den odenseanske ungdoms side, men også den tyske kommandant, oberstløjtnant Weiss, hjalp krisen stærkt på vej med sin kantede og uforsonlige optræden. Den 17/8 satte han tyske patruljer ind mod demonstranterne, hvilket førte til flere blodige overfald, som bragte Odense ud i strejke den 18/8.

[S. 429] Forhandlingerne om 21. august-opråbet, der blev den egentlige parlamen-tariske krise på Christiansborg i august, kan følges i P. Munchs „Optegnelser“, bd. II, s. 151 ff. Det konservative Folkeparti var modstander af en henvendelse til befolkningen og truede med at sprænge regeringssamarbejdet, men holdtes til-bage af frygten for den kommunistiske fremmarch i Odense og et indre dansk sam-menbrud. Man opnåede dog en betydelig udvanding af opråbet, der aftryktes i pressen den 22. og 28. august.

[S. 430] Kofoed har næppe haft kendskab til „Den socialdemokratiske Provinspres-se“s orientering nr. 46/43 af 13/8, aftrykt som bilag III, hvorefter det ikke fremgår, at Thune Jacobsen og Kofoed skulle have sagt ja til deportationskravet, derimod im-plicit at Laurits Hansens demissionstrusel var afgørende for beslutningen. Men holmgangen om æren for at have sagt nej til tyskerne turde sige noget væsentligt om samarbejdspolitikens vilkår i sommeren 1943.

[S. 435] Erik Vangsted dræbtes natten til den 18/8 i Rold skov, da hans modstandsgruppe overraskedes af en tysk patrulje efter en våbenmodtagelse ved Madum sø. Konstruktor Poul Kjær Sørensen blev arresteret og dømt den 25/8 til døden ved krigsretten i Århus, hvilket fremprovokerede generalstrejken den 26/8. Han henrettedes som den første dansker under besættelsen den 28/8.

[S. 436] Ordren til Ålborgpolitiet om at trække sig tilbage, når Værnemagten overtog ordenshåndhævelsen i gaderne, fik den 24/8 generel gyldighed for hele landet. Den betød et afgørende skridt på vejen imod samarbejdspolitikken endelige likvidering, idet den de facto erkendte, at regeringen ikke længere havde kontrollen i landet og dermed stillede befolkningen blot over for den tyske krigsmagt.

[S. 436] Generalstrejken i Århus udbrød torsdag den 26/8. For dens baggrund se noten til s. 435.

[S. 436] Den 20/8 dræbtes en demonstrerende arbejder i Middelfart, hvilket førte til bystrejke næste dag. En demonstrant dræbtes 22/8 i Roskilde.

[S. 437] Arbejdet i Odense påbegyndtes tirsdag den 24/8, efter at Værnemagten havde indvilget i at holde soldaterne kasereret til og med den 25/8. Samme dag begravedes den dræbte elektriker på de samme betingelser, som havde været gældende i Ålborg, hvilket medførte arbejdsnedlæggelser på mange af de store virksomheder fra kl. 12. Men der forekom ingen demonstrationer, og den 26/8 var bylivet normalt igen.

[S. 437] Den omtalte henvendelse fra DsF blev vedtaget på et formandsmøde den 20/8. Opråbet blev offentliggjort i pressen den 21/8.

[S. 438] Den rigsbefuldmægtigedes note af 23/8 findes aftrykt i P.K., bd. IV, s. 266 f.

[S. 438] Den rigsbefuldmægtigedes note af 21/8 vedr. overfaldet på den tyske løjtnant Wieseler den 19/8 er aftrykt i P.K., bd. IV, s. 252 f.; hertil dir. Svenningsens notits af 26/8 efter samtale med Barandon den 25/8, aftrykt i P.K., bd. IV, s. 275.

[S. 438] Baggrunden for v. Hannekens krav den 25/8 vedr. løsningen af tyske skibe fra Oslo til Ålborg var den forventede ankomst af 25. panserdivision, der på Hitlers særlige ordre var på vej til Vestfrankrig i iltempo med henblik på at afværge en mulig allieret invasion. En del af enhederne førtes over København og deltog i afvæbningen af den danske hær på Sjælland.

[S. 439] Forhandlingerne mellem de tyske instanser den 27/8 resulterede i, at „Operation Safari“, afvæbningen af det danske værn, blev udskudt fra den 28/8 til den 29/8, idet admiralen krævede 24 timer ekstra til at rekvirere yderligere hjælp fra Tyskland.

[S. 440] Regeringens situationsbillede turde have været temmeligt entydigt om aftenen den 27/8 bl. a. takket være en alarm fra den skibsfartssagkyndige Duckwitz og indsamlede meldinger fra Generalstabens efterretningssektion.

[S. 448] Den 28/8 strejkedes der endnu i Frederikshavn, Ålborg og Århus, og ulmende strejker i Hjørring, Randers og Horsens blev formentlig kvalt af undtagelsestilstanden den 29/9. Argumentationen i den danske svarnote gående ud på, at urolighederne var flovet af, var således næppe holdbar, men sikkert nok i overensstemmelse med det faktiske situationsbillede på Christiansborg. I øvrigt var også forholdene i København ganske labile.

[S. 450] For værnenes stilling den 28/8 se J. Hæstrup: „Til landets bedste...“

(1966), s. 40 ff. Over for forsvarsministerens krav om, at der ikke måtte ydes modstand, udtalte general Gørtz, at han ikke kunne forhindre, at der blev kæmpet, hvis tyskerne overfaldt kaserne. Viceadmiral Vedel fastholdt imod Brønsen, at der ville blive gjort modstand fra skibene, som ville blive sænket eller bragt til Sverige.

[S. 456] For forhandlingerne den 29/8 og 30/8 se J. Hæstrup: „Til landets bedste ...“ s. 58 ff.

[S. 479] Thune Jacobsen havde ikke det formelle politiske ansvar for kommunistinterneringen den 22/6 1941, idet han først tiltrådte som justitsminister den 9/7. Derimod var han aktivt medvirkende ved udarbejdelsen af kommunistloven, vedtaget på Rigsdagen den 22/8 1941.

[S. 494] Svavitur in modo ... etc. oversættes selv af Kofoed i et interview i „Berlingske Tidende“ den 20/2 1949 ved „venlig i formen, stærk i realiteten“.

Personregister

- Abrahamsen, Albert (1865-1938), konservativ folketingsmand 1909-10 og 1913-23 179 191f 209 214f 251 254
- Agger, Jens Peter (1856-1926), præst i Nexø 133 f
- Aggerholm, Ellen (1882-1963), skuespiller 80
- Alberti, P. A. (1851-1932), justitsminister 1901-08, folketingsmand for Venstre 1895-1908 94
- Alexandrine (1879-1952), dronning af Danmark 339
- Andersen, Alsing (1893-1962), formand for Socialdemokratiet 1941-45, finansminister 1942, folketingsmand 1929-62 290f 308 312f 315ff 381 464 483
- Andersen, Bodil (f. 1911), K. H. Kofoeds niece, senere cand. jur., ministersekretær, afdelingschef i finansministeriet 138f 345 400
- Andersen, Carl Emil (1875-1954), præst, halvbror til Sigrid Kofoed 138f 400
- Andersen, Einar (1880-1963), medlem af „Studentersamfundet“, senere rektor 103
- Andersen, Ejner O., arbejdsmand, sabotør 499
- Andersen, Hans (1868-1963), amtmand i Randers 265
- Andersen, H. C. (f. 1906), afdelingschef i finansministeriet 350 376
- Andersen, Hedvig (1879-ca. 1950), søster til Sigrid Kofoed 138f
- Andersen, Jens (1857-1932), bygmester, radikal folketingsmand 1909-20 125 128
- Andersen, Julie (1890-1970), f. Rosen, g.m. Carl Emil A. 138f
- Andersen, Niels (1849-1923), overlærer i Rønne, K. H. Kofoeds svigerfar 69 137f 225
- Andersen, Peter (1877-1961), fagforbundsformand 427
- Andersen, Ulrik, direktør i DSB 178 249 255 265 269
- Andreasen, Niels (1877-1944), redaktør, socialdemokratisk folketingsmand 1906-35 188
- Andrup, Otto (1883-1953), regensianer, senere museumsdirektør 81ff 274 358
- Appel, Jacob (1866-1931), højskoleforstander, kultusminister 1910-13, undervisningsminister 1920-24 149 213 254
- Arboe Rasmussen, N. P. (1866-1944), præst 148
- Bach, Christen L. (1878-1960), politimester i Ålborg 435
- Bang, Herman (1857-1912), forfatter 80
- Bang, Niels (1857-1934), skoledirektør, dr. phil. 93
- Bang, Nina (1866-1928), undervisningsminister 1924-26, socialdemokratisk landstingsmedlem 1918-28 258
- Bangsted, Helge (f. 1898), redaktør af „Fædrelandet“, folketingsmand for DNSAP 1943-45 372
- Bardenfleth, Gunnar (f. 1889), kabinetssekretær 347 409 449 457 462 465f
- Barandon, Paul (1881-), dr. jur., tysk chargé d'affaires i Danmark 1942-44 319 342 438
- Bayer, Marie, K. H. Kofoeds kusine 47f 51 72 109ff
- Bech, Fritz (1863-1945), forstander 260
- Bech, Knud B. H., arbejdsmand, sabotør 499

- Becker, Carl (1863-1938), overretssagfører, formand for Jagtrådet 188
- Begtrup-Hansen, Knud (1882-1967), rigspolitichef 356
- Bentzon, Viggo (1861-1937), professor, dr. jur. 93
- Berendsen, Ivar (1865-1939), toldinspektør, radikal folketingsmand 1910-20 97ff 168 175f 181 193 229
- Berg, Christen (1829-1891), folketingsmand for Venstre 1866-91, formand for Folketinget 34 145
- Berg, Sigurd (1868-1921), redaktør, indenrigsminister 1905-08 og 1920-21, folketingsmand for Venstre 1901-10 og 1918-21 102 235 245 248
- Berntsen, Klaus (1844-1927), indenrigsminister 1908-09, konseilspræsident og forsvarsminister 1910-13, forsvarsminister 1920-22, folketingsmand for Venstre 1895-1926 150 161 186
- Berthelsen, P. H. (1874-1938), adjunkt i Rønne 119ff 139 201
- Best, Ilse, g. m. Werner Best 341
- Best, Werner (f. 1903), dr. jur., SS-Gruppenführer, tysk rigsbefuldmægtigede i Danmark 1942-45 310ff 315f 319f 327 341ff 345 351 353 361 367 370f 374 386 389 394f 401 406 413 416ff 422ff 435 438ff 451 457 462f 467 499ff 504ff
- Bing, Harald (1848-1924), porcelænsfabrikant 240
- Birck, Laurits Vilh. (1871-1933), professor i statsvidenskab, konservativ folketingsmand, senere uden for partierne 1903-20 192f 228f
- Bisgaard, Christen (1857-1916), præst i Poulsker 1902-16 135
- Bjærnsen, Georg Chr. (1872-1920), adjunkt i Rønne 119
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1832-1910), norsk digter 129
- Blang, Levy (1889-1976), præst, folketings-, senere landstingsmand for Venstre 1920-34 220 230 232
- Blechingberg, W. A. (1867-1913), skovrider 151f
- Blem, M. P. (1848-1915), kreditforeningsdirektør, folketingsmand for Venstre 1881-1909 40 163
- Bloch, C. E. (1872-1952), professor i medicin 385
- Bluhme, Elna, datter af E. Bluhme 80 113
- Bluhme, Emil (1883-1926), kommandør, gods ejer, folketingsmand for Højre 1884-87, for Venstre 1887-1909 80 105 113
- Bohn, Knud (1871-1949), seminarist i Nexø, senere førstelærer i Klemensker 61f
- Bohr, Niels (1885-1962), professor i fysik 367
- Bolt-Jørgensen, Laurits (1882-1967), dansk gesandt i Budapest 335
- Bording, Kristen (1876-1967), gårdejer, landbrugsminister 1924-26 og 1929-43, socialdemokratisk folketingsmand 1920-46 321 323f 342f 346 350 362 383f 388f 396 417 424 433 439 446 451 461 463ff 466 480f 482 486
- Borgbjerg, Frederik (1866-1936), redaktør, undervisningsminister 1924-26, socialdemokratisk folketingsmand 1898-1936 147 258 267
- Borgen, Astrid (1885-1962), g. Müller, ungdomsbekendtskab af K. H. Kofoed 68
- Borgen, Erik Axel (1865-1941), byfoged og borgmester i Hasle 131
- Bramsens, Kristoffer (1870-1933), skovrider 152
- Bramsnes, Carl V. (1879-1965), finansminister 1924-26 og 1929-33, nationalbankdirektør 1933-49, socialdemokratisk landstingsmand 1918-39 149 266 276ff 281f 284f 287f 311f 314 334 346 349 355 376 406 423
- Brandes, Edv. (1847-1931), finansminister 1909-10 og 1913-20, radikal landstingsmand 1906(10)-27 98 102

- 146f 179 206ff 210 224f 233 236 276
278
- Brandt, Bendt (1879-1937), seminarist i Nexø, senere skoleinspektør 54ff 58 62 72 139
- Brandt, Peder, gårdejer i Bodilsker 54
- Bro, Vagn (1894-1966), politimester i Køge, folketingsmand for Venstre 1920, 1926-35, 1939-45 og 1953-64 402
- Brockenhus-Schack, Frands (1863-1948), direktør for Det kgl. Teater 1913-24 255ff
- Brorsen, Søren (1875-1961), gårdejer, forsvarsminister 1922-24, 1926-29 og 1940-43, folketingsmand for Venstre 1907-29 og 1932-45 261 320ff 342 351f 363 370 383 388 392 395 417 440 450 459 477
- Bruun, H. H. (1884-1954), medlem af „Studentersamfundet“, senere højesteretsadvokat 103
- Buch, J. L. (1883-1958), regensianer, senere dommer 79
- Buchwald, Henrik (1858-1936), direktør for statskovbruget, kammerherre 152
- Buhl, Wilhelm (1881-1954), regensianer, senere finansminister 1939-42, statsminister maj-nov. 1942, socialdemokratisk folketingsmand 1939-54 93 153 289f 305 307 310ff 323 345 372 381 392 398 402 404 429f 432 445ff 449 464 466 473 481ff 489 493f
- Bülow, Johan (1885-1945), kontorchef i socialministeriet, senere overpræsident i København 265
- Bækgaard, Jens P. (1878-1950), landstingsmand for Venstre 1918-50 404f
- Bøggild, O. B. (1872-1956), docent, senere professor i mineralogi 104
- Carstensen, Ellinor, Tranekær, ungdomsbekendtskab af K. H. Kofoed 115
- Caspersen, Henriette (1879-1953), søster til Sigrig Kofoed, g. m. Morten C. 138 163
- Caspersen, Morten (1876-1935), dommerfuldmægtig, senere politimester, svoger til Sigrig Kofoed 138
- Chievitz, Ole (1883-1946), professor i medicin 330 339 364 367 370
- Christensen, Alfred (1854-1943), overretssagfører, folketingsmand for Venstre, senere for det Rad. Venstre 1895-1920 157f 184 187
- Christensen, Balthazar (1802-82), venstrefører 157
- Christensen, Frieda (1886-1944), ungdomsbekendtskab af K. H. Kofoed 73 114
- Christensen, Hans Jepsen (1880-1956), gårdejer, landstingsmand for Venstre 1920-47 216
- Christensen, Jacob (1873-1924), redaktør, socialdemokratisk folketingsmand 1906-10 og 1913-24 194
- Christensen, J. C. (1856-1930), konseilspræsident og forsvarsminister 1905-08, forsvarsminister 1909, minister u. portefølje 1916-18, kirkeminister 1920-22, folketingsmand for Venstre 1890-1924 90 94 102 145 158 161 212f
- Christensen, Poul (1854-1935), husmand, landbrugsminister 1909-10, folketingsmand for Venstre, senere for det Rad. Venstre 1890-1918, landstingsmand 1918-20 159
- Christensen, Villads (1864-1922), dr. phil., historiker, rådstuearkivar 88
- Christian IX (1818-1906), konge af Danmark 1863-1906 145
- Christian X (1870-1947), konge af Danmark 1912-47 229f 263 307f 318 336 340f 346ff 368 374 389f 393f 405f 409ff 433 449ff 465
- Christiansen, Einar (1861-1939), forfatter, direktør for Det kgl. Teater 1899-1909 254
- Christiansen, Jens, smed i Akirkeby, radikal 123
- Christoffersen, Niels R. (1884-1943), regensianer, senere overlæge 80f

- Clausen, Frits (1893-1947), læge, partifører for DNSAP, folketingsmand 1939-45 310 314 361 368 492
- Cohn, Einar (1885-1969), departementschef i statistisk departement 328 336 375
- Dahl, J. R. N. (1894-1977), kontorchef i udenrigsministeriet, senere direktør 460
- Dahl, Peter (1869-1936), præst, kirkeminister 1924-26, socialdemokratisk folketings-, senere landstingsmand 1913-36 193
- Dahlgaard, Bertel (1887-1972), indenrigsminister 1929-40, radikal folketingsmand 1920-60 251 253f 296 300 329 402
- Dalhoff, Johannes (1880-1951), kontorchef, senere departementschef i handelsministeriet 176 209 246f 274
- Dam, Axel (1868-1936), seminarielærer i Nexø, senere medstifter af Danmarks Retsforbund 55f 69
- Dam, H. P. (1853-1918), seminarielærer i Nexø 122f
- Dam, Holger (1877-), læge i Svaneke 127
- Dam, Philip (1823-1900), kaptajn, borgmester, folketingsmand for Venstre 1857-92 126
- Dencker-Mortensen, C. C., medlem af „Studentersamfundet“s bestyrelse 1904 103
- Deuntzer, J. H. (1845-1918), konseilspræsident 1901-05 102 145
- Dige, Einar (f. 1899), departementschef i finansministeriet 318 328 336 345f 349 376
- Dorte, K. H. Kofoeds barnebarn, datter af Grete Evendt 374 378 401f 406
- Drachmann, Holger (1846-1908), forfatter 88f
- Dreyer, Erik (1892-1975), sekretær i indenrigsministeriet, senere forligsmand og departementschef 242
- Døssing, Thomas (1882-1947), biblioteksdirektør 364
- Einar-Jensen, Oluf (1889-1963), forbundsformand 240
- Ejsing, Peter K. (1855-1939), gårdejer, landstingsmand for Venstre 1902-28 259
- Elgaard, Niels (1879-1963), redaktør, trafikminister 1942-43, folketingsmand for Venstre 1922-53 316 320 323 342f 365f 384 388 417 424 428 434 452 459 478 486 490
- Elmquist, A. H. L. (1888-1962), landsretssagfører, direktør, folketings- og landstingsmand 1937-53 404f
- Eriksen, medlem af „Studentersamfundet“ 103
- Eskelund, Karl (1890-1966), kontorchef, leder af udenrigsministeriets pressebureau 413 499
- Estrup, Jacob B. S. (1825-1913), konseilspræsident 1875-94 34 90 279
- Evendt, Grete (f. 1913), K. H. Kofoeds datter 141 216 227 236 274 278 313 317 349f 374 378 384 401 406 454
- Fenger, H. M. (1850-1930), provst, kgl. konfessionarius 148
- Fibiger, Vilh. (1886-1978), proprietær, kirkeminister 1940-42, formand for Det konservative Folkeparti 1939-48, folketingsmand 1920-57 315f 368 371 373 431 445 469 501
- Finsen, Aage (1891-1962), kreditforæningsdirektør 317
- Flodin, formand for Porcelænsarbejderne fagforening 240
- Fog-Petersen, Gunnar (1881-1939), redaktør, radikal folketingsmand 1913-20, landstingsmand 1920-39 159f 217
- Fog-Petersen, Johs. (1879-1966), redaktør, provst, radikal folketingsmand 1913-20 159f
- Fogel, Johanne, manufakturhandler, veninde til K. H. Kofoeds søster, Eli-

- sabeth 48 78 109
- Foget, Johannes S. (1900-1957), gård-ejer, folketingsmand for Bondepartiet 1935-45 404
- Fogtman, K. L. (1847-1907), lærer, folketingsmand for Venstre, senere for det Rad. Venstre 1879-1907 97
- Folsach, Johannes (1872-1942), kontor-chef i finansministeriet 280
- Forchhammer, Georg (1861-1938), døv-stumpepædagog 260
- Forchhammer, Viggo (1876-1967), sang-pædagog 254
- Frederik (1899-1972), kronprins af Dan-mark 1912-47, konge 1947-72 263 308 314 318 327 347 389 394 449
- Frederiksen, Niels (1874-1951), husmand, formand for Statens jordlovsudvalg, radikal folketingsmand 1913-34 158 231f
- Friis, Albert (1857-1929), professor, for-stander for Ebberødgård 150
- Friis, M. P. (1857-1944), overformyndet, statsminister april-maj 1920 230
- Friis, Sofus (1850-1939), læge 110
- Friis-Skotte, Johs. (1874-1946), minister for offentlige arbejder 1924-26 og 1929-35, socialdemokratisk folketings-mand 1918-43 180 209 251 253f 262 266ff
- Frøhmos, Albert (1883-1963), medlem af „Studentersamfundet“, senere kontor-chef i Københavns magistrat 103
- Gad, Urban, biografdirektør 360
- Gamborg, Helga (1872-), g. m. V. E. Gamborg, senere med L. Heckscher 99
- Gamborg, Leif (1896-1958), højesterets-sagfører 338 354
- Gamborg, V. E. (1865-1929), direktør, radikal folketingsmand 1920-26 93 99 254f 262 265 269
- Gemzøe, Karl Jakob (1878-1948), cand. theol. og cand. mag., senere lektor 77
- Glahn, Kai (1875-1925), kontorchef i undervisningsministeriet, senere de-partementschef 255
- Godske-Nielsen, Svend (1867-1935), kon-torchef i finansministeriet 281
- Gornitzka, Otto (1878-1961), bogtrykker i Nexø 60
- Grau, Peter (1866-1953), gårdejer, søn-derjysk politiker 226
- Gredsted, M. (1873-1946), kontorchef i Post- og telegrafvæsenet 384
- Grünbaum, Henry (f. 1911), sekretær i DsF 375
- Grønbech, H. E. (1866-1944), overlærer i Rønne 70 119
- Grønning, Laurids (1882-1956), proprie-tær, konservativ folketingsmand 1936-43 195
- Grönwall, K. A. (1869-1944), paleonto-log ved Danmarks geologiske under-søgelser, senere professor i geologi i Sverige 104
- Gudme, Joachim (1825-1903), præst i Østermarie 30
- Hage, Christopher (1848-1930), finans-minister 1901-05, handelsminister 1916-20 162 189ff
- Hald, N. A. (1871-1959), seminarielærer i Nexø, senere skoleinspektør i Fre-derikshavn 74
- Hammerskjöld, Dag (1905-1961), svensk statssekretær i finansdepartementet 406
- Hanneken, Hermann v. (f. 1890), Gene-ral d. Infanterie, øverstkommande-rende for de tyske tropper i Danmark 1942-45 319 320ff 341 351 359 367 388 394 423 428 435f 440 451 456 460f 467 490
- Hansen, A. M. (1877-1960), radikal fol-ketingsmand 1918-47 259 323 372f 391 445 447 449
- Hansen, Alvilda Hulda (1860-), læ-rerinde i Rønne 1907-26 119
- Hansen, Carl Jacob (1857-1919), lærer i Østermarie 43f 48ff

- Hansen, Chr. Melchior (1902-1962), rigsdagsjournalist 382
- Hansen, Christopher (død ca. 1930), arkitekt 296
- Hansen, Gotfred (1876-1937), kommandørkaptajn, senere kontreadmiral 117
- Hansen, Hans Hedtoft (1903-55), formand for Socialdemokratiet 1939-41, folketingsmand 1935-55 430
- Hansen, H. P. (1872-1948), borgmester, forsvarsminister 1932-33, finansminister 1933-37, socialdemokratisk folketingsmand 1913-45 193 283 288f 309 323 329 445 464 481
- Hansen, J. A. (1867-1926), forbundsformand 242f 247 262 481
- Hansen, J. A. (1878-1939), redaktør af dagbladet „København“ 251
- Hansen, Kristen, Østermarie 41
- Hansen, Laurits (1894-1965), formand for DsF 1939-42, socialminister 1942-43, socialdemokratisk folketingsmand 1943-45 371 377 383 407 415f 419 425 430 459 464ff 483ff 503 506f 509f
- Hansen, Valdemar (1877-), lærer i Svaneke, radikalt medlem af byrådet 1923-29 127
- Hansen, Aage Fabricius (1875-1935), politimester, formand for Politimesterforeningen, senere politidirektør 265
- Hanssen (Nørremølle), H. P. (1862-1936), minister for de sønderjyske anliggender 1919-20 226 279
- Hartel, Axel Chr. (1889-1978), gårdejer, folketingsmand for Bondepartiet 1935-43 330
- Haslund, P. C. (død 1906), befalingsmand, gymnastiklærer i Rønne 67
- Hassing-Jørgensen, Jens (1872-1952), minister for offentlige arbejder 1913-20, radikal folketingsmand 1935-43 152ff 161f 175 177 180 207 211 213f 217
- Haugberg, Therkel (1887-1954), førstelærer, socialdemokratisk folketingsmand 1929-32 og 1935-50 402
- Hauch, Henrik (1876-1957), formand for Landbrugsrådet, landstingsmand for Venstre 1918-53 313
- Hauge, C. N. (1870-1940), redaktør, indenrigsminister 1924-26 og 1929-39 handelsminister, socialdemokratisk folketingsmand 1909-10 og 1920-40 122 127f 135 143 165f 193 198 202 227f 231 235 296 300
- Hauschultz, Mathilde Malling (1885-1929), overretssagfører, konservativt folketingsmedlem 1918-29 195
- Heckscher, Leopold (1861-1920), vaske-riejer, cand.polit. 93 99
- Hedebøl, Peder (1874-1959), socialdemokratisk folketingsmand 1918-20, landstingsmand 1920-24, senere borgmester i København 195
- Hedegaard, Olaf (1890-1976), bankdirektør 296
- Heering, Peter N. (1838-1924), grosserer 75
- Heilbuth, Herman (1861-1945), direktør, radikalt hovedbestyrelsesmedlem 232
- Hendriksen, Halfdan (1881-1961), direktør, handelsminister 1940-43, konservativ folketings- og landstingsmand 1924-47 312 320 323 325 327 329 342 346ff 350f 362 367f 371 380f 383ff 387 393 396 398 417 419 431 439 459 478ff 486
- Hendriksen, Kai (1884-1961), medlem af „Studentersamfundet“, senere kommitteret i boligministeriet 103
- Henningsen, Agnes (1868-1962), forfatter 230
- Herold, Vilh. (1865-1937), operasanger 258
- Himmler, Heinrich (1900-45), tysk SS- og rigspolitichef 309
- Hindenburg, A. L. (1832-1913), højesteretssagfører, folketingsmand for Højre 1869-76 82
- Hindenburg, Zelia (1885-), g.m. Otto Andrup 85

- Hitler, Adolf (1889-1945), tysk fører og rigskansler 307f 368 374
- Hjorth, Chr. (1862-1936), proprietær, Østermarie 124
- Hjorth. Hans (1878-1966), fabrikant 120 197 200 203
- Hoff, Troels (1903-1961), statsadvokat for særlige anliggender 1942-44 331 415f 418 503 508f
- Hoffmeyer, Skat (f. 1891), biskop i Århus 469
- Hoffmeyer, Sv. (1886-1951), læge 486
- Holbech, Hans S. (1867-1959), adjunkt i Rønne 66f 70 119f 139
- Holbøll, Valdemar (1871-1954), departementschef i kirkeministeriet, kirkeminister 1942-43 417 422 459 461 469ff
- Holm, K. J. (1848-), lærer i Poulsker 135
- Holst-Andersen, Rasmus (1886-1951), direktør, civilingeniør 81 274
- Hostrup, Jens Christian (1818-92), forfatter og præst 79
- Hove, Robert (1891-1970), sekretær i justitsministeriet, senere præsident for Sø- og handelsretten 268
- Hvass, Anders (1858-1916), overretssagfører, kommunalpolitiker i København 93
- Hvass, Frants (f. 1896), afdelingschef i udenrigsministeriet 309
- Højberg-Christensen, A. C. (1888-1972), undervisningsinspektør, undervisningsminister 1942-43 417 422 471
- Hørup, Viggo (1841-1902), redaktør, trafikminister 1901-02, folketingsmand for Venstre 1876-92 74
- Høst, Harald (1891-1967), sekretær i Statistisk departement, senere hovedrevisor 242
- Jensen, gartner i Stege 91
- Jensen, Adolph (1866-1948), departementschef i Statistisk Departement, forligsmand 175 234 245ff
- Jensen, Anders (1843-1925), provst i Nexø 1884-1900 56
- Jensen, Anton (1852-1914), gårdejer, folketingskandidat for Venstre 60
- Jensen, Eiler (1894-1969), formand for DsF 1942-67 375 427 464
- Jensen, Gregers M. (1868-1928), amtsvevinspektør i Rønne 202
- Jensen, Hans (1852-1944), redaktør af Møens Folkeblad 90
- Jensen, Hans Chr. (1849-), St. Ølgaard, medlem af Luthers Missionsforening 134
- Jensen, Hans Peter (1882-1947), takke- mand og husmand, Vestermarie 122
- Jensen, Ingvard (1842-1925), lærer, folketingsmand for Venstre 1892-1913 60 125ff 132ff 141 212
- Jensen, Jens A. (1872-1947), vognmand og savmøller, Gudhjem 123
- Jensen, Johannes V. (1873-1950), forfatter 91f
- Jensen, K. J. (1890-1961), generaldirektør for post- og telegrafvæsenet 352
- Jensen, Lorentz (1859-1945), snedker i Østermarie, radikal 124
- Jensen, Mads (1865-1941), husmand, socialdemokratisk landstingsmand 1918-40 226f
- Jensen, Mads, gårdejer, Østermarie 73
- Jensen, Magnus, Østermarie 28
- Jensen, Sara, g. m. Ingvard J. 128
- Jensen-Broby, J. C. (1888-1976), gårdejer, folketingsmand for Venstre 1919-60 402
- Jepsen, Ove (1886-1968), nationalbankdirektør 376
- Jerndorff, Peter (1842-1926), skuespiller og operasanger 256
- Jespersen, Hakon (f. 1891), departementschef i handelsministeriet 376f 459
- Jespersen, H. Chr. (1874-1932), redaktør af Bornholms Avis fra 1911, leder af Det konservative Folkeparti på Bornholm 203 205f

- Jespersen, Vilh. (1877-1969), kontorchef, senere direktør i Københavns magistrat 258
- Jessen, Laurits (1868-1946), overretssagfører, rådmand, socialdemokratisk folketingsmand 1909-20, formand for „Studentersamfundet“ 92 94
- Johannsen, Fritz (1855-1934), telefondirektør 213
- Johansen, Niels (1850-1915), gårdejer, landstingsmand for Venstre 1894-1915 132f
- Johansen, Olga, g. Starris, K. H. Kofoeds kusine 73 115
- Jordan, Frede (1883-1961), redaktør af Aalborg Stiftstidende 237
- Jork, A. Chr. (1849-1935), gårdejer, sparekasseassistent 139
- Jørgensen, A. D. (1840-97), rigsarkivar 100
- Jørgensen-Værebros, Carl (1862-1936), folketingsmand for Venstre 1918-20 195
- Jørgensen, Einar (1870-1936), entreprenør, næstformand i Arbejdsgiverforeningen 1919-35 235 242
- Jørgensen, Jørgen (1888-1974), gårdejer, undervisningsminister 1935-42, indenrigsminister 1942-43 og radikal folketingsmand 1929-60 316 321ff 330 342f 349 352 357 362 366 369 377 383f 396 398 417 424 451 459 463f 466 471 473 485ff 493
- Jørgensen, Troels G. (1874-1970), højesteretspræsident 493
- Kamphövener, Morten (f. 1889), redaktør ved Jydske Tidende 341
- Kanstein, Paul (f. 1899), tysk SS-Brigadeführer, Regierungspræsident, kommitteret for den indre forvaltning i Danmark 1940-43 309 324 331f 367 406 414 456 460f 474 499ff 504f 507 509
- Keiser-Nielsen, Søren (1856-1926), præst, kirke- og undervisningsminister 1913- (16)20, radikal folketingsmand 1919-21 148ff 168 172
- Keller, Christian (1858-1934), læge, leder af den Kellerske åndssvageanstalt 259 294
- Kielberg, C. J. (1874-1953), teglværksejer 139
- Kierbo, V. O. (1852-1940), generaldirektør for post- og telegrafvæsenet 178 202 249f
- Kjærboel, Johannes (1885-1973), handelsminister 1935-40, arbejdsminister 1940-43, socialdemokratisk folketingsmand 1935-57 320 325 360 371 375 381 383f 396 401 417 425 427 437 459 464ff 481ff 483
- Knudsen, lærer, cand.phil., medlem af „Studentersamfundet“ 95f
- Knutzen, Peter (1887-1949), fuldmægtig i postdirektoratet, senere generaldirektør for DSB 178 209 250 253 268f 274 369
- Koch, Hal (1904-1963), professor i teologi, formand for Dansk Ungdomssamvirke 358
- Kofoed, Christian G. (1833-1909), rektor i Rønne 65f 69
- Kofoed, Hans Conrad (1888-1961), gårdejer, folketingsmand for Venstre 1937-53 357
- Kofoed, Marcus Conrad (1859-1939), adjunkt, senere rektor i Rønne 65f 69f 111f 139 203 238
- Kofoed, Michael (1867-1940), generaldirektør for skattevæsenet, forligsmand 234 236 245ff 265 278
- Kofoed, Peter L. (1862-1946), gårdejer, landstingsmand for Venstre 1906-14 129 131 142 198
- Kofoed, Anna (1873-1878), K. H. Kofoeds søster 28
- Kofoed, Christian (1835-1898), gårdejer, K. H. Kofoeds far 27ff 31 34 36f 39 42 44f 48ff 54 57ff
- Kofoed, Elisabeth (1865-1930), manufakturhandler, K. H. Kofoeds søster 28ff

- 40 47f 50ff 57f 64 72ff 78f 84 109ff
274
- Kofoed, Hans (1864-1940), K. H. Kofoeds bror 23f 117
- Kofoed, Hans Hellenes, gårdejer, K. H. Kofoeds farfar 27
- Kofoed, Jenny (1877-78), K. H. Kofoeds søster 28
- Kofoed, Jens (1628-91), landskaptajn, „Bornholms befrier“ 27
- Kofoed, Jens Oluf (1875-), lærer i Nexø, folketingskandidat for det Radikale Venstre, medlem af byrådet 1917-33 231 272
- Kofoed, Jens Peter (1862-1948), sagfører i Svaneke 127
- Kofoed, Jørgen (1869-1886), K. H. Kofoeds bror 28f
- Kofoed, Kristine (1871-ca. 1943), K. H. Kofoeds søster 28 52 73 83 111f 137ff 238
- Kofoed, Kristine Elisabeth (1839-1912), K. H. Kofoeds mor 27ff 36 41f 57 64f 73 111f 115ff 137
- Kofoed, O. B. (1883-1961), stud.jur., medlem af „Studentersamfundet“, senere rådsformand 88
- Kofoed, Otto (1881-1939), gårdejer, K. H. Kofoeds bror 28ff 34 48f 52 72f 111f 124 137ff 225 238 173
- Kofoed, Peder (1825-97), gårdejer, g. m. K. H. Kofoeds kusine Thora 52 54
- Kofoed, Sigrid (1878-1967), f. Andersen, g. m. K. H. Kofoed 69 119 137ff 141 143 176 206ff 214 216 225 227 236ff 274 278 309 313f 317 349f 358 378 402 407 454ff
- Kofoed, Thora (ca. 1864-), K. H. Kofoeds kusine, g. m. Peder K. 54
- Koppel, Valdemar (1867-1949), redaktør af Politiken 88 100f
- Korst, Knud (1894-1962), generaldirektør for skattevæsenet 318 328 336
- Krabbe, Knud (1885-1961), overlæge 274
- Kraft, Ole Bjørn (f. 1893), konservativ folketingsmand 1926-64 310 323ff 329 340 363 366 371 373 382 402f 430ff 445ff 449 493 501
- Krag, Oluf (1870-1942), rektor, indenrigsminister 1921-24 og 1926-29, landstingsmand for Venstre 1914-42 248
- Krieger, A. (1858-1940), kabinetssekretær 229
- Kristensen, Knud (1880-1962), gårdejer, indenrigsminister 1940-42, folketingsmand for Venstre 1920-29 og 1932-49 310 316 325f 329 358 363 391f 402 432 445 447 449 478
- Kristensen, P. (1882-1959), skomager, radikal valgmand 197
- Krogh, Emil (1876-1950), kontorchef i handelsministeriet 190
- Krogh, Otto Chr. (1876-1945), præst i Farum, kredsformand for Venstre 195
- Kroghboe, I. P., ingeniør 297
- Kruhøffer, Frits, assistent, sabotør 499
- Kruse, J. C. W. (1880-1964), dansk gesandt i Stockholm 407
- Kaaber, N. G. (1872-1921), læge i Rønne 120ff 141
- Lachmann, Viggo (1864-1928), overrets-sagfører, formand for „Studentersamfundet“ 87f
- La Cour, Vilh. (1883-1974), lektor, dr. phil. 367 370
- Lange, Axel B. (1875-1955), købmand, konservativ landstingsmand 1918-43 323 373
- Lange, Einar Emil (1871-1936), kontorchef i finansministeriet 281
- Langkjær, Hans (1865-1942), bogtrykker, formand for Arbejdsgiverforeningen 1920-32 242 248
- Larsen, ministerialbetjent 279
- Larsen, Aksel (1897-1972), formand for Danmarks kommunistiske Parti, folketingsmand fra 1932 337
- Larsen, Eivind (1898-1971), departementschef i justitsministeriet 331 415 436 453f 459 503 508f

- Larsen, Gunnar (1902-73), civilingeniør, direktør, minister for offentlige arbejder 1940-43 315 318 322 324f 330 352 360f 366 369 399 403 417f 422 470f 474ff
- Larsen, Jørgen, skomager i Østermarie, radikal 124
- Larsen, Mads (1862-1938), gårdejer, folketingsmand for Venstre, senere for det Radikale Venstre 1901-03 og 1906-35 162 195
- Larsen, P. A. (1869-1946), lektor i Rønne 119
- Larsen, Poul (1859-1935), civilingeniør, fabrikant 475
- Larsen, Søren P. (1888-1948), folketingsmand for Venstre 1926-48 364
- Larsen, Thomas (1854-1944), minister for offentlige arbejder 1909 og 1910-13, folketingsmand for Venstre, senere landstingsmand 1895-1932 141
- Larsen, William (1873-), kontorchef i generaldirektoratet for post- og telegrafvæsenet 1915-25, medlem af lønningrådet 176 180f 208f 253 274
- Lassen, Ellen (1887-1932), datter af Vilh. Lassen 80 105 113f
- Lassen, Julius (1847-1923), professor i retsvidenskab, regensprovst 83 85
- Lassen, Vilhelm (1861-1908), redaktør, finansminister 1905-08, folketingsmand for Venstre 1901-08 80 113
- Lautrup-Jørgensen, L. P., seminarieforsøger for Den danske Realskoles seminarium, cand.phil. 109
- Lehmann, Karl (1897-1976), overlæge, dr.med. 337
- Leth, H. (1872-), inspektør på Eberødgård 260
- Lett, Georg (1879-1948), amtsfuldmægtig, senere højesteretsdommer 123 130 365
- Levysohn, Konrad (1862-1925), overretssagfører 93
- Liebe, Otto (1860-1929), højesteretssagfører, statsminister 1920 227
- Lillelund, J. P. (1876-1922), gårdejer, folketingsmand for Venstre 1912-22 195f
- Linvald, Adda (1888-1967), g. m. Aksel L. 103
- Linvald, Aksel (1886-1965), medlem af „Studentersamfundet“, senere rigsarkivar 103 274 345 374 378 453
- Lund, P. C. (1855-1927), skibsreder i Rønne, amtsrådsmedlem for Højre 1910-13 197
- Lund, Th. H. (1865-1933), sparekasse-direktør i Rønne 139 165 202f
- Lundsgaard, J. P. (1854-1924), cand. phil., seminarieforsøger i Nexø 55 57
- Luther, Martin (1895-1945), understatssekretær i Auswärtiges Amt 1938-43 368
- Lyngsø, M. C. (1864-1931), formand for Dansk Arbejdsmandsforbund 1896-1931 243ff 247
- Lærkesen, Hans Lærke (1863-1954), lærer i Knudsker 122
- Løffler, Ernst (1835-1911), professor i geografi 106f
- Madsen, C. F. (1862-1944), formand for DsF 1909-28 243 247
- Madsen, Hjalmar (1872-1946), fabrikant, medlem af Arbejdsgiverforeningens forretningsudvalg 243
- Madsen, Julius (1873-1938), civilingeniør formand for Arbejdsgiverforeningen 1932-38 248
- Madsen, Martin (1867-1936), husmand i Nylars, radikal 122
- Madsen, Rasmus (1859-1936), gårdejer i Pedersker, folketingskandidat for Venstre 142
- Madsen, Victor (1865-1947), dr.phil., direktør for Danmarks geologiske Undersøgelser 354
- Madsen-Mygdal, Niels Peter (1835-1913), lærer, landstingsmand for Venstre 1882-1909, uden for partierne

- 1909-13 35 145
- Madsen-Mygdal, Thomas (1876-1943), godsejer, landbrugsminister 1920-24, statsminister 1926-29, landstingsmand, senere folketingsmand for Venstre 1920-25 og 1926-33 189
- Madvig, Knud (1923-), lærling, sa-
botør 499
- Maegaard, H. V. (1868-1928), gårdejer, kaptajn, folketingsmand for Venstre 1910-28 129 132 165f
- Malberg, Henrik (1873-1958), skuespil-
ler 256
- Mansa, H. H. (1872-1966), direktør 362
- Marie (1865-1909), dansk prinsesse, g. m.
prins Valdemar 145
- Markvorsen, Niels (1844-1920), gård-
ejer, folketingsmand for Venstre 1895-
1918 173ff 193
- Marott, Emil (1856-1940), redaktør, so-
cialdemokratisk folketingsmand 1903-
20 187f 194 226
- Martinsen, Harald R. (f. 1900), redak-
tør, cand.polit. 373
- Meden, Hans Peter (1872-1949), cand.
polyt., stadsingeniør i Rønne 120 202
- Melchior, kandidat til „Studentersam-
fundet“s bestyrelse 1904 87
- Meyer, A. C. (1858-1938), journalist, so-
cialdemokratisk folketingsmand 1895-
1932 185
- Meyer, Karsten (1887-1955), medlem af
„Studentersamfundet“, senere højeste-
retssagfører 103
- Meyer, Otto (1874-1949), civilingeniør,
medlem af Arbejdsgiverforeningens
forretningsudvalg 243
- Meyer, Ove (1885-1954), civilingeniør
103 274
- Moesgaard-Kjeldsen, Christen (1869-
1935), godsejer, radikal folketings-
mand 1913-20 174f 226 236 294f
- Mohr, O. C. (1883-1970), dansk gesandt
i Berlin 307
- Mondrup, Christen I. (1871-1949), gene-
raldirektør for post- og telegrafvæse-
net 265
- Mortensen, A. C. (1870-1958), redak-
tør, socialdemokratisk folketingsmand
1920-45 362
- Mortensen, Magnus (1873-1968), hus-
mand i Østermarie, amtsrådsmedlem
126
- Mortensen, Martinus (1855-1940), re-
daktør, socialdemokratisk folketings-
mand 1906-09 og 1910-20 190
- Mortensen, Morten L. (død 1912), stud.
mag.scient., regensianer 79 93
- Morville, Poul (1893-1961), professor i
medicin 337
- Mouritzen, Østermarie 29f
- Munch, Elna (1871-1945), cand.mag.,
radikalt folketingsmedlem 1918-35, g.
m. Peter Munch 100 229
- Munch, Peter (1870-1948), indenrigsmini-
ster 1909-10, forsvarsminister 1913-
20, udenrigsminister 1929-40, radikal
folketingsmand 1919-45 100 144 148
154ff 167 202 229 313 323f 326 369
392 430 432 445 448 485 514
- Munck, Ove (1873-1948), direktør 262
- Mussolini, Benito (1883-1945), italiensk
fascistfører og diktator 408 416
- Müller, Alwin (1907-68), ungdomsbe-
kendtskab af K. H. Kofoed i Rønne,
senere pensionatsejer i Sandkaas 67
- Müller, Ida (1872-), datter af Vil-
helmine M., ungdomsbekendtskab af
K. H. Kofoed 67f
- Müller, Vilhelmine B., pensionatsvært-
inde i Rønne 67
- Mølgaard-Nielsen, Mads (1846-1945),
husmand, folketingsmand for Venstre
1890-1920 193
- Møller, A. P. (1876-1965), skibsreder
373 388
- Møller, Andreas (1882-1954), fuldmæg-
tig i undervisningsministeriet, senere
departementschef i statsministeriet 209
257ff 317 352 419 457 459 461
- Møller, Arnold (1869-1924), læge, for-
mand for „Studentersamfundet“ 88

- 93f
- Møller, Christian (1834-1907), vækkelsesprædikant, stifter af Luthers Missionsforbund på Bornholm 31 37
- Møller, Jens (1894-1951), dyrlæge, partifører for NSDAP-N, folketingsmand for Slesvigske parti 1939-43 353 357
- Møller, Jens (f. 1886), folketingssekretær 189
- Møller, John Christmas (1894-1948), konservativ politiker, tidligere partiformand, formand for Det danske Raad i London 1942-45 316 369 440 469 479
- Møller, Ole Irgens (1923-), seminarist, sabotør 499
- Maar, Vilh. (1871-1940), læge, 110ff
- Nedergaard, Paul (1895-1970), præst, formand for Den danske Præsteforening 352
- Ncegaard, Niels (1854-1936), konseilspræsident 1908-09, statsminister og finansminister 1920-24, finansminister 1908, 1909, 1910-13 og 1926-29, folketingsmand for Venstre 1887-1932 157 161 233 236 249 276 278 283 285ff
- Neiendam, Nicolai (1865-1945), skuespiller 256
- Nielsen, Alfred, organisationsformand for telefonfunktionærerne 213 270
- Nielsen, Anders (1862-1914), landbrugsminister 1908-09 og 1910-13, folketingsmand for Venstre 1890-1914 129 158
- Nielsen, Einer (1901-65), næstformand i DsF 427
- Nielsen, Gunnar (1889-1969), redaktør ved Politiken 253 314 374
- Nielsen, Hans (1859-1937), gårdejer, radikal folketings-, senere landstingsmand 1909-32 229
- Nielsen, Johan (1862-1926), overbanemester i Åkirkeby, radikal 123
- Nielsen, Johannes (1870-1935), skuespiller 255ff
- Nielsen, Knud Aage (1917-), kommis, sabotør 499
- Nielsen, M. C. B. (1847-1930), kultusminister 1909-10, folketingsmand for Venstre 1892-98, senere radikal 135
- Nielsen, Ove Juul (1894-1924), student fra Rønne statsskole, senere dansk præst i Paris 204
- Nielsen, P. Th. (1863-1916), gårdejer, folketingsmand for Venstre 1898-1916 219
- Nielsen, Per, Østermarie 45f
- Nielsen, Svend (f. 1893), nationalbankdirektør 317
- Nielsen, Vilhelm, vækkelsesprædikant på Bornholm 33
- Nielsen, Vilh. (1869-1964), direktør, formand for Politiken 369
- Nissen, Nis (1862-1947), gårdejer, medlem af den preussiske landdag 1908-18 og af den nordslesvigske vælgerforenings tilsynsråd, senere radikal folketingsmand 1924-26 226
- Noach, formand for foredragsforeningen i Tranekø 96
- Noach, Ellen Johanne (1884-1973), lektor i Rønne 119
- Nordby, Jeppe P. (1850-1942), gårdejer, landstingsmand for Højre 1903-20 223
- Norrie, William (1866-1946), forfatter, teaterdirektør 254
- Nørgaard, S. C. C. (1873-1953), overlærer, folketings-, senere landstingsmand for Venstre 1909-13, 1918-26 og 1933-47 265
- Nørvig, Johannes (1890-1964), overlæge, dr.med. 294
- Olsen, Axel (1875-1947), formand for Dansk Arbejdsmandsforbund 1932-47 375 427
- Olsen, Karl (f. 1908), adjunkt, formand for Konservativ Ungdom 1942-43, folketingsmand 1943-54 368
- Olsen, Niels Chr. (1847-1917), sagfører

- og justitsråd i Rønne, medlem af by-
rådet 1892-1904 198
- Paludan, Julius (1843-1926), professor
i dansk litteratur 76
- Paludan-Müller, frøken 195
- Patursson, Joannes (1866-1946), folke-
tings-, senere landstingsmand for Fær-
øerne 1901-06, 1918-21 og 1928-36
229
- Pedersen, Jørgen (1890-1973), professor
i nationalekonomi 492
- Pedersen, Kristjan (1857-1927), gård-
ejer, landbrugsminister 1913-20, folke-
tingsmand for Venstre, senere for
det Radikale Venstre 1895-1927 150ff
168 172
- Pedersen, Oluf (1891-1970), folketings-
mand for Danmarks Retsforbund
1932-45 og 1950-60 323f 430 432 447
449 513
- Pedersen, P. O. (1874-1941), professor i
elektroteknik, direktør for Polytek-
nisk Lærestanstalt 269
- Pedersen, Peder Anton (1856-1928), se-
minarielærer i Nexø 56
- Pedersen, Peder Chr. (1883-), sag-
fører, borgmester i Rødby 1925-37 294
- Pedersen, Peter (1875-1945), postbud og
avlbruger i Nylars, radikal 122
- Petersen, Charles (1877-1971), organisa-
tionsformand, socialdemokratisk lands-
tingsmand 1928-47, senere formand
for Landstinget 199 209 253 255
- Petersen, Erik Ellis (1925-), kon-
torelev, sabotør 499
- Petersen, Fr. V. (1868-1950), departe-
mentschef i statsministeriet 208 214f
265 269 353
- Petersen, Hans (1910-), maskinar-
bejder, sabotør 474
- Petersen, Harald (1851-1932), oberst,
kommandant på Bornholm 1910-15
201f
- Petersen, Harald (1895-1977), statsadvo-
kat, justitsminister 1940-41, civildom-
mer 472
- Petersen, Julie (1876-), seminarist i
Nexø 62f
- Petersen, Julius (1839-1910), professor i
matematik 76
- Petersen, Julius (1840-1912), professor i
medicin, regenslæge 82 112
- Petersen, K. A. (1855-1929), journalist,
socialdemokratisk byrådsmedlem i
Nexø 197
- Philipsen, Christian Fr. (1870-1932), ci-
vilingeniør 262
- Pihl, Fritz (1884-1959), skolekammerat
til K. H. Kofoed i Rønne, senere rigs-
advokat 68 79f
- Pihl, P., husmand i Pedersker, radikal
123
- Pinholt, Vilh. (1869-1940), overklitfo-
ged, folketingsmand for Venstre 1918-
35 296
- Pinstrup, Peder P. (1861-1934), gård-
ejer, folketingsmand for Venstre 1903-
32 219
- Pitzner, Johannes (1865-1933), bager-
mester, konservativ folketingsmand
1918-33 296
- Ploug, Carl (1813-94), forfatter og re-
daktør 79
- Popp-Madsen, Carl (1900-73), ekspedi-
tionssekretær i justitsministeriet, dr.
jur. 310
- Poulsen, betjentformand 279
- Poulsen, Adam (1879-1969), skuespiller,
teaterdirektør 258
- Poulsen, P. M. (1880-1939), regensianer,
senere overretssagfører 79 93
- Povlsen, Thorvald (1868-1942), præst,
kirkeminister 1916-20, radikal folke-
tingsmand 1910-35 147ff 234
- Prytz, Rudolf (f. 1899), landsretssagfø-
rer 364
- Quisling, Vidkun (1887-1945), norsk na-
zifører 361 491

- Rasch, C. (1861-1938), professor i medicin 82
- Rasmussen, Axel (1866-1939), landsdommer, forligsmand 213 234
- Rasmussen, Chr. (1858-1916), socialdemokratisk folketingsmand 1896-1916 194
- Rasmussen, Emil (1873-1956), forfatter, dr.phil. 230
- Rasmussen, Hans (1869-1943), adjunkt i Randers 108
- Rasmussen, Hans (1873-1949), socialdemokratisk folketingsmand 1906-13, 1920-45, formand for Folketinget 1933-45 362
- Rasmussen, Laust (1862-1941), redaktør, forsvarsminister 1924-26 og 1929-32, socialdemokratisk folketingsmand 1906-10, 1913-35 194 265
- Rasmussen, Viggo (1865-1941), bankdirektør i Rønne 139
- Rasmussen, Vilh. (1869-1939), forstander, socialdemokratisk folketingsmand 1915-39 87 91 93ff
- Ravn, J. P. (1866-1951), museumsinspektør, docent 104
- Rechnitzer, Hjalmar (1872-1953), viceadmiral, direktør i marineministeriet 262
- Reedtz-Thott, Otto (1872-1927), lensbaron, medlem af Arbejdsgiverforeningens forretningsudvalg, konservativ folketingsmand 1920-27 243
- Renthe-Fink, Cecil v. (1885-1964), tysk gesandt i Danmark 1936-42 307 310 341 361
- Ribbentrop, Joachim v. (1893-1946), tysk udenrigsminister 1938-45 309f 318 374 438 489
- Richardt, Chr. (1831-92), forfatter 58
- Riis-Hansen, Kristen (1876-1937), departementschef i finansministeriet 1916-21, forligsmand 234 240 245 248
- Ritter, Karl (1883-), ambassadør til rådighedstjeneste i Auswärtiges Amt 1929-45 439
- Rode, Ove (1867-1933), redaktør, indenrigsminister 1913-20, radikal folketingsmand 1909-27 86f 97 135 144 148 154ff 160 163 167 195 219 221 229 231 249 271f 276 478 485
- Rolsted, Hans (1884-1966), generalmajor 320 322f 326 328f 388f
- Roos, Carl (1884-1962), regensianer, senere professor i tysk litteratur 81 274
- Rooth, Ivar (1888-1972), svensk rigsbankchef 406
- Rosendal, Axel (1883-1966), regensianer, senere biskop i Roskilde 80
- Rubin, Marcus (1854-1923), generaldirektør for skattevæsenet 101f
- Rubow, Viktor (1871-1929), overlæge, sundhedsminister 1926-29 295
- Rytter, Svenning (1875-1957), justitsminister 1920-24 og 1926-29, folketingsmand for Venstre 1920-29 265ff
- Rørdam, Holger (1863-1941), stabslæge 173
- Sabroe, Peter (1867-1913), socialdemokratisk folketingsmand 1901-13 102
- Sachs, Aage (1887-1944), fuldmægtig i finansministeriet, senere dommer 265 269
- Saksø, Niels Juul (1865-1940), lektor i Rønne 119
- Salomonsen, C. J. (1847-1924), professor i medicin 101
- Sattler, Reichsbankdirektor, leder af Verbindungsstelle der Hauptverwaltung der Reichskreditenkasse beim Bevollmächtigten des Reiches in Dänemark 350f 356
- Scavenius, Erik (1877-1962), udenrigsminister 1909-10, 1913-20 og 1940-43, statsminister 1942-43 153ff 307 309ff 318 320 326ff 330f 336f 340 342 344 346ff 351f 357f 360 362f 365ff 374 377 380ff 388ff 394ff 399 401 403 405ff 409 412 416ff 422ff 429ff 439 441ff 459ff 465ff 475ff 487ff 504ff
- Schleich, Ednod Ritter v. (1888-),

- General der Luftwaffe in Dänemark 1940-44 341
- Schlichtkrull, A. C. (1844-1926), departementschef i finansministeriet 224 280
- Schmit, Inger Gautier (1877-1963), landstings-, senere folketingsmedlem for Venstre 1918-45, 1947-50 259
- Schröder, F. C. G. (1866-1936), departementschef i justitsministeriet 186
- Schröder, Jürgen, pressereferent i det tyske gesandtskab 1943-45 499
- Schaarup, Johannes (1875-1948), departementschef i finansministeriet 153
- Simonsen, Jesper (1881-1957), medlem af „Studentersamfundet“, senere højesteretsdommer 103
- Simonsen, Kristen (død 1934), lektor ved Sorø Akademi 108
- Skjoldborg, Johan (1861-1936), forfatter 102
- Skovgaard, Lars M. (1858-1933), smedemester, formand for Nexø håndværkerforening 59
- Skrunsager, H. D. Kloppenborg (1868-1930), gårdejer, sønderjysk politiker 226
- Slebsager, Marius N. (1874-1962), trafikminister 1920-24, handelsminister 1926-28, folketingsmand for Venstre 1909-32 173 193 236 238 279
- Slengerik, Carl (1859-1923), folketingsmand for Venstre, senere for det Radikale Venstre 1901-23 135 143 147 173 176 181 190 195 207 229 271
- Smidt, Mads M. (1841-1924), redaktør af Bornholms Tidende 1881-1913 129
- Smit, Thorvald (1850-1905), borgmester i Nexø 59f
- Sonne, Anton (1869-1946), gårdejer i Åker, folketingskandidat for Venstre 142
- Sonne, Hedvig (1884-1932), lærer, ungdomsbekendtskab af K. H. Kofoed 61 72
- Sonne, Marius (1866-1928), direktør for det Østbornholmske Dampskibsselskab 164
- Speyer, Anna Margrethe (1875-1948), forstanderinde for Vanførehjemmet 260
- Sporon-Fiedler, Fr. (1861-1933), gods-ejer, konservativ folketingsmand 1914-24 191f
- Stalman, Friedrich (1902-), dr.jur., Regieringsdirektor i det tyske gesandtskab i Danmark 1940-45 460
- Stamm, Ivan (1888-1969), politidirektør 1937-45 356 360
- Starcke, Carl N. (1858-1926), skoleleder og filosof 74 107
- Stauning, Olga (1883-1970), g.m. Th. Stauning 1922-30 265
- Stauning, Thorvald (1873-1942), statsminister 1924-26 og 1929-42, formand for Socialdemokratiet 1910-39 227f 243 266f 276 290 353 369 378 395 470 473 477 489
- Steen, Oluf (1892-1963), gårdejer, radikal folketingsmand 1924-57 271
- Steenberg, C. M. (1882-1946), professor i anatomi 106
- Steensen-Leth, Vincens (1896-1966), dansk legationsråd i Berlin 308
- Steenstrup, K. J. V. (1842-1913), geolog, dr. phil. 104
- Stein, Hendrik (1874-1944), redaktør, konservativ landstingsmand 1932-44 373 404f
- Steincke, K. K. (1880-1963), medlem af „Studentersamfundet“, senere justits- og socialminister 1924-26 og 1929-35, socialdemokratisk landstingsmand 1918-40 93 300
- Stemann, J. D. v. (f. 1887), generalmajor, direktør for krigsministeriet 327
- Stensballe, Johannes (1874-1956), trafikminister 1926-29, landstingsmand for Venstre 1920-47 253f 262 323f 325 391 404 445
- Stilling, Albert (1872-1921), lærer, socialdemokratisk folketingsmand 1913-

- 21 194 225
- Stårnøse, Robert (f. 1907), højskoleforstander, folketingsmand for Dansk Samling 1943-47 964
- Sven, C. J. F. (1887-1947), overretssagfører, konservativ folketingsmand 1920-36 og 1939-45 265
- Svendsen, E. (1864-1951), formand for Borgerrepræsentationen 1926-37, senere bryggeribestyrer 243
- Svendsen, Søren (1859-1934), folketingsmand for Venstre 1890-95, 1898-1906, 1910-26 193 209 251
- Svendsen, Aage (1880-1974), departementschef i justitsministeriet 459
- Svønningsen, Nils (f. 1894), direktør i udenrigsministeriet 307 309 317 327 408 412ff 436 441 453ff 459 461f 466 499 502 505 507ff
- Sønder, I. L. (1882-1937), sekretær, senere afdelingschef i post- og telegrafvæsenet 212
- Sørensen, ministerialbetjent 279
- Sørensen, Hans, møller i Østermarie, radikal 124
- Tegner, Hans (1878-1948), grosserer 254
- Thomsen, fru, Nykøbing Mors 106
- Thomsen, Christian Tingbjerg (1881-1945), regensianer, senere læge i hollandsk-ostindisk tjeneste 79
- Thomsen, Jens (1880-1955), gårdejer, folketingsmand for Bondepartiet 1935-45 404 492
- Thomsen, Theodor (1888-1961), departementschef i kirkeministeriet 469
- Thomsen, Valdemar (1887-), gård-ejer, folketingsmand for Bondepartiet 1935-45 492
- Thott-Hansen, Poul (1887-), sekretær i finansministeriet 279
- Thune Jacobsen, Eigil (1880-1949), rigspolitichef, justitsminister 1941-43 322 331 337f 340 343 351 356 367f 372 374 390 406 414f 420 426 429 434f 442 445 449 453 459 472ff 502ff 509f
- Thyregod, C. A. (1822-98), forfatter 99
- Thörnström, Axel (1911-), arbejdsmand, sabotør 499
- Thaarslund, Thomas (1875-1954), overretssagfører 120 130
- Torpe, Chr. (1893-1958), redaktør 321
- Trandberg, P. C. (1832-96), vækkelsesprædikant 31
- Trier, Herman (1845-1925), folketingsmand for Venstre, senere for det Radikale Venstre 1884-87 og 1890-1909, landstingsmand 1910-25 145f
- Tryde, E. C. (1847-1930), overlærer i Rønne 119f
- Tuxen, I. C. (1854-1927), kommandør, direktør for Orlogsværftet 263
- Tybjerg, Erland (1863-1925), højesteretsdommer, formand for den faste Voldgiftsret 247
- Tybjerg, Jens, redaktør af Sydsjællands Venstreblad 1907-18 136
- Ulrich, Johannes (1869-1943), forpagter, konservativ folketingsmand 1918-39 262
- Ulrich, Kay (1890-1948), amtmand i Frederiksborg amt 358f
- Ussing, N. V. (1864-1911), professor i geologi 78 104
- Valdemar (1858-1939), prins af Danmark 145
- Valløe, Knud (1867-1937), amtmand over Bornholm 156, 200
- Vanggaard, Jens S. (1875-1945), folketingsmand for Venstre 1910-43 173
- Vangsted, Erik (1920-43), bankassistent, sabotør 435
- Vejstrup, Johannes (1870-1940), gård-ejer, radikal landstingsmand 1910-40 209
- Vibe, Jørgen (1896-1968), forfatter 204
- Villemoes, J. (1880-1956), landstingsmand for Venstre 1928-53 404f

- Wadsted, Otto (1881-1961), dansk gesandt i Rom 412
- Wallenberg, Marcus (1864-1943), svensk finansmand 423
- Walter, Alex, Ministerialdirektor i det tyske ernæringsministerium 339 349
- Walscher, Emil (1875-1944), overlæge 101
- Warming, Eugenius (1841-1924), professor i botanik 77 104 106
- Wassard, Mathias (f. 1893), afdelingschef i udenrigsministeriet 346 349 355
- Weizsäcker, Ernst v. (1882-1951), statssekretær i Auswärtiges Amt 1938-43 368
- Westergaard, Niels (1865-1946), kommunaldirektør 258
- Wigforss, Ernst (f. 1881), svensk finansminister 1932-49 359
- Wilcke, Julius W. (1875-1951), departementschef i landbrugsministeriet 365 491
- Wilkenschildt, V. A. (1872-1933), generalmajor 262
- Wimmer, Ludvig (1839-1920), professor i oldnordisk 76
- Winding, Andreas (1881-1950), forfatter, journalist 95
- Wonsild, Paul (1886-1963), direktør 373
- Worm, Valdemar (1859-1924), departementschef i finansministeriet 275ff
- Wulff, Louis (1850-1921), departementschef i landbrugsministeriet 151 188
- Wærum, Ejnar (1890-1971), afdelingschef i udenrigsministeriet 355
- Wöldike, Knud (1857-1917), byfoged, borgmester i Rønne 202
- Waage, Holger (1868-1937), fuldmægtig, senere departementschef i landbrugsministeriet 188
- Yde, Marinus (1879-1947), dansk generalkonsul i Hamburg 410
- Zahle, C. Th. (1866-1946), konseilspræsident 1909-10 og 1913-20, justitsminister 1929-35, folketingsmand for Venstre, senere for det Radikale Venstre 1895-1926, derpå landstingsmand 1928-39 129ff 144 146ff 154ff 159 173 175 184 207 229 231 274 279 488
- Øllgaard, Andreas Vilhelm (1852-1928), lektor i Rønne 69 119f 139 201
- Urne, Anders (1881-1956), svensk generalpostdirektør 1925-47 359
- Aagesen, Carl Chr. (1886-1967), bogtrykker i Rønne 134
- Aasted, Ingvar Theodor (1855-1923), overlærer i Rønne 69 119f

Publikationsliste

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600-1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 30,10 (24,05).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevvexling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbnåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905-1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860-1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 48,10 (43,30).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856-74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 20,75 (15,35).
9. *Troels Fink*: *Ustabil balance*. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870-1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bonde dreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 34,20 (26,45).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866-1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 21,65 (16,85).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852-56, 1872-75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 36,10 (27,90).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konovs erindringer. I. Marine- og hof-tjeneste 1877-1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konovs erindringer. II. Guvernør - minister - flådechef: 1914-27. 1967. 372 sider, illustreret. Udsolgt.
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947-66. 1967. 210 sider. Udsolgt.
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873-83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 43,30 (36,10).

20. *F. H. Kjølser*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 36,10 (31,75).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformen 1784-88. 1968. 379 sider. Udsolgt.
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Udsolgt.
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 50,50 (44,15).
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560-1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621-1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 89,40 (72,15).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 50,50 (43,30).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 54,90 (45,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916-1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 48,10 (43,30).
31. *Knud Larsen*: Forsvar og Folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918-22. 1976. 454 sider. Kr. 96,90 (63,30).
32. *Jørgen H. Barfod*: Niels Juul. Liv og Gerning i den danske Søetat. 1977. 412 sider, illustreret. Udsolgt.
33. *Hans Kirchhoff* (udg.): K. H. Kofoeds erindringer. 1979. 562 sider. Kr. 96,20 (51,70).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved Henning Paulsen. 1955. 256 sider. Kr. 13,50 (9,60).*
- Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 13,25.*
- Tage Kaarsted: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 19,25 (14,85).*
- C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 84,20 (65,00).*
- Vagn Dybdahl: Historisk kommentar til nationalekonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 27,25 (21,65).*
- C. O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 100,65 (73,35).*
- Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Udsolgt.*
- Tage Kaarsted* (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914-1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 24,05 (18,05).

- Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 264,55 (144,30).*
- Tage Kaarsted (udg.): Ministermødeprotokol 1908-1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. 1976. 44 sider. Kr. 18,05 (14,45).*
- Karen Marie Olsen og Hans Sode-Madsen (udg.): Kr. Bording: Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924-26. 1976. 131 sider. Udsolgt.*
- Tage Kaarsted (udg.): Flåden under første verdenskrig. O. Kofoed-Hansens og V. Jøhnkes optegnelser. 1976. XXIV + 240 sider, ill. Kr. 36,10 (24,05).*
- Tage Kaarsted (udg.): Ministermødeprotokol 1920-1924. Handelsminister Tyge J. Rothes afskrifter og trafikminister M. N. Slebsagers referater. 1977. 280 sider. Kr. 48,10 (36,10).*
- Jørgen Fink, Jens Chhr. Manniche og Helge Paludan (udg.): Kildekritisk tekstsamling. 1978. 346 s. Kr. 48,80 (40,75).*
- Tage Kaarsted (udg.): Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer. 1978. 162 s. Kr. 36,10 (28,75).*
- Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.*